GŁÓWNY
URZĄD STATYSTYCZNY

Historia Polski w liczbach

Statystyka Polski. Dawniej i dzisiaj

W Polsce przedrozbiorowej o statystyce jako nauce zajmującej się zbieraniem i opisywaniem danych ilościowych oraz wyprowadzeniem na ich podstawowe prawidłowosci dotyczących procesów masowych, w dosłownym tego znaczeniu, oczywiście nie może być mowy. I nie ma w tym żadnej nieścisłości, gdyż podobnie rzecz się miała w wielu innych krajach europejskich,

Tom IV

Warszawa 2017

GŁÓWNY
URZĄD STATYSTYCZNY

Historia Polski w liczbach

Statystyka Polski. Dawniej i dzisiaj

Warszawa 2017

Zespół Redakcyjny

Przewodniczący i Redaktor Główny
prof. dr Franciszek Kubiczek

Członkowie:
Wojciech Adamczewski, dr Halina Dmochowska,
prof. dr hab. Cezary Kuklo, prof. dr hab. Cecylia Leszczyńska,
Władysław Wiesław Łagodziński, dr Bożena Łazowska
prof. dr hab. Juliusz Łukasiewicz, Grażyna Szydłowska

Sekretarze
Jan Berger, Antoni Żurawicz

Współpraca merytoryczna
Paweł Ciecieląg

Redaktor techniczny
Urszula Krzywińska

Projekt okładki i opracowanie graficzne
Lidia Motrenko-Makuch

00-925 WARSZAWA, AL. NIEPODLEGŁOŚCI 208
Informacje w sprawach sprzedaży publikacji – tel.: (22) 608 32 10, 608 38 10
Zam. 485/2017/nakł. 600

Przedmowa

Statystyka Polski. Dawniej i dzisiaj jest kolejną publikacją z cyklu „Historia Polski w liczbach". Wcześniej ukazały się: dwutomowe *Państwo. Społeczeństwo* (2003) i *Gospodarka* (2006) oraz stanowiący syntezę tych tomów, uzupełniony nowymi danymi *Zarys historii Polski w liczbach* (2012), a następnie opracowanie *Polska w Europie* (2014).

Niniejsza publikacja przedstawia historię statystyki Polski począwszy od jej kształtowania się w średniowieczu, poprzez czas zaborów, okres międzywojenny i wojenny, aż po dzień dzisiejszy. Znaczną część opracowania stanowi zarys działalności Głównego Urzędu Statystycznego, którego stulecie funkcjonowania pod niezmienioną nazwą przypada w 2018 r. oraz sylwetki osób i opis instytucji z nim związanych.

Wyrażam nadzieję, że *Statystyka Polski. Dawniej i dzisiaj* stanowić będzie interesujące wydawnictwo przybliżające Czytelnikom dzieje statystyki na przestrzeni lat.

Prezes
Głównego Urzędu Statystycznego

dr Dominik Rozkrut

Warszawa, grudzień 2017 r.

Spis treści

Przedmowa — dr Dominik Rozkrut — Prezes GUS **3**

Wprowadzenie — prof. dr Franciszek Kubiczek **7**

Polska myśl i praktyka statystyczna do końca XVIII wieku — prof. zw. dr hab. Cezary Kuklo **19**

Początki statystyki i jej twórcy w Polsce — prof. dr hab. Juliusz Łukasiewicz **67**

Statystyka w Księstwie Warszawskim — Jan Berger **75**

Statystyka w Królestwie Polskim — Jan Berger **85**

Ziemie polskie pod zaborem pruskim — Jan Berger **109**

Statystyka polska pod zaborem austriackim — dr Bożena Łazowska **117**

GUS w latach 1918—1939 — dr Bożena Łazowska **145**

Statystyka w Polsce w okresie II wojny światowej — dr Bożena Łazowska **219**

GUS w latach 1945—1989 — dr Bożena Łazowska **255**

GUS w latach 1989—2017 — praca zbiorowa pod redakcją dr Bożeny Łazowskiej **335**

Powstawanie i organizacja urzędów statystycznych na poziomie regionalnym — Zofia Kozłowska **391**

Organy opiniodawczo-doradcze GUS — Antoni Żurawicz **415**

Współpraca międzynarodowa GUS w latach 1918—1989 — dr Bożena Łazowska **429**

Kluczowe etapy współpracy międzynarodowej GUS od lat 90. XX wieku do chwili obecnej — Olga Świerkot-Strużewska **451**

Historia informatyki w statystyce — Stanisław Sielużycki **467**

Zakład Wydawnictw Statystycznych — Wojciech Adamczewski **489**

Centralna Biblioteka Statystyczna 1918—2017— dr Bożena Łazowska **507**

Kierownictwo GUS **521**

Wskazówki bibliograficzne **537**

Statistics of Poland — Now and Then **547**

prof. dr Franciszek Kubiczek

Wprowadzenie

Czwarty tom w serii wydawniczej Historia Polski w Liczbach zatytułowany *Statystyka Polski. Dawniej i dzisiaj* stanowi zwieńczenie pracy Zespołu Redakcyjnego powołanego w 1989 r. przeze mnie jako Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego. Następni Prezesi GUS aprobowali pracę Zespołu i udzielali wszechstronnej pomocy. Takiej pomocy udzielały także na co dzień kierownictwa departamentów, zwłaszcza departament kierowany przez Renatę Bielak.

Zespół był w całym okresie stabilny w swoim składzie osobowym. Umarli niestety od tamtej pory jego nestorzy, profesorowie: Andrzej Jezierski, Andrzej Wyczański i Juliusz Łukasiewicz. Sprawowali oni kolejno także funkcję redaktorów głównych. Wnieśli ogromny wkład autorski do całości publikacji. Prof. Jezierski zajmował się okresem po 1918 r., którym dzisiaj (i od początku działalności Zespołu) zajmuje się prof. Cecylia Leszczyńska. Prof. Wyczański zajmował się okresem do rozbiorów, którym obecnie (i także od początku) zajmuje się prof. Cezary Kuklo. Prof. Łukasiewicz zajmował się okresem rozbiorów, którym dzisiaj zajmuje się Jan Berger i dr Bożena Łazowska (członek Zespołu od 2008 r.). Antoni Żurawicz i Jan Berger jako sekretarze Zespołu Redakcyjnego wnieśli swój wkład nie tylko organizacyjny, ale także autorski, trudny do przecenienia. Cezary Kuklo, Jan Berger i Bożena Łazowska to główni autorzy prezentowanej publikacji.

O dotychczasowym dorobku Zespołu pisano w przedmowach do poprzednich tomów. Tym razem oddajemy czytelnikowi publikację poświęconą statystyce, dzisiaj rozumianej jako publicznej — raczej statystyce instytucjonalnej niż nauce statystyki. Obejmuje ona także okres tzw. przedstatystyczny. Podstawową część publikacji stanowi oczywiście szerokie omówienie dziejów Głównego Urzędu Statystycznego, którego stulecie funkcjonowania upłynie w 2018 r.

Tom *Statystyka Polski. Dawniej i dzisiaj* otwiera krótkie (niedokończone ze względu na śmierć) opracowanie prof. Łukasiewicza na temat rozwoju myśli statystycznej i statystyki jako nauki. Zostało ono zredagowane już przez J. Bergera, który od samego początku współpracował z profesorem.

Kolejną część stanowi obszerne opracowanie autorstwa prof. Cezarego Kukli, które charakteryzuje statystykę w dobie przedrozbiorowej. Swoje rozważania zatytułowane **„Polska myśl i praktyka statystyczna do końca XVIII wieku”** autor rozpoczyna od przypomnienia o wykształceniu społeczeństwa staropolskiego, rozumianego jako umiejętność pisania i rachowania. Zwraca uwagę, że do połowy XVIII wieku w Polsce, podobnie jak w innych państwach Europy Zachodniej, pojęcie „statystyki” było utożsamiane z określeniem „państwoznawstwo”, czyli szeroko ujmowanej wiedzy o państwie. W tym kontekście autor przypomina dorobek pionierów polskiego państwoznawstwa: Macieja z Miechowa, Marcina Bielskiego, Macieja Stryjkowskiego, Jana Andrzeja Krasińskiego, Marcina Kromera i Stanisława Krzysztanowicza. Podkreśla, że nawet w dalekiej przeszłości nie brakowało konkretnych inicjatyw mających na celu gromadzenie pewnych danych liczbowych dla celów państwowych i prywatnych, jak i — co ważniejsze — prób zastosowania statystyki w sensie metody liczbowego badania zbiorowości określonego typu.

Jako dorobek polskiej statystyki tamtej epoki autor przywołuje wysiłek sporządzenia przez Jana Długosza w końcu XV wieku księgi uposażeń kościołów w diecezji krakowskiej, ale również cenną inicjatywę sejmu szlacheckiego z lat 1562—1564, kontroli stanu i określenia dochodów majątków królewskich, które zaowocowały opasłymi, jakże cennymi badawczo, tomami dotyczącymi gospodarki w królewszczyznach.

Innym przykładem renesansowej myśli statystycznej, a w XVII stuleciu jeszcze w większym stopniu praktyki statystycznej, były taryfy podatku pogłównego. Autor zwraca uwagę, że w dawnej Rzeczypospolitej ogromną rolę w procesie rozwoju i tym samym upowszechniania gromadzenia danych statystycznych odegrał Kościół rzymskokatolicki i wzorujące się na nim Kościoły: protestancki, katolicki obrządku greckiego, w mniejszym stopniu prawosławny. Przypomina obowiązek spisywania wiernych przez proboszczów tzw. *Liber status animarum*, jak i prowadzenia przez nich ksiąg ślubów, chrztów i pogrzebów, dzisiaj bezsprzecznie podstawowych źródeł w ustaleniu przebiegu procesów ruchu naturalnego w epoce późnofeudalnej, choć co oczywiste, wymagających także stosownej krytyki. Cezary Kuklo wydobywa i podkreśla wielość inicjatyw podjętych przez biskupów w XVIII stuleciu w zakresie przeprowadzenia spisów ludności w podległych im diecezjach. Wskazuje też na rolę dworów magnackich i samorządów miejskich jako ważnych instytucji zbierających dane statystyczne związane z ich działalnością gospodarczą.

Sporą cześć studium Cezarego Kukli zajmuje charakterystyka statystyki ludnościowej wytworzonej w drugiej połowie XVIII wieku, z bezprecedensowym do tej pory wysiłkiem przeprowadzenia w państwie w 1789 r. pierwszego spisu ludności oraz wprowadzeniem obowiązku regularnej ewidencji ludności. Osobno autor przedstawił główne dokonania pionierów polskiej myśli statystycznej: Fryderyka Józefa Moszyńskiego, Feliksa Łoyki, Józefa Wybickiego i Stanisława Staszica.

W polskiej historiografii do tej pory, z wyjątkiem okresu Sejmu Czteroletniego, brakowało szerszego, nowoczesnego i naukowego opracowania dziejów rodzimej myśli i praktyki statystycznej do końca XVIII stulecia. Opracowanie Cezarego Kukli należy potraktować jako duży wkład w tym zakresie. W prezentowanym studium Cezary Kuklo wykorzystał szeroką literaturę przedmiotu, uwzględnił zestaw źródeł, omówił rozległy zakres problematyki, co czyni pracę godną polecenia także szerszemu gronu czytelników, niekoniecznie tylko specjalistom. W tym miejscu trzeba przywołać obszerną i niezwykle wartościową publikację prof. dra hab. Cezarego Kukli pt. „Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej", wydaną w 2009 r. przez Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk.

Powstanie i działalność urzędów statystycznych w XIX i początkach XX wieku opisali Jan Berger i dr Bożena Łazowska, przedstawiając ich rozwój i organizację badań statystycznych w zaborze rosyjskim, pruskim i austriackim.

Jan Berger omawia na początku statystykę w krótkim okresie **Księstwa Warszawskiego** (1807—1815). Przedstawia organizację spisów ludności, w tym ich wyniki, przeprowadzone w Księstwie już w 1808 i 1810 r. Były to pierwsze tak szczegółowe badania statystyczne na ziemiach polskich, obejmujące całą ludność bez żadnych wyłączeń stanowych czy narodowościowych. Przy realizacji tych spisów w Księstwie Warszawskim nastąpił też jednocześnie znaczny postęp w przeprowadzaniu badań statystycznych.

Jan Berger omawia następnie założony w 1810 r. w Księstwie Warszawskim, w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych, pierwszy centralny urząd statystyczny — Biuro Statystyczne, a także pierwszą w Polsce Katedrę Statystyki w Szkole Prawa i Administracji w Warszawie, której kierowanie powierzno ekonomiście i statystykowi Wawrzyńcowi Surowieckiemu.

Działalność statystyczna w **Królestwie Polskim** powstałym w 1815 r. polegała na zbieraniu i gromadzeniu materiałów statystycznych przez Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych, realizowana wyłącznie dla jej potrzeb administracyjnych. Opracowywanie i publikowanie danych statystycznych odbywało się

wówczas jedynie na poziomie guberni. Dopiero w 1887 r. powołano Warszawski Komitet Statystyczny jako centralną instytucję statystyczną w Królestwie Polskim. Komitet prowadził badania statystyczne według swojego programu i publikował ich wyniki aż do 1914 r. Efektem tej pracy była m.in. monumentalna 40-tomowa seria „Trudy Warszawskogo Statisticzeskogo Komiteta". Wyniki tych badań, zwłaszcza w zaborze rosyjskim, budzą jednak do dziś wiele zastrzeżeń szczególnie dotyczących wieku ludności.

„Statystyka w zaborze pruskim", także autorstwa Jana Bergera, omawia biura statystyczne prowadzące badania na terytorium Prus od XVIII wieku, w tym w Wielkopolsce. Charakteryzuje działalność Królewsko-Pruskiego Biura Statystycznego powstałego w Berlinie w 1905 r. ze szczególnym uwzględnieniem badań dotyczących ziem polskich włączonych w czasie rozbiorów do Prus, zawiera też opis najważniejszych publikacji, w tym serie: „Preussische Statistik", „Statistik des Deutschen Reichs" itp. Wykorzystywali je i analizowali w swych pracach — oprócz władz administracyjnych — także polscy badacze: Stanisław i Ludwik Platerowie, Jędrzej Słowaczyński, Józef Łukaszewicz, August Cieszkowski i in. Studium charakteryzuje ponadto pracę polskich statystyków pod zaborem pruskim, ze szczególnym uwzględnieniem założonego w 1857 r. Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, w którym w latach 70. XIX wieku istniał Wydział Nauk Ekonomicznych i Statystycznych.

W **„Statystyce polskiej pod zaborem austriackim"**, autorstwa Bożeny Łazowskiej, przedstawiono badania statystyczne prowadzone od lat 60. XIX wieku przez austriackie biura statystyczne (Biuro statystyczne rachunkowo-kontrolne, Dyrekcja statystyki administracyjnej i Centralna Komisja Statystyczna Cesarstwa Austriackiego). Opisano organizowane przez te instytucje powszechne spisy ludności w monarchii austro-węgierskiej, w skład której wchodziły ziemie polskie zajęte w wyniku rozbiorów, zwane Galicją. Scharakteryzowano wydawnictwa zwarte i ciągłe, w tym serię „Österreichische Statistik", które publikowały zarówno dane ogólnopaństwowe, jak i regionalne w zakresie statystyki społeczno-gospodarczej. Studium omawia też polskie krajowe i miejskie biura statystyczne działające w Galicji, w tym: Krajowe Biuro Statystyczne we Lwowie, Miejskie Biuro Statystyczne we Lwowie i Miejskie Biuro Statystyczne w Krakowie. Autorka zwraca uwagę zwłaszcza na prowadzone w tych instytucjach prace badawcze, ich publikacje, jak i sylwetki ważniejszych statystyków (Józef Buzek, Ignacy Weinfeld, Jan Rutkowski, Tadeusz Rutowski, Jan Kasznica, Jan Czekanowski, Juliusz Leo, Eugeniusz Romer, Zygmunt Limanowski i in.).

W tej części publikacji przedstawiono także rozwój statystyki w działających pod zaborem austriackim towarzystwach naukowych, w tym w Towarzystwie Prawniczo-Ekonomicznym w Krakowie, Towarzystwie Handlowo-Geograficznym we Lwowie oraz Polskim Towarzystwie Statystycznym w Krakowie. Zwrócono też uwagę na rolę Zjazdów Prawników i Ekonomistów przed I wojną światową w umocnieniu ruchów społecznych ekonomistów polskich, a także na statystykę rozwijaną w szkołach wyższych Galicji: na Uniwersytecie we Lwowie, Politechnice Lwowskiej, w Wyższej Szkole Rolniczej w Dublanach i na Uniwersytecie Jagiellońskim.

Bożena Łazowska postawiła mocno udokumentowaną źródłowo tezę, że tylko w Galicji — dzięki znaczącej autonomii politycznej w porównaniu z ziemiami polskimi znajdującymi się pod zaborem rosyjskim i pruskim — były prowadzone szerokie polskie badania statystyczne i to zarówno w instytucjach centralnych Austro-Węgier, jak i w instytucjach krajowych, w tym w biurach statystycznych, na wyższych uczelniach i w towarzystwach naukowych.

W rozdziale **„Główny Urząd Statystyczny w latach 1918—1939”**, autorstwa Bożeny Łazowskiej, przedstawiono rolę Urzędu i jego działalność w okresie międzywojennym jako pierwszej tak dużej, całkowicie polskiej instytucji administracji rządowej, scalanego po 123 latach niewoli organizmu państwowego. GUS odegrał ogromną rolę zarówno w zakresie prowadzonych badań społeczno-gospodarczych jak i w budowaniu i utrwalaniu funkcji administracyjnych państwa. Należy dodać, że rozdział w istotnej części odwołuje się do obszernego i znakomitego studium B. Łazowskiej (rozprawa doktorska) pt. *Działalność badawcza Głównego Urzędu Statystycznego w okresie II Rzeczypospolitej* wydanego w 2015 r. przez kierowaną przez nią Centralną Bibliotekę Statystyczną im. Stefana Szulca.

Praca przedstawia genezę Urzędu, powstałego na mocy Reskryptu Rady Regencyjnej z 13 lipca 1918 r., jego organizację i strukturę oraz syntetycznie przedstawia w układzie branżowym prowadzone przez GUS prace badawcze i publikowanie ich wyników. W znakomicie udokumentowanym źródłowo studium przedstawiono prowadzone już w 1920 r. przez GUS systematyczne badania statystyczne dotyczące: ruchu naturalnego ludności, zatrudnienia, strajków, kosztów utrzymania rodzin pracowniczych zatrudnionych w przemyśle i handlu, cen detalicznych i hurtowych oraz handlu zagranicznego.

Autorka dowodzi, że badania prowadzone przez GUS przyczyniły się przede wszystkim do dokładnego poznania struktury społeczeństwa i stosunków go-

spodarczych w kraju i na tle innych państw świata. W okresie międzywojennym Główny Urząd Statystyczny dbał o to, aby prace statystyczne były nie tylko przeprowadzane zgodnie z wymogami nauki i standardami światowymi, ale przede wszystkim, aby dobrze służyły potrzebom państwa.

Studium przedstawia szczegółowo najważniejsze prace badawcze Głównego Urzędu Statystycznego w okresie międzywojennym, tj. dwa spisy powszechne ludności przeprowadzone w 1921 r. i 1931 r. Omawia też pozostałe badania demograficzne GUS, w tym zwłaszcza statystykę ruchu naturalnego ludności, prowadzone przez znakomitych demografów: Stefana Szulca, Edwarda Szturm de Sztrema, Benedykta Bornsteina oraz Samuela Fogelsona.

Praca omawia też statystykę gospodarczą GUS, w tym zwłaszcza rozpoczęte w 1920 r. badania w zakresie statystyki przemysłowej. Przedstawia powołany przez GUS w 1926 r. Instytut Badania Koniunktur Gospodarczych, który przyczynił się do prowadzenia pogłębionych analiz dotyczących stanu i rozwoju ekonomicznego kraju, w którym pracował światowej sławy prof. Michał Kalecki.

Dużo miejsca poświęcono najbardziej rozwiniętym i najwcześniej podjętym badaniom statystycznym rolnictwa. Już w 1919 r. Urząd prowadził statystykę zasiewów, zbiorów, zwierząt hodowlanych, lasów, własności ziemskiej i przedsiębiorstw rolniczych. Pod koniec lat 20. XX wieku GUS rozpoczął kompleksowe, coroczne badania rolnicze, które prowadzone były w takim zakresie jedynie w kilku państwach europejskich.

Praca Bożeny Łazowskiej omawia też szeroko statystykę społeczną GUS, w tym monitorowanie wielu zjawisk społecznych, takich jak statystyka aktywności ekonomicznej i warunki życia ludności, statystyka szkolnictwa oraz oświaty. Podkreśla, że GUS był w Europie prekursorem szerokich badań warunków życia ludności, a jego pracownicy opracowywali międzynarodowe standardy badania płac, zarobków, czasu pracy oraz warunków utrzymania różnych grup społecznych. W badaniach społecznych GUS współpracował szeroko z Instytutem Gospodarstwa Społecznego.

Autorka charakteryzuje prestiż, jakim cieszył się Główny Urząd Statystyczny ze względu na stosowanie nowoczesnych metod badawczych stworzonych przez światowej sławy polskich statystyków, takich jak Jerzy Spława-Neyman czy Jan Piekałkiewicz.

Bożena Łazowska zwraca uwagę, że prace badawcze GUS w okresie II Rzeczypospolitej były szeroko popularyzowane poprzez wydawnictwa i działalność informacyjną Urzędu. Już na początku 1920 r. zaczęto wydawać „Miesięcznik

Statystyczny", w którym publikowano prace teoretyczne z zakresu statystyki, studia analityczne, a także kronikę GUS. Pierwszy dwutomowy *Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej* ukazał się w latach 1921 i 1922. Wielkim osiągnięciem GUS było opracowanie i wydanie *Skorowidza Miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej* po I spisie ludności z 1921 r., a także *Atlasu Statystycznego Rzeczypospolitej Polskiej*. Większość prac badawczych GUS była publikowana w wersji polsko-francuskiej. Szerokie analityczne opracowania, takie jak w wydawanej przez Urząd serii „Statystyka Polski", ukazywały się poza Polską jedynie w Niemczech i Austrii.

Podsumowując badania Głównego Urzędu Statystycznego w okresie II Rzeczypospolitej Autorka stwierdza, że należały one do najszerzej prowadzonych przez państwa europejskie i były porównywalne — co do zakresu, jakości i metodologii — z badaniami prowadzonymi w Niemczech, Wielkiej Brytanii i Francji.

W rozdziale „**Statystyka w Polsce w okresie II wojny światowej**" Bożena Łazowska przedstawia po raz pierwszy tak szeroko udokumentowane źródłowo zagadnienie badań statystycznych prowadzonych pod okupacją hitlerowską w Statistisches Amt, w tym publikacje statystyczne Urzędu Statystycznego Generalnego Gubernatorstwa w Krakowie, spis ludności z 1943 r., jak i nielegalną, podziemną statystykę prowadzoną z narażeniem życia przez polskich statystyków.

Autorka omawia badania statystyczne prowadzone w Generalnym Gubernatorstwie przez władze okupacyjne i przez polskich statystyków w latach 1939—1945 na podstawie szerokiej kwerendy w Archiwum GUS i Archiwum m.st. Warszawy, niemieckich źródeł statystycznych oraz relacji, pamiętników, kronik, artykułów prasowych, opracowań biograficznych i monografii historycznych.

Studium ukazuje pracę GUS w pierwszych miesiącach pod okupacją, pracę polskich statystyków zatrudnionych w czasie II wojny światowej w Urzędzie Statystycznym Generalnego Gubernatorstwa w Krakowie, konspiracyjne badania statystyczne prowadzone głównie przez Instytut Gospodarstwa Społecznego pod szyldem Rady Głównej Opiekuńczej, w tym zwłaszcza prace Ludwika Landaua i rolę Jana Piekałkiewicza — profesora statystyki i Delegata Rządu na Kraj.

Z pracy Bożeny Łazowskiej wynika, że podczas okupacji hitlerowskiej prowadzono konspiracyjne polskie badania statystyczne, głównie w Warszawie i Krakowie, a ich wyniki przekazywano strukturom Państwa Podziemnego w kraju i Rządowi Polskiemu na Uchodźstwie w Londynie. Autorka charaktery-

zuje pracę Rządu Polskiego na Uchodźstwie w Londynie, który koordynował za pośrednictwem delegatów rządu na kraj, całokształt podziemnych badań statystycznych w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939—1945 i publikował ich wyniki (*Statistical Atlas of Poland* Edwarda Szurm de Sztrema z 1942 r. i *Mały Rocznik Statystyczny wrzesień 1939—czerwiec 1941*, którego reprint wydał GUS w 1990 r.).

Bożena Łazowska omawia też nielegalną edukację statystyczną prowadzoną w Generalnym Gubernatorstwie m.in. pod szyldem Miejskiej Szkoły Handlowej w Warszawie i przedstawia losy statystyków polskich działających na emigracji w okresie II wojny światowej.

W rozdziale **„Główny Urząd Statystyczny w latach 1945—1989”** autorstwa Bożeny Łazowskiej przedstawiono szczegółowo powojenną odbudowę badań statystycznych w niezmiernie trudnych warunkach (1945—1948). Brakowało przedwojennej siedziby Urzędu, całkowicie spalonej w czasie powstania warszawskiego, a ocaleli z pożogi wojennej statystycy byli rozproszeni po kraju i świecie. Odczuwano brak wykwalifikowanych kadr statystycznych. Mimo to już w lutym 1946 r. przeprowadzono powszechny sumaryczny spis ludności.

W studium opisano przede wszystkim najważniejsze prowadzone przez Urząd prace badawcze, w tym Narodowe Spisy Powszechne: 1950, 1960, 1970, 1978 i 1988, a także organizację pracy GUS w poszczególnych okresach historycznych (lata 1945—1948, 1949—1955, 1956—1970, 1971—1980, 1980——1989 oraz wpływ otoczenia zewnętrznego na działalność Urzędu.

Scharakteryzowano pokrótce wkład poszczególnych Prezesów GUS w rozwój statystyki w Polsce: prof. Stefana Szulca, Zygmunta Padowicza, prof. Wincentego Kawalca, prof. Stanisława Kuzińskiego i prof. Wiesława Sadowskiego.

Omówiono akty prawne regulujące status i pracę Urzędu w tym Ustawę o organizacji statystyki państwowej z 1962 r. i 1982 r. oraz nowelizację ustawy o statystyce państwowej z 1989 r.

Zwrócono uwagę na przeprowadzoną z sukcesem przez GUS 40. Sesję Międzynarodowego Instytutu Statystycznego w 1975 r. w Warszawie.

Rozdział kończy omówienie wprowadzanych od 1989 r. nowych standardów informacyjnych w Urzędzie.

W studium **„Główny Urząd Statystyczny w latach 1989—2017”** opracowanym przez Halinę Dmochowską, Władysława Wiesława Łagodzińskiego, Bo-

żenę Łazowską, Janusza Witkowskiego i Bohdana Wyżnikiewicza przedstawiono działalność Urzędu w ostatnich niespełna 30 latach.

Zwrócono uwagę na pierwsze dwa trudne lata transformacji systemowej, w których przekształcono statystykę państwową w statystykę publiczną demokratycznego państwa prawa. Dużo miejsca poświęcono na przedstawienie ustawy o statystyce publicznej z 29 czerwca 1995 r. oraz na roli Urzędu w polityce informacyjnej państwa. Opisano procesy zmiany w GUS: klasyfikacji statystycznych, procedur i norm przyjętych w badaniach przez Unię Europejską. Pokazano proces budowy nowej organizacji, przyjęcia nowoczesnych technologii i rozwiązań, zwłaszcza w spisach powszechnych ludności (2002 r. i 2011 r.), zmiany pracy Urzędu w dobie technologii cyfrowych Google 2.0.

Omówiono też zagadnienie technicznej pomocy Unii Europejskiej (program SISP-1 i SISP-2) dla GUS, która przyspieszyła unowocześnianie procesów elektronicznego pozyskiwania danych, ich komputerowego przetwarzania i składowania w internetowych hurtowniach, budowy baz danych etc. Już w 2007 r. Urzędowi zaproponowano realizację projektu pt. System Informacyjny Statystyki Publicznej (SISP), w ramach Programu Operacyjnego Innowacyjna Gospodarka 2007—2010, którego celem było społeczeństwo informacyjne — budowa elektronicznej administracji. Pierwszy projekt SISP realizowano w latach 2008——2013, po czym był on kontynuowany w latach 2014—2015. Celem projektu było zwiększenie roli systemu statystyki publicznej w infrastrukturze informacyjnej państwa poprzez wdrożenie e-Statystyki.

Opracowanie uwypukla działalność i osiągnięcia kolejnych Prezesów GUS w omawianym okresie: prof. Franciszka Kubiczka, dr Bohdana Wyżnikiewicza, prof. Józefa Oleńskiego, Tadeusza Toczyńskiego i prof. Janusza Witkowskiego.

Studium kończy krótka charakterystyka zmian w polskiej statystyce publicznej zaproponowanych i wdrażanych od 2016 r. pod kierunkiem nowego Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego dra Dominika Rozkruta.

W rozdziale **„Współpraca międzynarodowa Głównego Urzędu Statystycznego w latach 1918—1989”** Bożena Łazowska przedstawia prowadzoną przez Główny Urząd Statystyczny szeroką współpracę z: Międzynarodowym Instytutem Statystycznym w Londynie, Międzynarodową Organizacją Pracy w Genewie, Międzynarodową Izbą Handlową w Brukseli, Międzynarodowym Instytutem Rolnictwa w Rzymie, Międzynarodową Unią do Naukowego Badania Zagadnień Ludnościowych w Paryżu i Ligą Narodów w Genewie w okresie międzywojennym. GUS zorganizował w tym okresie szeroką wymianę wydawnictw z kilku-

set ośrodkami statystycznymi na świecie w 36 krajach, w tym głównie z Ligą Narodów, Bureau of the Census w Waszyngtonie, Statistisches Reichsamt w Berlinie i Institut du Commerce w Brukseli. Wyrazem uznania dla osiągnięć badawczych i organizacyjnych statystyki polskiej w okresie międzywojennym było powierzenie Głównemu Urzędowi Statystycznemu organizacji XVIII Sesji Międzynarodowego Instytutu Statystycznego, która z sukcesem odbyła się w Warszawie w dniach 21—24 sierpnia 1929 r.

W części dotyczącej współpracy międzynarodowej GUS w latach 1945——1989 Autorka zwróciła szczególną uwagę na kontakty w ramach powstałej w 1949 r. Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG) oraz współpracę z krajami członkowskimi ONZ i Konferencją Statystyków Europejskich (KSE) Europejskiej Komisji Gospodarczej (EKG), omawia też międzynarodowe seminaria organizowane przez GUS, w tym zwłaszcza 40. Sesję Plenarną Międzynarodowego Instytutu Statystycznego w Warszawie w dniach 1—9 września 1975 r.

Studium przedstawia poza tym międzynarodowe badania porównawcze GUS oraz charakteryzuje statystykę międzynarodową w publikacjach Urzędu.

W rozdziale **„Kluczowe etapy współpracy międzynarodowej GUS od lat 90. XX wieku do chwili obecnej”** Olga Świerkot-Strużewska przedstawia współpracę międzynarodową Urzędu w okresie transformacji, w tym przygotowania do akcesji do Unii Europejskiej (zmiany klasyfikacji, standardów i procedur statystycznych).

Autorka opisała jak GUS realizuje swoje zadania wynikające ze współpracy międzynarodowej z uwzględnieniem głównych założeń Europejskiego Systemu Statystycznego (ESS), będącego partnerstwem krajowych urzędów i instytutów statystycznych oraz Eurostatu — organu statystycznego Komisji. Współpraca polskiej statystyki publicznej z zagranicą wykracza jednakże poza poziom europejski i opiera się również na wdrażaniu zaleceń i przyjmowaniu głównych kierunków rozwoju różnych dziedzin statystyki w obrębie organizacji międzynarodowych ONZ, OECD i UE.

Olga Świerkot-Strużewska przedstawiła cele i zadania w dziedzinie statystyki, jakie Główny Urząd Statystyczny realizował podczas sprawowania pierwszej polskiej prezydencji w Radzie Unii Europejskiej (2011—2012). GUS aktywnie współpracował z urzędami statystycznymi państw Trio — Danii i Cypru — przed objęciem prezydencji i w trakcie jej trwania. Wspólnym priorytetem 18-miesięcznego przewodnictwa Trio w obszarze statystyki była integracja i optymalizacja Europejskiego Systemu Statystycznego poprzez poprawę jego jakości, wiarygodności i efektywności oraz redukcję obciążeń respondentów.

Przedstawione wyżej rozdziały dotyczące rozwoju statystyki instytucjonalnej w Polsce na przestrzeni dziejów uzupełniają monograficzne artykuły: Wojciecha Adamczewskiego o Zakładzie Wydawnictw Statystycznych, Bożeny Łazowskiej o Centralnej Bibliotece Statystycznej, Stanisława Sielużyckiego o rozwoju informatyki w statystyce, Zofii Kozłowskiej o statystyce urzędów statystycznych w województwach oraz Antoniego Żurawicza o działalności Rady Statystyki jako organie opiniodawczo-doradczym działającym od 1996 r. przy Prezesie Rady Ministrów i innych organach opiniodawczo-doradczych GUS.

W aneksie do publikacji przedstawiono Kierownictwo Głównego Urzędu Statystycznego od 1918 r. i zwięzłe biogramy wszystkich jego Prezesów.

Publikacja *Statystyka Polski. Dawniej i dzisiaj* jest pierwszą tak obszerną syntezą historyczną poświęconą statystyce polskiej. Zespół redakcyjny „Historii Polski w liczbach" pracował nad nią od 2014 r. Poza wymienionymi autorami poszczególnych części wielki wkład wniósł Władysław Wiesław Łagodziński, który przygotowywał kolejne wersje koncepcji tomu, dyskutowanej na wielu posiedzeniach Zespołu, zwłaszcza w treść dotyczącą ostatniego okresu działalności GUS po 1988 r.

Przed nami ostatni tom w serii wydawniczej „Historia Polski w liczbach" dotyczący 100-lecia Polski, autorstwa prof. Cecylii Leszczyńskiej.

Pragnę podziękować członkom Zespołu za 28 lat wspólnej pracy, zawsze miłą atmosferę oraz osobisty wkład w nasz dorobek.

Zespół Redakcyjny liczy, że prezentowana publikacja uświetni obchody 100-lecia powstania Głównego Urzędu Statystycznego i dobrze zasłuży się popularyzacji wiedzy o statystyce polskiej wśród szerokiego grona Czytelników i Użytkowników statystyki publicznej.

prof. dr Franciszek Kubiczek

Redaktor Główny
Przewodniczący Zespołu Redakcyjnego

prof. zw. dr hab. Cezary Kuklo

Polska myśl i praktyka statystyczna do końca XVIII wieku

Uwagi wstępne

W Polsce przedrozbiorowej o statystyce jako nauce zajmującej się zbieraniem i opisywaniem danych ilościowych oraz wyprowadzaniem na ich podstawie prawidłowości dotyczących procesów masowych, w dosłownym tego znaczeniu, oczywiście nie może być mowy. I nie ma w tym żadnej nieścisłości, gdyż podobnie rzecz się miała w wielu innych krajach europejskich, jak Anglia czy Francja, bardziej zaawansowanych na polu rozwoju badań naukowych niż Rzeczpospolita szlachecka. Choć należy pamiętać, że to właśnie w Anglii w drugiej połowie XVII stulecia za sprawą dzieł Johna Graunta (1620—1674)[1] i Williama Petty'ego (1623—1687)[2] twórców arytmetyki politycznej,[3] można mówić o początkach statystyki jako metody opisywania rzeczywistości za pomocą liczb i przy użyciu pewnego aparatu matematycznego.[4] Samo słowo „statystyka" wywodzi się z jęz. łacińskiego, w którym wyraz *status* oznaczał państwo i pierwotnie używany był na oznaczenie wiedzy o państwie, najczęściej pod postacią werbalnego opisu krajów. Nie brak też głosów, które w etymologii samego terminu bardziej dostrzegają wpływ języka włoskiego: słowa *stato* — państwo.[5] Wprawdzie po raz pierwszy słowem *statistica* posłużył się w 1589 r. Ghislini w określeniu *scienza statistica*, jako nauki statystycznej, to do powszechnego użytku pojęcie „statystyka" weszło zdecydowanie później, a mianowicie

[1] J. Graunt, *Natural and Political Observations [...] upon the Bills of Mortality*, London 1662.

[2] W. Petty, *Political Arithmetick...*, London 1690.

[3] W ich ujęciu statystyka miała być metodą rozumowania na podstawie liczb, umożliwiającą wykrycie pewnych prawidłowości w zjawiskach masowych. Kontynuatorami Graunta i Petty'ego byli Gregory King (1648—1712) i astronom Edmund Halley (1656—1742).

[4] Taką opinię wyrażał m.in. zmarły w 2001 r. wybitny statystyk i demograf francuski Gérard Calot, *Cours de statistique descriptive*, Paris 1977.

[5] W. Ostasiewicz, *Rozwój myśli statystycznej w Polsce w XIX wieku*, „Przegląd Statystyczny", t. 59, 2012, nr 1, s. 33.

w 1749 r. za sprawą niemieckiego statystyka Gotfrieda Achenwalla (1719—1772), wykładowcy na uniwersytetach w Getyndze i Marburgu.[6] Natomiast w nauce polskiej pierwszeństwo użycia słowa „statystyka", chociaż bardziej w rozumieniu „państwoznawstwa", przypadło wybitnemu działaczowi i pisarzowi politycznemu, historiozofowi Stanisławowi Staszicowi, który w 1807 r. ogłosił pracę *O statystyce Polski.*[7]

Pierwotnie zatem pojmowano statystykę jako zbiór informacji niezależnie od ich postaci użytecznych i niezbędnych dla osób sprawujących władzę czy też zajmujących się sprawami państwa. Temu celowi służyły zatem najdawniejsze spisy ludności w Egipcie i Chinach, cenzusy w starożytnym Rzymie[8] czy późniejsze, średniowieczne inwentaryzacje majątków feudalnych i kościelnych.

Najlepszym przykładem świadczących o rozmachu i wysiłku oraz konsekwencji w dążeniu do dokładności ujęcia w Europie Zachodniej może być napisana po łacinie księga, ukończona ostatecznie w 1086 r. — *Domesday Book (Księga Sądu Ostatecznego)*, która była rodzajem katastru gruntowego, sporządzonego na polecenie Wilhelma Zdobywcy w podbitej przez niego, dwadzieścia lat wcześniej, Anglii. Zawierała ona nie tylko spis wszystkich posiadłości ziemskich (z areałem) należących w poszczególnych hrabstwach do króla i jego wasali: duchownych i świeckich (w tym około 100 miast), ale także rodzaj gleby, liczbę młynów, inwentarza wraz z przybliżonymi dochodami z tychże posiadłości.[9]

W 1183 r. Florencja ogłosiła się Komuną miejską. Niespełna trzy wieki później dążąc do lepszego rozłożenia ciężarów finansowych zrealizowała w latach 1427—1430 *Catasto* czyli powszechny spis podatkowy, który objął obszar całej republiki.[10] Aparat urzędników i pisarzy w olbrzymim trudzie przeniósł deklara-

[6] *Statystyka*, red. nauk. J. Paradysz, Poznań 2005, s. 11.

[7] S. Staszic, *O statystyce Polski — krótki rzut wiadomości, potrzebnych tym, którzy ten kraj chcą oswobodzić. I tym którzy w nim chcą rządzić*, Warszawa 1807.

[8] Szerzej na ich temat zob. W. Suder, *Census populi. Demografia starożytnego Rzymu*, Wrocław 2003, s. 80—97.

[9] *Domesaday Book: A Complete Translation*, eds. A. Williams, G. H. Martin, London 2003, zob. też D. Roffe, K. Keats-Rohan, *Domesday Now: New Approaches to the Inquest and the Book*, Wooddbridge-Suffolk 2016.

[10] Wstępne informacje na jego temat daje C. Klapisch, *Kataster florencki i kwantyfikacja. Parę metod analizy statystycznej stosowanej do źródła średniowiecznego*, w: *Historia i nowoczesność. Problemy unowocześniania metodologii i warsztatu badawczego historyka*, red. J. Leskiewiczowa, S. Kowalska-Glikman, Wrocław 1974, s. 219—235. Końcowe wyniki przynosi natomiast opracowanie D. Herlihy, C. Klapisch-Zuber, *Les Toscans et leur familles. Une étude du catasto Florentin de 1427*, Paris 1978.

cje podatkowe głów rodzin (zawierały one dane o liczebności rodziny, z wiekiem i płcią jej członków oraz wykaz dóbr nieruchomych, ruchomości, wierzytelności, udział w długu publicznym), także osób uprzywilejowanych do tej pory pod względem podatkowym (np. imigrantów, duchownych, zakonników) do końcowych ksiąg zwanych *championi*. W sumie redaktorzy *Catasto* objęli około 60 tys. rodzin, liczących 264 tys. osób oraz około 11—12 tys. osób uprzywilejowanych.

Ponieważ tematem tego rozdziału jest przedstawienie polskiej myśli i praktyki statystycznej do końca epoki przedrozbiorowej pojęciem „statystyka" będziemy w nim posługiwali się z jednej strony, w jego historycznym znaczeniu, a które (także w Rzeczpospolitej co najmniej do połowy XVIII wieku), było równoznaczne z terminem „państwoznawstwo". Z drugiej zaś, będziemy chcieli pokazać, że nawet w dalekiej przeszłości nie zabrakło konkretnych inicjatyw mających na celu gromadzenie pewnych danych liczbowych dla celów państwowych i prywatnych, jak i — co ważniejsze — prób zastosowania statystyki w sensie metody liczbowego badania zbiorowości określonego typu.

W polskiej historiografii do tej pory brak jest szerszego, nowoczesnego i naukowego opracowania na ten temat. Literatura dotycząca początków statystyki historycznej zwłaszcza dla okresu do końca epoki saskiej jest bardzo fragmentaryczna, często popularna i bez zastosowania niezbędnej krytyki naukowej.[11] Trochę lepiej, głównie dzięki badaniom zasłużonego dla historii polskiej statystyki Stanisława Konferowicza, wypada nasza znajomość myśli i praktyki statystycznej w czasach stanisławowskich.[12] Na potrzebę opracowania pionierskich prób i metod w zakresie zbierania materiałów statystycznych podejmowanych w drugiej połowie XVIII wieku zwracał uwagę także Witold Kula w swoim monumentalnym dziele *Problemy i metody historii gospodarczej.* Wyrażona w nim opinia o konieczności znajomości koncepcji zasad i metod, panujących w epo-

[11] Także praca Walentego Ostasiewicza poświęcona głównie rozwojowi polskiej myśli statystycznej w XIX stuleciu, w paragrafie dotyczącym początków rozwoju statystyki w naszym kraju nie wnosi nic nowego do dotychczasowej wiedzy, por. W. Ostasiewicz, dz. cyt., s. 34—36.

[12] S. Konferowicz, *Fryderyk Józef Moszyński statystyk doby Sejmu czteroletniego*, Warszawa 1961. Jednakże także on pisze tylko o wielkich inicjatywach na tym polu podjętych w okresie działalności Sejmu Wielkiego (1788—1792), por. S. Konferowicz: *Początki myśli statystycznej w Polsce (I)*, „Wiadomości Statystyczne", R. XI, 1966, z. 11, s. 13—20; *Początki myśli statystycznej w Polsce (II)*, „Wiadomości Statystyczne", R. XI, 1966, z. 12, s. 7—13; Problemy badawcze rozwoju polskiej myśli statystycznej, *Przedsłowie*, w: *Rozwój polskiej myśli statystycznej. Wybór pism statystyków polskich*, wyboru dokonał E. Rosset, Warszawa 1968, s. 13—21; Zob. też I. Karwacka, *Problematyka statystyczna w pracach Tadeusza Czackiego*, „Wiadomości Statystyczne", R. XII, 1967, nr 2, s. 34—37.

ce z której wykorzystujemy źródła i opracowania statystyczne, nic nie straciła ze swojej aktualności.[13]

Umiejętność pisania i rachowania

Zanim przejdziemy do przedstawienia początków polskiej myśli i praktyki statystycznej w naszym kraju, rozważania wypada zacząć od przypomnienia w największym skrócie tego, co wiemy do tej pory o wykształceniu społeczeństwa staropolskiego, rozumianego przede wszystkim jako umiejętność pisania i czytania. Dla czasów średniowiecza nie dysponujemy szacunkami pozwalającymi ocenić stopień alfabetyzacji ludności państwa polskiego w całości i w poszczególnych grupach etnicznych. Tym niemniej już stulecie XIV, a zwłaszcza XV wiek, za sprawą upowszechnienia się oświaty od szkół niższego szczebla — przede wszystkim parafialnych, ale także miejskich, kolegiackich, katedralnych i zakonnych, aż po uniwersytet, przyniosły znaczny wzrost liczby ludzi umiejących czytać i pisać.[14] W drugiej połowie XVI stulecia w Małopolsce, którą przyjmuję się za swoistą średnią statystyczną dla całej ówczesnej Rzeczypospolitej, około 17,5% dorosłej ludności męskiej i 4% kobiet umiało pisać i czytać. Największy odsetek kształconej szlachty wystąpił w grupie bogatej szlachty posiadającej dobra ziemskie (96—98%), urzędników i dworzan (91%) oraz wśród zamożnego mieszczaństwa (71—84%), nie mówiąc o duchowieństwie świeckim. Umieli też pisać wszyscy magnaci, a magnatki w 85%. Sto pięćdziesiąt lat później w drugiej połowie XVIII wieku nie obserwujemy większych zmian w zakresie piśmienności najbogatszych grup społecznych: magnatów, szlachty i mieszczaństwa, choć daje się zauważyć wyraźny wzrost odsetka piśmiennych kobiet we wszystkich tych grupach. Z drugiej strony u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej zwiększył się w porównaniu z XVI stuleciem odsetek niepiśmiennej drobnej szlachty, z 20% do 30% wśród mężczyzn (ale na Rusi Czerwonej nawet do 100%), wśród kobiet odsetek ten wynosił w końcu wieku Oświecenia 64%.

[13] W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa 1963, s. 354. Zob. też W. Kula, *Statystyka historyczna* w: *Pamiętnik VIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie, 14—17 września 1958 r.*, t. 1, Warszawa 1958, s. 175—187.

[14] Nie brak nawet opinii, że upowszechnienie w XV w. szkolnictwa elementarnego (szkoły parafialne) było zjawiskiem o szerszym charakterze i że w tym zakresie nie odbiegaliśmy zbytnio od przodujących krajów europejskich takich jak Francja czy Anglia, por. E. Wiśniowski, *Parafie w średniowiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne*, Lublin 2004, s. 308.

Podobne zjawisko wystąpiło także wśród chłopów, gdzie odsetek piśmiennych w drugiej połowie XVIII wieku zmniejszył się z 2% do zaledwie 0,5%. Można sądzić, że piśmienność Żydów z końca XVI stulecia określona na 80% mężczyzn nie uległa większej zmianie do czasów rozbiorów, może z wyjątkiem grupy najbardziej majętnej.[15]

W zakresie alfabetyzacji w całej Europie występowały znaczne różnice pomiędzy poszczególnymi krajami, podobnie jak i wewnątrz nich pomiędzy miastem a wsią, na niekorzyść społeczności wiejskich. Polska z 6% piśmiennej ludności dorosłej na progu nowożytności (ok. 1500 r.) sytuowała się wprawdzie za Holandią, Włochami i Hiszpanią, ale na tym samym poziomie co Anglia, Austria, Węgry i Niemcy. Trzy wieki później (ok. 1800 r.) odsetek piśmiennych osób dorosłych w Polsce zwiększył się do 21%, ale w innych krajach europejskich postępy alfabetyzacji były zdecydowanie większe np. w Holandii (68%), Anglii (53%), Niderlandach Płd. (49%) i Francji (37%).[16]

Czy wszyscy ówcześni piszący i czytający w dawnej Polsce posiedli również w takim samym stopniu umiejętność wykonywania działań arytmetycznych, ich zapisywania oraz rozumienia czyli interpretacji tychże obliczeń? Odpowiedź na to pytanie nie jest bynajmniej łatwa, gdyż w dotychczasowych badaniach zarówno nad gospodarką jak i społeczeństwem i jego umysłowością, praktycznie nie interesowano się szerzej kompetencjami matematycznymi naszych przodków.[17] Wydaje się, że najwcześniej jakieś formy pisanej rachunkowości uprawiane były przez urzędników na szczeblu centralnym skarbu państwa. Jeszcze bardziej powszechna znajomość nie tylko pisma, ale właśnie podstaw rachunkowości była niezbędna dla kupców większych i średnich miast, kramarzy i mistrzów cechowych.[18] Podobnie rzecz się miała w dużych majątkach świeckich i duchownych. W końcu należy też pamiętać o rachunkowości funkcjonującej w samym Kościele polskim, zobowiązanym do wpłat z tytułu święto-

[15] Zob. A. Wyczański, *Polska Rzeczą Pospolitą szlachecką*, wyd. 2 popr., Warszawa 1991, s. 152; W. Urban, *Tragedia kulturalna Polski. Umiejętność pisania i czytania od połowy XVI do połowy XIX wieku*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie", t. 46, 2001, s. 168 i 169.

[16] R. C. Allen, *Progress and poverty in early modern Europe*, "Economic History Review", t. LVI, 2003, nr 3, s. 415.

[17] Tym większą wartość ma sondaż autorstwa A. Wyczańskiego, *Próba oceny umiejętności liczenia małopolskiej komisji lustracyjnej 1564—1565*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce", t. 50, 2006, s. 61—73.

[18] W opinii A. Bartoszewicz, *Piśmienność mieszczańska w późnośredniowiecznej Polsce*, Warszawa 2012, s. 43, przyp. 51, charakterystyczną cechą piśmienności mieszczańskiej było połączenie umiejętności czytania, pisania i rachowania, które wcześniej traktowano jako rozdzielne.

pietrza na rzecz papiestwa i sięgającej jego podstawowego szczebla — parafii.[19] Pewną wiedzę w tym zakresie posiadał także staropolski personel mierniczy. Z opracowań poświęconych dziejom oświaty w dawnej Polsce dowiadujemy się, że ówczesne szkoły parafialne obok nauki czytania i pisania uczyły także rachunków, częściej w miastach niż na wsi, zwłaszcza na terenach gdzie szkolnictwo parafialne było lepiej rozwinięte (Prusy Królewskie, Wielkopolska, niektóre regiony Małopolski).[20] Większy nacisk na naukę rachunków położono dopiero w programie tych szkół opracowanym w okresie działalności Komisji Edukacji Narodowej (KEN). Zdecydowanie lepiej w porównaniu ze szkolnictwem początkowym wypadało nauczanie reguł arytmetyki na szczeblu ówczesnych szkół średnich (gimnazja protestanckie, kolegia jezuickie), choć i tutaj ważną rolę odegrały reformy KEN.[21]

Pionierzy polskiego państwoznawstwa

Wspominaliśmy już wcześniej, że w zachodniej Europie czasów średniowiecza interesowano się potęgą i siłą państwa utożsamianą z liczebnością ludności całego kraju, rozmiarami posiadłości ziemskich, ruchomościami, inwentarzem i przybliżonymi dochodami. Warto przytoczyć, że w uchodzącym za pierwsze dzieło naszej literatury narodowej *Kronice polskiej* (napisanej w latach 1112——1116 po łacinie przez Anonima tzw. Galla, choć jej autor nie był Polakiem), znajdujemy interesujący zapis dotyczący liczebności drużyny książęcej: „W Poznaniu bowiem [miał] 1300 pancernych i 4000 tarczowników, z Gniezna 1500 pancernych i 5000 tarczowników, z grodu Władysławia [Włocławek na Kujawach] 800 pancernych i 2000 tarczowników, z Giecza 300 pancernych i 2000 tarczowników, ci wszyscy waleczni i wprawni w rzemiośle wojennym występowali [do boju] za czasów Bolesława Wielkiego".[22]

Historycy przyjmują za pierwszą w Polsce pracę o charakterze statystycznym dzieło kanonika krakowskiego i wychowawcy synów Kazimierza Jagielloń-

[19] Na wzrost znaczenia pisma w komunikacji między władzą publiczną a poddanymi już w Polsce średniowiecznej zwrócił uwagę T. Jurek, *Pismo w życiu społecznym Polski późnego średniowiecza*, w: *Historia społeczna późnego średniowiecza. Nowe badania*, red. S. Gawlas, Warszawa 2011, s. 203—231.

[20] Por. S. Litak, *Edukacja początkowa w polskich szkołach w XIII—XVIII wieku*, Lublin 2010, s. 206—212.

[21] Szerzej na ten temat zob. Z. Iwaszkiewiczowa, *Nauczanie arytmetyki w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, Lwów-Warszawa 1923.

[22] Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, przeł. R. Grodecki, wstęp M. Plezia, wyd. V, Wrocław 1982, s. 24.

czyka Jana Długosza (1415—1480), *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, powstałe w latach 1440, 1470—1480. W przeciwieństwie do dawniejszych opinii głoszących, że sporządzone zostało w związku z płaceniem przez duchowieństwo podatków na rzecz państwa, obecnie, za sprawą sumiennych studiów Stanisława Kurasia, przyjmuje się, iż miało ono służyć obronie praw majątkowych duchowieństwa krakowskiego.[23] Księga uposażeń kościołów w diecezji krakowskiej nie jest bynajmniej dziełem jednolitym i obejmuje dobra stołowe biskupstwa krakowskiego, dobra kapituł oraz innych biskupstw na terenie diecezji krakowskiej, klasztory i w końcu kościoły parafialne. *Regestrum* na 4951 osad istniejących w czasach Długosza ujęło prawie 3660, tj. 74% wszystkich, choć dokładność ich opisu była zróżnicowana od najpełniejszych w których podano: właściciela, folwark, liczbę łanów kmiecych, karczem, młynów, zagród oraz powinności chłopskie,[24] aż po osady dla których podano tylko właściciela czy nawet osady bez bliższych danych.[25] Także pod tym względem lepiej wypadają wsie królewskie i szlacheckie niż informacje pozyskane od duchowieństwa terenowego. Ponieważ najstarsze zachowane rejestry poborowe są datowane na 1490 r., a inwentarze dóbr królewskich w Małopolsce są jeszcze o kilkanaście lat późniejsze *Liber beneficiorum...* stanowi nieocenione źródło statystyczne do badań historii społeczno-gospodarczej, choć jak każde źródło historyczne wymaga właściwego krytycyzmu.[26]

Doba Odrodzenia znaczona w całej Europie procesami centralizacji i powstawania państw narodowych, owocowała, także w naszym kraju, jeszcze bardziej intensywnym rozwojem prac z zakresu państwoznawstwa, czemu zresztą sprzyjał wynalazek Gutenberga w 1450 r. (pierwszą drukarnie uruchomiono w Krakowie w 1473 r.) i wzrostem zainteresowań intelektualnych wraz z narastaniem potrzeby uczenia się. Najwcześniejszym autorem, który pisał historię swojego kraju pod wpływem myśli humanistycznej był wykształcony we Włoszech, geograf, lekarz, profesor i wieloletni rektor Akademii Krakowskiej Maciej z Miechowa (ok. 1457——1523). W 1517 r. opublikował on *Tractatus de duabus Sarmatiis (Traktat o dwóch Sarmacjach)*, który był pierwszą polską rozprawą państwoznawczą. Dzieło przed-

[23] S. Kuraś, *Regestrum Ecclesiae Cracoviensis. Studium nad powstaniem tzw. Liber Beneficiorum Jana Długosza*, Warszawa 1966, s. 17.

[24] Powinności kmiece odnotowano w 619 wsiach, tj. 17% ogółu spisanych osad.

[25] *Regestrum* wymienia 684 osady, tj. 19% ogółu spisanych.

[26] W opinii dobrego znawcy problemu S. Kurasia, dz. cyt., s. 47 „...wartość [*Regestrum*] ta nie jest aż tak wielka, jak dotąd mniemano."; zob. też, tamże, s. 53—64, gdzie wskazał zauważone niektóre niejasności, niedomówienia i błędy *Liber beneficiorum*.

stawiało właściwy obraz geograficzno-etnograficzny terytoriów Europy Środkowej i Wschodniej (między Wisłą a Morzem Kaspijskim), w którym nie zabrakło także opisu stosunków wyznaniowych, politycznych i społecznych, w tym państwa moskiewskiego i ziem zasiedlonych przez plemiona tatarskie. Wznawiane lub tłumaczone w XVI stuleciu aż 18-krotnie było dla wielu podstawowym źródłem wiedzy o tej części Europy. Sukcesem okazało się także inne dzieło Miechowity, a mianowicie *Chronicon Polonorum (Kroniki Polaków)*, zawierające dzieje Polski do 1506 r., charakteryzujące się krytyczną oceną wybitnych osobistości życia politycznego, nie wyłączając władców z dynastii Jagiellońskiej, wydane po raz pierwszy w 1519 r.[27] i po raz drugi dwa lata później.

W międzynarodową wymianę myśli z zakresu państwoznawstwa włączył się również Marcin Bielski (ok. 1495—1575), samouk, choć jakieś wykształcenie zdobył na dworach możnowładców, który w 1551 r. opublikował w języku ojczystym *Kronikę wszystkiego świata*. Zasadniczo była ona opracowaniem historii powszechnej — choć nie zabrakło w nim dziejów ojczystych — opartym na dziełach renesansowych autorów zarówno zagranicznych (m.in. Paolo Giovio, Mercantanio Sabellico, Eneasz Sylwiusz), jak i polskich (Miechowita, Judok Ludwik Decjusz, Bernard Wapowski). Należy jednak podkreślić, że wprawdzie utwór Bielskiego przekroczył granice państwa polsko-litewskiego i oddziaływał na dziejopisarstwo rosyjskie i mołdawskie, to miał charakter wybitnie kompilacyjny i bezkrytyczny, w którym nie zabrakło nawet wątków baśniowych.

Bardziej sumienny opis kresów wschodnich Rzeczypospolitej i ludności tam zamieszkałej, wzbogacony krótkimi objaśnieniami historycznymi *Sarmatiae Europeae descriptio* wyszedł spod pióra Macieja Stryjkowskiego (ok. 1547 przed 1593). Dzieło, które w XVI—XVII stuleciu doczekało się licznych tłumaczeń na wiele języków europejskich zostało wydane w 1578 r. jako praca nobilitowanego w Polsce Włocha Aleksandra Gwagina. Spośród innych istotnych dla historii statystyki i godnym odnotowania jest także *Polonia* autorstwa Jana Andrzeja Krasińskiego (1550—1612), późniejszego sekretarza Stefana Batorego, opublikowana w Bolonii w 1574 r. Praca stanowiła typowy dla epoki opis topograficzno-polityczny Polski.

Jednakże największy rozgłos i międzynarodowe uznanie dla jego autora w szesnastowiecznej Europie uzyskało dzieło sekretarza i dyplomaty króla

[27] Ze względu na krytyczną ocenę działalności ówczesnego prymasa i kanclerza Jana Łaskiego, pierwsze wydanie zostało skonfiskowane, zaś druga edycja została przeredagowana, zob. A. F. Grabski, *Dzieje historiografii*, Poznań 2006, s. 245.

Zygmunta Augusta, późniejszego biskupa warmińskiego Marcina Kromera (1512—1589) *Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et republica Regni Polonici libri duo (Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego)*.[28] Owa praca będąca, jak na tamte czasy nowoczesnym i krytycznym geograficzno-historycznym opisem Polski współczesnej autorowi, została oficjalnie wydana drukiem w Kolonii w 1577 r., choć już wcześniej była publikowana jako dzieło bezimienne. Czytelnik, a jednym z nich był przybywający właśnie do Polski Henryk Walezy, mógł się zapoznać nie tylko z opisem geograficznym kraju, podziałami administracyjnymi, bogactwami naturalnymi, hydrografią i fauną czy ze stosunkami narodowościowymi i stanami społecznymi, osadnictwem, ale także z ustrojem politycznym i urządzeniem ustrojowym Rzeczypospolitej oraz Prus Królewskich i Warmii. Ze względu na rzetelność i poprawną znajomość rzeczy podaną przez Kromera *Polonia* przez wiele następnych lat była postrzegana jako najlepsze opracowanie kraju nad Wisłą, ale też i jako pierwszorzędne źródło informacji o nim. W tym podstawowym dziele Kromera liczba odgrywa ważną rolę. Samo położenie Polski i niektórych jej dzielnic, miast i twierdz zostało opisane z wykorzystaniem miar współrzędnych geograficznych, tj. długości i szerokości. Licznie występuje też określenie odległości dzielących najważniejsze miasta w państwie od jego stolicy Krakowa, wyrażone w milach, która w dobie staropolskiej miała różną wartość, od 6,25 km do 7,8 km.[29] Czytelnik dzieła Kromera bez trudu też mógł się dowiedzieć o liczbie najważniejszych dostojników duchownych (arcybiskupów i biskupów) i świeckich (wojewodów, kasztelanów większych i mniejszych, ministrów), zasiadających w senacie, izbie wyższej sejmu polsko-litewskiego.

Bardziej popularny charakter miało jeszcze inne kompendium o Polsce *Polonia sive Brevis descriptio Statuum Regni Poloniae*, autorstwa Stanisława Krzysztanowicza (1577—1617), wychowawcy dzieci magnackich Bełżeckich i Żółkiewskich. Wydał je w Moguncji w 1606 r., głównie z myślą o cudzoziemcach. Ciekawe, że to właśnie rozprawkę Krzysztanowicza przetłumaczono w 1697 r. na ję-

[28] M. Kromer, *Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie*, przekład S. Kazikowski, wstęp i oprac. R. Marchwiński, Olsztyn 1977.

[29] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, red. A. Mączak, t. 1, Warszawa 1981, s. 558. Zob. celne rozważania na temat kształtowania się miar i ich rozumienia oraz treści społecznej W. Kuli, *Miary i ludzie*, wyd. 2, Warszawa 2004.

zyk niemiecki na potrzeby Augusta Mocnego (wydrukowano w Lipsku i w Krakowie).[30]

Przemiany dokonujące się w siedemnastowiecznej zachodniej Europie, w której uprawianie historii zaczynało być postrzegane jako praca badawcza polegająca na badaniu źródeł i ustalaniu faktów, znajdowały jedynie skromne odzwierciedlenie w historiografii polskiej czasów Baroku. Choć przyniosły one wyraźny wzrost popularności historii, to jak zauważa Andrzej Feliks Grabski „… historycy polscy XVII w. zaprzestali tworzenia historycznych syntez, obejmujących całość dziejów Polski".[31]

Gromadzenie danych liczbowych przez państwo

Jednakże wcześniejsze XVI stulecie w Koronie Polskiej było czasem przemian i przebudowy państwa, w której ostatecznie ukształtował się ustrój demokracji szlacheckiej. Wbrew obiegowym opiniom przynajmniej do 1573 r. mamy do czynienia z procesem centralizacji i skupienia władzy królewskiej. Co więcej, o ile schemat administracji terenowej był mało rozbudowany, typu późnośredniowiecznego, o tyle w administracji centralnej pojawiają się zjawiska nowe. Rośnie liczba sekretarzy królewskich, pojawiają się ciała kolegialne, tzw. komisje królewskie, pojawiają się nowi urzędnicy skarbowi, tzw. pisarze skarbowi, ekonomowie dóbr królewskich czy instygatorzy — funkcjonariusze policyjno-sądowi. XVI-wieczna przebudowa i unowocześnianie aparatu państwa wraz z ciągłą potrzebą podatków na prowadzenie aktywnej polityki zagranicznej zaowocowała w tym czasie szeregiem reform skarbowych. Są one dobrym świadectwem zbierania danych liczbowych w celu poznania ówczesnej rzeczywistości w wybranym zakresie tematycznym, nie tylko zresztą finansowych, na potrzeby władców i szlachty jako narodu politycznego.

Dotychczasowe nieliczne próby ujęcia historii polskiej statystyki obok przypominania rodzimego dorobku w zakresie państwoznawstwa zwracały także uwagę na statystykę związaną ze zbieraniem informacji dotyczących państwa i koncentrowały się wyłącznie na spisach ludności. Nie umniejszając znaczenia i roli spisów ludności chcemy poniżej przedstawić garść uwag świad-

[30] Zob. S. Grzybowski, *Krzysztanowicz Stanisław (1577—1617)*, Polski Słownik Biograficzny, t. XV, Wrocław 1970, s. 566 n.

[31] A. F. Grabski, *Zarys historii historiografii polskiej*, Poznań 2003, s. 48.

czących, że całe stulecia wcześniej władze państwowe podejmowały duże wysiłki mające na celu zwiększenie dochodów skarbu państwa. W toku podjętych działań zebrano tysiące danych liczbowych, na podstawie których próbowano np. oszacować ówczesny poziom plonów osiąganych w królewszczyznach. Był on mierzony inaczej niż dzisiaj, a mianowicie w postaci tak zwanego ziarna, bowiem liczono ile ziaren rodzi się z jednego ziarna wysianego. Uchwalona na sejmach 1562—1564 kontrola stanu majątkowego i dochodów majątków królewskich zaowocowała powołaniem 5 trzyosobowych komisji lustracyjnych (po jednej dla każdej z dzielnic Korony), które w latach 1564—1565 zwizytowały ok. 2000 wsi, 500 folwarków oraz 200 miast w dobrach panującego.[32] Warto podkreślić, że szlacheccy ustawodawcy już wówczas dostrzegali także zmienność dochodów chociażby ze względu na ceny czy stan zagospodarowania, stąd uchwalono przeprowadzanie lustracji co 5 lat. Jeszcze w drugiej połowie XVI wieku zrealizowano dwie lustracje w latach 1564—1565 i 1569—1570, ale już w całym XVII stuleciu jedynie trzy o szerszym zasięgu terytorialnym: 1615—1620, 1628—1632 i 1660—1665, głównie ze względu na silną opozycję użytkowników i tylko dwie wiek później: w 1765 i 1789.[33]

Ponieważ głównym celem lustracji było ustalenie przeciętnego dochodu każdej z królewszczyzn, gdyż jego czwartą część (kwartę) przeznaczono na utrzymanie stałego wojska, lustratorzy objeżdżając królewszczyzny na miejscu rejestrowali wszelkie źródła dochodów skarbowych w miastach i wsiach, w tym czynsze z domów i ról, przychody z ceł, od rzemieślników i kupców, różnorakich młynów, karczem, browarów i foluszów. Ponadto sporządzone opasłe tomy zawierają cenne informacje o ludności miejskiej i wiejskiej, jej strukturze społeczno-zawodowej. Osobno i szczegółowo lustratorzy przyglądali się gospodarce folwarcznej, hodowlanej, leśnej, wodnej i rybnej. Odbywanie lustracji jesienią pozwalało z natury poprzez próbne omłoty ustalić wysokość plonów z kopy zboża folwarcznego i oszacować (po odliczeniu na zasiew i własną konsumpcję czeladzi folwarcznej) jego ilość możliwą do sprzedaży na rynku lub skorzystać z danych za rok ubiegły.

Warto tutaj przytoczyć niewielki fragment instrukcji przygotowanej dla lustratorów w urzędzie podskarbińskim wprawdzie z 1650 r., ale dobrze świad-

[32] Część majątków królewskich była objęta tzw. starymi sumami i z tej racji nie podlegały one lustracji. A. Sucheni-Grabowska, *Losy egzekucji dóbr w Koronie w latach 1574—1650*, „Kwartalnik Historyczny", R. LXXX, 1973, nr 1, s. 15, szacuje całość domeny państwowej w końcu XVI w. na ok. 300 miast i prawie 4 tys. wsi.

[33] Szerzej zob. A. Sucheni-Grabowska, *Lustracje*, w: *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, red. A. Mączak, t. 1, Warszawa 1981, s. 443 n.

czący o dążeniu do skrupulatnego i efektywnego oszacowania dochodów w królewszczyznach:

„Modus lustrationis

1.Najprzód krescencją każdego folwarku roczną opisać, którą habita ranione triennia, to jest urodzaju we trzech leciech dobrego, średniego i złego umiarkować rok jeden wedle niego quantitate et qualitate zboża wszystkiego considerat, numerum samej krescecyji kop, plonu (deductis exoensis na provisią czeladzi folwarkowej) na całoroczny prowent komputować.

2.Cenę przy tym zboża wszelakiego eadem ranione habita annorum praesentium immediate sese subsequentium, to jest roku drogiego, miernie drogiego i taniego trzeba mieć in consideratione i wedle tych trzech lat umiarkowawszy rok jeden, cenę każdego korca pisać i do summy generalnej wywodzić porachowawszy".[34]

W swojej pracy lustratorzy oparli się z jednej strony na oficjalnych dokumentach, jak np. przywilejach wystawionych użytkownikom; regestrach starościńskich i zamkowych, dotyczących głównie dochodów z folwarków i inwentarzach starostw, z drugiej, na relacjach ustnych, wzajemnie konfrontowanych, różnych grup, tj. starostów i ich urzędników, ale też mieszczan, wójtów, sołtysów, plebanów, chłopów i Żydów. Trzecim rodzajem źródeł w pracy komisji były osobiste obserwacje lustratorów. W sumie przynajmniej tomy powstałe przy realizacji pierwszej lustracji zawierają bogactwo przeprowadzonych obliczeń, które tylko dla trzech województw: krakowskiego, lubelskiego i małopolskiego Andrzej Wyczański szacuje na około 7—8 tysięcy,[35] być może w skali całego kraju dałoby to około 35—40 tys. (!). Zadanie twórców wspomnianej dokumentacji gospodarczej było nie tylko ogromne ale i nie łatwe, mieli chociażby do czynienie ze skomplikowanymi podziałami pieniężnymi i częstokroć z wielkościami ułamkowymi, były to ułamki naturalne, gdyż dziesiętnych jeszcze ówcześnie nie znano. Ze swojej pracy, w sensie poprawności obliczeniowej wywiązali się bardzo do-

[34] *Instrukcja Skarbu Koronnego przygotowana dla lustratorów w 1650 r.*, wyd. K. Chłapowski, „Miscellanea Historico-Archivistica", t. XIII, 2001, s. 179.

[35] A. Wyczański, *Próba oceny umiejętności…*, s. 62.

brze, albowiem błędy arytmetyczne na przykładzie tylko lustracji woj. lubelskiego stanowiły zaledwie 0,6% wszystkich obliczeń.[36]

Poprzez swoją masowość i stosunkowo dużą jednolitość zasad, według których zostały sporządzone, lustracje są niezwykle cennym wytworem, poświadczającym wysoką jakość jak na tamte czasy, polskiej praktyki statystycznej.[37]

Innym przykładem renesansowej myśli statystycznej, a w XVII stuleciu, także w większym stopniu praktyki statystycznej mogą być staropolskie taryfy podatku pogłównego. Podatek ten jako nadzwyczajny w Polsce, po raz pierwszy uchwalono w 1498 r. w obliczu zagrożenia najazdem Tatarów na kraj, ponownie w 1520 r. w czasie wojny z Zakonem w celu zdobycia dodatkowych funduszy i wreszcie w 1590 r. w obliczu wojny z Turcją. Taryfy szesnastowiecznego podatku osobistego, choć słabo zrealizowanego w 1520 r. i prawie zupełnie niezrealizowanego w 1590 r.,[38] są cennym świadectwem pieniężnej, a więc liczbowej, oceny miejsca poszczególnych ludzi i grup społecznych w ówczesnym społeczeństwie. Owe oceny były wypadkową zarówno ich majątku, dochodu, prestiżu, jak oszacowaniem ich możliwości płatniczych, ale też w pewnym stopniu dążeniem do celowej ochrony, a niekiedy nawet dyskryminacji. Warto podkreślić, że o ile sejm jako ustawodawca wyróżnił w 1498 r. tylko 23 stawki podatkowych, to w 1520 r. taryfa była wielokrotnie bogatsza i wyróżniała już 192 osobnych kategorii podatkowych,[39] a w 1590 r. było ich jeszcze więcej. Postępujące zróżnicowanie stawek jest świadectwem dbałości twórców taryf o dostosowanie opodatkowania do zróżnicowania majątkowego, zarazem także ich lepszego rozeznania w przemianach społecznych jakie nastąpiły w latach 1520—1590.[40]

Osłabienie państwa w XVII wieku nie sprzyjało wybitniejszym próbom zbierania i opracowania danych statystycznych, tym niemniej należałoby przypomnieć idee reform podatkowych odwołujących się do oszacowań przypuszczalnych wpływów z nowych podatków: podymnego (1629) i ponownie podatku pogłównego obejmujący prawie całe społeczeństwo[41] w latach: 1662, 1673, 1674, 1676, 1677, 1678, 1683 i 1692. W 1662 r. polskich podatników podzielono na

[36] Tamże, s. 71.

[37] O ich wiarygodności i możliwościach badawczych zob. W. Kula, *Problemy i metody...,* s. 134.

[38] Zob. J. Senkowski, *Uniwersał poboru pogłównego z 1590 roku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", R. XVIII, 1970, nr 1, s. 62.

[39] A. Wyczański, *Uwarstwienie społeczne w Polsce XVI wieku. Studia*, Wrocław 1977, s. 200.

[40] Tamże, s. 234—236, 245—254.

[41] Wyłączone z niego zostały dzieci do lat 10 i osoby nie mogące zarobić na swoje utrzymanie (niedołężni i żebracy), por. C. Kuklo, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 77.

12 grup, dla których łącznie zastosowano 101 konkretnych stawek.[42] W XVIII wieku pogłówne zmieniło swój charakter i stało się podatkiem zwyczajnym pobieranym na utrzymanie wojska.

Dodajmy, o czym często się nie pamięta, iż uniwersały podatkowe pogłównego zarządzały jako czynność wstępną spisanie przez duchownych parafialnych całej ludności we wszystkich parafiach miejskich i wiejskich, które następnie byli zobowiązani przekazać właściwym poborcom.[43] Wydaje się, że wspomniane rejestry, zwłaszcza te powstałe na mocy konstytucji z 1520 r., można by uznać za pierwsze spisy ludności w Koronie Polskiej. Z kolei przy okazji już poboru XVII-wiecznych podatków pogłównego dochodziło do ukrywania dzieci przez chłopów i szlachtę, na skutek podawania zaniżonego ich wieku, a nawet opuszczania miejsca zamieszkania. Zachowane rejestry pogłównego generalnego, bez względu na ich braki czy opuszczenia są cennym źródłem umożliwiającym oszacowanie zaludnienia Korony w drugiej połowie XVII stulecia, a także poznanie ówczesnej struktury społecznej, podobnie jak rodziny i jej gospodarstwa domowego.

Kościelna statystyka ludnościowa

Ważna rola na polu praktyki statystycznej przypadła w naszym kraju Kościołowi katolickiemu i jego duszpasterzom. Najwcześniejszą, być może już w XIV wieku, ewidencją były spisy spowiednicze i komunikujących powstałe w parafiach i mające na celu ściślejsze egzekwowanie od wiernych przymusu spowiedzi i komunii wielkanocnej.[44] Powszechny obowiązek prowadzenia parafialnej księgi komunikujących na terenie kraju zapoczątkowały w 1607 r. uchwa-

[42] A. Laszuk, *Taryfy podatkowe zwierciadłem struktur społecznych*, w: *Między polityką a kulturą*, red. C. Kuklo, Warszawa 1999, s. 187.

[43] Por. S. Weyman, *Pierwsze ustawy pogłównego generalnego w Polsce (rok 1498, 1520) na tle ówczesnego systemu podatkowego*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych", t. XVIII, 1956, s. 67, s. 64—67; A. Laszuk, *Ludność województwa podlaskiego w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1999, s. 13 i M. Kopczyński, *Subsidium charitativum 1662 r. Uchwała i wykonanie*, „Micellaena Historico-Archivistica", t. XI, 2000, s. 259 n.

[44] Obowiązek prowadzenia rejestracji spowiedniczej w Kościele powszechnym wprowadził IV sobór laterański w 1215 r. Zdaniem B. Kumora pytania o liczbę komunikujących na Wielkanoc zawierały także najstarsze polskie formularze wizytacyjne z XIV w., ale nie zachowały się one do naszych czasów, por. B. Kumor, *Źródła do statystyki kościelnej na ziemiach polskich od połowy XVI do końca XIX wieku*, w: *Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich. Ogólnopolska konferencja naukowa z okazji 75-lecia Głównego Urzędu Statystycznego i 200-lecia statystyki polskiej*, Warszawa 1994, s. 44.

ły synodu prymacjalnego Bernarda Maciejowskiego, ale już wcześniej liczbę komunikujących na Wielkanoc jako pierwsze na ziemiach polskich zaczęły odnotowywać wizytacje wrocławskie z lat 1579 i 1580.[45] O obowiązku ich prowadzenia przypominali m.in. jeszcze w 1582 r. bp Jerzy Radziwiłł w diecezji wileńskiej[46] i w 1621 r. bp Marcin Szyszkowski w diecezji krakowskiej.[47]

Od połowy XVII wieku protokoły wizytacyjne wielu polskich i litewskich diecezji zaczęły zamieszczać statystykę komunikujących na Wielkanoc, będącą świadectwem dysponowania przez proboszczów informacjami na ten temat.[48] W 1682 r. bp Mikołaj Pac polecał proboszczom w swojej rozległej diecezji wileńskiej coroczne sporządzanie spisu wszystkich parafian zdolnych do przyjmowania komunii św., wraz z liczbą wiernych uchylających się od tego obowiązku oraz przekazywania owych zestawień do kancelarii ordynariusza. Podobne zalecenie odnotowywania *paschantes*, tyle że sto lat później, poczynił bp Massalski.[49] Jeszcze do niedawna nie mieliśmy zbyt wielu dowodów oddzielnego prowadzenia w Rzeczypospolitej rejestracji spowiedniczej i komunikujących. Wysoce wątpliwe było jej powszechniejsze prowadzenie w kancelariach parafialnych diecezji krakowskiej przed 1747 r.[50] Z drugiej strony w 1737 r. wizytator podlaskich dekanatów węgrowskiego i bielskiego w diecezji łuckiej dołączył dla niektórych parafii, zamiast samej statystyki komunikujących, pełne ich spisy z imieniem i nazwiskiem, zawodem, niekiedy nawet z wiekiem.[51]

B. Kumor sygnalizował zachowanie się do naszych czasów osiemnastowiecznych ksiąg komunikujących dla niektórych parafii w diecezjach: poznańskiej, chełmińskiej, warmińskiej, wspomnianej łuckiej i krakowskiej.[52] Więcej informacji na ten temat dostarczyło niedawne odkrycie osobnej rękopiśmiennej księgi *Confessio Paschalis* parafii Hyżne koło Rzeszowa zawierającej 20 wykazów

[45] B. Kumor, dz. cyt., s. 44.

[46] A. Kakareko, *Model kapłana-duszpasterza w świetle potrydenckiego ustawodawstwa synodalnego diecezji wileńskiej (XVI—XVIII wiek)*, w: *„Mój Kościół w historię wpisany". Księga pamiątkowa dedykowana Księdzu Profesorowi Tadeuszowi Krahelowi*, red. T. Kasabuła, A. Szot, Białystok 2007, s. 159.

[47] Zob. Komor, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. II, Kraków 1999, s. 155.

[48] B. Kumor, *Przedrozbiorowe wizytacje kościelne jako źródło demograficzne*, „Przeszłość Demograficzna Polski", t. II, 1969, s. 14 nn.

[49] T. Kassabuła, *Ignacy Massalski biskup wileński*, Lublin 1998, s. 408.

[50] W. Kowalski, *Znaczenie archiwów parafialnych w badaniach nad dziejami przedrozbiorowymi*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne", t. LXXV, 2001, s. 22 n.

[51] Tamże, s. 21.

[52] Tamże, s. 27 n.

spowiedniczych z lat 1727—1747.[53] W księdze hyżneńskiej wierni zostali odnotowani według domów mieszkalnych, z określeniem statusu społecznego zarówno gospodarza domu, jak i komorników oraz ludności służebnej. Głowy rodzin — bez względu na pozycję w hierarchii wiejskiej — zostały zapisane z imienia i nazwiska, zaś pozostała ludność tylko z imienia. Przy osobach wyspowiadanych autor księgi, miejscowy proboszcz, wpisał notę *confessus* oraz zaznaczył uiszczenie zwyczajowej opłaty, tzw. stołowego, do której była zobowiązana każda rodzina, jako uzupełnienie mesznego. Ponadto w wykazach spowiedniczych odnotowano mieszkańców dworu szlacheckiego (wobec niechęci szlachty do rejestrowania się w taki sam sposób, jak poddani zapisano ją nie imiennie a jedynie ogólną ich liczbę) i folwarku, zabudowań kościelnych i szpitala, zakładów rzemieślniczo-przemysłowych.[54] Zbliżonym zakresem informacyjnym charakteryzuje się nieco późniejsza seria 15 spisów komunikujących z lat 1766—1803, zachowanych dla parafii bujakowskiej (ziemia bytomska).[55] Raz jeszcze należy jednak podkreślić, że rejestry spowiednicze nie ujmowały dzieci w wieku przedkomunijnym.

Do najstarszych i zarazem najcenniejszych źródeł statystyki ludnościowej i obserwacji demograficznych w dobie staropolskiej proweniencji kościelnej należą *Libri status animarum,* czyli księgi dusz. W Rzeczypospolitej tego typu ewidencję wiernych zainicjował chyba jako pierwszy kardynał Bernard Maciejowski w diecezji krakowskiej w 1601 r. Jego *Pastoralna* z 1607 r. zalecała powyższy obowiązek duchowieństwu parafialnemu w całym kraju, co zresztą powtórzył *Rytuał piotrkowski* w 1631 r.[56] Księga spisana przy okazji kolędy miała zawierać wykaz wsi parafialnych, liczbę domów w poszczególnych wsiach, a także wykazy mieszkańców w każdym z nich (obok imienia i nazwiska poszczególnych osób w rodzinie także ich wiek i stopień pokrewieństwa członków rodziny, imiona i nazwiska innych osób mieszkających razem

[53] Z. Budzyński, M. Sochacka, *Ludność parafii Hyżne koło Rzeszowa w świetle spisów spowiedniczych z lat 1728—1747*, w: „Studia i materiały z dziejów społecznych Polski południowo-wschodniej", t. I, red. Z. Budzyński, Rzeszów 2003, s. 168—181.

[54] Tamże, s. 168 n.

[55] M. Szołtysek, *Od makromodeli do mikrohistorii — gospodarstwo domowe w parafii Bujakowskiej w latach 1766—1803*, „Przeszłość Demograficzna Polski", t. XXV, 2004, s. 18 nn.

[56] Szerzej na ten temat zob. B. Kumor, *Księgi status animarum w diecezjach polskich (do roku 1918)*, „Przeszłość Demograficzna Polski", t. I, 1967, s. 92 nn. O obowiązku prowadzenia wspomnianej księgi i przedłożenia jej wizytatorowi parafii wspominają m.in. statuty reformistycznego synodu dla diecezji krakowskiej z 1621 r., por. B. Kumor, *Dzieje diecezji...*, t. II, s. 155 n.

z rodziną, informacje o komunii wielkanocnej, bierzmowaniu, informacje o ewentualnej zmianie miejsca zamieszkania).[57]

Wprowadzona ewidencja wiernych mieściła się w programie potrydenckiej odnowy duszpasterstwa parafialnego, która zakładała nawiązanie ściślejszych relacji między duchowieństwem i wiernymi, w tym także lepszą znajomość własnych parafian. Wydaje się, że duchowieństwo parafialne zobowiązane już od końca XVI wieku do prowadzenia ksiąg metrykalnych ślubów, chrztów i pogrzebów nie do końca podzielało opinię swoich zwierzchników o potrzebie sporządzania czwartej księgi — corocznej ewidencji wiernych.[58] Mogło tu chodzić nie tyle nawet o uciążliwość samej akcji spisowej, w tym trudności z dotarciem w rozległych parafiach do wszystkich mieszkańców zimą czy wczesną wiosną, co raczej o brak przekonania duchowieństwa o celowości rejestracji i chyba świadomość małej przydatności w codziennej pracy duszpasterskiej końcowego jej rezultatu. Możemy się tylko domyślać, że w niektórych parafiach w dobie staropolskiej nie były one prowadzone w ogóle i to pomimo stałych ponagleń ze strony ordynariuszy.[59] Z drugiej strony postawy niektórych biskupów oświeceniowych np. biskupa płockiego Michała Jerzego Poniatowskiego czy wileńskiego Ignacego Jakuba Massalskiego, dążących do statystycznego opisu swoich diecezji, mogły wymuszać na podległych im plebanach bardziej rygorystyczne egzekwowanie tego obowiązku.

Do najstarszych przekazów źródłowych tego typu należą spisy mieszkańców parafii Ostróg na Wołyniu z 1622 r., w Wilamowicach koło Bielska z 1635 r. i w Dobrym Mieście na Warmii z 1695 r.[60] Zdecydowanie więcej ksiąg *status animarum* z drugiej połowy XVIII wieku zachowało się m.in. z terenów Wielkopolski, Rusi Czerwonej, Górnego Śląska i Litwy.[61]

Wprowadzenie obowiązku prowadzenia przez proboszczów corocznej ewidencji wiernych w początkach XVII wieku w całym Kościele powszechnym w ja-

[57] B. Kumor, *Księgi status animarum…*, s. 96 n.

[58] Bp krakowski Marcin Szyszkowski w wydanych statutach synodalnych zobowiązał plebanów do prowadzenia i przedstawiania wizytatorom 27 różnych spisów i repertoriów (!), zob. W. Kowalski, dz. cyt., s. 20.

[59] Spisu parafian nie prowadził np. proboszcz parafii Urzędów jeszcze w 1801 r., co stwierdził wizytator, zob. M. Surdacki, *Parafia Urzędów w XVII—XVIII wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne", t. LXXXVII, 2007, s. 242.

[60] Spis dobromiejski z 1695 r. odkryty i wydany przez B. Kumora, kompetentnie i krytycznie zanalizował S. Borowski, *Próba odtworzenia struktur społecznych i procesów demograficznych na Warmii u schyłku XVII w. na przykładzie Dobrego Miasta i okolicy*, „Przeszłość Demograficzna Polski", t. VIII, 1975, s. 125—198.

[61] Szerzej o stanie zachowania informuje C. Kuklo, *Demografia…*, s. 71.

kimś stopniu mogło wynikać z potrzeb kurii rzymskiej, oczekującej informacji o liczbie parafian lub komunikujących w przekazywanych do Rzymu relacjach biskupów o stanie diecezji. Potwierdzają to również zachowane XVII-wieczne wizytacje biskupie z pozostałych terenów Rzeczypospolitej.[62] W pierwszej połowie XVIII stulecia mamy już do czynienia z rozbudowanym tematycznie przekazem kościelnej statystyki ludnościowej. Wprawdzie jeszcze pierwszy spis ludności diecezji płockiej dokonany w 1742 r. przez biskupa Antoniego Sebastiana Dembowskiego wymieniał tylko ogólną liczbę katolików sposobnych do przyjmowania sakramentów św., to podobny spis przeprowadzony pięć lat później w diecezji krakowskiej w latach 1747 i 1748 przez biskupa Andrzeja Stanisława Kostki Załuskiego cechuje się daleko szerszym formularzem przekazu. Trochę wcześniej, zgodnie z uchwałami synodu rzymskiego z 1725 r., zaczęto wymagać od biskupów dokładniejszych danych o stanie ich diecezji.[63] Tabele spisu diecezji krakowskiej dotyczące katolików wzmiankują liczbę komunikujących na Wielkanoc, liczbę zawartych małżeństw, urodzonych i zmarłych w ostatnim roku, a także liczbę osób dorosłych (mężczyzn i kobiet) i dzieci (chłopców i dziewcząt). Ponadto informują one o ogólnej liczbie prawosławnych, luteranów, kalwinów i żydów, pomija zaś grekokatolików.[64]

Warto przy tej okazji podkreślić, że głównym, choć nie jedynym, dostarczycielem statystyki ludności była parafia. Wspomniane tabele wypełniano bowiem na podstawie kartek do spowiedzi wielkanocnej, ksiąg metrykalnych i ksiąg *status animarum*. Spis biskupa Załuskiego zawiera dane ludnościowe z 757 parafii, na ogólną ich liczbę 920. Pozostawiając dalszym badaniom szczegółowym ocenę informacji z lat 1747 i 1748, podkreślmy mało dokładne, z braku szczegółowej instrukcji, wyodrębnianie w nich dzieci i dorosłych. Część plebanów pominęła bowiem w ogóle dzieci „niesposobne do sakramentów", utożsamiane wówczas na ogół z wiekiem ok. siedmiu—ośmiu lat. Niektórzy w tym miejscu podali dane o liczbie dzieci ochrzczonych w roku spisowym, a wielu innych odnotowało „dzieci" jako grupę w bliżej nieokreślonym wieku. Także występujące licznie

[62] Por. np. W. Fr. Wilczewski, *Wizytacja diecezji wileńskiej za rządów Abrahama Woyny w roku 1633*, w: *Mój Kościół w historię wpisany…*, s. 439 n. Jako pierwsze na ziemiach polskich liczbę komunikujących na Wielkanoc zaczęły odnotowywać wizytacje wrocławskie z lat 1579—1580, por. B. Kumor, *Źródła do statystyki kościelnej…*, s. 44.

[63] I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 117.

[64] B. Kumor, *Spisy kościelne ludności w Małopolsce w XVIII wieku*, w: *Przełomy w historii. XVI Powszechny Zjazd Historyków Polskich. Wrocław 15—18 września 1999 roku. Pamiętniki*, t. III, cz. 1, Toruń 2001, s. 257 nn.

w tabelach dane zaokrąglone, będące zapewne świadectwem szacunków, należałoby traktować z dużym krytycyzmem.

W dobie oświecenia spisy ludności były zapewne przeprowadzane w większości diecezji obrządku łacińskiego, zarówno w Koronie, jak i na Litwie. Serię przedrozbiorowych spisów ludności w diecezjach polskich w drugiej połowie XVIII w. otwiera pierwszy sumaryczny spis diecezji poznańskiej zrealizowany, zdaniem jego wydawcy — M. Kędelskiego, w 1765 r.[65] Spis objął 314 parafii, pominął natomiast mazowiecką część diecezji — archidiakonat warszawski i 21 parafii z części wielkopolskiej. Obok liczby katolików spis podaje również liczbę dysydentów, jednych i drugich z zaznaczeniem płci. W następnym roku spis ludności w diecezji krakowskiej rozpoczął biskup Ignacy Kajetan Sołtyk (rokiem sprawozdawczym miał być 1765),[66] zaś trochę później, bo w 1768 r. w diecezji włocławskiej biskup Antoni Kazimierz Ostrowski.[67] Zapewne w 1755 r. podobnego przedsięwzięcia dokonał w diecezji żmudzkiej biskup Antoni Tyszkiewicz.

Duże zasługi dla rozwoju statystyki kościelnej na ziemiach polskich w czasach reform oświeceniowych położył brat ostatniego króla Michał Jerzy Poniatowski, od 1773 r. biskup płocki, a od 1784 r. arcybiskup gnieźnieński i prymas. Z jego inicjatywy przeprowadzono aż trzy spisy ludności katolickiej całej diecezji płockiej w: 1773 r., 1776 r.[68] i 1778 r., jeden spis w diecezji krakowskiej w 1787 r.[69] i jeden w archidiecezji gnieźnieńskiej w 1789 r.[70] Spis diecezji płockiej z 1776 r. podaje nie tylko liczbę przystępujących do komunii wielkanocnej, ale też i niekomunikujących, a więc dzieci zapewne do 7 lat oraz ogólne liczby dysydentów i Żydów. Jeszcze szerszy i bardziej szczegółowy pod względem demograficznym był formularz spisowy przygotowany pod kierunkiem Poniatow-

[65] Zob. *Przedrozbiorowy spis ludności diecezji poznańskiej (1765—1769)*, wyd. M. Kędelski, „Przeszłość Demograficzna Polski", t. XVII, 1986, s. 224 nn. Sumaryczny spis ludności był uzupełniony imiennym spisem duchowieństwa z 1768 r.

[66] W styczniu 1766 r. polecił on proboszczom sporządzanie na początku nowego roku i przekazywanie do kancelarii biskupiej tabel urodzonych i ochrzczonych, zob. B. Kumor, *Dzieje diecezji…*, t. IV, Kraków 2002, s. 175.

[67] B. Kumor, *Źródła do statystyki kościelnej…*, s. 45.

[68] Opublikował go B. Kumor, zob. *Spis ludności diecezji płockiej biskupa Michała Jerzego Poniatowskiego z 1776 r.,* wyd. B. Kumor, „Przeszłość Demograficzna Polski", t. IX, 1976, s. 67—94. Jego zdaniem rękopis wcześniejszego spisu z 1773 r. nie zachował się do naszych czasów, tamże, s. 70.

[69] Pierwszy raz opublikował go J. Kleczyński pod koniec XIX w., po raz drugi B. Kumor, zob. *Spis ludności diecezji krakowskiej prymasa M. J. Poniatowskiego*, Lublin 1979. Krytyczną opinię o powtórnej publikacji wyraził J. Kracik, *Wokół spisu ludności diecezji krakowskiej z 1787 r.*, „Studia Historyczne", R. 28, 1985, nr 1, s. 29—37.

[70] *Spis ludności diecezji płockiej…*, s. 68.

skiego dla diecezji krakowskiej w 1787 r. Przede wszystkim wszystkie rubryki, bez względu na wyznanie spisanych, łącznie z Żydami, rejestrują ludność z podziałem na mężczyzn i kobiety powyżej 7 lat oraz liczbę dzieci przed 7. rokiem życia.[71] Ten sam rozbudowany schemat rubryk spisowych został powtórzony przy okazji spisu ludności archidiecezji gnieźnieńskiej w 1789 r. Wiemy ponadto, że w 1777 r. spisano katolików w zawiślańskiej części diecezji krakowskiej, a w 1785 r. w diecezji przemyskiej. Dla diecezji wileńskiej pierwsze znane spisy ludności całej diecezji pochodzą z czasów biskupa Ignacego Jakuba Massalskiego.[72] Dzięki B. Kumorowi dysponujemy także obszernymi podsumowaniami dla diecezji żmudzkiej (1755), wileńskiej (1781/83) i greckokatolickiej archidiecezji połockiej (1773).[73]

Pamiętając o postępujących inicjatywach i rozbudowie tematycznej spisów diecezjalnych Kościoła łacińskiego w XVIII stuleciu, warto zauważyć zbliżone próby ewidencji wiernych podejmowane przez Cerkiew unicką.[74] Jej władze przeprowadziły w latach 1758—1765 spisy dekanalne na obszarze eparchii (diecezji) lwowskiej, składającej się z części lwowskiej, halickiej i kamienieckiej, których zasadniczym celem było dokładniejsze określenie liczby wiernych obu obrządków katolickich w tych samych miejscowościach, liczby Rusinów, którzy przyjęli obrządek łaciński i małżeństw mieszanych, wreszcie poznanie wszelkiego rodzaju nieprawidłowości we wzajemnych stosunkach wspólnot zasiedlających pogranicze: Polaków, Rusinów, Żydów i Ormian. Akcja władz cerkiewnych dokumentująca jej „stan posiadania" na Kresach przebiegała w trzech etapach (1758, 1763, 1765), ale dopiero w drugim (1763) parochowie uniccy mieli przede wszystkim dostarczyć dokładną statystykę ludności katolickiej osobno dla obu obrządków, z podziałem na dorosłych

[71] Ciekawe, że w oddzielnej rubryce zapisano także ludzi starych, zapewne zniedołężniałych, którzy *rachują lat 80 i dalej wieku swego*.

[72] T. Kasabuła, dz. cyt., s. 235 n.

[73] B. Kumor, *Ze statystyki ludności na Litwie w II połowie XVIII w.*, „Przeszłość Demograficzna Polski", t. VIII, 1975, s. 57—67, zob. także T. Krahel, *Statystyka*.

[74] Informują o nich szerzej prace Z. Budzyńskiego, *Nieznane spisy dekanatów eparchii lwowskiej jako źródło do dziejów pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku*, w: *Historia. Archiwistyka. Ludzie. Księga pamiątkowa w pięćdziesiątą rocznicę powołania Archiwum Państwowego w Rzeszowie*, Warszawa-Rzeszów 2000, s. 39—56 i *Spisy unickie eparchii kamienieckiej z lat 1758—1765 jako źródło do dziejów społecznych Podola*, w: *Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Feliksowi Kirykowi*, „Annales Academiae Paedagigicae Cracoviensis", t. XXIII, „Studia Historica", t. III, Kraków 2004, s. 459—474.

i dzieci.[75] Uwzględnienie w nich Polaków orientuje po raz pierwszy na taką skalę o wiernych Kościoła rzymskiego na Rusi Czerwonej i Podolu. Z kolei spisy zrealizowane w fazie trzeciej (1765) były głównie wykazami wiernych spowiadających się (*capaces*) bądź niezdolnych do spowiedzi (*non capaces*) i przypominały znane w Kościele rzymskim spisy spowiednicze.

Spisy spowiednicze i komunikujących na Wielkanoc, i jeszcze w daleko większym stopniu księgi *status animarum,* są ważnym źródłem statystycznym poznania stosunków demograficznych, w tym również źródłem poznania wielkości i struktury podstawowej komórki społecznej, a także określenia typu biologicznego i gospodarczego rodziny. Również wydobyte całkiem niedawno na światło dzienne przez Zdzisława Budzyńskiego unickie spisy dekanalne w zakresie stosunków demograficznych umożliwiają (z różnego rodzaju zastrzeżeniami) ocenę stanu zaludnienia i to według kryterium obrządkowego, co w warunkach pogranicza etnicznego, kulturowego i wyznaniowego nie jest ani proste, ani łatwe. Z kolei wyliczone wyżej zestawienia diecezjalne statystyki parafialnej są bez wątpienia interesującymi źródłami do studiów nad rozmieszczeniem i strukturą ludności na przeważającej części terytorium Rzeczypospolitej przedrozbiorowej, w tym także na ziemiach południowo-wschodnich.

Księgi metrykalne ślubów, chrztów i pogrzebów

Jeszcze innym, nie mniej ważnym przykładem cennych ujęć statystycznych doby staropolskiej są księgi metrykalne ślubów, chrztów i pogrzebów kościołów różnych wyznań. Duże znaczenie parafialnej księgowości metrykalnej we wszelkich analizach dynamiki ludności wynika przede wszystkim z jej powszechności tak w sensie społecznym, jak i terytorialnym.

Obowiązek powszechnego zapisywania do ksiąg udzielanych w parafiach ślubów i chrztów wprowadził w Kościele sobór trydencki na XXIV sesji w listopadzie 1563 r.[76] Przełomową rolę w rozciągnięciu obowiązku prowadzenia ksiąg zaślubionych i ochrzczonych, ale również bierzmowanych, komunikujących na Wielkanoc i *status animarum,* na całe duchowieństwo parafialne Rzeczypospo-

[75] Ponadto mieli poinformować raz jeszcze (o co już pytano ich w 1758 r.) o personaliach wiernych, którzy zmienili obrządek lub żyli w małżeństwach międzyobrządkowych, zob. Z. Budzyński, *Spisy unickie…*, s. 461 n.

[76] *Dokumenty Soborów Powszechnych*, t. IV: *Lateran V, Trydent, Watykan I (1511—1870)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2005, s. 723.

litej szlacheckiej odegrał wspominany już wcześniej synod piotrkowski prymasa kardynała Bernarda Maciejowskiego w 1607 r. Z kolei Rytuał piotrkowski w 1631 r. nakazał prowadzenie w państwie polsko-litewskim identycznej rejestracji dotyczącej zmarłych.

Z zachowanych protokołów wizytacji biskupich przełomu XVI i XVII wieku wynika, że spora część parafii na ziemiach Korony i Litwy rozpoczęła prowadzenie ksiąg metrykalnych już w ostatniej ćwierci XVI stulecia,[77] stosując się do zaleceń polskich synodów potrydenckich. Pewnym świadectwem w tym zakresie mogą być współczesne informacje o stanie zachowania ksiąg metrykalnych z epoki przedrozbiorowej, przede wszystkim w archiwach kościelnych,[78] ale i państwowych,[79] choć wiele z tych zespołów — dzieląc tragiczne losy narodu w XIX i XX wieku — uległo zniszczeniu.

Prowadzenie ksiąg metrykalnych na szerszą skalę najwcześniej i najszybciej rozpoczęło duchowieństwo w parafiach dużych miast (np. ślubów i chrztów w Poznaniu w 1577 r., w Starej Warszawie ślubów w 1583 r. i chrztów w 1584 r.), wolniej następowało to w mniejszych ośrodkach miejskich, nie mówiąc już o parafiach wiejskich.[80] Kwerenda protokołów wizytacyjnych 328 parafii diecezji krakowskiej kardynała Jerzego Radziwiłła z ostatniego dziesięciolecia XVI wieku (wybranych dekanatów) przekonuje, że w ponad połowie placówek (171) prowadzono metryki ochrzczonych i zaślubionych, w 21 parafiach tylko księgi ochrzczonych, a w 91 (27,7%) duchowieństwo nie prowadziło żadnej rejestracji.[81] Na 429 zespołów metrykalnych parafii wielkopolskich z końca XVI wieku przebadanych przez Włodzimierza Dworzaczka, w najstarszych diecezjach poznańskiej i gnieźnieńskiej tylko 15 parafii posiada księgi chrztów i 12 parafii księgi ślubów. W pierwszej połowie XVII stulecia kolejne 74 parafie dyspo-

[77] W diec. krakowskiej prowadzenie rejestrów małżeństw nakazał statut *De regestris sive de metricis habendis* synodu już w 1459 r., niestety nie wiemy, z jakim rzeczywistym skutkiem. Tym niemniej były parafie jak np. NMP w Krakowie, gdzie księgę ślubów prowadzono od 1548 r. czy w Bochni, od 1559 r.

[78] O księgach metrykalnych zachowanych w archiwach kościelnych i państwowych zob. C. Kuklo, *Demografia…*, s. 91 nn.

[79] Zob. cenne opracowanie — *Księgi metrykalne i stanu cywilnego w archiwach państwowych w Polsce. Informator*, red. A. Laszuk, Warszawa 1998, tamże informacje o ich komputerowej bazie danych PRADZIAD. O rejestracji metrykalnej ślubów, chrztów i pogrzebów Kościoła rzymskokatolickiego dla poszczególnych miejscowości (z ich datami krańcowymi) przechowywanych we Lwowie informuje S. Rejman, *Akta metrykalne w zasobach zespołu Konsystorz Metropolitalny Obrządku Łacińskiego we Lwowie w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy we Lwowie*, „Rocznik Przemyski", t. XLI, 2005, nr 4, s. 95—126.

[80] Por. C. Kuklo, *Demografia…*, s. 92 n.

[81] B. Kumor, *Dzieje diecezji…*, t. 4, s. 677; dla 45 parafii (13,7%) wizytatorzy nie podali informacji na ten temat.

nują zapisami chrztów i 60 parafii metrykami ślubów, natomiast zaledwie 20 z nich dokonywało rejestracji zgonów.[82] Prowadzenie rejestrów metrykalnych dotyczyło nie tylko parafii w centralnych dzielnicach Korony. W archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego aż 146 parafii posiadało księgi metrykalne od końca XVI wieku.[83] Księgi kościoła katedralnego we Lwowie (od 1600 r.) zachowały się do dzisiaj.[84] Jednakże liczne wojny, zarazy i epidemie trwające od drugiej połowy XVII wieku do lat dwudziestych następnego stulecia z całą pewnością nie sprzyjały bieżącemu prowadzeniu metryk. O bezwzględnej potrzebie ich sporządzania systematycznie przypominały duchowieństwu parafialnemu uchwały kolejnych synodów i listy pasterskie rządców wielu diecezji, i to nie tylko w XVII stuleciu, ale i w dobie saskiej, a nawet i później.[85] Rzeczywiste upowszechnienie rejestracji metrykalnej na naszych ziemiach nastąpiło więc później — dopiero w pierwszej połowie XVIII wieku. W tym samym czasie pojawiły się pierwsze oznaki zainteresowania władz kościelnych zabezpieczeniem ksiąg metrykalnych przed zniszczeniem.[86]

Zachowane — wprawdzie nieliczne — księgi metrykalne obrządku greko-katolickiego, w połączeniu z przekazami wizytacyjnymi poświadczają równie wczesną ich genezę — sięgającą nawet początków XVII stulecia.[87] Na Podlasiu zdarzają się pojedyncze parafie z księgami metrykalnymi z II połowy XVII wieku, zaś najstarsze spośród dotychczas odnalezionych na Lubelszczyźnie (z unickiej diecezji przemyskiej — 1 wiejskiej i 3 miejskich) pochodzą z początków następnego stulecia.[88] Nie ulega jednak wątpliwości, że ogromną rolę w upowszechnieniu obowiązku prowadzenia ksiąg metrykalnych w Kościele unickim ode-

[82] W. Dworzaczek, *O badaniach genealogicznych nad dawną rodziną*, „Społeczeństwo staropolskie", red. A. Wyczański, t. II, Warszawa 1979, s. 183 n.

[83] M. Kośka, D. Lewandowska, *Księgi metrykalne różnych wyznań z terenów tzw. zabużańskich przechowywane w AGAD*, „Przeszłość Demograficzna Polski", t. XX, 1997, s. 129—144. Artykuł przynosi cenne i szczegółowe informacje dotyczące przejęcia przez AGAD dużego zespołu 1611 ksiąg metrykalnych z 195 parafii rzymskokatolickich archidiecezji lwowskiej z lat 1604—1945 i 61 ksiąg z 16 parafii diec. przemyskiej; 482 księgi 232 parafii grekokatolickich diec. przemyskiej, 54 parafii archidiecezji lwowskiej, 11 parafii diec. stanisławowskiej z lat 1728—1944.

[84] S. Rejman, dz. cyt., s. 96.

[85] Szerzej por. C. Kuklo, *Demografia...*, s. 93, tamże literatura przedmiotu.

[86] Synod żmudzki, chyba jako pierwszy, w 1742 r. zobowiązał proboszczów do odsyłania starych metryk do archiwum diecezjalnego. Jeszcze dalej poszły zarządzenia arcybiskupa lwowskiego Wacława Hieronima Sierakowskiego, który w latach 1761 i 1765 nakazał proboszczom sporządzanie duplikatów ksiąg metrykalnych, ale jedynie ochrzczonych, i przesyłanie ich do kurii biskupich.

[87] Najstarsza znana i zachowana księga pochodzi ze wsi Sichów z lat 1607—1755, zob. M. Kośka, D. Lewandowska, dz. cyt., s. 138.

[88] G. Sosna, *Bibliografia parafii prawosławnych na Białostocczyźnie. Część demograficzna: chrzty, śluby i zgony*, Ryboły 1992, s. 4; J. Gawrysiakowa, *Rejestracja ruchu naturalnego ludności unickiej na Lubelszczyźnie w XVIII—XIX w. (do 1875 r.)*, „Przeszłość Demograficzna Polski", t. XIV, 1983, s. 43.

grały decyzje ruskiego synodu prowincjonalnego, obradującego w Zamościu w 1720 r., który zalecił je jako obowiązkowe.[89] Dlatego też dla XVIII stulecia dysponujemy już znacznie większą liczbą zespołów metrykalnych parafii unickich.[90]

Z kolei pastorzy ewangeliccy już pod koniec XVI wieku, bo najwcześniej rozpoczęli regularną ewidencję ślubów, chrztów i pogrzebów w parafiach miejskich głównych ośrodków polskiego protestantyzmu. Do najstarszych metrykaliów należy księga zgonów z 1537 r. wyznania ewangelicko-augsburskiego parafii NM Panny w Gdańsku (chrzty od 1580 r., zaś śluby od 1590 r.). Także inne parafie gdańskie jak np. św. Barbary, św. Bartłomieja czy św. Katarzyny dysponują metrykami z drugiej połowy XVI wieku, niekiedy aż trzema seriami.[91] Z kolei najstarsze zapisy chrztów poznańskiego kościoła Świętego Krzyża pochodzą z 1596 r., tylko o rok późniejsze są księgi ślubów i pogrzebów.[92] Pastorzy toruńscy uczynili to samo już w początkach XVII wieku.[93]

W kościele prawosławnym praktyki rejestracji ślubów, chrztów i pogrzebów sporadycznie zaczęto stosować w II połowie XVII wieku i to pod wpływem Kościoła katolickiego i unickiego. Jeszcze w dobie saskiej i stanisławowskiej zwyczaj ten rozszerzał się bardzo wolno. Dopiero w XIX stuleciu w Cerkwi prawosławnej zaczęto stosować powszechniej księgi metrykalne.[94] Do naszych czasów przetrwały jedynie nieliczne ich zespoły z okresu staropolskiego, głównie z końca XVIII wieku.[95]

Uznany autorytet historii gospodarczej, niestroniący też od statystyki historycznej, Witold Kula w swoim podręczniku z 1963 r. określił metryki jako

[89] L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła Wschodniego*, w: *Kościół w Polsce. Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. II: *Wieki XVI—XVIII*, Kraków 1969, s. 881 n.

[90] Przechowywane są one zarówno w obecnych archiwach cerkiewnych przy parafiach, jak i w AP w Białymstoku — niestety większość w złym stanie, zob. G. Sosna, dz. cyt., s. 4; *Księgi metrykalne i stanu cywilnego...*, s. 153—155. W CPHAP we Lwowie przechowywanych jest 7409 ksiąg metrykalnych obrządku greckokatolickiego z lat 1607—1755, zob. M. Kośka, D. Lewandowska, dz. cyt., s. 138.

[91] *Księgi metrykalne i stanu cywilnego...*, s. 88 n. Gdańskie tabele ruchu naturalnego z XVII—1 poł. XIX wieku zawierają m.in. roczne liczby chrztów i pogrzebów już od 1601 r., z całą pewnością uzyskane z miejscowych kościołów, zob. J. Baszanowski, *Przemiany demograficzne w Gdańsku w latach 1601—1846 w świetle tabel ruchu naturalnego*, Gdańsk 1995, s. 18.

[92] *Dzieje Poznania do roku 1793*, red. J. Topolski, Warszawa-Poznań 1988, s. 444—446.

[93] *Historia Torunia*, red. M. Biskup, t. II, cz. 2: *W czasach renesansu, reformacji i wczesnego baroku (1548—1660)*, Toruń 1994, s. 270; K. Mikulski, *Regres demograficzny w Toruniu w XVII wieku w świetle analizy małżeństw luteranów*, w: *Przełomy w historii*, s. 305 n.

[94] A. Mironowicz, *Księgi metrykalne w badaniach demograficznych wiernych Kościoła prawosławnego*, w: *Mniejszości narodowe i religijne w Europie Środkowo-Wschodniej w świetle statystyki XIX i XX w.*, red. J. Skarbek, Lublin 1995, s. 62.

[95] G. Sosna, dz. cyt., s. 4.

źródła dotyczące zjawisk indywidualnych występujące w skali masowej i w ich opracowaniu słusznie widział przyszłość badań statystyczno-historycznych,[96] co znalazło potwierdzenie w dynamicznym rozwoju demografii historycznej na całym świecie, a w naszym kraju od lat 60. XX wieku. To dzięki ich eksploracji możemy ustalić liczbę urodzeń, ślubów i zgonów w kolejnych latach, a stosując np. średnie dziesięcioletnie wydobyć trend rozwojowy zaludnienia, podobnie jak obliczając stosunki liczby urodzeń do ślubów — ewolucję rodności. Programy badawcze społeczno-demograficzne, w których podstawą jest rejestracja metrykalna są współcześnie coraz bardziej rozbudowywane.[97]

Kościół, latyfundia magnackie i samorząd miejski instytucjami zbierającymi dane statystyczne

Kościół katolicki, a za nim także inne kościoły w epoce staropolskiej gromadziły w sposób celowy dane dotyczące nie tylko problematyki ludnościowej i wyznaniowej, ale także związane z ich podstawami materialnymi. Wystarczy tylko w największym skrócie przypomnieć, że np. arcybiskupstwo gnieźnieńskie wraz z kapitułą posiadało na początku XVI wieku 14 miast i 373 wsie, zaś w końcu XVIII stulecia 13 miast i 426 wsi (bez uwzględnienia strat po I i II rozbiorze),[98] biskupstwo krakowskie w XV wieku — 11 miast i 225 wsi,[99] a w skład dóbr biskupstwa wileńskiego w I połowie XVIII stulecia wchodziły 183 wsie i 259 zaścianków.[100] Także niektóre z zakonów, zwłaszcza męskich, były bogato uposażone w ziemię i starały się aktywnie włączać w gospodarkę staropolską.[101] Jest oczywiste, że zarówno zarządzanie nimi, jak i ich kontrola wymagało w miarę sprawnego, nierzadko nawet rozbudowanego personelu, który zbierał i zestawiał dziesiątki informacji związanych z działalnością gospodarczą prowadzoną w dobrach ziemskich. Przy tym nie dotyczyły one tylko samej uprawy ziemi, ale tak-

[96] W. Kula, *Problemy i metody...*,, s. 360.

[97] Szerzej por. C. Kuklo, *Staropolska rejestracja metrykalna ślubów, chrztów i pogrzebów w warsztacie badawczym historyka*, w: *Człowiek w teatrze świata. Studia o historii i kulturze dedykowane Profesorowi Stanisławowi Grzybowskiemu z okazji osiemdziesiątych urodzin*, red. B. Popiołek, Kraków 2010, s. 38—52.

[98] J. Topolski, *Rozwój latyfundium arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Poznań 1955, tab. 1 po s. 136.

[99] *Encyklopedia Katolicka*, t. 9, 2002, kol. 1149.

[100] T. Kasabuła, *Ignacy Massalski biskup wileński*, Lublin 1998, s. 589.

[101] Zob. prace w tomie — *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*, red. M. Derwich, Wrocław 2013.

że funkcjonowania w nich kopalń, hut, młynów i innych zakładów przemysłowych, a w XVIII wieku — także manufaktur.

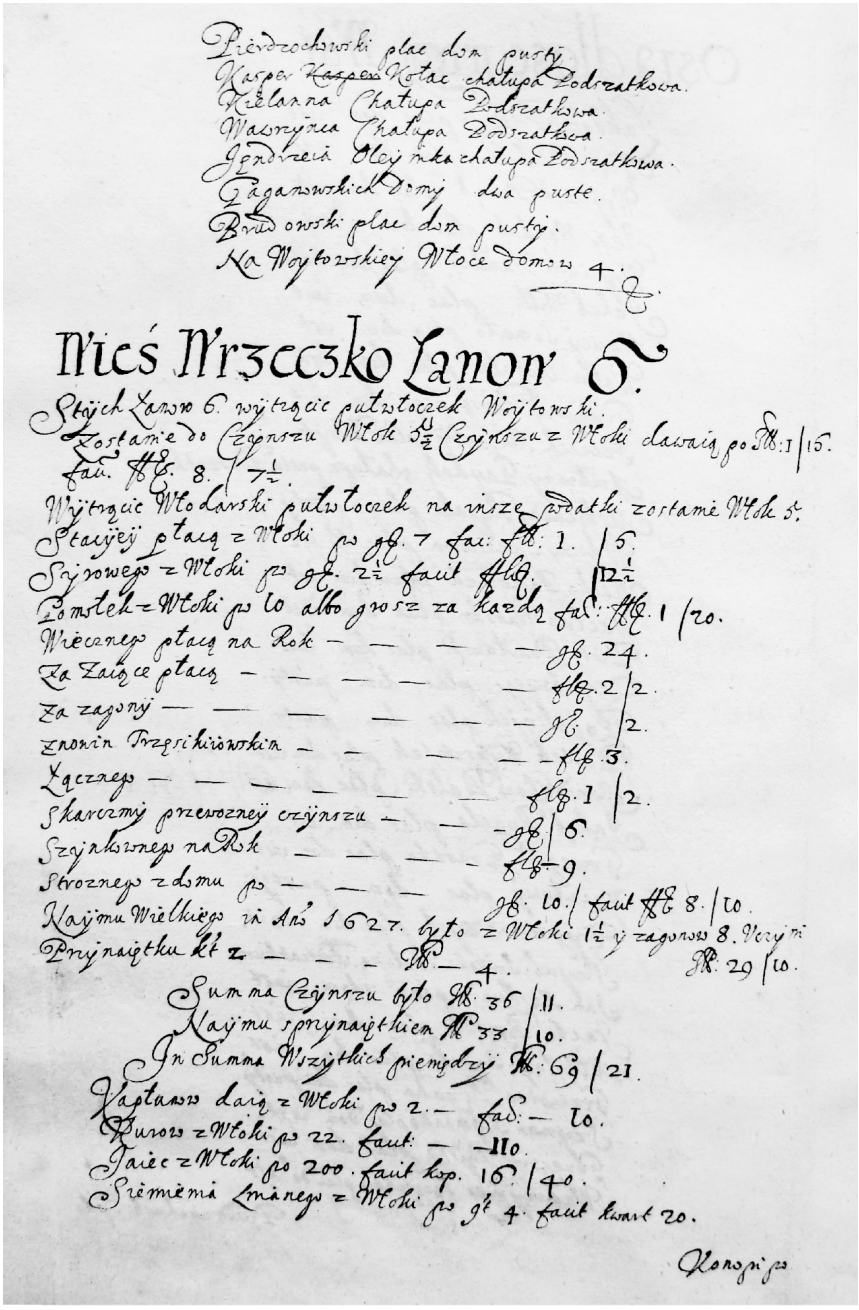

Inwentarz klucza Łyszkowskiego z 1638 r., Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie (fragment)

Podobnie zresztą działo się w majątkach wielkich latyfundystów świeckich, jak np. Janusza Ostrogskiego (ok. 1554—1620), kasztelana krakowskiego, Jana Zamoyskiego (1542—1605), kanclerza wielkiego koronnego i hetmana wielkiego koronnego, Bogusława Radziwiłła (1620—1669), koniuszego litewskiego, największego potentata ziemskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów czy Stanisława Lubomirskiego (1583—1649), wojewody krakowskiego. Na majątek Bogusława Radziwiłła składało się ponad tysiąc wsi i kilka miast.[102] Z kolei właścicielem najrozleglejszego latyfundium magnackiego był wspomniany Janusz Ostrogski, a utworzona przez niego w 1609 r. za zgodą sejmu, z części dóbr ordynacja Ostrogskich, obejmowała 24 miasta i około 660 wsi.[103] Do najpotężniejszych latyfundystów, obok już wymienionych, należał także Stanisław Lubomirski, dysponujący 10 zamkami, 12 miastami i miasteczkami, 296 wsiami i siołami.[104] Dobra ziemskie ordynacji Zamojskich w chwili śmierci fundatora w 1605 r. liczyły 6 miast i 149 osad, a w 1772 r. 10 miast i 189 wsi.[105] Z kolei Jan Klemens Branicki, hetman wielki koronny i kasztelan krakowski posiadał przed swoją śmiercią w 1771 r. potężny kompleks dóbr, co najmniej 14 miast i 331 wsi i osad (mających wieloraki charakter prawny) wchodzących w skład dóbr podlaskich, ruskich i krakowskich.[106] Stąd w archiwach kościelnych i państwowych zachowały się po dziś dzień — co warto podkreślić — setki celowo i planowo sporządzonych inwentarzy dóbr ziemskich. Informowały one — wraz z upływem kolejnych stuleci coraz bardziej szczegółowo — o rozmiarach areału uprawnego, produkcji roślinnej i zwierzęcej, gospodarce leśnej i rybnej, przemyśle dworskim i rzemiośle. Nie brak także danych z zakresu stosunków rynkowych, dotyczących np. eksportu produktów do Gdańska, importu towarów z Gdańska, handlu w obrębie dóbr czy wielkości i struktury dochodów z całego kompleksu dóbr.

Także miasta — jako ośrodki handlu, rzemiosła i kredytu — od początku swego funkcjonowania wymagały prowadzenia rachunkowości, która na prze-

[102] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXX/1, z. 124, Wrocław 1987, s. 161.

[103] J. Rzońca, *Powstanie i rozwój latyfundium Lubomirskich*, w: *Folwark — wieś — latyfundium. Gospodarstwo wiejskie w Rzeczypospolitej w XVI—XVIII wieku*, red. J. Muszyńska, Sz. Kazusek, J. Pielas, Kielce 2009, s. 84, przyp. 15.

[104] Tamże, s. 94

[105] A. Tarnawski, *Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego kanclerza i hetmana wielkiego koronnego 1572—1605*, Lwów 1935, s. 100, 132; J. Kasperek, *Gospodarka folwarczna w Ordynacji Zamojskiej w drugiej połowie XVIII w.*, Warszawa 1972, s. 19; J. Kus, *Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca jako źródło do badania dziejów gospodarczych i społecznych latyfundium magnackiego z XVI—XVIII w.*, „Miscellanea Historico-Archivistica", t. 9, 1998, s. 47—58.

[106] A. Sztachelska-Kokoczka, *Magnackie dobra Jana Klemensa Branickiego*, Białystok 2006, s. 33—48.

strzeni stuleci była udoskonalana i rozwijana. W największych ośrodkach, takich jak: Gdańsk, Kraków, Toruń czy Poznań rozwinięte formy zapisu (nie bez wpływu rozwoju kontroli finansów) spotykamy już od początku XVI stulecia. Następne lata obfitowały stałym systematycznym powiększaniem zasobu gromadzonych danych przede wszystkim na potrzeby gospodarki finansowej, ale nie tylko. Jednym z najciekawszych przykładów — co podkreślamy — celowego gromadzenia i upowszechniania danych demograficznych przez gminę miejską stanowią gdańskie tabele ruchu naturalnego zachowane od 1631 r., ale opracowywane zapewne wcześniej od 1601 r.[107] Źródła ich powstania dopatrujemy się w chęci obserwowania natężenia umieralności w mieście, w obawie przed zagrożeniem epidemiami, zbierającymi największe „żniwo" w najludniejszych ośrodkach. W tabelach porównywano natężenie zgonów z natężeniem urodzeń (od 1673 r. także małżeństw). Powstawały one na bazie cotygodniowych sprawozdań składanych ze wszystkich gdańskich kościołów, kaplic, szpitali i cmentarzy przekazywanych władzom miejskim (być może dwóm rajcom miejskim, odpowiedzialnym m.in. za zapobieganie epidemiom), które opracowywali specjalni urzędnicy (*Dienerhauptmann*). Do 1658 r. drukowane karty zawierały ręcznie wpisane dane liczbowe o chrztach i pogrzebach w poszczególnych miesiącach roku wraz z ich podsumowaniem, zaś od tego roku, obok wspomnianej tabeli głównej, pojawiły się tzw. zestawienia sekularne liczby chrztów i pogrzebów w kolejnych latach XVII wieku. Z kolei od 1667 r. nowym elementem sprawozdań urzędowych było trzecie zestawienie, tzw. tygodniowe, od 1685 r. uwzględniające także małżeństwa. Pod tabelami wykonywanymi prawdopodobnie w pojedynczych egzemplarzach, odnotowywano różnicę między liczbą chrztów i pogrzebów. Pod względem merytorycznym nie odbiegały one zatem od analogicznych, tyle że mających XVI-wieczną metrykę, londyńskich *Bills of Mortality*. Dodajmy, że tabele ruchu naturalnego ukazywały się także po zajęciu Gdańska przez Prusy w 1793 r.

W dobie Oświecenia. Statystyka ludnościowa

Oświeceniowe prądy silniej napływające do Polski od połowy XVIII stulecia, w jeszcze większym stopniu niż dotychczas racjonalizowały widzenie świata i do-

[107] J. Baszanowski, *Przemiany demograficzne w Gdańsku w latach 1601—1846 w świetle tabel ruchu naturalnego*, do druku przygotowali A. Baszanowska i S. Mielczarski, Gdańsk 1995.

magały się wręcz częstszego posługiwania się liczbą, zwłaszcza przez różnorakie kręgi decydentów. Powiększały się także, choć zdecydowanie wolniej, szeregi ludzi zainteresowanych naukowym poznaniem otaczającego ich świata. Dobrym przykładem, a przy tym bardzo słabo poznanym do tej pory w naszej historii, jest działalność pioniera statystyki demograficznej Polski, profesora Gimnazjum Akademickiego w Gdańsku — Michała Krzysztofa Hanowa (1695—1773),[108] który w swoich pracach zdecydowanie wcześniej niż Józef Wybicki czy Józef Fryderyk Moszyński stosował metodę liczbowego badania zbiorowości. Urodzony na Pomorzu syn pastora, absolwent Gimnazjum Gdańskiego był słuchaczem uniwersytetów w Królewcu, Wittenberdze i Lipsku. Całe swoje dorosłe życie związał (od 1727 r.) ze stolicą gospodarczą Polski, gdzie opublikował ok. 120 rozpraw z różnych dziedzin, w tym także z demografii. W latach 1739—1759 wydawał czasopismo zawierające dane dawnej i bieżącej statystyki ruchu naturalnego w Gdańsku i innych miastach europejskich: Londynie (1604—1738), Lipsku (1630—1730) i Wrocławiu (1640—1740).

Publikowanie urzędowych tabel ruchu naturalnego M. K. Hanow wzbogacił własną inicjatywą zbierania bieżących danych w gdańskich kościołach i instytucjach prowadzących rejestrację metrykalną, ale już z uwzględnieniem płci ochrzczonych, urodzeń pozamałżeńskich, wielorakich i martwych czy zgonów według płci i wieku. W 1753 r. opublikował pierwszy z trzech tomów dzieła poświęconego naturze i ekonomii, omawiający szeroko problem długowieczności. Do tego ostatniego zagadnienia, zwłaszcza licznych przykładów rzekomej długowieczności w tamtych czasach, odnosił się krytycznie. Znaczną część swoich ustaleń poświęcił problemowi obliczeń zaludnienia miasta na podstawie danych o ruchu naturalnym przy zastosowaniu mnożników przeliczeniowych (25 dla chrztów, 100 dla małżeństw i 30 dla pogrzebów). Zastosował je w próbach szacunku zaludnienia Gdańska w trzech różnych okresach (1641—1650, 1721—1730, 1741—1750). Co ciekawe, początkowo wyżej cenił szacunki zaludnienia powstałe na podstawie chrztów, później oparte na liczbie małżeństw, jako ulegające mniejszym wahaniom. Badał także sezonowość ruchu naturalnego i dostrzegał zależność między jego elementami. Należy podkreślić, że M. H. Hanow postrzegał rozwój demograficzny w integralnym związku z ekonomiką czy ówczesnymi klęskami elementarnymi, a zatem z brakiem lub nadwyżką żywności w Gdańsku. W jego opinii najlepszym sposobem zwiększenia zaludnienia,

[108] Dorobek naukowy Hanowa wydobył z zapomnienia J. Baszanowski, *Gdański prekursor demografii Michał Krzysztof Hanow 1695—1773*, „Przeszłość Demograficzna Polski", t. XVI, 1985, s. 7—24.

a także dzietności w mieście było zapewnienie mieszkańcom odpowiednich środków utrzymania. Oczywiście z perspektywy współczesnego stanu wiedzy można powiedzieć, że niektóre z szacunków Hanowa, np. dotyczące zaludnienia miasta w pierwszej połowie XVIII wieku, były zaniżone, wskutek przyjęcia zbyt wysokiego współczynnika chrztów dla tak dużego ośrodka (40‰) i błędnego założenia istnienia stałej relacji między liczebnością chrztów i pogrzebów. Z drugiej strony, wnioski Hanowa wyciągnięte np. z sezonowości ruchu naturalnego nie różnią się w sposób zasadniczy od obecnych interpretacji.

Warto również podkreślić oczytanie gdańskiego profesora w ówczesnej międzynarodowej literaturze przedmiotu, które pozwoliło mu na podjęcie rzeczowych polemik m.in. z innym, nie byle jakim autorytetem epoki, berlińskim pastorem Johannem Peterem Süssmilchem, autorem dzieła *Die Götliche Ordnung… (Porządek boski)* (1741). Można się tylko zgodzić z opinią J. Baszanowskiego, że swoimi badaniami (w tym szacunkami zaludnienia Gdańska funkcjonującymi do dzisiaj — niestety anonimowo) Michał Krzysztof Hanow wpisał się do grona najznakomitszych europejskich arytmetyków politycznych epoki Oświecenia.

W historii statystyki przede wszystkim podnosi się znaczenie powszechnych spisów ludności, jednakże pisząc o jej początkach w naszym kraju należy zaakcentować przeprowadzenie przez władze Gdańska unikalnego spisu jego obywateli i mieszkańców w 1770 r.[109] Miasto z ok. 50 tys. mieszkańców było w tym czasie ciągle jeszcze największą aglomeracją miejską Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. Głównym celem spisu było ujawnienie ukrywających się w mieście pruskich poddanych, więc Rada Gdańska pod naciskiem władz pruskich dołożyła starań, aby owe przedsięwzięcie zostało wykonane starannie. Może o tym świadczyć ustanowienie specjalnej trzyosobowej komisji spisowej z dwoma rajcami i burmistrzem Gottliebem Gabrielem Weickhmannem na czele. Spis został przeprowadzony w ciągu 4 miesięcy (od końca sierpnia do końca grudnia) 1770 r. i w jego trakcie modyfikowano metody zbierania danych.[110] Procedurę spisową rozpoczęto od centrum Głównego Miasta, Długiego Targu, obejmując następnie dalsze ulice, a zakończono ujęciem mieszkańców wsi na-

[109] S. Hoszowski, *Spis mieszkańców Gdańska z 1770 r.*, „Przeszłość Demograficzna Polski", t. VII, 1975, s. 75—92.

[110] Cennym, a przy tym krytycznym przyczynkiem na temat zarówno przebiegu akcji spisowej, jak i wartości wytworzonej dokumentacji jest praca E. Łączyńskiej, *Mieszkańcy ul. Szerokiej w świetle spisu z 1770 roku*, w: *Studia i materiały do dziejów domu gdańskiego*, red. E. Kizik, Gdańsk-Warszawa 2011, s. 173—194.

leżących do posiadłości miasta. Początkowo głowy rodziny (pracodawcy) stawiali się osobiście (lub przez pełnomocnika) na ratuszu składając odręcznie wypełnione oświadczenia o domownikach i ich miejscu pochodzenia. Już od początku listopada sługa miejski dostarczał komisji drukowane deklaracje z miejscami do wypełnienia przez kierowników gospodarstw domowych. Znajdowały się tam rubryki z nazwiskiem osób i miejscem ich pochodzenia w widocznej na drukach kolejności: czeladź handlowa i rzemieślnicza, uczniowie, służący, woźnice i parobkowie, oddzielnie ponadto służące oraz mieszkańcy i wynajmujący izby. Z kolei od 19 listopada komisja nie wpisywała już w protokołach wszystkich nazwisk z otrzymanych deklaracji, lecz tylko te, które informowały o pruskich poddanych. Tomy z materiałami spisowymi zawierały także wykazy i aneksy ułatwiające odnalezienie potrzebnych informacji, w tym ułożone alfabetycznie — wykaz wystawców deklaracji i ulic, z których zebrano deklaracje. Wprawdzie wspomniany spis mieszkańców Gdańska z 1770 r. nie miał na celu policzenia ludności, lecz poprzez swoją organizację i wykonanie (włącznie z uczestnictwem w nim głów rodzin i pracodawców) jest dobrym świadectwem właściwego rozumienia i dążenia władz miasta do otrzymania zgodnie z jego założeniami pożądanych informacji i zestawień liczbowych. Bezwzględnie stanowi cenne źródło do kompleksowych badań nad zaludnieniem i strukturą społeczno-zawodową ludności stolicy gospodarczej Polski w początkach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego.

Dodajmy, że chodziło nam tutaj przede wszystkim o przypomnienie tych najważniejszych ujęć statystycznych, które zostały zrealizowane z inicjatywy samych gmin miejskich. W tym kontekście warto także przywołać spis mieszkańców i nieruchomości Starej Warszawy przeprowadzony nieco wcześniej, bo w 1754 r., który nie objął duchowieństwa i ludności zamieszkałej w pałacach,[111] a który jednocześnie stanowi podstawę oszacowań zaludnienia miasta (ok. 23 tys.) u schyłku zasiadania Augusta III Sasa na tronie polskim.

Nie ulega wątpliwości, że panowanie Stanisława Augusta Poniatowskiego od samego początku znaczone programem przebudowy państwa nie tylko na gruncie politycznym, ale i gospodarczym (powstałym w kręgu rodziny Czartoryskich) w szerokim stopniu wymagało zdobycia, gromadzenia i posługiwa-

[111] *Spis mieszkańców i nieruchomości Starej Warszawy z 1754 r. tzw. Lustracja Dawidsona*, w: *Źródła do dziejów Warszawy. Rejestry podatkowe i taryfy nieruchomości 1510—1770*, wyd. A. Berdecka, J. Rutkowska, A. Sucheni-Grabowska, H. Szwankowska, Warszawa 1963, s. 387—460.

nia się przez nowe władze państwowe odpowiednimi danymi statystycznymi i to w skali całego kraju (w tym m.in. obrotami i bilansem handlu zagranicznego). Wysiłki władz państwowych w zakresie gromadzenia materiałów statystycznych w początkowym okresie rządów Poniatowskiego widziałbym już w powołanych na sejmie konwokacyjnym w 1764 r. Komisjach Skarbowych Koronnej i Litewskiej. Nowe kolegialne organy miały odtąd stać na straży finansów państwa i jego równowagi budżetowej i były zobowiązane do przedkładania sejmowi rachunków z przychodów i wydatków państwa. W dalszych latach ważną rolę w tym procesie odegrała kolejna instytucja — Departament Skarbowy Rady Nieustającej (1775—1789). Poważnym sukcesem w tamtym czasie działań reformatorskich było wprowadzenie w życie preliminarzy budżetowych, których umiejętność konstrukcji, głównie na odcinku zapewnienia równowagi między rzeczywistymi dochodami a wydatkami, od roku 1776 wyraźnie udoskonalono. W opinii dobrego znawcy tych zagadnień — Mariana Drozdowskiego — „Konstrukcja preliminarzy budżetowych stała w Rzeczypospolitej równie wysoko jak w Anglii, a w porównaniu z innymi państwami znaczniej wyżej”.[112]

W dążeniach do zwiększenia dochodów państwa sejm konwokacyjny 1764 r. uchwalił ustawę zarządzającą przeprowadzenie spisu ogółu Żydów w całym kraju w wieku powyżej 1 roku.[113] Obowiązek bezpośredniej ewidencji ludności spoczął zasadniczo na gminach żydowskich, które desygnowały do czteroosobowych komisji spisowych trzech przedstawicieli kahału (rabina, seniora i szkolnika).[114] Czwartym członkiem był szlachcic katolik wyznaczony przez starostę lub w miastach prywatnych przez jego właściciela. Zadaniem komisji było spisanie według mieszkań żydowskich wszystkich ich mieszkańców obojga płci z imienia i przydomka, łącznie ze służbą i dziećmi powyżej 1 roku. Powstałe w ten sposób rejestry spisowe miały zostać dostarczone w początkach stycznia 1765 r. komisarzom (mianowanym przez sejm po dwóch w poszczególnych województwach lub powiatach do jego przeprowadzenia), którzy na ich podstawie

[112] M. Drozdowski, *Podstawy finansowe działalności państwowej w Polsce 1764—1793*, Warszawa-Poznań 1975, s. 200. Ten sam autor stronę dalej stwierdza, że umiejętności prowadzenia przez Polskę gospodarki budżetowej są słabo znane historiografii zachodniej, ale obserwując krajowy dorobek historii gospodarczej ostatniego 25-lecia można zaryzykować tezę, że został zapomniany także przez nas samych.

[113] *Volumina Legum*, t. 7, s. 26.

[114] Oryginały arkuszy spisowych były sporządzane w jęz. hebrajskim i następnie tłumaczone na jęz. polski — szerzej zob. R. Mahler, *Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 1, 1967, s. 138 n.

mieli sporządzić taryfy zbiorcze i obliczyć należny podatek pogłównego według stawki 2 złote od osoby.

Początkowo, zgodnie z ustawą z 1764 r., spisy Żydów miano przeprowadzać co 5 lat, ale już w 1768 r. zdecydowano się na zmniejszenie częstotliwości ich realizacji — co 20 lat. Jednakże w 1775 r. uchwalono przeprowadzenie nowego spisu Żydów jeszcze w tym samym roku i następnych w odstępach trzyletnich. Po 1790 r. nowych spisów ludności żydowskiej już nie realizowano w skali całego państwa, z wyjątkiem lokalnych, jak np. w stolicy w 1795 r.

W porównaniu z późniejszymi spisami (1775, 1778, 1781, 1784, 1787 i 1790) spis przeprowadzony na przełomie 1764 i 1765 r., pierwszy i jedyny, choć w sposób daleki od dokładności,[115] objął Żydów na całym przedrozbiorowym terytorium Korony i Litwy. Zarejestrował on ponad 430 tys. Żydów w Koronie i blisko 158 tys. na Litwie. Doliczając pominięte w spisie niemowlęta — 6,35% i osoby ukryte — 20%, dobry znawca tematu Rafał Mahler oszacował rzeczywistą liczbę Żydów w Rzeczypospolitej łącznie na ok. 750 tys., w tym 550 tys. w Koronie i 200 tys. na Litwie, co współcześnie wydaje nam się szacunkiem jednak trochę zawyżonym.[116] Spis z 1764 r. mimo swoich licznych mankamentów dobrze orientuje o wielkości poszczególnych wiejskich i miejskich osiedli żydowskich oraz geograficznym ich rozmieszczeniu. Co więcej, dla niektórych z nich umożliwia on poznanie struktury demograficznej, w tym według płci i stanu cywilnego, wieku osób w stanie małżeńskim i wdowim, w mniejszym stopniu liczbę dzieci w rodzinach w ujęciu miasto — wieś. Pozostaje ponadto wartościowym źródłem w zakresie poznania struktury zatrudnienia Żydów na wsi i struktury zawodowej (głównie wykonywanych rzemiosł) w miastach i miasteczkach czy położenia różnych grup społecznych, np. służby domowej, nie mówiąc o stosunkach mieszkaniowych.

Należy także podkreślić coraz poważniejsze zainteresowanie problematyką demograficzną przez administrację państwową w czasach stanisławowskich, które owocowało szybkim przyrostem informacji o ludności. Za początki państwowej powszechnej ewidencji stanu ludności w naszym kraju można uznać rok 1777, w którym to na mocy uniwersału Departamentu Policji Rady Nieustającej w Warszawie, z 15 lutego, przeprowadzono w Rzeczypospolitej pierwszy spis

[115] Jednym ze sposobów było nie zgłaszanie do ewidencji małych dzieci czy służących wolnego stanu, innym — zaniżanie ich wieku. Zdarzały się sytuacje opuszczania na okres przeprowadzania spisu przez część domowników swoich mieszkań i ukrywania się w okolicznych wsiach a nawet lasach.

[116] Tamże, s. 149—155.

ludności, choć ograniczony do miast królewskich, ale z uwzględnieniem zarówno chrześcijan (z osobnym wyodrębnieniem osiadłych i luźnych), jak i Żydów.[117] Dziesięć lat później na polecenie marszałka Władysława Gurowskiego, z dnia 28 lutego 1787 r., właściciele domów spisali w ciągu jednego dnia (24 kwietnia) ludność Warszawy (z Pragą), obejmując wszystkich mieszkańców z lokatorami włącznie, ale z oddzielnym ujęciem ludzi luźnych, Żydów, włóczęgów, żebraków itp. Nie był on także spisem imiennym. Z jego końcowymi wynikami, z których wynikało, że miasto liczyło 96143 mieszkańców, mogli zapoznać się wszyscy zainteresowani już 2 maja tego roku — a więc bardzo szybko — kupując nr 35 „Gazety Warszawskiej".[118] Uniwersały nakazujące przeprowadzenie spisów ludności Komisji Policji Obojga Narodów z 1791 r. odnosiły się także do innych królewskich miast Rzeczypospolitej.

Spis dla Warszawy lewobrzeżnej i Pragi został przeprowadzony przez 32 rewizorów w stosunkowo krótkim czasie — stycznia i lutego 1792 r.[119] W myśl instrukcji był imiennym, ale tylko w odniesieniu głowy do rodziny, obok którego zapisywano już bezimiennie żonę oraz liczbę dzieci (z wyszczególnieniem synów i córek), a także liczbę pozostałych domowników (służących, krewnych) w podziale na mężczyzn i kobiety. Tylko żołnierze w koszarach, zakonnicy w klasztorach oraz więźniowie mieli być zapisani ogółem, a nie imiennie. Co więcej, rewizorzy zaopatrzeni w księgi spisowe swoją pracę rozpoczęli od ratusza i rynku, a następnie poruszali się kolejnymi ulicami, chodząc dom po domu i spisując ich mieszkańców zarazem z podziałem na posesjonatów i nieposesjonatów oraz na mających i niemających „sposobu pewnego do życia". Znawca problematyki stołecznych ujęć spisów przeprowadzonych w końcu XVIII i na początku XIX wieku — Samuel Szymkiewicz — zwracał uwagę na zastosowanie się mieszkańców Warszawy do zaleceń Komisji Policji,[120] ale i na mankamenty, głównie z uwagi na długi okres realizacji. Dodajmy, że sam spis ze względu na

[117] J. Kleczyński, *Spisy ludności w Rzeczypospolitej*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny", t. 30, 1894, s. 38. Zob. też wydanie cenne spisu Żydów warszawskich z 1778 r., choć Hanna Węgrzynek samo jego przeprowadzenie nie łączy (?) ze wspomnianym uniwersałem — *Regestr osób żydowskich spisany w miesiącu styczniu roku 1778 w Warszawie*, oprac. H. Wegrzynek, Warszawa 2016, s. IX—X.

[118] „Gazeta Warszawska" 2 V 1787.

[119] S. Szymkiewicz, *Warszawa na przełomie XVIII i XIX w. w świetle pomiarów i spisów*, Warszawa 1959. Tutaj także ocena wartości badawczej pruskich ujęć spisowych ludności stolicy z lat 1796—1805.

[120] Z trzech wypadków oporu przeciwko spisaniu domowników dwa odnosiły się do ambasadora rosyjskiego Bułhakowa i posła pruskiego Lucchesiniego, zob. tamże, s. 40.

szybko zmieniającą się sytuację polityczną, m.in. wybuch wojny polsko-rosyjskiej nie został ostatecznie podsumowany przez autorów.[121] Podobne spisy na polecenie Komisji Policji Obojga Narodów zostały przeprowadzone także w innych miastach, np. w Poznaniu.[122]

Chyba jeszcze wartościowszym źródłem informacji dysponujemy dla drugiego co do wielkości miasta Wielkiego Księstwa Litewskiego, a mianowicie Grodna z końca XVIII stulecia. Miasto zagrożone zbombardowaniem przez Rosjan w maju 1794 r. wypłaciło nieprzyjacielowi kontrybucję. W celu jej zwrotu wierzycielom postanowiono opodatkować każdego mieszkańca „od najmłodszego do najstarszego wieku" pogłównym w wysokości 1 zł oraz opłatą w wielkości 1% od posiadanego majątku nieruchomego i ruchomego. Komisja społeczna w składzie 13 osób, zwana Deputacją kontrybucyjną, zarządziła dostarczenie przez właścicieli (lub zarządców) domów listy mieszkańców wraz z podaną wartością posiadanego majątku ruchomego i nieruchomego oraz lokowanych sum. Po dwóch miesiącach prac opublikowała końcowy dokument zawierający, obok posesji z numerami, przede wszystkim nazwiska, liczbę lokatorów wymienionych najczęściej także z nazwiska, ich zawody, a także jeden procent wartości posiadanego majątku, który powinni oni wnieść.[123] Odkrywcy źródła wskazując na kontrolę ze strony członków Deputacji kontrybucyjnej (na jej czele stanął Andrzej Malczewski, z dużym doświadczeniem statystycznym z czasów bliskiej współpracy z Józefem Fryderykiem Moszyńskim w okresie Sejmu Czteroletniego), a także na społeczną kontrolę ze strony sąsiadów opowiadają się za bardzo dużą wiarygodnością spisu, ale tylko w odniesieniu do samej liczby mieszkańców.

Jakościowym etapem na drodze rozwoju polskiej myśli i praktyki statystycznej, co podkreślamy, stały się prace i uchwały Sejmu Czteroletniego (1788—1792). Na ów skok jakościowy złożyło się przede wszystkim przeprowadzenie w 1789 r. spisów dymów i ludności całego państwa polsko-litewskiego oraz wprowadzenie od 1 stycznia 1790 r. obowiązku corocznego dokonywania spisów ludności i ewidencji ruchu naturalnego ludności w parafiach. Spis dymów i ludności został przeprowadzony na podstawie uchwały Sejmu z 22 czerwca 1789 r.

[121] W okresie powstania kościuszkowskiego został przygotowany projekt ponownego spisania ludności stolicy, który ostatecznie nie został zrealizowany.

[122] M. Kędelski, *Rozwój demograficzny Poznania w XVIII i na początku XIX wieku*, Poznań 1992, s. 69, 108—111.

[123] J. Urwanowicz, A. Woltanowski, *Kontrybucja grodzieńska generała Pawła Cyjanowa a spis ludności miasta z 1794 roku*, w: *Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku)*, red. A. Woltanowski, J. Urwanowicz, Białystok 1997, s. 45—59; tamże, s. 61—171 w opracowaniu J. Urwanowicza — *Spis mieszkańców Grodna z 1794 r.*

i miał charakter podatkowo-wojskowy.[124] Zgodnie z wolą ustawodawcy ze spisu zostały wyłączone stany uprzywilejowane, a więc szlachta i duchowieństwo. Przygotowane druki spisowe wypełniali sami właściciele każdej posesji w miastach i wsiach, sumarycznie wyszczególniając liczbę mieszkańców z zaznaczeniem ich płci, zawodu i stanu społecznego. Wyróżniano także synów do i powyżej 15 lat stanu wolnego oraz łącznie córek. Wzór części tabelarycznej druku spisowego zatytułowany *Tabella ludności* w miastach wyszczególniał kategorie społeczno-zawodowe: gospodarzy, kupców handlujących, fabrykantów, rzemieślników, szynkarzy i karczmarzy, czeladź i służących, luźnych za robotą luzujących się oraz żebraków. Z kolei w wersji dla wsi owa *Tabella* wyróżniała: gospodarzy rolników, czynszowników-chałupników oraz komorników.

Realizacja tego bezprecedensowego przedsięwzięcia w dziejach Rzeczypospolitej szlacheckiej trwała od lata 1789 r. do pierwszych miesięcy roku następnego. Posłowie o jego wynikach zostali poinformowani już w kwietniu 1790 r., zaś opinia publiczna dwa miesiące później w dodatku załączonym do „Dziennika Handlowego". Zarówno podatkowo-wojskowy cel spisu, brak doświadczenia w tej mierze, a przede wszystkim słabe przygotowanie samych właścicieli dóbr do wypełniania formularzy, połączone z obawą uszczuplenia liczby poddanych mogących trafić do wojska i zwiększenia obciążeń podatkowych, nakazują zachowanie niezbędnej ostrożności w interpretacji jego końcowych wyników. Współczesne szczegółowe analizy danych spisowych z 1789 r. wskazują na niepełną ewidencję ludności, o czym świadczą zarówno zaniżone wskaźniki zaludnienia domów w trzech centralnych dzielnicach Korony (zaledwie od 4,5 do 6,25 osób), jak i niepoprawna przewaga liczebności mężczyzn w stosunku do kobiet wśród ogółu spisanych.[125]

Spis ludności z 1789 r. w rozumieniu współczesnym definicji nie był nowoczesnym powszechnym spisem, albowiem nie objął wszystkich mieszkańców, nie spełnił warunku jednoczesności, tj. nie został przeprowadzony ściśle określonego dnia, nie był imienny, ani bezpośredni, skoro druki spisowe wypełniali właściciele posesji. Pomimo wielu uchybień i mankamentów z całą pewnością zasługuje on na uwagę, nie tylko z racji swojego pierwszeństwa. Przy zachowaniu krytycznej ostrożności orientuje dobrze w ówczesnej strukturze wła-

[124] S. Konferowicz, *Fryderyk Józef Moszyński statystyk doby Sejmu Czteroletniego*, Warszawa 1961, s. 117; C. Kuklo, *Demografia...*, s. 52 n.

[125] Badacze różnią się niekiedy i to nawet znacznie w ocenie jego braków; od 10—15% na wsi w opinii T. Ładogórskiego (ale w miastach 35%) i W. Rusińskiego, aż do połowy ogólnej liczby mieszkańców — zdaniem I. Gieysztorowej.

sności oraz w rozwarstwieniu mieszkańców wsi i miast u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej.

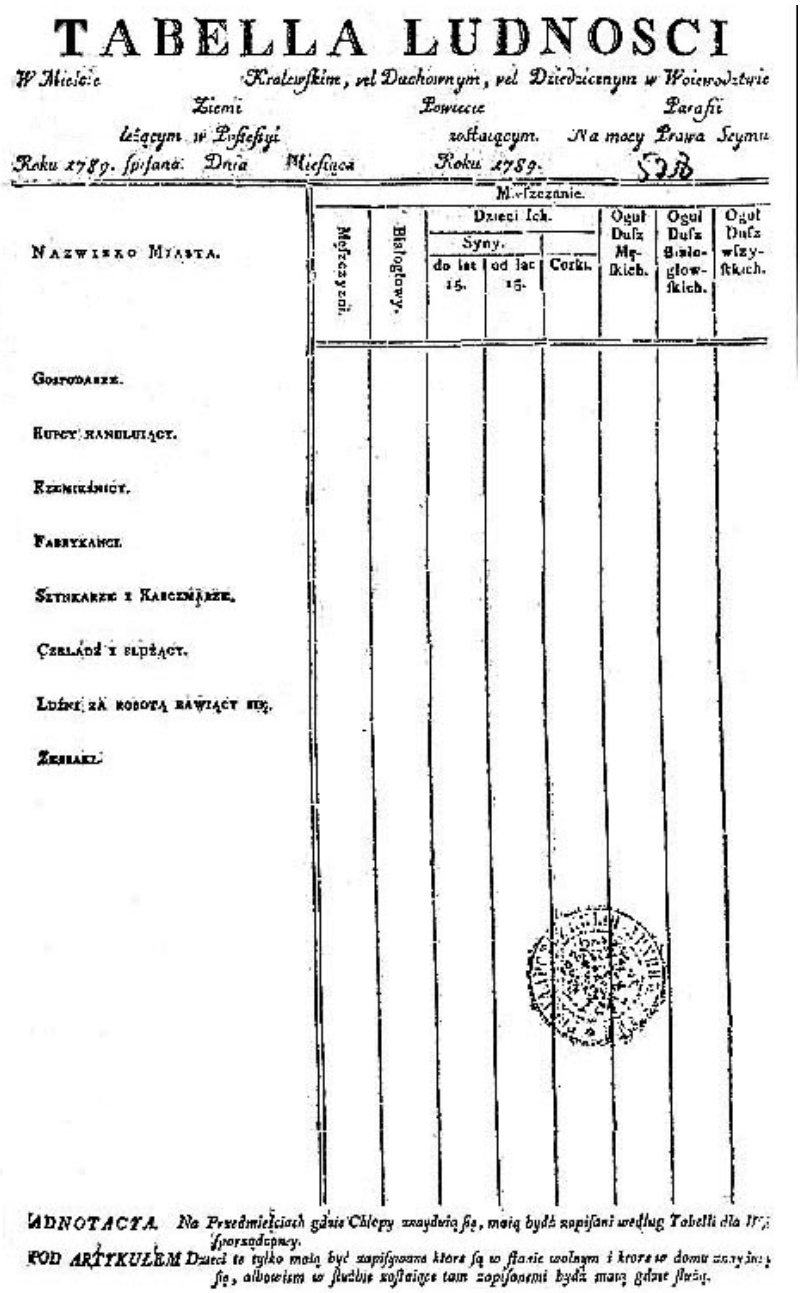

TABELLA LUDNOSCI

W Mieście Królewskim, vel Duchownym, vel Dziedzicznym w Woiewodztwie
Ziemi Powiecie Parafii
leżącym w Posiessyi zostaiącym. Na mocy Prawa Seymu
Roku 1789. spisana: Dnia Miesiąca Roku 1789.

Mieszkanie.

Nazwisko Miasta.	Mężczyzni.	Białogłowy.	Dzieci Ich. Synowie do lat 15.	Dzieci Ich. Synowie od lat 15.	Dzieci Ich. Córki.	Ogul Dusz Męskich.	Ogul Dusz Białogłowskich.	Ogul Dusz wszystkich.
Gospodarze.								
Kupcy handluiący.								
Rzemieślnicy.								
Fabrykanci.								
Sztukarze i Karczmarze.								
Czeladź i sługi.								
Ludzie za robotą bawiący się.								
Żydzi.								

Uwagi. Na Przedmieściach gdzie Chłopy znaydują się, maią bydź zapisani według Tabelli dla Włościan przeznaczonej.

Pod Artykułem Dzieci te tylko maią być zapisywane które są w stanie wolnym i które w domu znayduią się, albowiem w służbie zostaiące tam zapisanemi bydź maią gdzie służą.

Formularz spisu ludności z 1789 r.

Z kolei nieco późniejsza ustawa, bo z końca 1789 r., w rozdziale zatytułowanym *„O materyi ekonomiczney woiewódzkiey”* wprowadzała obowiązek corocznego sporządzania spisów począwszy od 1 stycznia 1790 r.:

„... tudzież regestra wszystkich osób, w parafii znayduiących się, z wyrażeniem płci, lat, i mieysca pomieszkania każdey osoby, a to według schemma na to od kommissyi skarbowey wydać się, a od kommissyów porządkowych kommunikować powinnego oddawali, kommissya porządkowa ludność chrześcian przez plebanów podaną, a Tatarów, Karaimów, Żydów, i inney religii, czyli wyznania przez dziedziców, possessorów, i magistraty, w osobnym regestrze spisaną prześle do kommissyi skarbowey corocznie, z których regestrów kommissyów porządkowych, kommissya skarbowa ekonomiczna ogólną w kraiu ludność zebrawszy, na każdym seymie prezentować też stanom będzie”.

Jednocześnie w następnym zdaniu z naciskiem podkreślono, że *„Nieposłusznym temu prawu plebanów, co do podawania regestrów przybyłey, i ubyłey ludności w wyższym opisie wymienionych, kommissya porządkowa stem złotem Polskich do kassy teyże kommissyi płacić się powinnych, pod exekucyą tak, iak za delatę podatkową nastąpić maiącą, i pod karą kontrawencyi karać ma”.*[126]

Jak widać z przytoczonego fragmentu władzom kościelnym na szczeblu parafii zlecono systematyczne przeprowadzanie spisów, ale jedynie katolików. Z kolei ewidencję pozostałych mieszkańców innych wyznań włożono na barki bądź to właścicieli dóbr, bądź też magistratów miast. Co więcej, z tą samą datą wprowadzono instytucję corocznej ewidencji ruchu naturalnego ludności poprzez zobowiązanie plebanów i wyżej wymienionych do nadsyłania corocznych danych o ślubach, urodzeniach i zgonach. Adresatem zarówno spisów ludności, jak i odpisów metryk trzech serii były Komisje Skarbowe, a całą realizację nadzorowały Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe.

Zachowana do dzisiaj dokumentacja kilkuset spisów ludności z lat 1790—1792 potwierdza na ogół ich zgodność ze schematem przywidzianym przez ustawodawcę.[127] Wszystkie dane zamieszczane są według wsi lub ich części, czy przysiółków z podaniem właściciela. Pod własnymi nazwami spisywane były w większych miastach klasztory, seminaria, bursy, pensje prywatne, plebanie,

[126] *Volumina Legum*, t. 9, s. 153 (dla Korony), s. 140 (dla Litwy).

[127] Zob. też najnowsze interesujące uwagi na temat ich wiarygodności i kompletności autorstwa E. Kaźmierczyk, *Spisy Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego jako źródło do badań demograficznych — przykład powiatu proszowickiego*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 38, 2016, nr 2, s. 73—101.

przytułki parafialne; we wsiach — folwarki, dwory, karczmy, ówczesne zakłady przemysłowe, jak browary i młyny, a także owczarnie. Ludność spisywano według domów, przy czym w mniejszych miastach i wsiach posiadają one numery, nadane zapewne przez spisującego, być może związane z kolejnością obchodu i rejestrowania.[128] W ramach domów odnotowano na pierwszym miejscu zawsze właścicieli lub arendarzy (męża i żonę), kolejno ich dzieci, dziadków, służbę, następnie komorników, zarówno całe rodziny, jak i pojedyncze osoby. Osobą wymienioną na pierwszym miejscu był gospodarz lub gospodyni, znani z imienia i nazwiska, o wiele rzadziej ze stanu społecznego czy zawodu. Nie zawsze też jednoznacznie był określony stan cywilny głowy gospodarstwa. Na drugim miejscu zazwyczaj spisujący umieszczali imię żony gospodarza, określając tym samym jego stan cywilny. Pozostali członkowie rodziny byli wzmiankowani zazwyczaj tylko z imienia wraz z określeniem ich stosunku do osoby wymienionej na pierwszym miejscu, a więc: *syn*, *córka*, *wnuk/czka/*, *siostrzeniec/a/*, *krewny/a/* itp. Dzieci spisywano na ogół według starszeństwa w ramach płci — najpierw synów, następnie córki. Zazwyczaj po wymienieniu dzieci gospodarzy umieszczano rodziców samych gospodarzy, nie zawsze wyraźnie to określając. Występujące przy nich niekiedy nazwiska, zwłaszcza różne od gospodarza, mogą wskazywać zarówno na rodziców któregoś z gospodarzy, jak i na całkiem obcą osobę. Służbę domową oraz uczniów rzemieślniczych i kupieckich określano na ogół imieniem, rzadziej zaś nazwiskiem (czeladników określano nazwiskiem). W dużych miastach, także na folwarkach, spisujący zaznaczał często wśród najemnych pracowników fizycznych ich wewnętrzne zróżnicowanie i hierarchię (*dziewka, pastuch, owczarz, fornal, pokojowa, służący*, a nawet *kawiarka*). Identyfikacja osobowa komorników, którzy zamykają listę domowników, zwłaszcza pojedynczych samotnych kobiet i mężczyzn, jest zdecydowanie najsłabsza, albowiem najczęściej poznajemy ich jedynie z imienia.

Wymienione wyżej mniej lub bardziej dokładne personalia mieszkańców *pałaców*, *kamienic*, *dworów* i *dworków*, *chałup* czy *ruder* spisujący umieszczali na poszczególnych kartach z lewej strony, z prawej zaś widniały cztery kolumny na oznaczenie płci (*mężczyźni, białogłowy*) i wieku. Ten ostatni podawano nazwyczaj w latach, ale w zachowanych spisach Warszawy i Krakowa wiek niemowląt zaznaczano w miesiącach, tygodniach, a nawet w dniach.

[128] Dla wielu wsi i miasteczek zachowane spisy z dwóch kolejnych lat po sobie mają różną numerację domów. Natomiast dla Warszawy i Krakowa autorzy spisów posłużyli się numeracją hipoteczną.

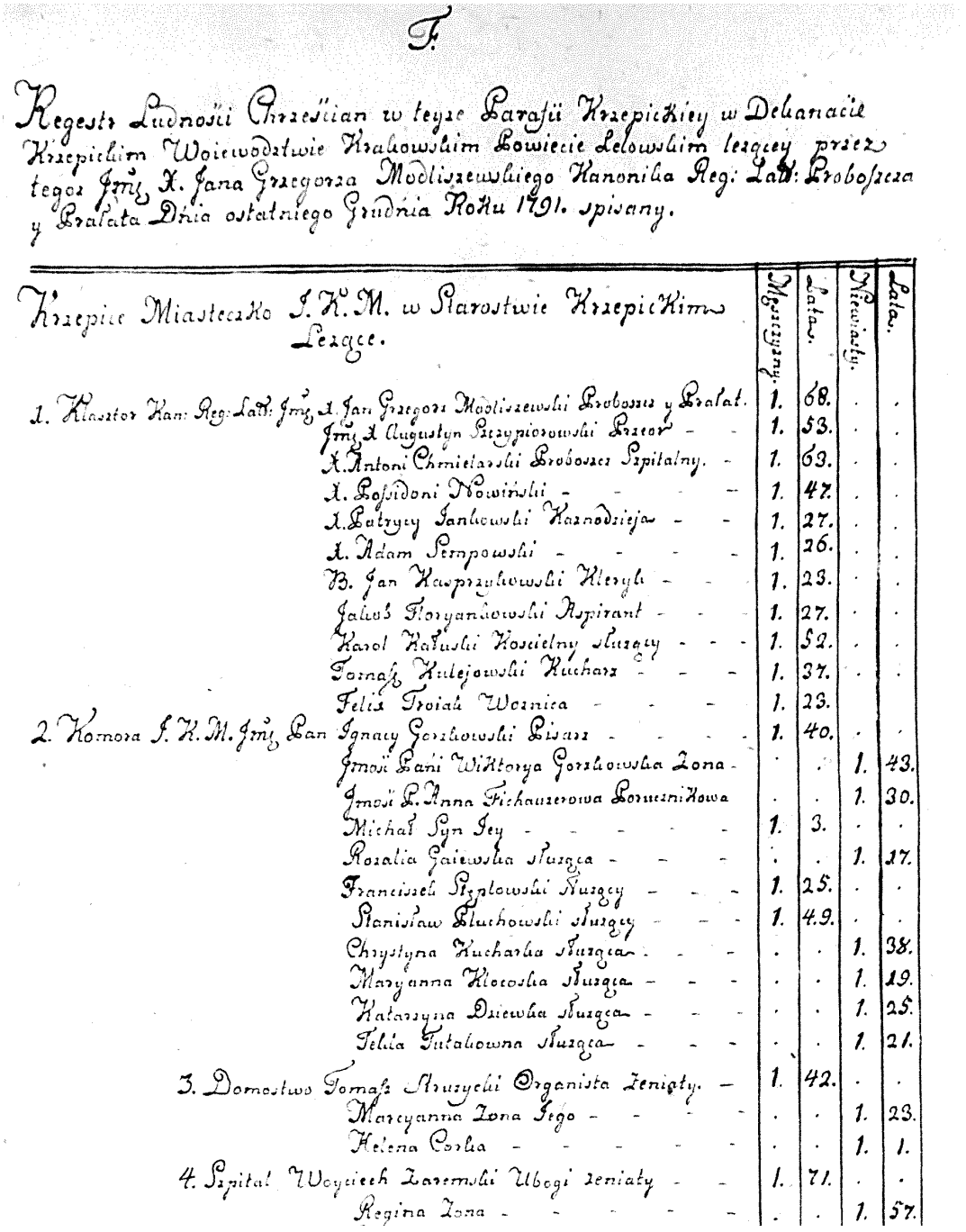

F.

Regestr Ludności Chrześcian w teyże Parafii Krzepickiey w Dekanacie Krzepickim Woiewodztwie Krakowskim Powiecie Lelowskim leżącey przez tegoż Jmć X. Jana Grzegorza Modliszewskiego Kanonika Reg: Lat: Proboszcza y Prałata Dnia ostatniego Grudnia Roku 1791. spisany.

	Mężczyzny.	Lata.	Niewiasty.	Lata.
Krzepice Miasteczko J. K. M. w Starostwie Krzepickim Leżące.				
1. Klasztor Kan: Reg: Lat: Jmć X. Jan Grzegorz Modliszewski Proboszcz y Prałat.	1.	68.	.	.
Jmć X. Augustyn Szczypiorowski Prezes	1.	53.	.	.
X. Antoni Chmielowski Proboszcz Szpitalny.	1.	63.	.	.
X. Posidoni Nowicki	1.	47.	.	.
X. Walezy Jankowski Kazodzieja	1.	27.	.	.
X. Adam Sempowski	1.	26.	.	.
B. Jan Kwaszyłowski Klerzyk	1.	23.	.	.
Jakub Koryandowski Expirant	1.	27.	.	.
Karol Kałuski Kościelny Służący	1.	52.	.	.
Tomasz Kulejowski Kucharz	1.	37.	.	.
Felix Troiak Woźnica	1.	23.		
2. Komora J. K. M. Jmć Pan Ignacy Gorzkowski Pisarz	1.	40.	.	.
Jmość Pani Wiktorya Gorzkowska Żona	.	.	1.	43.
Jmość P. Anna Fichauerowa Komornikowa	.	.	1.	30.
Michał Syn Jey	1.	3.	.	.
Rozalia Gaiewska Służąca	.	.	1.	17.
Franciszek Szpilowski Służący	1.	25.	.	.
Stanisław Kluchowski Służący	1.	49.	.	.
Chrystyna Kucharka Służąca	.	.	1.	38.
Maryanna Kocielska Służąca	.	.	1.	19.
Katarzyna Dziewka Służąca	.	.	1.	25.
Felicia Fatalowna Służąca	.	.	1.	21.
3. Domostwo Tomasz Skrzycki Organista Żeniaty.	1.	42.	.	.
Maryanna Żona Jego	.	.	1.	23.
Helena Corka	.	.	1.	1.
4. Szpital Woyciech Zaremski Ubogi żeniaty	1.	71.	.	.
Regina Żona	.	.	1.	57.

Spis ludności parafii krzepickiej w pow. lelowskim woj. krakowskiego z 1791 r. Archiwum Narodowe w Krakowie (fragment)

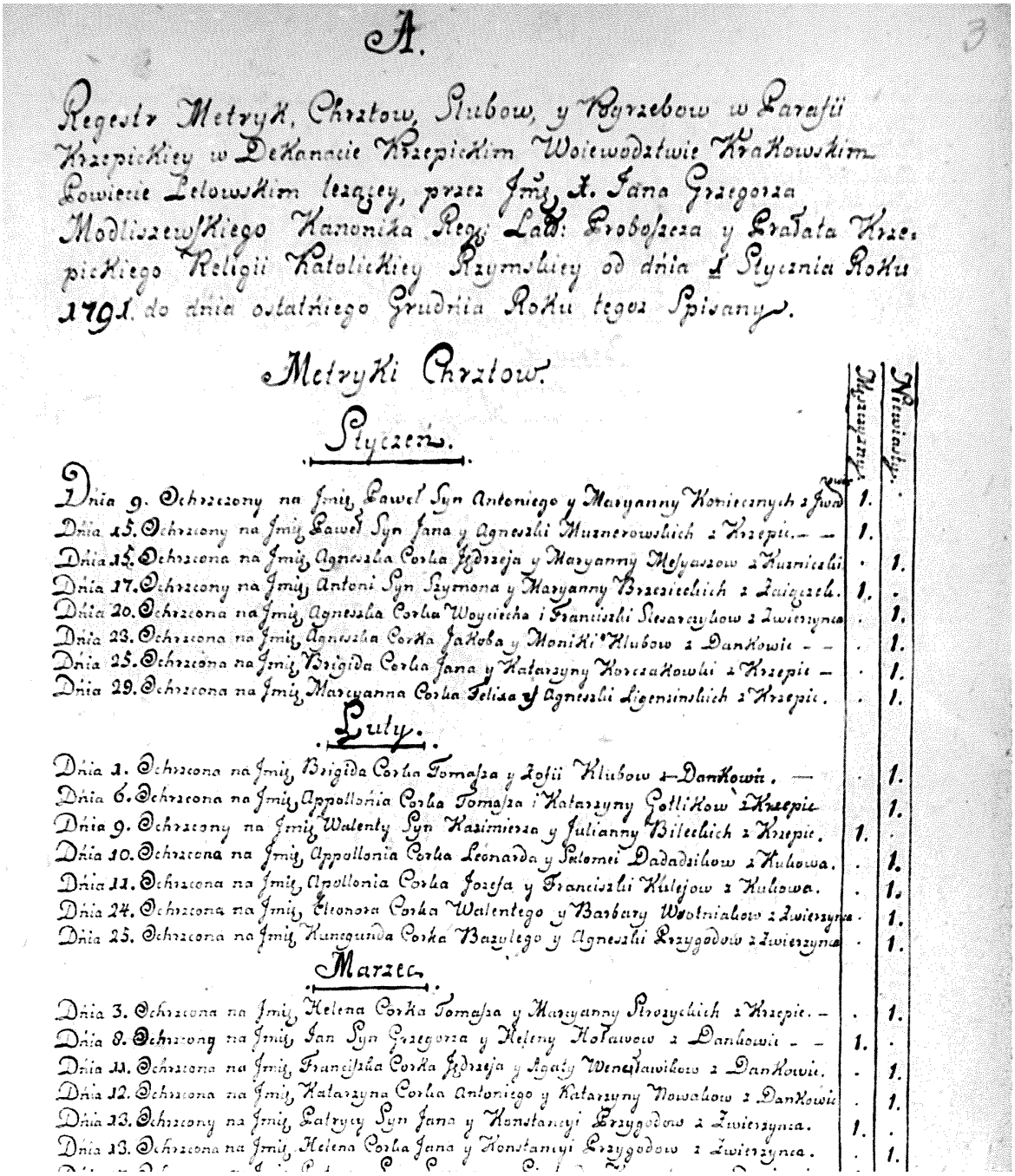

A.

Regestr Metryk, Chrztow, Slubow, y Pogrzebow w Parafii Krzepickiey w Dekanacie Krzepickim Woiewodztwie Krakowskim Powiecie Lelowskim leżącey, przez Jmć X. Jana Grzegorza Modliszewskiego Kanonika Reg: Lat: Proboszcza y Kratata Krzepickiego Religii Katolickiey Rzymskiey od dnia 1 Stycznia Roku 1791. do dnia ostatniego Grudnia Roku tegoż Spisany.

Metryki Chrztow.

	Męskie	Niewiast.
Styczeń.		
Dnia 9. Ochrzczony na Jmię Paweł Syn Antoniego y Maryanny Koniecznych z Jwa	1.	.
Dnia 15. Ochrzczony na Jmię Paweł Syn Jana y Agnesski Muszerowskich z Krzepic. — —	1.	
Dnia 15. Ochrzczona na Jmię Agnessa Corka Jędrzeja y Maryanny Mesyaszow z Kuznicaki	.	1.
Dnia 17. Ochrzczony na Jmię Antoni Syn Szymona y Maryanny Brzezickich z Zaiączek.	1.	.
Dnia 20. Ochrzczona na Jmię Agnessa Corka Woyciecha i Franciszki Siesarzyskow z Zwierzyńca	.	1.
Dnia 23. Ochrzczona na Jmię Agnessa Corka Jakoba y Moniki Klubow z Dankowic — —	.	1.
Dnia 25. Ochrzczona na Jmię Brigida Corka Jana y Katarzyny Korczakowski z Krzepic —	.	1.
Dnia 29. Ochrzczona na Jmię Maryanna Corka Felixa y Agnesski Ligenzinskich z Krzepic.	.	1.
Luty.		
Dnia 1. Ochrzczona na Jmię Brigida Corka Tomasza y Zofii Klubow z Dankowic. —	.	1.
Dnia 6. Ochrzczona na Jmię Appollonia Corka Tomasza i Katarzyny Gollikow z Krzepic		1.
Dnia 9. Ochrzczony na Jmię Walenty Syn Kazimierza y Julianny Bileckich z Krzepic.	1.	.
Dnia 10. Ochrzczona na Jmię Appollonia Corka Leonarda y Salomei Dadadzikow z Kulowa.	.	1.
Dnia 11. Ochrzczona na Jmię Apollonia Corka Jozefa y Franciszki Kulejow z Kulowa.	.	1.
Dnia 24. Ochrzczona na Jmię Eleonora Corka Walentego y Barbary Wolniakow z Zwierzyńca	.	1.
Dnia 25. Ochrzczona na Jmię Kunegunda Corka Bazylego y Agnesski Krzygodow z Zwierzyńca	.	1.
Marzec.		
Dnia 3. Ochrzczona na Jmię Helena Corka Tomasza y Maryanny Strzyzykich z Krzepic. —	.	1.
Dnia 8. Ochrzczony na Jmię Jan Syn Grzegorza y Heleny Kotlarzow z Dankowic — —	1.	.
Dnia 11. Ochrzczona na Jmię Franciszka Corka Jędrzeja y Agaty Wenclawikow z Dankowic.	.	1.
Dnia 12. Ochrzczona na Jmię Katarzyna Corka Antoniego y Katarzyny Nowakow z Dankowic	.	1.
Dnia 13. Ochrzczony na Jmię Katrycy Syn Jana y Konstancyi Krzygodow z Zwierzyńca.	1.	.
Dnia 13. Ochrzczona na Jmię Helena Corka Jana y Konstancyi Krzygodow z Zwierzyńca.	.	1.

Wykaz chrztów dołączonych do spisu ludności parafii krzepickiej w pow. lelowskim woj. krakowskiego z 1791 r. Archiwum Narodowe w Krakowie (fragment)

Kolejne strony spisów parafialnych sporządzonych w wykonaniu ustawy o Komisjach Porządkowych Cywilno-Wojskowych zawierają podsumowania cząstkowe liczby mężczyzn i kobiet, niekiedy w obrębie poszczególnych wsi czy ulic, wreszcie całej parafii. Czasami takie ogólne podsumowanie liczby mieszkańców było poprzedzone spisaniem uczniów miejscowej szkoły parafialnej, wraz z ich imieniem i nazwiskiem oraz wiekiem. Dodajmy, że sporządzone rejestry ludności, zarówno te pierwsze z grudnia 1790 r. i 1791 r. uzupełnione zostały także zgodnie z wolą ustawodawcy wyciągami z metryk trzech serii za okres 1 stycznia—31 grudnia roku sprawozdawczego.[129]

Nie ulega zatem wątpliwości, że wspomniana ustawa, która zobowiązywała ponadto proboszczów do przekazywania odpisów metryk ślubów, chrztów i pogrzebów z początkiem kolejnego roku Komisjom Skarbowym, była nie tylko dobitnym świadectwem zainteresowania władz państwowych problematyką ludnościową, ale i początkiem — co podkreślamy z naciskiem — regularnej statystyki ludnościowej na ziemiach polskich. Jak na owe czasy, były to w skali kontynentu decyzje i działania nowatorskie.

Pionierzy polskiej myśli statystycznej

W tych ważnych przedsięwzięciach, z całą pewnością porównywalnych do innych krajów Europy, poważną, inspirującą rolę, także w zakresie rodzimej myśli statystycznej odegrał starannie wykształcony Fryderyk Józef Moszyński (1737—1818), w tym czasie już sekretarz W. Ks. Litewskiego i poseł na sejm ziemi bracławskiej, a wcześniej wieloletni członek Komisji Skarbowej (1768—1778) i Departamentu Skarbowego Rady Nieustającej (1778—1782).[130]

Wprawdzie już w listopadzie 1788 r. Sejm zrealizował jeden z ważniejszych celów swoich obrad, a mianowicie uchwalił powołanie 100 tys. osób armii stałej, ale sprawą otwartą wobec odrzucenia koncepcji podwyższenia dotychczasowych podatków pozostało zagadnienie wymiaru nowego podatku na wojsko opartego

[129] Niektóre z zachowanych parafialnych spisów ludności noszą datę ich sporządzenia w miesiącu styczniu, niekiedy nawet w lutym 1791 i 1792 r.

[130] Por. S. Konferowicz, dz. cyt. Zob. też jego biogram — A. Zahorski, M. Złomska, *Moszyński Fryderyk Józef Kanty h. Nałęcz (1738—1817)* „Polski Słownik Biograficzny", t. 22/1, z. 92, Wrocław 1977, s. 112—117, który szeroko informując o bardzo różnorodnych reformatorskich zainteresowaniach i działaniach Moszyńskiego, m.in. na polu oświaty i gospodarki, formułuje zarazem krytyczną jego ocenę jako polityka uważanego za człowieka działającego z ramienia władz carskich.

na rocznym dochodzie z ziemi. Na sesji sejmowej 9 III 1790 r. właśnie Moszyński przedstawił autorski projekt nowego podatku (zwanego później podatkiem dziesiątego grosza) oparty na czystym dochodzie z ziemi, który wykorzystywał metodę statystyczną. W opracowanym projekcie przyjmował dochód roczny z dóbr na 5% obiektywnie stwierdzonej ich wartości w każdym powiecie, zaś samą wartość dóbr proponował oszacować na podstawie średniej ze wszystkich akt sprzedaży dóbr wpisanych do ksiąg ziemskich w latach 1778—1788. Zdawał sobie przy tym sprawę, że w zaproponowanej metodzie liczba transakcji w powiecie z 11 lat jako wielkość reprezentacji jest najważniejsza i rok później optował, żeby było ich przynajmniej dziesięć. Odwołanie się do średnich w skali każdego powiatu, a nie jednej ogólnej dla całego kraju wskazuje, że Moszyński dostrzegał zróżnicowanie wartości dóbr położonych w różnych powiatach.[131]

Na tej samej sesji Moszyński zaprezentował posłom i senatorom opracowane przez siebie tablice statystyczne — *Okazanie proporcji między województwami, miast, wsi, dymów i podatków oraz intrat stałych z dóbr dwóch prowincji koronnych …* i *Rekapitulacja proporcji trzech prowincji Rzeczypospolitej*, obrazujące stan Rzeczypospolitej, które dowodziły uprzywilejowania podatkowego Wielkopolski i pokrzywdzenia Wielkiego Księstwa Litewskiego z odwołaniem się do miar statystycznych, takich jak średnie liczby dymów (domów), ludności i wysokości płaconych podatków na milę kwadratową powierzchni dla każdego województwa. Warto przy tym podkreślić, że w swoim szacunku liczby ludności przyjął jako mnożnik 6 osób na dym, określając zaludnienie całego kraju na poziomie prawie 7,4 mln mieszkańców.

Józef Fryderyk Moszyński był autorem pierwszego spożytkowania częściowych wyników liczbowych spisu ludności z 1789 r., które zaprezentował stanom sejmującym 19 kwietnia 1790 r. przy okazji sprawozdania z przychodów i rozchodów skarbowych. W opracowanych tablicach porównywał proporcje uzyskanego podatku na wojsko w dobrach szlacheckich, królewskich i duchownych w poszczególnych województwach, ale także powierzchnię, ludność, dymy oraz podatki (w tym na wojsko) w skali prowincji. Dyskusja nad wystąpieniem posła bracławskiego, w której podnoszono pominiecie przez lustratorów części wsi,

[131] Szerzej zob. S. Konferowicz, *Początki myśli statystycznej w Polsce (I)*, s. 14. Ostatecznie sejm (30 V 1789) przyjął inne rozwiązanie, wprowadzając wprawdzie obciążenie 10% dochodów dóbr ziemskich i 20% z dóbr kościelnych, ale oparte na dobrowolnych zeznaniach właścicieli co do wysokości ich „dochodów pewnych i stałych".

przyczyniła się do uchwalenia 22 IV 1790 r. nowej konstytucji pt. *Dopełnienie lustracji dymów*.

Co więcej, z nazwiskiem Moszyńskiego możemy wiązać w jakiś sposób wprowadzenie także corocznej ewidencji ruchu naturalnego ludności. W protokołach Sejmu Czteroletniego zachował się bowiem własnoręcznie przez niego napisany interesujący projekt odnoszący się do tychże zagadnień, wskazujący na rozległość horyzontów myślowych i badawczych jego autora. Wprawdzie w przeciwieństwie do późniejszej przyjętej ustawy o nadsyłaniu danych o liczbie ślubów, chrztów i zgonów, projekt Moszyńskiego przewidywał jedynie przekazywanie danych tylko o urodzeniach i zgonach, ale za to z jednoczesnym podziałem osób zmarłych na dorosłych i dzieci a także rozróżnieniem według płci i stanu społecznego (szlachta i pospólstwo).[132] On sam wziął czynny udział także w pracach Deputacji Koekwacyjnej, która w 1792 r. wobec zaniżonych wpływów z „ofiary dziesiątego grosza" próbowała zbadać, które powiaty i województwa zaniżyły zeznania podatkowe, przyjmując za podstawę, choć w zmienionym kształcie (transakcje z lat 1784—1789), wcześniej proponowaną przez Moszyńskiego metodę statystyczną.

Bez wątpienia dorobek państwa na polu podejmowanych wysiłków statystycznych byłby niemożliwy, gdyby nie praca tak wybitnych jednostek, jak Józef Fryderyk Moszyński, którego dokonaniom poświęciliśmy sporo uwagi. W tym miejscu nie może jednak zabraknąć przynajmniej krótkiego przypomnienia dokonań także innych postaci, takich jak: Feliks Łoyko (1717—1779), Józef Wybicki (1747—1822) czy Stanisław Staszic (1755—1826).

Feliks Łoyko pochodził z rodziny litewskiej, która pod koniec XVII w. przeniosła się do Wielkopolski. W Poznaniu ukończył kolegium jezuickie a następnie elitarną Akademię Rycerską w Legnicy. Od początku panowania Stanisława Augusta związał się z królem i jego współpracownikami, m.in. publikował na łamach „Monitora" rozprawy społeczno-gospodarcze i podobnie jak Moszyński zasiadał w Komisji Skarbowej (1772—1778) i Radzie Nieustającej. Był nie tylko działaczem politycznym, ale i człowiekiem niezmiernie pracowitym, który w tamtym czasie dysponował dużym zasobem historycznych prac badawczych, dobrze zorientowanym w historiografii polskiej i obcej.[133] W jego badaniach

[132] Zob. S. Konferowicz, *Początki myśli statystycznej w Polsce (II)*, s. 8—9.

[133] Szeroko i kompetentnie pisze o tym H. Madurowicz-Urbańska, *Badania i prace naukowe Feliksa Łoyki (Spuścizna rękopiśmienna)*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych", t. XXXIV, 1973, s. 67—91.

i pracach gospodarczych dużo miejsca zajęły opracowania poświęcone szeroko ujmowanej skarbowości, bowiem integralnie zostały one powiązane z pieniądzem, systemem monetarnym i podstawą wymiaru podatków.[134] Był też autorem wielostronnej analizy polskiego handlu po 1775 r., w której objął cały szereg towarów, takich jak: żyto, pszenica, potaż, popiół, saletra, belki dębowe, klepki, sól, kawa, cukier, wino francuskie, wódka, sukna, płótna. Pracował także nad cenami zarówno w Polsce, jak i w innych krajach, które były świadectwem znajomości kształtowania się cen różnorodnej grupy towarów, częściowo także cen usług oraz ich wzajemnej relacji w różnych częściach Europy i w różnych epokach. Z kolei podjęcie przez Łoykę badań zjawisk klęsk elementarnych na przestrzeni stuleci w Polsce i Europie i ich skutków gospodarczych i demograficznych Helena Madurowicz-Urbańska, dobra znawczyni jego spuścizny pisarskiej, uznaje wręcz za pionierskie.[135] W materiałach Łoyki znajdujemy też autorską próbę oszacowania liczby ludności Rzeczypospolitej w dobie I rozbioru. W obliczeniach przyjął dla Polski gęstość zaludnienia nazbyt optymistyczną, gdyż podobną jak we Francji, tj. 23 osoby na włókę chełmińską ziemi uprawnej i oszacował liczbę mieszkańców całego kraju na blisko 14,2 mln ludzi (w tym Korony — 8,6 mln i Litwy — 5,6 mln). Jednakże w swoich dalszych rozważaniach nad wydajnością rolnictwa (globalną ilością produkowanego zboża) z punktu widzenia zarówno aukonsumpcji krajowej, jak i eksportu przyjmuje już tylko 13 mln ludzi, co nie odbiega od współczesnych ustaleń (!).[136] Dodajmy jeszcze, że prace Feliksa Łoyki służące wyświetlaniu różnych zjawisk ekonomicznych i ludnościowych były zaopatrywane przez niego w aparat naukowy, których integralną część stanowiły również tablice.

W przeciwieństwie do badań Feliksa Łoyki, ówcześnie w większości nie znanych szerszemu ogółowi, podstawowa praca Józefa Wybickiego *Listy patriotyczne*, będąca próbą analizy społeczno-gospodarczego położenia państwa polskiego opartą na znanych mu doktrynach polityczno-ekonomicznych, doczekała się druku (w Warszawie w latach 1777—1778).[137] Józef Wybicki (1747—1822), działacz polityczny czasów stanisławowskich (m.in. współpracownik KEN, plenipotent miast wolnych na Sejm Czteroletni, członek Rady Najwyższej Narodowej w powstaniu kościuszkowskim), w *Listach...* apelował nie tylko o rozwój w na-

[134] Szerzej na ten temat zob. H. Madurowicz-Urbańska, *Prace Feliksa Łoyki nad historią gospodarczą i ekonomią Polski*, cz. 1: *Pieniądz*, Wrocław 1976.
[135] Tamże, s. 89.
[136] W. Olszewicz, *Feliks Łoyko*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych", t. IV, 1935, s. 115.
[137] J. Wybicki, *Listy patriotyczne*, Wrocław 1955.

szym kraju nauki ,,arytmetyki politycznej" na wzór angielski, podejmującej badania nad potencjałem demograficznym jako bogactwem każdego kraju, ale sam także podjął wysiłek oszacowania ówczesnej liczby mieszkańców Polski. Wprawdzie w swojej próbie odwołał się — co warto zauważyć — do najbardziej wówczas aktualnej podstawy obliczeń, tj. wyników spisu dymów w Koronie i na Litwie z lat 1775—1776 (1 198 081 dymów), ale zastosował zbyt niski przelicznik (4,5 osoby na dym), w rezultacie czego oszacowana przez niego liczba ludności całego kraju — 5 391 364 mieszkańców — była znacznie zaniżona.[138] W próbie tej nie zabrakło również szacunku gęstości zaludnienia.

W tamtym czasie zainteresowanie statystyką przejawiał także inny działacz i pisarz polityczny, czołowy przedstawiciel obozu reform doby stanisławowskiej Stanisław Staszic (1755—1826), którego kariera męża stanu przypadła już po III rozbiorze w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim. W końcu lat 80. XVIII wieku ukazały się dwie jego prace pt. *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego* i *Przestrogi dla Polski,*[139] które wywołały zrozumiałe zainteresowanie ówczesnych, gdyż zawierały szeroki program reform społecznych i gospodarczych. Wprawdzie w obu pracach obliczenia statystyczne służyły mu bardziej jako ilustracja prezentowanych poglądów, ale autor miał świadomość wagi zbierania i dysponowania informacjami statystycznymi dla nowoczesnego sprawowania rządów w państwie. Kilkanaście lat później, w 1807 r. wydał on, choć bezimiennie, pracę *„O statystyce Polski. Krótki rzut wiadomości potrzebnych tym, którzy ten kraj oswobodzić, i tym którzy w nim chcą rządzić"*, bogato zaopatrzoną w różnorodne materiały statystyczne i zestawienia liczbowe, odnoszące się zarówno do zagadnień gospodarczych (rolnictwo, handel, ceny i płace), jak i ludności, w tym obliczeniem przyrostu ludności Polski w ciągu 50 lat. Chociaż sama praca nie była wolna od pewnych nieścisłości, co wytknęli autorowi już współcześni ekonomiści, pozostaje cennym wkładem Staszica do polskiej myśli statystycznej.

Dodajmy, że prace innych działaczy doby Sejmu Czteroletniego z zakresu statystyki — Jana Śniadeckiego (1756—1830), Jana Sebastiana Dembowskiego (1762—1835), Tadeusza Czackiego (1765—1813), Wawrzyńca Surowieckiego (1769—1827) — podobnie zresztą jak i późniejszy, poważniejszy dorobek same-

[138] Jego szacunek krytycznie ocenił już T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764—1794)*, t. III, Kraków-Warszawa 1897, s. 57.

[139] S. Staszic, *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana w.k. do dzisiejszego stanu Rzeczypospolitej Polskiej przystosowane*, Warszawa 1787; tenże, *Przestrogi dla Polski z teraźniejszych politycznych Europy związków i praw natury wypadające*, Warszawa 1790.

go Stanisława Staszica, przypadają na okres późniejszy, lata Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego.

W okresie oświecenia zainteresowanie poznaniem stosunków demograficznych, zwłaszcza kruchością życia ludzkiego, rozszerzyło się również na inne grupy poza ludźmi nauki. Zapewne chęć poznania, a może nawet i zrozumienia zagadnień życia i śmierci legła u podstaw decyzji Stefana Łuskiny, eksjezuity, właściciela i wydawcy pierwszego regularnego dziennika w Polsce „Gazety Warszawskiej". Na jej łamach na początku każdego roku (pierwszy raz w nr 3 z 8 stycznia 1774 — ostatni raz w nr 1 z 2 stycznia 1793, suplement) systematycznie zamieszczał dane o ruchu naturalnym w Warszawie z roku poprzedniego (ślubach, chrztach i pogrzebach), zaczerpnięte z przekazywanych biskupowi poznańskiemu raportów 5 stołecznych parafii. Drukowana informacja zawierała także specyfikację urodzonych dzieci, zmarłych osób dorosłych i dzieci według płci. Co więcej, nierzadko była uzupełniana o własne obliczenia dziennika (może samego Łuskiny?) porównujące dane z poprzednim rokiem kalendarzowym czy podające obliczoną nadwyżkę zgonów wśród ludności dorosłej i dzieci według płci zmarłych. W całym okresie ukazywania się „Gazety Warszawskiej" nie zabrakło publikowania na jej łamach aktualnych danych o ruchu naturalnym wielu innych miast europejskich, m.in. Amsterdamu, Frankfurtu, Hamburga, Kopenhagi, Królewca, Londynu, Paryża, Petersburga, Sztokholmu, Wiednia.

Okres, któremu poświęciliśmy wyżej uwagę — Polski średniowiecznej i wczesnonowożytnej, nierzadko postrzegany przez kompleks rozbiorów Rzeczypospolitej — w naszej historiografii bywa malowany ciemnymi farbami, w którym na tle modernizującej się Anglii czy Holandii zauważa się niedorozwój ówczesnych instytucji państwowych i zacofanie społeczeństwa. Nie podzielamy owej czarnej wizji dawnej Rzeczypospolitej nie tylko dlatego, że w naszym rozumieniu rozbiory nie były konsekwencją jej własnych dziejów lecz głównie zaborczych planów trzech sąsiadów, ale przede wszystkim dlatego, że w całym tym okresie Polska nie była trwałą i zasadniczą odmiennością czy nawet sprzecznością w rozwoju Europy. Prace polskich państwoznawców XV—XVII stulecia swoim poziomem merytorycznym nie odbiegały od innych publikowanych w tym czasie na starym kontynencie i dobrze wpisują się w wspólnotę kulturalną Europy. Z kolei opracowania powstałe w czasach stanisławowskich, odwołujące się nie tylko do zbierania materiałów statystycznych, ale — co najważniejsze — ich naukowego przetwarzania, były dowodem rozwoju świadomości naukowej i samej nauki w naszym kraju. Uogólniając, można stwierdzić zatem, że w zakre-

sie zarówno gromadzenia danych liczbowych dla potrzeb państwa, kościołów czy osób prywatnych, podobnie jak w zakresie prób zastosowania statystyki w sensie metody liczbowego badania zbiorowości określonego typu Polska przedrozbiorowa nie ustępowała aż tak bardzo pola podobnym inicjatywom podejmowanym w innych krajach. Nie wolno przy tym lekceważyć, a tym bardziej zapominać, że to właśnie ówczesna Rzeczypospolita Obojga Narodów jako jedno z pierwszych państw Europy wprowadziła coroczną ewidencję stanu i ruchu naturalnego ludności.

prof. dr hab. Juliusz Łukasiewicz

Początki statystyki i jej twórcy w Polsce[1]

Szersze zainteresowanie statystyką jako ważną dziedziną wiedzy w wielu krajach europejskich nastąpiło właściwie wraz z początkiem XIX wieku.

W Polsce większe zainteresowanie statystyką rozbudził Stanisław Staszic, który w 1807 r. opublikował (anonimowo) pracę pod tytułem *O statystyce Polski, Krótki rzut wiadomości potrzebnych tym, którzy ten kraj chcą oswobodzić i którzy w nim chcą rządzić*. Praca ta, jak wskazuje podtytuł, jest rozprawą o charakterze statystyki państwowej. Zawiera głównie analizę sytuacji wewnętrznej Polski, a także ocenę reform dokonanych przez rządy pruski i austriacki oraz wskazuje drogi, którymi według S. Staszica powinien potoczyć się rozwój kraju. Zamieszczone w publikacji materiały informacyjno-statystyczne (dotyczące ludności i rolnictwa) właściwie oparte są o domniemane szacunki, nie mające podstaw naukowych, stąd błędne dane liczbowe.[2]

Po ukazaniu się tego dzieła Józef K. Szaniawski zaapelował w „Gazecie Warszawskiej", aby rozpocząć publiczną dyskusję „by wyjaśnić prawdziwy stan kraju". Zabrało głos wiele osób, kreślili jednak tylko program reform, nie przytaczając nowych danych statystycznych. Tak np. znany ekonomista Dominik Krysiński przytacza poglądy S. Staszica jako punkt wyjścia dla swych projektów reform. Nadsyłane listy były dołączone w formie dodatków do „Gazety Warszawskiej", a później już w 1807 r., ukazały się w postaci książki *Korespondencja w materiałach obraz kraju i narodu polskiego rozjaśniających*. Drugie wydanie pracy S. Staszica ukazało się w 1809 r. opublikowane przez S. Dembowskiego wraz z jego własnymi *Uwagami nad pismem „O statystyce Polski"*, w którym m.in. krytycznie ustosunkował się do liczbowych danych przytoczonych przez S. Staszica.

[1] Szkic rozdziału zarysowanego przez Profesora, zmarłego w trakcie prac nad publikacją, zamieszczony w hołdzie Jego pamięci.

[2] J. Łukasiewicz, *Pierwsze polskie publikacje statystyczne*, [w:] *Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich*, Warszawa 1994, s. 68.

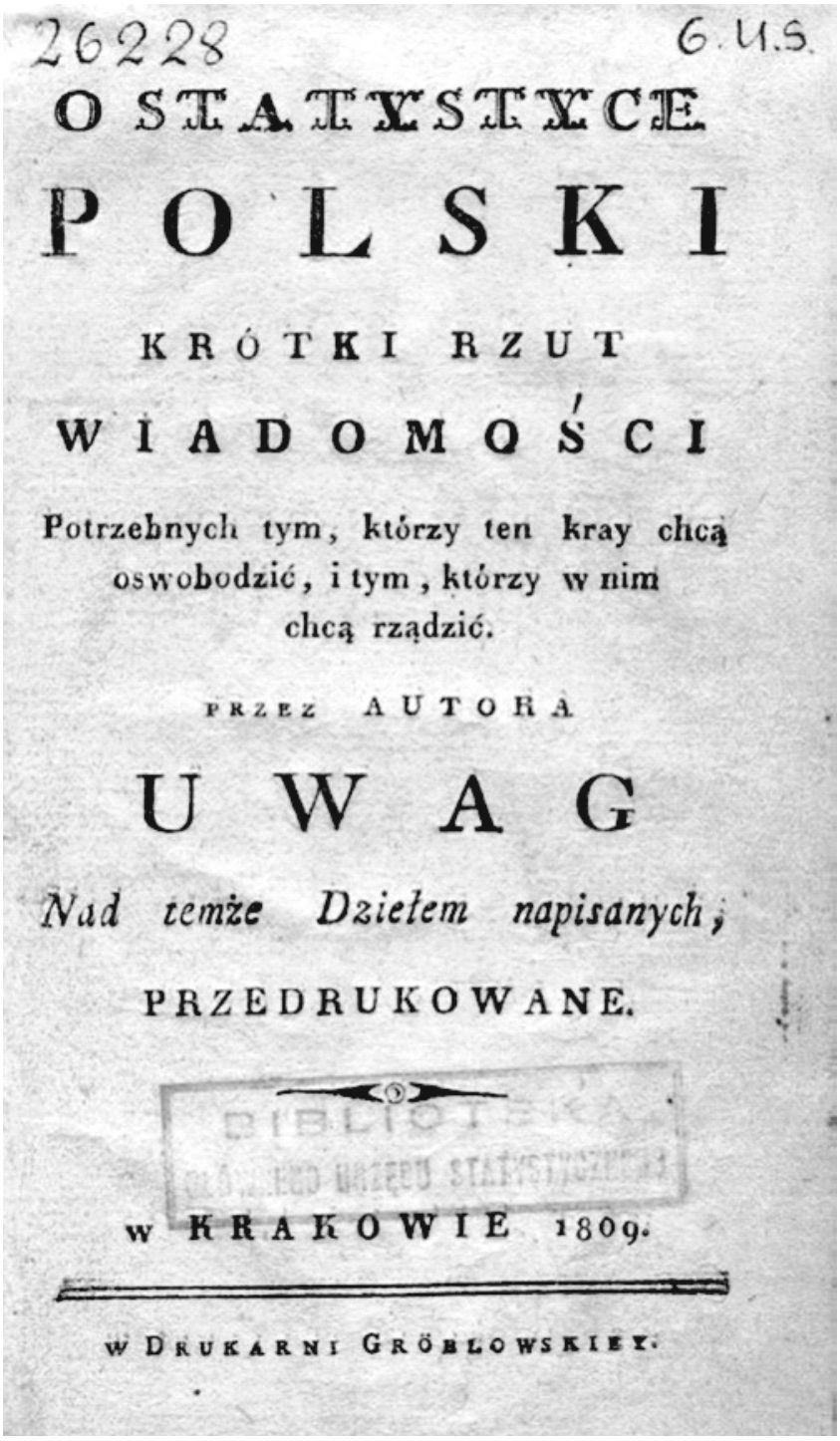

26228 G.U.S.

O STATYSTYCE
POLSKI

KRÓTKI RZUT
WIADOMOŚCI

Potrzebnych tym, którzy ten kray chcą oswobodzić, i tym, którzy w nim chcą rządzić.

PRZEZ AUTORA

UWAG

Nad temże Dziełem napisanych;

PRZEDRUKOWANE.

BIBLIOTEKA ... URZĘDU STATYSTYCZNEGO

W KRAKOWIE 1809.

W Drukarni Gröblowskiey.

Podobnie państwoznawczo (jako statystyka) wypowiadali się i publikowali inni badacze w okresie Księstwa Warszawskiego. 18 września 1809 r. Ignacy Stawiarski na posiedzeniu Warszawskiego Towarzystwa Naukowego wygłosił referat pt. „Myśli o wydać się mającym dziele pod tytułem *Statystyka krajów Polski i Litwy"* (opublikowany w 1812 r.). W tym referacie określił swoje rozumienie statystyki jako szerokiego zakresu zagadnień. „Zamiarem statystyki jest nie tylko poznanie ogólne rozległości kraju, jego położenia, podziału, natury i geniuszu mieszkańców, urodzajności ziemi, gatunku i rozliczności płodów ziemskich". Szczegółowo wymienia zagadnienia dotyczące życia społecznego, gospodarczego, kulturalnego, porządku administracyjnego, działalności politycznej, obronnej, utrzymania państwa itp., które powinny być przedmiotem zainteresowania statystyki publicznej. Mówił „idąc z pochodnią filozofii i duchem szperania po wszystkich okolicach ... kraju ... wyciąga wnioski ku rzeczywistemu jego polepszeniu".[3] Wypowiadał się za statystyką jako nauką tłumaczącą i wyjaśniającą rozwój społeczny, a nie za jego tłumaczącym opisem. Przedstawił też plan opublikowania dzieła „Statystyka krajów Polski i Litwy" w 3 tomach, lecz dzieło nie zostało wydane.

Wawrzyniec Surowiecki, kierownik utworzonej w 1811 r. pierwszej w Polsce Katedry Statystyki — w Szkole Prawa i Administracji w Warszawie, wygłosił 1 października 1811 r. wykład pt. „O statystyce", w którym stwierdził m.in., że dla statystyki „głównym jej przedmiotem jest wyśledzić źródła zamożności, ukazywać stan ich użytku, wymiarkować stosunki płodów natury, rozważać ich wzgląd do potrzeb środków przemysłu i liczby mieszkańców, przeto za jej (statystyki) pomocą można dochodzić pewnej miary sił fizycznych i moralnych narodu, przy jej świetle łatwiej jest dostrzec te wady, które dla dobra powszechnego uprzątnąć należy". Wykład został opublikowany w 1811 r.[4] Wykłady kontynuował w roku akademickim pod tytułem *O statystyce Księstwa Warszawskiego,*[5] a tematyka ich obejmowała szereg zagadnień społeczno-gospodarczych. W. Surowiecki przypisywał bowiem statystyce bardzo szeroki zakres tematyczny, widząc w niej „fundamentalny przedmiot programu, na którym powinny się opierać wszelka teoria prawnicza i działalność normodawcza".

[3] „Roczniki Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk", t. VIII, Warszawa 1812, s. 180—188.

[4] „Gazeta Warszawska" 1811, nr 82.

[5] Teksty wykładów Wawrzyńca Surowieckiego opublikowane w „Wyborze pism", Warszawa 1957, s. 251—492.

Podobne poglądy na zadania statystyki miał wybitny historyk Joachim Lelewel, mimo że znał poglądy J. Anchersona (statystyka jako zbiór danych liczbowych), a także zasady arytmetyki politycznej. W latach 1814—1825 jego zainteresowanie statystyką było bardzo duże. W 1815 r. wydał w Wilnie książkę *Historyka, tudzież o łatwy i pożytecznym nauczaniu historii*, w której stwierdzał, że w opisie historycznym trzeba uwzględnić m.in. ujęcia porównawcze zagadnień społecznych i gospodarczych. W 1821 r. napisał rozprawę *O historii, jej rozgałęzieniu i naukach związek z nią mających* (została wydana w 1825 r.). Na jej podstawie uzyskał nominację na profesora historii na Uniwersytecie Wileńskim (w 1824 r. został pozbawiony stanowiska w związku z procesem filaretów). W pracy tej pisał „Wyłożenie statystyki, czyli zasad statystycznych, jest rzeczą bardzo ważną i w kursach nieodzowną". J. Lelewel postulat ten realizował w trakcie wykładów w latach 1821—1824. W 1822 r. opracował skrypt *Historia, jej rozgałęzienia, na czym się opiera*, który służył studentom jako materiał podstawowy do egzaminów był tam rozdział pt. „Historia i statystyka". W 1824 r. opracował specjalny skrypt *Statystyka, czyli teoria, czyli zasady*.

J. Lelewel zajmował się statystyką, ponieważ stał na stanowisku, że współczesność należy do przedmiotu historii. Pisał, że historyk „gdy tedy zdarzenia czasów swoich kończy, zamyka je skreśleniem dzisiejszego stanu państwa, czyli statystycznym ich opisem". „Statystyka stanu, a historyka zmiany państw wystawuje". Ten „stan" rozumiał bardzo szeroko. W skrypcie w rozdziale „Stan Europy, czyli statystyczny jej obraz" są m.in. podrozdziały: konstytucja, rząd i organizacja władz cywilnych, charakter, kultura moralna i religijna. Pisał „Statystyka, w szczególności uważa pilność i do pracy ochotę, wstrzemięźliwość, krzepkość, a na ostatek skłonności wojenne". J. Lelewel bardzo krytycznie oceniał dotychczasowe prace statystyczne (liczbowe). Pisał „Był to szkielet bez ciała, martwiec bez życia" i dalej „W rzeczy samej owe statystyczne opisy przy historycznych, była Śmierć przy Życiu". Nie oznacza to, że J. Lelewel odrzucał dane liczbowe, tylko zaliczał „tablice statystyczne, w liczbach lub wykreślnym wymierze" do pomocy naukowych. W jego cytowanych pracach liczb jest mało, tablic żadnych, podobnie jak też w jego późniejszych publikacjach, przy czym niekiedy podaje liczby całkowicie błędne. Pisał, że zboża „zwykle trzydzieści milionów korcy z samego Gdańska wywożono, a niekiedy trzy razy tyle", gdy maksymalny wywóz zboża z Gdańska wynosił niecałe 3,8 milionów korcy. W innej pracy podawał, że w 1652 r. miało umrzeć w Krakowie od zarazy 193 tys. osób, gdy faktycznie liczył on mniej niż 20 tys. mieszkańców.

J. Lelewel właściwie negował celowość samego pojęcia „statystyka", pisał „utworzenie wyrazu statystyki nie jest utworzeniem nauki". Uważał, że geografia polityczna ma ten sam przedmiot badania, pisał „gdy ją (statystykę) porównywał z geografią polityczną i usilnie jedną poczytuje".[6]

Epigonami traktowania statystyki jako państwoznawstwa byli: Ludwik Plater, Józef Łukaszewicz i Feliks Kozłowski. Ludwik Plater w 1819 r. opublikował w Poznaniu *Opisanie historyczno-statystyczne W. Ks. Poznańskiego*, a w 1841 r. w Paryżu *Opisanie jeograficzno-historyczno-statystyczne województwa poznańskiego*. Józef Łukaszewicz w 1838 r. wydał dwutomowe dzieło pt. *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach.* F. Kozłowski wydał w 1838 r. obszerny *Rys statystyki ogólnej porównawczej, … państw Europy*. Na wstępie zaprezentował swój pogląd na przedmiot i zadania statystyki. Na pierwszym miejscu stawiał opis państwa — statystyka powinna służyć działalności państwowej. Tak jak Joachim Lelewel stwierdzał „tam więc się zaczyna statystyka, gdzie kończy historia". Tekst jest właściwie podręcznikiem geografii Europy, był to obraz „statystyczny" bez żadnej tabeli.[7]

Równocześnie w pierwszej połowie XIX wieku wzrosło zainteresowanie danymi liczbowymi, które są coraz częściej publikowane. Rozpowszechnia się nazwa „statystyka" dla zbioru danych liczbowych.

Faktyczny przełom zapoczątkował Tadeusz Czacki. Opublikował on w 1800 i 1801 r. dwutomowe dzieło *O litewskich i polskich prawach* (szczególnie drugi tom jest w tym względzie ważny). W dziele tym, przy omawianiu wielu zagadnień posługuje się licznymi danymi liczbowymi uformowanymi często w tabele statystyczne, które służą mu jako ilustracja zachodzących zjawisk i podstawa rozważań naukowych. Nieobce mu było stosowanie szacunków statystycznych, obliczanie średnich arytmetycznych, a także wskaźników struktury. Opierał się głównie na własnych badaniach, lecz w wielu wypadkach wykorzystywał materiały zgromadzone przez Feliksa Łoykę (nie były wcześniej publikowane). Pisał „Nie chcę czytelnika długimi w tej mierze nudzić rachunkami. Pracowita rachuba Feliksa Łoyka jest rejkojmą prawdy". Ten pionier polskiej myśli statystycznej (liczbowej) zostawił olbrzymią spuściznę rękopiśmienną. Obejmowała ona 69 tomów (blisko 38 tys. stron, z tego 10 tomów opracowanych tematów (około 5 tys.

[6] J. Lelewel, *Dzieła* t. 1—2. Warszawa 1964; J. Łukasiewicz, *Polska historiografia a statystyka*, [w:] „Biblioteka Wiadomości Statystycznych", Warszawa 1995, t. 46, s. 58—68.

[7] *Główny Urząd Statystyczny 1918—1993*, Warszawa 1993, s. 21 i 22; St. Kwiatkowski, *Sylwetki statystyków polskich*, Warszawa 1998, s. 159 i 160.

stron). Ten tzw. „Zbiór Łoyki" po śmierci autora (w 1779 r.) został przejęty przez króla (uporządkowany przez Adama Naruszewicza), a po jego abdykacji został przekazany właśnie T. Czackiemu (od 1819 r. w Bibliotece Czartoryskich).

T. Czacki w swym dziele jako pierwszy obliczał powierzchnię Polski i Litwy z okresu przedrozbiorowego. Interesował się zagadnieniami demograficznymi. Dość dobrze oszacował liczbę ludności całego państwa tuż przed rozbiorami. Badał strukturę ludności według płci i wyznań oraz ruch naturalny ludności. Dużo uwagi poświęcił rolnictwu i zagadnieniom z nim związanym. Usiłował oszacować wielkość zbioru zbóż. Ocena ich wielkości około 1772 r. jest zbliżona do rzeczywistości (aczkolwiek na pewno zawyżona, przyjął plon 5 ziaren z jednego), jednak szacunek zbiorów z 1790 r. był całkowicie nierealistyczny, założył ich wzrost w porównaniu z 1772 r. aż o 50%. Interesował się także wielkością eksportu zbóż przez Gdańsk.[8]

W tomie pierwszym *O litewskich i polskich prawach* podaje wielkości znacznie wyolbrzymione, ale już w tomie drugim bardzo zbliżone do rzeczywistości. Przykładowo, w tomie pierwszym szacuje, że w 1681 r. przez „Gdańsk na morze" wywieziono 100 tys. łasztów zboża (J. Lelewel szacował o wiele później, że w tym okresie wywożono 500 tys. do 1,5 miliona łasztów), lecz w tomie drugim stwierdza, że wynosił on 46 tys. łasztów, co odpowiada faktycznej wielkości. W tomie tym publikuje obszerną tablicę corocznego eksportu 4 głównych zbóż przez Gdańsk w latach 1649—1799 (bardzo zbliżonego do rzeczywistości). Interesowały go też ceny zbóż, przedstawił je w tabeli dla lat 1497—1797 (coroczne). Usiłował obliczyć relacje między cenami artykułów rolnych porównując je z płacami parobków i czeladzi (dla niektórych lat w okresie 1497—1780).

Badał też skrupulatnie stosunki monetarne (zwrócił m.in. uwagę na rewolucje cen w XVI wieku). Opublikował także statystykę zabójstw i kradzieży karanych śmiercią w latach 1506—1779 w 5 przekrojach czasowych. Podkreślić trzeba, że na następną statystykę historyczną trzeba było czekać przez następnych aż 80 lat!

Czacki w latach 1810—1811 napisał również pracę *O Statystyce Polski*, w której uwzględnił dane ze spisu z 1810 r. Opublikowano to opracowanie dopiero w 1844 r. wraz z ponownym wydaniem drugiego tomu dzieła *O litewskich i polskich prawach*. Od tego okresu następuje rozpowszechnianie się nazwy „statystyka" dla zbioru danych liczbowych, zaczęły ukazywać się publikacje tych da-

[8] St. Kwiatkowski, op.cit., Warszawa 1998, s. 56 i 57.

nych. Równocześnie zaczęto się interesować tzw. arytmetyką polityczną (początkowo dość rzadko).[9]

Bardzo oryginalnie (chociaż w zasadzie słusznie) pojmował zadania statystyki Dominik Krysiński[10]. W 1814 r. opublikował rozprawę *O arytmetyce politycznej*. Właściwie słusznie uważał, że statystyka to zbiór danych liczbowych, a arytmetyka polityczna to naukowe metody analizy tych danych, lecz w treści tej rozprawy są zdania czasami trudne do zaakceptowania. Uważa, że zadania arytmetyki politycznej są ograniczone: „Jest tylko zbiór sposobów obrachowania przez przybliżenie tych politycznych przedmiotów, które za pomocą tylko rachunku mogą nam dać naprzód jakoweś do postępowania wskaźniki". Za trzy główne źródła pomocy dla arytmetyki politycznej („albo raczej fundamentami") uważa statystykę, ekonomię polityczną i nauki techniczne (nie tylko matematykę). Krytykuje „statystykę" państwoznawczą, pisze „Był czas, kiedy pisarze statystyki, przesadzając nad wszelkie umiarkowanie jej użytki ... wystawiali tę naukę jako najpierwsze, jedyne i wyłączne każdego rządu postępowania prawidło". Równocześnie przesadza twierdząc: „Był czas ... kiedy robić dla oka ułożone tabele ... było tym samym ustalić szczęście i trwałość narodu" (nigdy tak nie było). D. Krysiński właściwie nie przyczynił się do rozwoju badań statystycznych w Polsce.[11]

Prawdziwym prekursorem statystyki matematycznej (wcześniej zwanej arytmetyką polityczną) był Jan Śniadecki, profesor Uniwersytetu Wileńskiego, który w 1817 r. opublikował rozprawę *O rachunku losów*. W dziele tym wyjaśnił warunki w jakich powstają prawidłowości w masowych zjawiskach statystycznych. Praca ta stanowi zarazem pewną podstawę wnioskowania statystycznego, a przede wszystkim badań przeprowadzonych metodą reprezentacyjną, zapoczątkowała też badania dotyczące rachunku prawdopodobieństwa.[12]

Praca ta przez długi okres nie znajdowała w Polsce naśladowców. Natomiast zaczęły się pojawiać coraz częściej publikacje z liczbowymi danymi statystycznymi. Już w 1809 r. Jerzy Beniamin Flatt opublikował *Opis Księstwa*

[9] J. Żeglicki, *Statystyka gospodarcza w rozprawach Tadeusza Czackiego*, „Statystyk Terenowy" 1967 nr 2, s. 24 i 25.

[10] J. Żeglicki, *Dominik Krysiński i jego pogląd na statystykę*, „Statystyk terenowy" 1967 nr 12 s. 27 i 28.

[11] St. Kwiatkowski, op.cit., Warszawa 1998, s. 167 i 168.

[12] I. Karwacka, *U progu polskiej teorii i praktyki rachunku prawdopodobieństwa*, „Wiadomości Statystyczne" 1967 nr 5, s. 29—31.

Warszawskiego (w granicach z 1808 r.), w którym znalazły się pierwsze dane statystyczne dotyczące Księstwa, w dużej mierze opierające się na pruskich danych.[13]

W Królestwie Polskim dane statystyczne (liczbowe) zbierała Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Duchowych. Wyniki tych zebranych statystyk nie były publikowane, wyjątek stanowiła wydana w 1827 r. *Tabella miast, wsi i osad Królestwa Polskiego* podająca liczbę domów i ludności dla każdej miejscowości. Zebrane przez tę Komisję materiały statystyczne już współcześnie wykorzystywał Franciszek Rodecki. W 1830 r. opublikował *Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego*. Zawierał on zestawienia liczbowe oraz informacje tekstowe o ludności, przemyśle, rolnictwie, rzemiośle i handlu. Dzieło to można uznać za pierwszy polski rocznik statystyczny.[14]

Po 1840 r. najwybitniejsze zasługi dla rozwoju polskiej myśli statystycznej wnieśli Józef Słomiński i Ludwik Wolski. Pierwszy z nich opracował i wydał w 1843 r. pierwszą polską tablicę wymieralność Królestwa Polskiego.

Szeroki był zakres działalności statystycznej L. Wolskiego (był m.in. profesorem statystyki w Instytucie Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Warszawie w latach 1860 —1862). W 1850 r. opublikował pracę *Materiały do statystyki Królestwa Polskiego* (w Bibliotece Warszawskiej).[15] Publikacja ta zawierała bogaty zestaw informacji demograficznych oraz szereg danych dotyczących rolnictwa, przemysłu, handlu i komunikacji. W latach 1856—1859 publikację takich danych kontynuował w „Kalendarzu Obserwatorium Astronomicznego" w Warszawie (dodając do tego m.in. statystykę przestępstw w Królestwie w latach 1832—1850). Kalendarze te w istocie stanowiły małe roczniki statystyczne, spełniając dużą rolę w popularyzacji statystyki. L. Wolski w „Roczniku" z 1859 r. wyraził swój pogląd na rolę i zadania statystyki, będący taki jaki uznajemy obecnie. Dlatego niektórzy współcześni badacze uznają L. Wolskiego za polskiego L. Queteleta.[16] Równocześnie wniósł on do polskiej praktyki statystycznej nowe postępowe formy w zakresie zbierania, opracowywania i upowszechniania informacji statystycznych, dlatego też obecnie niektórzy statystycy nazywają go „pionierem polskiej praktyki statystycznej".

---

[13] J. Żeglicki, *Badania statystyczne w Księstwie Warszawskim*, „Statystyk Terenowy" 1967 nr 6, s. 6—10.

[14] *Główny Urząd Statystyczny 1918—1993...*, s. 12.

[15] I. Karwacka, op.cit.

[16] *Główny Urząd Statystyczny 1918—1993...*, s. 13.

Jan Berger

Statystyka w Księstwie Warszawskim 1807—1815

Księstwo Warszawskie zostało utworzone na mocy traktatu pokojowego zawartego w Tylży 9 lipca 1807 r. pomiędzy Francją, Rosją i Prusami głównie z ziem II i III zaboru pruskiego. Ustrój Księstwa został określony w Konstytucji nadanej przez Napoleona w Dreźnie 22 lipca 1807 r., a jego prawo cywilne normował Kodeks Napoleona obowiązujący od 1808 r. Chociaż formalnie Księstwo było państwem niepodległym, to faktycznie było ono stale podporządkowane interesom Francji, którą reprezentował przebywający w Warszawie jej rezydent.

W okresie istnienia Księstwa na jego terenie zaczęły powstawać pierwsze polskie instytucje statystyczne i dość intensywnie zaczęła rozwijać się działalność statystyczna. Organizacją zbierania, gromadzenia i opracowywania informacji statystycznych — opartych w dużym stopniu głównie na wzorach pruskich[1] — zajmowała się od 1807 r. Dyrekcja Interesów Wewnętrznych (późniejsze Ministerstwo Spraw Wewnętrznych). Realizację zbierania danych dotyczących statystyki przemysłu i handlu dodatkowo nadzorowała Dyrekcja Skarbowa. Do wydziału spraw wewnętrznych w Izbach Administracyjnych w każdym z departamentów, zgodnie z decyzją Komisji Rządzącej z 9 IV 1807 r., należało „*…układanie tabel statystycznych i robienie raportów wystawiających stan ekonomiczno-polityczny departamentu*". Również na podstawie Dekretu Królewskiego z 20 IV 1808 r. o organizacji ministerstw do obowiązków ministra spraw wewnętrznych należało m.in. „ *…podawanie corocznie tabel statystycznych względem ludności i gospodarki, rzemiosł i fabryk oraz bilansu handlowego*".[2]

Obowiązkiem zbierania tych różnych informacji statystycznych obarczono już w 1807 r. lokalne władze administracyjne. Zebrane przez nie wiadomości

[1] A. Rożanski, *Działalność statystyczna w okresie Królestwa Kongresowego*, [w:] „Przegląd Statystyczny", t. II, nr 3, 1939, s. 59.

[2] *Ustawodawstwo Księstwa Warszawskiego. Akty normatywne władzy najwyższej*, oprac. W. M. Bartel, J. Kosim, W. Rostocki, t. 1, Warszawa 1964.

statystyczne nie były jednak zawsze wiarygodne i tym samym mało przydatne do dalszych prac.

Brak dokładnych danych statystycznych o gospodarce i życiu społecznym w Księstwie Warszawskim skłonił w 1807 r. ówczesne władze do przeprowadzania spisów ludności. Ich wyniki miały pozwolić na aktualną ocenę gospodarczych potrzeb kraju i na jego dalszy rozwój jako nowoczesnego państwa.

Spisy ludności[3] 1808 i 1810

Pierwszy spis statystyczny w Księstwie Warszawskim zarządził Dyrektor Interesów Wewnętrznych (późniejsze Ministerstwo Spraw Wewnętrznych), nakazując pismem z 23 VII 1807 r. władzom administracyjnym przeprowadzenie spisu ludności. Równocześnie poprzez Izby Administracji Publicznej przesłano do niższych urzędów wzory formularzy spisowych zawierających ok. 400 rubryk dotyczących między innymi wielu zagadnień z zakresu stanu i struktury ludności oraz gospodarki miejskiej, a także wiejskiej. Były to:

— „Tabela statystyczna miast", obejmująca pytania dotyczące ludności i budynków w miastach,
— „Tabela statystyczna wsi", dotycząca tych samych zagadnień w odniesieniu do wsi,
— „Tabela produktowa miast i wsiów", dotycząca stanu zasiewów, zwierząt gospodarskich, powierzchni lasów, cen produktów wiejskich, produkcji piwa i gorzałki,
— „Tabela topograficzna wsiów i miast", dotycząca podziału ziemi na poszczególne kategorie użytków,
— „Tabela okazująca stan", zawierała pytania dotyczące dochodów i obciążeń dóbr ziemskich.

Nie opracowano jednak instrukcji spisowej, która bardziej dokładnie wyjaśniałaby treść pytań i określała terminy zakończenia poszczególnych etapów prac spisowych.

[3] Szerzej o spisach 1808 i 1810 r. zob. H. Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808 i 1810 roku*, [w:] „Kwartalnik Statystyczny", t. II, Warszawa 1925, s. 9—14 i 41—43.

Ludność miast Księstwa Warszawskiego w 1808 i 1810 r.

Powiat / Miasto	Podług spisu 1808 r.			Podług spisu 1810 r.		Podług spisu 1921 r.	
	Chrześcijan	Żydów	Ogółem	Domów mieszkalnych	Dusz ogółem	Domów	Ludności
Departament Warszawski							
Warszawski							
Warszawa	56 500	11 911	68 411	3 273	77 727	22 378	936 713
Nowydwór	562	183	745	96	841	408	7 829
Piaseczno	539	26	565	103	735	422	5 604
	57 601	**12 120**	**69 721**	**3 472**	**79 303**	**23 208**	**950 146**
Czerski							
Czersk	362	36	398	58	409	93	492
Góra	475	60	535	85	784	307	5 496
Goszczyn	549	67	616	96	650	149	1 237
Groiec	293	347	640	117	1 037	343	8 375
Mogilnica	415	208	623	121	1 039	332	5 316
Przybyszew	502	56	558	119	739	162	1 089
Warka	435	324	759	152	1 087	302	4 306
	3 031	**1 098**	**4 129**	**748**	**5 745**	**1 688**	**26 811**
Rawski							
Biała	174	299	473	50	467	152	2 323
Nowe Miasto	530	513	1 043	122	1 108	246	3 761
Skierniewice	1 336	73	1 049	193	1 649	998	15 265
Rawa	1 434	659	2 093	274	2 204	457	7 499
	3 474	**1 544**	**5 018**	**639**	**5 428**	**1 853**	**28 848**
Brzeziński							
Bętków	364	—	364	76	369	68	696
Bielawy	395	69	464	68	508	28	222
Brzeziny	1 230	413	1 643	324	1 756	766	10 633
Głowno	177	398	575	74	663	205	2 422
Jeżów	559	27	586	111	651	231	2 650
Inowłódź	300	80	380	115	586 [c]	175	1 332
Sobotka	172	123	295	49	347	45	822
Stryków	380	868	1 248	185	1 645	394	4 127
Uiazd	337	172	509	87	649	211	1 978
	3 914	**2 150**	**6 064**	**1 089**	**7 174** [d]	**2 123**	**24 882**
Łęczycki							
Łęczyca	1 058	999	2 057	174	2 573	452	10 267
Dąbie	697	90	787	140	998	302	3 765
Grabów	240	118	358	40	418	128	1 658
Grzegorzów	519	20	539	107	737	241	1 761
Kłodawa	719	221	940	199	1 554	329	3 901
	3 233	**1 448**	**4 681**	**660**	**6 280**	**1 452**	**21 352**
Orłowski							
Kutno	748	1 357	2 105	644	2 712	831	15 976
Dąbrowica	1 120	111	1 231	194	1 309	324	2 349
Krośniewiec	278	236	514	53	506	213	3 509
Żychlin	344	457	801	115	820	422	7 098
	2 490	**2 161**	**4 651**	**1 006**	**5 347**	**1 790**	**28 932**

[a] Źródło: „Tabella Specyalna Miast Xięstwa Warszawskiego". Rkp. Bibl. im. Łopacińskiego w Lu[illegible], Nr. 1 176.

[b] Źródło: „Tabella Miast w 10 Departamentach Xięstwa Warszawskiego z wyrażeniem ich liczby Domów i ludności". Rkp. Bibl. Zamoyskich w Warszawie, Nr. 1 789, karta 435—446, kopia karta 567—582.

[c] Wraz z częścią od departamentu radomskiego przyłączoną.

[d] W oryginale mylnie podano 7 114.

Ludność miast w Departamencie Warszawskim według spisu 1808 i 1810 r.

Spisu mieli dokonywać komisarze spisowi, korzystając z danych dostarczonych im przez burmistrzów, sołtysów, wójtów przysięgłych, duchownych (proboszczów i pastorów) i zarządców dóbr narodowych. Zebrany w ten sposób materiał uzupełniany był w podprefekturach powiatowych i z kolei dla poszczególnych departamentów w prefekturach. Akcja spisowa przebiegała wolno, co było powodem wysyłania do komisarzy spisowych ponagleń o przyspieszenie prac spisowych z zaznaczeniem, że mają być one zakończone jak „*najrychlej*". Nie występowały jednak specjalne zakłócenia tych prac, ani nie było odmów udzielania żądanych informacji. Natomiast brak aktualnych danych spisowych w poszczególnych departamentach zmuszał rachmistrzów do wykorzystywania dawnych materiałów pruskich znajdujących się w aktach odnośnych urzędów. Prof. Jan Rutkowski, badając materiały spisu 1808 r., zaznaczył, że „*...nie możemy wprawdzie wykluczyć, że do statystyki 1808 r. włączone zostały dla niektórych miejscowości dane pochodzące z czasów przed przeprowadzeniem tego spisu, musiało to (przynajmniej w departamencie bydgoskim) dziać się zupełnie wyjątkowo, o ile w ogóle coś podobnego zaszło*".[4]

Spis przeprowadzano przez cały 1808 r., a opracowanie jego wyników — bez danych dla obszarów tzw. Galicji Zachodniej przyłączonych do Księstwa w 1809 r. — odbywało się na przełomie 1808 i 1809 r. Wyniki te wykazały, że w Księstwie Warszawskim w 1808 r. było 405 miast i 16 399 wsi oraz osad. Zamieszkiwało w nich 2 039 653 osoby, mężczyzn — 1 027 685 i kobiet — 1 020 968, na 1 000 mężczyzn przypadały 993 kobiety.[5]

Z ogółu ludności 1 576 062, tj. 77,3%, mieszkało na wsi.

Spis wykazał również 295 805 koni, 889 sztuk bydła, 440 449 sztuk świń i 1 204 433 owce. Ponadto spisano m.in. 902 browary, 1 116 gorzelni, 650 cegielni oraz 3 793 młyny wietrzne i 2 725 wodnych. Wśród rzemieślników najliczniejszą grupę stanowili: szewcy (10 633), krawcy (7 814), młynarze (6 134) i kowale (6 079). Pozostałe zawody liczyły mniej niż 5 tys. rzemieślników.

[4] Artykuł recenzyjny J. Rutkowskiego w nawiązaniu do pracy H. Grossmana, *Struktura Społeczna i Gospodarcza Księstwa Warszawskiego*, [w:] Ruch Prawniczy, Ekonomiczny, Socjologiczny, t. 5. 1925. s. 1095.

[5] Ogólne wyniki spisu 1808 r. w oparciu o rękopisy przechowywane w Bibliotece im. H. Łopacińskiego w Lublinie, opublikował H. Grossman, *Struktura Społeczna i Gospodarcza Księstwa Warszawskiego*, „Kwartalnik Statystyczny", t. 2, 1925. Zob. też J. Żeglicki, *Badania statystyczne w Księstwie Warszawskim. Spis 1808 roku*. „Statystyk Terenowy", nr 7, 1967.

Wszystkie powyższe wyniki odnoszą się do sześciu departamentów Księstwa, tj. do obszaru nieobejmującego przyłączonych w 1809 r. cyrkułów tzw. Galicji Zachodniej i „cyrkułu zamoyskiego" z Galicji Wschodniej.

Wyniki spisu 1808 r. po przeliczeniu i opracowaniu okazały się jednak niepełne, a także niedostateczne dla bieżących prac oraz potrzeb związanych z administracją Księstwa.

Tabele tego spisu w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych określano jako „tymczasowe". Stwierdzono bowiem, że wyniki spisu poprzez „*swe niedokładności nie odpowiadają zamiarom Rządu*". Dlatego też rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych do prefektów z 7 X 1809 r. nakazywało przeprowadzenie nowego spisu. Prefekci departamentów otrzymali polecenie szczególnego nadzoru nad przebiegiem spisu tak, aby „*tabele ludności z największą dokładnością i wiernością spisane zostały*".[6] Do zarządzenia dołączono również schematy tabel statystycznych uproszczonych w porównaniu z formularzami z 1808 r. Opracowano też nową dokładniejszą instrukcję władzy centralnej omawiającą sposób zbierania materiałów statystycznych.

Nowością umożliwiającą uzyskanie bardziej ścisłych danych był fakt, że miano spisywać indywidualnie każdą osobę. Instrukcja stwierdzała, że należy „*sporządzić imienną listę wszystkich obojej płci mieszkańców wszelkiego wyznania z wyrażeniem każdego imienia i nazwiska*". Zobowiązywała też prezydentów i burmistrzów do przeprowadzenia spisu w miastach, a proboszczów katolickich do dokonania spisu we wsiach o ludności wyznania rzymskokatolickiego. Duchowni innych wyznań mieli przeprowadzić spis w pozostałych miejscowościach, gdzie nie było zupełnie ludności katolickiej.

Zbieranie materiałów statystycznych przeciągnęło się w departamentach do 1811 r., a nawet do 1812 r. Większa część tych prac została zakończona w 1810 r. i stąd ten spis jest znany pod tą ostatnią datą.

Wyniki spisu 1810 r. pokazały strukturę społeczną i gospodarczą Księstwa Warszawskiego wraz z proporcjami liczbowymi poszczególnych warstw oraz klas ludności. Zamieszkiwało w nim 4 334 280 mieszkańców, a więc o 2 295 927 osób więcej niż ujęto w spisie 1808 r. Różnica ta wynikała z faktu — o czym już wyżej wspomniano — przyłączenia w 1809 r. do Księstwa obszarów tzw. Galicji Zachodniej.

[6] J. Żeglicki, *Badania statystyczne w Księstwie Warszawskim. Wyniki drugiego spisu przeprowadzonego w 1810 r.*, „Statystyk Terenowy", nr 8, 1967.

Z rolnictwem było związane 82,5% ludności.

Spis dostarczył również danych o liczbie dymów (domów) mieszkalnych, których na całym obszarze Księstwa w 1810 r. było 633 205.

Spisy 1808 i 1810 r. były pierwszymi w dziejach Polski badaniami statystycznymi przeprowadzonymi przez polskie władze administracyjne Księstwa. Miały one objąć ogół ludności bez wyjątków i opuszczeń. Jednak według obliczeń H. Grossmana — który porównał dane liczbowe dotyczące ludności z danymi o ruchu ludności — w spisie z 1808 r. pominięto 28,4%, a w spisie z 1810 r. nie ujęto 8,4% ogółu ludności.[7]

Spisy te pozwoliły jednak na określenie liczby ludności Księstwa, a także przyczyniły się do lepszego poznania spraw związanych z organizacją i tematyką spisów.

Do przeprowadzenia kolejnego spisu ludności przystąpiono w 1812 r. na podstawie programu odpowiadającego już nowym wymogom naukowym opracowanym przez Wawrzyńca Surowieckiego. Nie zachowały się jednak szczegółowe materiały dotyczące jego przebiegu. Toczące się wówczas działania wojenne spowodowały tylko częściowe jego przeprowadzenie zaledwie w kilku departamentach. Zebrane jednak wówczas zestawienia liczbowe i inne materiały spisowe posłużyły m.in. do opracowania „Raportu statystycznego o stanie departamentu warszawskiego z roku 1811”[8] oraz „Statystyki departamentu bydgoskiego ułożonej w miesiącu kwietniu 1812 roku”.[9]

Przedstawiono w tych dokumentach strukturę społeczno-gospodarczą obu tych departamentów, przytaczając wiele różnych danych statystycznych.

Wyników spisów nie ogłaszano. Wykorzystał je jednak Jerzy Beniamin Flatt (1768—1860), publikując w Poznaniu w 1809 r. „Opis Księstwa Warszawskiego z krótkim rysem dziejów polskich aż do naszych czasów”, w którym podał pierwsze dane liczbowe dotyczące Księstwa w granicach z 1808 r. oparte głównie na pruskich statystykach.

Równocześnie przy realizacji spisów 1808 i 1810 r. zaznaczył się znaczny postęp w zakresie prac i badań statystycznych wyrażający się m.in. w powołaniu w 1810 r. odrębnego Biura Statystycznego w Sekretariacie Generalnym Mi-

[7] Zob. H. Grossman, *Struktura...*, s. 79 i 80.

[8] Zob. szerzej M. Kallas, *„Teki Archiwalne”* nr 20, Warszawa-Łódź 1987.

[9] Zob. Biblioteka im. Zielińskich w Płocku, rękopis 169, wyd. M. Kallas, J. Wojciak, Warszawa-Poznań 1972.

nisterstwa Spraw Wewnętrznych w Warszawie. Było ono pomyślane jako centralny organ do zbierania wszelkich danych statystycznych o stosunkach społeczno-gospodarczych w Księstwie Warszawskim. Był to pierwszy polski centralny urząd statystyczny na ziemiach polskich. Kierował nim urzędnik tytułowany jako „Szef" Biura Statystycznego podległy Ministrowi. Można tu dodać, że ten pierwszy polski urząd statystyczny był także jednym z pierwszych urzędów statystycznych w Europie, po utworzonym we Francji w 1801 r. Biurze Statystycznym. Potrzeba zorganizowania takich instytucjonalnych form działania w postaci biur statystycznych sięga bowiem w większości krajów europejskich początków XIX stulecia.

Jednocześnie z tym statystycznym urzędem centralnym zaczęły też powstawać w Warszawie departamentowe biura statystyczne, których zadaniem miało być opracowywanie materiałów statystycznych dotyczących zakresu tematycznego ich działalności. Nie rozwinęły one szerszej działalności i w 1813 r. przestały funkcjonować. Jednak zarówno Biuro Statystyczne zlokalizowane w Sekretariacie Generalnym Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, jak i biura departamentowe zapoczątkowały już w pierwszych latach XIX wieku proces tworzenia i potem dalszy rozwój służb statystycznych na ziemiach polskich.

Bowiem już na początku XIX wieku dostrzeżono w Księstwie potrzebę ulepszenia organizacji badań statystycznych. Dekretem z 18 stycznia 1810 r. prezydenci, burmistrzowie i wójtowie zostali zobowiązani do prowadzenia ksiąg ludności. Księgi te obejmowały rubryki dotyczące: zamieszkania każdej osoby, jej płci, wieku, stanu cywilnego, przynależności stanowej, wyznania, miejsca urodzenia, zawodu i miejsca poprzedniego zamieszkania oraz inne adnotacje, w których *„zapisuje się szczegółowo, co jest potrzebne do objaśnienia wiadomości każdego mieszkańca tyczących się*".

Księgi ludności odzwierciedlały więc stan i strukturę ludności oraz zmiany spowodowane ruchem naturalnym i wędrówkowym.

Jednocześnie poza działalnością Biura Statystycznego i przeprowadzaniem bieżących prac statystycznych w Księstwie Warszawskim w początkach XIX wieku wzrosło znacznie zainteresowanie statystyką jako nauką.

Dekretem Królewskim z 22 maja 1811 r. została utworzona w Warszawie Szkoła Nauk Prawa i Administracji. Także w tym roku powołano w niej pierwszą w Polsce Katedrę Statystyki, w której realizowano obszerny program nauczania statystyki. Wykłady w Szkole powierzono Wawrzyńcowi Surowieckiemu (1769—1827) — publicyście, ekonomiście, statystykowi i pedagogowi. Na

rozpoczęcie roku akademickiego, 1 października 1811 r. wygłosił on wykład *„O statystyce”*. Był to pierwszy w dziejach nauki polskiej wykład poświęcony wyłącznie tej tematyce.[10]

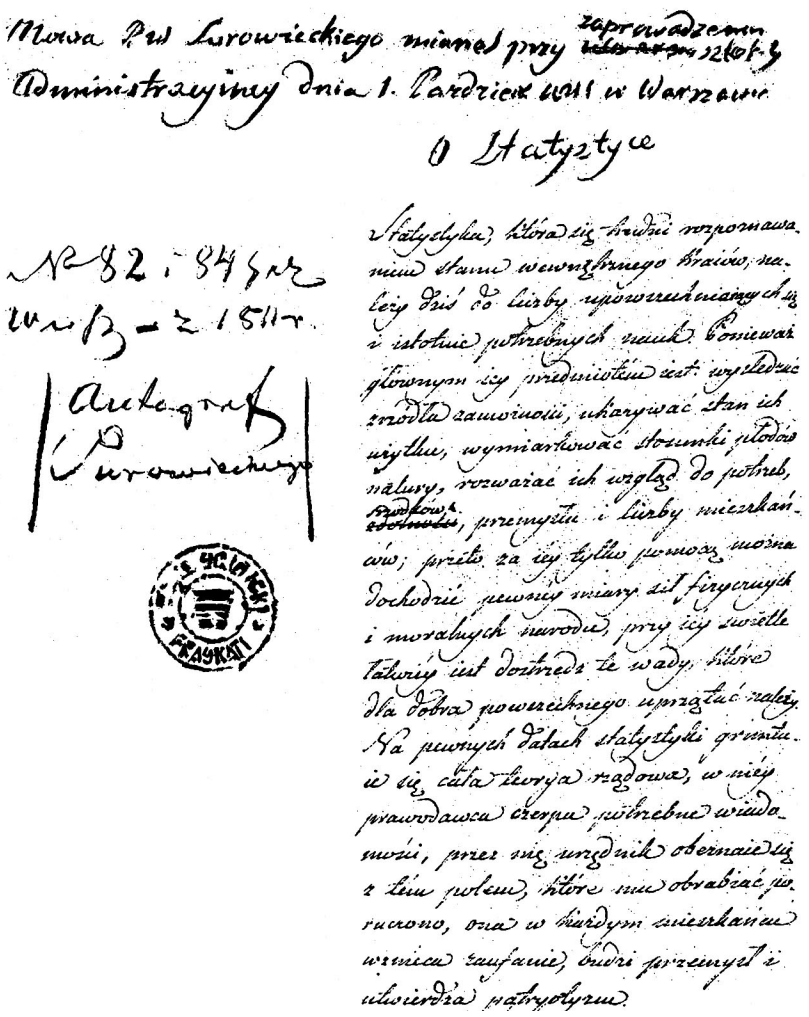

Fragment wykładu W. Surowieckiego z 1 X 1811 r. „O statystyce” z okazji utworzenia Szkoły Nauk Prawa i Administracji w Warszawie

[10] Tekst tego wykładu przechowywany jest w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie w tzw. *Tekach Skimborowicza* (sygn. XXIV, 1/32). Zamieszczony też został w „Gazecie Warszawskiej” w nr 82 z 1811 r.

Wawrzyniec Surowiecki wyraził w nim swój pogląd na przedmiot i zadania statystyki, dowodząc, że ma ona duże znaczenie we wszystkich dziedzinach życia kraju. Odniósł się też do zagadnienia ujawniania danych liczbowych, uzasadniając, że ukrywanie stanu wewnętrznego kraju jest niepotrzebne i szkodliwe. Poglądy jego wypływały z przekonania, że jawność danych statystycznych ułatwi poszukiwanie zbytu produkcji i tym samym źródeł zysku. Podkreślał również, że związek między statystyką i ekonomią jest tak silny, że nauki te nie są w stanie „obejść się bez siebie".

Wawrzyniec Surowiecki w roku akademickim 1811/12 kontynuował wykłady pt. *„O statystyce Księstwa Warszawskiego"*. Zaznajamiał w nich słuchaczy m.in. z teorią ekonomii klasycznej. Twierdził, że prawo do własności powinno być zdobyte pracą, a nie dziedziczeniem, jak to uznawali ekonomiści szlacheccy.

Treści wykładów Wawrzyńca Surowieckiego dotyczyły bardzo obszernych rozważań na temat sytuacji ekonomiczno-statystycznej Księstwa w ujęciu historycznym.[11] Tematyka ich obejmowała następujące działy: *Topografia i jeografia; Ludność; Przymioty i stan ziem Księstwa; Płody natury; Płody przemysłu; Handel; Instrukcja (sprawy szkolnictwa); Religia; Rząd krajowy oraz Bogactwa, dochody i wydatki kraju.* Do tych wykładów dołączył także zestawy pytań egzaminacyjnych.

Surowiecki uczestniczył też w pracach dotyczących zaprowadzenia w Księstwie Ksiąg Ludności i rejestracji ruchu naturalnego ludności.

Podobnie jak Surowiecki rolę i zadania statystyki określał Ignacy Stawiarski (1776—1835) — prawnik, publicysta, tłumacz i działacz społeczny. Był on jednym z pierwszych polskich uczonych, który sformułował w polskim piśmiennictwie naukowym definicję statystyki, rozszerzając jej zakres nie tylko o nauki społeczno-ekonomiczne, ale także o zagadnienia związane z działalnością administracyjną, gospodarczą i polityczną.

Wypowiadał się za określeniem statystyki jako nauki tłumaczącej i wyjaśniającej rozwój społeczny. Pisał *„Któż to nie przyzna, że troskliwie wypracowane dzieło statystyki krajowej jest niezbędna potrzebą Rządu i osób w nim pracujących*".[12]

[11] Rękopis wykładu znajduje się w Bibliotece PAN w Krakowie pt. *O statystyce Księstwa Warszawskiego. Rękopis własnoręczny Wawrzyńca Surowieckiego.* Zob. też: *Wawrzyniec Surowiecki, Wybór pism* (1957), oprac. J. Grzywicka i A. Łukaszewicz, Warszawa 1957.

[12] J. Żeglicki, *Myśli o dziele — Statystyka Krajów Polski i Litwy*, „Statystyk terenowy", nr 1, 1969.

W lipcu 1809 r. został członkiem Towarzystwa Królewskiego Przyjaciół Nauk w Warszawie. Na posiedzeniu tego Towarzystwa w dniu 18 września 1809 r. zapowiedział opracowanie w trzech tomach „Statystyki krajów Polski i Litwy". Publikacja ta miała być wzorowana na wydanej w 1806 r. „Statistique Generale de la France". W pierwszym tomie zamierzał zamieścić statystykę dotyczącą Wielkopolski wraz z miastami pomorskimi, w drugim statystykę Małopolski z Wołyniem, Podolem i Ukrainą, a w trzecim Litwę ze Żmudzią i Kurlandią. Każdy tom miał zawierać *„tabele i przedmioty statystykę wyjaśniające*" oraz mapy.

Dzieło to nie ukazało się.

Stanisław Staszic 1755—1826
rys. art. mal. Wł. Barwicki
odbito w litografii A. Jarzyńskiego w Lublinie

Do rozwoju badań statystycznych i polskiej myśli statystyczno-ekonomicznej w końcu XVIII i początku XIX wieku przyczynili się też m.in. Stanisław Staszic, Tadeusz Czacki, Joachim Lelewel, jak również Jan Śniadecki, Wawrzyniec Surowiecki i Ignacy Stawiarski.

Prace naukowe przez nich opracowane stanowiły w zasadzie ich opracowania autorskie.[13] Natomiast różne inne krótkie zestawienia statystyczne były sporządzane w większości jedynie dla władz administracyjnych.

[13] Ich dorobek naukowy omówił w niniejszej publikacji prof. dr hab. Juliusz Łukasiewicz.

Jan Berger

Statystyka w Królestwie Polskim

1815—1867

Działalność statystyczna

Zbieranie i gromadzenie danych statystycznych

W Królestwie Polskim utworzonym w 1815 r. decyzją Kongresu Wiedeńskiego aż do lat 60. XIX wieku organizacją zbierania i opracowywania materiałów statystycznych zajmowała się Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych.

Do prowadzenia działalności statystycznej zostały zobowiązane wszystkie szczeble władzy administracyjnej. Uregulowało ją Postanowienie Namiestnika z 3 lutego 1816 r., które nakazywało zbieranie materiałów statystycznych i zamieszczanie ich w raportach rocznych. Raporty te wójtowie gmin i burmistrzowie miast przekazywali poprzez komisje obwodowe (powiatowe) komisjom wojewódzkim, zastąpionym w 1837 r. przez gubernatorów i rządy gubernialne. Zadaniem tych komisji było sprawdzanie i ewentualne uzupełnianie zamieszczonych tam informacji i przesłanie ich do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych. Komisja Rządowa na podstawie sprawozdań wojewódzkich opracowywała tak zwane Obrazy ogólne, przedstawiające również od strony statystycznej stan społeczno-gospodarczy kraju. Później przekazywano je Radzie Stanu jako centralnemu organowi rządowemu Królestwa. Rada Stanu w raportach rocznych, które za pośrednictwem Namiestnika przekazywano cesarzowi, zamieszczała także niektóre dane liczbowe o sytuacji w Królestwie.

Raporty roczne za rok ubiegły miały być dostarczane do komisji wojewódzkich do końca stycznia w następnego roku. W praktyce termin ten był jednak rzadko dotrzymywany. Przekraczano terminy wtedy, gdy Komisja Rządowa zmuszona była zwracać do komisji wojewódzkich nadesłane materiały w celu uzupełnienia danych lub gdy żądała ona podania nowych dotychczas niezbieranych informacji. Ten nowy system gromadzenia danych statystycznych nie upowszechnił się od razu i jeszcze w 1818 i 1819 r. w niektórych częściach Królestwa Komisja Rządowa uzyskiwała wiadomości statystyczne wprost od komisa-

rzy obwodów, bez pośrednictwa władz wojewódzkich, wykorzystując niekiedy materiały pochodzące jeszcze z czasów Księstwa Warszawskiego.

Księgi ludności

Przy zbieraniu (gromadzeniu) danych potrzebnych do opracowania raportów rocznych i do innych prac podstawą (wszelkich dochodzeń dotyczących statystyk ludności) były księgi ludności. Nowe i szczegółowe zasady ich prowadzenia zostały określone w wydanych przez Namiestnika 27 stycznia 1818 r. „Prawidłach względem utrzymywania ksiąg ludności".[1] Zobowiązywały one urzędników stanu cywilnego do dostarczania władzom świeckim informacji o liczbie „urodzonych, zaślubionych i zmarłych". Dane te miały służyć do aktualizowania stanu zapisów w księgach, stanowiły również materiał do sporządzania okresowych statystyk o ruchu naturalnym ludności. W 1825 r. wprowadzono zmiany w rejestracji, łącząc akta stanu cywilnego z kościelnymi księgami metrykalnymi. Miały one być prowadzone przez duchownych wyznań chrześcijańskich, a akta ludności niechrześcijańskiej mieli obsługiwać burmistrzowie miast lub inne wyznaczone osoby. Rejestracja ruchu naturalnego notowana w księgach metrykalnych, pomimo że także niedoskonała, przewyższała dokładnością coroczne ujęcie stanu ludności oparte na danych z miejskich i gminnych ksiąg ludności. Dane statystyczne uzyskiwane z tych ksiąg obciążone były dość licznymi błędami. Ich podłożem była niepełna rejestracja mieszkańców, a także pomyłki przy sporządzaniu zestawień.

Księgi ludności stanowiły jednak podstawę, zgodnie z „Prawidłami…", do sporządzania corocznie „Ogólnego stanu ludności w całym Królestwie". Ustalano w ten sposób zbiorcze zaludnienie Królestwa Polskiego aż do I wojny światowej. Wyjątkiem, nie licząc tzw. spisów jednodniowych, był powszechny ogólnorosyjski spis ludności w 1897 r. przeprowadzony również w Królestwie Polskim.

Księgi ludności miały być prowadzone w trzech egzemplarzach, z których jeden znajdował się na miejscu w gminie lub w mieście, drugi — u komisarza obwodowego, a trzeci — w komisji wojewódzkiej. W oparciu o księgi ludności ustalano także stałe miejsce zamieszkania poszczególnych osób, które często nie pokrywało się z miejscem faktycznego zamieszkania. Przyjęto wówczas, że za stałe miejsce zamieszkania pod względem administracyjnym należy uznać

[1] Dziennik Praw, t. IV, s. 218—246.

to miejsce, w którym dana osoba jest zapisana do księgi ludności stałej. Zgodnie zaś ze stanem faktycznym może ona przebywać w innej miejscowości. Stąd też obliczona na tej podstawie liczba ludności mogła się różnić od rzeczywistej liczby w poszczególnych częściach kraju.

Zasady prowadzenia ksiąg ludności zostały zmienione w 1861 r. poprzez wprowadzenie nowej *Instrukcji o formowaniu, prowadzeniu i utrzymywaniu ksiąg ludności w gminach miejskich i wiejskich w Królestwie Polskim* zatwierdzonej przez Radę Administracyjną 22 listopada 1861 r. Zgodnie z tą instrukcją w każdej gminie miały być prowadzone tylko dwa rodzaje ksiąg, tj. księgi ludności stałej i niestałej. Księgi ludności stałej obejmowały poza stałymi mieszkańcami także m.in. kobiety z innych gmin, które zawarły związek małżeński ze stałymi mieszkańcami oraz dzieci z małżeństw objętych księgami ludności stałej. Tak więc w dalszym ciągu liczba ludności stałej różniła się od liczby ludności faktycznie zamieszkałej w danej gminie.

Nad organizacją zbierania danych liczbowych i prowadzeniem ksiąg ludności miały czuwać tzw. wojskowe delegacje zaciągowe. Ich szczegółowe zadania zostały określone w „Prawidłach..." z 1818 r., zgodnie z którymi miały one corocznie dokonywać rewizji poboru mężczyzn do wojska. Rewizje te miały odbywać się (na wiosnę i pod koniec roku) podczas przygotowywania danych do zamieszczenia w raportach obwodowych (powiatowych). Trzeba tu też zaznaczyć, że jeśli dane ludności obliczone w tym samym roku wiosną i jesienią różniły się znacznie, uznawano, że należy „przyjąć do statystyki" stan ludności według raportów komisarzy spisowych z końca roku. Stwierdzono bowiem, że w czasie wiosennego spisywania rekrutów do poboru, nazywanego popularnie spisem wojskowym, zmniejszała się liczba mężczyzn w wieku poborowym, co oznaczało odroczenie możliwości wcielenia rekrutów do wojska w danym roku. Władze administracyjne chcąc mieć jednak dokładne dane statystyczne o ludności, w tym mężczyzn, żądały dodatkowego sprawdzania zapisów statystycznych w księgach ludności i wyznaczania w każdej gminie specjalnego urzędnika, który na miejscu „zasięgałby wiadomości i naocznie przekonywał się" o miejscu pobytu rekruta. Ze służby wojskowej byli zwolnieni mężczyźni żeniący się przed ukończeniem 20 roku życia.

Publikowanie danych statystycznych

Taki stan organizacji przeprowadzania badań statystycznych utrzymał się do połowy XIX wieku. Wyniki prac Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych nie

były na ogół publikowane. Wyjątek stanowiła wydana w 1827 r., dwutomowa, licząca około 680 stron „Tabella Miast, Wsi i Osad Królestwa Polskiego" z wyrażeniem ich położenia i ludności alfabetycznie ułożone w Biurze Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji. Materiały do tego wydawnictwa zbierano już kilka lat wcześniej, od 1822 r. i później, w okresie, w którym komisje wojewódzkie nadsyłały informacje i wykazy ludności, a także inne dane liczbowe. Wartość tej publikacji wykonanej w Biurze Statystycznym polegała na tym, że było to pierwsze opracowanie wykazujące w układzie alfabetycznym wszystkie miejscowości posiadające co najmniej rangę wsi lub osady. Podano również dokładne ich usytuowanie poprzez określenie powiatu i parafii, a także odległości danej miejscowości od miasta powiatowego.

Ważnym osiągnięciem prac Komisji Rządowej było też utworzenie w 1820 r. osobnej Komisji Miast i doprowadzenie do sporządzania opisów historyczno-geograficzno-statystycznych ogółu miast w Królestwie Polskim. Warto tu zaznaczyć, że już wcześniej, bo w latach 1817 i 1818, komisje wojewódzkie przesłały do miast Królestwa obszerną ankietę (kwestionariusz) w celu sporządzenia „opisu" miasta. Przy redagowaniu pytań wzorowano się wówczas na treści pytań zamieszczonych w pruskich ankietach z lat 1793 i 1794 rozsyłanych do miast. W 1820 r. opracowano nowy kwestionariusz liczący 19 pytań, który rozesłano do wszystkich miast. Opisy te pozwoliły na odtworzenie rozwoju i współczesnego stanu społeczno-gospodarczego miast od strony statystycznej, tym bardziej, że jedno z ostatnich pytań brzmiało: „Czy li miasto w ogóle wzrasta lub upada i jakie są powody wzrostu lub upadku?". Do tego pytania w kwestionariuszu dołączono jeszcze jedno zagadnienie: „Uwagi dozorcy miast", w którym władze miejskie mogły ewentualnie przedstawiać inne problemy dotyczące historii i rozwoju miasta.

Równolegle z opisem miast, komisje wojewódzkie opracowywały w 1822 r. opisy topograficzno-statystyczne województw. Część statystyczna tych opisów dotyczyła między innymi pytań odnoszących się do struktury ludności, wykazu zasiewów i zbiorów, ilości bydła, wykazu szpitali, więzień, punktów pocztowych i domów rządowych.

Materiały z tych opisów, a także dane z innych źródeł, wykorzystali już współcześni autorzy, szukając danych liczbowych do swych opracowań, potem publikowali je zarówno w wydawnictwach zwartych, jak i periodycznych. Wykorzystał je również Franciszek Rodecki (1785—1831), z wykształcenia lekarz-chirurg, geograf i poeta, wydając w Warszawie w 1830 r. „Obraz jeograficz-

no-statystyczny Królestwa Polskiego". Publikacja ta składała się z mapy przedstawiającej Królestwo Polskie z ok. 1827 r. i pięciu dużych tablic. Zawierały one liczne dane dotyczące m.in. podziału administracyjnego i kościelnego Królestwa, szczegółowych statystyk miast, ludności, w tym wykazu „najludniejszych" wsi, stosunków wyznaniowych, ilości bydła, stosunków monetarnych, w tym również „Wykazu ogólnego przychodów i wydatków Królestwa Polskiego podług budżetu z 1827 r.", a także wiadomości o florze i faunie.

Publikacja Franciszka Rodeckiego „Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego" ze względu na całościowe przedstawienie dużej ilości materiału statystycznego może być określana jako pierwszy polski rocznik statystyczny.

Oprócz obszernej publikacji Franciszka Rodeckiego od lat 20. XIX wieku zaczynają się pojawiać coraz liczniejsze informacje i prace historyczno-statystyczne w ówczesnych drukach prywatnych, urzędowych lub półurzędowych. Można tu wskazać na Nowe Kalendarzyki Polityczne Jana Netto, drukowane w latach 1819—1830. Potem ten Kalendarzyk Polityczny był wydawany z upoważnienia rządu przez Fr. Radziszewskiego i ukazywał się w latach 1833—1849. Kontynuacją Kalendarzyka był Rocznik Urzędowy wydawany w latach 1850—1864.

Kalendarzyki te cieszyły się zainteresowaniem społeczeństwa i spełniały ważną rolę w popularyzacji statystyki, będąc swego rodzaju *małymi rocznikami statystycznymi*. Trzeba jednak zauważyć, że dane liczbowe i inne tam zamieszczane mogły być niekiedy obarczone błędem, co podważało ich wiarygodność i zmuszało badaczy do weryfikacji tych danych. Ukazało się w nich kilka prac dotyczących większych miast i województw, opartych m.in. o dane statystyczne zamieszczane w corocznych opisach oraz innych źródłach.

Kilka takich opracowań wydrukował w „Kalendarzyku…" Łukasz Gołębiowski (1773—1849), historyk i bibliotekarz. W „Kalendarzyku…" z 1826 r. zamieścił „Opis historyczno-statystyczny miasta stołecznego Warszawy". Opracowanie to wywołało tak duże zainteresowanie, że w następnym roku, tzn. 1827, wydrukowano je ponownie (już „znacznie rozszerzone") w odrębnym wydawnictwie pt. „Opisanie historyczno-statystyczne miasta Warszawy".

W „Kalendarzyku…" z 1828 r. Łukasz Gołębiowski opublikował „Opisanie historyczne i statystyczne województwa płockiego", a w kolejnym "Kalendarzyku…" z 1829 r. przedstawił „Krótki rys historyczno-statystyczny województwa lubelskiego".

Poza „Kalendarzykiem…" innym interesującym źródłem do badań statystycznych, historycznych i geograficznych dotyczących Królestwa Polskiego

w I połowie XIX wieku może być m.in. opracowana przez J. Kośmińskiego „Karta Królestwa Polskiego obejmująca wszystkie miasta i wsie… tudzież rys statystyczny tegoż Królestwa", wydana w Warszawie w 1828 r. Do tej publikacji Kośmiński dołączył szczegółowe dane statystyczne odnoszące się do poszczególnych województw, powiatów i miast, w tym liczby ludności i domów.

Do lat 60. XIX wieku nie przeprowadzano też w Królestwie odrębnych spisów ludności. Ukazało się wówczas niewiele prac statystycznych, które drukowano głównie w wydawnictwach periodycznych.

Wśród czasopism, które publikowały w I połowie XIX wieku materiały statystyczne, można wskazać na „Bibliotekę Warszawską" i „Kalendarz wydawany przez Obserwatorium Astronomiczne Warszawskie". Ogłaszał w nich swe prace m.in. Ludwik Wolski. Opublikował on m.in. „Materiały do statystyki Królestwa Polskiego",[2] „Statystykę ruchu ludności Królestwa Polskiego od roku 1816 do 1856 włącznie",[3] „Materiały do statystyki Królestwa Polskiego na zasadzie akt urzędowych".[4] Od 1857 r. systematycznie zamieszczał on statystyki ludności o różnym stopniu szczegółowości z lat poprzednich i bieżące dane za lata 1855—1859, które były drukowane w „Kalendarzu wydawanym przez Obserwatorium Astronomiczne Warszawskie". W każdym z roczników tego „Kalendarza…" ogłaszał też „Wykaz statystyczny miast Królestwa" zawierający szczegółowe dane dotyczące ludności i gospodarki. Ludwik Wolski był też autorem kilku prac opublikowanych w latach 60. XIX wieku w „Ekonomiście", wśród których można wymienić opracowanie „Statystyka Królestwa Polskiego, Rozległość, Ludność i podział administracyjny" umieszczone w 1850 r. w tym czasopiśmie. Także w „Ekonomiście" w 1867 r. opracowanie „Materiały do statystyki Królestwa Polskiego" zamieścił Roman Wierzchlejski (1843—1925).

Obszerne dane statystyczne o Królestwie Polskim również publikował „Kalendarz Jana Jaworskiego…" w rocznikach 1865—1868. Były to jednak w większości przedruki z opracowań L. Wolskiego. Te same materiały o różnym zakresie tematycznym publikowano także w innych Kalendarzach i niekiedy w prasie codziennej.

W okresie międzypowstaniowym ukazało się niewiele prac poświęconych badaniom statystycznym. Wśród pozycji książkowych można wymienić wyda-

[2] Biblioteka Warszawska, t. II, 1850.
[3] Kalendarz wydawany przez Obserwatorium Astronomiczne Warszawskie, Warszawa,1858.
[4] Kalendarz wydawany przez Obserwatorium Astronomiczne Warszawskie, Warszawa, 1860.

ną w 1842 r. w Sankt Petersburgu „Statistikę Cesarstwa Polskiego". Jej autorem był rosjanin Maciej vel Mikołaj Zawielejski, urzędnik przy Ministrze Stanu Królestwa Polskiego. Praca Zawielejskiego jest jedną z nielicznych prac dotyczących tematyki społeczno-gospodarczej Królestwa pokazujących dużo szczegółowych opisów i danych statystycznych ziem polskich na przełomie lat 30. i 40. XIX wieku.

W 1843 r. Józef Słomiński opracował pierwszą polską tablicę wymieralności na podstawie wykazów z Komisji Rządowej. Geneza opracowania tych tablic wiązała się z ustawą o ubezpieczeniach na życie, a więc z potrzebą obliczenia taryf i oznaczenia stopy procentowej. „Tabelę wymieralności Królestwa Polskiego i miasta Warszawy" przedrukował „Kwartalnik Statystyczny" w artykule prof. Stefana Szulca,[5] który uznał to opracowanie za „ciekawy, a zapomniany dokument historyczny". Jednocześnie z obliczeń S. Szulca wynikało, że przeciętne trwanie życia w Królestwie Polskim określano na 31,9 lat.

Ważnym źródłem do badań statystyczno-historycznych nad dziejami miast są też opisy statystyczne miast dokonywane w różnych okresach XIX wieku. Przykładem takich opisów mogą być miasta z terenu Kujaw Wschodnich z 1820 r. i potem, po 40 latach, dla tego samego terenu z 1860 r. Całe to przedsięwzięcie miało pokazać rozwój tych miast w ciągu 40 lat lub ich zastój w świetle danych statystycznych.

Pytania o opis miasta z 1860 r. dotyczyły m.in. liczby ludności i jej struktur społeczno-zawodowych, narodowości, wyznań religijnych, liczby domów i innych zabudowań, a także fabryk z podziałem na branże i liczby zatrudnionych tam pracowników.

Dodawano także pytanie — podobnie jak w opisie z 1820 r. — „Czy miasto wznosi się czy upada, a w jednym i drugim razie z jakich powodów i co by należało przedsięwziąć dla wzniesienia jego". Na końcu tych pytań dołączono uwagę: *Na każde z powyższych pytań formujący opis burmistrz i prezydent miasta zamieści dokładne objaśnienia pisząc jak najczytelniej na zwykłym białym papierze w dwóch kolumnach, aby na pozostawionej czystej kolumnie, czy jej połowie robić poprawki i uzupełnienia.*

Wynik tego opisu dawał współczesny obraz danego miasta.

[5] Zob. S. Szulc, *Dawne tablice wymieralności Królestwa Polskiego i miasta Warszawy*, „Kwartalnik Statystyczny", 1928, t. V, z. 2, s. 430—443.

Biura statystyczne

Pierwszym polskim urzędem statystycznym było Biuro Statystyczne utworzone w Warszawie w 1810 r. w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych Księstwa Warszawskiego. Jednocześnie był to jeden z pierwszych urzędów statystycznych w Europie, po utworzonym we Francji w 1801 r. Biurze Statystycznym. W Księstwie Warszawskim Biuro stanowiło centralny organ do zbierania i opracowywania wszelkich danych statystycznych o stosunkach społeczno-gospodarczych. Kierował nim urzędnik tytularny jako „Szef" Biura Statystycznego podległy Ministrowi. Jednak Biuro Statystyczne nie rozwinęło szerszej działalności, a w 1813 r. przestało funkcjonować. Jego powstanie i krótka działalność zapoczątkowała już w pierwszej połowie XIX wieku proces tworzenia służb statystycznych na ziemiach polskich.

Po utworzeniu Królestwa Polskiego powołano Biuro Statystyczne już w 1816 r. Nie podjęło ono jednak działalności i w 1817 r. zostało „uchylone" z wykazu instytucji państwowych. Dopiero po kilku latach, gdy zwiększyło się zapotrzebowanie na informacje statystyczne, a jednocześnie władze administracyjne Królestwa z powodu niskiej jakości danych statystycznych spowodowanej brakiem, jak to określono, „osobnych na ten cel urzędników", powołano w 1824 r. nowe Biuro Statystyczne, trzecie już z kolei. Brak jest informacji, kto i kiedy dokładnie podjął tę decyzję. Ze spisu urzędów Królestwa z 1826 r. wynika, że Biuro Statystyczne działało w Wydziale Administracji Ogólnej Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji. Zespół Biura liczył dwie osoby. Jedną z nich był sekretarz I klasy Benedykt Niepokoyczycki (1796—1865), który kierował Biurem aż do 1828 r. i urzędnik III klasy Tytus Breza. Po odejściu z Biura B. Niepokoyczyckiego do Banku Polskiego, a później też T. Brezy, zarządzał nim referent Piotr Chlebowski oraz sekretarz III klasy Józef Sobolewski.

Po upadku powstania listopadowego Biuro Statystyczne zostało zamknięte. W okresie od 1830 r. do 1858 r. nie było w Królestwie urzędu — poza tymczasowo działającymi komitetami — który oficjalnie miałby się wyłącznie zajmować prowadzeniem prac statystycznych. Idea powołania instytucji statystycznej kształtowała się powoli i dopiero w 1847 r. powstał Oddział Statystyczny usytuowany, tak jak poprzednio, w Wydziale Administracji Ogólnej Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych. Kierownikiem tego Oddziału — wtedy jeszcze prawdopodobnie jednoosobowego — był Walerian Górski (1790—1874), były profesor Uniwersytetu Wileńskiego, już od 1841 r. „referent … do czynności statystycznych".

Po jego przejściu na emeryturę w 1850 r. kierownikiem Oddziału został Ludwik Wolski, który już od wielu lat z nim współpracował.

Ten niewielki Oddział nie zastępował jednak w Królestwie odrębnego urzędu statystycznego. Potrzeba powołania takiej placówki pojawiała się kilkakrotnie od lat 20. XIX wieku.

Pierwszy taki projekt opracował w 1832 r. Strogonow, minister w Rządzie Tymczasowym po upadku powstania listopadowego. Proponował on powołanie osobnego urzędu w postaci Komitetu Statystycznego dla kierowania pracami statystycznymi w skali kraju. Sugerował ponadto ustanowienie w każdym województwie specjalnego komisarza jeżdżącego do poszczególnych miejscowości w celu zbierania wiadomości. Pomimo zatwierdzenia projektu przez Radę Administracyjną 9 IX 1832 r., a nawet wyasygnowania na ten cel pewnych środków, nie został on zrealizowany.

W następstwie przeprowadzonej w marcu 1833 r. reorganizacji Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych prowadzenie statystyki krajowej włączono do zakresu obowiązków urzędników Wydziału Administracji Ogólnej. W tej nowej strukturze organizacyjnej Wydziału nie ustanowiono jednak Biura Statystycznego, co odbiło się później ujemnie przy wykonywaniu prac statystycznych.

Pewne ożywienie w ich realizacji wywoływane było potrzebą zorganizowania jakiegoś nowego urzędu, który zająłby się usprawnieniem w Królestwie działalności statystycznej poprzez opracowanie planu działań w zakresie prac statystycznych. Uwzględniając te potrzeby, m.in. w 1838 r., utworzono tzw. Tymczasowy Komitet pod przewodnictwem generała Okuniewa, a w 1839 r., przeprowadzono reorganizację Wydziału Administracji Ogólnej, tworząc w niej Sekcję Prawną i Sekcję Statystyczną, w której redaktorem był W. Górski, a pracownikiem Józef Sobolewski — poprzednio sekretarz w Biurze Statystycznym w latach 1829 i 1830. W 1841 r. Aleksander Pisariew, dyrektor główny w Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, wystąpił do Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z wnioskiem o powołanie Centralnego Urzędu Statystycznego. Brak środków przesądził jednak o upadku tego projektu. Zamiast tego urzędu przy Namiestniku Królestwa powołano jedynie tzw. „Komisję Statystyczną", istniejącą do 1845 r. Członkiem tej Komisji był Benedykt Niepokoyczycki, a przewodniczącym — Fiodor Berg, późniejszy namiestnik Królestwa.

Działalność tej Komisji usprawniła przekazywanie do Komisji Rządowej materiałów statystycznych, które jednocześnie zaczęły się wyróżniać staranniejszym opracowaniem.

Jej prace, jak i innych komisji i komitetów polegały w zasadzie na opracowywaniu materiałów statystycznych nadsyłanych z urzędów gubernialnych do Komisji Rządowej. W urzędach gubernialnych sprawami statystyki zajmował się zwykle jeden urzędnik, często nieprzygotowany do tego typu prac i wykonujący jeszcze inne zadania. Oczywiście taki system zbierania danych i prowadzenia prac statystycznych nie przynosił zbyt wiarygodnych wyników liczbowych. Tym bardziej, że do końca lat 50. XIX wieku nie było w urzędach gubernialnych specjalnej oficjalnej jednostki statystycznej, która zajmowałaby się wyłącznie pracami statystycznymi. Dopiero w 1858 r. utworzono niewielki Wydział Statystyczny przy Komisji Rządowej, którego kierownikiem został Ludwik Wolski, autor wielu prac naukowych o stanie i ruchu ludności. Skromne środki finansowe przyznane na prace w tym Wydziale oraz wykorzystywanie jego urzędników do innych zajęć nie sprzyjały rozwinięciu szerszej działalności statystycznej.

Sprawy organizacji badań statystycznych w Królestwie Polskim stały się więc w początkach lat 60. XIX wieku przedmiotem dyskusji w Radzie Stanu. W 1861 r. usprawnieniem prac statystycznych zainteresował się też car Aleksander II i na jego polecenie Longin Gudowski, dyrektor Wydziału Administracji Ogólnej opracował projekt organizacji statystyki w Królestwie. Przewidywał on utworzenie Centralnego Komitetu Statystycznego z szerokimi uprawnieniami, pozostającego jednak pod nadzorem dyrektora Komisji Rządowej i składającego się z dwóch oddziałów — doradczego oraz wykonawczego. Zakładał, że w skład oddziału doradczego wejdą urzędnicy głównych urzędów w Królestwie oraz inne osoby, które swoimi radami mogłyby przyczynić się do usprawnienia prac statystycznych, natomiast oddział wykonawczy miał się składać ze stałych urzędników.

Projekt uzyskał wprawdzie aprobatę cesarza, ale z powodu przyszłych zmian dotyczących nowego podziału administracyjnego kraju nie został zrealizowany.

Dalsze wypadki i wybuch powstania styczniowego zahamowały te inicjatywy i spowodowały w 1863 r. likwidację Oddziału Statystycznego jako odrębnej placówki statystycznej. Jej zadania przejęły inne sekcje Wydziału Administracji Ogólnej Komisji Rządowej, które także od 1867 r. ulegały likwidacji w ramach stopniowego ograniczania autonomii i odrębności ustroju Królestwa Polskiego.

1867—1917

Badania i prace statystyczne

Organizacja. Tematyka. Publikacje

Po podziale 1 I 1867 r. Królestwa Polskiego na 10 guberni i zlikwidowaniu w połowie 1868 r. Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych prowadzenie działalności statystycznej zostało włączone do zakresu obowiązków redaktora dziennika gubernialnego wydawanego w każdej z 10 guberni Królestwa.

Opracowywanie i publikowanie danych statystycznych odbywało się jedynie na szczeblu guberni. Brak było bowiem w Królestwie Polskim od 1868 r. aż do końca lat 80. XIX wieku odrębnej instytucji, która centralnie kierowałaby pracami statystycznymi.

Władze poszczególnych guberni od początku lat 70. XIX wieku wydawały nieregularnie *Obzory* („Przeglądy") poszczególnych guberni[6], w których przedstawiano, na różnym poziomie szczegółowości, zestawienia liczbowe o stanie społecznym i gospodarczym.

Publikacje te były dołączane do sprawozdań gubernatorów jako dodatek do ich corocznych „najpoddańszych" raportów o stanie guberni. Raporty te każdy gubernator obowiązany był wysyłać do Sankt Petersburga. Informacje zamieszczane w *Obzorach* traktowano jak tajemnicę państwową i nie było ich w powszechnej sprzedaży. Dlatego też aż do chwili powstania Warszawskiego Komitetu Statystycznego w 1887 r. były one jedynym źródłem statystycznych opracowań liczbowych o Królestwie Polskim, dostępnym dopiero po uzyskaniu zgody odpowiednich władz na ich wykorzystanie.

Tylko niektóre dane statystyczne za pośrednictwem kancelarii Warszawskiego Generał-Gubernatora przedrukowywano w tzw. *Pamiatnych Kniżkach* wydawanych w poszczególnych guberniach od lat 70. XIX do początku XX wieku. Statystyki tam zamieszczane nie były jednak porównywalne na szczeblu

[6] Obzory gubierni Carstwa Polskogo: Obzor kaliszskoj gubiernii za g. 1874—1896; Obzor kieleckoj gubiernii za g. 1874—1906, 1908—1911; Obzor lubelskoj gubiernii za g. 1874—1912; Obzor łomżynskoj gubiernii za g. 1876—1886, 1888—1908; Obzor piotrkowskoj gubiernii za g. 1874—1902, 1904—1912; Obzor płockoj gubiernii za g. 1874—1907, 1910—1912; Obzor radomskoj gubiernii za g. 1874—1907, 1909—1912; Obzor siedleckoj gubiernii za g. 1874—1896, 1898—1905, 1907, 1909—1910, 1912; Obzor suwalskoj gubiernii za g. 1875—1878, 1880—1899, 1905—1906, 1908—1911; Obzor warszawskoj gubiernii za g. 1874, 1876—1896.

poszczególnych guberni i tym samym Królestwa. Poza tym nie wszystkie urzędy gubernialne dokonywały takiego samego grupowania danych dotyczących tej samej tematyki, a także nie stosowały identycznych metod ich opracowania i publikowania.

5489

G. U. S.

ОБЗОРЪ

ЛЮБЛИНСКОЙ ГУБЕРНІИ

ЗА 1912 ГОДЪ.

(Приложеніе ко всеподданнѣйшему отчету Люблинскаго Губернатора).

GŁÓWNY URZĄD STATYSTYCZNY
BIBLIOTEKA

ЛЮБЛИНЪ.
Губернская Типографія.
1913.

2113

„Obzor" („Przegląd") guberni lubelskiej z 1913 r.

Jedynie w Warszawie w 1864 r. powstała Sekcja Statystyczna jako jednostka organizacyjna Magistratu m. Warszawy.[7] Do 1876 r. jej głównym zadaniem było przygotowanie materiałów o stanie przemysłu i rękodzielnictwa do corocznie wydawanej publikacji pt. *Obzor goroda Warszawy*. Później od 1877 r. po zwiększeniu zakresu wykonywanych przez tę Sekcję prac statystycznych zaczęła ona pełnić funkcję Biura Statystycznego m. Warszawy. Od 1877 do 1915 r. Sekcja wydawała m.in.: *Sprawozdania Tygodniowe Sekcji Statystycznej Magistratu miasta Warszawy 1877—1915* oraz *Sprawozdanie o ruchu ludności miasta Warszawy za rok... 1902—1907,* Warszawa 1903—1908. Kierownikiem Sekcji Statystycznej był od 1876 r. przez ponad 30 lat statystyk i ekonomista prof. Witold Załęski (1836—1908) jednocześnie wykładowca tych nauk w Szkole Głównej i od 1873 r. w Szkole Handlowej im. L. Kronenberga w Warszawie.[8] W zaborze rosyjskim do początku XX wieku był on jedynym polskim uczonym znającym gruntownie teorię i praktykę badań statystycznych. W 1882 r. przygotował i przeprowadził zarządzony przez Sokratesa Starynkiewicza prezydenta miasta Warszawy jednodniowy powszechny spis ludności Warszawy. Spis ten był przełomem w przeprowadzaniu spisów ludności w Królestwie Polskim zarówno co do ich organizacji jak i tematyki. Spisywano wszystkich mieszkańców, nie wprowadzając rozróżnienia na ludność stałą i niestałą. Badano natomiast miejsce urodzenia, co pozwalało na prześledzenie wpływu ruchów migracyjnych na rozwój zaludnienia Warszawy. Tematyka tego badania obejmowała obok informacji o ludności, także dane dotyczące: wieku, stanu cywilnego, narodowości, wyznania, wykształcenia i liczby mieszkań oraz zabudowań. Wyniki spisu miały posłużyć władzom miasta do opracowania planu wielkich inwestycji miejskich, a przede wszystkim kanalizacji.[9]

Statystyce Warszawy i Królestwa Polskiego prof. W. Załęski poświęcił kilka innych opracowań. Można tu wymienić m. in.takie pozycje jak: *Rys statystyki porównawczej miasta Warszawy, Część I Statystyka zabudowań i ludności,* Warszawa 1872*, Część II Statystyka przemysłu rzemieślniczo-fabrycznego,* Warszawa 1873*; Finanse miasta Warszawy w porównaniu z finansami innych wielkich miast,* („Ekonomista" 1901); *Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego.*

[7] Zob. *Sekcja Statystyczna Magistratu m. Warszawy 1877—1917*, „Rocznik Wydziału Statystycznego m. Warszawy", 1877, s. VIII. Czterdziestolecie Biura Statystycznego m.st. Warszawy (1877—1917), „Rocznik Wydziału Statystycznego Magistratu m.st. Warszawy 1877—1917", Rok 1917, s. VII—VIII.

[8] J. Berger, Witold Załęski 1836—1908, „Statystycy polscy", Warszawa 2012, s. 401—404.

[9] Zob. Rezultaty spisu jednodniowego ludności m. Warszawy 1892. Część 1 i 3. Warszawa 1883, 1885; M. Nietyksza, Ludność Warszawy na przełomie XIX i XX wieku. Warszawa 1971, E. Strzelecki, Ludność Warszawy na przełomie XIX i XX w., [w:] Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie, Warszawa 1961.

Ludność i stosunki ekonomiczne, Warszawa 1876; *Królestwo Polskie pod względem statystycznym. Część I Ludność, Rolnictwo, Górnictwo i Finanse, Część II — Statystyka zajęć i przemysłu,* Warszawa 1900—1901; *Z statystyki porównawczej Królestwa Polskiego. Ludność i Rolnictwo,* Warszawa 1908 i *Rezultaty statystyki kryminalnej w Królestwie Polskim,* „Ateneum" 1876. Praca ta była jednym z pierwszych opracowań przynoszących informacje o statystyce kryminalnej w Królestwie Polskim.

W. Załęski opublikował też m.in. *Kilka słów o teorii statystyki* (Warszawa 1868) oraz *Teorię Statystyki w zarysie* (Warszawa 1884). Wydanie tych ostatnich prac stanowiło ważne wydarzenie w rozwoju polskiej myśli statystycznej w ujęciu nowoczesnym.

Jednak do końca XIX wieku w praktyce badań statystycznych niewiele się zmieniło. Poszczególne urzędy stosowały nadal inne odmienne metody prac i opracowań materiałów, co utrudniało dokonywanie później porównywania danych.

Taki stan powodował, że często administracyjne władze gubernialne, a przede wszystkim centralne nie dysponowały potrzebnymi im aktualnie informacjami statystycznymi.

Istniała zatem coraz większa potrzeba dokonania zmian w organizacji badań statystycznych w Królestwie Polskim. Rozumieli tę konieczność przede wszystkim ci urzędnicy wyższych szczebli administracyjnych, którym potrzebne były dane statystyczne, jak najbardziej zbliżone do rzeczywistości. Pierwszym wśród gubernatorów, który zgłosił projekt zreformowania organizacji prac statystycznych w podległym mu urzędzie gubernialnym, był gubernator kaliski. W sprawozdaniu o stanie guberni za 1880 r. stwierdził, że przy braku lokalnej instytucji statystycznej nie można w guberni prowadzić wszystkich niezbędnych prac statystycznych i w związku z tym urząd nie dysponuje potrzebnymi mu danymi liczbowymi. Jego zdaniem należałoby więc utworzyć w Kaliszu gubernialny Komitet Statystyczny.

Sprawozdanie to przesłane do rosyjskiego Komitetu Ministrów stało się początkiem kilkuletniej dyskusji o organizacji badań statystycznych w Królestwie Polskim i ewentualnym utworzeniu centralnej instytucji statystycznej kierującej tymi badaniami w skali nie tylko kraju, ale i mniejszych jednostek administracyjnych.[10]

[10] Zob. J. Berger, *Badania statystyczne na ziemiach polskich do 1918 r.,* „Biblioteka Wiadomości Statystycznych", t. 46, 1995, s. 41—44; G. Simonienko, *Srawnitelnaja statistika Carstwa Polskago i drugich jewropiejskich stran*, t. I, Warszawa 1879.

Car Aleksandr III po zaznajomieniu się z tym sprawozdaniem skierował je do rozpatrzenia do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Rosji. Ówczesny minister Spraw Wewnętrznych Ignatiew nie podjął jednak wówczas decyzji o utworzeniu w Kaliszu odrębnego gubernialnego komitetu statystycznego, lecz przekazał tę sprawę do dalszego rozpatrzenia Warszawskiemu Generał-Gubernatorowi Albiedzińskiemu, kierując do niego w listopadzie 1881 r. odpowiednie pismo, w którym to piśmie Ignatiew sugerował utworzenie w Królestwie Polskim jednego centralnego urzędu statystycznego, a w urzędach gubernialnych wyznaczenie tylko jednego urzędnika do prowadzenia prac statystycznych.

W nawiązaniu do tej korespondencji Warszawski Generał-Gubernator Albiedziński rozesłał do wszystkich dziesięciu gubernatorów w Królestwie Polskim kolejne pismo, w którym przytaczając sugestie ministra Ignatiewa, pytał o ich stanowisko w tej sprawie. Odpowiedzi gubernatorów były zróżnicowane. Pięciu z nich, tj. gubernator: warszawski, lubelski, piotrkowski, siedlecki i suwalski, podzielając opinie rosyjskiego ministra Spraw Wewnętrznych, zgłosiło wniosek o powołanie w Warszawie „Centralnego Komitetu Statystycznego". Miałaby to być główna instytucja statystyczna w Królestwie Polskim, a w urzędach gubernialnych zamierzano utworzyć jednoosobowe stanowiska do spraw statystyki. Urzędnicy na tych stanowiskach mieliby zajmować się wyłącznie sprawami statystyki, tzn. zbieraniem informacji statystycznych z guberni i dostarczaniem ich do centralnego biura w Warszawie. Łomżyński gubernator uznał również, że należy utworzyć w Warszawie centralną placówkę statystyczną. Jednocześnie zaznaczył, żeby nie powoływać w urzędach gubernialnych odrębnego stanowiska — statystyka, a jedynie zwiększyć wysokość środków finansowych dla kancelarii redaktora urzędowych dzienników gubernialnych. Natomiast czterej pozostali gubernatorzy (radomski, kaliski, kielecki i płocki) zaproponowali, by utworzyć w każdej guberni „Komitet Statystyczny", z tym że gubernator radomski nie kwestionował także powołania centralnego urzędu statystycznego w Warszawie.

Środki finansowe na działalność gubernialnych komitetów statystycznych, jak i centralnego urzędu w Warszawie — według sugestii gubernatorów — powinny pochodzić głównie ze skarbu państwa. Gubernatorzy określili też wysokość tych środków, które ich zdaniem powinny zapewnić prawidłowe funkcjonowanie przyszłych instytucji statystycznych. Różnili się jednak w ocenie tej wysokości. Gubernator radomski np. zaproponował, aby rocznie na działalność centralnego urzędu w Warszawie przeznaczyć 6000 rubli, a dla każdego

z 10 gubernialnych komitetów statystycznych po 2500 rubli. Gubernator kaliski uznał jednak, że dla kaliskiego komitetu wystarczy 2000 rubli, a kielecki ocenił, że na roczną działalność komitetu statystycznego jego guberni wystarczy tylko 1250 rubli.

Po otrzymaniu odpowiedzi od gubernatorów kolejny już Warszawski Generał-Gubernator Hurko uznał, że należy powołać w Warszawie instytucję o nazwie „Centralny Komitet Statystyczny", a prace statystyczne w urzędach gubernialnych trzeba tylko „ulepszyć", przy czym nie określił szczegółowo na czym mają polegać zmiany w prowadzeniu prac statystycznych w guberniach.

Do prac w „Centralnym Komitecie Statystycznym" w Warszawie gen. Josif Hurko proponował włączenie — oprócz pracowników etatowych — także przedstawicieli różnych instytucji, których zakres działalności obejmowałby aktualnie nie tylko Warszawę, ale i cały obszar Królestwa Polskiego.

Propozycje Warszawskiego Generał-Gubernatora dotyczące przyszłych instytucji statystycznych w Królestwie Polskim, przesłane do Sankt Petersburga 3 listopada 1883 r. zostały szczegółowo rozpatrzone przez tamtejszy „Centralny Komitet Statystyczny" podległy Ministerstwu Spraw Wewnętrznych. Dyskusje trwały do połowy 1884 r. i w ich wyniku przyjęto w zasadzie większość propozycji Warszawskiego Generał-Gubernatora, zamieniając w nazwie „Centralny Komitet Statystyczny" wyraz „centralny" na „priwisłański", aby ostatecznie przyjąć nazwę „Warszawski Komitet Statystyczny".

Postanowiono również, że „Warszawski Komitet Statystyczny", chociaż będzie bezpośrednio podlegał Warszawskiemu Generał-Gubernatorowi, to jednak będzie zobowiązany do dostarczania do „Centralnego Komitetu Statystycznego" w Sankt Petersburgu żądanych przez ten Komitet materiałów statystycznych, a także do nadsyłania wyników swych własnych badań.

Formalne zatwierdzenie tych ustaleń i decyzji, jak i bardziej szczegółowych postanowień dotyczących działalności „Warszawskiego Komitetu Statystycznego" przeciągnęło się aż do końca 1887 r.

Car Aleksander III dopiero 29 grudnia 1887 r., będąc w kurorcie Gatczyna, niedaleko Petersburga, zatwierdził uchwałę Rady Państwa pn. *„O organizacji działu statystycznego w guberniach Królestwa Polskiego",* powołującą „Warszawski Komitet Statystyczny" jako centralną państwową instytucję statystyczną w Królestwie Polskim.

Członków „Warszawskiego Komitetu Statystycznego" powoływał oraz odwoływał minister Spraw Wewnętrznych Rosji, ale w uzgodnieniu i spośród kandydatur przedstawionych mu przez Warszawskiego Generał-Gubernatora.

Oprócz „Warszawskiego Komitetu Statystycznego" w każdej z 10 guberni miał pracować „urzędnik działu statystycznego".

Uchwała ta — będąca ostatnim przed I wojną światową postanowieniem władz rosyjskich, dotyczącym statystyki — ukształtowała na okres ćwierćwiecza działalność „Warszawskiego Komitetu Statystycznego" i organizację prac statystycznych prowadzonych w Królestwie Polskim przez ten urząd.

„Warszawski Komitet Statystyczny" podlegał bezpośrednio Warszawskiemu Generał-Gubernatorowi. Organizacyjnie aż do 1915 r. był także podporządkowany rosyjskiemu „Centralnemu Komitetowi Statystycznemu" istniejącemu w Sankt Petersburgu od 1858 r. przy tamtejszym Ministerstwie Spraw Wewnętrznych.[11]

Działalność statystyczną związaną ze zbieraniem, opracowaniem i publikowaniem danych statystycznych z terenu całego Królestwa Polskiego „Warszawski Komitet Statystyczny" rozpoczął już w 1888 r. pod kierunkiem jego pierwszego Redaktora Głównego G. Simonienki. W latach 1889—1914 Komitet wydał 40 tomów opracowań pn. *Trudy Warszawskogo Statisticzeskogo Komiteta* zawierających wyniki jego badań dotyczących m.in. stanu i ruchu ludności, podziału wyznaniowego, rolnictwa, przemysłu oraz spisów miejscowości.

Z zakresu statystyki demograficznej publikowano w nich m.in. dane dotyczące stanu ludności za lata 1890, 1893, 1895, 1905—1909, a także przeglądowe zestawienia z lat 1867—1893 i 1818—1906 wykorzystujące dla okresu do 1888 r. dane z „Przeglądów" gubernialnych. Podawano również statystyki dotyczące ruchu naturalnego i wędrówkowego (zwłaszcza emigracyjnego) ludności oraz wyniki spisów miejscowości (gubernie suwalska i łomżyńska), które zawierały również dane z zakresu tematyki demograficznej.

W *Trudach...* zamieszczano też wiele szczegółowych statystyk związanych z rolnictwem i gospodarką rolną. Można tu przykładowo wskazać na dane dotyczące własności rolnej w 1894 r., zarobki robotników wiejskich w dziesięcioleciu 1890—1900, migracji robotników za granicę od 1900 do 1903 r., statystykę hodowli koni, bydła w latach 1870 i 1899, podział własności ziemi według użytków i rodzaju własności w 1907 r. czy też uprawy zbóż w latach 1904—1907.

[11] Jubilejnyj Sbornik Centralnogo Statisticzeskogo Komiteta Ministerstwa Wnutriennih Dieł, Sankt Petersburg 1913.

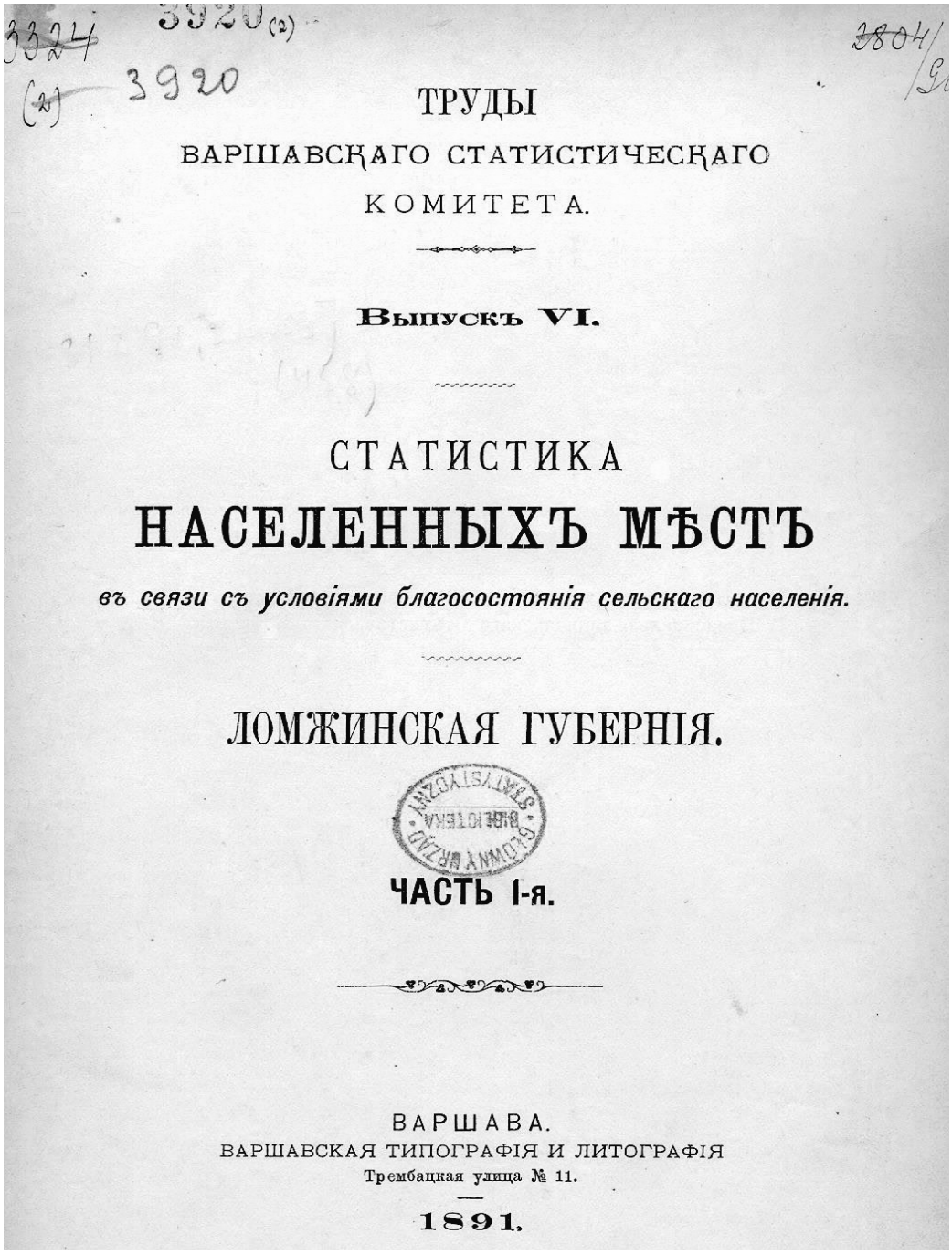

ТРУДЫ
ВАРШАВСКАГО СТАТИСТИЧЕСКАГО
КОМИТЕТА.

Выпускъ VI.

СТАТИСТИКА
НАСЕЛЕННЫХЪ МѢСТЪ
въ связи съ условіями благосостоянія сельскаго населенія.

ЛОМЖИНСКАЯ ГУБЕРНІЯ.

ЧАСТЬ I-я.

ВАРШАВА.
ВАРШАВСКАЯ ТИПОГРАФІЯ И ЛИТОГРАФІЯ
Трембацкая улица № 11.
—
1891.

„Trudy” Warszawskiego Komitetu Statystycznego, t. VI, gubernia łomżyńska

Szersze informacje statystyczne dotyczące stanu oraz struktury agrarnej rolnictwa w Królestwie Polskim w XIX i początkach XX wieku publikowali m.in. Stanisław Janicki[12], Jan Rutkowski[13] i Regina Chomać[14].

Statystyki odnoszące się do Królestwa Polskiego były też publikowane w wydawnictwach rosyjskiego Centralnego Komitetu Statystycznego. Ogłaszano je m.in. w periodyku „Statistika Rossijskoj Imperii" (od 1887 r.) i w roczniku „Statisticzeskij jeżegodnik Rossiji" wydawanym od 1904 r.

Zestawienia bieżącej statystyki Królestwa Polskiego publikowane w drugiej połowie XIX i początkach XX stulecia zarówno przez Warszawski Komitet Statystyczny, jak i w wydawnictwach rosyjskiego Centralnego Komitetu Statystycznego budzą dziś wiele zastrzeżeń dotyczących stopnia wiarygodności danych ogłaszanych w tych publikacjach. Zagadnieniem tym zajmowało się kilku badaczy; m.in. prof. Stefan Szulc (1881—1956) dokonał szczegółowej oceny statystyk ludnościowych pod kątem ich przydatności do badań nad stanem i strukturą ludności Królestwa Polskiego, wyrażając zastrzeżenia, co do wartości danych opartych wyłącznie na statystykach zamieszczonych w księgach ludności. Wyniki swych dociekań zaprezentował w pracy „Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego" wydanej przez GUS w 1920 r., a ocenę danych statystycznych dotyczących tylko ruchu naturalnego Królestwa Polskiego przedstawił Benedykt Bornstein.[15] Oceny statystyki ludności Królestwa Polskiego w XIX wieku w obszernej analizie dokonał Julian K. Janczak.[16] Trzeba tu nadmienić, że w zaborze rosyjskim w drugiej połowie XIX wieku niejako uzupełnienie zestawień dotyczących bieżącej statystyki stanowiły spisy ludności przeprowadzone w kilku guberniach i miastach Królestwa.

W lutym 1868 r. na wniosek gubernatora radomskiego odbył się spis ludności w 7 miastach powiatowych guberni — badano wówczas strukturę demograficzną i społeczno-zawodową ludności.[17] W guberni suwalskiej i łomżyńskiej

[12] *Stosunki Rolnicze Królestwa Kongresowego*, Praca zbiorowa opracowana pod ogólnym kierownictwem S. Janickiego, Warszawa 1918.

[13] J. Rutkowski, *Uwagi krytyczne o badaniach Warszawskiego Komitetu Statystycznego nad własnością ziemską w Królestwie Polskim*, „Miesięcznik Statystyczny", t. V, z. 3, 1922.

[14] R. Chomać, *Struktura agrarna Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1970.

[15] B. Bornstein, *Analiza krytyczna danych statystycznych dotyczących ruchu naturalnego ludności byłego Królestwa Polskiego*, „Miesięcznik Statystyczny", t. I, 1920.

[16] J. K. Janczak, *Statystyka ludności Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX w., „Przeszłość Demograficzna Polski"*, 19, 1994, s. 47—116.

[17] Archiwum Państwowe w Radomiu, Akta spisu ludności 1868 r.

dokonano spisu miejscowości oraz ludności w latach 1889, 1890, także w guberni płockiej w 1881 r.[18] i m.in. w Piotrkowie Trybunalskim w 1872 r. W spisach tych ujmowano m.in. stan ludności i jej strukturę społeczną.

Jednak spisy wówczas realizowane z inicjatywy lokalnych władz administracyjnych różniły się znacznie organizacją ich przeprowadzania, zakresem tematycznym i metodami opracowywania wyników. Nie były to jednak spisy powszechne i nie odpowiadały normom zalecanym przez uchwały Międzynarodowego Instytutu Statystycznego.

W Cesarstwie Rosyjskim i Królestwie Polskim spis taki zamierzano przeprowadzić już w końcu lat 70. XIX wieku. W 1877 r. w ramach prac przygotowawczych do tego spisu sporządzono wówczas tylko wykaz wszystkich miejscowości w Cesarstwie Rosyjskim i Królestwie Polskim zawierający także liczbę ich ludności.[19]

Natomiast pierwszy powszechny spis ludności przeprowadzono jednocześnie w Cesarstwie Rosyjskim i Królestwie Polskim dopiero 9 lutego 1897 r.[20] Był to jedyny spis powszechny dokonany aż do czasów I wojny światowej. Przeprowadzeniu kolejnego spisu przeszkodziła I wojna światowa. W spisie 1897 r. badano szczegółowo płeć, wiek, wyznanie, stan cywilny, miejsce urodzenia, skład społeczno-zawodowy i wykształcenie. Wyniki tego spisu — chociaż obarczone niektórymi błędami — m.in. w zakresie wieku ludności — są jednak ważnym źródłem pokazującym w skali powiatów, miast strukturę demograficzną, językową i wyznaniową mieszkańców Królestwa Polskiego. Obszerną charakterystykę rezultatów spisu ludności w Warszawie w 1882 i 1897 r. przedstawiła Maria Nietyksza[21], a także dla Warszawy Witold Pruss.[22]

Wyniki spisu opublikowano w skali powiatów i miast dla każdej z 10 guberni Królestwa oraz odrębnie dla miasta Warszawy.[23]

---

[18] *Spisok naselennym mestnostiam płockoj gubernii*, Płock 1881.

[19] J. Berger, Materiały Warszawskiej Statystycznej Komisji Czasowej z lat 1877—1878, „Rocznik Warszawski" 1974, s. 171—185.

[20] Pierwaja wsieobszczaja pierepis nasielenija Rossijskoj Imperii 1897 goda. Sankt Pieterburg 1899—1905, Obszczyj swod po Impierii rezultatow razrabotki danych pierwoj wsieobszczej pierepisi nasielenija proizwiediennoj 28 janwarija 1897 goda, t. I—II, S. Pietierburg 1905.

[21] M. Nietyksza, Ludność Warszawy na przełomie XIX i XX wieku. Warszawa 1971.

[22] W. Pruss, Skład wyznaniowo-narodowościowy ludności Warszawy w XIX i początkach XX wieku, [w:] Społeczeństwo Warszawy w rozwoju historycznym, Warszawa 1977.

[23] Królestwa Polskiego dotyczą tomy 51—60 (tom 51 podwójny — oddzielnie dla guberni warszawskiej i m. Warszawy), S. Pieterburg 1904.

Dodatkowe informacje dotyczące stanu i struktury ludności przynosiły też kościelne statystyki demograficzne prowadzone również przez poszczególne diecezje rzymsko-katolickie. Zawierały one wykazy instytucji i urzędów kościelnych oraz ich obsadę personalną. Statystyki te ogłaszano w wydawnictwach zwanych elenchusami czy schematyzmami. Najwcześniej pojawiły się one w archidiecezji warszawskiej, bo już w 1830 r. i w diecezjach: włocławskiej i lubelskiej w 1840 r., podlaskiej i płockiej w 1857 r.[24] Trzeba zaznaczyć, że wyjątkiem były schematyzmy diecezji lubelskiej podające również liczby innowierców, ale tylko dla lat 1870—1874 mieszkających na terenie dawnej parafii rzymsko-katolickiej.[25]

Po 1900 r. ukazało się w Królestwie kilka prac poświęconych teorii i praktyce badań statystycznych. Władysław Gosiewski (1844—1911) wydał podręcznik „Zasady rachunku prawdopodobieństwa" (1906). Teorią prawdopodobieństwa zajmował się też Adam Bolesław Danielewicz (1846—1935), opublikował on już w 1896 r. rozprawę „Podstawy matematyczne ubezpieczeń życiowych", w której w sposób naukowy opracował tablicę wymieralności i w 1910 r. (wspólnie z S. Dicksteinem) — wydał „Zarys arytmetyki politycznej". Prof. Jan Czekanowski (1887—1965) twórca statystycznej szkoły antropologicznej przedstawił w 1913 r. „Zarys metod statystycznych w zastosowaniu do antropologii". Praca ta była wówczas podręcznikiem na poziomie najlepszych opracowań w tej dziedzinie w Europie. Również w początkach XX wieku (1907 r.) Aleksander Maciesza (1875—1945) wieloletni Prezes Towarzystwa Naukowego Płockiego opracował „Atlas statystyczny Królestwa Polskiego", prezentując w 32 kartogramach obraz życia społeczno-gospodarczego ówczesnych ziem polskich. Atlas ten był jedynym, wyłącznie statystycznym atlasem opublikowanym przed 1914 r. dotyczącym Królestwa. W 1909 r. Henryk Merczyng (1860—1916) pod pseudonimem Edwarda Czyńskiego wydał „Etnograficzno-statystyczny zarys liczebności i rozsiedlenia ludności polskiej", w którym podał ogólne zestawienie ludności polskiej przed I wojną światową.

Dokonania tych kilkunastu polskich statystyków działających do I wojny światowej na terenie zaboru rosyjskiego stanowią trwały wkład w rozwój metod badań statystycznych na ziemiach polskich.

[24] B. Kumor, Źródła do statystyki kościelnej na ziemiach polskich od połowy XVI wieku do końca XIX wieku [w:] Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich, „Biblioteka Wiadomości Statystycznych, t. 42, Warszawa 1994, s. 39—48.

[25] Tamże.

Переводъ на Польскій языкъ.

BEZPŁATNE. № Arkusza

ПЕРВАЯ ВСЕОБЩАЯ ПЕРЕПИСЬ

НАСЕЛЕНІЯ РОССІЙСКОЙ ИМПЕРІИ

на основаніи ВЫСОЧАЙШЕ УТВЕРЖДЕННАГО ПОЛОЖЕНІЯ 5 Іюня 1895 года.

PIERWSZY SPIS OGÓLNY

LUDNOŚCI CESARSTWA ROSYJSKIEGO

na zasadzie NAJWYŻEJ ZATWIERDZONEGO POSTANOWIENIA z dnia 5 czerwca r. 1895.

Gubernja albo obwód. .....

ПЕРЕПИСНОЙ ЛИСТЪ
(Форма B).
ARKUSZ SPISOWY
(Forma W).

Powiat albo okręg .....

Miasto, osada, miasteczko .....
Cyrkuł miejski .....
Rewir .....
Miejscowość podmiejska (przedmieścia, kolonia podwiejska.....
.....
Cyrkuł spisowy №..... Cyrkuł obrachunkowy №.....

Ulica plac, zaułec .....
Dom (posiadłość) №.....
(Jeżeli posiadłości nie mają numeracji, w takim razie zamiast № pisze się nazwisko właściciela) .....
Mieszkanie №.....
Jeżeli cały dom jest zajęty przez jednego lokatora albo samego właściciela, w takim razie zamiast № ..... mieszkania piszesię: «cały dom».

Ile budynków mieszkalnych w obrębie posiadłości?

Z jakiego materjału każdy budynek wzniesiony.	Czem kryty.	Z jakiego materjału każdy budynek wzniesiony.	Czem kryty.
1		6	
2		7	
3		8	
4		9	
5		10	

Uwaga. Te wiadomości dotyczą całej posiadłości albo domu i wpisują się przez właściciela, albo osobę, zastępującą go, tylko na tych arkuszach, w które, jakby w okładkę, włożono arkusze spisowe oddzielnych gospodarstw albo mieszkań całego tego domu, posiadłości albo sadyby; na arkuszach zaś oddzielnych mieszkań albo gospodarstw *tu nic się nie pisze*. Jeżeli cały dom stanowi jedno mieszkanie, to osobnej okładki do takiego domu nie trzeba i wymagane wiadomości o budynkach mieszkalnych umieszczają się na samym arkuszu spisowym tego mieszkania.

Podsumowanie ludności w dzień, w którym spis ma być dokonany.

Całej ludności obecnej.		Ludności, zamieszkałej tutaj stale.		W liczbie ludności obecnej było osób, nienależących do stanu włościańskiego.		Zapisanej (do ksiąg) t u t a j (w miejscowościach podmiejskich ludności włościańskiej.	
Tu wpisuje się suma wszystkich tych osób (mężczyzn i kobiet oddzielnie) naprost których w rubryce 10-j oznaczona kreska, a także tych, naprost których napisano «czasowo przebyw.» i «czasowo przebyw. V».		Tu zapisuje się ogólna liczba wszystkich tych osób (mężczyzn i kobiet oddzielnie), naprost których w rubryce 9-j napisano «tutaj».		Tu zapisuje się (z rubryki 6-j) ogólna liczba wszystkich osób stanów niewłościańsk. (mężczyzn i kobiet oddzielnie) naprost których w rubryce 10-j oznaczono kreską, a także tych, naprost których napisano: «czas. przeb.» i «czas. przeb. V».		Tu zapisuje się ogólna liczba wszystkich osób (mężczyzn i kobiet oddzieln.) naprost których w rubryce 8-j napisano: «tutaj» i «tutaj w gminie».	
M.	K.	M.	K.	M.	K.		K.

Podpis osoby, zbierającej wiadomości.....

Wzór formularza i zasad przeprowadzania spisu ludności w Królestwie Polskim w 1897 r.

Lata I wojny światowej w Królestwie Polskim

Tuż przed I wojną światową niemal równocześnie pojawiły się w Krakowie i Warszawie inicjatywy wśród polskich uczonych opracowania publikacji statystycznej niezależnej od strony tematycznej, metodologicznej i organizacyjnej, od urzędów państwowej statystyki administracyjnej państw zaborczych.

Zamiar opracowania rocznika statystycznego niezależnego tematycznie i organizacyjnie od jednostek rosyjskiej państwowej statystyki administracyjnej podjęło już w 1909 r. grono ekonomistów warszawskich. Projekt opracowania publikacji pn. „Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego" przedstawił wówczas na zebraniu Towarzystwa Naukowego Warszawskiego ekonomista i statystyk prof. dr Władysław Grabski (1874—1938). Postulował, aby dla zebrania materiałów i ich analizy, utworzyć przy Towarzystwie Naukowym Warszawskim „Delegację statystyczną", która wraz z innymi instytucjami przystąpiłaby do wydania rocznika.[26] Brak odpowiednich środków finansowych uniemożliwił wówczas realizację tego zamierzenia.

Dopiero dzięki dotacjom „Kasy Pomocy im. dr. Józefa Mianowskiego" opracowano w 1913 r. w Biurze Pomocy Społecznej w Warszawie i wydano w styczniu 1914 r. „Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1913". Materiał liczbowy zgromadzony w tej publikacji (częściowo sięgający końca XIX wieku) usystematyzowano w grupach tematycznych: powierzchnia i ludność (w tym emigracja), własność i produkcja rolna, przemysł, handel, kredyt, budowle i pożary, drogi, skarbowość, gospodarstwo miejskie, zdrowotność publiczna oraz szkolnictwo.

Podobny układ działów miało drugie wydanie tego rocznika z 1914 r., opracowane także pod kierunkiem prof. dr. W. Grabskiego i wydrukowane w 1915 r.

Dopiero trzecią edycję tego wydawnictwa z 1915 r. rozszerzono znacznie tematycznie, a także terytorialnie, dodając zestawienia liczbowe odnoszące się do ziem polskich leżących poza obszarem Królestwa Polskiego. Ukazało się ono w 1916 r. w Warszawie (i oddzielnie w Petersburgu jesienią 1916 r. — także dzięki dotacji „Kasy pomocy im. dr. Józefa Mianowskiego" — pn. „Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego z uwzględnieniem innych ziem polskich. Rok 1915". Opracowaniem tego rocznika kierował Edward Strasburger (1882—1923), wówczas docent Uniwersytetu Jagiellońskiego, a od 1916 r. profesor skarbowości na

[26] Por. Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, Wydział Nauk Antropologicznych, Społecznych, Historii i Filozofii, Rocznik II — 1909, s. 93—98.

Uniwersytecie Warszawskim. Zakres tematyczny tego rocznika obejmował: ludność (w tym emigrację), rolnictwo i przemysł rolny, spółdzielczość, skarbowość, komunikację, szkolnictwo oraz znacznie rozszerzony dział przemysłu (z wydzieleniem górnictwa) i nowy dział informujący o cenach. Materiału statystycznego dotyczącego ziem zaboru pruskiego i austriackiego zgromadzono niewiele, zaznaczając w przedmowie, że rocznik ten jest tylko „poniekąd uzupełnieniem" opracowanej przez A. Krzyżanowskiego i K. Kumanieckiego „Statystyki Polski".

Po ukazaniu się trzeciej edycji Rocznika Statystycznego Królestwa Polskiego nie podjęto już dalszych prac nad następnym wydaniem tej publikacji.

W okresie I wojny światowej oprócz roczników statystycznych ukazują się też opracowania indywidualne z zakresu statystyki. Można tu wymienić m.in. statystyka i ekonomistę prof. dr. Edwarda Grabowskiego (1880—1961), wykładowcę w Wyższej Szkole Handlowej w Warszawie, autora „Podręcznika statystyki" (Warszawa 1917), a także prof. dr. Włodzimierza Wakara (1885—1933), również wykładowcę statystyki i ekonomii w warszawskiej Wyższej Szkole Handlowej, który w latach 1917—1918 opublikował trzytomową pracę pt. „Rozwój terytorialny narodowości polskiej".

Zarówno roczniki statystyczne, jak i „Geograficzno-statystyczny atlas Polski", a także inne prace statystyczno-historyczne wydane w czasie I wojny światowej były bardzo przydatne dla delegacji polskiej w rokowaniach pokojowych w Paryżu (1919) i Rydze (1921) przy ustalaniu granic Polski.

Po odzyskaniu niepodległości kolejne wydanie rocznika statystycznego ziem polskich przypadło już w udziale powołanemu w lipcu 1918 r. Głównemu Urzędowi Statystycznemu.

Jan Berger

Ziemie polskie pod zaborem pruskim

W państwie pruskim już w 1805 r. utworzono „Królewsko-Pruskie Biuro Statystyczne" (Königlich Preussische Statistische Bureau) z siedzibą w Berlinie.[1] Obejmowało ono swym zasięgiem działania cały obszar ziem polskich włączonych do Prus w czasie rozbiorów, w tym również Wielkopolskę i Pomorze Gdańskie, a także Śląsk i Mazury. Po 1871 r. koordynowało ono badania statystyczne w skali wszystkich niemieckich państw związkowych i wydawało publikacje zarówno dla Prus, jak i dla całej Rzeszy.

Działalność statystyczną prowadzono w Prusach poprzez jednostki administracyjne wszystkich kolejnych szczebli, badając stan i ruch naturalny ludności oraz dokonując spisów ludności, tzw. spisów zawodowych, spisów gospodarstw rolnych i innych badań statystycznych.

Liczbę ludności oraz jej strukturę demograficzną, skład narodowościowy i wyznaniowy Królewsko-Pruskie Biuro Statystyczne ustalało dla poszczególnych jednostek terytorialnych na podstawie wyników spisów ludności. Spisy te przeprowadzano od 1816 r. w odstępach trzyletnich, aż do 1867 r. włącznie. Kolejny spis odbył się — ze względu na wojnę francusko-pruską — 1 grudnia 1871 r. Odtąd spisy ludności przeprowadzano w odstępach pięcioletnich w dniu 1 lub wyjątkowo 2 grudnia.

Rejestracja spisowa obejmowała wówczas ludność obecną w danej miejscowości o północy z dnia 30 listopada na 1 grudnia, a więc pomijano osoby zmarłe przed północą, jak i osoby urodzone po północy.

Od spisu ludności w 1867 r. przyjęto zasadę rejestrowania wszystkich osób obecnych w danej gminie w dniu spisu z jednoczesnym zaznaczeniem osób czasowo obecnych, jak i czasowo nieobecnych, tak aby obok ludności obecnej można było ustalić liczebność ludności zamieszkałej. Po powstaniu Rzeszy od 1872 r.

[1] Działalność tego biura zob: *Festschrift des Königlich Preussischen Statistischen Bureaus*, Berlin 1905. Zob. też *Die geschichtliche Entwicklung der amtlichen Statistik des Preussischen Staats,* Berlin 1863.

rejestrowano ludność obecną, czyli osoby, które w momencie spisu przebywały na terenie poszczególnych jednostek terytorialnych, niezależnie od miejsca swojego stałego pobytu.

Rezultaty spisów publikowano w latach 20. i 30. XIX wieku w tzw. „Statistische Tabellen", wydawanych przez Dyrektora pruskiego Biura Statystycznego J. G. Hoffmanna. W latach 40. odrębne wydawnictwa poświęcone spisom publikował W. Dieterici, a dla lat 50. były one zawarte w „Tabellen und amtlichen Nachrichten über den Preussischen Staat". Od 1861 r. rezultaty spisów publikowano w postaci odrębnych tomów „Preussische Statistik" podstawowego wydawnictwa ciągłego dla Prus i po zjednoczeniu Niemiec bardziej sumaryczne wyniki spisów ludnościowych były publikowane również od 1880 r. w „Statistik des Deutschen Reichs" — wydawnictwie cesarskiego Biura Statystycznego.

Do początków XIX wieku, wyniki ujęć statystycznych stanu ludności, jak i statystyki jej ruchu naturalnego, nie były w zasadzie publikowane, gdyż służyły one tylko do użytku władz pruskich.

Dopiero w 1816 r. wznowiono systematyczne ujęcia stanu ludności w całym państwie pruskim, uwzględniające również ziemie polskie w jego granicach.

Początkowo wydawnictwa publikujące wyniki tych spisów ograniczały się do przedstawiania danych o liczbie ludności każdej z rejencji według płci i w podziale na miasto i wieś oraz podania informacji o liczbie mieszkańców poszczególnych powiatów. Trzeba tu jednak dodać, że do wyników tych pierwszych spisów ludności należy podchodzić bardzo krytycznie, bowiem pomijały one znaczną część mieszkańców. W zasadzie dopiero spis w 1840 r. był pierwszym powszechnym spisem ludności, a kolejne ujęcia stanu ludności na podstawie spisów były już coraz dokładniejsze. Od lat 60. stopniowo rozszerzano też zakres tematyczny ogłaszanych danych, zwłaszcza dotyczących struktury demograficznej badanej w spisach.

Dla każdej rejencji publikowano m.in. informacje o liczbie ludności, jej wieku, płci, stanie rodzinnym i cywilnym w rozbiciu na miasto (w tym dla wszystkich miast powyżej 20 tys. mieszkańców) i wieś (w tym dla każdej z gmin powyżej 2 tys. mieszkańców) oraz dane o obywatelstwie i rodzaju pobytu.

W oparciu o wyniki spisów z lat 1871, 1885, 1895, 1905 i 1910 publikowano tzw. wykazy gmin (Gemeindelexikon) — oddzielne dla każdej prowincji. Zawierały one informacje o liczbie ludności (z podziałem według płci) i wyznaniu dla poszczególnych gmin miejskich, wiejskich (a także obszarów dworskich) oraz dla lat 1905 i 1910 również dane o języku ojczystym.

PREUSSISCHE STATISTIK.

HERAUSGEGEBEN IN ZWANGLOSEN HEFTEN

VOM

KÖNIGLICHEN STATISTISCHEN BUREAU IN BERLIN.

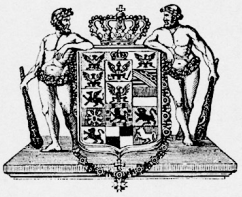

XVII.

Die Bewegung der Bevölkerung

des

Preussischen Staats

in

den Jahren 1865, 1866 und 1867.

BERLIN, 1870.
Verlag des Königlichen Statistischen Bureaus
(Dr. Engel).

Seria „Preussische Statistik”, t. XVII, Berlin 1870

Od 1816 r. wznowiono także sporządzanie list i tabel ludnościowych statystyki ruchu naturalnego ludności w oparciu o księgi parafialne dla całego państwa pruskiego, w tym również o księgi wcielonych do Prus ziem byłego Księstwa Warszawskiego. Trzeba tu dodać, że wiarygodność liczb tam zamieszczanych zależała głównie od rzetelności wykonywanych podliczeń w każdej z parafii wyznaniowych. Aż do 1873 r. włącznie, podstawę statystyki urodzeń i zgonów stanowiły jednak nadal księgi sporządzane przez duchownych wszystkich wyznań. Dane z tych ksiąg po zestawieniu na kolejnych szczeblach pruskiej administracji dostarczane były w sumarycznym zestawieniu do pruskiego Biura Statystycznego.

Natomiast od 1 października 1874 r. rejestracja ruchu naturalnego ludności została przejęta przez nowo utworzone urzędy stanu cywilnego. Odtąd bowiem pruskie Biuro Statystyczne otrzymywało bezpośrednio z tych urzędów duplikaty kart rejestracyjnych zawartych małżeństw, urodzeń oraz zgonów i samo sporządzało odpowiednie zestawienia ruchu naturalnego ludności.

Dane o liczbie urodzeń i zgonów były publikowane od końca lat 50. XIX wieku w różnych wydawnictwach w tym w tomach „Preussische Statistik". Pozwalają one na ukazanie terytorialnego zróżnicowania procesów demograficznych w różnych latach i powiatach.

Statystykę ruchu naturalnego ogłaszano w różnych wydawnictwach pruskiego Biura Statystycznego. Rekapitulację danych o ruchu naturalnym ludności dla lat 1816—1874 w skali poszczególnych prowincji zamieszczono w „Preussische Statistik".

Dopiero od 1844 r., zaczęto prowadzić w państwie pruskim statystykę ruchów wędrówkowych rejestrując tak imigrację do Prus, jak i emigrację poza granice tego państwa.[2]

Już w pierwszej połowie XIX wieku w ramach spisów ludnościowych zaczęto rejestrować także wyznanie, a w niektórych ujęciach stanu ludności również i język przez nią używany. Początkowo rejestracja języka miała ograniczenia terytorialne i dopiero spis ludności z 1843 r. objął dane o języku ojczystym. Powszechny natomiast charakter miała rejestracja języka używanego w spisie z 1861 r. Jednak wartość tych danych była dość problematyczna, gdyż język ojczysty ustalano nie w odniesieniu do każdej spisywanej osoby, lecz w oparciu

[2] Zob. szerzej E. Wajda, *Migracje ludności wiejskiej Pomorza Wschodniego w latach 1850—1914*, Wrocław 1969.

o język głowy rodziny — jeśli głową rodziny był Niemiec, to jego rodzinę i służbę domową zaliczano do osób z niemieckim językiem ojczystym. Krytyczną ocenę danych spisów ludnościowych w zakresie języka ojczystego przedstawił E. Romer posługując się m.in. porównaniem tych danych z wynikami spisów szkolnych w zakresie języka ojczystego dzieci szkolnych.[3]

Strukturę zawodową ludności zaczęto badać w Prusach w połowie XIX wieku. Pierwszą próbę jej uchwycenia podjęto w spisie ludnościowym w 1852 r. Ograniczała się ona jednak do ujęcia w spisie czynnych zawodowo mężczyzn powyżej 15 roku życia. Wyniki spisu obciążone były poważnym błędem na skutek tego, że podwójnie liczono osoby, które obok głównego zajęcia miały także zajęcie uboczne w innym zawodzie. Dotyczyło to zwłaszcza osób zatrudnionych w rolnictwie.

Przed I wojną światową przeprowadzono w Niemczech trzy takie specjalne spisy zawodowe połączone ze spisami przedsiębiorstw, a mianowicie w 1882, 1895 i w 1907 r. Spisy zawodowe przeprowadzane były przy pomocy list spisowych dla każdego poszczególnego gospodarstwa domowego, w których rejestrowano zawód, pozycję w zawodzie, wiek i stan rodzinny, a w spisie z 1907 r. także miejsce urodzenia poszczególnych osób. Rezultaty tych spisów ogłaszano oddzielnie dla poszczególnych prowincji.

Statystykę miejską w państwie pruskim prowadziły urzędy statystyczne powstające w większych miastach. Zakres tematyczny tych badań był zwykle nieco szerszy niż ten, jaki obejmował program prac centralnego pruskiego biura statystycznego. Wyniki działalności miejskich urzędów statystycznych publikowano w specjalnych wydawnictwach, wśród których najbardziej szczegółowe dane w zakresie statystyki przynosił od 1874 r. kwartalnik wrocławskiego Miejskiego Urzędu Statystycznego „Breslauer Statistik".

W Poznaniu Urząd Statystyczny Miasta Poznania (Statistisches Amt der Stadt Posen) powołano w 1905 r. jako jednostkę administracji miejskiej. Urząd ten stał się początkiem rozwoju statystyki miejskiej w Wielkopolsce. Zakres tematyczny badań tego nowego urzędu był dosyć szeroki. Wydawał on w języku niemieckim miesięczne sprawozdania Statistische Monatsberichte der StadtPosen (Wiadomości Statystyczne Miasta Poznania). Zamieszczano w nich statystykę ludności i inne dane liczbowe dotyczące miasta, a także roczne sprawozdania zarządu miasta oraz zestawienia odnoszące się do prac poszczególnych wydzia-

[3] E. Romer, *Polacy na kresach pomorskich i pojeziernych*, Lwów 1919.

łów miejskich, jak również spisy szkół i różnych przedsiębiorstw. Edycję tej publikacji wznowiono w 1921 r. w języku polskim i w takiej wersji ukazywała się do 1938 r. Ponadto do 1918 r. Urząd Statystyczny Miasta Poznania wydawał różne publikacje tematyczne dotyczące sytuacji mieszkaniowej, budżetu miasta, własności gruntów czy administracji miejskiej.

Dane liczbowe ogłaszane w pruskich urzędowych publikacjach statystycznych, a także i w innych wydawnictwach, często wykorzystywali w swych pracach — oprócz władz administracyjnych, dla których głównie były one sporządzane — także indywidualni badacze. Bowiem statystyka pruska zarówno w ilości badanej tematyki, stosowania w tych badaniach nowych metod statystyczno-matematycznych oraz szczegółowości publikowanych wyników już ok. 1840 r. osiągnęła wysoki poziom rozwoju.

Z Poznaniem i Wielkopolską związani byli pochodzeniem bądź działalnością także indywidualni badacze i uczeni polscy: ekonomiści, statystycy, historycy, bibliotekarze, geografowie i dziennikarze.[4] Wpisali się oni bardzo wyraźnie w historię statystyki, zwłaszcza w rozwój statystyki wielkopolskiej. Polacy, chociaż zawodowo związani z różnymi innymi instytucjami niestatystycznymi rozpoczęli w latach 1871—1872 działania, których celem było utworzenie w 1871 r. Wydziału Ekonomicznego w Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk.[5] Przyszłe plany badawcze tego wydziału były bardzo ambitne, zamierzano bowiem m.in. przeprowadzić spis ziem i ludności polskiej, który pozwoliłby dokładniej ocenić tempo procesów germanizacyjnych w Wielkopolsce. Jednak ograniczone możliwości finansowe i personalne nie pozwoliły statystykom polskim działającym głównie w latach 70. XIX wieku w Wydziale Nauk Ekonomicznych i Statystycznych na zorganizowanie i przeprowadzenie własnych badań statystycznych. Poza strukturami urzędowymi administracji pruskiej nie działały bowiem na terenie ziem zaboru pruskiego żadne inne instytucje statystyczne.

W XIX wieku dla statystyki polskiej zasłużyli się m.in.:

Stanisław Staszic (1755—1826), autor wielu opracowań z dziedziny nauk przyrodniczych, filozofii, geologii, historii i statystyki, w tym m.in. pracy „O statystyce Polski".

Stanisław Plater (1784—1851), historyk i geograf, opublikował w Poznaniu w 1827 r. pierwszy polski „Atlas statystyczny Polski i krajów okolicznych", skła-

[4] Szerzej zob. *Statystyczna karta historii Poznania pod red. Kazimierza Kruszki*, Poznań 2008, s. 207—243

[5] Tamże.

dający się z sześciu map statystycznych, w których m.in. przedstawiał zasięg terytorialny kultury i narodowości polskiej, a także rozmieszczenie przemysłu na ziemiach polskich. Atlas ten to jeden z pierwszych atlasów statystycznych odnotowanych w literaturze światowej.

Ludwik Plater (1775—1846), geograf, w 1827 r. opracował „Rys leśno-statystyczny Królestwa Polskiego" — pierwsze tego typu obszerne opracowanie w literaturze polskiej. Po upadku powstania listopadowego udał się do Paryża, gdzie w 1838 r. zorganizował Wydział Statystyczny przy Towarzystwie Literackim. W ramach prac tego Wydziału L. Plater wydał „Opisanie jeograficzno-historyczno-statystyczne województwa poznańskiego" (Paryż 1841). Projektował również wydanie opisów innych województw, jednak ich nie zrealizował z powodu wyjazdu do Wielkopolski. Tu L. Plater rozszerzył i opublikował w 1846 r. nową wersję „Opisania historyczno-statystycznego Wielkiego Księstwa Poznańskiego".

Wspominając o działalności L. Platera na emigracji trzeba zaznaczyć, że równocześnie z nim w Paryżu działał także inny Polak — Jędrzej Słowaczyński (1807—1847), statystyk i geograf, autor wydanej w 1837 r. „Statistique du royame de Pologne". Ta statystyka Królestwa Polskiego w granicach z lat 30. XIX wieku zapoczątkowała — pisany przez Słowaczyńskiego w języku francuskim — cykl statystyk ziem polskich w granicach z 1772 r., obejmujący w dalszej kolejności m.in. tomiki dotyczące terenów Wielkiego Księstwa Poznańskiego i obszarów włączonych po rozbiorach do Prus.

W Poznaniu w 1838 r. Józef Łukaszewicz (1799—1873) korzystając z różnych źródeł informacyjno-statystycznych, wydał dwutomowy „Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach", w którym nakreślił życie społeczno-gospodarcze miasta.

Oprócz wspomnianych powyżej przedstawicieli statystyki, którzy działając na terenie Wielkopolski, wnieśli znaczny wkład w rozwój polskiej myśli statystycznej, można też wymienić filozofa i ekonomistę, pierwszego prezesa Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk Augusta Cieszkowskiego (1814—1894), który co prawda nie był autorem odrębnych prac statystycznych, ale uczestniczył w II Międzynarodowym Kongresie Statystycznym w 1855 r. w Paryżu (jedyny Polak i jednocześnie sprawozdawca jednej z sekcji).

W II połowie XIX wieku na terenie Wielkopolski wobec ucisku zaborcy zanikają właściwie polskie prace z zakresu statystyki. Ekonomiści i statystycy polscy działający głównie w Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk mieli bo-

wiem bardzo ograniczone możliwości przeprowadzania i publikowania własnych badań statystycznych.

Badania statystyczne przeprowadzane w Poznaniu — w których uczestniczyli również uczeni polscy — zostały dokładnie przedstawione w publikacji wydanej w 2008 r. pt. *Statystyczna Karta historii Poznania* ilustrującej jego rozwój w ujęciu historycznym aż do współczesności.

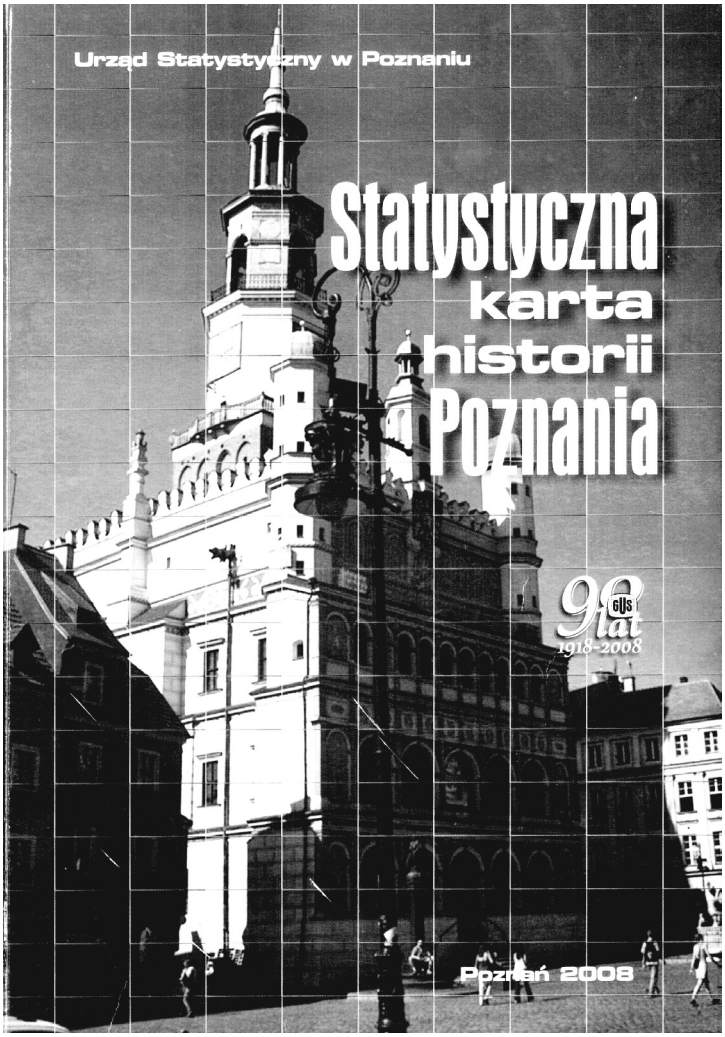

dr Bożena Łazowska

Statystyka polska pod zaborem austriackim

Statystyka w Cesarstwie Austriackim

W Cesarstwie Austriackim, w skład którego wchodziły południowo-wschodnie ziemie I Rzeczypospolitej zajęte w wyniku rozbiorów przez Austriaków (zwane wówczas Galicją), badania statystyczne do lat sześćdziesiątych XIX wieku prowadzone były przez biura statystyczne usytuowane przy centralnych urzędach państwowych.

6 kwietnia 1829 r. cesarz Franciszek podjął decyzję o powołaniu pierwszego Biura Statystycznego w Austrii, którego siedziba mieściła się w Wiedniu (w Mariazellerhof), a jego prezydentem został Anton von Baldacci. Początkowo biuro nosiło nazwę Statistisches Büro der Rechnungs-Kontrollbehörde (Biuro statystyczne rachunkowo-kontrolne), a w 1840 r. zmieniono ją na Direktion der administrativen Statistik (Dyrekcja statystyki administracyjnej). W 1863 r. powołana została do życia Centralna Komisja Statystyczna Cesarstwa Austriackiego (K. K. Statistischen Zentralkommision).[1]

Już w 1829 r. została wydana pod kierunkiem Baldacciego licząca 104 strony praca — *Versuch einer Darstellung der österreichischen Monarchie in statistischen Tafeln*. Był to pierwszy przegląd statystyczny monarchii austriackiej zawierający podstawowe dane społeczno-gospodarcze państwa. W 1831 r. wydano pod kierunkiem Johanna von Metzburga[2] w dwóch tomach, pierwszy rocznik statystyczny Austrii — *Handbuch der österreichischen Statistik vom Jahre 1830*, liczący 305 stron. Po śmierci Metzburga w 1839 r. kierownictwo biura objął na rok Moritz Lucam.

[1] *Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Österreich 1829—1979.* (*Beiträge zur österreichischen Statistik*), Wien 1979, Heft 550, 550A, s. 13—20; J. Kleczyński, *Organizacja statystyki w Austrii*, Kraków 1883.

[2] Johann Freiherrn von Metzburg kierował urzędem statystycznym Austrii w latach 1829—1839; tamże, s. 25.

Siedziba Centralnej Komisji Statystycznej Cesarstwa Austriackiego w Wiedniu

W 1840 r. powołano nowe biuro statystyczne pod nazwą Dyrekcji Statystyki Administracyjnej, na którego czele stanął Karl Czoerning. Kierował on tą placówką przez 25 lat, rozwijając znacząco statystykę gospodarczą, finansową i międzynarodową oraz publikacje Urzędu.[3] Przykładowo, od 1850 r. wydawano m.in. miesięcznik „Mitteilungen über Handel, Gewerbe und Verkehrstatistik sowie aus dem Gebiete der Statistk überhaupt", zapoczątkowano serię monografii statystycznych *Übersichtstafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie*, którą następnie przekształcono w *Mitteilungen aus dem Gebiete zur Statistik*, a w 1861 r. w zaczęto publikować *Handbuch der österreichischen Statistik,* którego tytuł zmieniono następnie na — *Statistisches Jahrbuch*. Od 1861 r. wydawano także mały rocznik statystyczny — *Statistisches Handbüchlein*. W 1857 r. przeprowadzono w monarchii austriackiej pierwszy powszechny spis ludności i zwierząt hodowlanych, publikując jego wyniki w pracy *Statistischen Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand nach der Zählung vom 31. Oktober 1857*.

Następne powszechne spisy ludności w monarchii austro-węgierskiej — w skład której wchodziła Galicja — przeprowadzano zawsze w dniu 31 grudnia w latach: 1869, 1880, 1890, 1900, 1910. Spisy ludności w Galicji były spisami imiennymi. Spisywano tzw. ludność stale zamieszkałą w danej miejscowości, jak i obecną, choć niemieszkającą w niej na stałe. Taka zasada, sformułowana w 1869 r., obowiązywała we wszystkich spisach austriackich od 1869 do 1910 r. Pytano o: nazwisko, płeć, stan cywilny, wiek i miejsce urodzenia, wady fizyczne i umysłowe. Tylko w pierwszych dwóch spisach (z lat 1857 i 1869) badano narodowość. Spisami austriackimi objęte były też wszystkie zwierzęta hodowlane (konie, bydło, świnie, kury, kaczki, gęsi, a nawet pszczoły).

Wyniki spisu ludności Galicji z 1900 r. oprócz opracowania statystycznego doczekały się też opracowania kartograficznego w postaci map językowych i wyznaniowych wykonanych pod kierunkiem prof. dr Józefa Buzka, ówczesnego kierownika Krajowego Biura Statystycznego.[4] Wyniki powszechnych spisów ludności w Cesarstwie Austro-Węgierskim z lat 1890, 1900 i 1910 (wraz z danymi dla Galicji) opublikowane zostały w wydanych w latach 1912—1918 przez Biuro Centralnej Komisji Statystycznej w Wiedniu trzech zeszytach pod wspólnym tytułem *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910*.

[3] *Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Österreich 1829—1979...*, s. 28—32. Karl Czoernig kierował najpierw w latach 1840—1862 Dyrekcją Statystyki Administracyjnej, a następnie w latach 1863—1865 Centralną Komisją Statystyczną w Wiedniu.

[4] Obie mapy znajdują się w zbiorach Centralnej Biblioteki Statystycznej.

Kierujący Centralną Komisją Statystyczną w Wiedniu w latach 1873—1880 dr Adolf Ficker założył w 1875 r. miesięcznik „Statistische Monatsschrift", kierował także opracowaniem rocznika statystycznego *Handbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie* obejmującym dane za lata 1867—1877.[5] W 1882 r. ówczesny prezydent Centralnej Komisji Statystycznej Karl Theodor von Inama-Sternegg zapoczątkował wydawanie kilkudziesięcioletniej monumentalnej serii „Österreichische Statistik", kontynuując wydawanie rocznika statystycznego pod nazwą *Österreichisches Statistisches Handbuch* oraz miesięcznika statystycznego „Statistische Mitteilungen".[6]

Roczniki i miesięczniki statystyczne Austrii oraz seria „Österreichische Statistik" przedstawiały dane ogólnopaństwowe w zakresie statystyki społeczno-gospodarczej, ale także dane w układach regionalnych, w tym informacje szczegółowe zebrane dla obszaru Galicji z podziałem na okręgi i główne miasta. Ambicją polskich statystyków, którzy uczestniczyli w tych pracach (w tym Tadeusza Pilata i Józefa Buzka — pracowników Centralnej Komisji Statystycznej w Wiedniu) było jednak od początku utworzenie statystyki krajowej obejmującej samą Galicję.

Krajowe Biuro Statystyczne

Po utworzeniu w 1867 r. monarchii austro-węgierskiej prace statystyczne zaczęły prowadzić nowo powstające krajowe i miejskie biura statystyczne.[7] Dzięki szerokiej autonomii politycznej już przed 1870 r. próbowano powołać przy Wydziale Krajowym we Lwowie biuro statystyczne dla Galicji. Inspiracją do tych działań była wydana w Krakowie w 1866 r. przez Mieczysława Marasse (1840—1880) rozprawa *O pojęciu i zadaniu statystyki*, która była pierwszą polską publikacją poświęconą teorii i historii statystyki.[8]

Na mocy decyzji sejmu galicyjskiego, podjętej 28 listopada 1872 r., w 1873 r. utworzono we Lwowie Krajowe Biuro Statystyczne. Było ono w du-

[5] *Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Österreich 1829—1979...*, s. 53 i 54.

[6] Tamże, s. 69; L. A. Zyblikiewicz, *Powszechne spisy ludności w monarchii Habsburgów*, [w:] *Celem nauki jest człowiek....Studia z historii społecznej i gospodarczej ofiarowane Helenie Madurowicz-Urbańskiej*, Kraków 2000, s. 387—400.

[7] B. Lutostański, *Memoriał w sprawie urządzenia Biura statystycznego miasta Krakowa*, Kraków 1880; I. Karwacka, *Biura statystyczne w Krakowie i we Lwowie*, „Wiadomości Statystyczne" 1968 nr 1, s. 20—22.

[8] Por. A. Lityńska, *Polska szkoła historyczna w ekonomii*, Kraków 1994.

żej mierze instytucją niezależną od Centralnej Komisji Statystycznej w Wiedniu. Odegrało znaczącą rolę nie tylko w rozwoju statystyki polskiej, ale i znacznie przyczyniło się do postępu badań teoretycznych w zakresie statystyki.[9] Początkowo na czele Biura stał Tadeusz Pilat, a od 1904 r. — Józef Buzek.

Pierwszych pracowników Krajowe Biuro Statystyczne zatrudniło 1 stycznia 1873 r., a pierwszy wydany przez zespół zeszyt *Wiadomości statystycznych o stosunkach krajowych* ukazał się już jesienią tegoż roku. 24 marca 1876 r. Krajowe Biuro Statystyczne przekształciło się z instytucji tymczasowej w instytucję stałą. Jego siedzibą został budynek sejmu galicyjskiego (róg ul. Marszałkowskiej i Kościuszki we Lwowie). Krajowe Biuro Statystyczne dysponowało w nim 4 gabinetami dla pracowników i zarządzało biblioteką sejmową. W 1873 r. w Krajowym Biurze Statystycznym pracowały 4 osoby, a w 1884 r. już 8 pracowników. Większość prac wykonywali urzędnicy kontraktowi. Największe koszty generowały druki i wydawnictwa Biura. Przykładowo na opublikowanie pierwszych dwóch tomów *Wiadomości statystycznych o stosunkach krajowych* przeznaczono 15000 złotych reńskich rocznie, a na wynagrodzenia pracowników w tym samym okresie 7400 złotych reńskich rocznie.[10]

Tadeusz Pilat (1844—1923), profesor prawa administracyjnego i statystyki, nie tylko wiele lat kierował Krajowym Biurem Statystycznym we Lwowie, ale także był redaktorem *Wiadomości statystycznych o stosunkach krajowych*, wydawanych w latach 1873—1918. Tadeusz Pilat był pierwszym polskim statystykiem wśród członków Międzynarodowego Instytutu Statystycznego. W 1880 r. został członkiem korespondentem Akademii Umiejętności w Krakowie, pełnił także funkcję członka korespondenta Centralnej Komisji Statystycznej w Wiedniu i rektora Uniwersytetu Lwowskiego (1886/87). Prace Tadeusza Pilata *O metodach zbierania dat do statystyki żniw* (Lwów 1871) i *O miejskich biurach statystycznych i sposobie urządzenia takiego biura we Lwowie* (Lwów 1871) miały charakter pionierski i trudny do przecenienia przy organizacji instytucji statystycznej i organizacji badań, zwłaszcza rolniczych, nie tylko w Galicji, ale i w odrodzonej Polsce prowadzonych przez Główny Urząd Statystyczny.[11]

---

[9] A. Michalewicz-Ślusarska, *Krajowe Biuro Statystyczne we Lwowie i jego wydawnictwo: Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych (1873—1918),* [w:] *Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich,* Warszawa 1994, s. 86—92.

[10] Tamże, s. 86 i 87.

[11] Zob. szerzej: T. Pilat, *O miejskich biurach statystycznych i urządzeniu takiego biura we Lwowie.* Lwów 1871; *Słownik Biograficzny Statystyków Polskich,* Warszawa 1998; I. Karwacka, *Statystyka rolnicza w pracach Tadeusza Pilata*, „Wiadomości Statystyczne" 1967 nr 11, s. 32—34; J. Buzek, *Dr Tadeusz Pilat* [nekr.], „Miesięcznik Statystyczny" 1923, cz.1, s. 347 i 348.

Wydawana pod kierunkiem m.in. Tadeusza Pilata, Stanisława Kasznicy i Marcina Nadobnika monograficzna seria *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych* miała bardzo różnorodny i bogaty charakter. Przez 46 lat drukowano ją w niezmienionej formie, w bardzo oszczędnej szacie graficznej i pod tym samym tytułem, co jest ewenementem. W I tomie z 1878 r. Tadeusz Pilat opublikował w niej przykładowo statystykę powiatową, omawiającą szeroko zadania i organizację rad powiatów, wydziałów powiatów etc. w zakresie finansów, szkolnictwa, dobroczynności, kultury… W tomie z 1910 r. wydanym przez Stanisława Kasznicę i Marcina Nadobnika opublikowano natomiast szczegółowe wyniki i analizy ze spisu ludności i zwierząt hodowlanych przeprowadzonego w 1910 r. w Galicji.

Większość monografii z serii *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych* poświęcona była statyce rolniczej, administracyjnej, finansowej i ludnościowej.

Autorzy publikujący w *Wiadomościach statystycznych o stosunkach krajowych* to z jednej strony generacja obejmująca urodzonych w latach 1840—1863 — założycieli Biura, prekursorów prac statystycznych, takich jak: Tadeusz Pilat, Józef Kleczyński, Władysław Ochenkowski, Tadeusz Skałkowski, Karol Kucharski, Alfred Zagórski i Kazimierz Hempel, a z drugiej strony następna generacja wyszkolonych już statystyków, prowadzących analityczne badania, organizujących statystykę państwową najpierw w Galicji, a następnie w II Rzeczypospolitej — z Janem Rutkowskim i Józefem Buzkiem na czele.

Podstawową publikacją Krajowego Biura Statystycznego we Lwowie był wydawany w latach 1887—1898 *Rocznik Statystyki Galicji,* którego kontynuację stanowił wychodzący w latach 1900—1913 *Podręcznik Statystyki Galicji.*

Łącznie opublikowano pięć tomów *Rocznika Statystyki Galicji* (tom I za 1886 rok, tom II za lata 1887 i 1888, tom III za lata 1889—1991, tom IV za lata 1892—1893 i tom V za lata 1894—1897).[12] Wszystkie zostały opracowane i zredagowane pod kierunkiem dra Tadeusza Rutowskiego. W przedmowie do pierwszego wydania *Rocznika Statystyki Galicji* Rutowski napisał: „Zadaniem „Rocznika Statystyki Galicji" ma być: zebranie wszelkich wiadomości i danych statystycznych o stosunkach całego kraju pod względem geograficznym i topograficz-

[12] *Rocznik Statystyki Galicji 1886*, oprac. pod kier. T. Rutowskiego, t. I, Lwów 1887; *Rocznik Statystyki Galicji 1887 i 1888*, oprac. pod kier. T. Rutowskiego, t. II, Lwów 1889; *Rocznik Statystyki Galicji 1889—1891*, oprac. pod kier. T. Rutowskiego, t. III, Lwów 1891; *Rocznik Statystyki Galicji 1892—1893*, oprac. pod kier. T. Rutowskiego, t. IV, Lwów 1893; *Rocznik Statystyki Galicji 1894—1897*, oprac. pod kier. T. Rutowskiego, t. V, Lwów 1898.

nym, podziału administracyjnego, stanu i ruchu ludności, stosunków zdrowotnych, życia umysłowego, szkolnictwa, prasy, stowarzyszeń, nade wszystko zaś stosunków ekonomicznych, stosunków posiadania, zwłaszcza własności nieruchomej, rolnictwa, gospodarstwa leśnego, hodowli bydła, górnictwa i hutnictwa, przemysłu, handlu, komunikacji, kredytu i instytucji kredytowych, cen płodów rolniczych, finansów kraju, budżetu krajowego i państwowego, stosunków administracyjnych, sądownictwa, wojskowości — na podstawie źródeł urzędowych i innych, ogłoszonych i nieogłoszonych dotąd drukiem, i podanie tych wiadomości statystycznych w formie przystępnej, przeglądowej, retrospektywnej, doprowadzając je ile możności do ostatniej doby (...) Te luźne lub niełatwo dostępne wiadomości zebrać, uzupełnić, do ostatnich doprowadzić czasów, ułożyć w ład i uprzystępnić dla wszystkich, umożebnić objęcie naraz całego obrazu życia naszego krajowego, na każdym polu, w każdej dziedzinie, umożebnić poznanie jednym rzutem oka w jakiej dziedzinie życie, rozwój i postęp, czy stagnacja i zacofanie się, to cel „Rocznika Statystyki Galicji". Z perspektywy minionego czasu możemy skonstatować, że zadania postawione przed pierwszym rocznikiem statystycznym Galicji zostały wykonane. Była to publikacja na wskroś nowoczesna, podająca dane nie tylko najnowsze, ale z retrospekcją sięgającą wstecz do 10 lat. Przede wszystkim zaś dane statystyczne dotyczące Galicji były publikowane znacznie wcześniej i szerzej niż dane dostępne w oficjalnym Roczniku Statystycznym monarchii austro-węgierskiej.

Kontynuację *Rocznika Statystyki Galicji* stanowił wychodzący w latach 1900—1913 pod kierunkiem dra Tadeusza Pilata *Podręcznik Statystyki Galicji*. Łącznie ukazały się cztery podwójne tomy tego wydawnictwa. Co ciekawe zachowało ono ciągłą numerację swojego poprzednika. W latach 1900—1901 r. opublikowano tom VI (cz. 1 i 2) *Podręcznika Statystyki Galicji*, w latach 1903——1904 — tom VII (cz. 1 i 2), w 1908 r. — tom VIII (cz. 1 i 2), a w roku 1913 opublikowano tom IX (cz. 1 i 2) *Podręcznika Statystyki Galicji.*[13]

Zarówno zawartość, jak i układ *Rocznika Statystyki Galicji* i *Podręcznika Statystyki Galicji* były wzorem dla późniejszych *Roczników Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej.*[14]

[13] *Podręcznik Statystyki Galicji*, oprac. pod kier. T. Pilata, t. VI, cz. 1 i 2, Lwów 1900—1901; *Podręcznik Statystyki Galicji*, oprac. pod kier. T. Pilata, t. VII, cz. 1 i 2, Lwów 1903—1904; *Podręcznik Statystyki Galicji*, oprac. pod kier. T. Pilata, t. VIII, cz. 1 i 2, Lwów 1908; *Podręcznik Statystyki Galicji*, oprac. pod kier. T. Pilata, t. IX, cz. 1 i 2, Lwów 1913.

[14] B. Łazowska, *Historia roczników statystycznych Polski*, „Wiadomości Statystyczne" 2005, nr 2, s. 71—79.

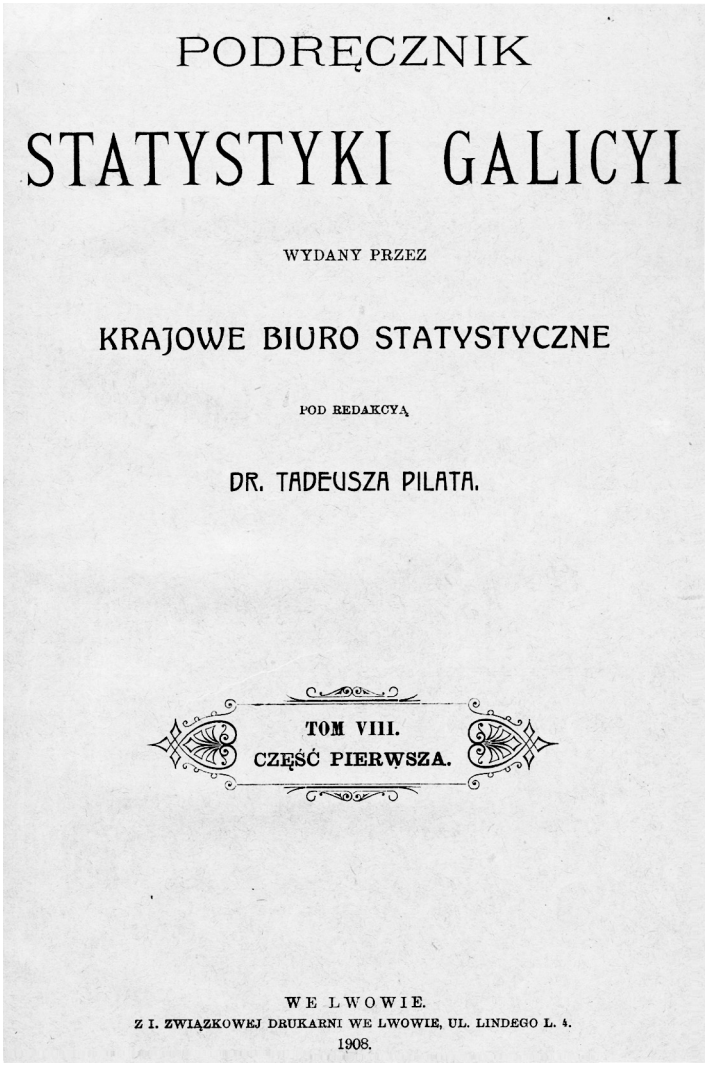
PODRĘCZNIK

STATYSTYKI GALICYI

WYDANY PRZEZ

KRAJOWE BIURO STATYSTYCZNE

POD REDAKCYĄ

DR. TADEUSZA PILATA.

TOM VIII.
CZĘŚĆ PIERWSZA.

WE LWOWIE.
Z I. ZWIĄZKOWEJ DRUKARNI WE LWOWIE, UL. LINDEGO L. 4.
1908.

W latach 1885—1889 Krajowe Biuro Statystyczne pod redakcją Tadeusza Rutowskiego wydało też 13 tomów *Roczników statystyki przemysłu i handlu krajowego*. Były one redagowane w prężnym Oddziale Statystyki Przemysłu i Handlu należącym do Krajowego Biura Statystycznego we Lwowie. *Rocznik statystyki przemysłu i handlu krajowego* jest uznawany za pierwszy polski rocznik branżowy poświęcony statystyce przemysłu. Każdy tom rocznika poświęcony był innemu zagadnieniu podanemu w tytule monografii.[15]

Oddział Statystyki Przemysłu i Handlu został przekształcony w 1910 r. w Krajowe Biuro Statystyki Przemysłowej, którym kierował Aleksander Szczepański, redaktor m.in. *Stanu wytwórczości przemysłowej i górniczej w Galicji w 1910 r.* i opublikowanego w 1913 r. *Przemysłu żelaznego w Galicji*. Prace tej instytucji oparte były głównie o spisy i ankiety przemysłowe.

[15] Pod zbiorczym tytułem *Rocznik statystyki przemysłu i handlu* wydano następujące prace: T. Rutowski, *Przemysł cukrowniczy w Galicji. Historia i statystyka* (Lwów 1885); tenże, *Młynarstwo* (Lwów 1886); tenże, *Przemysł cukrowniczy w Galicji* (Lwów 1886); tenże, *Przemysł gorzelniany w Galicji* (1885); tenże, *Wywóz bydła z Galicji i znaczenie targowicy wiedeńskiej* (1885); tenże, *Ceny płodów rolniczych na jarmarkach i targach Galicji* (1885); tenże, *Przemysł drzewny* (Lwów 1888); tenże, *Ludność podług zawodu i sposobu zarobkowania. Ludność przemysłowa. Wykaz przedsiębiorstw w całym kraju* (Lwów 1888); tenże, *Przemysł domowy i rękodzielniczy* (1889), tenże, *Przemysł skórzany* (Lwów 1889).

Dzięki pracy Krajowego Biura Statystycznego we Lwowie i publikowanym w nim rocznikom statystycznym dane dotyczące ziem polskich pod zaborem austriackim ukazywały się od 1888 r. bez opóźnień. Centralna Komisja Statystyczna w Wiedniu publikowała bowiem już wcześniej dane dotyczące Galicji w swoich materiałach, ale z kilkuletnim opóźnieniem i oczywiście w mniejszym zakresie.[16]

Środowisko statystyków z Krajowego Biura Statystycznego we Lwowie utrzymywało bliskie kontakty naukowe z uczelniami Galicji: Uniwersytetem Lwowskim, Politechniką Lwowską, Uniwersytetem Jagiellońskim i Akademią Rolniczą w Dublanach[17].

Krajowe Biuro Statystyczne wychowało świetnie wykształcone i dobrze przygotowane organizacyjnie grono statystyków do pracy w niepodległej Polsce, w której współtworzyli GUS i statystykę państwową, kierowali wyższymi uczelniami i budowali administrację. Byli wśród nich m.in.: Józef Buzek — późniejszy dyrektor GUS, profesor i poseł na sejm, Tadeusz Łopuszański — minister wyznań religijnych i oświecenia, Ignacy Weinfeld — Prezes Izby Skarbowej we Lwowie, następnie — zastępca dyrektora GUS i wiceminister skarbu, Karol Kucharski — radca Wydziału Krajowego i szef Biura Prezydialnego, Joachim Bartoszewicz — senator i dyplomata, posłowie: Franciszek Morawski, Tytus Zajączkowski, Tadeusz Skałkowski, rektorzy wyższych uczelni: Józef Kleczyński (Uniwersytetu Jagiellońskiego), Tadeusz Pilat (Uniwersytetu Lwowskiego), Władysław Ochenkowski (Uniwersytetu Lwowskiego), Stanisław Kasznica (Uniwersytetu Poznańskiego), Stefan Pawlik (Politechniki Lwowskiej), profesorowie: Tadeusz Brzeski, Leopold Caro, Marcin Nadobnik, Zbigniew Pazdro, Jan Rutkowski.[18]

Miejskie Biuro Statystyczne we Lwowie

Rok przed założeniem Krajowego Biura Statystycznego — w 1872 r. — powstało też we Lwowie Miejskie Biuro Statystyczne, które zorganizował Tade-

[16] B. Łazowska, *Historia roczników statystycznych...*, s. 72—73. Por.: *Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Österreich 1829—1979....*

[17] Zob.szerzej: Z. Popławski, *Dzieje Politechniki Lwowskiej 1844—1945*, wyd. Ossolineum, 1992; F. Jaworski, *Uniwersytet Lwowski.Wspomnienie jubileuszowe*, Lwów 1912; K. Morawski, *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków 1900; M. Radomska, *Dublany,* [w:] *Dzieje Akademii Rolniczej we Wrocławiu*, Wrocław 2001, s. 9—18.

[18] B. Łazowska, *Wkład galicyjskiej myśli statystycznej w powstanie GUS,* „Wiadomości Statystyczne" 2008, nr 4, s. 16—21.

usz Romanowicz (1843—1904), lwowski polityk, przywódca demokratów galicyjskich, dziennikarz i publicysta, poseł do Sejmu Krajowego we Lwowie i Rady Państwa w Wiedniu.[19]

Miejskie Biuro Statystyczne we Lwowie powstało jako pierwsze na ziemiach polskich pod zaborami. Tego typu biura w Krakowie, Warszawie, Poznaniu były organizowane dopiero w kilkanaście lat później. Nic więc dziwnego, że lwowskie środowisko statystyczne miało decydujący wpływ na ukształtowanie statystyki krakowskiej, poznańskiej i warszawskiej, w tym na powstanie GUS.[20]

W połowie lat 70. XIX wieku miejskie biura statystyczne istniały w niewielu miastach Europy. Należały do nich: Wiedeń, Budapeszt, Praga, Brno, Graz, Linz, Salzburg, Triest, Zagrzeb, Berlin, Drezno, Hamburg, Lipsk, Monachium, Strasburg, Stuttgart, Wrocław, Bruksela, Kopenhaga, Amsterdam, Bolonia, Genua, Trydent, Madryt.[21]

Tadeusz Pilat, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, w rozprawie *O miejskich biurach statystycznych i urządzeniu takiego biura we Lwowie* ogłoszonej w 1871 r. scharakteryzował potrzebę jego powstania oraz cele i zadania biura. Napisał w niej m.in.: „technika statystyczna stanowi w obrębie wiedzy statystycznej osobną naukę i wymaga nie tylko wprawy, lecz także, z wyjątkiem robót czysto mechanicznych, specjalnego, fachowego wykształcenia (…) prace statystyczne pozostawione osobom nie posiadającym takiego wykształcenia okazywały się powszechnie bardzo niedostatecznymi i nie oddawały usług jakich potrzebowano (…) — powstała niezbyt dawno w niektórych większych miastach europejskich myśl urządzenia na wzór rządowych biur statystycznych — także biur miejskich”. Tadeusz Pilat uważał, że biura miejskie statystyczne lepiej i skuteczniej zbadają procesy industrializacji, rozwój komunikacji, urbanizacji i związane z nimi zmiany społeczne. Postulował o szerokie publikowanie wyników prac statystycznych biura miejskiego we Lwowie i to nie tylko w formie tabelarycznej, ale zwłaszcza w postaci wszechstronnej analizy zebranych danych, które umożliwią planowanie rozwoju demograficznego, przestrzennego, infrastrukturalnego i kulturalnego. Zdaniem Tadeusza Pilata Miejskie Biuro Staty-

[19] H. Kozłowska-Sabatowska, *Między konspiracją a pracą organiczną. Młodość Tadeusza Romanowicza*, Kraków 1986; S. Kieniewicz, *Tadeusz Romanowicz,* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXI, s. 593—597.

[20] H. Madurowicz-Urbańska, *Geneza i powstanie Miejskiego Biura Statystycznego we Lwowie,* [w:] *Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich,* Warszawa 1994, s. 72—75; tejże, *Lwów i lwowianie w latach 1874—1939*; tejże, Posłowie do *Wiadomości Statystycznych o mieście Lwowie,* „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, z. 89, 1989, s. 199—210.

[21] Zob.szerzej: *Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie*, seria pierwsza, R. II, 1876.

styczne we Lwowie powinno być instytucją fachową, skuteczną, a nade wszystko niezależną.[22] Oczekiwania te udało się spełnić.

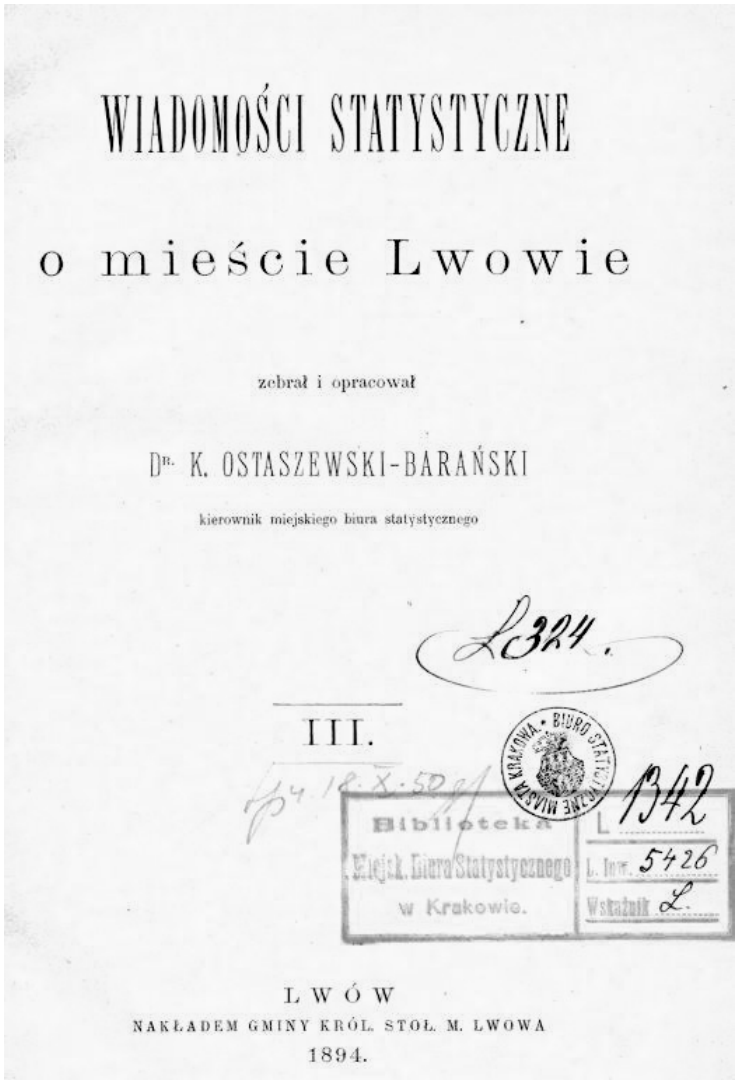
WIADOMOŚCI STATYSTYCZNE

o mieście Lwowie

zebrał i opracował

Dr. K. OSTASZEWSKI-BARAŃSKI

kierownik miejskiego biura statystycznego

L 324.

III.

1342

Biblioteka Miejsk. Biura Statystycznego w Krakowie.

L. inw. 5426

Wstążnik L.

LWÓW

NAKŁADEM GMINY KRÓL. STOŁ. M. LWOWA

1894.

Tadeusz Romanowicz, pierwszy naczelnik Miejskiego Biura Statystycznego we Lwowie, zainicjował i był redaktorem pierwszych trzech tomów „Wiadomości Statystycznych o mieście Lwowie" (1874—76).[23] To monumentalne wydawnictwo ukazywało się z przerwą podczas wojny światowej aż do 1939 r. Jest rzeczą ciekawą, że rocznik statystyczny miasta Wiednia — stolicy monarchii austro-węgierskiej — *Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien* zaczął się ukazywać dopiero w 1882 r.[24] Można więc bez przesady powiedzieć, że Tadeusz Romanowicz należał do pionierów statystyki miejskiej nie tylko w Galicji, ale i w Austro-Węgrzech.

„Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie" ukazujące się jako rocznik od 1874 r. miały w założeniu jego pierwszego redaktora — Tadeusza Romanowicza — informować wszechstronnie o życiu społecznym i gospodarczym Lwowa na podstawie danych staty-

[22] T. Pilat, *O miejskich biurach statystycznych i urządzeniu takiego biura we Lwowie,* Lwów 1871.

[23] Zob. B. Łazowska, *Tadeusz Romanowicz jako statystyk,* [w:] *Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich.* Warszawa 1994, s. 58—61.

[24] Wydawał je magistrat miasta Wiednia.

stycznych. Tabelaryczne informacje przedstawiano w nich zawsze z analizą, komentarzem i interpretacją omawianego zjawiska i jego przyczyn. Ambicją redaktora tej publikacji było jasne, przejrzyste i przystępne dla każdego omówienie prezentowanych danych statystycznych.

Pierwszy rocznik „Wiadomości statystycznych o mieście Lwowie" zawierał 69 tabel, które przedstawiały następujące tematy: ludność miasta Lwowa w latach 1857—1872, szkolnictwo, ceny i finanse.

W pierwszym tomie wydawnictwa zapowiadano znaczące jego poszerzenie w następnych latach o nowe działy (przemysł, podatki, stowarzyszenia, obrót nieruchomościami, oświata, handel i komunikacja, ceny targowiskowe, administracja miejska, dobroczynność i statystyka pożarów). Docelowo „Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie" miały liczyć 20 działów tematycznych przedstawiających pełną charakterystykę życia miasta, co udało się osiągnąć w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku.

Drugi rocznik „Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie" z 1876 r. został wzbogacony o statystykę stowarzyszeń, a trzeci — z 1877 r. — o statystykę ruchu budowlanego.

Po odejściu Romanowicza w 1881 r. z Miejskiego Biura Statystycznego we Lwowie przeżywało ono spory kryzys. Jego następny naczelnik Karol Widmann wydał tylko jeden tom „Wiadomości administracyjnych, statystycznych i archiwalnych o mieście Lwowie" w 1886 r., a następnie w latach 1887—1889 koncentrował się na opracowywaniu raportów dla Centralnej Komisji Statystycznej w Wiedniu, która opublikowała je w latach 1887—1889 w serii *Österreichisches Städtebuch*.

W 1890 r. dyrektorem Miejskiego Biura Statystycznego we Lwowie został dr Kazimierz Ostaszewski-Barański, który powrócił do koncepcji Tadeusza Romanowicza, wznawiając wydawanie w 1892 r. „Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie". Szczególnie cenne w tym tomie były szczegółowe informacje o zjawiskach demograficznych we Lwowie w latach 1881—1890 i porównanie tych zjawisk z danymi ze spisu ludności Galicji z 31 grudnia 1891 r.[25] Tom drugi tej serii „Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie" wydany w 1893 r. zawierał nowe działy tematyczne: zdrowie, statystyka policyjna, przemysł, handel i komunikacja, a informacje w nim zawarte obejmowały okres 1890—1891.

[25] Zob. szerzej: K. Wnęk, *Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie — wydawnictwo Miejskiego Biura Statystycznego we Lwowie (1874—1939),* [w:] *Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich,* Warszawa 1994, s. 76—81.

W 1894 r. ukazały się dwa monograficzne opracowania serii „Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie". Pierwsze omawiało syntetyczne opracowanie spisów ludności z lat: 1857, 1869, 1880, 1890 oraz ruchu naturalnego ludności, a drugi tom przedstawiał stosunki mieszkaniowe we Lwowie, ruch budowlany, czynsze, statystykę pożarów. Kolejne monografie wydane w serii „Wiadomości statystycznych o mieście Lwowie" dotyczyły: oświaty (t. V — 1895 r.); demografii, zatrudnienia i szkolnictwa (t. VI — 1895 r.), spisu dotychczasowych publikacji Miejskiego Biura Statystycznego we Lwowie (t. VII — 1897 r.), wyników spisu ludności 1900 r.(t. VIII — 1901—1904), Miejskiego Biura Pośrednictwa Pracy (t. IX — 1905 r.).

W 1906 r. nowym dyrektorem Miejskiego Biura Statystycznego we Lwowie został Tadeusz Dyszkiewicz, który znacznie rozbudował kolejne tomy „Wiadomości Statystycznych o mieście Lwowie". Pod jego redakcją w latach: 1904, 1906, 1911 i 1913 tomy serii miały charakter interdyscyplinarnego rocznika statystycznego.[26] Tom XIV „Wiadomości Statystycznych o mieście Lwowie" wydany tuż przed I wojną światową liczył 275 stron i zawierał prawie 250 tabel.

Od 1906 do 1939 r. Miejskie Biuro Statystyczne we Lwowie z inicjatywy Tadeusza Dyszkiewicza wydawało też miesięcznik „Lwów w cyfrach".[27] Była to publikacja tabelaryczna, prezentująca przez 33 lata w prawie niezmienionej formie dane statystyczne dotyczące: klimatu, demografii, zdrowia, opieki społecznej, infrastruktury miejskiej, komunikacji i łączności, handlu, przemysłu, budownictwa, finansów, bezpieczeństwa publicznego, pracy i in.

„Lwów w cyfrach" nie zawierał żadnych analiz, komentarzy ani wyjaśnień. Był publikacją typowo źródłową. Wyjątkowo w latach 1909—1912 wydano, jako dodatek do miesięcznika, informacje o wodociągach miejskich, a w 1910 r. — informacje ze spisu ludności z 31 grudnia 1910 r. W II Rzeczypospolitej wydawano na wzór publikacji „Lwów w cyfrach" — „Wiadomości Statystyczne".[28]

Miejskie Biuro Statystyczne we Lwowie współpracowało z tego typu instytucjami w ramach monarchii austro-węgierskiej oraz ze statystycznymi biura-

[26] H. Madurowicz-Urbańska, *Geneza i powstanie Miejskiego Biura Statystycznego ...,* s. 73.

[27] K. Wnęk, *Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie — wydawnictwo Miejskiego Biura Statystycznego we Lwowie (1874—1939),* [w:] *Rozwój myśli i instytucji statystycznych ...*, s. 76—81; B. Łazowska, *Tadeusz Romanowicz jako statystyk*, tamże, s. 58—61; Z. Rak, *Lwów w cyfrach — wydawnictwo Miejskiego Biura Statystycznego we Lwowie (1906—1939)*, tamże, s. 82—85; E. Tomaszewski, *Pochodzenie ludności miasta Lwowa*, seria: *Wiadomości Statystyczne o mieście Lwowie,* t. XVII, Lwów 1939.

[28] Przypomina ono też wydawany obecnie przez GUS „Biuletyn Statystyczny". Zob.szerzej: Z. Rak, *Lwów w cyfrach — wydawnictwo Miejskiego Biura Statystycznego we Lwowie (1906—1939),* [w:] *Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich*, Warszawa 1994, s. 82—85.

mi z Niemiec, Saksonii, Bawarii, Szwajcarii, Danii, Rumunii, Bułgarii i Bośni, a także z biurami miejskimi większości państw europejskich, a nawet Hondurasu, Kostaryki i Meksyku.

Miejskie Biuro Statystyczne w Krakowie

9 lutego 1882 r. Rada Miejska Krakowa po wysłuchaniu referatu wiceprezydenta miasta Stefana Muczkowskiego podjęła uchwałę o ustanowieniu Komisji Statystycznej gminy miasta Krakowa, w skład której weszli:

- przewodniczący — dr Feliks Szlachtowski — Prezydent miasta Krakowa,
- członkowie z ramienia Rady Miejskiej: prof. Mieczysław Bochenek i prof. Franciszek Kasparek z Uniwersytetu Jagiellońskiego, dr Jonatan Warschauer — lekarz,
- członkowie z ramienia Magistratu: dr Michał Schmidt — wiceprezydent miasta Krakowa, radca Ludwik Turnau i fizyk Jan Buszek

oraz dyrektor Biura — prof. Józef Kleczyński.[29]

Rada Miejska Krakowa ustanowiła tymczasowe biuro statystyczne dla miasta Krakowa na okres 3 lat, tj. na lata 1882—1884, przeznaczając na jego działalność 2200 złotych reńskich rocznie. Stworzono tym samym ramy do zorganizowania przyszłego stałego Miejskiego Biura Statystycznego w Krakowie.

Na posiedzeniu 3 stycznia 1884 r. Rada Miasta mianowała dyrektorem Miejskiego Biura Statystycznego w Krakowie prof. Józefa Kleczyńskiego (1841—1900), który po miesiącu objął czynności, informując Radę, że Biuro się ukonstytuowało.[30] Tym samym Kraków, drugie co do wielkości miasto Galicji, dołączył na początku 1884 r. do grona miast europejskich posiadających własne miejskie biura statystyczne.[31]

Józef Kleczyński, profesor prawa i statystyki Uniwersytetu Jagiellońskiego, po studiach w Heidelbergu był pracownikiem Miejskiego Biura Statystycznego we Lwowie, od 1875 r. publikującym na łamach *Wiadomości Statystycznych o stosunkach krajowych* artykuły dotyczące najważniejszych kwestii życia społecznego i problemów ekonomicznych Galicji. W 1885 r. Józef Kleczyński wydał w Krakowie ważną pracę *Miejskie biura statystyczne* oraz opublikował na ła-

[29] J. Kleczyński, *Statystyka miasta Krakowa*, Kraków 1887, s. 1.
[30] „Dziennik Rozporządzeń dla stoł. król. miasta Krakowa", R.5: 1884, s. 33, 39.
[31] A. Biały (red.), *Historia statystyki ziemi krakowskiej*, Kraków 2007, s. 7—26.

mach „Przeglądu Polskiego" obszerny artykuł pt. *Międzynarodowy Instytut Statystyczny*, będący jedną z najwcześniejszych publikacji poświęconych tej instytucji.

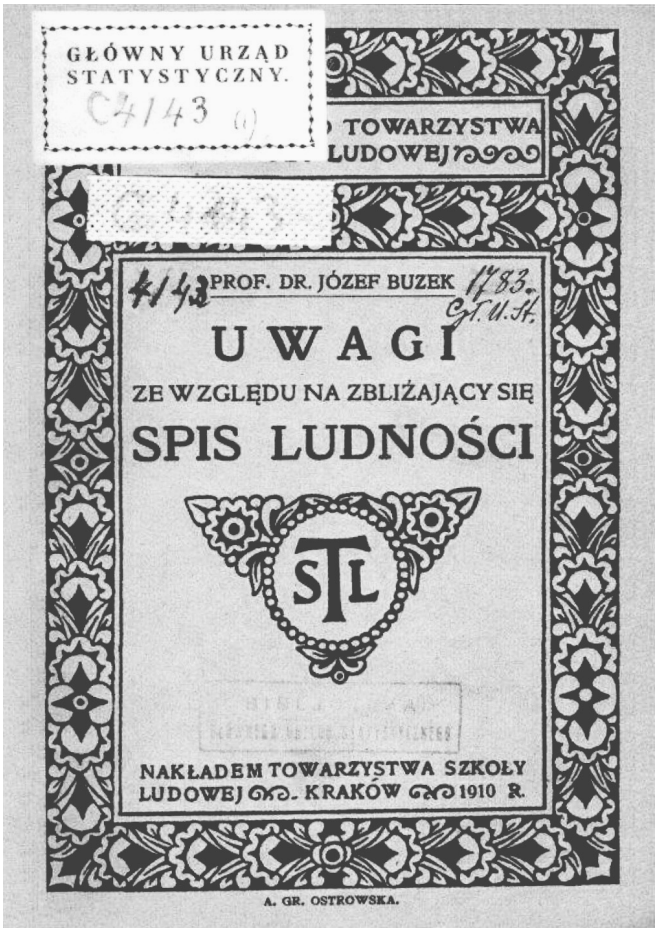

W pracy *Miejskie biura statystyczne* Kleczyński zdefiniował po raz pierwszy na ziemiach polskich cele i zadania tego typu instytucji. Pisał, że „w biurze zbieranie danych przestaje być luźnym i przypadkowym, a nabiera stałych norm i pewnej ciągłości, a nadto biuro statystyczne (…) daje dostateczną rękojmię, że nie będzie przedstawiało spraw [jedno]stronnie (…) tylko odrębnie i niezależnie stojące biuro statystyczne może przybrać umiejętny charakter, wykazując oddziaływanie wzajemnych zjawisk i badając wszelkie objawy publicznego życia".[32] Przekonywał, że „biura statystyczne państwowe zbierają wprawdzie także [dane] z miast, ale nie mogą zadośćuczynić potrzebom statystyki miejscowej, albowiem one wychodzą z potrzeb interesów państwa jako całości i nie mogą poszukiwać odrębnych warunków miejscowego życia. Państwo, zbierając dane statystyczne, albo pomija zupełnie poszukiwania odnoszące się do miejscowych stosunków, albo nie jest w stanie dostatecznie uwzględnić potrzeb lokalnych. [Dane] nawet zebrane giną w obrębie całości, a zaledwie parę drobnych rysów miejscowych może się uwydatnić w pracach mających na oku interesa publiczne".[33]

[32] J. Kleczyński, *Miejskie biura statystyczne*, Kraków 1884, s. 5.
[33] Tamże, s. 6.

W latach 1887—1912 Józef Kleczyński, jako kierownik Miejskiego Biura Statystycznego w Krakowie, redagował i wydawał *Statystykę miasta Krakowa*, a w 1891 r. został jako drugi Polak członkiem Międzynarodowego Instytutu Statystycznego. Do pracy w Miejskim Biurze Statystycznym zatrudnił znakomitych fachowców, m.in. profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego — Franciszka Kasperka, Ksawerego Fiericha i Juliusza Leo. Dlatego też rezultaty pracy Biura były bardzo dobre. Przede wszystkim wydawano od 1887 r. *Statystykę miasta Krakowa*, rodzaj statystyczno-analitycznego rocznika zawierającego przede wszystkim szczegółowe dane ludnościowe dotyczące: rozmieszczenia, pochodzenia, wieku, płci, narodowości, wykształcenia i zawodu mieszkańców. Kolejne tomy tego wydawnictwa wydawane co 2—3 lata wzbogacane były o następującą tematykę : szkolnictwo, pomoc społeczna, konsumpcja, ceny. Tom IV *Statystyki miasta Krakowa* z 1894 r. zawierał głównie szczegółowe wyniki powszechnego spisu ludności z 1890 r. Podobnie, w późniejszym okresie, w tym wydawnictwie prezentowano dane odnoszące się do wyników spisów ludności z 1900 i 1910 r. Od początku XX wieku w *Statystyce miasta Krakowa* publikowano informacje o finansach miasta, ruchu budowlanym, zdrowiu, przemyśle (w tym: wyniki spisu przedsiębiorstw przemysłowych i handlowych przeprowadzonego w 1902 r.), infrastrukturze komunalnej, komunikacji, kasach oszczędności. O ile pierwszy tom *Statystyki miasta Krakowa* z 1887 r. liczył 124 strony, to tom XII z 1912 r. zawierał już 371 stron tablic statystycznych.[34]

Miejskie Biuro Statystyczne w Krakowie wykonywało wiele doraźnych badań i zleceń władz miasta, przykładowo: tygodniowe, miesięczne i kwartalne wykazy ruchów ludności; współdziałało przy przeprowadzaniu powszechnych spisów ludności, sporządzało analizy dotyczące możliwości i skutków poszerzenia granic miasta Krakowa.[35]

Pierwsze lata pracy Miejskiego Biura Statystycznego w Krakowie (1884—1900) to przede wszystkim wytężona działalność Józefa Kleczyńskiego, który w 1881 r. został profesorem prawa administracyjnego i statystyki na Uniwersytecie Jagiellońskim, a w 1887 r. — profesorem zwyczajnym i w 11 lat później rektorem tej uczelni. Jego ogromny dorobek naukowy to przede wszystkim prace poświęcone organizacji statystyki i metodologii badań statystycznych. Przykładowo, Józef Kleczyński w 1879 r. na łamach wiedeńskiego „Sta-

[34] *Statystyka miasta Krakowa*: t. I, Kraków 1887, t. II: 1889, t. III: 1892, t. IV: 1894, t. V: 1896, t. VI: 1898, t. VII: 1900, t. VIII: 1902, t. IX: 1905—1907 (cz.1 i 2), t. X: 1908, t. XI: 1909, t. XII: 1912.

[35] *Statystyka miasta Krakowa,* Kraków 1905, t. IX, cz. 1, s. 3.

tistische Monatschrift" opublikował wyniki swoich prac na temat metodologii badań demograficznych między spisami powszechnymi (*Über die Berechnung der Bevölkerung zwischen Zählungs-Perioden*). Obszerne opracowanie Józefa Kleczyńskiego *Organizacja statystyki w Austrii,*[36] opublikowane w 1883 r., zawierało wiele wykorzystanych przy organizacji Głównego Urzędu Statystycznego wskazówek dotyczących pożądanej struktury urzędu statystycznego i jego scentralizowanego charakteru.

Zainteresowania naukowe Józefa Kleczyńskiego obejmowały statystykę historyczną, demografię, metodologię badań statystycznych oraz teorię statystyki. Był pionierem polskich badań w dziedzinie statystyki i demografii historycznej. Współpracował z „Przeglądem Polskim", redagował *Statystykę miasta Krakowa*, a do jego głównych prac należą: *Statystyka gospodarstwa gminnego* (1878), *Życie gminne Galicji* (1878), *Organizacja statystyki w Austryi* (1883), *Międzynarodowy Instytut Statystyczny* (1885), *Spisy ludności w Rzeczypospolitej Polskiej* (1892), *Pogłówne generalne w Polsce i oparte w niem popisy ludności* (1893), *Spis ludności diecezji krakowskiej z roku 1787* (1894), *Poszukiwania spisów ludności Rzeczypospolitej Polskiej w zbiorach Moskwy, Petersburga i Wilna* (1898).[37]

W 1893 r. Józef Kleczyński został powołany na członka korespondenta krakowskiej Akademii Umiejętności (późniejszej PAU), był również członkiem korespondentem Wiedeńskiej Centralnej Komisji Statystycznej oraz członkiem Międzynarodowego Instytutu Statystycznego.

Po Józefie Kleczyńskim dyrektorem Krakowskiego Miejskiego Biura Statystycznego był Włodzimierz Czerkawski (1866—1913). Czerkawski studiował ekonomię na Uniwersytecie Lwowskim (1885 i 1886) i Jagiellońskim (1886—1889). W 1893 r. przedstawił pracę habilitacyjną *Teorya czystego dochodu z ziemi* i został zatrudniony na Uniwersytecie Jagiellońskim jako docent w Katedrze Ekonomii Politycznej i Statystyki, a w 1897 r. — mianowany profesorem nadzwyczajnym statystyki i ekonomii. W 1906 r. otrzymał tytuł profesora zwyczajnego, a w roku akademickim 1909/10 był dziekanem Wydziału Prawa. Do grona uczniów Włodzimierza Czerkawskiego zaliczali się: Adam Alojzy Krzyżanowski, Roman Rybarski, Edward Strasburger i Edward Taylor.

[36] J. Kleczyński, *Organizacja statystyki w Austrii*, Kraków 1883.

[37] Zob. szerzej: I. Karwacka, *Wkład Józefa Kleczyńskiego do statystyki*, „Wiadomości Statystyczne" 1967 nr 9, s. 19—21. Zob. też *Przyczynki do statystyki Królestwa Polskiego*, t. I—III, Warszawa: GUS, 1918—1920; *Biogramy uczonych polskich*, Część I: *Nauki społeczne*, zeszyt 2: K—O, Wrocław 1984.

Czerkawski zajmował się ekonomią polityczną, statystyką, polityką agrarną, skarbowością, demografią i socjologią. Interesował się też problemem wynaradawiania Polaków na emigracji w Stanach Zjednoczonych, Niemczech, Wielkiej Brytanii i Brazylii. Do najważniejszych publikacji Włodzimierza Czerkawskiego należą: *Ruch społeczny a socjalizm* (1891), *Statystyka parcelacyi w Austrii* (1891), *O znaczeniu większych gospodarstw w ekonomii społecznej* (1896), *Wielkie gospodarstwa — ich istota i znaczenie* (1896), *Naczelne zasady organizacji gospodarstwa społecznego* (1898), *Rezultaty podatku osobisto-dochodowego w Austrii w roku 1898* (1900), *Badania nad ilością Polaków i o ich ugrupowaniu w krajach zagranicznych* (1902), *Ludność Galicji Wschodniej według wyznania i narodowości* (1903), *Polityka ekonomiczna* (1905, 2 tomy, z J. Milewskim), *Drożyzna* (1912).[38]

Ostatnim dyrektorem Miejskiego Biura Statystycznego w Krakowie był prof. Władysław Kumaniecki (1880—1941). Od 1904 r. był doktorem prawa, w 1911 r. habilitował się ze statystyki na podstawie rozprawy *Studia z zakresu statystyki wędrówek*. Podczas kierowania Miejskim Biurem Statystycznym w Krakowie (1904—1917) Władysław Kumaniecki opublikował m.in. prace: *Prawdopodobieństwo w statystyce* (Kraków 1910), oraz *Tymczasowe wyniki spisu ludności w Krakowie z 31 XII 1910 r.* (Kraków 1912). W 1912 r. został jednym z założycieli Polskiego Towarzystwa Statystycznego.[39]

Miejskie biura statystyczne we Lwowie i Krakowie publikowały głównie statystyki bieżące oraz materiały wtórne ze spisów ludności, które przeprowadzano w cesarstwie austriackim co dziesięć lat. Wszystkie spisy ludności Austro-Węgier z lat 1857, 1869, 1880, 1890, 1900 i 1910 opublikowano w wielotomowej serii *Österreichische Statistik.*[40]

Ważniejsi statystycy galicyjscy

Zarówno w Krakowskim Biurze Statystycznym, jak i we Lwowskim Miejskim Biurze Statystycznym pracowało szerokie grono znakomitych statystyków polskich, którzy tuż po odzyskaniu niepodległości przez Polskę tworzyli podstawy statystyki Rzeczypospolitej, w tym zarówno organizacyjne — biorąc udział

[38] Zob. *Biogramy uczonych polskich*, Część I: *Nauki społeczne*, zeszyt 1: A—J, Wrocław 1983.

[39] J. Berger, *Kumaniecki Kazimierz Władysław (1880—1941),* [w:] *Statystycy polscy*, Warszawa 2012, s. 192—194.

[40] *Österreichische Statistik,* Wien 1857—1911.

w pracach przy powołaniu Głównego Urzędu Statystycznego — jak i koncepcyjne, ponieważ ich prace naukowe i badawcze stanowiły podstawę do prac metodologicznych GUS.[41]

Józef Buzek (1873—1936) — pracownik Centralnej Komisji Statystycznej w Wiedniu w latach 1899—1902, następnie na Uniwersytecie we Lwowie kolejno: od 1902 r. — docent, od 1905 r. — profesor nadzwyczajny, a od 1910 r. — profesor zwyczajny statystyki i prawa administracyjnego, kierownik Biura Statystycznegowe Lwowie — został pierwszym dyrektorem Głównego Urzędu Statystycznego i pełnił tę funkcję przez jedenaście lat (1918—1929). Przed I wojną światową Józef Buzek ogłosił szereg rozpraw z zakresu statystyki i nauk społeczno-ekonomicznych, takich jak: *Uwagi ze względu na zbliżający się spis ludności* (1910) (zob. str. 131), *Administracja gospodarstwa społecznego* (1913) i *Pogląd na wzrost ludności ziem polskich w XIX wieku* (1915).[42]

Ignacy Weinfeld (1877—1939), prawnik i statystyk, po uzyskaniu doktoratu z prawa skarbowego na Uniwersytecie Jagiellońskim w latach 1901—1918 pracował w Prokuratorii Skarbu we Lwowie, w 1918 r. został szefem Wydziału Skarbowego w Komitecie Rządzącym dla Galicji. Od 1916 r. wykładał skarbowość, a od 1917 r. także statystykę jako docent na Wydziale Prawa Uniwersytetu we Lwowie.[43]

Jan Rutkowski (1886—1949) po uzyskaniu w 1909 r. doktoratu z historii gospodarczej na Uniwersytecie Lwowskim (*Skarbowość polska za Aleksandra Jagiellończyka*) — rozpoczął pracę w Krajowym Biurze Statystycznym we Lwowie. W 1917 r. habilitował się na Uniwersytecie we Lwowie na podstawie

---

[41] B. Łazowska, *Wkład galicyjskiej myśli statystycznej w powstanie GUS*, „Wiadomości Statystyczne" 2008 nr 4, s. 16—21.

[42] B. Łazowska, *Buzek Józef (1873—1936),* [w:] *Statystycy polscy*, Warszawa 2012, s. 57—61. Wykaz ważniejszych publikacji J. Buzka sprzed 1918 r.: *Wpływ polityki żydowskiej rządu austriackiego w latach 1772 do 1788 na wzrost zaludnienia żydowskiego w Galicji*, Kraków 1903; *Studia z zakresu administracji wychowania politycznego*, Lwów 1904; *Historia polityki narodowościowej rządu pruskiego wobec Polaków: od traktatów wiedeńskich do ustaw wyjątkowych z r.1908,* Lwów-Warszawa 1909; *Rozwój stanu szkół średnich w Galicji w ciągu ostatnich lat 50 (1859 —1909),* Lwów 1909; *Uwagi ze względu na zbliżający się spis ludności,* Kraków 1910; *Administracja gospodarstwa społecznego: wykłady z zakresu nauki administracji i austriackiego prawa administracyjnego,* Lwów 1913; *Pogląd na wzrost ludności ziem polskich w wieku 19-tym,* Kraków 1915; *Die Bevölkerung: Sonderdruck aus der von freien Vereinigung für staatswissenschaftliche Fortbildung in Wien im März 1917 veranstalteten Vorträge über: Das Königreich Polen vor dem Kriege 1815—1914*, Wien 1917; *Die staatliche und die autonome Verwaltung Galiziens*, Lemberg-Wien 1917; *Uzasadnienie i porównanie projektu Konstytucji Państwa Polskiego z innemi konstytucjami*, Warszawa 1918; *La question de la Silesie de Cieszyn*, Paris-Leve, 1919.

[43] *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1994; *Ruch służbowy*, „Miesięcznik Statystyczny" 1922 cz. 1, s. 79 (o przeniesieniu dra Ignacego Weinfelda z Ministerstwa Skarbu na stanowisko zastępcy dyrektora GUS).

rozpraw: *Studia nad organizacją własności ziemskiej w Bretanii w XVII w.* i *Licytacje sądowe posiadłości włościańskich i małomiejskich w latach 1910—1912 z uwzględnieniem lat dawniejszych.*[44] Zasługą Jana Rutkowskiego z czasów pracy we Lwowie z Franciszkiem Bujakiem było wyodrębnienie badań historyczno-gospodarczych w Polsce w samodzielną dyscyplinę naukową. Prof. Jan Rutkowski opublikował wiele prac z zakresu historii gospodarczej, w których wykorzystywał najnowsze osiągnięcia z zakresu teorii statystyki.[45] Jest uważany za pioniera zastosowań metod statystycznych w badaniach historycznych.[46]

Tadeusz Rutowski (1852—1918), kierownik Oddziału Statystyki Przemysłu i Handlu w Krajowym Biurze Statystycznym we Lwowie, był w latach 1887—1898 redaktorem pięciu kolejnych tomów *Rocznika Statystyki Galicji*, opracował także kilka znaczących analitycznych, monograficznych wydawnictw statystycznych dotyczących głównie statystyki przemysłu (zeszyty „Roczników Statystyki Przemysłu i Handlu Krajowego" wydawane były w latach 1885—1894). Publikacje dra Rutowskiego miały pionierski charakter i bardzo pomogły przy organizacji statystyki gospodarczej GUS po 1918 r.[47]

Dr Stanisław Kasznica (1874—1958) w 1904 r. został zatrudniony w Krajowym Biurze Statystycznym we Lwowie, którego był kierownikiem i gdzie opracował m.in. 22 tom *Wiadomości Statystycznych o Stosunkach Krajowych* (1909). W latach 1912—1919 pełnił funkcję profesora Akademii Rolniczej w Dublanach. Do jego głównych prac zalicza się: *Skład wyznaniowy wschodnio-galicyjskiego ciała sędziowskiego* (1908), *Wydatki i dochody gmin podlegających ustawie 1866 r.;* oraz *Teorja samorządu: wykłady p. prof. dr. Kasznicy z r. 1935/36* (1937).[48]

---

[44] Zob. J. Rutkowski, *Uwagi krytyczne o badaniach Warszawskiego Komitetu Statystycznego nad własnością ziemską w Królestwie Polskim,* „Miesięcznik Statystyczny" cz.1, z. 3, s. 85—102.

[45] J. Rutkowski, *Statystyka zawodowa ludności wiejskiej w Polsce w drugiej połowie XVI wieku* (1918); tenże, *Zarys gospodarczy dziejów Polski w czasach przedrozbiorowych* (1923); *Badania nad podziałem dochodów w Polsce w czasach nowożytnych* (1938). W 1931 r. J. Rutkowski został współzałożycielem i współwydawcą z F. Bujakiem „Roczników Dziejów Społecznych i Gospodarczych".

[46] *Statystyka zawodowa ludności wiejskiej w Polsce w drugiej połowie XVI wieku* (1918); *Zarys gospodarczy dziejów Polski w czasach przedrozbiorowych* (1923); *Badania nad podziałem dochodów w Polsce w czasach nowożytnych* (1938); *Historia gospodarcza Polski* (1946).

[47] S. Szuro, *Rutowski Tadeusz 1852—1918,* [w:] *Słownik biograficzny statystyków polskich,* Warszawa 1998, s. 277—279; S. Kieniewicz, *Rutowski Tadeusz,* [w:] *Słownik Biograficzny*, t. XXXIII, z. 137, Kraków 1989, s. 252—256.

[48] Zob. B. Knopek, M. Zielińska, *Wielkopolski Słownik Biograficzny*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1981; T. Schramm, A. Marciniak, *Poczet rektorów Almae Matris Posnaniensis*, Seria: Dzieje UAM nr 16, Poznań 2004.

Profesor Uniwersytetu Lwowskiego Jan Czekanowski (1882—1965) był twórcą tzw. metody Czekanowskiego, dającej początek taksonomii numerycznej stosowanej w badaniach statystycznych. W wydanym w 1913 r. podręczniku *Zarys metod statystycznych w zastosowaniu do antropologii* Czekanowski przedstawił, obok statystyki opisowej, wnioskowanie oparte na współczynniku korelacji, regresję wieloraką i taksonomiczną metodę diagraficzną. Jan Czekanowski odegrał wybitną rolę w rozpowszechnianiu biometrii wśród uczonych polskich przez I wojną światową i w okresie międzywojennym.[49]

Profesor Juliusz Leo (1861—1918), wykładowca skarbowości na Uniwersytecie Jagiellońskim i prezydent miasta Krakowa, stanął na czele utworzonego w 1912 r. Polskiego Towarzystwa Statystycznego. Był m.in. autorem prac *Podatek od spadków w teorii i polityce skarbowej państw europejskich* (Kraków 1891) oraz *Finanse Galicji oraz projekt reformy skarbu krajowego* (Kraków 1890).[50] To jemu zawdzięczamy inicjatywę opracowania w latach 1912—1915 i wydania *Statystyki Polski* — pierwszego rocznika historyczno-statystycznego obejmującego całość ziem polskich pod zaborami.

Lwowski geograf i kartograf Eugeniusz Romer (1871—1954) opracował w latach 1915 i 1916 i wydał w 1917 r. w Krakowie *Geograficzno-statystyczny atlas Polski*, w którym zgromadził obszerny materiał statystyczny dotyczący ziem polskich. Następnie zaś, wspólnie z drem Ignacym Weinfeldem, opracował i opublikował słynny *Rocznik statystyczny Polski. Tablice statystyczne*, który doczekał się aż czterech wydań polskich (w latach 1917, 1922, 1923 i 1924). Opublikowano go również w niemieckiej wersji językowej — *Statistisches Jahrbuch Polens* (Krakau 1917) i po francusku — *Annuaire statistique Polonais* (Cracovie 1917). *Rocznik statystyczny Polski. Tablice statystyczne* był drugą, wydaną po *Statystyce Polski* Adama Krzyżanowskiego i Kazimierza Kumanieckiego, tak obszerną publikacją przedstawiającą rozwój społeczno-gospodarczy ziem polskich pod zaborami od przełomu XIX/XX wieku aż po I wojnę światową[51].

Wybitny statystyk i matematyk prof. Zygmunt Limanowski (1877—1943), który rozpoczął karierę zawodową w Krajowym Biurze Statystycznym we Lwo-

[49] M. Krzyśko, *Czekanowski Jan (1882—1965),* [w:] *Statystycy polscy*, Warszawa 2012, s. 74—82.

[50] Por. C. Bąk-Koczarska, *Juliusz Leo — twórca Wielkiego Krakowa*, Prace Komisji Historycznej nr 47, Oddział PAN w Krakowie, Ossolineum 1986; J. Pociecha, *Leo Juliusz (1861—1918),* [w:] *Statystycy polscy,* Warszawa 2012, s. 208—213.

[51] J. Berger, *Roczniki statystyczne ziem polskich z lat 1913—1917,* [w:] *Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich*, Warszawa 1994, s. 150—153.

wie w 1913 r., opracował m.in. wydany w 1918 r. raport *Zniszczenia wojenne w budowlach Królestwa Polskiego* i przetłumaczył na język polski pracę G. Yule'a *Wstęp do teorii statystyki* (1921), uznawaną za pierwszy polski podręcznik statystyki teoretycznej.[52]

Absolwent Wydziału Prawa i Umiejętności Politycznych Uniwersytetu Lwowskiego i Politechniki Lwowskiej Zbigniew Pazdro (1873—1939) był w latach 1909—1912 profesorem nadzwyczajnym w Akademii Rolniczej w Dublanach, a w latach 1912—1914 docentem ekonomii społecznej w Wyższej Szkole Lasowej we Lwowie. Opublikował szereg prac dotyczących statystyki ludności, statystyki gmin i statystyki gospodarczej, głównie na łamach *Wiadomości Statystycznych o Stosunkach Krajowych* i „Ekonomisty". Należały do nich zwłaszcza opracowania: *Pisarze gminni*, *Wydatki administracyjne w gminach podlegających ustawie gminnej z 1866 r.*, *Zaludnienie gmin i obszarów dworskich według spisu z 1900 r.*, *Strajki w Galicji Wschodniej w 1902 i 1903 r.* oraz *Projekt austriackiej ustawy emigracyjnej z 1913 r.* W 1919 r. został profesorem zwyczajnym Politechniki Lwowskiej.[53]

Za pioniera teorii statystyki w Polsce, którego prace stanowiły podwaliny wielu badań statystycznych GUS, uważany jest Zygmunt Gargas (1876—1948). Po studiach na Uniwersytecie Lwowskim zajmował się zagadnieniami prawnymi, ekonomicznymi, teorią statystyki, statystyką historyczną i rozwojem myśli statystycznej. Do jego najbardziej znanych dzieł należą: *Poglądy ekonomiczne w Polsce XVII wieku* (Lwów 1897), *Studia z zakresu teorii statystyki* (Kraków 1901), *Handel obnośny a państwo* (Kraków 1900), *Reforma drogowa w Galicji* (Kraków 1898), *Reforma opodatkowania towarzystw akcyjnych* (Lwów 1906), *Staszic jako statystyk* (Lwów 1902) oraz *Stosunki Polski z Ameryką* (Lwów 1906). Ponadto Zygmunt Gargas publikował artykuły dotyczące zagadnień prawno-ekonomicznych w „Gazecie Sądowej Warszawskiej", „Ruchu Społecznym" i Bibliotece Warszawskiej". Prowadzone przez niego badania były związane z określeniem przedmiotu statystyki, szacowaniem statystycznym oraz statystyką historyczną. Interesowała go statystyka jako metoda badawcza, jakość badań statystycznych, ale i teoretyczne, organizacyjne aspekty gromadzenia danych statystycznych.[54]

---

[52] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XVII/3, Kraków 1972; J. Berger, *Limanowski Zygmunt (1877—1943),* [w:] *Statystycy polscy*, Warszawa 2012, s. 214—216.

[53] R. Mozołowski, *Pazdro Zbigniew Walenty 1873—1939,* [w:] *Słownik Biograficzny Statystyków Polskich,* Warszawa 1998, s. 246 i 247.

[54] S. Kwiatkowski, *Gargas Zygmunt,* [w:] *Słownik Biograficzny Statystyków Polskich,* Warszawa 1998, s. 99 i 100.

Z Galicji pochodził także Franciszek Bujak (1875—1953), badacz dziejów społeczno-gospodarczych Polski na Uniwersytecie Jagiellońskim w latach 1899—1919, a od 1920 r. profesor na Uniwersytecie Warszawskim i w Wyższej Szkole Handlowej. Franciszek Bujak jest twórcą metody statystyki historycznej i prekursorem monograficznych badań społeczno-ekonomicznych wsi. Należał do jednych z pierwszych uczonych wykorzystujących metryki jako źródła statystyczne do badań nad ruchem naturalnym ludności. Opublikował m.in. prace: *Maszkienice. Wieś powiatu brzeskiego* (Kraków 1901), *Limanowa. Miasteczko powiatowe w zachodniej Galicji* (Kraków 1902), *Żmiąca. Wieś powiatu limanowskiego* (Kraków 1903), *Studia nad osadnictwem Małopolski* (Kraków 1905), *Wieś zachodnio-galicyjska u schyłku XIX wieku* (Lwów 1906), a także *Galicja. Kraj. Ludność. Społeczeństwo. Rolnictwo* (Lwów 1908).[55]

Galicyjskie ośrodki naukowe we Lwowie i Krakowie odegrały bardzo ważną rolę w rozwoju myśli i instytucji statystycznych i w życiu odrodzonej Polski w ogóle. Trudno przecenić wkład ich pracy w powstanie Głównego Urzędu Statystycznego.

Statystyka rozwijana przez polskie towarzystwa naukowe pod zaborem austriackim

Równolegle do państwowej statystyki administracyjnej rozwijał się w Galicji polski ruch naukowy w dziedzinie nauk ekonomiczno-społecznych, w tym statystyki. W 1867 r. powstało w Krakowie Towarzystwo Prawniczo-Ekonomiczne, którego zadaniem było kształcenie i rozwijanie prawoznawstwa i nauk ekonomiczno-społecznych, a dla popierania handlu i zbierania informacji ekonomicznych o krajach wychodźstwa Polaków w 1894 r. założono we Lwowie Towarzystwo Handlowo-Geograficzne.[56]

Ważną rolę w umocnieniu naukowych ruchów społecznych ekonomistów polskich przed I wojną światową odegrały Zjazdy Prawników i Ekonomistów Polskich, które miały miejsce: w Krakowie w 1887 r. i 1906 r., we Lwowie

[55] S. Inglot, *Franciszek Bujak. Działalność naukowa i pedagogiczna*, Wrocław 1955; *Demografia w zainteresowaniach, pracach i programach naukowych Franciszka Bujaka*, „Zeszyty naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie", Nr 70, 1974.

[56] J. Małkowska, *Towarzystwa i instytucje naukowe, popularnonaukowe, techniczne i naukę popierające*, „Nauka Polska" 1927, t. 7, s. 332.

w 1889 r. i 1912 r. oraz w Poznaniu w 1893 r.[57] Zjazdy te inicjowały powstawanie wydawnictw ekonomicznych, umacniały przekonanie, że wszystkie ziemie polskie pod trzema zaborami stanowią jedną całość. Tylko w latach 1914—1916 wydano w języku polskim prawie 200 prac z dziedziny ekonomii, statystyki i demografii.[58]

Wybuch I wojny światowej przyspieszył proces samoorganizacji polskich ekonomistów i statystyków, gdyż wywołał nadzieję na odrodzenie Państwa Polskiego. W powołanym w 1914 r. w Krakowie Naczelnym Komitecie Narodowym (NKN) powstało Biuro Prac Ekonomicznych, opracowujące założenia polskiej polityki gospodarczej po wojnie. Z inicjatywy NKN w 1915 r. powstał Instytut Ekonomiczny w Krakowie.[59]

Najważniejszą inicjatywą polskich statystyków przed I wojną światową było opracowanie publikacji statystycznej obejmującej swym zasięgiem całość ziem polskich w granicach przedrozbiorowych. W tym celu w 1912 r. utworzono w Krakowie Polskie Towarzystwo Statystyczne. Jego założycielami byli: Władysław Kumaniecki, Władysław Studnicki (1867—1953) i Juliusz Leo. Cesarsko-Królewskie Namiestnictwo we Lwowie zatwierdziło jego statut 9 kwietnia 1912 r. i po formalnej rejestracji Polskie Towarzystwo Statystyczne rozpoczęło pracę.[60] Na czele Polskiego Towarzystwa Statystycznego stanął — wybrany na prezesa — prof. Juliusz Leo, specjalista prawa administracyjnego, ówczesny prezydent miasta Krakowa. Sekretarzem PTS został prof. Kazimierz Kumaniecki — statystyk i prawnik z Uniwersytetu Jagiellońskiego.[61]

Celem Polskiego Towarzystwa Statystycznego miało być — według statutu — „badanie statystyczne stosunków gospodarczych i społecznych ziem polskich oraz wychodźstwa polskiego". W tym celu powołano Biuro statystyczne ziem polskich, którego zadaniem miało być wydawanie roczników statystyki polskiej oraz

[57] Zob. szerzej: W. Kamiński, *Zjazdy Prawników i Ekonomistów Polskich 1887—1922*, maszynopis, Archiwum PTE w Warszawie; J. Cabaj, *Walczyć nauką za sprawę Ojczyzny. Zjazdy ponadzaborowe polskich środowisk naukowych i zawodowych jako czynnik integracji narodowej (1869—1914)*, Siedlce 2007.

[58] W. Roszkowski, *Społeczny ruch ekonomistów w Polsce przed rokiem 1939*, Warszawa 1977, maszynopis; B. Sordylowa, *Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich*, cz. 2, Warszawa 1994.

[59] Por. *Dokumenty Naczelnego Komitetu Narodowego 1914—1917*, Kraków 1917.

[60] AP Kr., Starostwo Grodzkie Krakowskie, sygn. 208; J. Berger, *Powstanie i pierwsze lata działalności Polskiego Towarzystwa Statystycznego,* [w:] *Statystyka wczoraj, dziś i jutro*, Warszawa 2008, s. 26 i 27.

[61] Por. *Kazimierz Władysław Kumaniecki,* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, Kraków 1971, t. XVI/2; *Kazimierz Władysław Kumaniecki,* [w:] *Statystycy polscy*, Warszawa 2012, s.192—194.

monografii i podręczników do statystyki. Tych szerokich planów, ze względu na wybuch I wojny światowej, nie udało się zrealizować. Polskie Towarzystwo Statystyczne opublikowało jednak *Statystykę Polski* — pierwszy polski rocznik statystyczny obejmujący swym zasięgiem całość ziem polskich będących pod zaborami, którego wartość trudno przecenić. Publikację wydał Uniwersytet Jagielloński w 1915 r. Sfinansowało ją kilka instytucji naukowych, w tym Krakowska Izba Przemysłowa i Handlowa i Akademia Umiejętności w Krakowie.[62]

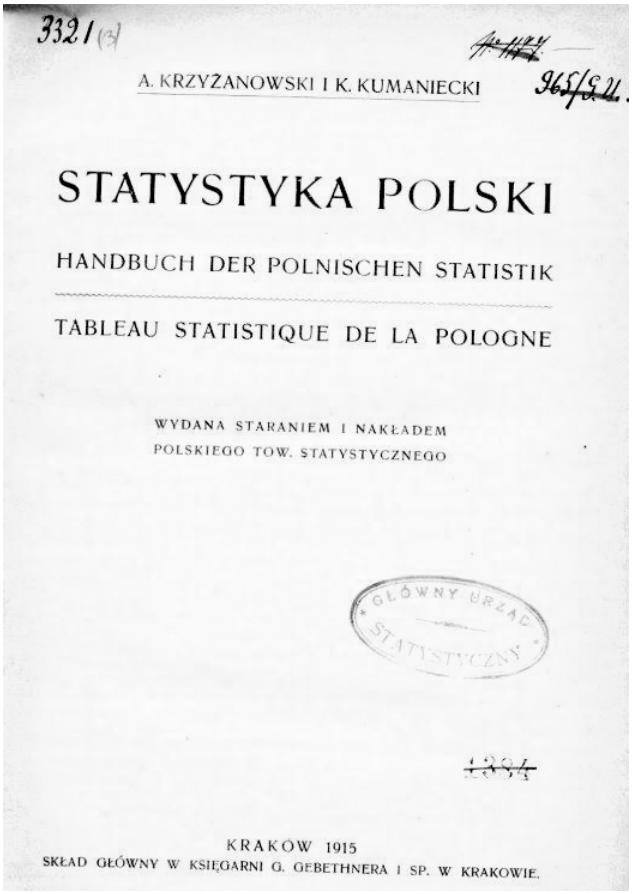

Statystykę Polski wydano pod redakcją Adama Krzyżanowskiego (1872—1963) i prof. Kazimierza Kumanieckiego, ale w jej opracowaniu uczestniczyło kilka osób, w tym m.in.: Franciszek Bujak — historyk gospodarczy (jako przewodniczący Komitetu Redakcyjnego), Edward Surzycki — dziekan Wydziału Rolniczego Uniwersytetu Jagiellońskiego, Edward Grabowski, Marcin Nadobnik ze Lwowa, Michał Römer z Wilna. Inicjatywę wydania *Statystyki Polski* wspierali: Władysław Jaworski — prawnik, polityk, członek Polskiej Akademii Umiejętności, Stanisław Kutrzeba — historyk i ówczesny dziekan Wydziału Prawa UJ i Franciszek Stefczyk — ekonomista, historyk i spółdzielca.[63]

Zakres tematyczny i chronologiczny dzieła warunkowało istnienie wiarygodnych źródeł statystycznych, dlatego był on różny dla badanych dziedzin. Autorzy oparli swe badania głównie na źródłach drukowanych, tylko wyjątkowo wykorzystując rękopisy. Trudności statystycznego ba-

[62] Szerzej o okolicznościach wydania *Statystyki Polski* i zbieranych na nią funduszach zob. Archiwum PAN w Krakowie, Korespondencja Sekretariatu Generalnego: 1914, sygn. 686.
[63] A. Krzyżanowski, W. Kumaniecki, *Statystyka Polski*, Kraków 1915, s. XVI—XVIII.

dania dotyczącego ziem polskich wynikały nie tylko z rozproszenia, ale i z różnorodności danych źródłowych. Porównując dane dla obszaru ziem polskich w granicach Rosji, Prus i Austro-Węgier autorzy napotykali nie tylko różnice językowe, ale także różnice w jednostkach mierniczych powierzchni, ciężaru i objętości stosowanych w obliczeniach statystycznych, co pokazuje skalę metodologiczną tego przedsięwzięcia.

Polskie Towarzystwo Statystyczne wydając *Statystykę Polski* uzupełniło lukę istniejącą w oficjalnej statystyce administracyjnej państw zaborczych. Po 1915 r. nie prowadziło już działalności, podobnie jak większość stowarzyszeń, które zawiesiły swe prace na czas wojny.[64] Z chwilą likwidacji PTS zebrane fundusze przeszły w ręce gminy miasta Krakowa na cele statystyczne, jak stanowił Statut stowarzyszenia, choć nie ma na to bezpośredniego potwierdzenia w protokołach Rady Miejskiej.[65]

Statystyka rozwijana w szkołach wyższych Galicji

Nie sposób przecenić wpływu na rozwój statystyki polskiej przed 1918 r. szkół wyższych, w których powstawały katedry statystyki i rozszerzano zajęcia dydaktyczne o profilu statystycznym, takich jak m.in.: Uniwersytet Lwowski, Politechnika Lwowska, Wyższa Szkoła Rolnicza w Dublanach i Uniwersytet Jagielloński. Ich wykładowcy i wychowankowie pracowali w instytucjach statystycznych Galicji, a następnie tworzyli podstawy administracji i badań naukowych w niepodległym Państwie Polskim.[66] Warto w tym miejscu wspomnieć kilku z nich. Jerzy Michalski (1870—1942), profesor ekonomii na Politechnice Lwowskiej i Warszawskiej, był od roku 1906 docentem w katedrze skarbowości Uniwersytetu Jagiellońskiego, a w latach 1911—1924 — dyrektorem naczelnym Banku Krajowego Królestwa Galicji i Lodomerii we Lwowie. W 1917 r. wszedł do Rady Towarzystwa Ekonomistów i Statystyków Polskich.[67] Do jego głównych publikacji należały prace: *Austriacki powszechny podatek dochodowy* (1903), *Przesilenie gospodarcze światowe i w Polsce* (1931), *Zagadnienie emerytalne w państwie polskim* (1937).

[64] AP Kr., Protokoły posiedzeń Rady Miejskiej 1914—1918, sygn. 360—363; *Polskie Towarzystwo Statystyczne 1915—2012,* Warszawa 2012, s. 19.
[65] AP Kr., Starostwo Grodzkie Krakowskie, sygn. 208.
[66] *Polskie Towarzystwo Statystyczne 1912—2012, Warszawa 2012,* s. 21—28.
[67] *Kto był kim w II Rzeczypospolitej,* pod red. Jacka M. Majchrowskiego, Warszawa 1994.

Istotną rolę w rozwoju badań statystyczno-ekonomicznych odegrał w Galicji Antoni Paweł Kostanecki (1866—1941) — ekonomista, profesor, wykładowca na Uniwersytecie we Fryburgu, Politechnice Lwowskiej, od 1910 r. Uniwersytecie Jagiellońskim (od 1914 r.) i Uniwersytecie Warszawskim. Jego główne prace to: *Der öffentiliche Kredit im Mittelalter* (1889), *Das Aktienindossament* (1900), *Der wirthschaftliche Werth vom Standpunkt der geschichtlichen Forschung: Versuch einer Morphologie des wirthschaftlichen Werthes* (1900), *Arbeit und Armut: ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte sozialer Ideen* (1909) oraz *Problem ekonomii: myśl gospodarcza a myśl kulturalna* (1929). Antoni Kostanecki był pracownikiem Rady Departamentu Skarbu Tymczasowej Rady Stanu. W latach 1917——1919 sprawował funkcję rektora Uniwersytetu Warszawskiego. Był czynnym członkiem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego i pierwszym prezesem Towarzystwa Ekonomistów i Statystyków.[68]

Władysław Ochenkowski (1840—1908), profesor Uniwersytetu Lwowskiego od 1892 r., kierował Katedrą Ekonomii Społecznej, pełnił funkcje dziekana Wydziału Prawa (1897/98), rektora (1902/03) i prorektora (1903/04) tej uczelni. Po studiach w Jenie w dziedzinie ekonomii, uwieńczonych doktoratem w 1867 r. (praca *Macleod's Kredit-und Geldtheorie*), prowadził badania nad historią gospodarki w Anglii. W latach 1872 i 1873 uzupełniał studia ekonomiczne na Akademii w Magyarovar, a w latach 1877 i 1878 studiował statystykę na Uniwersytecie Lwowskim. Przez dwa pracował w Miejskim Biurze Statystycznym we Lwowie (1873—1875). W 1878 r. obronił pracę habilitacyjną *Englands Gesetzgebung in Bezug auf die Preisse* i został docentem nauk politycznych na Uniwersytecie w Jenie, a w 1880 r. otrzymał tam tytuł profesora nadzwyczajnego. W latach 1898—1908 był profesorem i kierownikiem Katedry Ekonomicznej na Uniwersytecie Lwowskim. W 1888 r. został członkiem Akademii Umiejętności w Krakowie, a wkrótce potem również — American Academy of Political and Social Sciences (od 1890 r.) oraz British Economic Association (od 1893 r.). W pracy naukowej Władysław Ochenkowski zajmował się finansami, polityką społeczną oraz historią gospodarczą Anglii. Był inicjatorem polskich badań nad dziejami gospodarczymi Anglii, dokonał analizy angielskiej polityki cenowej od XIV do XVII wieku, uzasadnił tworzenie w Anglii kas oszczędnościowych. Był autorem wielu prac naukowych, m.in.: *Olej skalny (nafta) w Galicji* (1870), *Sprawa gruntowa w Irlandyi* (1870), *Ziemska własność gmin w Galicji, ich kapitały pieniężne*

[68] S. Zaleski, *Antoni Kostanecki (1866—1941)*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego" s. 202 i 203.

i stan bierny (1874), *Angielskie kasy oszczędności* (1877), *John Locke als Nationaloekonom* (1879), *Die Anfänge der englischen See- und Schiffahrpolitik* (1881) i *Die württembergische Zentralstelle für Handel und Gewerbe* (1886).[69]

Stefan Pawlik (1858—1926) — agronom, doktor filozofii, profesor administracji rolnej i rektor Politechniki Lwowskiej — był absolwentem wiedeńskiej Wyższej Szkoły für Bodenkultur (1883). W 1891 r. objął stanowisko profesora-adiunkta w Katedrze Administracji Rolniczej Wyższej Szkoły Rolniczej w Dublanach, zostając w latach 1916—1919 dyrektorem tej uczelni (pod zmienioną nazwą Akademii Rolniczej). Stefan Pawlik był członkiem założycielem Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego we Lwowie, a w 1925 r. został wybrany na jego prezesa. Polskie Towarzystwo Ekonomiczne we Lwowie, powołane 27 lutego 1921 r., wydawało „Rozprawy i Sprawozdania PTE we Lwowie". Stefan Pawlik został pośmiertnie odznaczony Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski.[70]

Tylko w Galicji — dzięki znaczącej autonomii politycznej w porównaniu z pozostałymi ziemiami polskimi znajdującymi się pod zaborem rosyjskim i pruskim — były prowadzone szerokie polskie badania statystyczne i to zarówno w instytucjach centralnych Austro-Węgier, jak i w instytucjach krajowych, w tym w biurach statystycznych, na wyższych uczelniach i w towarzystwach naukowych.

[69] A. Skowroński, *Władysław Ochenkowski jako ekonomista*, Poznań 1927; *Biogramy uczonych polskich*, Część I: *Nauki społeczne*, zeszyt 1: K—O, Wrocław 1984.

[70] W. Roszkowski, *Społeczny ruch ekonomistów w Polsce przed rokiem 1939*, Warszawa 1977; J. i T. Orłowscy, *Zarys historii PTE*, Warszawa 1987; Z. Popławski, *Dzieje Politechniki Lwowskiej 1844—1945*, Ossolineum, 1992.

dr Bożena Łazowska

Główny Urząd Statystyczny w latach 1918—1939

Geneza powstania GUS

Główny Urząd Statystyczny powstał na mocy Reskryptu Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego z 13 lipca 1918 r. o utworzeniu i organizacji Głównego Urzędu Statystycznego.[1] Jego genezy należy szukać w okresie I wojny światowej (1914—1918), a nawet wcześniej — od początków XIX wieku.[2]

Wybuch I wojny światowej przyspieszył proces samoorganizacji polskich ekonomistów i statystyków, gdyż wywołał nadzieję na odrodzenie państwa polskiego. W powołanym w 1914 r. w Krakowie Naczelnym Komitecie Narodowym (NKN) powstało Biuro Prac Ekonomicznych, opracowujące założenia polskiej polityki gospodarczej po wojnie. Z inicjatywy NKN powstał w 1915 r. w Krakowie Instytut Ekonomiczny. Wzrosła również aktywność ekonomistów polskich skupionych w ośrodkach naukowych poza granicami kraju (w Berlinie, Lozannie, Petersburgu).[3]

3 grudnia 1917 r. grono współpracowników redakcji kwartalnika „Ekonomista", powiązanych głównie z istniejącym od 1910 r. Biurem Pracy Społecznej, założyło Towarzystwo Ekonomistów i Statystyków Polskich z siedzibą w redakcji czasopisma przy ul. Jasnej 19 w Warszawie.[4] Członkami założycielami Towarzystwa Ekonomistów i Statystyków Polskich byli: Jan Dmochowski, Franciszek Doleżal, Stefan Dziewulski, Kazimierz Kasperski, Stanisław Kempner, Włodzimierz Wakar. W grudniu 1917 r. do Rady Towarzystwa zostali wybrani: Jan Dmochowski, Franciszek Doleżal, Stefan Dziewulski, Kazimierz Kasperski, Stanisław Kempner, Antoni Kostanecki, Ludwik Krzywicki, Zdzisław Ludkie-

[1] „Monitor Polski" z 19 VII 1918 r., nr 100.

[2] Zob. szerzej: AGAD, „Rada Stanu Królestwa Polskiego", sygn. 107; H. Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808 i 1810 r.*, „Kwartalnik Statystyczny" 1925, t. 2, z. 1; *Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich,* Warszawa 1994.

[3] Por. J. Zalewski, *Życie naukowe polskie na obczyźnie i na kresach*, „Nauka Polska" 1919, t. 2.

[4] Zob. szerzej: *Polskie Towarzystwo Statystyczne 1912—1992,* Warszawa 1992, s. 9—25.

wicz, Jerzy Michalski, Edward Strasburger, Włodzimierz Wakar i Władysław Zawadzki.[5] Działacze Sekcji włączyli się aktywnie w budowanie Głównego Urzędu Statystycznego.[6]

Nie sposób przecenić wpływu na rozwój statystyki polskiej przed i po 1918 r., szkół wyższych, w których to powstawały katedry statystyki i rozszerzano zajęcia dydaktyczne o profilu statystycznym, takie jak m.in. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Uniwersytet Warszawski, Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie i Uniwersytet Jagielloński. Ich wykładowcy i wychowankowie tworzyli GUS.[7]

Gdy w sierpniu 1915 r. okupacyjne władze rosyjskie zostały zmuszone działaniami wojennymi do opuszczenia Warszawy, archiwum i zbiór materiałów statystycznych Warszawskiego Komitetu Statystycznego pozostał w stanie nienaruszonym.[8] Kustoszem tych zbiorów liczących ok. 3000 woluminów oraz mienia pozostałego po Warszawskim Komitecie Statystycznym został 15 września 1915 r. — z ramienia Komitetu Obywatelskiego m. Warszawy — prof. Ludwik Krzywicki.[9]

Po ogłoszeniu tzw. aktu 5 listopada 1916 r. niemieckie władze okupacyjne rozwiązały Komitet Obywatelski m. Warszawy, a Warszawski Komitet Statystyczny został włączony z dniem 1 stycznia 1917 r. do Wydziału Statystycznego m. Warszawy jako Sekcja III. Ludwik Krzywicki został naczelnikiem Wydziału Statystycznego m. Warszawy i prowadził prace nad pełnym uporządkowaniem archiwum i biblioteki oraz opracowaniem materiałów statystycznych pozostawionych przez władze rosyjskie. W pierwszej połowie 1917 r. L. Krzywicki opracował projekt utworzenia Urzędu Statystycznego w Królestwie Polskim, zakładający pełną centralizację badań statystycznych, który jednak nie został zrealizowany.[10]

Dalsze prace legislacyjne wznowione zostały po kilku miesiącach przez powołaną 12 września 1917 r. Radę Regencyjną Królestwa Polskiego.[11]

---

[5] R. Mozołowski, *Założyciele Towarzystwa Ekonomistów i Statystyków Polskich*, „Kwartalnik Statystyczny" 1999 nr 3, s. 29—31; *Słownik Biograficzny Statystyków Polskich*, Warszawa 1998.

[6] *Polskie Towarzystwo Statystyczne 1912—2012,* Warszawa, s. 26 i 27.

[7] Op.cit., s. 21—28.

[8] L. Michrowski, *Moje wspomnienia o pracach statystycznych w b. Królestwie Polskim,* „Wiadomości Statystyczne" 1968, nr 11, s. 42.

[9] CA GUS, „GUS 1918—1939", sygn. 843/7, t. 1109.

[10] AAN. „Tymczasowa Rada Stanu Królestwa Polskiego 1916—1918", sygn. 49; Krzywicki Ludwik, [w:] *Statystycy polscy*, Warszawa 2012, s. 178—184.

[11] Por. Z. Winnicki, *Rada Regencyjna i jej organy (1917—1918),* Wrocław 1991.

№ 100. Warszawa, Piątek 19 Lipca 1918 roku. Rok I.

PRENUMERATA: Z odnoszeniem do domu lub przesyłką pocztą: rocznie 24 mk., półrocznie 12 mk., kwartalnie 6 mk., miesięcznie 2 mk. Numer pojedyńczy 10 fenigów.

MONITOR POLSKI

WYCHODZI CODZIENNIE Z WYJĄTKIEM NIEDZIEL I ŚWIĄT.

OGŁOSZENIA. „Monitor Polski" przyjmuje ogłoszenia rządowe, instytucji społecznych i użyteczności publicznej, zaś od osób prywatnych, tylko takie, które wynikają ze stosunku do władz rządowych i powyższych instytucji. Cena za wiersz drobnego pisma (petit) po tekście 1 Mk.

Redakcja i Administracja Pl. Małachowskiego Nr. 4. | Redakcja otwarta od 9—1 i 5—8 p. p. | Redaktor przyjmuje od 11—12 w południe.

DZIAŁ URZĘDOWY.

RESKRYPT

Rady Regencyjnej o utworzeniu i organizacji głównego Urzędu Statystycznego.

My, RADA REGENCYJNA KRÓLESTWA POLSKIEGO, postanowiliśmy i stanowimy, co następuje:

1. W celu zbierania, opracowywania i publikowania danych statystycznych, tyczących się Królestwa Polskiego, tworzy się „Główny Urząd Statystyczny Królestwa Polskiego", podlegający bezpośrednio Prezydjum Rady Ministrów.

2. Dyrektor Głównego Urzędu Statystycznego uczestniczy w posiedzeniach Rady Ministrów z głosem doradczym, ilekroć chodzi o ustalenie zadań budżetu Urzędu i wogóle o sprawy, dotyczące statystyki.

3. Zadaniem Głównego Urzędu Statystycznego jest:
1) przeprowadzanie badań statystycznych według programu zatwierdzanego przez Radę Ministrów,
2) nadawanie jednolitego kierunku wszystkim badaniom statystycznym, podejmowanym przez polskie władze państwowe, z wyjątkiem tych tylko badań, które drogą specjalnej ustawy przekazane zostaną innemu urzędowi,
3) ogłaszanie wyniku badań statystycznych, przeprowadzanych zarówno przez Główny Urząd Statystyczny, jak również przez inne urzędy państwowe.

4. Z własnej inicjatywy Ministerstwa lub inne urzędy państwowe mogą podejmować badania statystyczne w obrębie swej działalności i przez własne organa jedynie po uprzedniem porozumieniu się z Głównym Urzędem Statystycznym. W razie niemożności osiągnięcia porozumienia decyduje Rada Ministrów.

5. Jeżeli jakiemuś urzędowi państwowemu dla celów administracyjnych potrzebne są wyniki statystyczne, nie przewidziane w planie przez Głównego Urzędu Statystycznego, lub jeżeli wykończenie takich wykazów przewidziane jest w terminie późniejszym, zniżeli tego potrzeba danemu urzędowi, w takim razie kierownik tego urzędu może przydzielić do Głównego Urzędu Statystycznego swego referenta i potrzebną ilość sił pomocniczych dla przeprowadzenia lub przyśpieszenia potrzebnej mu statystyki.

6. Wyniki badań statystycznych, przeprowadzanych przez urzędy państwowe, ogłaszane są w wydawnictwach Głównego Urzędu Statystycznego, lub też po porozumieniu się z Głównym Urzędem Statystycznym w wydawnictwach poszczególnych Ministerstw, albo innych urzędów państwowych. Dane statystyczne bez powolenia Głównego Urzędu Statystycznego nie mogą być przez urzędy państwowe udzielane osobom prywatnym.

7. Przy zbieraniu dat statystycznych Główny Urząd Statystyczny może posługiwać się wszystkiemi urzędami państwowemi po uzyskaniu na to upoważnienia od właściwego Ministerstwa.

8. Rada Ministrów może uznać pewne wyniki badań statystycznych za tajemnicę urzędową, a to na wniosek Ministerstwa, zainteresowanego w tajemnicy.

9. Główny Urząd Statystyczny składa się z dyrektora, kierującego całą działalnością biura, kierowników wydziałów, radców ministerjalnych, referentów, oraz personelu pomocniczego: rachmistrzów, kontrolerów i t. d.

10. Przy Głównym Urzędzie Statystycznym istnieje w charakterze organu doradczego Główna Rada Statystyczna, złożona z:
a) Dyrektora Głównego Urzędu Statystycznego, który jest jednocześnie przewodniczącym Rady Statystycznej; zastępcę przewodniczącego mianuje z pośród członków Głównej Rady Statystycznej Prezydent Ministrów,
b) przedstawicieli wszystkich Ministerstw, delegowanych przez odnośnych Ministrów,
c) przedstawicieli biur statystycznych urzędów autonomicznych, upoważnionych przez Prezydenta Ministrów do wysyłania swych przedstawicieli do Głównej Rady Statystycznej,
d) przedstawicieli najważniejszych stowarzyszeń naukowych, społecznych i gospodarczych, upoważnionych przez Prezydenta Ministrów do wysyłania swych przedstawicieli do Głównej Rady Statystycznej,
e) profesorów ekonomji i statystyki wyższych państwowych zakładów naukowych, powołanych przez Prezydenta Ministrów,
f) kierowników wydziałów Głównego Urzędu Statystycznego z głosem doradczym.

11. Posiedzenia Głównej Rady Statystycznej odbywają się na zaproszenie Dyrektora Głównego Urzędu Statystycznego w miarę potrzeby, oraz obowiązkowo raz na rok. Posiedzenia doroczne mają na celu rozpatrzenie działalności Głównego Urzędu Statystycznego w roku ubiegłym i planów jego pracy na rok przyszły.

Warszawa, dn. 13 lipca 1918 roku.

† *Aleksander Kakowski*, Arcybiskup
Józef Ostrowski.
L. P.

Prezydent Ministrów:
Steczkowski.

*

NAJDOSTOJNIEJSZA RADA REGENCYJNA postanowieniem z dnia 13 lipca 1918 r. mianowała p. Stanisława Świętochowskiego Szefem Sekcji Górniczo-Hutniczej w Ministerstwie Przemysłu i Handlu.

DZIAŁ NIEURZĘDOWY.

Warszawa, 19 lipca 1918 roku.

Na terenie rosyjskim rozwijać się zaczyna wielka gra interesów mocarstwowych. W grze tej sama Rosja, przynajmniej na razie, schodzi na plan drugi. Staje się raczej objektem, czas bardziej słabnącym w otchłani własnego chaosu. Dla Europy istnieje obecnie *kwestja rosyjska* i takie jej uregulowanie, które najlepiej odpowiada interesom danego mocarstwa. Już nietylko mówić nie można o jakiemś prestige'u państwa rosyjskiego w stosunkach międzynarodowych, ale i o istotnej sile oporu, którąby Rosja przeciwstawić mogła wszelkim na jej terenie dokonywanym eksperymentom. Jest to więc upadek państwa najzupełniejszy. Dopóki państwo szamoce się w walkach wewnętrznych, przechodząc choćby najsilniejsze wstrząśnienia, lecz jest na swej ziemi gospodarzem, może ono podźwignąć się z upadku samodzielnie i zachować swą polityczną niezależność. Jeśli jednak sprzęgło się—i to tem silniej podczas wojny — z interesami jednej grupy mocarstw, które dotkliwie zawiodło, podzawszy się woli grupy innej, wtedy *obce* te grupy rozpoczynają swą akcję na terenie bezwinnego państwa, by wyzyskać wszystkie jeszcze pozostałe możliwości dla swoich własnych interesów i celów.

Tkwi w tym procesie żelazna logika wypadków, mimo całego pozornego chaosu, jaki niesie światu wojna. Nie może niegdyś wielkie państwo odgrodzić się od tego świata, z którym złączone było całym splotem ekonomicznych, politycznych i militarnych interesów. Nie może zabezpieczyć sobie neutralności i nietykalności z chwilą usunięcia się u widowni wojny. Zmieniając gwałtownie szereg pozycji na tej widowni, ponosi za to dalszą odpowiedzialność. Jest związane z faktem wojny i jej biegiem, zależy od niej, mimo, że jej nie pragnie. Jeśli przytem warunki terytorjalne na to pozwalają, staje się terenem zbrojnej interwencji.

I dziś w Rosji znajdują się niewątpliwie żywioły, przeciwne wszelkiej wogóle interwencji. Te jednak żywioły, które realnej rzeczy biorąc, wiedzą, iż całkowite zabezpieczenie się od wszelkiej interwencji nie jest dziś możliwe, dzielą się na dwa zwalczające się obozy. Część liberałów i socjalistów rosyjskich pragnie interwencji koalicyjnej, wzywa ją i podnieca w licznych enuncjacjach w kraju swym i za granicą, część druga z rządem obecnym na czele wyraźnie nastrój na korzyść interwencji Niemiec. Wzmocnienie się tego nastroju stwierdził już organ kanclerza Niemiec. Jak sądzi *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, „wchodzili tu w rachubę następujące stronnictwa i warstwy ludności: monarchiści, część październikowców i kadetów (aktualne jest zwłaszcza stanowisko Milukowa względem państw centralnych), eszelchta, znaczna część oficerów, wyższych kół wojskowych i dawnych urzędników i wreszcie bezsprzecznie znaczna część ludności wiejskiej (chłopi), wśród której nastrój niemiecki dotychczas najmniej się uwydatnił".

Silnym również zdaje się być obóz, który wzywa interwencji koalicji i rozporządza też własnemi ośrodkami wojskowemi, wzmocnionemi przypływem tych sił, które walczyły u boku koalicji, jakoteż i tych, które z państwami centralnemi zerwały.

Tak więc w dwóch kierunkach rozlega się wołanie o pomoc. Spełniający prośbę nie zapomną, nie mogą zapomnieć o swych własnych interesach. Interwencja, pociągając za sobą pewną sumę strat i kosztów, nie może być czynem idealistycznym, mającym na widoku tylko interes pragnącego tej pomocy. Na taki polityczny zbytek nie pozwala sobie żadne państwo, a już tembardziej podczas wojny, gdzie życie każdego żołnierza, każdy transport amunicji i każda porcja żywności ma swoje drogocenne znaczenie.

Koalicja akcję interwencyjną już rozpoczęła. Niemcy zajmują jeszcze postawę wyczekującą.

Reskrypt Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego
o utworzeniu i organizacji Głównego Urzędu Statystycznego

Rada Regencyjna wydała 3 stycznia 1918 r. Dekret o tymczasowej organizacji władz naczelnych w Królestwie Polskim.[12] W artykule 24 Dekretu postanowiono, że sprawy dotyczące statystyki będą powierzone Ministerstwu Spraw Wewnętrznych, w którym na początku stycznia 1918 r. utworzono Wydział Statystyczny Sekcji Ogólnej MSW. Do tego Wydziału włączono 15 stycznia 1918 r. byłą Sekcję III Wydziału Statystycznego Magistratu Warszawy. Wydział Statystyczny MSW przejął formalnie 1 lutego 1918 r. od Magistratu m. Warszawy zbiory biblioteczne i archiwalne pozostałe po Warszawskim Komitecie Statystycznym wraz z personelem. Ludwik Krzywicki został naczelnikiem tegoż Wydziału Statystycznego, a dr Jan Rutkowski — referentem. W czerwcu 1918 r. Wydział Statystyczny zatrudniał już 9 osób.[13]

Projekt organizacji Centralnego Biura Statystycznego, przygotowany w Wydziale Statystycznym, opracował 6 lutego 1918 r. dr Jan Rutkowski.[14] W omawianym dokumencie określono przede wszystkim cel powołania Centralnego Biura Statystycznego. Miało ono zbierać, opracowywać i publikować dane statystyczne odnoszące się do Królestwa Polskiego. W projekcie określone zostały szczegółowe zadania CBS, w tym zwłaszcza kierowanie wszystkimi badaniami statystycznymi podejmowanymi przez władze państwowe z wyjątkiem tych badań, które na drodze specjalnej ustawy zostaną przekazane innemu urzędowi. Wyniki swoich prac Centralne Biuro Statystyczne miało publikować w wydawnictwach urzędowych, przy czym zarówno minister spraw wewnętrznych, jak i Rada Ministrów mogły uznać część wyników za tajemnicę urzędową. Ustalaniem programu badań miał zająć się organ doradczy — Centralna Komisja Statystyczna.[15] Projekt organizacji Centralnego Biura Statystycznego pióra Jana Rutkowskiego, z nielicznymi poprawkami, został przedstawiony Radzie Ministrów 11 czerwca 1918 r. jako projekt dekretu Rady Regencyjnej o utworzeniu i organizacji Głównego Urzędu Statystycznego.[16]

Prowadzone w tym okresie przez Wydział Statystyczny MSW badania statystyczne, napotykały ogromne trudności, ponieważ stosunki administracyjne nie były jeszcze wówczas uregulowane. Na terenie Generalnego Gubernator-

[12] *Dziennik Praw Królestwa Polskiego 1918*, Nr 1, poz. 1.

[13] J. Buzek, *Pierwsze dziesięciolecie Głównego Urzędu Statystycznego*, t. I, Warszawa: GUS, 1936.

[14] CA GUS, „GUS 1918—1939", sygn. I/1: Projekt organizacji Centralnego Biura Statystycznego w administracji państwowej Królestwa Polskiego (6 II 1918).

[15] CA GUS, „GUS 1918—1939", sygn. I/1: Poprawki do projektu dr Jana Rutkowskiego dotyczyły głównie zmiany nazwy Centralnego Biura Statystycznego na Główny Urząd Statystyczny oraz Centralnej Komisji Statystycznej na Główną Radę Statystyczną.

[16] CA GUS, „GUS 1918—1939", sygn. I/1.

stwa Warszawskiego polskie władze centralne mogły komunikować się z zarządami miejskimi i gminami wiejskimi jedynie za pośrednictwem władz niemieckich.[17] Utworzone na mocy dekretu Rady Regencyjnej z 3 stycznia 1918 r. ministerstwa, nie mogąc w warunkach okupacji uzyskać potrzebnych danych statystycznych do swej działalności administracyjnej, próbowały na własną rękę prowadzić badania statystyczne. Do właściwej organizacji statystyki państwowej miał doprowadzić reskrypt Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego z 13 lipca 1918 r. powołujący do życia Główny Urząd Statystyczny.

Reskrypt Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego

Reskrypt Rady Regencyjnej nakładał na GUS, podlegający bezpośrednio Ministerstwu Spraw Wewnętrznych, obowiązek zbierania, opracowywania i publikowania danych statystycznych dotyczących Królestwa Polskiego. Główny Urząd Statystyczny miał nadawać jednolity kierunek wszystkim badaniom statystycznym podejmowanym przez polskie władze państwowe z wyjątkiem przekazywanych na mocy specjalnej ustawy innemu urzędowi, a także obowiązek publikowania wyników badań statystycznych przeprowadzonych nie tylko przez GUS, ale i przez inne urzędy państwowe.[18] Wszystkie podejmowane przez ministerstwa i inne urzędy państwowe badania statystyczne powinny być uzgadniane z Głównym Urzędem Statystycznym. GUS mógł przy zbieraniu danych statystycznych posługiwać się wszystkimi innymi urzędami państwowymi po uzyskaniu upoważnienia właściwego ministra. Reskrypt Rady Regencyjnej postanawiał, że Głównym Urzędem Statystycznym kieruje dyrektor, mający do dyspozycji kierowników wydziałów, radców ministerialnych, referentów oraz pracowników personelu pomocniczego — rachmistrzów, kontrolerów itd. Reskrypt utworzył przy GUS działającą jako organ doradczy Główną Radę Statystyczną.[19] Zadaniem Rady było rozpatrywanie bieżącej działalności GUS i planów jego pracy na przyszły rok. Reskrypt Rady Regencyjnej stworzył prawne i organizacyjne podstawy do powstania centralnego urzędu statystycznego ówczesnego Królestwa Polskiego, a następnie odrodzonej Polski.

[17] CA GUS, „GUS 1918—1939", sygn. I/1.
[18] „Monitor Polski" z 19 VII 1918 r., nr 100.
[19] Statut Głównej Rady Statystycznej ogłoszono rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 24 stycznia 1920 r. w „Monitorze Polskim" nr 20.

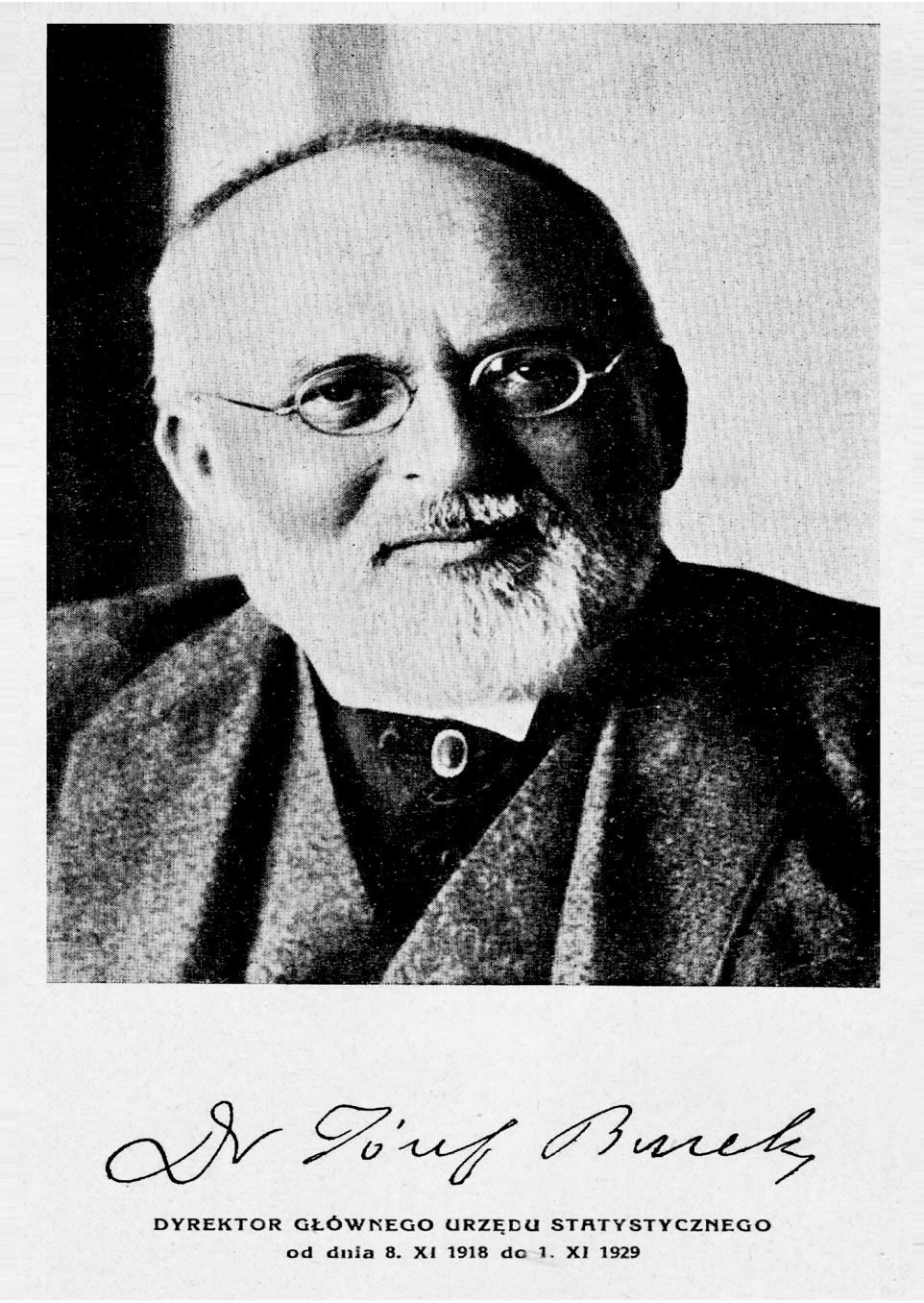

Pierwszy dyrektor GUS — prof. Józef Buzek

22 lipca 1918 r. na posiedzeniu Rady Ministrów Minister Spraw Wewnętrznych Królestwa Polskiego Jan Stecki zgłosił kandydaturę prof. Józefa Buzka na pierwszego dyrektora GUS. Rada Ministrów zaaprobowała ten wniosek i postanowiła, że prof. Józef Buzek poza pracą na stanowisku Dyrektora GUS będzie mógł wykładać na Uniwersytecie oraz utworzy w GUS seminarium statystyczne celem kształcenia teoretycznego i praktycznego pracowników Urzędu. Rada Ministrów na posiedzeniu 22 lipca 1918 r. podjęła też decyzję, że do czasu zgody prof. Józefa Buzka na przyjęcie stanowiska Dyrektora GUS Urzędem będzie kierował dotychczasowy naczelnik Wydziału Statystycznego MSW — prof. Ludwik Krzywicki.[20] Ostatecznie dopiero 8 listopada 1918 r. decyzją prowizorium rządowego Władysława Wróblewskiego Dyrektorem GUS oficjalnie mianowano Józefa Buzka, profesora zwyczajnego prawa administracyjnego i statystyki na Uniwersytecie Lwowskim, członka zwyczajnego Międzynarodowego Instytutu Statystycznego.[21] Postanowieniem Naczelnika Państwa — Józefa Piłsudskiego — 17 lipca 1919 r. prof. Józef Buzek został mianowany Podsekretarzem Stanu *ad personam* z powołaniem na stanowisko Dyrektora GUS.[22]

Józef Buzek, pracownik Centralnej Komisji Statystycznej w Wiedniu, od 1910 r. profesor zwyczajny statystyki i prawa administracyjnego Uniwersytetu we Lwowie, kierownik Biura Statystycznego we Lwowie, pełnił funkcję Dyrektora GUS przez jedenaście lat (1918—1929). W uznaniu zasług przy tworzeniu polskiej statystyki administracyjnej Ignacy Mościcki Prezydent RP nadał mu 27 września 1929 r. Krzyż Komandorski z gwiazdą Orderu Odrodzenia Polski.[23]

Za czasów Rady Regencyjnej, działalność GUS ograniczała się do obszaru ówczesnego Królestwa Polskiego, czyli do obszaru Generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego i Lubelskiego, obejmujących dawne Królestwo Kongresowe (bez guberni suwalskiej i 4 powiatów b. guberni siedleckiej). W 1919 r. działalność Urzędu rozszerzyła się na Małopolskę, 4 powiaty b. guberni siedleckiej: Radzyń, Konstantynów, Białą i Włodawę oraz na obwód białostocki powiaty: Bielsk, Białystok i Sokółkę. Na zajętej przez wojska polskie części dawnej guberni wołyńskiej, grodzieńskiej, kowieńskiej, wileńskiej i mińskiej Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich zorganizował Urząd Statystyczny w Wilnie, a na obszarze

[20] AAN. „Protokóły posiedzeń Rady Ministrów Królestwa Polskiego", t. 3.

[21] „Monitor Polski" Nr 194 z 5 XI 1918 r.

[22] Zob. CA GUS, „GUS 1918—1939", sygn. I/15. J. Buzek, op.cit., s. 626; *Ludwik Krzywicki: praca zbiorowa poświęcona jego życiu i twórczości*, Warszawa 1938.

[23] B. Łazowska, *Józef Buzek,* [w:] *Statystycy polscy*, Warszawa 2012, s. 57—61.

podlegającym Naczelnej Radzie Ludowej w Poznaniu badania statystyczne prowadzone były przez Wydział Statystyczny Departamentu Aprowizacyjnego Ministerstwa b. Dzielnicy Pruskiej.

Od końca 1918 r. trwało przejmowanie materiałów z lat 1915—1918, wytworzonych przez władze okupacyjne Królestwa Polskiego z Generalnych Gubernatorstw: Warszawskiego i Lubelskiego. Dzięki wsparciu Rady Ministrów RP GUS przejął do 1919 r. część materiałów z Ministerstwa Przemysłu i Handlu, Ministerstwa Robót Publicznych, a także akta b. niemieckiej Komisji Krajoznawczej pozostawione przez okupanta w gmachu Politechniki Warszawskiej.[24]

Na Lubelszczyźnie, znajdującej się podczas I wojny światowej pod okupacją austriacką, istniał Wydział Statystyczny Generalnego Gubernatorstwa Lubelskiego kierowany przez Kazimierza Władysława Kumanieckiego, którego materiały zostały przejęte przez Komisję Likwidacyjną Naczelnego Dowództwa Wojsk Polskich w Lublinie. Komisja ta 8 marca 1919 r. wyekspediowała materiały b. Wydziału Statystycznego z Lublina do GUS.[25]

Na podstawie upoważnienia Prezydium Rady Ministrów GUS przejął w końcu grudnia 1920 r. z Galicyjskiego Wydziału Krajowego we Lwowie materiały Krajowego Biura Statystycznego i Krajowego Biura Statystyki Przemysłowej.[26] Na początku stycznia 1919 r. GUS porozumiał się też z Radą Narodową Księstwa Cieszyńskiego w sprawie przesyłania do Urzędu statystyki dotyczącej Księstwa Cieszyńskiego.[27]

Naczelna Rada Ludowa w Poznaniu przejęła w 1918 r. zadania statystyczne wykonywane poprzednio przez okupacyjne władze niemieckie. Od 1919 r. statystykę administracyjną prowadziło Ministerstwo b. Dzielnicy Pruskiej. Utworzono w nim Wydział Statystyczny Departamentu Aprowizacyjnego, który przejął zadania Wydziału Statystycznego Głównego Urzędu Żywnościowego. Kierujący nim Rajmund Buławski opracowywał i przesyłał odtąd do GUS materiały statystyczne dotyczące Wielkopolski.[28]

W kwietniu 1919 r. w Wilnie został zorganizowany przez dr Władysława Studnickiego Wydział Statystyczny w ramach Zarządu Cywilnego Ziem Wschod-

[24] R. Wojciechowska, *Nieznane dokumenty z historii Głównego Urzędu Statystycznego*, „Wiadomości Statystyczne" 1971, nr 9, s. 46.
[25] Ibidem.
[26] CA GUS, „GUS 1918—1939", sygn. I/5.
[27] Ibidem. sygn. I/2.
[28] Zob. szerzej: *Statystycy Polscy,* Warszawa 2012, s. 54—56.

nich, który zbierał materiały statystyczne z dawnych guberni: wołyńskiej, grodzieńskiej, kowieńskiej i mińskiej. W 1920 r. jego pracę przejął GUS.[29]

Organizacja GUS i twórcy Urzędu

Już w grudniu 1918 r. Główny Urząd Statystyczny przystąpił do opracowania na polecenie Rady Ministrów RP planu organizacji statystyki państwowej, w oparciu o reskrypt Rady Regencyjnej. Jednocześnie przystąpiono w Urzędzie do opracowania projektu ustawy o statystyce administracyjnej. Było to niezmiernie ważne, gdyż reskrypt Rady Regencyjnej z 13 lipca 1918 r. ograniczał się do określenia pozycji GUS w administracji państwowej, nie zawierał natomiast norm określających podstawowe przepisy w dziedzinie prawa administracyjnego, tj. obowiązków ludności w stosunku do GUS, a szczególnie nie precyzował obowiązku składania deklaracji statystycznych.[30]

Opracowany przez GUS projekt Ustawy został przyjęty na posiedzeniu Rady Ministrów RP 25 lipca 1919 r., a następnie zatwierdzony przez Sejm RR Ustawą z 21 października 1919 r. o organizacji statystyki administracyjnej. Według tej Ustawy GUS był naczelnym organem państwowej statystyki administracyjnej, podległym bezpośrednio Radzie Ministrów RP. Przeprowadzał spisy powszechne i inne badania statystyczne, a wyniki tych badań dostarczał władzom państwowym, samorządowym i innym oraz ogłaszał w wydawnictwach GUS.

Ustawa o organizacji statystyki administracyjnej zawierała też postanowienie o opracowywaniu przez GUS co 10 lat powszechnych spisów ludności oraz o opracowaniu przez GUS statystyki wyborów do Sejmu Ustawodawczego. Zadaniem GUS było nadawanie jednolitego kierunku wszystkim badaniom statystycznym podejmowanym przez władze państwowe. Ustawa stanowiła podstawę prawną działalności GUS, określała podstawowe przepisy w dziedzinie statystycznego prawa administracyjnego, regulując sprawy deklaracji statystycznych, czyli składania zeznań lub sprawozdań.[31]

13 lutego 1922 r. Rada Ministrów podjęła uchwałę o włączeniu Głównego Urzędu Statystycznego do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Ustawą

[29] CA GUS, „GUS 1918—1939", sygn. I/3. W związku z wojną polsko-rosyjską 1920 r. GUS przerwał swe prace, ewakuując się w sierpniu do Cieszyna, skąd powrócono już we wrześniu 1920 r. do Warszawy.

[30] J. Buzek, op.cit., s.16.

[31] Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej z 15 XI 1919 r., Nr 85, poz. 464.

z 1 czerwca 1923 r. Sejm ustanowił GUS naczelnym organem statystyki administracyjnej przy Ministrze Spraw Wewnętrznych, co zakończyło tworzenie podstaw ustrojowych Urzędu.[32]

Po ogłoszeniu przez Sejm Ustawy z 21 października 1919 r. o organizacji statystyki administracyjnej podjęto prace nad zapewnieniem Urzędowi fachowego personelu. Józef Buzek zatrudnił 1 listopada 1918 r. w GUS 14 pracowników merytorycznych i 2 pracowników pomocniczych. Wśród nowo zatrudnionych było — poza dyrektorem — tylko 3 pracowników naukowych: Ludwik Krzywicki, Jan Rutkowski i Benedykt Bornstein. W ciągu 1919 r. ich liczba wzrosła do 69, a liczba pracowników pomocniczych do czterech.[33] Liczba stałych pracowników GUS zwiększała się bardziej lub mniej równomiernie przez cały okres międzywojenny. Natomiast liczba pracowników Biura Powszechnych Spisów wzrastała gwałtownie w okresach prac spisowych. Przykładowo, w 1923 r., gdy najbardziej nasilone były prace nad opracowaniem spisu powszechnego ludności z 1921 r., liczba pracowników oddelegowanych do tych prac wynosiła 633 osoby, a liczba wszystkich pracowników GUS w tym okresie wynosiła 936. Dla porównania w 1922 r. liczba pracowników GUS wynosiła 294 osoby, a w 1924 r.— 769 osób. Podobnie po II powszechnym spisie ludności z 1931 r. liczba stałych pracowników GUS w roku budżetowym 1933/34 wynosiła 356 osób, a liczba pracowników Biura Powszechnych Spisów — 398 osób (ogółem GUS zatrudniał wówczas 754 osoby), podczas gdy w roku budżetowym 1938/39 liczba pracowników GUS wynosiła 589 osób.[34]

Od początku 1919 r. trwały pertraktacje Głównego Urzędu Statystycznego z urzędami centralnymi dotyczące zawarcia umów w sprawie podziału kompetencji w zakresie badań statystycznych. GUS bowiem, jako centralna instytucja statystyczna w kraju, prowadził badania według programu zatwierdzonego przez Radę Ministrów, a inne urzędy mogły prowadzić badania statystyczne po uzyskaniu zgody GUS. Reskrypt Rady Regencyjnej nie rozgraniczał ściśle kompetencji Urzędu w tym zakresie. Uregulowano je dopiero odrębnymi umowami zawartymi przez GUS: 31 stycznia 1919 r. z Ministerstwem Rolnictwa i Dóbr Pań-

[32] Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej z 1923 r., Nr 60, poz. 436.

[33] J. Buzek, op.cit., s. 62. Już w pierwszym roku działalności udało się prof. Józefowi Buzkowi pozyskać do pracy w Urzędzie kilku wybitnych pracowników naukowych. Byli to: dr Ignacy Weinfeld — wicedyrektor GUS, Stefan Szulc — docent Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie, prof. Antoni Sujkowski z Wyższej Szkoły Handlowej, dr Maria Zawadzka, dr Edward Grabowski, dr Jan Landau i dr Henryk Grossman. Rosła też stopniowo liczba urzędników GUS.

[34] CA GUS, „GUS 1918—1939", sygn. I/368.

stwowych, 14 lutego 1919 r. z Ministerstwem Wyznań i Oświecenia Publicznego, 16 lipca 1919 r. z Ministerstwem Przemysłu i Handlu, 24 grudnia 1919 r. z Ministerstwem Pracy i Opieki Społecznej. Dalsze rozmowy prowadzono w 1920 r. m.in. z Ministerstwem Aprowizacji, skąd przejęto prace wydziału statystycznego prowadzonego przez Edwarda Szturm de Sztrema i z Głównym Urzędem Likwidacyjnym, od którego w tymże roku przejęto wydział prac archiwalnych.[35]

W latach 1919—1924 Rada Ministrów RP wprowadziła normy regulujące praktycznie wszystkie dziedziny badań statystycznych. Całość prac badawczych GUS była prowadzona na rzecz administracji państwowej.

Chociaż przepisy ustawy o statystyce administracyjnej były precyzyjne i zakładały całkowitą centralizację statystyki administracyjnej w Polsce, to jednak w rzeczywistości nie były w wielu ministerstwach respektowane. Dlatego też 5 grudnia 1924 r. Rada Ministrów podjęła uchwałę na mocy której GUS miał ustalić, które ministerstwa prowadzą własne badania statystyczne oraz nakazującą ministrom, aby w podległych im urzędach zaprzestano prowadzenia tychże badań. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych wydało następnie okólnik z 13 kwietnia 1925 r. do wszystkich wojewodów, Delegata Rządu w Wilnie i Komisarza Rządu w Warszawie nakazujący, aby o dane statystyczne zwracały się jedynie do GUS lub do władz samorządowych za pośrednictwem GUS.[36]

---

[35] CA GUS, „GUS 1918—1939", sygn. I/4. Rozporządzeniem Rady Ministrów z 18 marca 1921 r. GUS otrzymał swój pierwszy statut, który dzielił Urząd na 9 wydziałów: Prezydialny, Wydawnictw i Pomocy Naukowych, Spisu Jednodniowego, Statystyki Ruchu Naturalnego Ludności, Statystyki Szkolnej, Statystyki Rolniczej i Aprowizacyjnej, Statystyki Pracy, Statystyki Handlu Zagranicznego, Statystyki Finansów i Samorządu. Po zmianie Statutu GUS, Rozporządzeniem Rady Ministrów z 26 listopada w 1929 r., Urząd dzielił się na 10 wydziałów: Prezydialny, Spisu Ludności, Statystyki Ruchu Ludności, Statystyki Sądowej, Statystyki Oświaty, Statystyki Rolniczej, Statystyki Przemysłowej, Statystyki Handlu Zagranicznego i Komunikacji, Statystyki Finansów i Samorządu oraz Statystyki Społecznej. Kolejny Statut GUS przyjęto 1 grudnia 1930 r. Główny Urząd Statystyczny dzielił się na 10 wydziałów GUS i Biuro Spisów Powszechnych. Wydziały były następujące: Ogólny, Statystyki Ruchu Ludności, Statystyki Oświaty, Statystyki Sądowej, Statystyki Społecznej, Statystyki Rolniczej, Statystyki Przemysłowej, Statystyki Handlu i Komunikacji, Statystyki Kredytowej, Statystyki Samorządu Terytorialnego i Finansów Publicznych.

[36] CA GUS, „GUS 1918—1939", sygn. I/41; Dz. Urz. MSW z 1925 r. Nr 2, poz. 241. Ustawa o organizacji statystyki administracyjnej z 21 października 1919 r. obejmowała swoim zasięgiem ziemie administrowane wówczas przez władze polskie. W związku ze zmianami granic w okresie dwudziestolecia międzywojennego wydawano kilkakrotnie ustawy i rozporządzenia dotyczące rozciągnięcia mocy ustawy. 16 czerwca 1922 r. ustawą objęto ziemie górnośląskie województwa śląskiego, 21 grudnia 1922 r. — obszar Ziemi Wileńskiej, 6 września 1923 r. — województwo nowogródzkie, poleskie, wołyńskie, powiaty: brasławski, dziśnieński, duniłowiczowski, wilejski, grodzieński, wołkowyski oraz gminy: białowieską, naziwską i suchopolską powiatu bielskiego, a 11 października 1938 r. — ziemie Śląska Cieszyńskiego.

Pierwsza siedziba GUS przy ul. Jasnej 10 w Warszawie (widok obecny)

Pierwsza siedziba Urzędu w latach 1918—1919 mieściła się w Warszawie przy ul. Jasnej 10. W lipcu 1919 r. zakupiono nieruchomość w Al. Jerozolimskich 32, użytkowaną przez GUS od stycznia 1920 r. Tuż po pierwszym spisie ludności, GUS otrzymał czasowo lokal przy ul. Nowowiejskiej i wprowadził prace na dwie zmiany. Po ukończeniu prac spisowych warunki lokalowe nieco się poprawiły — GUS otrzymał lokal przy ul. Złotej (umiejscowiono tam oddział maszyn) i magazyn przy ul. Ogrodowej.[37]

Pierwsze badania GUS prowadzone były na materiałach pozostawionych przez zaborców. Wykorzystując prace źródłowe Warszawskiego Komitetu Statystycznego, GUS wydał w latach 1918—1920 serię publikacji „Przyczynki do statystyki byłego Królestwa Polskiego wydawane przez Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej". W ramach tej serii ukazały się trzy niezwykle cenne publikacje: *Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego* (t. 1 opracowany przez Stefana Szulca w 1920 r.), *Serwituty w r. 1912* (t. 2 opracowany przez Ludwika Krzywickiego w 1918 r.), *Analiza krytyczna danych statystycznych dotyczących ruchu naturalnego ludności b. Królestwa Kongresowego* (opracowana przez Benedykta Bornsteina w 1920 r.).[38]

W 1919 r. GUS rozpoczął wydawanie fundamentalnej serii „Statystyka Polski". Pierwsze dwie publikacje tej serii: *Stan szkolnictwa powszechnego w grudniu 1917 r. na terytorium obu byłych generalnych gubernatorstw: warszawskiego i lubelskiego* oraz *Zasiewy i zbiory w roku 1918* — oparte jeszcze były na danych zbieranych przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, ale już tom trzeci pt. *Ruch naturalny ludności wyznań chrześcijańskich w b. Królestwie Kongresowym w latach 1909—1918* w całości samodzielnie przygotował i opublikował GUS.

W latach 1919—1939 w serii „Statystyka Polski" wydano łącznie 173 publikacje analityczno-statystyczne.[39]

W 1920 r. rozpoczęto wydawanie „Miesięcznika Statystycznego", przekształconego od przełomu lat 1923/24 w „Kwartalnik Statystyczny" i „Wiadomości Statystyczne". Od 1922 r. GUS publikował miesięcznik „Statystyka Pracy" (przekształcony w 1927 r. w kwartalnik) oraz *Rocznik Handlu Zagranicznego.*

[37] J. Buzek, op.cit., s. 623 i 624.
[38] Szerzej: *Bibliografia wydawnictw Głównego Urzędu Statystycznego 1918—1968,* Warszawa 1968.
[39] S. Szulc, *Wydawnictwa w pierwszych latach istnienia Głównego Urzędu Statystycznego*, „Kwartalnik Statystyczny" 1930, t. VII, s. 715—719.

W połowie 1919 r. przystąpiono do opracowywania pierwszego *Rocznika Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej*. Było to zadanie niezwykle trudne z uwagi na toczące się w 1920 r. działania wojenne, nieustalone przed Traktatem Ryskim granice Rzeczypospolitej Polskiej, a zwłaszcza ze względu na zbierane według różnych metod w zaborach dane statystyczne, ogłaszane także w różnej postaci. W pierwszym okresie GUS nie prowadził jeszcze własnych badań statystycznych, lecz zbierając dane ze wszystkich dostępnych źródeł pozostawionych po zaborcach, próbował opracować możliwie pełną charakterystykę ziem polskich. Wymagało to wielu przeliczeń, ujednoliceń zastanych materiałów statystycznych, a przede wszystkim określenia, które dane dotyczą terytorium niepodległej Polski, co było niemożliwe aż do marca 1921 r. Trzeba podkreślić, że część materiałów statystycznych, zwłaszcza z b. Królestwa Kongresowego, była bardzo mało wiarygodna, a do części terytorium b. zaboru rosyjskiego nie było żadnych publikowanych informacji.[40] Kontrola i sprawdzanie danych z konieczności zabierały więcej czasu, niż ich późniejsza analiza. Zbierano dane statystyczne głównie dotyczące powiatów, posiłkując się również nielicznymi źródłami statystyki wtórnej prowadzonej przez powstające organy administracyjne państwa. Mimo tych trudności w połowie 1921 r. ukazał się I tom *Rocznika Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej*, a drugi tom GUS wydał w 1923 r.[41] Część druga rocznika (lata 1920—1922) została już opracowana na materiałach własnych Głównego Urzędu Statystycznego z uwzględnieniem materiałów państw zaborczych. Obejmowała ona rolnictwo, przemysł, spółki akcyjne, komunikację, handel zagraniczny, ceny, kredyt, skarbowość, wymiar sprawiedliwości, szkolnictwo, czasopiśmiennictwo, zdrowotność, spółdzielczość, statystykę społeczną, emigrację i repatriację, wybory oraz plebiscyty. Zebrane dane dotyczyły pierwszej połowy 1920 r. z retrospekcją w niektórych działach do 1889, 1902 i 1912 r. w przekrojach wojewódzkich, niektóre zaś według powiatów.

Przy powstawaniu i organizacji GUS, a także w rozwoju myśli i instytucji statystycznych w odrodzonej Polsce bardzo ważną rolę odegrali statystycy wywodzący się z galicyjskich ośrodków naukowych we Lwowie i Krakowie.[42]

Osobą kluczową był przede wszystkim Józef Buzek (1873—1936). W dwudziestoleciu międzywojennym opublikował cały szereg prac poświęconych staty-

[40] J. Rutkowski, *Uwagi krytyczne o badaniach Warszawskiego Komitetu Statystycznego nad własnością ziemską w Królestwie Polskim*, „Miesięcznik Statystyczny" 1922, cz. 1, z. 3, s. 85—105.

[41] S. Szulc, *Wydawnictwa w pierwszych latach istnienia Głównego Urzędu Statystycznego*, s. 716.

[42] B. Łazowska, *Wkład galicyjskiej myśli statystycznej w powstanie GUS*, „Wiadomości Statystyczne" 2008, nr 4, s. 16—21.

styce, jej organizacji w Polsce i zagadnieniom pokrewnym, w tym zwłaszcza: *Problemat równowagi budżetu państwowego w świetle statystyki finansowej* (Warszawa 1923), *Zakres działania i budżety państwowych urzędów statystycznych przed wojną i obecnie* (Warszawa 1925), *Die Organisation der amtlichen Statistik in Polen* (Jena 1927), *Zagadnienie utworzenia państwowej rady gospodarczej: referat wygłoszony na posiedzeniach komisji opiniodawczej (rolniczej) przy prezesie Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów* (Warszawa 1927), *Historia ogólna Głównego Urzędu Statystycznego od roku 1918 do roku 1928.*[43] Józef Buzek rozwinął też monumentalne serie wydawnicze, takie jak: „Statystyka Polski", „Skorowidz miejscowości RP" i zorganizował w Warszawie XVIII Sesję Międzynarodowego Instytutu Statystycznego.

Ignacy Weinfeld (1877—1939), prawnik i statystyk, w 1918 r. szef Wydziału Skarbowego w Komitecie Rządzącym dla Galicji, w latach 1922—1924 był zastępcą dyrektora Głównego Urzędu Statystycznego.[44]

Jan Rutkowski (1886—1949) — od 1912 r. pracownik Krajowego Biura Statystycznego we Lwowie, po odzyskaniu niepodległości przez Polskę pracował w Wydziale Statystyki Rolniczej GUS w Warszawie. Zasłużył się głównie opracowaniem podstaw metodologicznych statystyki rolniczej, w tym wydaniem krytycznego zestawienia badań Warszawskiego Komitetu Statystycznego opublikowanych w *Trudach Warszawskogo Statisticzeskogo Komiteta* z lat 1894—1909.[45]

Dr Tadeusz Rutowski (1852—1918), kierownik Oddziału Statystyki Przemysłu i Handlu w Krajowym Biurze Statystycznym we Lwowie, redaktor *Rocznika Statystyki Galicji, Rocznika Statystyki Przemysłu i Handlu Krajowego,* autor kilku znaczących analitycznych wydawnictw statystycznych dotyczących statystyki przemysłu i cen przyczynił się do zorganizowania statystyki gospodarczej w GUS.[46]

Opracowane przez kierownika Miejskiego Biura Statystycznego w Krakowie — Kazimierza Kumanieckiego — przed I wojną światową publikacje, takie

[43] „Kwartalnik Statystyczny", Warszawa 1930, t. VII, z. 2, s. 575—714.

[44] *Ruch służbowy*, *Miesięcznik Statystyczny* 1922, cz. 1, s. 79, [o przeniesieniu dr Ignacego Weinfelda z Ministerstwa Skarbu na stanowisko zastępcy dyrektora GUS].

[45] Główne prace Jana Rutkowskiego to: *Statystyka zawodowa ludności wiejskiej w Polsce w drugiej połowie XVI wieku* (1918), *Zarys gospodarczy dziejów Polski w czasach przedrozbiorowych* (1923), *Badania nad podziałem dochodów w Polsce w czasach nowożytnych* (1938).

[46] *Polski Słownik Biograficzny,* t. XXXIII, z. 137, Kraków 1989.

jak *Prawdopodobieństwo w statystyce* (Kraków 1910) oraz *Tymczasowe wyniki spisu ludności w Krakowie z 31 XII 1910 roku* były drogowskazem metodologicznym i źródłowym dla tego typu opracowań wydawanych po 1918 r. w Głównym Urzędzie Statystycznym.[47]

Lwowski geograf i kartograf Eugeniusz Romer (1871—1954) opracował w latach 1915—1916 i wydał w 1917 r. w Krakowie *Geograficzno-statystyczny atlas Polski*, w którym zgromadził obszerny materiał statystyczny dotyczący ziem polskich. Następnie, wspólnie z dr Ignacym Weinfeldem opracował i opublikował słynny *Rocznik Statystyczny Polski. Tablice statystyczne*, który doczekał się aż czterech wydań polskich (w 1917, 1922, 1923 i 1924 r.).[48] *Rocznik Statystyczny Polski. Tablice statystyczne* był drugą wydaną po *Statystyce Polski* Adama Krzyżanowskiego i Kazimierza Kumanieckiego tak obszerną publikacją przedstawiającą rozwój społeczno-gospodarczy ziem polskich pod zaborami od przełomu XIX/XX wieku, aż po I wojnę światową.[49]

Wybitny statystyk i matematyk prof. Zygmunt Limanowski (1877—1943), który w 1913 r. rozpoczął karierę zawodową w Krajowym Biurze Statystycznym we Lwowie, po odzyskaniu przez Polskę niepodległości pracował w Wydziale Statystycznym Powszechnej Dyrekcji Ubezpieczeń Wzajemnych, a następnie w latach 1921—1929 był naczelnikiem Wydziału Statystycznego m.st. Warszawy. Opracował wydany w 1918 r. raport *Zniszczenia wojenne w budowlach Królestwa Polskiego* i przetłumaczył na język polski pracę G. Yule'a *Wstęp do teorii statystyki* (1921), uznawaną za pierwszy polski podręcznik statystyki teoretycznej. Zasługą Z. Limanowskiego było ujednolicenie terminologii statystycznej oraz redakcja *Rocznika Statystycznego m.st. Warszawy* (1921—1922), *Miesięcznika m.st. Warszawy* (1923—1924), *Przeglądu Statystycznego* (od 1937 r.) i *Rocznika statystyki miast polskich* (t. 1—2; 1928—1930).[50]

Absolwent Wydziału Prawa i Umiejętności Politycznych Uniwersytetu Lwowskiego i Politechniki Lwowskiej, profesor administracji i prawa administracyjnego Uniwersytetu Lwowskiego — Zbigniew Pazdro (1873—1939), który opublikował szereg prac dotyczących statystyki ludności, statystyki gmin i statystyki gospodarczej głównie na łamach „Wiadomości o stosunkach krajowych" i „Eko-

[47] Kazimierz Władysław Kumaniecki, [w:] *Polski Słownik Biograficzny,* t. XVI, z. 2, Kraków 1971.

[48] Opublikowano go również w niemieckiej wersji językowej *Statistisches Jahrbuch Polens* (Krakau 1917) i francuskiej wersji językowej *Annuaire statistique Polonais* (Cracovie 1917).

[49] J. Berger, *Roczniki statystyczne ziem polskich z lat 1913—1917,* [w:] *Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich,* Warszawa 1994, s. 150—153.

[50] Zygmunt Limanowski, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XVII/3. Kraków 1972.

nomisty", został w 1920 r. powołany na członka Głównej Rady Statystycznej jako przedstawiciel środowiska naukowego. Prof. Zbigniew Pazdro zajmował się w niej przede wszystkim metodologią prac GUS, w tym szczególnie interesowała go metodologia spisu powszechnego z 1921 r.[51]

Dr Ignacy Kräutler (1884—1944) — matematyk, podjął po I wojnie światowej pracę w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, skąd w 1919 r. przeniesiony został służbowo do GUS. Kierował m.in. Wydziałem Statystyki Przemysłu (od 1919 r.), opracowywał klasyfikację zawodów i słownik nazw zawodowych w ramach przygotowywanego spisu powszechnego w 1940 r. W latach 1931—1935 był członkiem Kolegium Redakcyjnego Głównego Urzędu Statystycznego.[52]

Absolwent Uniwersytetu Lwowskiego — Zygmunt Gargas (1876—1917), zajmował się zagadnieniami prawnymi, ekonomicznymi, teorią statystyki, statystyką historyczną i rozwojem myśli statystycznej, publikując m.in.: *Studia z zakresu teorii statystyki* (Kraków 1901), *Handel obnośny a państwo* (Kraków 1900), *Reforma drogowa w Galicji* (Kraków 1898), *Reforma opodatkowania towarzystw akcyjnych* (Lwów, 1906). Prowadzone przez niego badania związane z określeniem przedmiotu statystyki, szacowaniem statystycznym, statystyką historyczną, jakością badań statystycznych oraz teoretycznymi i organizacyjnymi aspektami gromadzenia danych statystycznych wykorzystano w pracach GUS.[53]

Marcin Nadobnik (1883—1953) — absolwent Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie oraz Uniwersytetu w Berlinie, po doktoracie na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie podjął pracę w Biurze Statystycznym Wydziału Krajowego we Lwowie, którego był kierownikiem w latach 1911—1919, a następnie współorganizował GUS. Na jesieni 1919 r. został naczelnikiem Wydziału Budżetowego Ministerstwa b. Dzielnicy Pruskiej w Poznaniu i wykładowcą statystyki na Uniwersytecie Poznańskim na Wydziale Prawno-Ekonomicznym, a od 1920 r. profesorem Katedry Statystyki Uniwersytetu Poznańskiego.[54]

Pochodzący z Galicji prof. Franciszek Bujak (1875—1953), początkowo badacz dziejów społeczno-gospodarczych Polski na Uniwersytecie Jagiellońskim,

[51] Zbigniew Pazdro, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXV/3, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980.

[52] Ignacy Kräutler, [w:] *Słownik Biograficzny Statystyków Polskich*, Warszawa 1998.

[53] *Słownik Biograficzny Statystyków Polskich*, Warszawa 1998.

[54] S. Abt, *Statystyka w Wielkopolsce*, [w:] *Rozwój myśli i instytucji statystycznych...*, s. 95 i 96; *Statystycy polscy*, Warszawa 2012, s. 235—240.

a od 1920 r. na Uniwersytecie Warszawskim i w Wyższej Szkole Handlowej był twórcą metody statystyki historycznej i prekursorem monograficznych badań społeczno-ekonomicznych wsi.[55]

Statystyka rolnicza

Powołanie wydziału statystyki rolniczej przewidziano już w projekcie organizacyjnym Urzędu opracowanym przez Tymczasową Radę Stanu Królestwa Polskiego. Miał on badać stan zasiewów i urodzaju, statystykę bydła, liczbę gospodarstw rolnych, podział gruntów na różne kategorie, szachownicę pól i służebności.[56] Pierwszym kierownikiem w latach 1918—1021 Wydziału Rolniczego był Jan Rutkowski. W latach 1921—1929 Wydziałem Statystyki Rolnej kierował Edward Szturm de Sztrem, w latach 1930—1931 — Jan Strzelecki, w latach 1932—1938 — Stefan Brzeziński, a w latach 1938—1939 — Ludwik Grodzicki.[57]

W pierwszym wydanym statucie Głównego Urzędu Statystycznego z 1921 r. ustanowiono Wydział VI — Statystyki Rolniczej i Aprowizacyjnej.[58] Do zadań Wydziału należało prowadzenie „statystyki miesięcznego stanu zasiewów, przestrzeni uprawnej i plonów". Znaczna część zagadnień statystyki rolniczej była w 1921 r. przedmiotem badań Wydziału Spisu Jednodniowego, który przeprowadził spis zwierząt gospodarskich i przedsiębiorstw rolniczych. Po przeprowadzeniu przez GUS pierwszego spisu ludności 1921 r., wykształciły się w Wydziale Rolniczym wyspecjalizowane referaty: ewidencji korespondentów rolnych i badań specjalnych, bieżącej statystyki rolnej oraz statystyki wielkiej własności ziemskiej. Statystyka cen ziemiopłodów, statystyka reformy rolnej i sprawy aprowizacyjne były prowadzone przez wszystkich urzędników Wydziału. W 1924 r. utworzono w Wydziale Statystyki Rolnej i Cen referat porównawczej statystyki międzynarodowej.[59] W 1929 r. „Szczegółowy podział czynności w Wydziale Statystyki Rolnej i Cen" przypisywał poszczególne prace czterem referatom. Były to: Referat 1 — statystyki agrarnej i prac przygotowawczych do powszechnego spisu rolnego, Referat 2 — statystyki produkcji roślinnej, Referat 3 — produk-

[55] S. Inglot, *Franciszek Bujak. Działalność naukowa i pedagogiczna*, Wrocław 1955; H. Madurowicz-Urbańska, *Franciszek Bujak — o nowy kształt historii*, Kraków 2001.

[56] AAN, Akta Tymczasowej Rady Stanu, t. 49.

[57] K. Czerniewski, *Statystyka rolnicza w latach 1918—1977*, „Wiadomości Statystyczne" 1978, nr 7, s. 32.

[58] „Monitor Polski" 1921 Nr 74, poz. 115.

[59] T. Szturm de Sztrem, op.cit.

cji zwierzęcej i Referat 4 — statystyki rolnej społeczno-gospodarczej i statystyki cen.[60]

Statystyka użytków rolnych i pozostałych gruntów wymagała posiadania zaktualizowanej ewidencji gruntów. W dwudziestoleciu międzywojennym początkowo dokumentacja obszarowa oparta była o dane ze starych katastrów państw zaborczych lub wykazów podatkowych, a dopiero w latach 1928—1931 zarządy gmin dokonały rejestracji użytków, które obowiązywały do wybuchu II wojny światowej.[61] Statystyka zasiewów w latach 1920—1927 opierała się jedynie na informacjach korespondentów rolnych. W latach 1928—1931 zarządy gmin przeprowadzały coroczną, powszechną rejestrację powierzchni we wszystkich gospodarstwach. Od 1932 r. powierzchnia zasiewów była rejestrowana w gospodarstwach o obszarze ponad 50 ha, natomiast w gospodarstwach do 50 ha zasiewy szacowano globalnie dla całej grupy.[62]

W 1921 r. doprowadzono do koncentracji prac statystycznych w dziedzinie rolnictwa poprzez przejęcie agend Wydziału Statystycznego Departamentu Aprowizacji Ministerstwa b. Dzielnicy Pruskiej. W tymże roku przeprowadzono spis gospodarstw większej własności rolnej, a następnie rozpoczęto przygotowania do przeprowadzenia powszechnego spisu rolnego 1926 r., który nie został jednak zrealizowany ze względu na brak środków.[63]

W celu rozpoczęcia badań statystycznych rolnictwa już na początku 1919 r. zorganizowano sieć honorowych, bezpłatnych korespondentów rolnych, którzy nadsyłali do GUS sprawozdania według opracowanych przez Urząd wzorów. Sprawozdawczość ta dotyczyła na początku stanu zasiewów, plonów i płac robotników dniówkowych na wsi. Wraz z rozwojem badań rolniczych ulegała znacznej modyfikacji i rozszerzeniu.[64] Nadsyłane w pierwszych latach kilka razy rocznie sprawozdania, stanowiły szczególnie cenne źródło informacji o rolnictwie i były podstawą do wydawania, począwszy od 1919 r., pierwszych komunikatów rolniczych. Przykładowo na podstawie sprawozdań korespondentów rolnych GUS rozpoczął od maja 1920 r. publikowanie komunikatów rolniczych dotyczących stanu zasiewów podstawowych upraw (rzepak, pszenica

[60] CA GUS, „GUS 1918—1939. Wydział Statystyki Rolnictwa", sygn. VI/1.

[61] K. Czerniewski, *Statystyka rolnicza w latach 1918—1977*, „Wiadomości Statystyczne" 1978, nr 7, s. 33.

[62] Ibidem.

[63] J. Żeglicki, *Działalność Edwarda Szturm de Sztrema — drugiego dyrektora GUS*, „Wiadomości Statystyczne" 1968, nr 5, s. 35 i 36.

[64] K. Czerniewski, *Prace nad siecią korespondentów rolnych w latach 1919—1935*, „Wiadomości Korespondenta Rolnego" 1935, nr 13, s. 126—128.

ozima, żyto ozime, jęczmień ozimy i koniczyna).[65] W 1919 r. sieć korespondentów rolnych liczyła według Henryka Białczyńskiego ok. 300 osób, a w 1929 r. — 6 407 osób, pozostając na podobnym poziomie do 1938 r., natomiast Tadeusz Szturm de Sztrem uważał, iż w 1929 r. pracowało 7 200 korespondentów rolnych.[66] W 1924 r. Główny Urząd Statystyczny wprowadził pierwsze niewielkie premie dla korespondentów rolnych. Aby rozwinąć ich sieć i podnieść poziom ich pracy wydawano od 1932 r. miesięcznik „Wiadomości Korespondenta Rolnego", a od 1933 r. „Notatnik — Kalendarz Korespondenta Rolnego".

W 1920 r. GUS na łamach „Miesięcznika Statystycznego" ogłosił pierwsze wyniki badań dotyczących płac dziennych robotników najemnych w rolnictwie, a w 1921 r. — dotyczących zasiewów i zbiorów z lat 1918/19 r. i 1919/20.[67] Wyniki te zawierały informacje dla b. Królestwa Polskiego, b. Księstwa Poznańskiego oraz Małopolski Zachodniej. W tablicach przedstawiono płace robotników najemnych w rolnictwie z podziałem na płeć i według długości dnia pracy, a także dane o przysługujących robotnikom rolnym ordynariach oraz powierzchnię ważniejszych upraw (zboża, okopowe, przemysłowe, strączkowe i warzywa). W końcu 1927 r. GUS rozpoczął badania płac robotników rolnych nie objętych umowami zbiorowymi, a ponadto realizował badanie ankietowe dotyczące płac, zarobków i warunków pracy w rolnictwie, co było niezmiernie ważne dla zrozumienia sytuacji społeczno-gospodarczej istniejącej na polskiej wsi.

Kopalnią informacji o stanie polskiego rolnictwa był pierwszy powszechny spis ludności przeprowadzony przez GUS we wrześniu 1921 r., gdyż objął swą tematyką także badania rolnictwa (budynki, gospodarstwa rolne, ogrodnicze i leśne). Analizy jego wyników dokonali m.in: Rajmund Buławski w artykule *Szachownica. Wyniki pierwszego powszechnego spisu z dnia 30 IX 1921*, Ludwik Krzywicki w pracy *Rozbiór krytyczny wyników spisu (ludności i zwierząt gospodarskich z dn.30 IX 1921r.*), Edward Lipiński w syntezie *Ocena krytyczna wyników spisu gospodarstw wiejskich z dn.30 IX 1921 r. w województwach zachodnich*, Mieczysław Przypkowski w artykule *Ocena krytyczna wyników spisu gospodarstw wiejskich z dn.30 IX 1921 r. w województwach południowych i na*

[65] „Miesięcznik Statystyczny" 1920, t. 1, cz. 2, s. 28

[66] CA GUS, „GUS 1918—1939. Wydział Statystyki Rolnictwa", sygn. VI/43—47, sygn. VI/51—58. H. Białczyński, *Społeczny aktyw statystyczny*, „Wiadomości Statystyczne" 1968, nr 4; T. Szturm de Sztrem, *Statystyka rolna i cen*, „Kwartalnik Statystyczny" 1930, t. VII, z. 3.

[67] *Płace dzienne robotników najemnych w rolnictwie* „Miesięcznik Statystyczny" 1920, t. 1, cz. 2, s. 29—31; *Zasiewy i zbiory w 1918/19 i 1919/1920 — powierzchnia zasiana na jesieni 1920 r.,* „Miesięcznik Statystyczny" 1921, t. 3, cz. 2, s. 24; *Zasiewy i zbiory w 1919/1920*, „Miesięcznik Statystyczny" 1921, t. 3, cz. 2, s. 54—60.

Śląsku Cieszyńskim i Stefan Szulc w studium *Ocena krytyczna wyników spisu gospodarstw wiejskich z dnia 30 IX 1921 r. w województwach centralnych* publikowanych na łamach „Miesięcznika Statystycznego", „Kwartalnika Statystycznego" i w serii „Statystyka Polski".[68]

Od 1924 r. GUS prowadził ankietowe badanie cen ziemi.[69] Było to ważne zadanie bowiem dotyczyło nie tylko sfery wolnego obrotu ziemią, ale i parcelacji dokonywanych w ramach reformy rolnej. Poza tym Wydział Statystyki Rolnej i Cen opracowywał w GUS ogólny wskaźnik cen hurtowych w 8 grupach (dla 106 towarów), wskaźnik cen detalicznych w Warszawie (oparty na cenach 52 artykułów ujętych w 18 grupach), wskaźnik kosztów żywności w miastach (obliczany dla 8 400 pozycji cen w 175 miastach), periodyczne zmiany kosztów utrzymania i zmiany kosztów żywności, przeciętne ceny giełdowe ziemiopłodów, ceny bydła na targowiskach miejskich w 45 miastach itp.[70]

Analizy GUS w zakresie cen artykułów spożywczych umożliwiały prześledzenie tego zjawiska w układzie regionalnym.[71] Ważne dla polityki rolnej państwa było gromadzenie przez GUS szczegółowych danych dotyczących cen na targowiskach zwierzęcych i cen miejscowych płaconych producentom rolnym.[72]

Wyniki prac Wydziału Statystyki Rolniczej GUS publikowane były przede wszystkim w *Roczniku Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej*, *Małym Roczniku Statystycznym*, „Wiadomościach Statystycznych", „Miesięczniku Statystycznym", „Kwartalniku Statystycznym" i w serii „Statystyka Polski". W serii „Statystyka Polski" opublikowano ponad 20 analitycznych zeszytów o tematyce rolniczej, takich jak: *Zasiewy i zbiory w 1918 r.*, *Wielka własność rolna*, *Statystyka rolnicza*, *Okręgi zbożowe Polski*, *Okręgi hodowlane, produkcja i spożycie mięsa w Polsce, Ceny ziemi w Polsce.*[73] W serii tej ukazywał się w latach 1931—1939 rocznik statystyczny *Statystyka rolnicza*, którego treść była z każdym rokiem wzbo-

[68] „Kwartalnik Statystyczny" 1925, s. 583—628; „Miesięcznik Statystyczny" 1922, t. 5, z. 6, s. 1—164, *Statystyka Polski*, Warszawa 1927, t. XI, z. 4 s. IX—XXI; *Statystyka Polski*, Warszawa 1928, t. XI, z. 5 s. IX—XXXIX; *Statystyka Polski* Warszawa 1928, t. XI, z. 2, s. IX—XXXVII.

[69] Dla lat 1919—1923 materiałem źródłowym dla badań cen ziemi były dane Głównego Urzędu Ziemskiego.

[70] CA GUS, „GUS 1918—1939", sygn. III/7.

[71] J. Żeglicki, *Ceny i organizacja administracyjnej statystyki cen w latach 1918—1939*. „Wiadomości Statystyczne" 1969, nr 11, s. 39.

[72] Ibidem, s. 40.

[73] *Zasiewy i zbiory w 1918 r.*, Warszawa, GUS 1920, *Wielka własność rolna*, Warszawa, GUS 1925, *Statystyka rolnicza*, Warszawa, GUS, t. I—IX, 1931—39, *Okręgi zbożowe Polski*, Warszawa, GUS 1932 *Okręgi hodowlane, produkcja i spożycie mięsa w Polsce,* Warszawa GUS 1933, *Ceny ziemi w Polsce 1933,* Warszawa GUS 1936.

gacana. Było to kompleksowe kompendium chakteryzujące użytkowanie gruntów w Polsce oraz zasiewy i zbiory, handel zagraniczny produktami rolnymi etc.

Na podstawie Rozporządzenia Rady Ministrów z 20 września 1920 r. przeprowadzono w czerwcu i lipcu 1921 r. spis tzw. wielkiej własności ziemskiej, czyli gospodarstw rolnych i leśnych o powierzchni powyżej 50 ha ogólnego obszaru.[74] Ze względu na nieuregulowane granice państwowe, dopiero w połowie 1923 r. spis objął — na mocy specjalnych rozporządzeń Rady Ministrów — terytorium b. Litwy Środkowej i części województwa śląskiego.[75] Dlatego też wyniki spisu opublikowano dopiero w 1925 r. w opracowaniu pt. *Wielka własność rolna.*[76] Wyniki tego spisu pokazały problemy związane z wielką własnością ziemską w Polsce. Badania wielkiej własności rolnej wykonane przez GUS pozwoliły na przeprowadzenie przez państwo polskie reformy rolnej, w wyniku której w latach 1919—1927 utworzono 60 751 nowych gospodarstw na obszarze 574 544 ha (parcelacja objęła gospodarstwa powyżej 50 ha) oraz powiększono 160 854 gospodarstwa rolne o obszar 368 759 ha.[77] Począwszy od 1922 r. Główny Urząd Statystyczny opracowywał i opublikował dane dotyczące reformy rolnej, prac parcelacyjnych i regulacyjnych na wsi, co znacznie ułatwiło przeprowadzenie tych niezmiernie skomplikowanych procesów.[78]

Ważne znaczenie miało podjęcie przez GUS badania zjawiska szachownicy gruntów ornych. W oparciu o wyniki pierwszego spisu powszechnego z 1921 r. na łamach „Kwartalnika Statystycznego" w 1925 r. GUS opublikował szczegółową charakterystykę gospodarstw rolnych w odniesieniu do tzw. szachownicy gruntów.[79] Od 1923 r. Główny Urząd Statystyczny prowadził statystykę uboju bydła, a od 1925 r. — statystykę sadów owocowych i lasów państwowych.[80]

---

[74] „Dziennik Ustaw" 1920, Nr 101, poz. 668.

[75] „Dziennik Ustaw" 1923, Nr 36, poz. 237.

[76] *Wielka własność rolna*, Warszawa, GUS, 1925.

[77] J. Żeglicki, *Gospodarstwa rolne w świetle spisów powszechnych i innych badań GUS z lat 1918—1939*, „Wiadomości Statystyczne" 1969, nr 2, s. 32—35.

[78] *Prace parcelacyjne i regulacyjne w r. 1919—1921 w Rzeczypospolitej Polskiej*, „Miesięcznik Statystyczny" 1922, t. 5, cz. 2, s. 297—302; *Reforma rolna. Parcelacja. Prace regulacyjne 1919—1923*, „Kwartalnik Statystyczny" 1925, s. 246—289; *Reforma rolna. Parcelacja. Prace regulacyjne 1919—1924*, „Kwartalnik Statystyczny" 1926, s. 42—78, *Reforma rolna.Prace parcelacyjne w r. 1 926, 1927. Prace regulacyjne 1919—1926, 1927,* „Kwartalnik Statystyczny" 1929, s. 1564—1659.

[79] M. Czerniewska, *Grunty rolne, struktura zasiewów i plony w latach 1928—1937*, [w:] *Statystyka Rolnicza* 1937, s. 111—124.

[80] E. Szturm de Sztrem, *Ceny ziemi (1919—1924*), „Kwartalnik Statystyczny" 1924, s. 265—283; idem, *Statystyka uboju bydła (1923—1926),* „Kwartalnik Statystyczny" 1927, s. 781—799.

Od 1928 r. GUS prowadził kompleksową statystykę produkcji rolnej, roślinnej i zwierzęcej na podstawie rozporządzenia Rady Ministrów o statystyce produkcji rolnej, regulującego wszystkie badania statystyczne produkcji roślinnej i zwierzęcej.[81]

Zdecydowana większość publikacji Głównego Urzędu Statystycznego dotyczących rolnictwa opierała się niemal wyłącznie na badaniach własnych prowadzonych za pośrednictwem urzędów gminnych, które zbierały dane i wypełniały nadesłane przez Urząd formularze do badań oraz na materiałach zebranych przez korespondentów rolnych. Wydawnictwa GUS uwzględniały z reguły przekroje wojewódzkie i powiatowe. Dane dotyczące użytkowania ziemi oraz zwierząt gospodarskich publikowano w podziale na dwie grupy w zależności od wielkości gospodarstwa — odrębnie dla gospodarstw o powierzchni do 50 ha oraz dla powierzchni ponad 50 ha.[82] W okresie międzywojennym nie korygowano wyników uzyskanych drogą spisów i rejestracji.

Polska ze względów budżetowych praktycznie nie przeprowadziła spisu rolnego w 1931 r. W formularzach spisu ludności z 9 grudnia 1931 r. zawarto jedynie pytanie o ogólny obszar gruntów rolnych i o obszar nieużytków rolnych. Mimo to należy uznać, że statystyczne badania rolnicze prowadzone przez GUS w dwudziestoleciu międzywojennym miały zasadnicze znaczenie dla zarządzania państwem, zwłaszcza jeśli weźmie się pod uwagę wybitnie rolniczy charakter gospodarki (produkcja rolnicza w 1929 r. wynosiła 68% produkcji ogólnej kraju).[83]

Badania demograficzne

Już w pierwszym schemacie organizacyjnym Głównego Urzędu Statystycznego przesłanym do Kancelarii Cywilnej Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego we wrześniu 1919 r. proponowano utworzenie Wydziału Ludnościowego, którego zadaniem byłoby prowadzenie spisów ludności, statystyki ruchu naturalnego i emigracji.[84] Na czele tegoż Wydziału stał wówczas prof. Ludwik Krzywicki, a referentem statystyki ruchu ludności był dr Benedykt Bornstein. Zadania

[81] „Dziennik Ustaw" 1928 Nr 29, poz. 276.
[82] CA GUS, „GUS 1918—1939. IV Wydział Statystyki Rolnictwa", sygn. IV/304—1111; sygn. IV/1794—2174.
[83] J. Żeglicki, *Gospodarstwa rolne...*, s. 35.
[84] CA GUS, GUS 1918—1939. I Wydział Ogólny, sygn. I/5.

Wydziału Ludnościowego stopniowo rosły i na mocy Statutu Głównego Urzędu Statystycznego z 18 marca 1921 r. Wydział Statystyki Ruchu Naturalnego Ludności prowadził statystykę urodzeń, ślubów, zgonów, samobójstw, ruchu emigracyjnego i wędrówkowego oraz statystykę sanitarną.[85] Od 1 lutego 1924 r. do Wydziału Ruchu Naturalnego Ludności przydzielono referat statystyki zdrowotności. Od 8 listopada 1929 r. zmieniono nazwę jednostki na Wydział Statystyki Ruchu Ludności, który obejmował statystykę małżeństw, urodzeń i zgonów, statystykę wędrówek wewnętrznych, statystykę sanitarną i kościelną. W skład Wydziału weszły też Biblioteka i Biuro Kartograficzne.[86]

Początkowe prace badawcze nad demografią podjęto w GUS bazując na materiałach pozostawionych przez zaborców, głównie w oparciu o źródła i opracowania zgromadzone w Warszawskim Komitecie Statystycznym.[87] W 1920 r. GUS opublikował w „Miesięczniku Statystycznym" pierwsze własne opracowania: *Stosunki ludnościowe w b. dzielnicy pruskiej* i *Ludność Śląska Cieszyńskiego według miejsca przynależności.*[88] W tymże roku ukazała się też kluczowa analiza Stefana Szulca *Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności Królestwa Polskiego*, w której autor przedstawił m.in. zestawienia ludności w większych okręgach Królestwa w latach: 1811, 1820, 1868 i 1897 oraz ludność według powiatów w latach 1890—1913 i obliczył ogólną liczbę ludności Królestwa za lata 1819—1913. Praca ta ukazała się w pierwszej trzytomowej serii GUS „Przyczynki do statystyki Królestwa Polskiego".[89]

W 1920 r. GUS wydał w tejże serii — Benedykta Bornsteina *Analizę krytyczną danych statystycznych, wieku i wykształcenia dotyczących ruchu naturalnego ludności b. Królestwa Kongresowego*. W pracy tej przedstawiono m.in. ruch naturalny ludności Królestwa Polskiego w latach 1891—1910 i obliczono współczynniki ruchu naturalnego ludności Królestwa Polskiego dla okresu lat 1891—1912.[90] W 1921 r. GUS opublikował III tom serii „Statystyki Polski" —

[85] „Monitor Polski" z 1921 r. Nr 74, poz. 115.

[86] „Monitor Polski" z 1929 r. Nr 272, poz. 627; Zarządzeniem wewnętrznym Dyrektora GUS z 29 XI 1931 r. przyłączono ponownie Bibliotekę i Biuro Kartograficzne do I Wydziału Ogólnego GUS.

[87] CA GUS. GUS 1918—1939. I Wydział Ogólny, sygn. I/3.

[88] *Stosunki ludnościowe w b. dzielnicy pruskiej,* „Miesięcznik Statystyczny" 1920, t. I, s. 108—111; *Ludność Śląska Cieszyńskiego według miejsca przynależności,* „Miesięcznik Statystyczny" 1920, t. I, s. 112—116 (oba opracowania na podstawie spisu 1910 r.)

[89] S. Szulc, *Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności Królestwa Polskiego.* Warszawa 1920.

[90] B. Bornstein, *Analiza krytyczna danych statystycznych, wieku i wykształcenia dotyczących ruchu naturalnego ludności b. Królestwa Kongresowego*, Warszawa, GUS, 1920.

Ruch naturalny ludności wyznań chrześcijańskich w b. Królestwie Kongresowym w latach 1909—1918 ze wstępem Benedykta Bornsteina.[91]

W końcu 1920 r. GUS rozpoczął prowadzenie statystyki ruchu naturalnego (na podstawie rozporządzenia Rady Ministrów z 18 października 1920 r.).[92] Nakładało ono na urzędy stanu cywilnego obowiązek nadsyłania sprawozdań kwartalnych z zarejestrowanych w księgach stanu cywilnego małżeństw, urodzeń i zgonów. Pierwszy projekt organizacji statystyki ruchu naturalnego ludności opublikował w 1920 r. na łamach „Miesięcznika Statystycznego" Benedykt Bornstein.[93] Jednolity porządek nadsyłania sprawozdań z akt stanu cywilnego ustaliło dopiero rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 1 lutego 1927 r.[94]

GUS opublikował pierwsze dane dotyczące ruchu naturalnego ludności w „Miesięczniku Statystycznym", a następnie od 1924 r. w „Kwartalniku Statystycznym" i w serii „Statystyka Polski".[95] Do ważniejszych opracowań demograficznych dotyczących ruchu naturalnego ludności w dwudziestoleciu międzywojennym należały: Stefana Szulca — *O przyroście ludności w Polsce od r. 1921 do 1931*, *Ruch naturalny w województwach zachodnich i śląskim w latach 1922—1924 i w roku 1925*, *Małżeństwa, urodzenia i zgony w województwach centralnych i wschodnich. Dane za lata 1919—1926*, *Małżeństwa, urodzenia i zgony 1927—1928*, *Małżeństwa, urodzenia i zgony 1929—1930, Małżeństwa, urodzenia, zgony 1931, 1932.*[96]

W pracy zbiorowej *Zagadnienia demograficzne Polski* wydanej przez GUS w 1936 r. Stefan Szulc w rozdziale *Ruch naturalny ludności w latach 1895—1935*, przedstawił szczegółową analizę ruchu naturalnego ludności w wielu przekrojach tematycznych i terytorialnych. Scharakteryzował ludność na ziemiach polskich przed I wojną światową jak i po niej, podając przeliczone dane dotyczące struktury według wieku, płci i stanu cywilnego. W publikacji tej wy-

[91] *Ruch naturalny ludności wyznań chrześcijańskich w b. Królestwie Kongresowym w latach 1909—1918.* Warszawa 1920, „Statystyka Polski", t. III.

[92] „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej" z 1920 r. Nr 108, poz. 710.

[93] B. Bornstein, *Projekt organizacji ruchu naturalnego ludności*, „Miesięcznik Statystyczny" 1920, t. 1, s. 107—114.

[94] „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej" z 1927 r. Nr 10, poz. 76.

[95] „Kwartalnik Statystyczny" 1932, s. 31—40, „Kwartalnik Statystyczny" 1926, z. 2 i 4, „Kwartalnik Statystyczny" 1929, z. 1, *Statystyka Polski* 1934, seria A wol., nr 27; *Statystyka Polski* 1937, seria C wol. nr 45; „Kwartalnik Statystyczny" 1924, z. 2 i 3; „Statystyka Polski", Warszawa 1939 (seria C, nr 102).

[96] J. Górska, *Bibliografia prac prof. dr Stefana Szulca*, Warszawa: CBS, 1978.

dano też metodologiczną rozprawę Stefana Szulca *Dokładność rejestracji urodzeń i zgonów,* omawiającą typowe błędy przy rejestracji urodzeń i zgonów, które utrudniały prowadzenie analiz statystycznych oraz krótkie analizy pióra Zygmunta Zaremby — *Fałszywe zgłoszenia dat urodzeń w Polsce* i Samuela Fogelsona — *Urodzenia wielorakie w Polsce i na tle międzynarodowym.*[97]

Bieżące wyniki badań ruchu naturalnego ludności w GUS były publikowane w *Roczniku Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej* (do 1929 r.), a następnie w *Małym Roczniku Statystycznym* (w latach 1930—1939).

Oprócz badań statystyki ruchu naturalnego ludności GUS publikował też dane dotyczące statystyki stanu i struktury ludności (w *Roczniku Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej* i *Małym Roczniku Statystycznym* oraz w „Wiadomościach Statystycznych" i „Kwartalniku Statystycznym". Przykładowo, w 1928 r. opublikowano *Szacunek ludności Polski według dzielnic*, w 1929 r. Wiktora Morawskiego *Szacunek ludności Polski według wyznań na 1 I 1929 r.*, w 1932 r. Samuela Fogelsona *Dokładność szacunku ludności* oraz Rajmunda Buławskiego *Warstwy społeczne* i w 1933 r. Jerzego Smoleńskiego *Ludność o języku ojczystym polskim na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej* .[98]

Poza tym w latach 1928—1938 opracowywano w GUS tablice wymieralności ludności. Były to niezwykle istotne badania, gdyż demografowie uważają trwanie życia za jeden ze wskaźników charakteryzujących poziom rozwoju społeczno-gospodarczego czy poziom dobrobytu.[99] Pierwszy przyczynek Stefana Szulca dotyczący tego tematu: *Dawne tablice wymieralności Królestwa Polskiego i miasta Warszawy* został opublikowany przez GUS w 1928 r. na łamach „Kwartalnika Statystycznego".[100] Następnie S. Szulc opublikował współczesne analizy m.in. *Tablice wymieralności województwa poznańskiego i pomorskiego w 1922 r.* (1928), *Polskie tablice wymieralności 1927* (1931), *Tak zwane trwanie życia ludzkiego* (1931).[101] Opierając się na wynikach spisu ludności z 9 grudnia 1931 r. oraz na danych dotyczących osób zmarłych w latach 1931—1932 Ste-

[97] *Zagadnienia demograficzne Polski*, Warszawa 1936 („Statystyka Polski", Seria C, nr 41).

[98] „Kwartalnik Statystyczny" 1928, s. 1315 i 1316, „Kwartalnik Statystyczny" 1928, s. 1558—1561, „Kwartalnik Statystyczny" 1932, s. 160 i 161, „Kwartalnik Statystyczny" 1932, s. 179—217, „Kwartalnik Statystyczny" 1933, s. 439—460.

[99] E. Vielrose, *Trwanie życia w Polsce w 60-leciu (1918—1978*), „Studia Demograficzne" R. 1979, nr 56 s. 27—36.

[100] S. Szulc, *Dawne tablice wymieralności Królestwa Polskiego i miasta Warszawy*, „Kwartalnik Statystyczny" 1928, s. 430—444.

[101] „Kwartalnik Statystyczny" 1928, s. 907—946, „Kwartalnik Statystyczny"1931, s. 689—692, „Kwartalnik Statystyczny" 1931, s. 16—39.

fan Szulc i Samuel Fogelson opublikowali w 1938 r. *Polskie tablice wymieralności 1931/32*.

Od 1936 r. GUS corocznie publikował, szacunek liczby ludności Polski, według stanu na dzień 1 stycznia, na łamach „Wiadomości Statystycznych".[102]

Na podstawie informacji otrzymywanych z Głównej Komendy Policji Państwowej GUS prowadził też badania statystyki samobójstw.[103] Wyniki badań statystyki samobójstw publikowano w latach 1925—1929 w *Roczniku Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej*, a od 1930 r. w *Małym Roczniku Statystycznym*, a także w „Wiadomościach Statystycznych".[104]

W latach 1928—1939 GUS prowadził badania przyjazdów i wyjazdów cudzoziemców na podstawie miesięcznych zestawień z miejscowości mających największe znaczenie dla ruchu turystycznego. Wyniki publikowano w „Wiadomościach Statystycznych".[105] GUS opracował też dane o wychodźstwie i powrocie z wychodźstwa (na podstawie informacji zbieranych przez Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej), o wydanych wizach na wyjazdy do Polski (na podstawie sprawozdań z placówek konsularnych), wydanych paszportach zagranicznych (na podstawie danych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych).[106]

Wydział II Statystyki Ludności GUS zajmował się także, choć w niewielkim zakresie, statystyką ochrony zdrowia. W dwudziestoleciu międzywojennym opublikowano jedynie trzy monografie analityczne: *Zdrowotność publiczna za rok 1930* i *Zdrowotność publiczna za rok 1932* jako zeszyty specjalne „Wiadomości Statystycznych" oraz *Choroby zawodowe jako przedmiot ubezpieczenia społecznego* Józefa Luxemburga.[107] W rocznikach statystycznych Urząd w rubrykach stałych przedstawiał podstawowe dane dotyczące ochrony zdrowia (nazywanej wówczas statystyką zdrowotności). Należały do nich informacje o liczbie lekarzy w Polsce, szpitalach i łóżkach szpitalnych, ośrodkach zdrowia i wydatkach na nie, o ważniejszych chorobach zakaźnych i przyczynach zgonów etc.[108]

---

[102] Por. „Wiadomości Statystyczne" 1936, z. 10; „Wiadomości Statystyczne" 1939, z. 15; S. Fogelson, *Dokładność szacunku ludności,* „Kwartalnik Statystyczny", z. 2, s. 160—161.

[103] „Wiadomości Statystyczne "1935, z. 13; J. Berger, *Materiały archiwalne Wydziału II Statystyki Ruchu Ludności GUS z lat 1918—1939*, „Wiadomości Statystyczne" 1968, nr 11, s. 44.

[104] Badań tych nie prowadzono jedynie w latach 1931—1934 ze względu na oszczędności budżetowe.

[105] CA GUS, „Wydział Statystyki Ruchu Ludności GUS 1918—1939", sygn. III/5329—III/5348.

[106] CA GUS, „Wydział Statystyki Ruchu Ludności GUS 1918—1939", sygn. III/5383.

[107] *Zdrowotność publiczna za rok 1930*.Warszawa, GUS, 1932; *Zdrowotność publiczna* [dane za rok 1931]. Warszawa, GUS, 1932; J. Luxemburg, *Choroby zawodowe jako przedmiot ubezpieczenia społecznego*,Warszawa 1921.

[108] *Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej* 1921—1929; *Mały Rocznik Statystyczny* GUS 1930——1939 — stała rubryka *Zdrowotność publiczna*.

Polski Instytut Badania Zagadnień Ludnościowych

W końcu listopada 1931 r. powstał przy GUS Polski Instytut Badania Zagadnień Ludnościowych. I choć formalnie Instytut nie był jednostką organizacyjną Urzędu, to *de facto* obie instytucje ściśle współpracowały ze sobą nad naukowymi badaniami demograficznymi i wspólnie publikowały ich wyniki. Na czele Instytutu stanął prof. Ludwik Krzywicki; jego zastępcami byli początkowo dr Marcin Kasprzak i prof. Stefan Szulc. W skład Zarządu Instytutu wchodzili później także prof. Marian Falski, prof. Edward Rosset oraz inni pracownicy GUS (Wiktor Morawski, Samuel Fogelson).[109]

Wydany w końcu 1931 r. Statut Instytutu określił jego podstawowe zadania, w tym organizację i prowadzenie badań naukowych nad całokształtem zagadnień związanych z ludnością oraz wspieranie takich badań prowadzonych przez instytucje i osoby pracujące naukowo w tej dziedzinie.[110] Podczas pierwszego posiedzenia Zarządu Instytutu powołano Komisję Badań nad Rozrodczością, która miała zająć się problemem zmniejszającej się stopy urodzeń w Polsce.[111] W 1933 r. Instytut wydał wspólnie z GUS opracowaną przez S. Szulca i S. Fogelsona obszerną publikację *Badania nad rozrodczością w Polsce.*[112]

Z zachowanych akt archiwalnych Polskiego Instytutu Badania Zagadnień Ludnościowych wiemy, że w latach 1927—1932 prowadzono w nim prace dotyczące opracowania tablic wymieralności dla Polski w podziale na województwa: zachodnie, wschodnie, południowe i centralne według wieku, płci, wyznania, z podziałem na wieś i miasto; wyliczano prawdopodobieństwo zgonów w Polsce na lata 1927—1932 i prowadzono porównania międzynarodowe.[113] Zachowane materiały archiwalne dotyczące ankiety o liczbie dzieci w rodzinach (z lat 1932—1936) pozwalają na odtworzenie prac prowadzonych nad tym tematem w Instytucie. Badano liczbę urodzeń w rodzinach w zależności od wieku, wyznania, pochodzenia, zawodu i wykształcenia oraz miejsca zamieszkania rodziców.[114] W Instytucie badano także korelację płodności ojców i synów, umie-

[109] S. Szulc, *Polski Instytut Badania Zagadnień Ludnościowych,* „Kwartalnik Statystyczny" 1932, s. 61—63; idem, *Polski Instytut Badania Zagadnień Ludnościowych*, „Kwartalnik Statystyczny" 1933, s. 221—223.
[110] *Statut Polskiego Instytutu Badania Zagadnień Ludnościowych*, Warszawa 1931.
[111] CA GUS, Polski Instytut Badania Zagadnień Ludnościowych (PIBZL), t. 6.
[112] S. Szulc, S. Fogelson*, Badania nad rozrodczością w Polsce*, Warszawa 1933.
[113] CA GUS, PIBZL, t. 8, 11—30.
[114] CA GUS, PIBZL, t. 84—86.

ralności dzieci w zależności od czasu zawarcia małżeństwa do urodzenia dziecka (za lata 1880—1931) oraz spadek płodności w latach 1914—1931 w miastach i okręgach wiejskich Polski. Prowadzono także analizy statystyczne małżeństw polskich za granicą i rozrodczości robotników i inteligencji. Prace badawcze Instytutu dotyczyły nie tylko współczesnych zjawisk demograficznych, ale także próbowały dotrzeć do ich korzeni historycznych.[115] Instytut prowadził też badania demograficzne w „domach familijnych" większych zakładów przemysłowych w Łodzi (Scheiblera i Poznańskiego).[116]

W wyniku prac Instytutu prowadzonych wspólnie z Głównym Urzędem Statystycznym opublikowano tablice wymieralności na podstawie spisu ludności z 1931 r. oraz danych o zgonach z lat 1931 i 1932.[117] W 1932 r. opublikowano z inicjatywy Polskiego Instytutu Badania Zagadnień Ludnościowych przyczynek Samuela Fogelsona *Dokładność szacunku ludności*, w którym autor przedstawił krytyczne omówienie badań demograficznych metodami matematycznymi.[118] Samuel Fogelson opracował też w Instytucie analizę badania ankietowego przeprowadzonego w styczniu 1924 r. *O częstotliwości występowania sieroctwa.*[119]

Wspólnie z Głównym Urzędem Statystycznym Polski Instytut Badania Zagadnień Ludnościowych opracował oryginalne metody badawcze i prowadził pionierskie prace nad ludnością kraju.

Pierwszy powszechny spis ludności w 1921 r.

Najważniejszą pracą wykonaną przez GUS dla administracji państwowej odradzającego się państwa polskiego było przeprowadzenie we wrześniu 1921 r. pierwszego powszechnego spisu ludności. Jego wyniki obejmujące zagadnienia demograficzne, rynku pracy, zdrowia, edukacji, narodowości, języka i wyznania były istotnym materiałem poznawczym, o trudnej do przecenienia wartości dla zarządzania państwem.

---

[115] CA GUS, PIBZL, t. 26, 90, 91, 93—95 i 98; S. Szulc, *Polski Instytut Badania Spraw Ludnościowych. Sprawozdanie z działalności Komisji badań nad rozrodczością w okresie od 1 IV do 31 XII 1922 r.*, „Kwartalnik Statystyczny" 1933, s. 545 i 546.

[116] B. Łazowska, *Polski Instytut Badania Zagadnień Ludnościowych*, [w:] *Materiały do etnografii miasta*, Żyrardów, 1995, s. 65—76.

[117] Ogłoszono je drukiem w serii *Statystyka Polski*, zeszyt nr 91.

[118] „Kwartalnik Statystyczny" 1932, s. 160—161.

[119] „Kwartalnik Statystyczny" 1934, s. 94—112.

Na mocy Statutu GUS z dnia 1 kwietnia 1921 r. zadanie przeprowadzenia spisu powierzono specjalnie utworzonemu Wydziałowi Spisu Jednodniowego.[120] Pierwszy powszechny spis ludności w odrodzonej Polsce został przeprowadzony w 1921 r. według stanu o północy z 30 września na dzień 1 października 1921 r. Spis przeprowadzono bezpośrednio po zakończeniu działań wojennych, w okresie masowych repatriacji, zwłaszcza ze wschodu, wyjazdów Niemców z Poznańskiego i Pomorza, powrotu reemigrantów, emigracji zarobkowej i przesiedleń na Kresy. Nie było definitywnie ustalonych granic państwa polskiego i dlatego np. część Wileńszczyzny (Wilno i powiaty wileńsko-trocki, oszmiański i świeciański) oraz Górnego Śląska nie została objęta spisem. Potrzeby państwa polskiego przystępującego do odbudowy zintegrowanego organizmu społeczno-gospodarczego kraju po 123-letniej niewoli zdecydowały o tak szybkiej decyzji przeprowadzenia spisu.

Na mocy artykułu 6 Ustawy z dnia 21 października 1919 r. o organizacji statystyki administracyjnej zdecydowano, że pierwszy powszechny spis ludności RP będzie przeprowadzony w 1920 r.[121] Z powodu wojny polsko-bolszewickiej termin powszechnego spis ludności musiał zostać przesunięty na następny rok. 8 lutego 1921 r. GUS wystąpił do Rady Ministrów z projektem zmiany przepisu zawartego w art. 6 Ustawy o organizacji statystyki administracyjnej co do terminu pierwszego spisu ludności, ustalając go na 30 września 1921 r. Rada Ministrów uchwaliła ten projekt 3 marca 1921 r., a Sejm Ustawodawczy uchwalił zmianę w ustawie 13 maja 1921 r.[122]

Program pierwszego powszechnego spisu ludności zawierał pytania dotyczące podstawowych cech demograficznych: płci, daty urodzenia, stanu cywilnego, narodowości, języka ojczystego, wyznania, wykształcenia, miejsca urodzenia, umiejętności czytania i pisania, wykonywanego zawodu oraz inwalidztwa. Badaniem objęto także budynki mieszkalne i niemieszkalne, mieszkania, gospodarstwa rolne, ogrodnicze i leśne oraz zwierzęta domowe. Podczas spisu przeprowadzono także program badania sieroctwa.[123] Trwające jedynie 3 miesiące prace przygotowawcze — w tym zwłaszcza sprawdzenie numeracji nieruchomości — były z konieczności bardzo intensywne i w niektórych przypadkach niedokładne, co wpłynęło na wyniki spisu.

[120] „Monitor Polski" z 1 IV 1921 r. Nr 74, poz. 115.
[121] Dz. U. RP z 1919 r. Nr 85, poz. 464.
[122] Dz. U. z 1921 r. Nr 43, poz. 262. Druki sejmowe nr 2564.
[123] *Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r. Formularze i instrukcje spisowe,* t. XXXIII, z. 1, Warszawa 1931.

GUS wydał odrębne instrukcje dla władz biorących udział w przeprowadzeniu spisu na obszarze byłego zaboru rosyjskiego i austriackiego (w porozumieniu z Ministerstwem Spraw Wewnętrznych) oraz dla władz na obszarze byłego zaboru pruskiego (w porozumieniu z Ministerstwem b. Dzielnicy Pruskiej).[124] Formularze zasadnicze i instrukcje dla rachmistrzów były drukowane dla Poznańskiego i Pomorza w języku polskim i niemieckim, dla Wschodniej Małopolski — w języku polskim i ukraińskim, dla pozostałego obszaru państwa polskiego wyłącznie w języku polskim.[125]

Cywilnymi władzami spisowymi w byłym zaborze rosyjskim i Małopolsce zostały rządowe władze administracyjne I instancji, tj. starostwa, we Lwowie i Krakowie — magistraty (władze II instancji), w Warszawie, Lublinie i Łodzi — komisariaty Rządu.[126] W byłym zaborze pruskim i na Śląsku Cieszyńskim powierzono przeprowadzenie spisu wszystkim magistratom w miastach i zarządom gminnym w gminach oraz zarządom obszarów dworskich, które miały prowadzić swe prace pod nadzorem władz powiatowych i wojewodów (w byłym zaborze pruskim) oraz pod nadzorem starostów i Komisji Tymczasowej na Śląsku Cieszyńskim. W rzeczywistości praktycznie cały spis ludności na tych terenach w mniejszych miastach, gminach wiejskich i obszarach dworskich przeprowadzono przez starostwa.

Referentami spisowymi byli głównie urzędnicy państwowi, uczniowie, nauczyciele i studenci. Jednym z najtrudniejszych zadań przy spisie 1921 r. było wyszukanie i wyszkolenie komisarzy spisowych. Stworzenie zespołu składającego się z ok. 70 000 osób było niełatwym zadaniem, biorąc pod uwagę nikłą liczbę inteligencji, szczególnie na wsi. Dlatego werbowano komisarzy spisowych głównie poprzez akcję uświadamiającą ważność spisu, jego znaczenie państwowe i kulturalne. W tym celu GUS wydał broszurę zatytułowaną *Co nam da spis ludności*, omawiającą cele spisu, jego tematykę a jednocześnie wzywającą respondentów do zgodnego z prawdą udzielania odpowiedzi na pytania zadawane przez komisarzy spisowych.[127] Opublikowano także odezwę podpisaną przez Marszałka Sejmu RP Wojciecha Trąmpczyńskiego popularyzującą pierwszy spis ludności.[128] GUS propagował też spis ludności

[124] M. Nadobnik, *Pierwszy spis ludności w Polsce. Najważniejsze wiadomości o przyszłym spisie z dnia 30-tego. września 1921 roku,* Poznań 1921.
[125] T. Janiszewski, *Powszechny spis ludności*, „Miesięcznik Statystyczny" 1921, t. III, z. 4 i 5, s. 196.
[126] Ibidem, s. 112.
[127] Dokumenty Życia Społecznego. Druki ulotne. Zbiory specjalne Centralnej Biblioteki Statystycznej.
[128] Ibidem.

w prasie, a za pomocą różnych organizacji mobilizował inteligencję do podejmowania się roli komisarzy spisowych. Uchwała ogólnego zjazdu nauczycieli w Warszawie w maju 1921 r. wzywała wszystkich nauczycieli do wzięcia na siebie obowiązku komisarzy spisowych.[129]

Ogromnym problemem GUS przy naukowym opracowywaniu spisu było nieprzestrzeganie przez władze powiatowe wyznaczonego na 1 listopada 1921 r. terminu przekazania materiałów spisowych.[130] Mimo tych trudności pierwsze dane z powszechnego spisu ludności 1921 r. GUS ogłosił już trzy miesiące po przeprowadzeniu spisu, co należy uznać za duży sukces.[131]

Dużym problemem był też brak jednolitego wykazu miejscowości dla całego terytorium państwa polskiego.[132] Dlatego też Główny Urząd Statystyczny rozpoczął już w 1919 r. na terenie b. Królestwa Kongresowego oddolne sporządzanie wykazu miejscowości poprzez starostwa. Ścisłe wykazy miejscowości poszczególnych powiatów sporządzone przed spisem 1921 r. nie mogły jednak zapobiec opuszczeniu w spisie tych domów, które znajdowały się poza osiedlami i wsiami. W związku z tym GUS musiał sporządzić także wykazy nieruchomości.[133]

Spis przeprowadzono w Polsce z pominięciem części Wileńszczyzny i Górnego Śląska. Aby podać wyniki dla całego kraju, wykorzystano wyniki spisu ludności przeprowadzonego 8 października 1919 r. na Górnym Śląsku przez władze niemieckie, a także wyniki spisu z 1919 r. przeprowadzonego przez Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich na ziemi wileńskiej.[134]

Spis wojska podczas pierwszego powszechnego spisu ludności 1921 r. zorganizowało Ministerstwo Spraw Wojskowych przy pomocy swojego delegata do Głównej Rady Statystycznej i Wydziału Statystycznego MSW.[135]

Pierwsze wyniki spisu zatytułowane *Tymczasowe rezultaty spisu ludności Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r.* GUS opublikował już w grudniu 1921 r. Zostały one opracowane na podstawie meldunków telegra-

[129] J. Piekałkiewicz, op.cit., s. 128—130.
[130] Ibidem, s. 788—790.
[131] „Miesięcznik Statystyczny" 1921, t. 4, cz. 2, s. 53—57.
[132] Zob. szerzej: *Pervaja vseobszczaja perepis naselenija Rossijskoj Imperii 1897*, St. Petersburg 1905; I. I. Eliseeva, *Istoria rossijskoj gosudarstvennoj statistiki 1811—2011*, Moskva 2013; *Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Österreich 1829—1979. Beiträge zur österreichischen Statistik*, Wien 1979 (Heft 550, 550A).
[133] J. Piekałkiewicz, op.cit., s.124—125.
[134] J. Berger, *Powszechny spis ludności w 1921 r.*, s. 1—10, „Wiadomości Statystyczne" 2008, nr 12.
[135] E. Stańczyk, *Ludność według płci i wieku na podstawie spisów powszechnych w latach 1921 i 1931*, „Wiadomości Statystyczne" 2009, nr 8, s. 15.

ficznych nadsyłanych do GUS przez władze spisowe. Kolejny etap prac polegał na opracowaniu szczegółowym wyników spisu przy pomocy specjalnie sprowadzonych do Urzędu maszyn. Wszystkie wyniki spisu opublikowano w 23 tomach pod zbiorczym tytułem *Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r.* w serii „Statystyka Polski" (t. XI—XXXVI) w latach 1926—1932.[136] Oceny wyników spisu dokonał prof. Ludwik Krzywicki w artykule *Rozbiór krytyczny wyników spisu (z dnia 30 września 1921 r.).*[137] Na podstawie materiałów spisowych GUS opublikował w latach 1923—1926 w 15 tomach *Skorowidz Miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*, który stał się pierwszą publikacją odtwarzającą obowiązujący podział administracyjny kraju.[138]

Do dziś imponuje zakres tematyczny pierwszego spisu ludności. Był to jedyny spis powszechny w historii Polski, w którym jednocześnie badano narodowość i wyznanie, a szczegółowe wyniki opublikowano dla każdej, nawet najmniejszej miejscowości w odrębnych tomach dla każdego województwa.[139] Spis dobrze przedstawił stosunki zawodowe w Polsce i problem bezrobocia. Do najważniejszych wyników spisu należała też szczegółowa charakterystyka gospodarstw rolnych.

Drugi powszechny spis ludności w 1931 r.

Na podstawie rozporządzenia Rady Ministrów z 2 września 1921 r. Główny Urząd Statystyczny przeprowadził drugi powszechny spis ludności w dniu 9 grudnia 1931 r.[140] Program spisu ludności obejmował także spis zawodów, budynków mieszkalnych i niemieszkalnych oraz spis miejscowości. Nie przewidywał natomiast spisu gospodarstw rolnych, przedsiębiorstw przemysłowych i usługowych.[141]

Charakterystyka zawodowa ludności uzyskana w wyniku spisu określiła szczegółowo strukturę ludności pracującej w rolnictwie, przemyśle, handlu itp.

---

[136] *Bibliografia Wydawnictw GUS 1918—1968*, Warszawa 1968.

[137] „Ekonomista", R. XXIII, t. I, s. 23—44.

[138] R. Buławski, *Organizacja i technika opracowania dat statystycznych w Głównym Urzędzie Statystycznym*, „Kwartalnik Statystyczny" 1930, t. VII, s. 793—829.

[139] B. Łazowska, *Historia spisów ludności w Polsce. Wybór dokumentów z komentarzem. Warszawa 2011.*

[140] Dz. U. RP z 1931 r. Nr 60, poz. 436.

[141] *Drugi powszechny spis ludności z dnia 9 grudnia 1931 r. Formularze i instrukcje spisowe,* Warszawa 1932.

oraz przedstawiła zjawisko bierności zawodowej i bezrobocia, w tym liczbę osób utrzymywanych przez rodziny i liczbę osób utrzymujących się ze świadczeń społecznych.[142] W porozumieniu z Ministrem Wyznań i Oświecenia Publicznego, dla roczników 1918—1929, przeprowadzono ponadto rozszerzony spis dla celów administracji szkolnej.[143]

Zasady organizacyjne i metodologię zarówno pierwszego, jak i drugiego spisu ludności opracował dr Rajmund Buławski. Ogłosił je drukiem w I tomie „Kwartalnika Statystycznego" z 1930 r.[144]

Skorowidz Miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej wydany po spisie z 1921 r. nie objął Górnego Śląska i Ziemi Wileńskiej, nie uwzględniał tzw. miejscowości niesamodzielnych w województwach południowych, a jednocześnie uwzględniał zmiany w nazewnictwie, jakie zaszły w ciągu 10 lat w województwach wschodnich. To praktycznie spowodowało konieczność tworzenia wykazu miejscowości RP od nowa.

GUS postanowił też w województwach centralnych i wschodnich zbadać podział miejscowości według gromad wiejskich, ponieważ podział ten miał duże znaczenie administracyjne. I chociaż warunki polityczne i społeczne były w 1931 r. znacznie bardziej sprzyjające przeprowadzeniu spisu niż w 1921 r., to jednak światowy kryzys gospodarczy spowodował niestety znaczne ograniczenie tematyki spisowej.[145] Kwestionariusze nie zawierały pytań dotyczących gospodarstw rolnych, zakładów przemysłowych i handlowych. Mimo to wyniki drugiego powszechnego spisu ludności RP opublikowano w latach 1932——1938 w 31 tomach zawierających ok. 5,5 miliona informacji. Pierwsze dane z grudniowego spisu powszechnego ludności RP z 1931 r. ukazały się już 26 stycznia 1932 r.

Od połowy 1932 r. GUS publikował szczegółowe opracowania z wynikami drugiego powszechnego spisu ludności z 1931 r. Należały do nich: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Formularze i instrukcje spisowe* (Warszawa 1932), *Ludność i budynki na podstawie drugiego powszechnego spisu ludności z dn. 9 XII 1931 r.* (Warszawa 1933—1936), *Mieszkania. Dane tymczasowe na podstawie drugiego powszechnego spisu ludności z dn. 9 XII 1931 r.*

[142] *Drugi powszechny spis ludności z dnia 9 grudnia 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Polska*, Warszawa 1937.

[143] „Monitor Polski" z 28 XI 1919 r. Nr 272, poz. 627.

[144] R. Buławski, *Projekt drugiego polskiego spisu powszechnego na tle doświadczeń spisu 1921 r. oraz praktyki zagranicznej,* „Kwartalnik Statystyczny" 1930, t. VII, z. 1, s. 17—151.

[145] Ibidem, s. 24 i 25.

(Warszawa 1933), *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Nieruchomości i budynki w miastach* (Warszawa 1935), *Drugi powszechny spis ludności z dn.9 XII 1931 r. Mieszkania. Gospodarstwa domowe. Stosunki zawodowe* (22 zeszyty dla województw i miast wydzielonych; Warszawa 1936—1939), *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania. Gospodarstwa domowe. Stosunki zawodowe. Polska. Dane skrócone* (Warszawa 1937), *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Stosunki zawodowe. Ludność w rolnictwie* (Warszawa 1938) i *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Stosunki zawodowe. Ludność poza rolnictwem* (Warszawa 1939).[146]

Ze względów oszczędnościowych nie sporządzono w wyniku spisu 1931 r. *Skorowidza Miejscowości RP,* ale skromniejszy *Skorowidz Gmin Rzeczypospolitej Polskiej. Ludność i budynki na podstawie tymczasowych wyników drugiego powszechnego spisu ludności,* złożony z sześciu zeszytów.

W opracowaniu danych ze spisu powszechnego 1931 r. przez GUS widać większą dbałość o charakter analityczny tablic, korelowanie wielu cech oraz głębszą charakterystykę społeczną.[147]

Dla badań demograficznych i społecznych drugi spis ludności RP miał znaczenie przełomowe.[148]

Statystyka przemysłu

W pierwszym projekcie Statutu Głównego Urzędu Statystycznego z 1917 r. przewidywano powołanie Wydziału Handlu i Przemysłu, który miał badać wywóz i przywóz towarów, opłaty celne, zakłady przemysłowe i produkcję przemysłową.[149] Wydział Statystyki Pracy i Przemysłu pierwotnie — Wydział Statystyki Pracy — utworzono oficjalnie w Głównym Urzędzie Statystycznym 1 stycznia 1920 r.[150] Jego zadania obejmowały w szczególności badanie rynku pracy i tylko częściowo dotyczyły zagadnień przemysłu np. płac, strajków, lokautów.

---

[146] *Bibliografia wydawnictw GUS 1918—1968*, Warszawa 1968.

[147] Zob. szerzej: R. Buławski, *Kwestia narodowościowa w programie drugiego powszechnego spisu ludności Rzeczypospolitej* Polskiej, „Sprawy Narodowościowe" 1932, R. IV, nr 1, s. 1—27.

[148] E. Baranowicz, L. Landau, *Możliwość wykorzystania opracowań wyników spisu ludności dla badań demograficznych*, „Kwartalnik Statystyczny" 1934, t. XI, z. 1, s. 122—125; S. Szulc, *O przyroście ludności w Polsce w okresie od 1921 do 1931*, „Kwartalnik Statystyczny" 1932, t. IX, z. 1, s. 31—38.

[149] AAN, Akta Tymczasowe Rady Stanu, sygn. 49.

[150] B. Balukiewicz, *Statystyka pracy i przemysłu,* [w:] *Pierwsze dziesięciolecie Głównego Urzędu Statystycznego,* t. II, Warszawa 1930, s. 1.

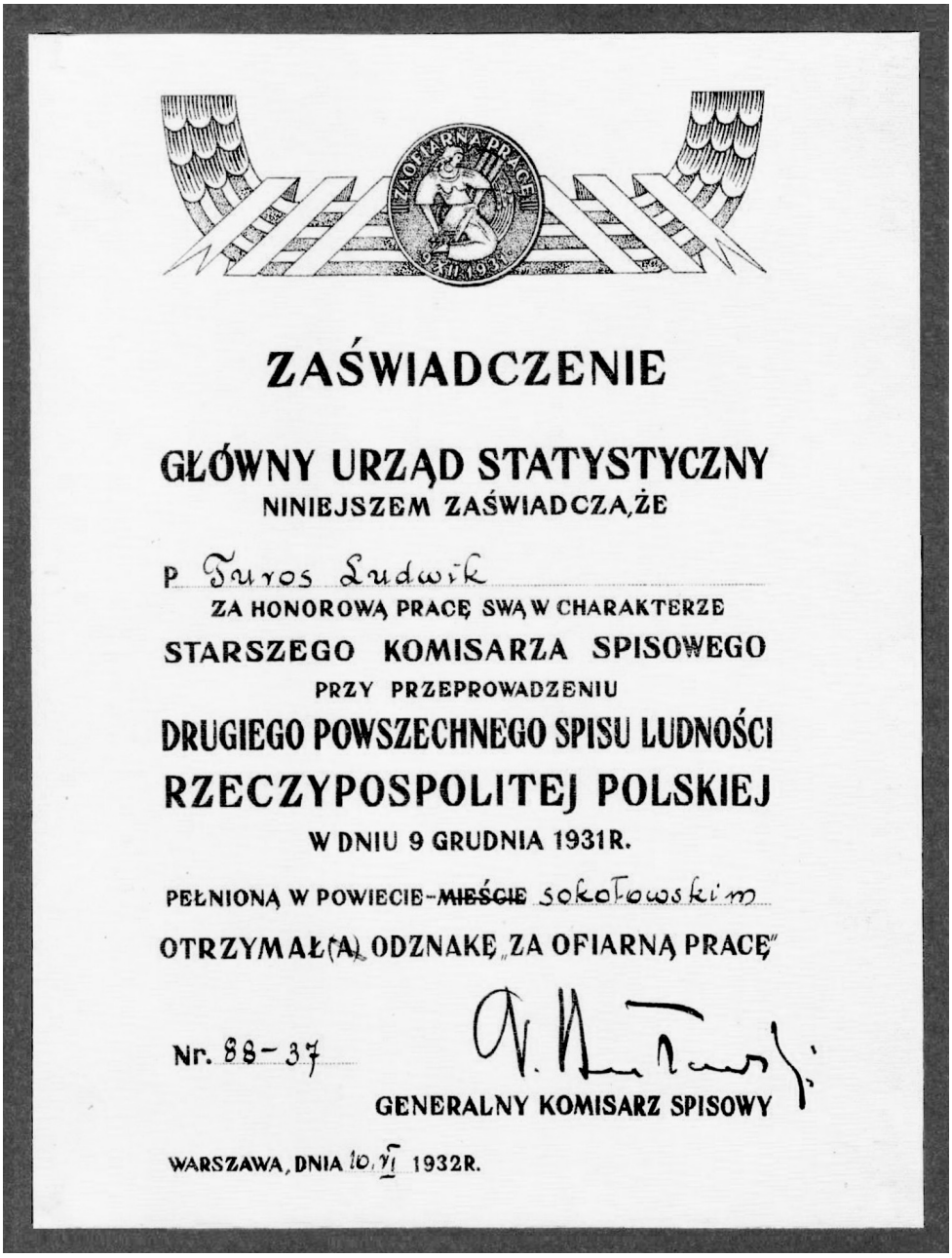

ZAŚWIADCZENIE

GŁÓWNY URZĄD STATYSTYCZNY
NINIEJSZEM ZAŚWIADCZA, ŻE

P. Turos Ludwik

ZA HONOROWĄ PRACĘ SWĄ W CHARAKTERZE
STARSZEGO KOMISARZA SPISOWEGO
PRZY PRZEPROWADZENIU
DRUGIEGO POWSZECHNEGO SPISU LUDNOŚCI
RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ
W DNIU 9 GRUDNIA 1931R.

PEŁNIONĄ W POWIECIE ~~MIEŚCIE~~ sokołowskim

OTRZYMAŁ(A) ODZNAKĘ „ZA OFIARNĄ PRACĘ"

Nr. 88-37

GENERALNY KOMISARZ SPISOWY

WARSZAWA, DNIA 10. VI 1932R.

Zaświadczenie o wydaniu komisarzowi spisowemu Ludwikowi Turosowi odznaki przyznanej przez GUS za pracę przy drugim powszechnym spisie ludności Rzeczypospolitej Polskiej w 1931 r.

Pierwszy nadany Głównemu Urzędowi Statystycznemu Statut z dnia 1 kwietnia 1921 r. wyodrębnił VII Wydział Statystyki Pracy GUS, który miał się zajmować statystyką strajków, lokautów, umów zbiorowych, płac, cen hurtowych i detalicznych, pośrednictwem pracy i koniunkturą na rynku pracy.[151] W 1922 r. dotychczasową nazwę wydziału zmieniono na Wydział Statystyki Pracy i Przemysłu. W latach 1922—1928 wykształciła się wewnętrzna struktura organizacyjna Wydziału odpowiadająca prowadzonym przezeń badaniom.[152]

Główny Urząd Statystyczny rozpoczął samodzielne badanie stanu zatrudnienia w przemyśle na podstawie Rozporządzenia Rady Ministrów RP z 18 października 1920 r. Wszystkie zakłady przemysłowe oraz rzemieślnicze, zatrudniające minimum 5 robotników, zostały zobowiązane do zarejestrowania się w ciągu 2 tygodni u inspektorów pracy (a w b. dzielnicy pruskiej — u inspektora przemysłowego) i podania: nazwy firmy, adresu, rodzaju produkcji, zatrudnienia oraz określenia siły posiadanych maszyn w koniach mechanicznych. Poza tym na zakłady przemysłowe i rzemieślnicze nałożono obowiązek składania sprawozdań ze swojej pracy do Głównego Urzędu Statystycznego raz na kwartał.[153]

Rozporządzenie Rady Ministrów RP dotyczące statystyki zatrudnienia w przemyśle zobowiązywało do przesyłania sprawozdań miesięcznych jedynie zakłady zatrudniające powyżej 20 osób.[154] Od 1922 r. rozpoczęto systematyczne badanie płac i udzielanych przez zakłady świadczeń pracowniczych.[155]

Poza własnymi badaniami ankietowymi, GUS uzyskiwał część informacji dotyczących statystyki przemysłowej od niektórych ministerstw, instytucji i zrzeszeń przedsiębiorstw.[156] Dzięki temu, obok badań pierwotnych, Główny Urząd Statystyczny mógł prowadzić, w pierwszych latach odzyskania przez Polskę niepodległości, statystykę wtórną dotyczącą np. produkcji górniczo-hutniczej (w oparciu o źródła uzyskane z Ministerstwa Przemysłu i Handlu i Państwowego Urzędu Górniczego), statystykę produkcji artykułów monopolowych (dane Ministerstwa Skarbu) i statystykę produkcji cukru (dane Związku Cukrowni).

Podstawowe wyniki badań przemysłowych Główny Urząd Statystyczny publikował: w „Miesięczniku Statystycznym", „Miesięczniku Pracy", „Statystyce

[151] „Monitor Polski" 1921 Nr 74, poz. 115.
[152] B. Balukiewicz, op. cit., s. 7—9.
[153] „Monitor Polski" 1920 Nr 115, poz. 759.
[154] „Dziennik Ustaw" 1922 Nr 12, poz. 108.
[155] „Dziennik Ustaw" 1922 Nr 48, poz. 427.
[156] St. Paradysz, *Przeobrażenia badań statystycznych w przemyśle w latach 1918—1955*, „Wiadomości Statystyczne" 2008, nr 5, s. 11—22.

Pracy" i *Roczniku Statystycznym RP*. Pierwsze publikacje w tym zakresie pojawiły się już w 1920 r.

W 1923 r. GUS przeprowadził, w porozumieniu z Ministerstwem Przemysłu i Handlu, próbne badanie ankietowe w 6 500 zakładach dotyczące produkcji przemysłowej, zużycia surowców, urządzeń technicznych i zatrudnienia. Informacje uzyskane z tego badania umożliwiły szacunkowe określenie zdolności produkcyjnych dużych zakładów przemysłowych w Polsce.[157]

Od 1926 r. GUS otrzymywał od Ministerstwa Skarbu wykazy przedsiębiorstw, które wykupiły świadectwa przemysłowe od I do VII kategorii. Na podstawie tych wykazów od 1926 roku przeprowadzano badania ankietowe wszystkich zakładów przemysłowych w Polsce.[158]

W 1927 r. Główny Urząd Statystyczny rozpoczął kompleksowe, samodzielne badania statystyczne przemysłu na podstawie Rozporządzenia Rady Ministrów o statystyce przemysłowej.[159] Zobowiązało ono wszystkich właścicieli i kierowników zakładów przemysłowych zatrudniających minimum 5 pracowników do składania raz do roku do GUS sprawozdań z prowadzonej działalności. Zakłady przemysłowe zatrudniające ponad 20 pracowników miały obowiązek składać takie sprawozdanie co miesiąc.

Badanie zakładów przemysłowych zatrudniających minimum 5 pracowników dostarczało informacji o: liczbie czynnych zakładów, zatrudnieniu z podziałem na robotników i pracowników umysłowych, płacach brutto i netto, zmianowości pracy, czasie pracy oraz produkcji, sprzedaży i zapasach według ilości i wartości ważniejszych wyrobów przemysłowych (w 1937 r. — 1 750 wyrobów). Dzięki informacjom nadsyłanym przez Związek Izb Rzemieślniczych dokonywano też szacunków produkcji rzemieślniczej w Polsce.

W 1933 r. GUS przeprowadził spis pracowników państwowych oraz pracowników przedsiębiorstw i monopoli państwowych, a w związku z prowadzeniem prac nad statystyką wybrzeża polskiego, w maju 1936 r. zorganizowano spis ludności Gdyni.[160]

Do 1928 r. nie istniała w GUS żadna klasyfikacja gospodarcza ani przemysłowa. Przygotowanie formularzy sprawozdawczych dla przemysłu i opracowywanie wyników badań było w związku z tym niezmiernie utrudnione. Formularze przygotowane w GUS w 1927 r. uwzględniały podział na następujące rodzaje

[157] *Ankieta o wydajności pracy robotników w przemyśle polskim*, Warszawa 1927; *Przedsiębiorstwa przemysłowe i handlowe według rejestrów handlowych*, „Kwartalnik Statystyczny" 1924, s. 172—175.
[158] *Statystyka przemysłowa,* [w:] *Statystyka Polski,* seria C, zeszyt 37, s. XVI—XXII.
[159] „Dziennik Ustaw" 1927 Nr 63, poz. 558.
[160] CA GUS, „GUS 1918—1939", Wydział I Ogólny, sygn. I/66.

przemysłu: mineralny, metalowy, elektrotechniczny, chemiczny, włókienniczy, papierniczy, skórzany, drzewny, spożywczy, odzieżowy, budowlany i poligraficzny. Tak ustalona prowizoryczna klasyfikacja przemysłu nie uwzględniała kopalnictwa rud i węgla, a także hutnictwa żelaza. Osobno występowały elektrownie, wodociągi i fabryki zapałek.

W latach 1920—1928 GUS dzielił działalność przemysłową na 15 gałęzi i ok. 140 rodzajów. Obejmowała ona także działalność budowlaną, a do gałęzi górnictwo zaliczała bardzo różnorodną działalność górniczą. Brak szczegółowej klasyfikacji przemysłowej uniemożliwiał w praktyce wszelkie porównania.[161] Dlatego w grudniu 1931 r. powołana została Komisja do opracowania projektów klasyfikacji w przemyśle, handlu i zawodach ludności. Efektem jej prac była, użyta w pierwszym roczniku GUS pt. *Statystyka Przemysłowa 1931,* klasyfikacja przemysłu dzieląca go na 12 gałęzi (przemysł: mineralny, metalowy, elektrotechniczny, chemiczny, włókienniczy, papierniczy, skórzany, drzewny, spożywczy, odzieżowy, zabawkarski i poligraficzny) oraz 100 rodzajów.[162] Zweryfikowaną wersję tej klasyfikacji ogłoszono w drugim statystycznym roczniku przemysłowym GUS — *Statystyce przemysłu 1932 r.*, dzieląc przemysł na 15 gałęzi i 160 rodzajów działalności. W 1937 r. GUS wdrożył klasyfikację bardziej dostosowaną do struktury przemysłowej (dzieliła ona przemysł na 13 gałęzi i 207 rodzajów działalności).

W latach 30. XX wieku GUS stosował klasyfikację zakładów przemysłowych według ich wielkości, stosownie do kryteriów przyjętych w przepisach o obowiązku wykupywania świadectw przemysłowych i rzemieślniczych. Zakłady przemysłowe były w nich podzielone na osiem kategorii. Kategoria ósma (zakłady małe) obejmowała zakłady zatrudniające do czterech robotników, kategorie VI i VII przyznano zakładom średniej wielkości, a kategorie I—V — zakładom dużym.[163]

W połowie lat 30—tych XX wieku wprowadzono sprawozdawczość miesięczną z produkcji i sprzedaży ważniejszych wyrobów przemysłowych wytwarzanych przez zakłady zmonopolizowane i skartelizowane oraz przez duże zakłady przemysłowe. Informacje uzyskane z tych badań GUS publikował co miesiąc w „Wiadomościach Statystycznych".

[161] CA GUS, „GUS 1918—1939", Wydział I Ogólny, sygn. I/16.
[162] *Statystyka Przemysłowa 1931,* [w:] *Statystyka Polski,* seria B, zeszyt 15, Warszawa 1932.
[163] S. Paradysz, *Przeobrażenia badań statystycznych w przemyśle w latach 1918—1955*, „Wiadomości Statystyczne" 2008, nr 5, s. 11—22.

Badania statystyczne w przemyśle w okresie międzywojennym nie zapewniały informacji o wartości i dynamice produkcji i sprzedaży wszystkich zakładów przemysłowych. W tej sytuacji bardzo duże znaczenie miało podjęcie przez Instytut Badań Koniunktur Gospodarczych i Cen, z udziałem GUS, analizy dynamiki produkcji przemysłowej na podstawie badania reprezentacyjnego wyrobów przemysłowych.[164] Indeksy produkcji opracowane przez Ludwika Landaua opierały się na stosunkowo małej liczbie reprezentantów ważniejszych wyrobów przemysłowych lub przepracowanych roboczogodzin i na dwuszczeblowym ważeniu (gałęzie i 4 grupy gałęzi: dobra wytwórcze, dobra spożycia, górnicwo i przemysł drzewny) przecietną liczbą robotników.

W 1938 r. Jan Wiśniewski opracował w GUS indeksy produkcji przemysłowej oparte o 317 szeregów reprezentantów (282 wyroby i 35 wskaźników symptomatycznych) i czteroszczeblowe ważenie (wyroby, branże, gałęzie i grupy gałęzi) wartością produkcji netto (dodaną) uzyskaną w drodze reprezentacyjnego badania 943 zakładów przemysłowych według stanu na 1935 r. Reprezentacyjne indeksy Jana Wiśniewskiego GUS wykorzystywał w publikacjach dotyczących przemysłu ogółem i dla poszczególnych gałęzi przemysłu.[165]

Do najważniejszych opracowań Wydziału Statystyki Przemysłowej GUS należało: 7 edycji szczegółowego rocznika *Statystyka przemysłowa*, 3 edycje *Statystyki spółek akcyjnych,* a także opracowania *Statystyka karteli w Polsce 1880—1934* i *Statystyka wymiaru państwowego podatku przemysłowego.*[166] Informacje dotyczące stanu, ruchu i działalności zrzeszeń gospodarczych GUS publikował w rocznikach statystycznych, w „Wiadomościach Statystycznych" i publikacjach z serii *Bilans płatniczy Polski.*

Z inicjatywy Ligi Narodów, która w sierpniu 1924 r rozesłała do państw członkowskich formularze dotyczące bilansu płatniczego, GUS rozpoczął to badanie statystyczne.[167] Pierwszy bilans płatniczy Polski za rok 1923 przygoto-

[164] B. Łazowska, *Instytut Badania Koniunktur i Cen w świetle akt Archiwum GUS,* „Wiadomości Statystyczne" 1993, nr 2, s. 24—28.

[165] S. Paradysz, *Przeobrażenia badań statystycznych...*, s. 16; idem, *Statystyka przemysłu w 60-leciu GUS*, „Wiadomości Statystyczne" 1978, nr 7, s. 25.

[166] *Statystyka przemysłowa 1931*, Warszawa 1932; *Statystyka przemysłowa 1932*, Warszawa 1933; *Statystyka przemysłowa 1933*, Warszawa 1934; *Statystyka przemysłowa 1934*, Warszawa 1935; *Statystyka przemysłowa 1935*, Warszawa 1936; *Statystyka przemysłowa 1936*, Warszawa 1937; *Statystyka przemysłowa 1937*, Warszawa 1938; *Statystyka spółek akcyjnych w Polsce 1929—1933*. Warszawa 1935; *Statystyka spółek akcyjnych w Polsce 1934*, Warszawa 1936; *Statystyka spółek akcyjnych w Polsce 1935*, Warszawa 1937; *Statystyka karteli w Polsce 1880—1934,* Warszawa 1935; *Statystyka wymiaru państwowego podatku przemysłowego,* Warszawa 1938.

[167] „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych" 1934 Nr 7, poz. 65.

wał dr Jan Piekałkiewicz.[168] Kolejne bilanse płatnicze Polski, przygotowywane aż do 1935 r. GUS publikował w „Kwartalniku Statystycznym" i serii wydawniczej „Statystyka Polski". Od 1936 r. bilanse płatnicze państwa opracowywał, powstały w 1928 r., Instytut Badania Koniunktur i Cen.

Na podstawie materiałów nadsyłanych do GUS przez Bank Polski, Bank Gospodarstwa Krajowego, Państwowy Bank Rolny, banki komunalne, banki prywatne, domy bankowe i oddziały banków zagranicznych, spółdzielnie kredytowe, Centralną Kasę Spółek Rolniczych, towarzystwa kredytowe i giełdy pieniężne opracowywano statystykę bankowości.[169] Pokłosiem tych badań były trzy roczniki statystyczne: *Rozdział kredytów bankowych w Polsce 1931—1932* i *Rozdział kredytów bankowych w Polsce 1934* oraz *Statystyka kredytowa (1930—1931),* a także studia Mieczysława Skarbka i Władysława Malinowskiego.[170] Od roku 1933/34 ukazywał się specjalistyczny rocznik *Statystyka skarbowa* w ramach serii „Statystyka Polski".

Główny Urząd Statystyczny prowadził też badania statystyczne z zakresu kas oszczędności.[171] Na podstawie notowań giełdowych w Warszawie, Poznaniu, Krakowie i Wilnie GUS prowadził statystykę kursów i obrotów giełdowych.[172]

Statystyka społeczna

W 1929 r. powstał w Głównym Urzędzie Statystycznym Wydział Statystyki Społecznej. Jego zadaniem było prowadzenie statystyki: pracy, zarobków, strajków i lokautów, umów zbiorowych, ubezpieczeń społecznych, cen hurtowych

[168] J. Piekałkiewicz, *Bilans płatniczy Polski w 1923 r.*, „Kwartalnik Statystyczny" 1925, t. II, z. 2, s. 290—324.

[169] CA GUS, „GUS 1918—1939", Wydział IV Statystyki Przemysłowej, sygn. IV/747—751.

[170] *Rozdział kredytów bankowych w Polsce 1931—1932*, Warszawa 1934; *Rozdział kredytów bankowych w Polsce 1934,* Warszawa 1936; *Statystyka kredytowa (1930—1931),* Warszawa 1932; M. Skarbek, *Banki Komunalne w Polsce w latach 1926—1928*, „Kwartalnik Statystyczny"1930, s. 390—490; Wł. Malinowski, *Struktura rozdziału kredytów bankowych w Polsce,* „Kwartalnik Statystyczny" 1934, s. 189—278.

[171] Badania te prowadzono w oparciu o okólnik Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 12 marca 1934 r. zobowiązujący kasy do nadsyłania miesięcznych sprawozdań ze swej działalności do GUS. CA GUS, „GUS 1918—1939", Wydział IV Statystyki Przemysłowej, sygn. IV/752—770.

[172] *Kursy i obroty na giełdzie warszawskiej w czasie od 19 września do 16 listopada 1921 r.*, „Miesięcznik Statystyczny" 1921, t. 4, cz. 1, s. 90—94; S. Pszczółkowski, *Indeks kursów akcji i papierów procentowych w Polsce*, „Miesięcznik Statystyczny" 1923 cz.1 s.187—211; *Giełdy pieniężne w r. 1923*, „Kwartalnik Statystyczny" 1924, s. 246—256; B. Polkowski, *Kursy polskich pożyczek na giełdach zagranicznych w latach 1927—1930*, „Kwartalnik Statystyczny" 1931, s. 139—168.

i detalicznych oraz budżetów rodzinnych i kosztów utrzymania.[173] Wydział Statystyki Społecznej był kontynuatorem powołanego 1 stycznia 1920 r. Wydziału Statystyki Pracy i Przemysłu.

W kwietniu 1931 r. ukształtowano ostatecznie zadania Wydziału Statystyki Społecznej GUS obejmujące odtąd statystykę: stanu zatrudnienia w górnictwie, hutnictwie i przemyśle, cen, umów zbiorowych, stawek w górnictwie, hutnictwie i przemyśle, płac w rolnictwie, zarobków pracowniczych i robotniczych, strajków i lokautów, ruchu budowlanego, Międzynarodowego Biura Pracy, bezrobocia, związków zawodowych i ubezpieczeń społecznych.[174]

W czerwcu 1932 r. utworzono w Wydziale Statystyki Społecznej referat przygotowania słownika zawodowego,[175] a w maju 1937 r. — Oddział Badań Dochodu Społecznego.[176]

Podstawę prawną badań w zakresie statystyki zatrudnienia stanowiło rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 18 października 1920 r. dotyczące stanu zatrudnienia w przemyśle[177] natomiast podstawę prawną badania zarobków stanowiło rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 6 lutego 1922 r. o statystyce stanu zatrudnienia w przemyśle.[178] Zobowiązywało ono wszystkie przedsiębiorstwa państwowe, komunalne i prywatne zatrudniające robotników i pracowników najemnych do składania na wezwanie GUS sprawozdań o wypłaconych zarobkach i świadczeniach udzielanych zatrudnionym.[179]

Statystykę rynku pracy Główny Urząd Statystyczny prowadził w oparciu o sprawozdania biur pośrednictwa pracy, sprawozdań Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej oraz materiały Biur Funduszu Pracy, Zakładu Ubezpieczeń Społecznych i urzędów wojewódzkich.[180] Pierwsze informacje z rynku pracy GUS opublikował w *Roczniku Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1920/22*, zamieszczając tablicę przedstawiającą zmiany liczby zatrudnionych robotników w przemyśle w latach 1921 i 1922 w porównaniu z 1913 r.[181]

---

[173] Statut GUS, „Monitor Polski" 1929 Nr 272, poz. 627.
[174] CA GUS, „Wydział I Ogólny GUS", sygn. I/22.
[175] Pismo Dyrektora GUS z 20 czerwca 1932 r. CA GUS, „Wydział I Ogólny GUS", sygn. I/16.
[176] CA GUS, „Wydział I Ogólny GUS" sygn. I/17.
[177] „Dziennik Ustaw" 1920 Nr 115, poz. 759.
[178] „Dziennik Ustaw" 1922 Nr 112 poz. 108.
[179] CA GUS, „Wydział VI Statystyki Społecznej GUS 1918—1939", sygn. VI/103—VI/232.
[180] CA GUS, „Wydział VI Statystyki Społecznej GUS 1918—1939", sygn. VI/290—VI/308.
[181] Zob. szerzej: *Źródła statystyki stanu zatrudnienia. Statystyka zatrudnienia w przemyśle i hutnictwie. Zasady przeprowadzenia statystyki zatrudnienia zakładów przemysłowych*, „Statystyka Pracy" 1925, s. 3—7.

Główny Urząd Statystyczny od 1924 r. badał i analizował pośrednictwo pracy.[182]

W styczniu 1923 r. GUS przeprowadził spis pracowników państwowej służby cywilnej. Objął on także przedsiębiorstwa państwowe: górnicze, hutnicze, przemysłowe i handlowe.[183]

W związku z prowadzoną przez GUS statystyką rynku pracy, szerokiej analizie poddawane były stosunki zawodowe, społeczno-zawodowe i inne, bardzo dobrze charakteryzujące ludność w dwudziestoleciu międzywojennym, zwłaszcza w okresach między spisami powszechnymi. Do ciekawszych opracowań z tego zakresu należą artykuły Stanisława Tołwińskiego, Rajmunda Buławskiego oraz Edwarda Baranowicza.[184]

Główny Urząd Statystyczny prowadził też szerokie analizy statystyczne płac i zarobków. Pierwsze badanie z tego zakresu przeprowadzono już w 1919 r. przy pomocy sieci korespondentów wiejskich i dotyczyło wynagrodzeń dniówkowych robotników rolnych.[185]

Podstawowe informacje dotyczące zarobków GUS publikował na łamach „Statystyki Pracy", „Wiadomości Statystycznych" oraz w *Roczniku Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej* i *Małym Roczniku Statystycznym Polski*.

Do wyróżniających się opracowań analitycznych z tego zakresu należy zaliczyć prace Janiny Dąbrowskiej, Janiny Ettinger, Jana Derengowskiego oraz Stanisławy Rościszewskiej.[186]

Wydział Statystyki Społecznej GUS prowadził badania bezrobocia i aktywizacji bezrobotnych, których wyniki publikowane były na łamach „Wiadomości Statystycznych" i *Rocznika Statystyki RP* oraz *Małego Rocznika Statystycz-*

---

[182] J. Wojtyniak, *Społeczne pośrednictwo pracy w Polsce*, „Statystyka Pracy" 1938, nr 4, s. 236—245.

[183] Zob. szerzej:*Funkcjonariusze państwowej służby cywilnej. Wyniki spisu ze stycznia 1923 r.*, [w:] *Statystyka Polski*, t. VI, Warszawa 1925.

[184] S. Tołwiński, *Zagadnienia statystyki zawodowej*, „Miesięcznik Statystyczny" 1923, s. 263—277; R. Buławski, *Warstwy społeczne*, „Kwartalnik Statystyczny"1932, s. 179—203, idem, *Zagadnienie pracowników publicznych w statystyce zawodowe*j, „Kwartalnik Statystyczny" 1932, s. 269—297; E. Baranowicz, *Bezużyteczność opracowywania zawodu subiektywnego w spisach ludności* , „Przegląd Statystyczny" 1939, t. II, s. 23—39.

[185] „Miesięcznik Statystyczny" 1920, t. I, cz. II s. 29.

[186] J. Dąbrowska, *Niwelacja płac robotniczych* „Statystyka Pracy" 1922 s. 125—129; J. Ettinger, *Wskaźnik stawek płac zarobkowych w Polsce w latach 1923—1930* „Statystyka Pracy" 1931, s. 105; eadem, *Wskaźniki stawek płac w Polsce w latach 1914—1921 oraz 1921—1923*, „Statystyka Pracy" 1932, s. 8; J. Derengowski, *Kształtowanie się zarobków robotników przemysłowych w latach 1928—1932,* „Statystyka Pracy" 1933, s. 146—151; S. Rościszewska, *Płace robotników dniówkowych niestałych w rolnictwie w roku 1933*, „Statystyka Pracy" 1935, s. 94—116.

nego. Statystyka ta oparta była o dane uzyskiwane z Funduszu Bezrobocia przy Ministerstwie Pracy i Opieki Społecznej oraz państwowych urzędów pośrednictwa pracy.[187]

W ramach statystyki społecznej GUS prowadził też na podstawie Rozporządzenia Rady Ministrów z 8 lutego 1921 r. badanie strajków i lokautów.[188] Obszerne opracowanie tej tematyki zawierały artykuły Janiny Ettinger i Kazimierza Nowickiego.[189]

W zakresie statystyki społecznej poważne miejsce w pracach Głównego Urzędu Statystycznego zajmowało badanie kosztów utrzymania, zwłaszcza wobec szybkiej inflacji w pierwszych latach II Rzeczypospolitej. Już 17 maja 1920 r. Rozporządzeniem Rady Ministrów powołana została przy GUS Komisja dla Badania Kosztów Utrzymania Rodzin Pracowniczych w Przemyśle i Handlu, która badała koszty żywności, opału i światła i publikowała w rubryce stałej na łamach „Miesięcznika Statystycznego" wskaźniki wzrostu kosztów utrzymania.[190] Na podstawie obliczeń Komisji dla Badania Kosztów Utrzymania GUS opublikowano w „Miesięczniku Pracy" w 1921 r. pierwsze zestawienie tabelaryczne *Zmiany kosztów utrzymania rodzin pracowniczych w Warszawie od czerwca do grudnia 1920 r.*[191] Od 1921 r. w „Miesięczniku Pracy" publikowano cyklicznie sprawozdania zawierające opracowania tabelaryczne dotyczące kosztów utrzymania oraz opracowania metodologiczne.[192]

Od 1922 r. na łamach „Statystyki Pracy" publikowano w rubryce stałej pt. *Drożyzna* wyniki badań dotyczące wskaźników kosztów utrzymania ludności w miastach. Poczynając od roku 1924 w rubryce stałej w „Kwartalniku Statystycznym" GUS publikował wskaźniki kosztów żywności w miastach (według województw i w 50 miastach za lata 1924—1926). Na łamach „Kwartalnika Statystycznego", także w rubryce stałej, ogłaszano wskaźniki przedstawiające porównanie kosztów żywności w miastach (w latach 1924—1929).

Badania budżetów rodzinnych prowadzone przez Główny Urząd Statystyczny związane były z obliczaniem kosztów utrzymania i wskaźników kosztów

[187] T. Bartnicki, *Źródła statystyki bezrobocia*, „Statystyka Pracy"1928, nr 1, s. 33—38.
[188] „Dziennik Ustaw" 1921 Nr 16, poz. 94.
[189] J. Ettinger, *Strajki i lokauty a rynek pracy w Polsce w latach 1923—1929*, „Statystyka Pracy" 1930, s. 227—241; eadem, *Przebieg walk strajkowych w latach 1923—1930*, ibidem 1931, s. 266—273; K. Nowicki, *Strajki połączone z okupacją zakładów w latach 1931, 1932 i w pierwszym półroczu 1933 roku*, „Statystyka Pracy" 1934, nr 3, s. 117—124.
[190] „Monitor Polski" 1920 Nr 149.
[191] „Miesięcznik Pracy" 1921, s. 21—24.
[192] CA GUS, „Wydział VI Statystyki Społecznej GUS 1918—1939", sygn. VI/336—VI/348.

utrzymania. Pierwsze tego typu badania przeprowadzono w 1927 r., obejmując nim 192 rodziny robotnicze. Następne badania GUS zrealizował w latach 1928 i 1929. Badania budżetów domowych rodzin urzędniczych GUS, przy współudziale Instytutu Gospodarstwa Społecznego i Rady Okręgowej Unii Związków Zawodowych Pracowników Umysłowych w Warszawie, przeprowadził po raz pierwszy w 1932 r.[193]

W 1927 r. Brunon Balukiewicz opracował ankietę do badania budżetów domowych, według której przeprowadzono badania w latach 1928 i 1929, opublikowane przez GUS w pracy *Budżety rodzin robotniczych — wyniki ankiety przeprowadzonej w Warszawie, Łodzi, Zagłębiu Dąbrowskim i na Górnym Śląsku.* Była to pierwsza analiza budżetów rodzin robotniczych wydana przez GUS w dwóch tomach w serii „Statystyka Polski". Pokłosiem tych badań Głównego Urzędu Statystycznego była także monografia: *Budżety rodzin robotniczych. Wyniki ankiety przeprowadzonej w Warszawie, Łodzi, Zagłębiu Dąbrowskim i na Górnym Śląsku* (1929) oraz artykuł Edwarda Otrębskiego *Wyniki badania budżetów domowych pracowników umysłowych przeprowadzonego w maju 1932 r.*[194]

W latach 1937—1939 przeprowadzono, przy współudziale Instytutu Gospodarstwa Społecznego, badanie budżetów domowych około 220 rodzin robotniczych z Warszawy, Łodzi, Poznania, Wilna, Krakowa i Śląska. Materiały z tego badania zostały jedynie wstępnie opracowane przed wybuchem II wojny światowej.[195] W 1932 r. przeprowadzono podobne badanie budżetów rodzin urzędniczych przy współudziale Instytutu Gospodarstwa Społecznego i Rady Okręgowej Unii Związków Zawodowych.

Kilkadziesiąt przyczynków z badania warunków życia w Polsce opublikowali przed II wojną światową w czasopismach specjalistycznych GUS m.in.: Milena Bagieńska, Brunon Balukiewicz, Jan Derengowski, Janina Ettinger, Zdzisław Heise, Ada Kalecka, Ludwik Landau, Edward Otrębski i Tadeusz Szturm de Sztrem.[196]

Podstawowe dane dotyczące budżetów domowych publikowane były także na łamach *Małego Rocznika Statystycznego*.

---

[193] CA GUS, „Wydział VI Statystyki Społecznej GUS 1918—1939", sygn. VI/349—VI/597.

[194] „Statystyka Pracy" 1932, t. XI, z. 4, s. 345—363.

[195] J. Wojtyniak, *Metoda obliczania wskaźnika kosztów utrzymania*, „Wiadomości Statystyczne", zeszyt specjalny III, Warszawa 1947. Po wojnie wyniki tych badań opublikował Kazimierz Romaniuk w „Przeglądzie Statystycznym" 1962, z. 4, s. 335—354.

[196] „Statystyka Pracy" 1927, s. 321—343; 1928, s. 320—336; 1931, s. 214—231; 1933, s. 130—137; 1930, s. 210—214, 1932, s. 11—19, 1934, s. 7—22;1938, s. 114—120.

Mapa Rzeczypospolitej Polskiej
wykonana w Biurze Kartograficznym GUS
1935 r.

Badanie cen Główny Urząd Statystyczny rozpoczął jeszcze w 1920 r., początkowo w oparciu o materiały zebrane przez Ministerstwo Aprowizacji. Założenia statystyki cen zostały opracowane przez Ludwika Krzywickiego.[197] Podstawę prawną do zbierania danych przez GUS stanowiło rozporządzenie Rady Ministrów z 17 stycznia 1921 r. dotyczące statystyki cen artykułów pierwszej potrzeby.[198] Nakładało ono na magistraty miast liczących powyżej 25 000 mieszkańców oraz magistraty innych miast wytypowanych przez GUS, obowiązek notowania cen artykułów pierwszej potrzeby i prowadzenia ksiąg notowań cen według opracowanego przez Urząd wzoru oraz do przesyłania formularzy z notowań do 7. dnia każdego miesiąca. W 1936 r. rozszerzono zakres badań cen.[199]

W 1920 r. GUS opublikował pierwszą statystykę cen obejmującą okres od listopada 1919 r. do marca 1920 r.[200] zaś w 1921 r. — statystykę cen detalicznych w większych miastach Polski.[201] Wyniki badań cen zaczęto systematycznie publikować głównie w periodyku „Kwartalnik Statystyczny" (stała rubryka *Wskaźniki cen hurtowych w Polsce* w latach 1924—1928 oraz stała rubryka *Ceny artykułów pierwszej potrzeby w handlu detalicznym* za lata 1923—1928) i w artykułach metodologicznych.[202]

Poza tym wyniki badań cen GUS publikował w „Miesięczniku Statystycznym"[203] oraz w „Statystyce Pracy".[204] Najszersze opracowanie statystyki cen GUS publikował od 1937 r. w roczniku branżowym *Statystyka Cen 1936* i *Statystyka Cen 1937.*[205]

W 1923 r. Główny Urząd Statystyczny rozpoczął badania w zakresie statystyki budowlanej.[206] Dopiero jednak Rozporządzenie Rady Ministrów z 10 września 1930 r. o statystyce budowlanej wprowadziło jednolity system w tym zakresie.[207] Obok ruchu budowlanego Główny Urząd Statystyczny badał na podstawie

[197] L. Krzywicki, *Projekt organizacji statystyki cen*, „Miesięcznik Statystyczny" 1920, t. I, s.140—150.
[198] „Dziennik Ustaw"1921 Nr 14, poz. 82.
[199] „Dziennik Ustaw" 1936 Nr 33, poz. 354.
[200] „Miesięcznik Statystyczny" 1920, t. 1, cz. 2, s. 57—64.
[201] *Statystyka cen detalicznych w większych miastach Rzeczypospolitej Polskiej*, „Miesięcznik Pracy" 1921, s. 81—84.
[202] „Kwartalnik Statystyczny" 1926, s. 294, 392, 672; „Kwartalnik Statystyczny"1927, s. 161—191.
[203] „Miesięcznik Statystyczny" 1920, z. 1, cz. 2, s. 151; „Miesięcznik Statystyczny" 1922, cz. 1, s. 55—76.
[204] „Statystyka Pracy" 1923, s. 84—88; „Statystyka Pracy" 1923, s. 1—3.
[205] Roczniki *Statystyka Cen* ukazały się w serii „Statystyka Polski", seria C, zeszyty: 59 i 96.
[206] P. Burakowski, *Organizacja statystyki budowlanej*, „Statystyka Pracy" 1928, t. VIII, zeszyt 1.
[207] „Dziennik Ustaw" 1930 Nr 65, poz. 514; CA GUS, „Wydział VI Statystyki Społecznej GUS 1918—1939", sygn. VI/803—VI/7818.

spisów powszechnych (1921 i 1931 r.) oraz badań ankietowych przeprowadzonych w latach 1926 i 1927 warunki mieszkaniowe ludności.

Statystyka handlu zagranicznego i komunikacji

Tymczasowa Rada Stanu zawarła w projekcie organizacyjnym przyszłego urzędu statystycznego utworzenie Wydziału Handlu i Przemysłu, który miał zająć się badaniem wywozu i przywozu, statystyką przewozu towarów koleją i drogami wodnymi, opłatami celnymi, liczbą zakładów przemysłowych i rodzajem produkcji.[208] Na podstawie reskryptu Główny Urząd Statystyczny zawarł z Ministerstwem Przemysłu i Handlu porozumienie o przejęciu z tego ministerstwa prac badawczych z zakresu statystyki handlu zagranicznego.[209]

W 1921 r. opublikowano pierwszy statut Głównego Urzędu Statystycznego, na podstawie którego utworzono Wydział VIII Statystyki Handlu Zagranicznego.[210] W listopadzie 1932 r. dotychczasowy Wydział VIII zmieniono na Wydział V Statystyki Handlu i Komunikacji.[211] Ostatnia zmiana organizacyjna nastąpiła 1 grudnia 1938 r. Wydział V przemianowano na Wydział Statystyki Handlu Zagranicznego i Komunikacji.[212]

Podstawą prawną regulującą zbieranie danych statystycznych statystyki handlu zagranicznego było Rozporządzenie Rady Ministrów o statystyce celnej z dnia 10 listopada 1921 r.[213] Przedtem zbieranie i przekazywanie źródeł statystycznych do Głównego Urzędu Statystycznego regulowały rozporządzenia Ministra Skarbu.[214]

W kwietniu 1930 r. ukazała się nowelizacja Rozporządzenia Rady Ministrów rozszerzająca zakres badań i ułatwiająca zachowanie tajemnicy dotyczącej wartości towaru, kraju sprzedaży i przeznaczenia.[215] Rozporządzenie to umożliwiało przekazywanie danych statystycznych bezpośrednio do GUS, co miało duże

[208] AAN, Akta Tymczasowej Rady Stanu, sygn. 49.
[209] J. Buzek, *Pierwsze dziesięciolecie...*, s. 11 i 12.
[210] „Monitor Polski" 1921 Nr 74, poz. 115.
[211] Zarządzenie wewnętrzne Dyrektora GUS nr 124 z 19 XI 1932 r. CA GUS, „GUS 1918—1939", sygn. I/23.
[212] „Monitor Polski" 1939 Nr 105, poz. 246.
[213] „Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej" 1921 Nr 107, poz. 783.
[214] Instrukcja tymczasowa dla urzędów celnych wydana przez Ministerstwo Skarbu 19 IX 1919 r. ustaliła w §11,12 i 29 jednolite przepisy dotyczące zbierania i przekazywania materiałów statystycznych.
[215] „Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej" Nr 40, poz. 350 z 1934 r. i nowela z dn. 14 lutego 1934 r. — tamże Nr 13, poz.100.

znaczenie w związku z rozwojem w Polsce syndykatów i związanym z tym procesem centralizacji eksportu.

W 1924 r. Główny Urząd Statystyczny wprowadził w życie opracowany przez siebie *Wykaz statystyczny towarów*. Ustalał on 28 grup towarowych podzielonych według klasyfikacji dziesiętnej, co dało podstawę do ścisłego ustalania nazwy towaru.[216] Nowy *Wykaz statystyczny towarów* wszedł w życie 1 stycznia 1934 r.[217] Wprowadził 21 działów, 81 podgrup i 3 150 pozycji statystycznych towarów, dostosowanych do nowej taryfy celnej.[218]

Główny Urząd Statystyczny opracowywał dane o handlu zagranicznym w cyklach miesięcznych i rocznych według nomenklatury zawartej w *Wykazie statystycznym towarów*. Dane roczne obejmowały listę 3 150 pozycji towarowych, zaś dane miesięczne opracowywane były dla 1 280 pozycji statystycznych.

Od 1924 r. GUS publikował miesięczne dane z zakresu handlu zagranicznego w miesięczniku „Handel Zagraniczny Rzeczypospolitej Polskiej". W latach 1924—1926 był to przegląd kwartalny, a od 1928 r. nosił tytuł „Handel Zagraniczny Rzeczypospolitej Polskiej i Wolnego Miasta Gdańska".

Dane roczne GUS publikował w *Roczniku Handlu Zagranicznego Rzeczypospolitej Polskiej* w latach 1924—1927, a następnie w *Roczniku Handlu Zagranicznego Rzeczypospolitej Polskiej i Wolnego Miasta Gdańska* w latach 1928—1939. Pierwsza edycja Rocznika obejmowała dane za lata 1922/23, a ostatnia, która ukazała się w 1939 r. — przedstawiała dane za 1938 r.

Poza tym GUS publikował informacje o handlu zagranicznym Polski i przeglądy międzynarodowe dotyczące handlu zagranicznego także w „Wiadomościach Statystycznych" (w latach 1923—1938) w formie tablic miesięcznych oraz w formie tablic sumarycznych rocznych.

Dane roczne dotyczące handlu zagranicznego były publikowane także w *Małym Roczniku Statystycznym*.

Do 1924 r. publikacje dotyczące statystyki handlu zagranicznego ukazywały się sporadycznie, gdyż bardzo trudno było wówczas o pozyskanie materiałów źródłowych. Główny Urząd Statystyczny publikował je w latach 1920 i 1921 w „Sprawozdaniach Miesięcznych z Handlu Zagranicznego", które ukazywały się bardzo nieregularnie i obejmowały jedynie niektóre miesiące roku.

---

[216] Do czasu opracowania *Wykazu statystycznego towarów* jako wykaz towarów służyła taryfa celna. Przed opracowaniem polskiej taryfy celnej (rozporządzenie Ministra Skarbu i Ministra Przemysłu i Handlu z 4 XI 1919 r.) posługiwano się trzema taryfami celnymi: rosyjską, austriacką i niemiecką.

[217] „Monitor Polski" z 2 XII 1933 r. Nr 277.

[218] Rozporządzenie Prezydenta RP z 23 VIII 1932 r. „Dziennik Urzędowy RP" Nr 85, poz. 732.

Statystyka komunikacji w dwudziestoleciu międzywojennym była na ogół statystyką wtórną, opartą o dane zbierane i zestawiane przez ministerstwa i instytucje gospodarcze. Zadaniem GUS było ich opracowanie sumaryczne i opublikowanie. Jedynie statystyka żeglugi wodnej i śródlądowej była statystyką pierwotną. Podstawę prawną do jej opracowywania przez Główny Urząd Statystyczny stanowiło Rozporządzenie Rady Ministrów z 7 lutego 1930 r. o statystyce ruchu towarów na drogach wodnych i śródlądowych.[219] Roczne zestawienia statystyczne zawierające dane dotyczące transportu towarów drogami wodnymi według grup towarowych publikowano w „Wiadomościach Statystycznych" i — po raz pierwszy w monograficznej pracy *Statystyka przewozów na drogach wodnych śródlądowych 1931—1936* w 1938 r.[220] Następne dwie publikacje tego typu ukazały się w 1939 r. i przedstawiały dane za lata 1937 i 1938. Ostatnia publikacja GUS rozszerzyła zakres informacji o tranzyt na drodze wodnej Wisła—Odra i przewozy na sztucznych drogach wodnych.

Statystyka przewozów towarowych na kolei była opracowywana w Biurze Statystyki Przewozów PKP, a gotowe wyniki dostarczano do GUS, natomiast statystykę stanu linii kolejowych, mechanizacji przewozów oraz motoryzacji opracowywał Urząd we współpracy z Ministerstwem Komunikacji.[221] Statystyka drogowa i samochodowa opracowywana była przez Ministerstwo Robót Publicznych, a następnie Ministerstwo Komunikacji i wysyłana do GUS w formie tablic wynikowych.

Statystyka pocztowo-telegraficzna opracowywana była w Ministerstwie Poczt i Telegrafów.[222] Od 1932 r. GUS wspólnie z Ministerstwem publikował wyniki w pracy *Statystyka pocztowa, telegraficzna i telefoniczna Rzeczypospolitej Polskiej za rok 1931*, a uprzednio od 1919 r. ukazywały się jako dodatek do „Miesięcznika Statystycznego" i „Kwartalnika Statystycznego".[223] Statystykę lotniczą GUS opracowywał na podstawie danych sumarycznych przesyłanych przez poszczególne linie lotnicze.[224]

---

[219] „Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej" 1930 Nr 12, poz. 88. Do czasu wejścia w życie rozporządzenia statystykę żeglugi śródlądowej prowadziło Ministerstwo Robót Publicznych, które w swych opracowaniach uwzględniało tylko ruch statków na niektórych odcinkach oraz stan taboru w żegludze śródlądowej.

[220] „Statystyka Polski", seria C, z. 81, Warszawa 1938.

[221] CA GUS, „GUS 1918—1939. Wydział V", sygn. V/469—484.

[222] CA GUS, „GUS 1918—1939. Wydział V", sygn.V/497—499.

[223] *Statystyka pocztowa, telegraficzna i telefoniczna Rzeczypospolitej Polskiej...,* t. 1—7, Warszawa, 1932—1938.

[224] CA GUS, „GUS 1918—1939. Wydział V", sygn. V/491 i 492.

Statystyka morska i pocztowa opracowywana była przez zarządy poszczególnych portów oraz przedsiębiorstwa żeglugi morskiej w uzgodnieniu z Głównym Urzędem Statystycznym. Badaniami objęte były zagadnienia obrotów towarowych i pasażerskich oraz przewóz towarów w żegludze morskiej przez statki polskiej floty handlowej. Zestawienia sumaryczne sporządzał GUS.[225]

Dane dotyczące statystyki komunikacji były publikowane w „Wiadomościach Statystycznych", „Miesięczniku Statystycznym" i „Kwartalniku Statystycznym", *Roczniku Statystycznym Rzeczypospolitej Polskiej*, *Małym Roczniku Statystycznym* i w odrębnych monografiach.

Statystyka oświaty i kultury

Pierwszą publikacją statystyczną wydaną przez Główny Urząd Statystyczny była przygotowana przez Wydział Statystyczny Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego monografia Edwarda Grabowskiego *Stan szkolnictwa powszechnego w grudniu 1917 r. na terytorium obu byłych gubernatorstw: warszawskiego i lubelskiego* (Warszawa 1919).

W latach 1919—1926 GUS publikował informacje podstawowe (nieperiodycznie) dotyczące liczby różnych typów szkół i ich absolwentów oraz rozwoju różnych typów szkół na łamach „Miesięcznika Statystycznego" i „Kwartalnika Statystycznego".[226] Podstawowe informacje publikowano też w *Roczniku Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej* i *Małym Roczniku Statystycznym*.

Pierwsza analiza szkolnictwa niepodległej Polski z roku szkolnego 1918/19 ukazała się w „Miesięczniku Statystycznym" w pierwszym tomie z 1920 r. i obejmowała szkoły powszechne, średnie, zawodowe i wyższe.[227] Poczynając od 1922 r. Główny Urząd Statystyczny publikował syntetyczne dane dotyczące seminariów nauczycielskich, rozwoju szkolnictwa średniego i szkół wyższych w Polsce, szkonictwa średniego ogólnokształcącego i powszechnego. Te statystyczne dane zbiorcze ukazywały się niestety nieperiodycznie.

Podstawowe dane dotyczące oświaty ukazywały się cyklicznie jedynie w *Roczniku Statystycznym Rzeczypospolitej Polskiej*.

---

[225] CA GUS, „GUS 1918—1939. Wydział V", sygn. V/486—490.

[226] „Miesięcznik Statystyczny" 1920, t. 1, nr 1/3, s. 11—23 i 1922, cz. 2, s. 86—87, s. 542—537, s. 621—628; 1923, t. 6, cz. 2, s. 203—216, „Kwartalnik Statystyczny" 1924, s. 59—72 i 1925 s. 146——200

[227] *Szkolnictwo w roku szkolnym 1918/19,* „Miesięcznik Statystyczny" 1920, t. I, nr 1/3, s. 11—23.

W 1932 r. GUS opublikował po raz pierwszy niewielkie opracowanie specjalistyczne *Statystyka oświaty i kultury*.[228]

Od roku szkolnego 1931/32 Główny Urząd Statystyczny rozpoczął intensywne badania szkolnictwa uwieńczone serią roczników pt. *Statystyka szkolnictwa*. Te szczegółowe publikacje z dziedziny oświaty i szkolnictwa ukazywały się od 1933 r. do 1939 r. w serii C „Statystyka Polski", przedstawiając specjalistyczne szczegółowe zestawienia o stanie szkolnictwa w Polsce. Roczniki *Statystyka Szkolnictwa* zawierały dane z zakresu nauczania powszechnego, dane o liczbie szkół i uczniów w szkołach według typów, o wynikach klasyfikacji uczniów, dane o kandydatach i nowoprzyjętych, o abiturientach i osobach otrzymujących wyższe stopnie naukowe. Zamieszczano w nich dane dotyczące szkolnictwa początkowego, ogólnokształcącego, zawodowego i wyższego oraz zakładów szkolenia nauczycieli, ludowych szkół rolniczych, szkół zawodowych dokształcających, przedszkoli, bibliotek szkolnych, wydatków na oświatę itp.[229]

Zarówno podczas pierwszego spisu powszechnego ludności z 1921 r., jak i podczas drugiego spisu z roku 1931 szeroko badany był problem analfabetyzmu ludności.

W 1934 r. ukazała się jednorazowo obszerna publikacja *Statystyka życia umysłowego i kulturalnego* w serii „Statystyka Polski".[230]

Wydział Statystyki Społecznej GUS zajmował się również badaniem wypoczynku ludności. Zbierano m.in. informacje o udziale społeczeństwa w życiu kulturalnym. Przykładowo, badano liczbę radioabonentów, kin, teatrów i udział ludności w różnych formach spędzania wolnego czasu. Badano pracę domów ludowych, bibliotek, muzeów, teatrów, wydawnictw; publikowano dane dotyczące działalności Funduszu Kultury Narodowej oraz wydatki budżetu państwa na popieranie nauki i sztuki. Zamieszczano je w tablicach *Rocznika Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej* i *Małym Roczniku Statystycznym*.

Na podstawie danych z rejestru Biblioteki Narodowej Józefa Piłsudskiego w Warszawie GUS wydawał, począwszy od 1936 r. (z danymi za 1934 r.), publikację *Statystyka druków*. Do 1931 r. dane dotyczące życia umysłowego i kulturalnego publikowano w *Roczniku Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej* oraz w nieperiodycznych broszurach i artykułach.

---

[228] *Statystyka oświaty i kultury*, Warszawa 1932.
[229] *Statystyka Szkolnictwa,* Warszawa, t. I—VII, 1933—1939.
[230] *Bibliografia wydawnictw GUS 1918—1968,* Warszawa 1968.

Główny Urząd Statystyczny publikował też podstawowe dane dotyczące rozwoju sportu i turystyki w Polsce w *Roczniku Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej* i *Małym Roczniku Statystycznym*.

Statystyka samorządu, sądownictwa, wyborcza

Podstawowe informacje z zakresu statystyki samorządu, sądownictwa i statystyki wyborczej GUS publikował początkowo w *Roczniku Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej*, a następnie w *Małym Roczniku Statystycznym.* Dane tymczasowe dotyczące funkcjonowania samorządu terytorialnego publikowano w „Wiadomościach Statystycznych".

Od 1934 r. ukazywały się zeszyty z serii C „Statystyki Polski", zawierające dane statystyczne dotyczące samorządu terytorialnego.[231] Pierwszy zeszyt opierał się na zamkniętych rachunkach budżetowych, a drugi — na preliminarzach budżetowych. GUS publikował w nich informacje dotyczące wydatków i dochodów gmin wiejskich, miast, powiatowych i wojewódzkich związków samorządowych, przedsiębiorstw samorządowych, dane o wysokości zadłużenia samorządów, dane dotyczące sum pozabudżetowych, zestawienia banków komunalnych, komunalnych kas oszczędności i gminnych kas pożyczkowo-oszczędnościowych. Dla miast liczących ponad 20 tys. mieszkańców publikowano dane wydzielone.

W ramach statystyki samorządowej Główny Urząd Statystyczny prowadził również badania statystyki pożarów. Pierwsze opracowania dotyczące statystyki pożarów z lat 1925 i 1926 ukazały się na łamach „Kwartalnika Statystycznego" w 1930 r.[232] Całościowego opracowania doczekała się ta statystyka w 1934 r., kiedy to Główny Urząd Statystyczny opublikował obszerną monografię *Statystyka pożarów*.[233] Trudno przecenić wartość tego opracowania dla organizacji prewencji pożarowej władz samorządowych i organizacji rynku ubezpieczeń.

Główny Urząd Statystyczny prowadził też we współpracy z Ministerstwem Sprawiedliwości statystykę sądową. Pierwsze dane z zakresu sądownictwa opu-

[231] *Zadłużenie miast i powiatowych związków komunalnych*, Warszawa 1934; *Preliminarze budżetowe związków samorządowych*, Warszawa 1934.

[232] *Pożary budynków w r.1925*, „Kwartalnik Statystyczny" 1930, s. 956—960 i *Pożary budynków w r. 1926*, „Kwartalnik Statystyczny" 1930, s. 961—976.

[233] *Statystyka pożarów*, Warszawa 1934.

blikowano już w II części *Rocznika Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1920/22.* Były to tablice zawierające informacje o sądach apelacyjnych i okręgowych, etatach w sądach, liczbie adwokatów, aplikantów i kandydatów adwokackich, liczbie więzień i więźniów w ujęciu terytorialnym. W 1921 r. opublikowano też pierwszą statystykę działalności sądów doraźnych z lat 1919—1921.[234] W latach 1923 i 1924 GUS przygotował krótkie opracowania dotyczące działalności sądów doraźnych, jak i statystykę skazanych przestępców.[235]

Dopiero jednak 14 grudnia 1925 r., gdy statystyka kryminalna została przekazana przez Ministerstwo Sprawiedliwości Głównemu Urzędowi Statystycznemu, powołany został Oddział Statystyki Kryminalnej w Wydziale Prezydialnym, który rozpoczął intensywne prace badawcze.[236] Oddział Statystyki Kryminalnej badał nie tylko statystykę przestępczości, ale i czynności sądów; ponadto opracowywał statystykę pożarów i wyborczą.

W latach 1927—1934 Główny Urząd Statystyczny wydał kilka obszernych opracowań z zakresu statystyki sądowej. Do ważniejszych artykułów i monografii z tej dziedziny można zaliczyć nastepujące prace: *Statystyka sądowa* („Kwartalnik Statystyczny"1927), *Statystyka kryminalna. Osoby prawomocnie skazane i uniewinnione w 1924 i 1925 roku*, t. I—II (Warszawa 1930), *Statystyka czynności sądów. Czynności sądów powszechnych w sprawach cywilnych i karnych 1926* (Warszawa 1930), *Statystyka czynności sądów. Czynności sądów powszechnych w sprawach cywilnych i karnych 1927—1928* („Kwartalnik Statystyczny" 1931), *Statystyka sądownictwa, więziennictwa i przestępczości 1928—1931* (Warszawa 1932), *Sądy pracy w Polsce* („Statystyka Pracy" 1934).[237]

W publikacji *Statystyka kryminalna* wydanej w serii „Statystyka Polski" w 1930 r. GUS ogłosił nową, opracowaną w Urzędzie, klasyfikację przestępstw w oparciu o dotychczas odrębnie obowiązujące: przepisy rosyjskiego kodeksu karnego oraz ustawy specjalne obowiązujące na terenie byłego zaboru rosyjskiego, przepisy kodeksu karnego niemieckiego oraz ustawy specjalne obowiązujące na terenie byłego zaboru pruskiego, a także przepisy karnej usta-

[234] *Działalność sądów doraźnych w świetle cyfr (rok 1919, 1920 i 1921),* „Miesięcznik Statystyczny" 1922, t. 2, cz. 1, s. 201—208.

[235] *Działalność sądów doraźnych*, „Miesiecznik Statystyczny" 1923, cz. 2, s. 281—283; *Statystyka przestępców skazanych w r.1921 i 1922 w okręgach apelacyjnych warszawskim, lubelskim i Ziem wschodnich (wileńskim*), „Kwartalnik Statystyczny" 1924, s. 284—371.

[236] J. Żeglicki, *Statystyka sądownictwa, przestępczości i samobójstw w latach 1918—1939*, „Wiadomości Statystyczne" 1969, nr 12, s. 22.

[237] B. Wułach (red.), *Bibliografia Głównego Urzędu Statystycznego 1918—1968,* Warszawa GUS, 1968.

wy austriackiej i ustawy specjalne obowiązujące na terenie byłego zaboru austriackiego. Następnie GUS opracował skróconą klasyfikację przestępstw (75 rodzajów), scalającą rodzaje przestępstw wyszczególnione w prawodawstwie b. państw zaborczych. Było to ogromne osiągnięcie GUS w zakresie klasyfikacji przestępstw, dokonane — co warto podkreślić — jeszcze przed kodyfikacją prawa karnego w II Rzeczypospolitej.

W drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku statystykę sądową prowadziło samodzielnie Ministerstwo Sprawiedliwości, a GUS ogłaszał na łamach *Małego Rocznika Statystycznego* i „Wiadomości Statystycznych" jedynie podstawowe dane statystyczne z zakresu statystyki kryminalnej.

Ważnym zadaniem państwowym wykonywanym przez Główny Urząd Statystyczny w okresie międzywojennym było też prowadzenie statystyki wyborczej. Statystykę wyborów do Sejmu Ustawodawczego (1919/20) pod redakcją Ludwika Krzywickiego GUS opublikował w „Miesięczniku Statystycznym".[238] Kolejne wyniki wyborów w ujęciu statystycznym GUS publikował w oddzielnych tomach: *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu odbytych w dniu 5 i 12 listopada 1922 r.* (Warszawa 1926), *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu odbytych w dniu 4 i 11 marca 1928 roku* (Warszawa 1930), *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu w dniach 16 i 23 listopada 1930 roku* (Warszawa 1935). Poza tym GUS opracowywał również wyniki wyborów przeprowadzonych do Sejmu Śląskiego 24 września 1922 r. i wybory do Sejmu Wileńskiego w 1922 r.[239]

Prace informacyjne GUS

Praca informacyjna Głównego Urzędu Statystycznego w pierwszych latach działalności polegała głównie na publikowaniu rezultatów badań statystycznych w rocznikach i periodykach branżowych Urzędu. Zajmował się tym aż do 1927 r., na mocy statutu GUS, Wydział Wydawnictw i Pomocy Naukowych.[240] Zatrudniano w nim kilkunastu redaktorów.

Na początku 1920 r. powstało w GUS pierwsze wydawnictwo periodyczne — „Miesięcznik Statystyczny". Publikowano w nim: prace teoretyczne z zakre-

[238] *Statystyka wyborów do Sejmu Ustawodawczego (1919/1920)*, „Miesięcznik Statystyczny" 1920, t. 2, cz. 1, ss. XXIX, 103.

[239] *Wybory do Sejmu Śląskiego 24 września 1922 r.*, „Miesięcznik Statystyczny" 1922, cz. 2, s. 734—737; *Wybory do sejmu Wileńskiego (1922)*, „Miesięcznik Statystyczny" 1922, cz. 2, s. 146—147.

[240] W 1928 r. redakcje wydawnictw objął Komitet Redakcyjny GUS.

su statystyki, statystyczne studia analityczne, bibliografię statystyczną, kronikę statystyczną i kronikę działalności GUS.

Od początku 1921 r. zagadnienia statystyki pracy zaczęto publikować w specjalnych zeszytach tematycznych „Miesięcznik Pracy" jako załącznik do „Miesięcznika Statystycznego". Poczynając od numeru 7 z 1921 r. „Miesięcznik Pracy" zaczął się ukazywać samodzielnie, a w styczniu 1922 r. zmienił tytuł na „Statystyka Pracy".

„Sprawozdania Miesięczne z Handlu Zagranicznego" od początku, tj. od 1920 r., zamieszczane były w oddzielnych zeszytach załączanych do „Miesięcznika Statystycznego". Jako oddzielne wydawnictwo zaczęto je publikować we wrześniu 1921 r.[241]

Od października 1923 r. aktualne informacje statystyczne zaczęto publikować w specjalnym miesięczniku „Wiadomości Statystyczne", a pozostałe studia analityczne publikowano odtąd w „Kwartalniku Statystycznym", który przejął zadania byłego „Miesięcznika Statystycznego".

17 grudnia 1926 r. zarządzeniem Dyrektora GUS powołany został Komitet Redakcyjny. W pierwszym roku pracy Komitet Redakcyjny zreorganizował „Wiadomości Statystyczne", które uległy znacznemu rozszerzeniu, a także znacznie poszerzył treść *Rocznika Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej* i „Statystyki Pracy", którą przekształcono z miesięcznika w kwartalnik. Od początku 1928 r. zaczęto wydawać nowy kwartalnik — „Statystyka Uboju Bydła", a od drugiej połowy tegoż roku — „Statystykę Handlu Zagranicznego".

W 1929 r. Komitet Redakcyjny zdecydował też o zmianie formuły *Rocznika Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej*. Uznano, że od edycji w 1930 r. należy znacząco zmniejszyć jego objętość, uprościć treść i formę, tak aby lepiej służył popularyzacji wiedzy statystycznej w społeczeństwie, a zwłaszcza wśród młodzieży.

Ważną rolę w pracach informacyjnych i popularyzujących statystykę polską na arenie międzynarodowej spełniały przekłady wydawnictw GUS na język francuski, który był wówczas językiem dyplomacji. Pierwsze tłumaczenia publikacji Urzędu dokonywane były już w 1919 r. przez Wydział Wydawnictw i Pomocy Naukowych, a od 1928 r. — przez wyspecjalizowane Biuro Tłumaczeń. Zasadą początkowo było tłumaczenie roczników i analiz i wydawanie ich w formie dwujęzycznej polsko-francuskiej. Od 1928 r. zaczęto publikować ważniejsze opracowania i analizy statystyczne równolegle w dwóch wariantach — w ję-

[241] S. Szulc, *Wydawnictwa w pierwszych latach istnienia Głównego Urzędu Statystycznego*, „Kwartalnik Statystyczny" 1930, t. VII, cz. 2, s. 715—719.

zyku polskim i w języku francuskim. W ten sposób wydano m.in. dziewięć edycji *Małego Rocznika Statystycznego Polski* (za lata 1930—1938) — *Le Petit Annuaire Statistique de la Pologne*.[242] Poza tym *Mały Rocznik Statystyczny Polski* (za lata 1930—1938) wydano także po angielsku i po niemiecku.[243]

Ważną formą popularyzacji badań statystycznych Głównego Urzędu Statystycznego było zamieszczanie w codziennych wydaniach „Monitora Polskiego" zapowiedzi wydawniczych Urzędu oraz krótkich omówień analitycznych wyników badań.[244]

Dyrektor GUS w 1923 r. wydał zarządzenie normujące udzielanie informacji statystycznych. Sprawy informacyjne powierzono Wydziałowi Wydawnictw i Pomocy Naukowych.[245] Od 1925 r. tzw. kwerendami statystycznymi i udzielaniem odpowiedzi na pytania kierowane do Urzędu zajmował się Wydział Prezydialny.

6 maja 1926 r. dyrektor Urzędu zarządzeniem wewnętrznym powołał Biuro Informacyjne (jako referat Wydziału Prezydialnego). Obowiązkiem Biura Informacyjnego było odtąd prowadzenie korespondencji, udzielanie informacji statystycznych oraz opracowywanie do wydawnictw międzynarodowych działu statystycznego o Polsce. Biuro wysyłało miesięczne sprawozdania z GUS do Ligi Narodów, Międzynarodowego Instytutu Statystycznego w Hadze, Międzynarodowego Biura Pracy itp. Ponadto Biuro Informacyjne opracowywało zestawienia statystyczne o Polsce dla następujących wydawnictw: *Statesman's Year Book*, *Europa Year Book. Almanach Gotajski, Annuaire General, The World Almanac, Textilwoche, Baltische Presse* etc. Pracownicy Biura Informacyjnego popularyzowali wyniki badań statystycznych w okresie międzywojennym w codziennie wydawanym „Monitorze Polskim". Monitor publikował zapowiedzi wydawnicze GUS, omówienia analitycznych wyników badań z ich krótką charakterystyką liczbową.

Zadaniem Biura Informacyjnego była też promocja wydawnictw Głównego Urzędu Statystycznego. W tym celu opracowywano, poczynając od 1932 r., katalogi wydawnictw Urzędu, cenniki i ulotki informacyjne. Przygotowywano teksty reklam wydawnictw GUS zamieszczanych następnie na wkładkach do publikacji itp.[246]

---

[242] J. Skrzetuska, *Prace Biura Tłumaczeń, dokonane w okresie od chwili utworzenia Głównego Urzędu Statystycznego,* „Kwartalnik Statystyczny" 1930, t. VII, z. 2, s. 723—726.

[243] Zob. szerzej*: Bibliografia Wydawnictw Głównego Urzędu Statystycznego 1918—1968*, Warszawa 1968.

[244] *Główny Urząd Statystyczny 1918—1993*, Warszawa 1993, s. 63.

[245] E. Jankowska, *Sprawozdanie z działalności Biura Informacyjnego w latach 1925—1928*, „Kwartalnik Statystyczny" 1930, t. VII, z. 2, s. 747—749.

[246] *Katalog wydawnictw Głównego Urzędu Statystycznego,* Warszawa GUS, 1932—1935.

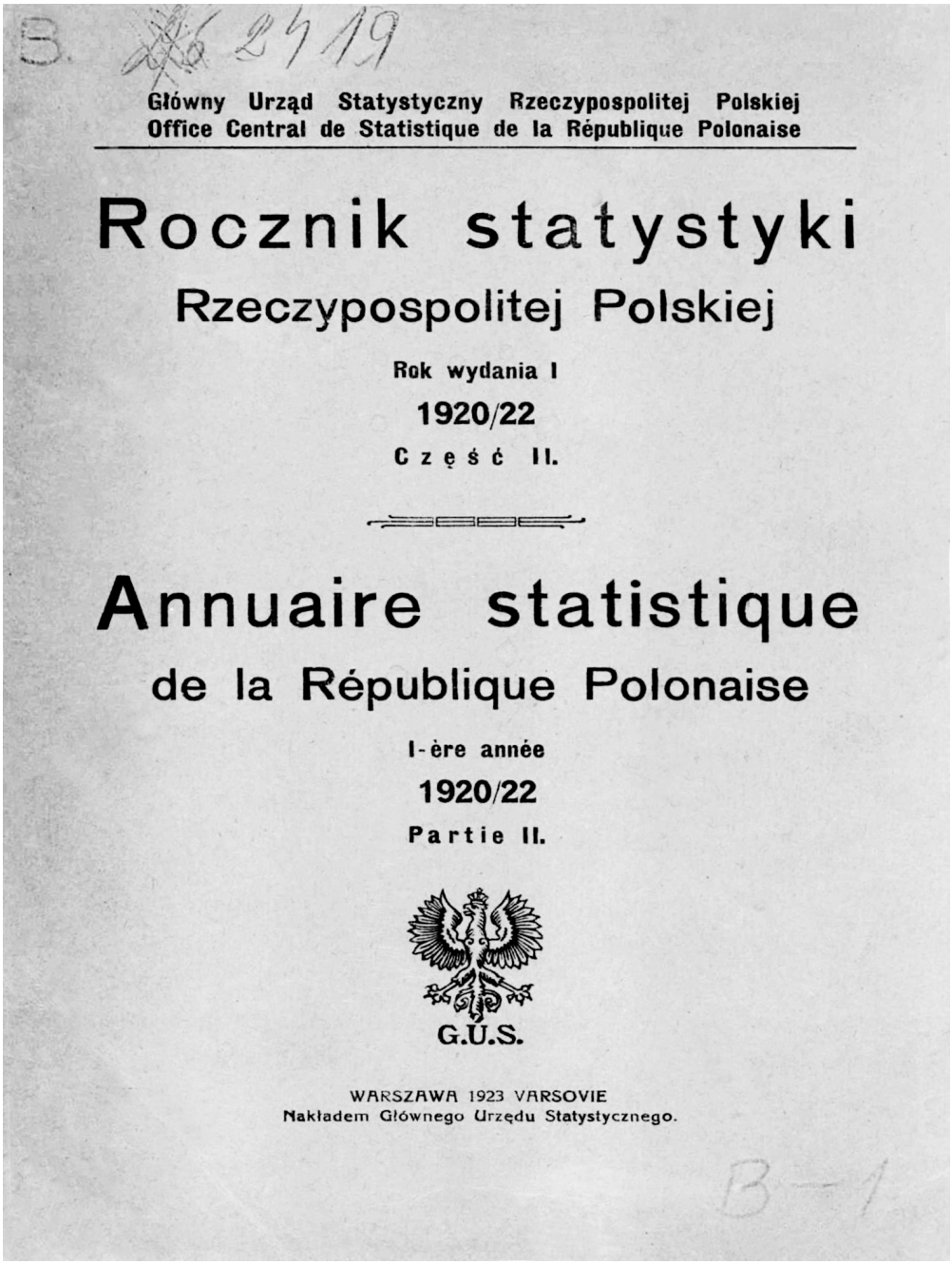

B. 6 2419

Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej
Office Central de Statistique de la République Polonaise

Rocznik statystyki
Rzeczypospolitej Polskiej

Rok wydania I
1920/22
Część II.

Annuaire statistique
de la République Polonaise

I-ère année
1920/22
Partie II.

G.U.S.

WARSZAWA 1923 VARSOVIE
Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego.

B—1.

Pierwszy Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej został wydany przez GUS w dwóch tomach w latach 1922 i 1923

Biuro Informacyjne GUS prowadziło monitoring interesantów. Byli wśród nich pracownicy naukowi, prelegenci, studenci, firmy zagraniczne lokujące kapitały w Polsce, pracownicy służb konsularnych, a nawet wydawcy kalendarzy i autorzy podręczników szkolnych.[247] Codziennie do Biura Informacyjnego GUS zgłaszało się od 10 do 15 interesantów, a telefonicznie — 5 do 10 osób.[248]

19 sierpnia 1932 r. rozpoczęto publikowanie „Komunikatów Biura Informacyjno-Prasowego GUS", które Zarządzeniem dyrektora Edwarda Szturm de Sztrema ukazywały się 3 razy w tygodniu i zawierały wycinkowe wyniki badań statystycznych z zakresu statystyki społecznej, rolnej, przemysłowej, handlu zagranicznego itd.[249]

Od 1921/22 r. Główny Urząd Statystyczny rozpoczął wydawanie map administracyjnych Rzeczypospolitej Polskiej. Początkowo zadanie to wykonywał Wydział Wydawnictw i Pomocy Naukowych, a od 1 stycznia 1925 r. — specjalnie powołane kilkuosobowe Biuro kartograficzne przy tym wydziale.[250]

Wydanie map administracyjnych było bardzo ważnym zadaniem, gdyż Polska dysponowała do 1921 r. jedynie mapami państw zaborczych, a Wojskowy Instytut Geograficzny nie podawał na swoich mapach sztabowych granic powiatów i gmin.

Wizualna forma przedstawienia informacji statystycznych stosowana przez GUS od lat 20. XX wieku (wykresy, mapy statystyczne) zdaniem kartografów powodowała, że była ona w swej formie znacznie łatwiejsza i bardziej zrozumiała dla odbiorcy niż zwykła tablica statystyczna.[251] Dlatego też Biuro kartograficzne GUS wykonywało wszelkiego rodzaju wykresy, diagramy i kartogramy do różnorakich wydawnictw Urzędu, takich jak: „Wiadomości Statystyczne", „Kwartalnik Statystyczny", „Statystyka Pracy", seria „Statystyka Polski" oraz „Wiadomości Korespondenta Rolnego". Mapy i wykresy zamieszczano też od 1934 r. w *Małym Roczniku Statystycznym.*[252]

Biuro kartograficzne GUS może się poszczycić wydaniem dwóch atlasów statystycznych, w których podstawowymi informacjami były dane zawarte na mapach, kartogramach i wykresach. Pierwszą tego typu publikacją był dwutomowy *Atlas Statystyczny Polski,* opracowany przez GUS w latach 1924—1925

[247] Ibidem, s. 749.
[248] Ibidem, s. 748.
[249] CA GUS, „GUS 1918—1939", sygn. I/255.
[250] S. Szulc, *Biuro kartograficzne*, „Kwartalnik Statystyczny" 1930, t. VII, z. 2, s. 744—746.
[251] Zob.szerzej: J. Żeglicki, op.cit., s. 23—25.
[252] Idem, *O kierunkach kartografii GUS*, „Wiadomości Statystyczne" 1971, nr 5, s. 23.

pod redakcją Ignacego Winfelda, Edwarda Szturm de Sztrema i Jana Piekałkiewicza (opublikowany w drukarni „Biblioteka Polski" w Bydgoszczy).[253]

W 1930 r. wydano drugi, monumentalny, mający uświetnić dziesięciolecie Polski odrodzonej, *Atlas Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej.*[254] Koncepcję Atlasu opracował i sprawował nadzór nad jego wydaniem Komitet Redakcyjny GUS w składzie: Edward Szturm de Sztrem, Stefan Szulc, Jan Piekałkiewicz i Kazimierz Kochański.[255]

Podobnie jak atlasy, arkuszowe mapy administracyjne Rzeczypospolitej Polskiej wydane przez GUS, rozchodziły się bardzo szybko. Prawie cały nakład *Mapy Rzeczypospolitej Polskiej. Podział Administracyjny według stanu na 1 I 1929 r.* liczący 25 tys. egzemplarzy sprzedano do końca tegoż roku.[256]

W latach 30. XX wieku GUS opracował i wydał również mapy: *Województwa centralne i wschodnie RP — podział na gminy według stanu z dnia 1 IV 1933 r.*[257], *Mapa gmin Rzeczypospolitej Polskiej — podział administracyjny według stanu z dnia 1 IV 1938 r.*[258] Na zlecenie komisariatu Powszechnej Wystawy Krajowej w Poznaniu w 1929 r. Biuro kartograficzne GUS przygotowało kontury powiatowe Rzeczypospolitej w skali 1:1 000.000 i 1:750 000 oraz 1:500 000, z których korzystały wszystkie ministerstwa biorące udział w wystawie.[259]

Instytut Badania Koniunktur Gospodarczych i Cen

W 1926 r. przy GUS utworzono Instytut Badań Koniunktur.[260] Był to początkowo niewielki zespół naukowy, w którego skład wchodzili: Edward Lipiń-

[253] I. Weinfeld, E. Szturm de Sztrem, J. Piekałkiewicz, *Atlas Statystyczny Polski,* T. I—II, Bydgoszcz 1924—1925.

[254] *Atlas Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej,* Warszawa 1930.

[255] J. Lenartowicz, *Publikacje graficzne Głównego Urzędu Statystycznego w okresie międzywojennym*, „Wiadomości Statystyczne" 1972, nr 11, s. 45—46.

[256] T. Sas-Jaworski, *Administracja wydawnictw*, „Kwartalnik Statystyczny" 1930, t. VII, z. 2, s. 737.

[257] Mapę tę opracowano pod redakcją Romualda Cebertowicza, wybitnego kartografa współpracującego z GUS.

[258] *Województwa centralne i wschodnie RP — podział na gminy według stanu z dnia 1 IV 1933 r.*, Warszawa GUS, 1933; *Mapa gmin Rzeczypospolitej Polskiej — podział administracyjny według stanu z dn. 1 IV 1938 r.*, Warszawa 1938.

[259] Zob. szerzej: St.Wachowiak, *Powszechna Wystawa Krajowa w Poznaniu w roku 1929*, T. 1, Poznań 1930.

[260] B. Łazowska, *Materiały Instytutu Badania Koniunktur i Cen w zbiorach archiwalnych GUS*, „Wiadomości Statystyczne" 1993, nr 2, s. 24—28. Zob. wstęp do *Koniunktura gospodarcza w Polsce 1924—1927,* Warszawa 1928.

ski, Stanisław Pszczółkowski, Ludwik Landau i Jan Wiśniewski. W 1928 r. Instytut został podporządkowany Ministerstwu Przemysłu i Handlu pod nazwą Instytut Badania Koniunktur Gospodarczych i Cen.[261]

Statut Instytutu Badania Koniunktur Gospodarczych i Cen wydany przez Ministra Przemysłu i Handlu stwierdzał, że Instytut jest zakładem naukowo-badawczym mającym na celu badanie koniunktury gospodarczej w Polsce i za granicą, sytuacji gospodarczej oraz warunków rozwoju poszczególnych gałęzi produkcji lub wymiany. Prowadzić miał także porównawcze badanie składników kosztów wytwarzania w Polsce i za granicą, badanie warunków kształtowania cen pod wpływem polityki gospodarczej (cła, taryfy) oraz polityki zrzeszeń i organizacji przedsiębiorstw (kartele, syndykaty), zmian w technice i organizacji pracy.[262] Instytut miał też badać ekonomiczne możliwości modernizacji i racjonalizacji produkcji oraz wymiany. Posiadał własne wydawnictwa periodyczne („Koniunktura Gospodarcza", „Tablice Statystyczne"). Szerokie były kompetencje dyrektora Instytutu prof. Edwarda Lipińskiego (1888—1936). Mógł on wzywać do osobistego stawiennictwa przedsiębiorców i ich pełnomocników, a nawet nakładać na nich kary pieniężne.[263]

Przy Instytucie Badania Koniunktur Gospodarczych i Cen powołano stałą Radę Naukową złożoną z 19 członków (przedstawicieli życia gospodarczego, banków, ekonomistów oraz przedstawicieli Ministerstwa Skarbu, Rolnictwa, Przemysłu i Handlu, Komunikacji, Pracy i Opieki Społecznej, Robót Publicznych, Spraw Wojskowych i Głównego Urzędu Statystycznego).[264]

Podstawę do badań Instytutu stanowiły nadsyłane na jego adres sprawozdania zakładów przemysłowych i rzemieślniczych o podwyżkach cen ich wyrobów i usług. Obok głównego nurtu badań Instytutu Badania Koniunktur Gospodarczych i Cen, tj. badania cen, kosztów produkcji i rentowności zakładów przemysłowych i usługowych, zajmowano się także opracowaniem bilansu płatniczego Polski, badano warunki pracy handlu wewnętrznego. Od 1938 r. prowadzono także badania ankietowe nad strukturą i rynkiem zbytu samochodów, nad zasięgiem reglamentacji cen itp. Sprawozdania miesięczne, a nawet tygodniowe przesyłały do Instytutu Bank Polski oraz Izby Przemysłowo-Handlowe, dzięki czemu można było weryfikować dane nadsyłane przez zakłady przemysłowe i usługowe.

[261] B. Łazowska op.cit., s. 24.
[262] Zob. szerzej: J. Buzek, *Historia ogólna...*, s. 609—619.
[263] CA GUS, Instytut Badania Koniunktur i Cen (IBKiC), t. 187, 188, 192.
[264] CA GUS, IBKiC, t. 147.

Instytut Badania Koniunktur Gospodarczych i Cen ustalał indeks produkcji przemysłowej według branż przemysłowych. Analizował nie tylko wyniki własnych badań ankietowych, ale również comiesięczne sprawozdania Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej dotyczące państwowego rynku pracy, co pozwalało na szczegółowe badanie bezrobocia i miejsc pracy w poszczególnych województwach, z podziałem na zawody i wiek pracowników oraz ze względu na czas ich zatrudnienia w miesiącu. Popyt na pracę badano na podstawie danych otrzymywanych z wojewódzkich biur funduszu pracy i ekspozytur oraz na podstawie sprawozdań GUS dotyczących zatrudnienia.

W wydawanym w latach 1929—1939 czasopiśmie „Koniunktura Gospodarcza" Instytut publikował przeglądowe artykuły analityczne dotyczące trendów w życiu gospodarczym Polski.[265] Na początku 1932 r. przeprowadzono reformę w wydawanych publikacjach Instytutu. Dotychczasowy miesięcznik „Koniunktura Gospodarcza" został rozdzielony na trzy wydawnictwa o tej samej nazwie. Jeden z nich — jako zeszyt kwartalny — wydzielono tylko do opisu koniunktury gospodarczej w Polsce i za granicą, drugi poświęcono krótkim w formie notatkom i artykułom, a trzeci zajmował się sprawozdawczością kwartalną. Od 1932 r. Instytut pod redakcją Edwarda Lipińskiego wydawał serię *Z Prac Instytutu Badania Koniunktur Gospodarczych i Cen*. W zeszytach *Z Prac Instytutu…* opublikowano przy współpracy z Głównym Urzędem Statystycznym m.in. wyniki badań prowadzonych na temat wskaźników spożycia i ich analizy, szacunku rozmiarów ruchu inwestycyjnego w Polsce, wskaźnika cen hurtowych artykułów nabywanych przez rolników, wydatków budżetowych na administrację państwową w przebiegu cyklu koniunkturalnego 1929—1931, sezonowości wpływów państwowych z podatków i monopoli, udziału surowców zagranicznych w produkcji przemysłowej kraju, udziału karteli w działalności produkcyjnej, nowego wskaźnika inwestycji, metod szacunku obiegu wekslowego i odsetka protestów weksli, poprawy porównywalności międzynarodowych wskaźników produkcji przemysłowej, zależności między wahaniami produkcji przemysłowej a wahaniami konsumpcji, przyczyn przebiegu sezonowości w statystycznych szeregach gospodarczych, współzależności między wahaniami cen i kosztów a wahaniami produkcji przemysłowej w Polsce itp.

Instytut wydawał też „Miesięczne Tablice Statystyczne" w języku polskim i angielskim, w których publikowano tabele statystyczne dotyczące rynku pie-

[265] W latach 1929—1931 „Koniunktura Gospodarcza" wychodziła jako miesięcznik, od 1932 do 1939 r. jako kwartalnik.

nieżnego, kursów akcji, cen i płac, przywozu i wywozu artykułów rolnych, produkcji przemysłowej w górnictwie, hutnictwie i przemyśle przetwórczym, wskaźników koniunktury — stopy dyskontowej, spekulacji, produkcji przemysłowej, ruchu budowlanego, zatrudnienia oraz przewozu materiałów na kolejach.

Pracownicy Instytutu wydali kilka bardzo cennych monografii. Michał Kalecki opublikował *Próbę teorii koniunktury* (1933), Michał Kalecki i Ludwik Landau — *Szacunek dochodu społecznego w 1929 r.* (1934), Ludwik Landau — *Wahania sezonowe produkcji przemysłowej w Polsce* (1929), *Skład zawodowy ludności Polski na podstawie badania struktury społecznej* (1931), *Dochody z pracy najemnej w 1929 r.* (1934), Jan Wiśniewski — *Metody badania tendencji wieloletniej (trendy) w szeregach gospodarczych* (1931), *Rozkład dochodów według wysokości w r. 1929* (1934), Michał Kalecki i Ludwik Landau — *Dochód społeczny w 1933 r. i podstawy badań periodycznych nad zmianami dochodu* (1934), Wacław Skrzywan — *Sezonowość zjawisk rynku pieniężnego* (1929). Wydanie powyższych monografii poprzedziły studia Edwarda Lipińskiego, Stanisława Pszczółkowskiego, Ludwika Landaua i Jana Wiśniewskiego nad przyczynami kryzysu gospodarczego w Polsce w latach 1925 i 1926 w wyniku recesji lat 1923 i 1924 oraz nad przyczynami poprawy koniunktury w latach 1926 i 1927. Te szerokie studia opublikował Główny Urząd Statystyczny w 1928 r. w pracy pt. *Koniunktura gospodarcza w Polsce 1924—1927*.

Instytut wydał kilkanaście opracowań monograficznych dotyczących ekonomii, ponad sto miesięcznych „Tablic Statystycznych", czterotomowy zbiór *Z Prac Instytutu Badania Koniunktur Gospodarczych i Cen*, kilkadziesiąt zeszytów „Koniunktury Gospodarczej" i inne.[266]

Statystyka miejska

W dwudziestoleciu międzywojennym GUS nie organizował własnych struktur terenowych, jednak chciał wspierać rozwój statystyki samorządowej, próbując przenieść do Polski doświadczenia państw Europy Zachodniej. W 1921 r. GUS zwołał zjazd statystyków miejskich, na który zostali zaproszeni przedstawiciele wszystkich miast polskich liczących powyżej 20 tys. mieszkańców. Na zjeździe było reprezentowanych 14 miast. Drugi zjazd statystyków

[266] B. Łazowska, op.cit., s. 24—28; S. Fogelson, *Sprawozdania,* „Kwartalnik Statystyczny" 1934, t. XI, s. 613—620.

miejskich GUS zorganizował w 1923 r. i obradował on wspólnie z Główną Radą Statystyczną. W zjeździe tym uczestniczyli przedstawiciele 11 miast. Ustalono wówczas potrzebę wydawania *Statystyki miast Polski Rzeczypospolitej Polskiej*, które to publikacje ukazały się w latach 1928 i 1930. Ostatni zjazd statystyków miejskich zorganizowano pod egidą Głównego Urzędu Statystycznego w 1929 r.[267]

Jednocześnie GUS wspierał statystykę miejską poprzez przygotowanie projektu Rozporządzenia Rady Ministrów (z dnia 2 X 1922 r.) nakładającego obowiązek dostarczania przez władze i organa państwowe miejskim biurom statystycznym materiałów do celów statystycznych. Rozporządzenie to znacznie ułatwiło prace miejskim biurom statystycznym istniejącym wówczas w Białymstoku, Bydgoszczy, Krakowie, Lublinie, Lwowie, Łodzi, Piotrkowie, Poznaniu, Sosnowcu, Warszawie i Włocławku.[268]

Dyrektor GUS Józef Buzek uważał, że utrzymywanie służb statystycznych w starostwach i województwach jest zbyt drogie i nieefektywne. Inaczej natomiast oceniał statystykę samorządową w miastach. Zdaniem Józefa Buzka „bardzo wiele [jest] zadań administracyjnych, które spełnić można odpowiednio tylko za pomocą badań statystycznych, wychodzących poza ramy działalności statystyki administracyjnej państwa. Badania te będą najlepiej przeprowadzone przez organ fachowy, jakim jest biuro statystyczne miejskie".[269]

W 1925 r. GUS powołał komisję do spraw organizacji statystyki powiatowej, na czele której stał dr Jan Piekałkiewicz.[270] W marcu 1925 r. GUS przeprowadził badanie ankietowe w miastach liczących ponad 20 tys. mieszkańców, którego wyniki opublikowano w pracy pt. *Statystyka miejska w Polsce.*[271] W 1928 r. na łamach „Kwartalnika Statystycznego" Jan Piekałkiewicz opublikował obszerne analityczne studium oparte o badania GUS *Wydatki i dochody miast liczących poniżej 20 tysięcy mieszkańców.*[272]

---

[267] J. Żeglicki, *Józef Buzek — pierwszy dyrektor Głównego Urzędu Statystycznego*, „Wiadomości Statystyczne" 1968, nr 3, s. 39—40.

[268] B. Łazowska, *Statystyka miejska w świetle badan GUS i ośrodków regionalnych w latach 1918—1939,* [w:] *Procesy metropolizacyjne w teorii naukowej i praktyce*, Warszawa 2010, s. 287—295.

[269] Zob. szerzej: J. Buzek, *Historia ogólna Głównego Urzędu Statystycznego od roku 1918 do roku 1928, „Kwartalnik Statystyczny" 1930,* s. 575—714, Fr. Piltz, *Organizacja statystyki miejskiej*, „Kwartalnik Statystyczny" 1930, t. VII, z. 2.

[270] J. Piekałkiewicz, *Projekt organizacji prac statystycznych w powiatowych związkach komunalnych*, „Kwartalnik Statystyczny" 1925, t. II, zeszyt 4.

[271] idem, *Statystyka miejska w Polsce*, „Kwartalnik Statystyczny" 1927, t. IV, z. 1.

[272] idem, *Wydatki i dochody miast liczących poniżej 20 tysięcy mieszkańców*, „Kwartalnik Statystyczny"1928, t. V, z. 3, s. 951—1120.

Badania GUS uzupełniały powstające przy władzach samorządowych biura i referaty statystyczne. Bazując na publikacjach urzędów statystycznych w poszczególnych miastach Polski oraz na zebranym przez nie materiale źródłowym GUS wydał w latach 1928—1930 dwa fundamentalne dla statystyki regionalnej i miejskiej *Roczniki Statystyki Miast Polski.*[273]

W 1928 r. Główny Urząd Statystyczny opublikował też pracę Henryka Moszczeńskiego *Wydatki i dochody większych miast w Polsce*. Monografia ta obejmowała dane o miastach polskich liczących ponad 20 tys. mieszkańców. Następnie GUS wydał dwa ciekawe opracowania z zakresu statystyki miejskiej — *Budżety rodzin robotniczych w Warszawie w latach 1927—1929* (1932) oraz *Powierzchnia miast. Plany. Użytkowanie. Własność* (1933).

Kopalnią informacji dotyczących statystyki miejskiej są wyniki spisów powszechnych ludności przeprowadzonych przez GUS w 1921 i 1931 r.[274]

Organizacja GUS na tle urzędów statystycznych Europy

Główny Urząd Statystyczny należał w okresie II Rzeczypospolitej do najbardziej nowoczesnych w Europie. Dzięki scentralizowanej strukturze prowadził wszystkie badania statystyczne zatrudniając stosunkowo niską liczbę urzędników, zwłaszcza gdy porównamy liczbę pracowników GUS do liczby pracowników w Państwowym Urzędzie Statystycznym Czech lub do liczby zatrudnionych w Urzędzie Statystycznym Rzeszy Niemieckiej i Prus, ale nie tylko.

Z pracy Józefa Buzka *Zakres działania i budżety państwowych urzędów statystycznych przed wojną i obecnie* wynika, że wśród stałych pracowników biur statystycznych europejskich w latach 20. XX wieku, poza okresami badań spisowych, zatrudniano:

— w Urzędzie Statystycznym Rzeszy Niemieckiej — 1 111 osób,
— w Urzędzie Statystycznym Prus — 287 osób,
— w Państwowym Urzędzie Statystycznym Czech — 738 osób,
— w węgierskim urzędzie statystycznym — 354 osoby,
— w Głównym Urzędzie Statystycznym w Polsce — 253 osoby,
— w 12 biurach statystycznych Finlandii — 228 osób,

[273] *Rocznik Statystyki Miast Polski,* Warszawa 1928; *Rocznik Statystyki Miast Polski,* Warszawa 1930.
[274] *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r.*, T. 1—36, Warszawa 1926—1931.

— w 2 urzędach austriackich — 176 osób,
— w 2 urzędach statystycznych szwajcarskich — 104 osoby,
— w urzędzie statystycznym łotewskim — 89 osób,
a w urzędzie statystycznym estońskim — 64 osoby. [275]

Koszty prowadzenia badań statystycznych należały w Polsce w dwudziestoleciu międzywojennym do najniższych i wynosiły średniorocznie — bez badań obejmujących spisy ludności — 4,3 grosza na głowę ludności, podczas gdy w Niemczech wynosiły 8,5 grosza na głowę ludności, w Czechosłowacji — 13,6 grosza, na Łotwie — 15,3, w Estonii — 15,4, w Finlandii — 25 groszy, a w Szwajcarii — ponad 28,3 grosza na głowę ludności.

Budżet GUS opierał się podobnie jak w innych państwach europejskich na tzw. opłatach statystycznych. Z tych opłat (pobieranych od towarów przywożonych i wywożonych z Rzeczypospolitej) pochodziło ponad 90% budżetu Urzędu, a pozostałe dochody — z wydawanych publikacji i sprzedaży formularzy, map — wynosiły niecałe 10%. Podobnie były zestawione budżety urzędów statystycznych w Europie. Mimo że handel zagraniczny Rzeczypospolitej był siedmiokrotnie niższy niż Niemiec, to opłaty statystyczne pobierane na rzecz GUS w 1925 r. wynosiły aż 1 973 899 zł, podczas gdy w Niemczech 2 247 259 zł. Wynikało to ze stawek za towary opakowane, które były w Polsce czterokrotnie wyższe niż w Niemczech. Dzięki tak skonstruowanemu prawu GUS utrzymywał się samodzielnie z opłat statystycznych i własnych dochodów bez dodatkowych dotacji z budżetu państwa, co było rzadko spotykane w innych państwach europejskich.[276] Poza Rzeczypospolitą, w okresie międzywojennym jedynie we Francji, Austrii, Czechosłowacji i Szwajcarii dochody z opłat statystycznych pokrywały prawie w całości wydatki urzędów statystycznych.[277]

Poza scentralizowanymi niedrogimi badaniami, Główny Urząd Statystyczny wyróżniał się w Europie także stosowaniem nowoczesnych technologii obliczeniowych. Tylko Polska, Czechy, Finlandia i Szwajcaria dysponowały w dwudziestoleciu międzywojennym nowoczesnymi maszynami elektrycznymi do obliczeń — systemu Powersa i Holleritha. Nie posiadały ich nawet urzędy statystyczne w Rzeszy Niemieckiej i Francji.[278]

[275] Ibidem, s. 398.
[276] Ustawa o wysokości opłat statystycznych z 24 X 1919 r., Rozporządzenie Rady Ministrów RP z 6 maja 1925 r. (Dz. U. Nr 53, poz. 358); J. Buzek, *Zakres działania i budżety*..., s. 356.
[277] J. Buzek, op.cit., s. 401.
[278] Ibidem, s. 395—400.

Badania Głównego Urzędu Statystycznego w okresie II Rzeczypospolitej należały spośród państw europejskich do najszerszych i były porównywalne co do zakresu i jakości z badaniami prowadzonymi w Niemczech, Anglii i Francji — krajach o najwyższym poziomie statystyki. O zakresie badań statystycznych najlepiej świadczą publikacje. GUS przygotowywał, podobnie jak statystycy we Francji, Anglii, Austrii, Włoszech i Niemczech, wielotematyczne, kilkusetstronicowe *Roczniki Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej*, porównywalne co do metod badawczych i treści z rocznikami najstarszych instytucji europejskich prowadzących te badania. Nie odbiegały one poziomem naukowym od rocznika statystycznego Francji (*Annuaire statistique de la France)*, Niemiec (*Statistisches Jahrbuch des Deutschen Reichs*), Austrii (*Statistisches Handbuch für die Republik Österreich*), Włoch (*Annuario Statistico Italiano*) czy Anglii (*Statistical Abstract of the United Kingdom*).[279] Cały zakres tematyczny badań demograficznych, gospodarczo—społecznych, a także statystyka skarbowa, samorządowa, a nawet wyborcza była opracowywana przez GUS i udostępniana w zwięzłej formie w *Rocznikach Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej* i *Małym Roczniku Statystycznym*.

Trudno porównywać badania prowadzone w państwach demokratycznych do tych prowadzonych w Związku Sowieckim. Zatrudniano tam nie kilkuset pracowników, a kilkanaście tysięcy. Związek Sowiecki jako państwo totalitarne posiadał najrozleglejszą statystykę, a zarazem trudną do porównania, jeśli chodzi o jakość. Badania statystyczne były bardzo upolitycznione i powiązane z budową planów gospodarczych.[280]

Na tle państw demokratycznych w Europie polska statystyka wyróżniała się zwłaszcza w dziedzinie analitycznych publikacji statystycznych, których liczba i jakość była porównywalna z państwami przodującymi w rozwoju badań na kontynencie (Niemcy, Francja, Anglia). GUS wydawał wielotomowe serie analitycznych opracowań w „Statystyce Polski" (łącznie w okresie międzywojennym wydano 173 zeszyty tematycze), *Rocznik Statystyczny Handlu Zagranicznego* oraz kilka tytułów czasopism naukowych: „Miesięcznik Statystyczny", „Kwartalnik Statystyczny" „Wiadomości Statystyczne", „Miesięcznik Pracy", „Statystyka Pracy", „Statystyka Cen", „Wskazówki Korespondenta Rolnego", „Notatnik — Kalendarz Korespondenta Rolnego", miesięcznik „Handel

[279] Katalogi i zbiory Centralnej Biblioteki Statystycznej im. Stefana Szulca.
[280] Zob. *Statisticzeskij sbornik*, Moskwa (R. 1922—1939).

Zagraniczny Rzeczypospolitej Polskiej". Większość państw europejskich ograniczała się do wydawania rocznika statystycznego kraju i jednego lub dwóch tytułów czasopism statystycznych z opracowaniami bieżącymi i analitycznymi. W Czechosłowacji Państwowy Urząd Statystyczny, bardzo nowoczesny i z dużym budżetem, wydawał poza głównym rocznikiem statystycznym (*Statisticka ročenka*) tylko dwa czasopisma *Zprawy Statniho Uradu Statistickeho* i *Bulletin Statistique de la Republique Tchecoslovaque*. Podobnie na Węgrzech ustawa regulująca zakres badań Centralnego Urzędu Statystycznego zobowiązywała go do publikowania poza opracowaniami nieperiodycznymi, okazjonalnymi jedynie do wydawania *Rocznika Statystycznego* i „Miesięcznika Statystycznego".[281]

Tak szerokie analityczne opracowania, jak w serii wydawanej przez GUS „Statystyki Polski" ukazywały się jedynie w Niemczech i Austrii — *Statistik des Deutschen Reichs*, *Österreichische Statistik*.[282]

Główny Urząd Statystyczny wydał jako jedyny urząd statystyczny w Europie kilkunastotomowy *Skorowidz Miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*, opracowany na podstawie pierwszego powszechnego spisu ludności 1921 r., wiele map administracyjnych i monumentalne dzieło — *Rzeczypospolita Polska. Atlas Statystyczny* (w 1930 r.). Publikował też wyniki wyborów do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej, co nie było normą w Europie.

Statystyka polska była nowoczesna, jeśli chodzi o park maszynowy i stosowaną metodologię badań. Świadczy o tym choćby stosowanie w okresie II Rzeczypospolitej metody reprezentacyjnej w badaniach statystycznych GUS. Badania takie wdrożono w wielu państwach europejskich wiele lat po II wojnie światowej. Tymczasem GUS w 1938 r. wydał opracowane przez Aleksandra Rajchmana *Tablice i wskazówki dla stosujących metodę reprezentacyjną w statystyce*. Praca ta wydana w serii „Statystyka Polski" była podręcznikiem dla pracowników GUS omawiającym zarówno zasady metody reprezentacyjnej jak i badania populacji przy jej zastosowaniu, ustalanie norm i prób za pomocą losowań warstwowych, dokładność i wiarygodność badania na podanych przykładach itp., co świadczyło, że metoda ta była już wtedy stosowana w badaniach staty-

[281] Ustawa z dn. 27 VIII 1897 r.; Rozporządzenie Ministra Handlu Królestwa Węgier; J. Buzek, op. cit., s. 363.

[282] Katalogi i zbiory Centralnej Biblioteki Statystycznej im. Stefana Szulca.

stycznych w Polsce.[283] Nic w tym dziwnego, gdyż jako pierwsi w Europie metodę tę propagowali Jerzy Spława-Neyman i Jan Piekałkiewicz, a badania dotyczące zagadnienia małych liczb w zastosowaniu do statystyki opracował już na początku XX wieku Władysław Bortkiewicz. Badania w zakresie statystyki matematycznej zapoczątkowali również Polacy: Jan Czekanowski i Władysław Bortkiewicz.[284] Po II wojnie światowej Główny Urząd Statystyczny rozpoczął badania metodą reprezentacyjną dopiero w drugiej połowie lat 50.[285]

Współpraca GUS z Instytutem Gospodarstwa Społecznego

W badaniach społecznych Główny Urząd Statystyczny współpracował szeroko z Instytutem Gospodarstwa Społecznego. Instytut został założony w styczniu 1920 r. przez byłych pracowników Biura Pracy Społecznej: Henryka Kołodziejskiego, Edwarda Maliszewskiego, Tadeusza Szturm de Sztrema i Włodzimierza Wakara. Początkowo Instytut Gospodarstwa Społecznego był autonomiczną sekcją Towarzystwa Ekonomistów i Statystyków Polskich, a jego celem było prowadzenie niezależnych badań społeczno-gospodarczych.[286]

W marcu 1921 r. Włodzimierz Wakar ustąpił ze stanowiska dyrektora Instytutu Gospodarstwa Społecznego, a jego miejsce zajął Ludwik Krzywicki.

---

[283] A. Rajchman, *Tablice i wskazówki dla stosujących metodę reprezentacyjną w statystyce*. Z. 1: *Statystyka alternatywy prostej przy losowaniach indywidualnych nieograniczonych.* Warszawa 1938 („Statystyka Polski", seria C, z. 84). Treść: Przedmowa. Wskazówki. 1. Zasada metody reprezentacyjnej. 2. Badanie populacji dostatecznie licznej. 3. Ustalanie normy reprezentacyjnej. 4. Zmniejszenie liczebności próbki dzięki systemowi losowań warstwowych. 5. O losowaniu. 6. Dokładność i wiarygodność liczb względnych. Tablice: Wartość współczynnika „t" dla różnych wartości współczynnika ufności. Średnia geometryczna dwóch liczb. Stosunek charakteryzujący oszczędność na liczbie losowań osiągalna dzięki losowaniu warstwowemu, przy podziale na dwie populacje cząstkowe. Wartość czynnika głównego poprawki procentowej i czynnika głównego odchylenia procentowego. Wartość czynnika redukującego poprawki procentowej i czynnika redukującego odchylenia procentowe. Wartość 1−k oraz 1+k. Granice błędu oszacowania przy współczynniku ufności: 0,80, 0,85, 0,90, 0,95, 0,99.

[284] M. Krzyśko, *Czekanowski Jan (1882—1965),* [w:] *Statystycy polscy*, Warszawa 2012, s. 74—82; B. Łazowska, *Bortkiewicz Władysław (1868—1931),* [w:] *Statystycy polscy*, Warszawa 2012, s. 41—45.

[285] Zob. szerzej: H. Białecka, *Badania reprezentacyjne w ZSRR i niektówych krajach demokracji ludowej,* „Wiadomości Statystyczne" 1956, nr 3, s. 25—26; R. Zasępa, *W sprawie szerszego stosowania metody reprezentacyjnej w praktyce statystycznej,* „Wiadomości Statystyczne" 1956, nr 3, s. 19—20; tenże, *Problematyka badań reprezentacyjnych GUS Reprezentacyjne spisy rolne w praktyce międzynarodowej, w świetle konsultacji z prof. Neymanem,* „Wiadomości Statystyczne" 1958, nr 6, s. 7—12; tenże, *Stosowanie metody reprezentacyjnej w praktyce. Zarys elementarny*, Warszawa 1959. Na prawach rękopisu.

[286] T. Szturm de Sztrem, *Instytut Gospodarstwa Społecznego 1920—1944*, Warszawa 1959, s. 6—7; „Ekonomista" 1921, t. III i IV, s. 173. Zob. szerzej: *Polskie Towarzystwo Statystyczne 1912—2012*, Warszawa 2012.

Odtąd datuje się ściślejsza współpraca Głównego Urzędu Statystycznego z Instytutem. Ludwik Krzywicki przyciągnął do pracy w Instytucie szereg pracowników naukowych GUS, Instytutu Badania Zagadnień Ludnościowych i statystyków miejskich. Należeli do nich: Edward Arnekker, Eugeniusz Budziszewski, Tadeusz Czajkowski, Konstanty Czerniewski, Jan Derengowski, Ewa Estreicher, Ludwik Grodzicki, Mieczysław Holtz, Aleksander Ivanka, Michał Kalecki, Anna Komarnicka, Ignacy Kräutler, Stanisław Kruszewski, Ludwik Landau, Zygmunt Limanowski, Władysław Malinowski, Henryk Moszczyński, Edward Otrębski, Stefan Pruss, Mieczysław Przypkowski, Kazimierz Romaniuk, Edward Rosset, Stanisław Rychliński, Edward Strzelecki, Zygmunt Szempliński, Edward Szturm de Sztrem, Tadeusz Szturm de Sztrem, Stefan Szulc, Stanisław Tołwiński, Egon Vielrose, Szymon Weinzieher, Józef Wojtyniak, Zygmunt Zaremba.[287]

Od momentu gdy kierowanie Instytutem Gospodarstwa Społecznego przejął Ludwik Krzywicki, rozpoczęto poważne badania społeczno—gospodarcze. W latach 1921—1922 większość zespołu Instytutu zajmowała się opracowywaniem dwuczęściowego dzieła *Rosja sowiecka pod względem społecznym i gospodarczym.*[288] Członek Instytutu i przyszły Dyrektor GUS — Edward Szturm de Sztrem przygotował wówczas ważne studium dotyczące samowystarczalności Polski pod względem zbożowym.[289]

W latach 1921 i 1923 Instytut Gospodarstwa Społecznego zajmował się głównie badaniem ruchu strajkowego w Polsce, płacami robotniczymi, obliczaniem siły nabywczej społeczeństwa. Instytut prowadził za lata 1914—1920 kronikę strajków, do których nie było praktycznie żadnych informacji statystycznych. Wykorzystywał w tym celu takie źródła, jak: korespondencja i notatki kronikarskie w nielegalnej prasie robotniczej, ustne informacje strajkujących, odezwy komitetów strajkowych itd. Zebrane informacje Instytut przekazał Głównemu Urzędowi Statystycznemu do dalszych badań. Umożliwiło to pracownikom Urzędu wydanie kilkunastu przyczynków na ten temat.[290]

Dobra współpraca GUS i Instytutu Gospodarstwa Społecznego była kontynuowana przy takich przedsięwzięciach naukowych, jak: badanie drożyzny, inflacji, waluty, ruchomej skali płac etc. Instytut został doceniony przez Międzyna-

[287] T. Szturm de Sztrem, dz.cyt., s. 256—258.
[288] L. Krzywicki (red.), *Rosja sowiecka pod względem społecznym i gospodarczym*, Warszawa 1922, t. I, cz. 1 i 2.
[289] E. Szturm de Sztrem, *Samowystarczalność Polski pod względem zbożowym*, Warszawa 1922.
[290] T. Szturm de Sztrem, *Instytut...*, s. 16—21.

rodową Organizację Pracy, która powierzyła opracowanie rozdziału o płacach robotniczych w Polsce do publikacji *Enquête sur la production* jego pracownikom, a następnie powierzyła Instytutowi Gospodarstwa Społecznego funcję swojego przedstawiciela w II Rzeczypospolitej.[291] W 1923 r. Instytut opublikował ważną pracę zbiorową *Skarb Rzeczypospolitej* pod redakcją Henryka Tennenbauma, do której swój wkład pracy włożyli pracownicy GUS — Tadeusz Szturm de Sztrem i Wacław Fabierkiewicz.[292] Dziełem Tadeusza Szturm de Sztrema były również opublikowane przez Instytut Gospodarstwa Społecznego w latach 1922—1924 prace: *Walka o płace robotnicze*, *Działanie inflacji w sferze podatkowej* i *Płace zarobkowe w okresie dewaluacji pieniężnej*.[293] Ludwik Krzywicki spożytkował zebrane przez Instytut Gospodarstwa Społecznego dane o kredytach udzielonych przez banki państwowe przedsiębiorstwom państwowym w okresie inflacji do napisania wstępu do pracy Tadeusza Szturm de Sztrema *Żywiołowość w opodatkowaniu. Podatek inflacyjny*.[294] Istotne dla prac badawczych Głównego Urzędu Statystycznego były opracowywane w Instytucie Gospodarstwa Społecznego bibliografie pod redakcją Ludwika Krzywickiego — *Materiały do bibliografii ekonomicznej* i *Materiały do bibliografii Gdańska*.[295] Opracowane przez Instytut prace, oparte o badania ankietowe, takie jak *Warunki życia robotniczego w Warszawie, Łodzi i Zagłebiu Dąbrowskim* czy *Czas pracy w przemyśle* znacząco uzupełniały badania Głównego Urzędu Statystycznego w tym zakresie.[296]

Najwięcej wspólnych przedsięwzięć badawczych prowadził Główny Urząd Statystyczny z Sekcją Budżetów Domowych Instytutu Gospodarstwa Społecznego, która powstała w 1922 r. Przewodniczącym Sekcji był Konstanty Krzeczkowski, sekretarzem — Stanisław Tołwiński, członkami: Wacław Fabierkiewicz, Władysław Landau, Zygmunt Limanowski, Stanisław Rychliński, Edward Strzelecki, Stanisław Szwalbe, Antoni Walenta i Antoni Zdanowski. Sekcja Gospodarstw Domowych zwróciła się, zaraz po swoim powstaniu, do GUS i do Wydziału Statystycznego Zarządu Miejskiego m.st. Warszawy z inicjatywą przeprowa-

[291] *Enquête sur la production,* Paris 1924.

[292] H. Tennebaum (red.), *Skarb Rzeczypospolitej*, Warszawa 1923.

[293] T. Szturm de Sztrem, *Walka o płace robotnicze*, Warszawa 1922; tenże, *Działanie inflacji w sferze podatkowej,* Warszawa 1923; idem, *Płace zarobkowe w okresie dewaluacji pieniężnej,* Warszawa 1924.

[294] T. Szturm de Sztrem, *Żywiołowość w opodatkowaniu.Podatek inflacyjny*, Warszawa 1924.

[295] L. Krzywicki, *Materiały do bibliografii ekonomicznej*, Warszawa 1923; tenże, *Materiały do bibliografii Gdańska*, Warszawa 1924.

[296] *Warunki życia robotniczego w Warszawie, Łodzi i Zagłębiu Dąbrowskim,* Warszawa 1929*;* S. Rychliński*, Czas pracy w przemyśle polskim,* Warszawa 1929.

dzenia wspólnego, trwającego rok, badania budżetów domowych rodzin robotniczych Warszawy, Łodzi i Zagłębia Dąbrowskiego.

Instytut Gospodarstwa Społecznego zajmował się doborem rodzin do badań statystycznych (w porozumieniu ze związkami zawodowymi), wyszukiwał kandydatów na instruktorów mających czuwać nad właściwym zapisem w książeczkach budżetów domowych, natomiast opracowanie statystyczne ankiet budżetów gospodarstw domowych dla Warszawy prowadził Wydział Statystyczny Zarządu Miejskiego Warszawy, a dla pozostałych rodzin — Główny Urząd Statystyczny. Prace Sekcji Budżetów Gospodarstw Domowych Instytutu Gospodarstwa Społecznego trwały do końca 1929 r. (tj. do zakończenia szerokich badań ankietowych z lat 1927—1929) i zostały zakończone wydaniem tomu zawierającego wyniki badań Sekcji. Dalsze badania budżetów gospodarstw domowych prowadził Główny Urząd Statystyczny w większości samodzielnie.[297]

W latach 1932 i 1934 część współpracowników Instytutu Gospodarstwa Społecznego uczestniczyła w badaniu budżetów domowych pracowników umysłowych oraz nauczycieli szkół powszechnych prowadzonych przez Główny Urząd Statystyczny. Opracowanie tych badań w GUS zostało wykonane pod kierunkiem współpracownika Instytutu Edwarda Obrębskiego. On sam opublikował ponadto trzy artykuły na łamach periodyku Głównego Urzędu Statystycznego „Statystyka Pracy", a Anna Minkowska była autorką broszury *Rodzina bezrobotna na podstawie ankiety 1932 roku* wydanej przez Instytut.[298] Główne opracowania ankiet z badań budżetów gospodarstw domowych opracowali natomiast pracownicy Głównego Urzędu Statystycznego: Jan Derengowski, Irena Paluchowska, Milena Bagieńska, Tadeusz Szturm de Sztrem, Antoni Walenta i inni.[299] Wyniki badań Instytutu Gospodarstwa Społecznego i Głównego Urzę-

[297] T. Szturm de Sztrem, *Instytut Gospodarstwa Społecznego*, Warszawa 1959, s. 73—74; E. Budziszewski, *Wyniki ankiety budżetowej przeprowadzonej wśród rodzin pracowniczych w Warszawie w listopadzie 1922 r.*, „Statystyka Pracy" 1923, z. 3, s. 43—47.

[298] E. Otrębski, *Budżety domowe rodzin robotniczych w Polsce w latach 1927 i 1928,* „Statystyka Pracy" 1931 s. 214—231; tegoż, *Wyniki badania budżetów domowych pracowników umysłowych przeprowadzonego w maju 1932 r.,* „Statystyka Pracy" 1932, s. 345—363 i tegoż, *Częściowe wyniki budżetów domowych rodzin nauczycieli szkół powszechnych,* „Statystyka Pracy" 1935, z. 4; A. Minkowska, *Rodzina bezrobotna na podstawie ankiety 1932 roku,* Warszawa 1935.

[299] J. Derengowski, *Urlopy wypoczynkowe maszynistów kolejowych w świetle ankiety 1931 roku*, Warszawa 1932; I. Paluchowska, *Obciążenie podatkami konsumpcyjnymi rodzin robotniczych według badań budżetowych*, „Statystyka Pracy" 1930, z. 2; M. Bagieńska, *Próba obliczenia wahań sezonowych spożycia artykułów żywnościowych w Warszawie objętych badaniami Głównego Urzędu Statystycznego*, „Statystyka Pracy" 1930, z. 2; T. Szturm de Sztrem, *Nowa metoda oblicznania wskaźnika kosztów utrzymania*, „Statystyka Cen" 1931, z. 4; A.Walenta, *Stosunki mieszkaniowe rodzin robotniczych objętych ankietą o budżetach domowych w Warszawie, Łodzi, Zagłębiu Dąbrowskim i na Śląsku*, „Statystyka Pracy" 1928, s. 320—336.

du Statystycznego w tym zakresie zawierał od 1935 r. *Mały Rocznik Statystyczny* w rozdziale XIII — „Praca".

Główny Urząd Statystyczny pomagał Instytutowi Badań Społecznych w prowadzeniu badań ankietowych dotyczących budżetów gospodarstw domowych rodzin bezrobotnych, ankiety rolnej w 1935 i 1938 r. oraz ankiety dotyczącej emigracji sezonowej z Polski, a także w badaniach nad rolą kapitału zagranicznego w przemyśle polskim i nad sprawą karteli. GUS wydawał zaświadczenia dla ankieterów Instytutu, którymi mogli legitymować się przed władzami administracyjnymi, co znacznie ułatwiało im pracę. Poza tym Główny Urząd Statystyczny udostępnił do prac analitycznych Instytutu wyniki drugiego spisu powszechnego ludności 1931 r. Bardzo dobre współdziałanie między obiema instytucjami było możliwe głównie dzięki temu, że dyrektor GUS Edward Szturm de Sztrem był członkiem Instytutu, podobnie jak znaczna część kierowniczego i naukowego personelu Urzędu.[300]

* * * * *

Główny Urząd Statystyczny był praktycznie pierwszą i przez kilka lat po I wojnie światowej jedyną tak ważną instytucją państwową służącą administracyjnym, gospodarczym i społecznym inicjatywom i decyzjom rządu II Rzeczypospolitej. Odegrał ogromną rolę zarówno w zakresie prowadzonych badań społeczno-gospodarczych, jak i w budowaniu i utrwalaniu funkcji administracyjnych państwa.

Badania prowadzone przez GUS przyczyniły się przede wszystkim do dokładnego poznania struktury społeczeństwa i stosunków gospodarczych w kraju i na tle innych państw świata. Najważniejsze prace badawcze Głównego Urzędu Statystycznego w okresie międzywojennym to dwa spisy powszechne ludności przeprowadzone w 1921 i 1931 r.

Niezwykle istotne dla utworzenia nowej państwowości polskiej, w tym zwłaszcza scalenia różnych systemów ekonomiczno-prawnych po zaborach, miały badania gospodarcze, w tym zwłaszcza badania przemysłowe i rolnicze. Trudne byłyby trafne decyzje gospodarcze rządu II Rzeczypospolitej dotyczące zwłaszcza wieloletnich planów inwestycyjnych bez szczegółowych wyników badań statystycznych przemysłu. Stały, szczegółowy monitoring produkcji rolnej

[300] T. Szturm de Sztrem, *Instytut...*, s. 186—189.

miał ogromne znaczenie dla gospodarki państwa, której większość dochodu narodowego wytwarzało rolnictwo.

Statystyka finansów, w tym opracowywanie bilansu płatniczego państwa i finansów samorządowych w ujęciu terytorialnym, to badania GUS, bez których nie można sobie wyobrazić sporządzenia dobrego budżetu państwa polskiego i budżetów samorządów terytorialnych.

Statystyka społeczna Urzędu diagnozowała i monitorowała większość zjawisk istotnych do prowadzenia prawidłowej polityki w tym zakresie. Główny Urząd Statystyczny był prekursorem szerokich badań warunków życia ludności w Europie, a jego pracownicy opracowywali międzynarodowe standardy badania płac, zarobków, czasu pracy, warunków utrzymania różnych grup społecznych.

Dużym osiągnięciem GUS było ujednolicenie klasyfikacji przestępstw, czego Urząd dokonał jeszcze przed kodyfikacją prawa karnego w II Rzeczypospolitej. Poważnym zadaniem państwowym wykonywanym przez Główny Urząd Statystyczny w okresie międzywojennym było też prowadzenie statystyki wyborczej.

GUS prowadził szeroką współpracę międzynarodową. Cieszył się prestiżem ze względu na stosowanie nowoczesnych metod badawczych stworzonych przez polskich statystyków, takich jak Jerzy Spława-Neyman czy Jan Piekałkiewicz, którzy m.in. opracowali i wdrażali metodę reprezentacyjną w badaniach statystycznych.[301]

Badania Głównego Urzędu Statystycznego w okresie II Rzeczypospolitej należały do najszerzej prowadzonych w Europie i były porównywalne co do zakresu, jakości i metodologii z badaniami prowadzonymi w Niemczech, Wielkiej Brytanii i Francji.[302]

[301] J. Neyman, *Zarys teorii i praktyki badania struktury ludności metodą reprezentacyjną*, Warszawa 1933; J. Piekałkiewicz, *Sprawozdanie z badań składu ludności robotniczej w Polsce metodą reprezentacyjną. Na podstawie materiałów spisu powszechnego ludności z d. 9.XII.1931*, Warszawa 1934.

[302] B. Łazowska, *Działalność badawcza Głównego Urzędu Statystycznego w okresie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2015.

dr Bożena Łazowska

Statystyka w Polsce w okresie II wojny światowej

Statystyka Statistisches Amt für Generalgouvernement w Krakowie

W listopadzie 1939 r. niemieccy okupanci powołali w gmachu GUS w Warszawie Biuro Statystyczne Wydziału Rolnictwa i Wyżywienia Urzędu Generalnego Gubernatora, które przeprowadziło spis zwierząt gospodarskich, według stanu na dzień 30 grudnia 1939 r. Objął on: konie, bydło rogate, trzodę chlewną, owce, kozy, kozły, drób (kury, gęsi, kaczki, indyki) oraz ule pszczele. Celem badania było określenie poziomu produkcji zwierzęcej w Generalnym Gubernatorstwie, co posłużyło za podstawę nałożenia na rolników obowiązku dostaw znaczącej części ich produkcji, na potrzeby III Rzeszy.[1]

Wiosną 1940 r. w Wydziale Reform Terytorialnych Urzędu Generalnego Gubernatora Hansa Franka w Krakowie rozpoczęto prace nad utworzeniem urzędu statystycznego (Statistisches Amt) dla całego Generalnego Gubernatorstwa. Rozporządzenie o statystyce w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 13 września 1940 r. powoływało do życia Urząd Statystyczny dla Generalnego Gubernatorstwa (Statistisches Amt für Generalgouvernement) z dniem 1 października 1940 r.[2] Nowo utworzony Urząd, z siedzibą w Krakowie, podległy Wydziałowi Reform Terytorialnych, był praktycznie przekształceniem Wydziału Rolnictwa i Wyżywienia Urzędu Generalnego Gubernatora pracującego w Warszawie w gmachu GUS od listopada 1939 r.

Zadaniem Urzędu Statystycznego Generalnego Gubernatorstwa było prowadzenie badań statystycznych na potrzeby Gubernatorstwa według metodologii III Rzeszy, w celu uzyskania porównywalnych danych. Zakres i metodologia badań był oparty o wytyczne prof. Friedricha Burgdoerfera, które zawarł w opracowaniu z maja 1939 r. — *Aufgaben und Bedeutung der amtlichen Sta-*

[1] Kontyngenty nałożone przez władze okupacyjne na rolników w Generalnym Gubernatorstwie praktycznie uniemożliwiały prawidłowe zaopatrzenie ludności cywilnej w żywność.

[2] „Dziennik Urzędowy Generalnego Gubernatorstwa" 1940 Nr 56.

tistik in Dritten Reich (Zadania i znaczenie urzędowej statystyki w Trzeciej Rzeszy).[3] Prowadzenie badań statystycznych przez inne jednostki (poza Statistisches Amt w Krakowie) wymagało zezwolenia Urzędu, z wyjątkiem badań prowadzonych w prywatnych przedsiębiorstwach, organizacjach, związkach i stowarzyszeniach wśród swoich członków, a także przez władze niemieckie w podległych urzędach i badań prowadzonych przez NSDAP, Policję Bezpieczeństwa, Służbę Bezpieczeństwa (SD) i Policję Porządkową.

Nadzór nad badaniami statystycznymi oraz zezwoleniami na prowadzenie badań sprawowała Rada Statystyczna (Statistische Beirat), której przewodniczył kierownik Wydziału Reform Terytorialnych (Leiter der Abteilung Raumordnung). Stałymi Członkami Rady Statystycznej byli: kierownik biura statystycznego, zastępca szefa Urzędu Generalnego Gubernatora oraz kierownicy wydziałów: Spraw Wewnętrznych, Finansów, Gospodarstw, Wyżywienia i Rolnictwa, Lasów, Kolei, a członkami niestałymi — kierownicy wydziałów i urzędów wnioskujących o przeprowadzenie badania. Uchwały Rady Statystycznej wymagały akceptacji Szefa Urzędu Generalnego Gubernatorstwa.

Publikowanie danych statystycznych było bardzo utrudnione, gdyż wymagało opinii dowódcy Policji i Służby Bezpieczeństwa, Pełnomocnika Służby Ochronnej przy Urzędzie Generalnego Gubernatora, Urzędu do Spraw Bezpieczeństwa Rzeszy oraz zgody Generalnego Gubernatora.

Urząd Statystyczny Generalnego Gubernatorstwa w Krakowie

Urząd Statystyczny Generalnego Gubernatorstwa w Krakowie był prawnym następcą powołanego przez Niemców po zajęciu stolicy Statistisches Amt Warschau — Urzędu Statystycznego w Warszawie, który przejął mienie po Głównym Urzędzie Statystycznym (w tym akta archiwalne i zbiory biblioteczne) i zatrudnił część pracowników przedwojennego GUS. W pierwszej połowie 1940 r. Urząd ten został włączony do Wydziału Wyżywienia i Rolnictwa, a z dniem 1 października 1940 r. — do Statistisches Amt für Generalgouvernement w Krakowie.[4]

16 marca 1941 r. nastąpiła reorganizacja rządu Generalnego Gubernatorstwa, w następstwie której Urząd Statystyczny w Krakowie został podporząd-

[3] Dr Friedrich Burgdoerfer był szefem Bawarskiego Urzędu Statystycznego w Monachium.

[4] Passim: *Die Ernährungs und Landwirtschaft in Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete,* Statistisches Amt, 1940.

kowany Wydziałowi Reform Terytorialnych Kancelarii Rządowej w Sekretariacie Stanu. W Kancelarii Rządowej zatrudniano 5 referentów głównych; jeden z nich był jednocześnie kierownikiem Urzędu Statystycznego Generalnego Gubernatorstwa. W hierarchii administracyjnej III Rzeszy oznaczało to wzmocnienie pozycji badań statystycznych prowadzonych przez Urząd Statystyczny w Krakowie. Taka organizacja pracy trwała 2 lata, po czym z dniem 16 marca 1943 r. Urząd Statystyczny podporządkowano Wydziałowi Spraw Wewnętrznych Kancelarii Rządowej w Sekretariacie Stanu jako Wydział III Statystyczny.[5]

Ważniejsze badania statystyczne odbywały się na podstawie rozporządzeń Generalnego Gubernatora publikowanych w „Dzienniku Rozporządzeń Generalnego Gubernatorstwa". Przykładowo, 25 listopada 1941 r. wydano rozporządzenie o spisach zwierząt gospodarskich w Generalnym Gubernatorstwie, 4 marca 1942 r. — o badaniach użytkowania gruntów, a 20 października 1943 r. — o statystyce agrarnej.[6]

Na czele Urzędu Statystycznego Generalnego Gubernatorstwa stał dyrektor — dr W. Müller. W 1940 r. w skład Urzędu wchodziło 6 sekcji, przekształconych później w Wydziały: Sekcja Ogólna, Sekcja Statystyki Ludności i Kultury, Sekcja Statystyki Rolnictwa i Wyżywienia, Sekcja Statystyki Gospodarki, Handlu i Transportu, Sekcja Statystyki Społecznej i Sekcja Statystyki Finansów i Podatków.

Ostatnia struktura Urzędu Statystycznego w Krakowie, po zmianach w 1943 r. związanych z planowaniem przeprowadzenia sumarycznego spisu ludności, obejmowała: Wydział Ogólny, Wydział Statystyki Ludności i Kultury, Wydział Statystyki Rolnictwa, Wydział Statystyki Gospodarczej, Wydział Statystyki Gospodarki Wojennej i Społecznej, Wydział Statystyki Finansów i Wydział Spisu Ludności.

Zadaniem Wydziału Ogólnego było prowadzenie spraw kadrowych, księgowych i administracyjno-gospodarczych Urzędu, prac dotyczących wyznaczania podziału terytorialnego Generalnego Gubernatorstwa oraz nadzór nad biblioteką.

Wydział Statystyki Ludności i Kultury prowadził statystykę ruchu naturalnego ludności, ruchu wędrówkowego, ruchu cudzoziemców oraz statystykę kultury, która w praktyce oznaczała statystykę kin.

Wydział Statystyki Rolnictwa prowadził badania dotyczące: powierzchni użytków rolnych, stanu zasiewów, liczby zwierząt gospodarskich, gospodarstw

[5] *Verordnung zur Änderung der Dritten Verordnung über den Aufbau der Verwaltung des Generalgouvernement*, „Verordnungsblatt für das Generalgouvernement" 1943 Nr 23.

[6] „Verordnungsblatt für das Generalgouvernement" 1941 Nr 113, 1942 Nr 21 i 1943 Nr 86.

ogrodniczych, leśnych, pastwisk, nieużytków, drzew owocowych, warzyw oraz statystykę zatrudnionych w gospodarstwach rolnych i leśnych. Wydział przeprowadzał także spisy rolne Generalnego Gubernatorstwa. Pierwszy z nich odbył się już w końcu 1939 r. Zbadano wówczas: powierzchnię użytków rolnych i stan zasiewów, pogłowie zwierząt gospodarskich, gospodarstwa ogrodnicze i leśne, pastwiska i nieużytki, drzewa owocowe, uprawę warzyw, ubój zwierząt gospodarskich i stan zatrudnionych w gospodarstwach rolnych. Spisy zwierząt gospodarskich były przeprowadzane dwa razy w roku — latem i pod koniec grudnia. Poza tym organizowano kwartalne badania reprezentacyjne. Powierzchnię użytków i zasiewów badano raz do roku.

Najobszerniejszym statystycznym badaniem rolniczym zorganizowanym podczas okupacji niemieckiej był spis rolny 1941 r. Jego tematyka objęła: powierzchnię użytków i zasiewów, gospodarstwa rolne i leśne według wielkości, powierzchnię gruntów ornych i ogrodów, łąki i pastwiska, oraz maszyny rolnicze w gospodarstwach.

Publikacje statystyczne Urzędu Statystycznego Generalnego Gubernatorstwa

Wydział Statystyki Rolnictwa Urzędu Statystycznego Generalnego Gubernatorstwa opublikował w 1940 r. cztery opracowania monograficzne (w 14 zeszytach):

— *Die Ernährungs- und Landwirtschaft im Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete. Reihe A*,
— *Die Ernährungs- und Landwirtschaft im Generalgouvernement für Reihe B. Statistische Zusammenstellungen*, Heft 1—7,
— *Die Ernährungs- und Landwirtschaft im Generalgouvernement für Reihe C. Kartenwerk*, Heft 1—3,
— *Die Ernährungs- und Landwirtschaft im Generalgouvernement für Reihe D. Landwirtschatliche Berichterstattung*, Heft 1—3.[7]

[7] *Die Ernährungs- und Landwirtschaft im Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete.Reihe A, Textarbeit*, Krakau 1940; *Die Ernährungs- und Landwirtschaft im Generalgouvernement für Reihe B. Statistische Zusammenstellungen,* Heft 1—7, Krakau 1940; *Die Ernährungs- und Landwirtschaft im Generalgouvernement für Reihe C. Kartenwerk*, Heft 1—3, Krakau 1940; *Die Ernährungs- und Landwirtschaft im Generalgouvernement für Reihe D. Landwirtschaftliche Berichterstattung*, Heft 1—3, Krakau 1940.

Pierwsza z powyższych publikacji zawierała opracowanie statystyczne rolnictwa i gospodarki żywnościowej Generalnego Gubernatorstwa. Omówiono w niej analitycznie: powierzchnię i gleby, użytkowanie gruntów oraz produkcję roślinną, hodowlę bydła i przemysł spożywczy na tle warunków ludnościowych i geograficznych. W zeszytach nr 1—5 oraz nr 7 serii B przedstawiono dane statystyczne dotyczące gospodarki żywnościowej i rolnictwa, w tym: wyniki spisu zwierząt z 30 grudnia 1939 r. oraz spisu trzody chlewnej z 30 marca 1940 r., stan zasiewów na dzień 1 kwietnia 1940 r., wyniki spisu zwierząt gospodarskich w dniu 30 czerwca 1940 r. oraz dane dotyczące powierzchni upraw głównych ziemiopłodów w 1940 r. Poza tym zeszyt nr 6 omawianego wydawnictwa zawierał spis miejscowości i stan ludności Generalnego Gubernatorstwa na dzień 1 czerwca 1940 r. oraz omówienie ruchu ludności w okresie październik 1939 r. —maj 1940 r.

W serii C wydawnictwa *Rolnictwo i gospodarka żywnościowa Generalnego Gubernatorstwa* na mapach i w kartogramach przedstawiono dane zawarte w zeszytach serii A i B, a w serii D w zeszytach nr 1—3 zawarto sprawozdania korespondentów rolnych i wyniki ostateczne spisu zwierząt gospodarskich z 30 grudnia 1939 r. oraz spisu trzody chlewnej z 30 marca 1940 r., stan zasiewów na 1 sierpień 1940 r. oraz omówienie warunków atmosferycznych od 1 lipca do 1 sierpnia 1940 r. i szacunkowy przegląd plonów głównych ziemiopłodów w 1940 r.

Badania gospodarcze Urzędu Statystycznego Generalnego Gubernatorstwa

Wydział Statystyki Gospodarczej Urzędu Statystycznego Generalnego Gubernatorstwa prowadził badania statystyczne w zakresie przemysłu (m.in. przeprowadził spis zakładów pracy w 1941 r.), transportu kolejowego i śródlądowego oraz handlu Generalnego Gubernatorstwa z Niemcami. Spis zakładów pracy z 15 października 1941 r. był najobszerniejszym badaniem gospodarczym w okresie okupacji. Spis zarejestrował liczbę zakładów przemysłowych, ich produkcję, obrót, działalność i rodzaj produkcji, liczbę zatrudnionych według płci i stanowiska, wyposażenie zakładów w maszyny i pojazdy. Zbadano również formę prawną przedsiębiorstw oraz zarejestrowano ich właścicieli z podaniem narodowości i adnotacją, czy należeli do cechu. Badaniami statystycznymi objęto również zakłady kolejowe, ruch towarów na drogach wodnych śródlądowych i statystykę handlu między Generalnym Gubernatorstwem a III Rzeszą Niemiecką.

Na podstawie akt z badań statystycznych w okresie okupacji, GUS wydał w 1968 r. opracowanie wstępne *Spis zakładów działalności gospodarczej w b. Generalnym Gubernatorstwie 1941 r.*[8] Podstawą przeprowadzenia spisu były rejestry zakładów płacących podatek przemysłowy opracowane na początku 1941 r. W oparciu o nie obliczono liczbę zakładów według działów i liczbę osób zatrudnionych w tych zakładach.

Tabl 1. **Zakłady i zatrudnieni w Generalnym Gubernatorstwie według spisu z 15 X 1941 r.**[9]

Działy	Liczba zakładów	Liczba zatrudnionych
Ogółem	**223 300**	**908 700**
Ogrodnictwo, hodowla, rybołówstwo	400	2 700
Przemysł i rzemiosło	109 100	544 300
Handel i komunikacja	108 700	350 000
Służba publiczna i obsługa prywatna	5 100	11 700

Ponad 77% zakładów przemysłowych w Generalnym Gubernatorstwie stanowiły zakłady przemysłu reprezentowane przez cztery gałęzie: odzieżowy — 36% , wyrobów towarów żelaznych, stalowych i metalowych — 15,7%, przemysł rolno-spożywczy — 15,1% oraz zakłady przemysłu drzewnego — 10,9%.[10]

Wydział Statystyki Gospodarki Wojennej i Społecznej Urzędu Statystycznego w Krakowie zajmował się głównie sporządzaniem bilansów siły roboczej w Generalnym Gubernatorstwie oraz statystyką cen reglamentowanych i wolnorynkowych oraz płaconych producentom rolnym w wolnym handlu, a także kosztami utrzymania ludności. Badania cen dotyczyły tylko niektórych artykułów spożywczych (np. warzyw) i przemysłowych (np. ubrań).

Na podstawie akt z badań b. Statistisches Amt w Krakowie Główny Urząd Statystyczny opublikował w 1971 r. pracę *Ceny detaliczne i koszty żywności w b. Generalnym Gubernatorstwie,* a w 1969 r. pracę *Ceny wolnorynkowe płacone producentom rolnym w b. Generalnym Gubernatorstwie w latach 1940—1944.*[11] Wskazywały one na ogromny wzrost cen detalicznych i kosztów żywno-

[8] *Spis zakładów działalności gospodarczej w b. Generalnym Gubernatorstwie 1941 r.,* Warszawa 1968.
[9] Ibidem, s. XI i XII.
[10] Ibidem, s. XVI.
[11] *Ceny detaliczne i koszty żywności w b. Generalnym Gubernatorstwie,* Warszawa 1971; *Ceny wolnorynkowe płacone producentom rolnym w b. Generalnym Gubernatorstwie w latach 1940—1944*, Warszawa 1969.

ści oraz cen artykułów przemysłowych i usług w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1941—1944. Badania niemieckie z okresu okupacji prowadzone były jednak dopiero od 1941 r. i nie przedstawiały lawinowego wzrostu cen w pierwszych miesiącach okupacji (przełom 1939 i 1940 r.), które zbadane były przez Ludwika Landaua.

Statistisches Amt prowadził comiesięczne badanie cen wolnorynkowych płaconych producentom rolnym na terenie Generalnego Gubernatorstwa. Zbierano dane o cenach uzyskiwanych przez rolników w transakcjach z mieszkańcami miast oraz w transakcjach sąsiedzkich z rolnikami — za nadwyżki towarowe pozostałe po oddaniu obowiązujących kontyngentów żywnościowych.[12] Regularne, periodyczne badanie cen zostało wprowadzone zarządzeniem władz okupacyjnych 1 lutego 1941 r. i miało być prowadzone co dwa miesiące. Notowania cen dokonywali korespondenci rolni. Prowadzone one były na specjalnych arkuszach. Liczba sprawozdań nadesłanych do Urzędu Statystycznego w Krakowie w I półroczu 1941 r. wynosiła 1600—2500, a po przyłączeniu Galicji do Generalnego Gubernatorstwa — ok. 2800. Korespondenci rolni mieli obowiązek nadsyłać sprawozdania z notowań cen najpóźniej do dnia 10 okresu sprawozdawczego. Na tej podstawie obliczano w Urzędzie przeciętne ceny dla poszczególnych dystryktów i powiatów. Nie obliczano przeciętnych cen dla całego Generalnego Gubernatorstwa. Urząd Statystyczny w Krakowie prowadził też wyrywkowo badanie cen wolnorynkowych w 1942 i 1943 r. bez udziału korespondentów rolnych, a 1 października 1940 r. przeprowadzono całościowe badanie cen wolnorynkowych i kontyngentowych dla całego Generalnego Gubernatorstwa.

Urząd Statystyczny w Krakowie badał też finanse i podatki, w tym zwłaszcza finanse związków samorządowych, a z podatków — przede wszystkim podatek obrotowy oraz od sprzedaży nieruchomości z licytacji.

Na podstawie badań statystycznych Statistisches Amt wydano podczas okupacji niemieckiej opracowania syntetyczne omawiające stan gospodarczy Generalnego Gubernatorstwa i strukturę jego ekonomiki. Należały do nich:

— *Die Ostgebiete des Deutschen Reiches und das Generalgouvernement in statistischen Angaben* (Berlin 1940),
— *Die Wirtschaftsstruktur des Generalgouvernement* (Krakau 1941),
— Heinz, Seraphim-Peter *Die Wirtschaftsstruktur des Generalgouvernement* (Krakau 1941),

[12] Passim: *Ceny wolnorynkowe płacone producentom rolnym w b. Generalnym Gubernatorstwie w latach 1940—1944,* Warszawa 1969.

— *Generalgouvernements. Ein Jahr Aufbarkeit im Distrikt Krakau* (Warschau 1942),
— Emil Woermann, *Die Europäische Ernährungswirtschaft in Zahlen* (Berlin 1944).

Powyższe wydawnictwa rozważały rolę, jaką Generalne Gubernatorstwo odgrywało w gospodarce III Rzeszy, zwłaszcza w zakresie podaży siły roboczej, produkcji rolnej i przemysłowej, w tym na potrzeby Wehrmachtu i zaopatrzenia frontu wschodniego.

Badania demograficzne

Wydział Spisu Ludności Urzędu Statystycznego Generalnego Gubernatorstwa zajmował się spisem sumarycznym i bieżącą statystyką ludności.

W latach 1939 i 1940 przeprowadzano kwartalne badanie ruchu naturalnego ludności według powiatów, w oparciu o karty urodzeń, zgonów i zawieranych małżeństw. Zbierano informacje o miejscu zamieszkania urodzonych dzieci, płci dziecka, dacie i miejscu urodzenia, imionach i nazwiskach rodziców, miejscu zamieszkania rodziców, urodzeniach ślubnych i nieślubnych, przynależności narodowościowej i wyznaniu obojga rodziców, stanie cywilnym matek, przynależności państwowej ojca, mowie potocznej rodziców i ich zawodzie oraz stanowisku pracy. Na podstawie zachowanych akt Statistisches Amt w Krakowie, Komisja dla rozpatrzenia opracowania materiałów statystycznych z okresu okupacji hitlerowskiej, wydała w 1970 r. opracowanie wstępne *Statystyka urodzeń w b. Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939—1943*, w którym opublikowano szacunki statystyczne dotyczące urodzeń na terenie Generalnego Gubernatorstwa.[13]

Znacząco zmniejszyła się liczba urodzeń w Generalnym Gubernatorstwie w stosunku do szacunku wykonanego dla lat 1931 i 1932. Poziom urodzeń spadł o 30% w 1940 r., o 33% w 1941 r., a w 1942 r. zmniejszył się o 37 %. Pokazuje to skalę strat biologicznych jakie poniosło społeczeństwo polskie na terenie Generalnego Gubernatorstwa.[14] Według akt z badań statystycznych Statistisches Amt w Krakowie zaobserwował w latach 1940—1942 znaczący spadek urodzeń w miastach i na wsi, z tym że zmniejszanie się liczby urodzeń było

[13] *Statystyka urodzeń w b. Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939—1943*, Warszawa GUS 1970.
[14] Ibidem, s. XIX.

znacznie szybsze w miastach.[15] Pierwszą próbę oceny strat w urodzeniach w wyniku obniżenia się ich poziomu w okresie II wojny światowej przedstawił prof. Stefan Szulc w artykule *Urodzenia w Polsce w czasie wojny*.[16] Opierając się na spisie dzieci i młodzieży przeprowadzonym w czerwcu 1945 r. przez Ministerstwo Oświaty autor oszacował zmniejszenie się liczby urodzeń w 1941 r. w stosunku do 1938 r. na 12%, a w 1942 r. w stosunku do 1938 r. — na 16%. Dla województwa poznańskiego analizę strat w urodzeniach opracował prof. S. Waszak w artykule *Bilans walki narodowościowej rządów okupacyjnych w tzw. Kraju Warty*.[17] Autor, na podstawie danych przedwojennego GUS i niemieckich danych statystycznych z okresu II wojny światowej oszacował zmniejszenie się liczby urodzeń dzieci w 1941 r. w tzw. Kraju Warty na ok. 30% w porównaniu do 1938 r. Szacunki te potwierdzały opracowane w GUS w 1970 r. na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Krakowie z okresu okupacji znaczący spadek urodzeń w Generalnym Gubernatorstwie w okresie okupacji niemieckiej.

Statistisches Amt w Krakowie prowadził statystykę zgonów w oparciu o karty zgonów. Zawierały one podobne pytania co karty urodzeń. Kwestionariusze określały dodatkowo pytania o daty zgonów i ich przyczyny.

Karty małżeństw odnotowywały daty zawarcia małżeństw i — podobnie jak w przypadku kart urodzeń — szczegółowe informacje o małżonkach. Na podstawie danych statystycznych Urzędu Statystycznego w Krakowie Główny Urząd Statystyczny wydał w 1971 r. publikację *Statystyka małżeństw w b. Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939—1943*.[18] Jedynie dla lat 1940—1942 materiał pozostawiony przez okupanta był na tyle kompletny, że można było na jego podstawie opracować statystykę małżeństw.

Zbadano też wiek środkowy nowożeńców w Generalnym Gubernatorstwie, który się znacznie podwyższył w latach 1941 i 1942, co wynikało z polityki okupanta dążącego do podnoszenia wieku uprawniającego do zawarcia małżeństwa przez Polaków, aby zmniejszyć potencjalną liczbę dzieci. Zwiększeniu uległ zwłaszcza środkowy wiek mężczyzn (w tym w roku 1941 o ponad rok, a w 1942 r. o dalsze 2 miesiące) w stosunku do lat 30. XX wieku w Polsce. Tymczasem środkowy wiek kobiet zawierających związek małżeński w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1941—1942 nieznacznie się obniżył.

[15] *Statystyka urodzeń w b. Generalnym Gubernatorstwie...,* s. XXI i XXII.
[16] S. Szulc, *Urodzenia w Polsce w czasie wojny*, „Problemy" 1946, nr 1, s. 62—63.
[17] S. Waszak, *Bilans walki narodowościowej rządów okupacyjnych w tzw. Kraju Warty*, „Przegląd Zachodni" 1946, s. 481—510.
[18] *Statystyka małżeństw w b. Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939—1943*, Warszawa 1971.

32342

REGIERUNG DES GENERALGOUVERNEMENTS
Staatssekretariat
STATISTISCHES AMT

Druk Bv 10 A

Stwierdzenie stanu ludności w Gen. Gubernatorstwie w dniu 1 marca 1943 r.

Instrukcja dla komisji spisowych.

A. Postanowienia ogólne.

Na podstawie rozporządzenia z dnia 15. grudnia 1942 r. odbędzie się w dniu 1. marca 1943 r. w Generalnym Gubernatorstwie sumaryczne stwierdzenie stanu ludności. Przeprowadzenie tego dochodzenia należy w miastach i gminach wiejskich do władz gminnych. Zasadniczo należy podzielić miasta i gminy wiejskie na obwody dochodzenia, które powinny stosować się do przyjętego podziału administracyjnego. W miastach należy dla każdego obwodu miejskiego, w gminach wiejskich dla każdej gromady, utworzyć osobny obwód dochodzenia. Władza gminna powołuje dla każdego obwodu dochodzenia komisję spisową, która ma w obwodzie tym przeprowadzić potrzebne ustalenia i dochodzenia miejscowe przez komisarzy spisowych, pracujących honorowo.

Kierownicy i członkowie komisji spisowych mogą tylko wtedy w sposób celowy instruować komisarzy spisowych, nadzorować ich pracę i sprawdzać oddane formularze spisowe, jeżeli zapoznają się dokładnie także z treścią Instrukcji dla komisarzy spisowych (druk Bv 9). Muszą oni zatem znać postanowienia Instrukcji dla komisarzy spisowych równie dobrze jak postanowienia niniejszej Instrukcji.

B. Zakres dochodzenia.

I. Formularze spisowe.

Do przeprowadzenia spisu, o ile on jest poruczony komisjom spisowym, konieczne są następujące druki:

druk Bv 1 wykaz okręgów spisowych
„ Bv 2 A arkusz spisowy dla gmin wiejskich i miast
„ Bv 4 arkusze dla gromad (obwodów miejskich)
„ Bv 6 poświadczenie objęcia spisem
„ Bv 8 legitymacja komisarzy spisowych
„ Bv 9 Instrukcja dla komisarzy spisowych
„ Bv 10 A Instrukcja dla komisji spisowych.

Wykazy okręgów spisowych mają na celu zapewnić ujęcie wszystkich zamieszkałych nieruchomości, które mają być objęte spisem. Arkusze spisowe są właściwymi formularzami spisowymi, za pomocą których komisarze spisowi mają przeprowadzić stwierdzenie stanu ludności . W arkuszach dla gromad (obwodów miejskich) mają komisje spisowe zestawić wyniki dla gromad względnie obwodów miejskich. Na poświadczeniach objęcia spisem mają komisarze spisowi spisanym przez nich ewentualnie osobom bez stałego zamieszkania poświadczyć objęcie ich spisem. Legitymacja komisarza spisowego służy mu do wykazania się przy wykonywaniu poruczonych mu czynności. Instrukcja dla komisarzy spisowych i Instrukcja dla komisji spisowych obejmują bliższe przepisy dla organów, które mają przygotować i przeprowadzić spis w obwodach dochodzenia.

II. Cechy spisowe.

1) Stwierdzenie stanu ludności ma być przeprowadzone **według mieszkań.** Przy tym należy stwierdzić **ilość istniejących izb mieszkalnych.** Które części budynku mają być w myśl tego dochodzenia spisane jako mieszkania i które pomieszczenia uchodzą za izby mieszkalne, wynika z rozdziału C II Instrukcji dla komisarzy spisowych.

Ruch wędrówkowy w Generalnym Gubernatorstwie badano w Urzędzie Statystycznym w Krakowie na podstawie kart zameldowań i wymeldowań. Zawierały one pytania o imię i nazwisko, datę i miejsce urodzenia, przynależność państwową i narodową, zawód, stan cywilny, wyznanie oraz miejsce zamieszkania w dniu 1 lipca 1939 r.

Spis ludności 1943 r.

Podczas okupacji przeprowadzono w Generalnym Gubernatorstwie spis ludności według stanu na dzień 1 marca 1943 r.[19] Spis odbył się na podstawie rozporządzenia rządu Generalnego Gubernatorstwa z dnia 15 grudnia 1942 r.[20] Objął całą ludność zamieszkałą, z wyjątkiem: wojska, niemieckiej policji, oddziałów SS, służby pracy i budowlanej GG, Organizacji Todta oraz członków rodzin osób z wymienionych służb zamieszkujących z nimi we wspólnych gospodarstwach domowych. Nie spisywano także jeńców wojennych i osób przebywających w obozach przejściowych na terenie Generalnego Gubernatorstwa. Spis ludności przeprowadzały zarządy gmin, z wyjątkiem żydowskich dzielnic mieszkaniowych (gett), obozów pracy oraz dzielnic zajętych na potrzeby niemieckiej kolei, gdzie spis przeprowadzały właściwe władze SS. W materiałach archiwalnych GUS nie zachowały się spisy przeprowadzone przez SS.[21]

W spisie badano ludność według narodowości (Niemcy, Polacy, Ukraińcy, Żydzi i inni). W rubryce „inni" należało osobno odznaczyć: Niemców z pochodzenia (Deutschstämmige), górali, Rosjan, Białorusinów i Cyganów oraz obcokrajowców. Spis ludności rejestrował podział na płeć i dwie grupy wieku — poniżej 10 lat i powyżej 10 lat.

Instrukcje i formularze spisowe wydane zostały w języku niemieckim, polskim i ukraińskim. Formularze dla zarządów gminnych opublikowano tylko po niemiecku.

Całokształt spraw spisowych został powierzony zarządom gminnym i miejskim. Do ich obowiązków należało: sporządzenie wykazu budynków i ponume-

[19] *Amtliches Gemeinde und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement auf Grund der summarischen Bevölkerungsaufnahme am 1. März 1943,* Kraków 1943.

[20] Passim: *Stwierdzenie stanu ludności w Gen. Gubernatorstwie w dniu 1 marca 1943 r. Instrukcja dla komisarzy spisowych*, Kraków 1943.

[21] R. Mozołowski, *Losy okupacyjne polskiej statystyki 1939—1945,* [w:] *Główny Urząd Statystyczny 1918—1993,* Warszawa 1993, s. 71.

rowanie wszystkich mieszkań, podział gmin na „obwody spisowe", powołanie i przeszkolenie kierowników komisji spisowych i komisarzy spisowych, wydanie legitymacji komisarzom spisowym, ustalenie liczby potrzebnych formularzy spisowych i ich przydział dla poszczególnych komisji, poinformowanie mieszkańców gminy o spisie, nadzór nad pracami spisowymi, kontrola wypełnionych formularzy spisowych, zestawienie tymczasowych i ostatecznych wyników spisu w gminie oraz telegraficzne i pisemne podanie wyników spisu Urzędowi Statystycznemu w Krakowie.

W celu przeprowadzenia spisu ludności obszar gmin został podzielony na obwody spisowe odpowiadające gromadom. Następnie obwody spisowe podzielono na okręgi spisowe przyjmując zasadę, że jeden okręg powinien obejmować 40—50 domów. Przeprowadzenie spisu w obwodzie spisowym należało z reguły do sołtysa, który do wykonania tych prac powoływał komisję spisową złożoną z mieszkańców gromady.

W miastach granice obwodów spisowych wyznaczono w oparciu o podział na dzielnice, komisariaty itp. Gdy obwód spisowy przekraczał 500 mieszkań, ulegał dalszemu podziałowi na bloki spisowe liczące do 500 mieszkań, które dzielono na okręgi spisowe liczące najwyżej 80 mieszkań. W miastach liczących ponad 30 000 mieszkańców w celu przeprowadzenia spisu powoływano naczelnego komisarza spisowego.

Domy starców, przytułki, schroniska, więzienia i obozy cygańskie stanowiły odrębne okręgi spisowe. Spisanie ludności w gettach oraz obozach pracy zostało przeprowadzone przez właściwe władze SS.

Podstawowym etapem przygotowującym spis ludności w 1943 r. było opracowanie wykazu miejscowości Generalnego Gubernatorstwa. Urząd Statystyczny w Krakowie pismem z dnia 10 kwietnia 1942 r. zwrócił się do zarządów gminnych z prośbą o sporządzenie wykazu gromad i wchodzących w ich skład miejscowości.[22]

Harmonogram prac spisowych ustalony przez niemiecki Urząd Statystyczny Generalnego Gubernatorstwa w 1943 r. przewidywał m.in.: powołanie komisarzy spisowych, sporządzenie wykazów okręgów spisowych, wystawienie legitymacji komisarzom spisowym i dostarczenie formularzy urzędom gminnym (do końca stycznia), przeszkolenie członków komisji spisowych oraz przygotowanie formularzy przez komisje spisowe i poinformowanie ludności o terminie

[22] Passim: *Stwierdzenie stanu ludności w Generalnym Gubernatorstwie...*

przeprowadzenia spisu — do końca lutego 1943 r. Zakończenie przeprowadzenia sumarycznego spisu ludności wyznaczono na 1 marca 1943 r., a ostateczny termin odesłania do Urzędu Statystycznego w Krakowie przez zarządy gminne sprawdzonego materiału spisowego i arkuszy gminnych do starosty powiatowego — na 30 marca 1943 r.

Spis odbył się w terminie w większości gmin. Były jednak przypadki utrudniające jego przeprowadzenie, związane głównie z kłopotami transportowymi, łącznością, ale przede wszystkim z pracą władz spisowych w gminach i postawą respondentów, którzy bardzo niechętnie przyjmowali komisarzy Niemców, Volksdeutschów i im posłusznych przedstawicieli. Ruch oporu przeprowadził akcje utrudniające prowadzenie spisu, takie jak: zniszczenie akt spisowych gminy Dobrowniki w powiecie radomskim, gminy Skotniki w powiecie Końskim, a także gminy Niewierzyn w powiecie Tomaszów Mazowiecki, gminy Gęsice w powiecie opatowskim i gminy Domanice w powiecie łowickim. Nie mamy pełnej dokumentacji napadów na zarządy gminne przeprowadzające spis, ale fakt wielotygodniowych opóźnień w spisie w wielu gminach Generalnego Gubernatorstwa jest znaczący. Dlatego też chociaż opracowywanie podstawowych tablic statystycznych ze spisu w Urzędzie Statystycznym w Krakowie rozpoczęto w kwietniu/maju 1943 r., to publikację z wynikami spisu wydano w październiku 1943 r.

W Centralnej Bibliotece Statystycznej zachowało się, wydane w formie dokumentu tajnego, wydawnictwo *Amtliches Gemeinde und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement auf Grund der Summarischen Bevölkerungsaufnahme am 1. März 1943.* Publikacja ta, wydana w październiku 1943 r. w Krakowie, przedstawiała przede wszystkim ogólny stan ludności Generalnego Gubernatorstwa i w podziale na dystrykty: galicyjski, krakowski, lubelski, radomski i warszawski, a także w podziale na okręgi i miasta główne dystryktów, takie jak: Lwów, Kraków, Lublin, Radom i Warszawa.

W tablicach statystycznych podano liczbę ludności w podziale na płeć i zaznaczono podział liczby ludności miast i wsi, a także obliczono liczbę mieszkańców przypadających na 1 km^2 dla całego Generalnego Gubernatorstwa oraz dla dystryktów, okręgów i miast siedzib dystryktów. Przedstawiono też dane o 37 gminach, w których liczba mieszkańców przekraczała 20 000. Zasadnicze informacje spisowe opublikowano w skorowidzu systematycznym gmin miejskich i wiejskich, w którym ujęto jedynie ogólną liczbę ludności dla każdej gminy i wsi według dystryktów. Publikacja zaopatrzona została w skorowidz alfabetyczny miejscowości ułatwiający wyszukiwanie danych spisowych.

Tab. 2. **Ludność Generalnego Gubernatorstwa według spisu z 1 marca 1943 r.**[23]

Dystrykty GG	Powierzchnia w km^2	Ludność ogółem	Mężczyźni	Kobiety	Liczba mieszkańców na 1 km^2	Liczba wsi
Generalne Gubernatorstwo	**145 180**	**14 853 798**	**7 085 690**	**7 768 108**	**102,3**	**17 364**
Dystrykt galicyjski	47 100	4 200 760	1 960 668	2 240 092	89,2	3 021
Dystrykt krakowski	29 921	3 482 124	1 666 219	1 815 905	116,4	3 226
Dystrykt lubelski	26 560	2 074 543	1 012 847	1 061 696	78,1	3 330
Dystrykt radomski	24 431	2 396 968	1 163 716	1 233 252	98,1	4 193
Dystrykt warszawski	17 168	2 699 403	1 282 240	1.417 163	157,2	3 594

Omawiane wydawnictwo *Amtliches Gemeinde und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement auf Grund der Summarischen Bevölkerungsaufnahme am 1. März 1943* nie zawierało natomiast żadnych danych dotyczących wieku respondentów, chociaż takie dane podczas spisu zbierano.[24] Nie zostały też opublikowane zebrane dane określające narodowość mieszkańców Generalnego Gubernatorstwa. Z pewnością jednak były one zbierane, żeby realizować politykę III Rzeszy na okupowanych terytoriach Polski, której celem było całkowite unicestwienie ludności pochodzenia żydowskiego i Cyganów, a także podział według kryteriów rasowych i politycznych społeczeństwa polskiego, traktowanego w większości jako rezerwuar taniej siły roboczej.[25]

Jak widać z powyższego zestawienia znacząco wyższa była liczba kobiet w stosunku do liczby mężczyzn w Generalnym Gubernatorstwie (ponad 10%) co było m.in. wynikiem prowadzonych działań wojennych we wrześniu i październiku w 1939 r., a następnie walk partyzanckich. Tabela poniżej przedstawia natomiast strukturę według płci ludności Generalnego Gubernatorstwa w miastach liczących powyżej 35 000 mieszkańców. Warto zauważyć, że o ile w miastach dużych takich jak Warszawa, Lwów, Częstochowa liczba kobiet znacząco

[23] Ibidem, s. IX.
[24] *Amtliches Gemeinde...*, s. VII.
[25] To zagadnienie wyczerpująco opracowali znakomici polscy historycy zajmujący się okresem II wojny światowej w poniższych pracach: Cz. Łuczak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce,* Poznań 1979; Cz. Madajczyk, *Generalna Gubernia w planach hitlerowskich.* Warszawa 1961; Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. I—II, Warszawa 1970.

przewyższała liczbę mężczyzn, to w ośrodkach mniejszych, takich jak Siedlce, Przemyśl, a nawet Kielce liczba mężczyzn była wyższa od liczby kobiet.

Tab. 3. **Gminy miejskie GG powyżej 35 000 mieszkańców według spisu z 1 marca 1943 r.**[26]

Gmina	Ludność ogółem	Mężczyźni	Kobiety
Warszawa	1 009 007	451 478	557 529
Kraków	318 924	155 644	163 280
Lwów	283 690	136 283	147 407
Częstochowa	112 134	51 921	60 213
Lublin	95 596	47 528	48 068
Radom	93 532	53 327	40 205
Kielce	56 950	29 190	27 760
Przemyśl	48 156	24 515	23 641
Piotrków Trybunalski	43 706	20 996	22 710
Tarnów	39 408	19 472	19 936
Siedlce	38 243	23 691	14 552
Stanisławów	35 947	16 796	19 151

Praca *Amtliches Gemeinde und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement auf Grund der Summarischen Bevölkerungsaufnahme am 1. März 1943* zawierała w załącznikach mapy administracyjne wszystkich dystryktów Generalnego Gubernatorstwa w skali 1:700 000 dla dystryktu warszawskiego, w skali 1:800 000 dla dystryktów: radomskiego i krakowskiego, w skali 1:900 000 dla dystryktu lubelskiego i w skali 1:1 000 000 dla dystryktu galicyjskiego. Poza tym do publikacji załączono wzory formularzy spisowych, legitymacji komisarza spisowego, poświadczenie objęcia spisem dla respondenta, instrukcji dla komisarzy spisowych, instrukcji w sprawie dochodzenia dodatkowego co do wieku ludności i wzór karty rozpoznawczej dla komisarza spisowego (wszystkie te dokumenty opracowane zostały w języku niemieckim i polskim).

Spis ludności z 1 marca 1943 r. był badaniem pełnym obejmującym wszystkich mieszkańców Generalnego Gubernatorstwa. Poza tym wykonano

[26] *Amtliches Gemeinde...*, s. X.

w nim także badanie metodą reprezentacyjną struktury wieku ludności. Badanie to wykonano w 63 miastach i 57 gminach wiejskich, co oznacza, że objęto nim 29,5% mieszkańców miast i 4,3% mieszkańców wsi.

Strukturę wieku ludności zbadano jedynie w miastach na prawach powiatu (Warszawa, Kraków, Lwów, Lublin, Częstochowa, Radom i Kielce) oraz w większych miastach poszczególnych dystryktów. Badaniem objęto w dystrykcie galicyjskim miasta: Bolechów, Buczacz, Dolina, Drohobycz, Horodenka, Lubaczów, Rohatyń, Stanisławów, Tarnopol, Turka nad Stryjem, Zbaraż, Złoczów i Żółkiew; w dystrykcie krakowskim: Brzesko, Gorlice, Krosno, Łańcut, Miechów, Nisko, Nowy Targ, Rzeszów, Sanok, Stary Sącz, Wieliczka; w dystrykcie lubelskim: Biała, Chełm, Hrubieszów, Kazimierz, Krasnystaw, Kraśnik, Lubartów, Parczew, Puławy, Tomaszów, Włodawa, Zwierzyniec; w dystrykcie radomskim: Busko, Chęciny, Sulejów, Włoszczowa; w dystrykcie warszawskim: Garwolin, Kałuszyn, Łowicz, Siedlce, Sochaczew, Węgrów, Włochy i Wyszków.[27]

Polskie Państwo Podziemne odnosiło się negatywnie do spisu ludności 1943 r., przypuszczając, że może on posłużyć okupantowi do zwiększenia akcji wywozu obywateli Generalnego Gubernatorstwa na roboty przymusowe do Niemiec. Dlatego też zdarzały się przypadki atakowania urzędów gminnych i niszczenia formularzy spisowych.[28]

* * * * *

Na ziemiach polskich włączonych do III Rzeszy Niemieckiej przeprowadzano badania statystyczne gospodarcze i społeczne, takie jak w całych Niemczech, ale niestety większość publikacji miała charakter tajny i nie zachowała się (biblioteka Urzędu Statystycznego w Berlinie spłonęła doszczętnie w maju 1945 r.). Informacje które się zachowały dotyczyły III Rzeszy bez układów regionalnych. Jedynie badania ludnościowe i spisy rolnicze w Urzędzie Statystycznym Gdańska (Statistisches Landesamt Danzig) publikowane były oddzielnie. Prowadzono w nim badania ludnościowe i spisy rolnicze. Spis ludności miasta Gdańska miał miejsce 10 października 1943 r.

W wyniku styczniowej ofensywy Armii Czerwonej 19 stycznia 1945 r. wyzwolony został Kraków — siedziba okupacyjnych władz niemieckich i Urzędu

[27] *Inwentarz archiwalny spisu ludności Generalnego Gubernatorstwa 1943*. Warszawa 1970, s. XXIII.
[28] Passim: *Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka 1939—1945*, t. I—II, Warszawa 1970.

Statystycznego Generalnego Gubernatorstwa. Szybkość działań wojennych zaskoczyła Niemców i nie zdążyli ewakuować lub zniszczyć wszystkich dokumentów. Zachowane akta statystyczne Urzędu, który miał swą siedzibę w Collegium Novum Uniwersytetu Jagiellońskiego przy ul. Gołębiej 24 w Krakowie zostały przewiezione do reaktywowanego 12 marca 1945 r. Głównego Urzędu Statystycznego w Warszawie.[29]

Polskie badania statystyczne w warunkach okupacji

W pierwszych dniach września 1939 r. działalność Głównego Urzędu Statystycznego została przerwana wybuchem wojny. Dyrektor GUS Edward Szturm de Sztrem wraz z kilkoma pracownikami wyjechał w nocy z 4 na 5 września 1939 r. najpierw do Lublina, a potem do Łucka, gdzie planowano prowadzenie prac całego Urzędu podczas wojny w nowowybudowanym gmachu urzędu wojewódzkiego. Po zbombardowaniu tegoż gmachu w dniu 8 września 1939 r. przez samoloty niemieckie okazało się to niemożliwe. Dyrektor GUS po kilku dniach wyjechał za granicę, ewakuując się jak większość urzędników rządowych do Rumunii. Po wkroczeniu wojsk sowieckich 17 września 1939 r. do Polski część pracowników GUS wróciła z Łucka do broniącej się jeszcze wówczas Warszawy.[30]

Na początku listopada 1939 r. gmach Głównego Urzędu Statystycznego zajęli Niemcy a w grudniu tegoż roku zaczęli wysyłać zawiadomienia do pracowników Urzędu, aby zaczęli zgłaszać się do pracy.[31] Po kilku dniach spora grupa urzędników, która nie znalazła dotąd innego zatrudnienia, stawiła się do pracy. Byli wśród nich m.in. Stanisław Róg i Stefania Zdrodowska.[32] Do końca listopada w dawnym GUS Niemcy zorganizowali Biuro Statystyczne Wydziału Rolnictwa i Wyżywienia w Urzędzie Generalnego Gubernatora. Zatrudnieni w nim Polacy zajmowali się początkowo przeliczaniem i zestawianiem materiałów GUS z 1939 r. i tłumaczeniem ich na język niemiecki.

---

[29] Passim: S. Zdrodowska, *Losy księgozbioru Biblioteki GUS w okresie okupacji hitlerowskiej,* „Wiadomości Statystyczne" 1992, nr 12, s. 23—27.

[30] St. Róg, *Pracę w Głównym Urzędzie Statystycznym rozpocząłem w lipcu 1930 r.,* [w:] *Obchody jubileuszowe 200-lecia statystyki polskiej i 75-lecia Głównego Urzędu Statystycznego.* Warszawa 1995, s. 145—157.

[31] Ibidem, s. 148.

[32] Stanisław Róg przed II wojną światową był referendarzem Wydziału Statystyki Rolnictwa, po wojnie pełnił funkcję wiceprezesa GUS i redaktora naczelnego „Wiadomości Statystycznych". Stefania Zdrodowska była bibliotekarką zatrudnioną w bibliotece GUS od lat 30. XX wieku.

Przeniesienie GUS do Krakowa

W końcu 1939 r. okupacyjne władze niemieckie postanowiły przenieść GUS do Krakowa i zorganizować tam Urząd Statystyczny dla Generalnego Gubernatorstwa. Przenosiny trwały długo, zwłaszcza księgozbioru. Nową siedzibą Urzędu Statystycznego (Statistisches Amt) stał się Uniwersytet Jagielloński w Krakowie. W podziemiach gmachu Collegium Novum, umieszczono zbiory biblioteczne i archiwalne. Pracowników rozlokowano w poszczególnych salach Uniwersytetu Jagiellońskiego zgodnie z opracowanym planem Urzędu. Praca Statistisches Amt była organizowana stopniowo, wydziałami. Na początku powstał Wydział Statystyki Rolnej, do którego pracy przywiązywano dużą wagę, gdyż umożliwił opracowanie systemu zbierania kontyngentów żywnościowych z terenu Generalnego Gubernatorstwa. Wydział przeprowadzał dwa spisy rolne rocznie, których wartość była niska ze względu na masowe fałszowanie danych przez rolników.[33]

Po zorganizowaniu Wydziału Statystyki Rolnej Niemcy powoływali do życia kolejno: Wydział Statystyki Przemysłu, Wydział Statystyki Ludności itp… Znaleźli w nich pracę nie tylko byli pracownicy GUS z Warszawy, ale i nowozatrudnieni z Krakowa, którzy w ten sposób unikali wywózki na roboty rolne do Niemiec.[34]

Prace w Wydziale Statystyki Przemysłu początkowo prowadzono na sprawozdaniach statystycznych GUS z 1938 r. i deklaracjach wykupionych świadectw przemysłowych z obszaru Generalnego Gubernatorstwa. Materiały te dzielono na dokumentację dotyczącą ziem Generalnego Gubernatorstwa, na materiały dotyczące ziem wcielonych do Rzeszy Niemieckiej i Związku Radzieckiego. Wydział Statystyki Przemysłu rozpoczął właściwe prace dopiero w końcu 1942 r., tj. po przeprowadzeniu spisu zakładów przemysłowych — Betriebs Zählung. Według wspomnień Stanisława Róga, pracującego wówczas w tymże Wydziale, przekazywał on opracowania statystyki przemysłowej Statistisches Amt organizacji Polski Podziemnej za pośrednictwem Jana Derengowskiego, członka przedwojennego Komitetu Redakcyjnego GUS.[35]

W 1943 r. grupa statystyków z b. GUS, w tym: Rajmund Buławski, Stanisław Róg, Jan Drengowski, wraz z profesorami krakowskimi podjęła współpra-

[33] Przykładowo przed spisem rolniczym w czerwcu 1942 r. rozeszła się plotka, że ze wszystkich gospodarstw rolnych obejmujących poniżej 5 ha ziemi uprawnej będą wywozić rolników na roboty do Niemiec. Po opracowaniu wyników spisu okazało się, iż powierzchnia ziemi uprawnej równała się prawie całej powierzchni Generalnego Gubernatorstwa.

[34] Ibidem, s. 149.

[35] Ibidem, s. 149.

cę nad zagadnieniami związanymi z przyszłym osadnictwem na ziemiach poniemieckich. Wykorzystując dane Statistisches Amt opracowywali oni projekty polskiej akcji osiedleńczej na ziemiach, które koalicja antyhitlerowska zamierzała odebrać po wojnie Niemcom i przyznać Polsce jako rekompensatę za utracone ziemie wschodnie na rzecz ZSRR. Plany te trzymano dla bezpieczeństwa u kardynała Adama Sapiehy, a po wojnie wykorzystano w Biurze Studiów Osadniczo-Przesiedleńczych, zorganizowanym w 1945 r. przez doc. dr Rajmunda Buławskiego.[36]

W sierpniu 1944 r., w związku z ofensywą Armii Czerwonej, niemiecki Urząd Statystyczny musiał się szybko ewakuować z Uniwersytetu Jagiellońskiego do Biblioteki Jagiellońskiej, ponieważ na Uniwersytecie miał pracować sztab dowództwa frontowego Wehrmachtu. Księgozbiór i archiwum GUS pozostały w piwnicach Uniwersytetu, natomiast materiały podręczne, które opracowywano i maszyny do liczenia i pisania przeniesiono do Biblioteki Jagiellońskiej. Nieliczne maszyny licząco-analityczne GUS, które były zainstalowane w końcu 1943 r. w Urzędzie Statystycznym, zostały wywiezione do Rzeszy. Front posuwał się tak szybko, że do pracy sztabu wojsk niemieckich na Uniwersytecie nie doszło. W Bibliotece Jagiellońskiej praktycznie już żadnych prac statystycznych nie prowadzono. Polscy statystycy ukryli część maszyn liczących i do pisania w Bibliotece Jagiellońskiej. Posłużyły one reaktywowanemu w 1945 r. Głównemu Urzędowi Statystycznemu.[37]

Instytut Gospodarstwa Społecznego

Niewielka grupa polskich statystyków, która nie podjęła pracy w okupacyjnych instytucjach statystycznych ani nie wyjechała z kraju, podejmowała próby nielegalnego prowadzenia badań statystycznych. Wyróżniali się wśród nich zwłaszcza ci, którzy współpracowali przed wojną z Instytutem Gospodarstwa Społecznego. Jego wieloletni dyrektor prof. Ludwik Krzywicki już w końcu października 1939 r., odzyskawszy siły po ciężkiej ranie odniesionej podczas oblężenia Warszawy, postanowił wraz z grupą najbliższych współpracowników kontynuować prace statystyczne Instytutu Gospodarstwa Społecznego pod szyldem

[36] Ibidem, s. 149—150; R. Buławski (red.), *Problemy osadniczo-przesiedleńcze Ziem Odzyskanych*, z. 1, Kraków 1945.
[37] S. Róg, op.cit. s. 150.

Komisji Statystycznej Komitetu Samopomocy Społecznej i rozpoczął prace przygotowawcze nad nowymi badaniami społeczno-gospodarczymi.

Akta Instytutu Gospodarstwa Społecznego zostały ukryte przed okupantem częściowo w Wydziale Statystycznym Zarządu Miejskiego, a częściowo w Warszawskiej Spółdzielni Mieszkaniowej i bibliotece Szkoły Głównej Handlowej. Rękopisy prac nieopublikowanych i materiały źródłowe do badań Instytutu Gospodarstwa Społecznego zostały przeniesione do siedziby Komisji Statystycznej Komitetu Samopomocy Społecznej przy ul. Senatorskiej 36 w Warszawie, przekształconej później w Komisję Statystyczną w Radzie Głównej Opiekuńczej. Pod szyldem tych instytucji nielegalnie prowadził działalność Instytut Gospodarstwa Społecznego.[38]

W latach 1939—1944 w pracach Instytutu brało udział ponad 30 osób. Stałymi pracownikami biura Instytutu Gospodarstwa Społecznego byli: Ludwik Landau, Wanda Korczak i Hanna Rolewicz. W niektórych pracach badawczych brali czynny udział: Jan Derengowski, Maria Hessen, Edward Strzelecki i Tadeusz Szturm de Sztrem. Współdziałali z Instytutem lub utrzymywali kontakty badacze: Michał Alpern, Kazimiera Bentlewska, Maria Czerniewska, Karol Haubold, Stanisław Kruszewski, Witold Kula, Marceli Lewy, Jan Rosner, Stanisław Rychliński, Jan Strzelecki, Edmund Szubert, Tadeusz Walawski, Józef Wojtyniak i Stefan Zbrożyna. Jako ankieterki pracowały: Zofia Herfurt, Helena Sidorowicz i Jadwiga Staweno. Pomocnicze prace statystyczne i kreślarskie wykonywała Halina Górna. Instytut był reprezentowany na zewnątrz przez Henryka Kołodziejskiego i Edwarda Strzeleckiego, którzy informowali stale przedwojennych członków Zarządu IGS Ludwika Krzywickiego i Stanisława Stempowskiego oraz przewodniczącego Komisji Rewizyjnej Stanisława Kruszewskiego o stanie prac Instytutu.[39] W końcu 1939 r. Instytut wydał w kilkudziesięciu egzemplarzach odezwę do chłopów, aby opracowywali pamiętniki z okresu wojny. Odezwa ta była kolportowana przez działaczy ruchu ludowego m.in. przez Irenę Kosmowską, ale nie dała jednak żadnego rezultatu. Jedyną zachowaną relacją pamiętnikarską tego typu jest *Kronika lat wojny i okupacji* prowadzona przez Ludwika Landaua, pracownika Instytutu.[40]

Na przełomie 1939/40 r. Instytut Gospodarstwa Społecznego rozpoczął reprezentacyjne badania struktury społecznej osób korzystających z pomocy Sto-

[38] T. Szturm de Sztrem, *Instytut Gospodarstwa Społecznego 1920—1944*, Warszawa 1959, s. 214—218.
[39] Ibidem, s. 225 i 226.
[40] Ibidem, s. 216—219.

łecznego Komitetu Samopomocy Społecznej, a w połowie 1940 r. — badania budżetów rodzinnych. Na podstawie tych badań schemat do opracowywania wskaźnika kosztów żywności i kosztów utrzymania opracował dyrektor Wydziału Statystycznego Zarządu Miejskiego Warszawy — prof. Zygmunt Limanowski (1877—1943).[41] Przez cały okres okupacji prace Instytutu Gospodarstwa Społecznego były wspierane merytorycznie przez Wydział Statystyczny Zarządu Miejskiego Warszawy. Początkowo do 1943 r. współpracą tą kierował prof. Zygmunt Limanowski, a po jego śmierci — nowy dyrektor Wydziału Statystycznego Edward Strzelecki i jego zastępca — Kazimierz Romaniuk.[42]

Instytut Gospodarstwa Społecznego prowadził też notowania: cen towarów, kursów akcji, papierów wartościowych w handlu nielegalnym, nienormowanych wynagrodzeń za pracę, danych dotyczących norm żywności przydzielanej na kartki ludności Generalnego Gubernatorstwa i danych o migracji i ruchu naturalnym ludności. W tych badaniach uwzględniano także getto żydowskie, skąd otrzymywano dane statystyczne i inne informacje społeczno-gospodarcze od Michała Alperna, współpracownika Instytutu z przed wojny, który w latach 1940—1942 był kierownikiem Wydziału Statystycznego Gminy Żydowskiej. Poza tym szczegółowe dane o zachorowaniach i śmiertelności oraz w sprawie głodu w getcie przekazywał Instytutowi ordynator Żydowskiego Szpitala Isay Beiles.[43]

Zbierane dane statystyczne i opracowywane w Instytucie Gospodarstwa Społecznego w czasie wojny raporty o skutkach polityki gospodarczej III Rzeszy w okupowanej Polsce, w tym zwłaszcza o skutkach dotyczących aprowizacji, były wykorzystywane niejednokrotnie przez legalnie działające instytucje polskie do pertraktacji z władzami Generalnego Gubernatorstwa na temat konieczności poprawy bytu społeczeństwa polskiego. Posługiwały się tymi opracowaniami m.in.: Zarząd Warszawskiego Oddziału Rady Głównej Opiekuńczej, Wydział Finansowy Zarządu Miejskiego przy staraniach o zwiększenie budżetu miasta Warszawy i Wydział Aprowizacyjny (Wydział Rozdziału i Kontroli) Zarządu Miejskiego w walce o podniesienie norm przydziałów żywności na kartki. Przede wszystkim zaś raporty Instytutu Gospodarstwa Społecznego były przekazywane do Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie za pośrednictwem

[41] J. Berger, *Limanowski Zygmunt 1877—1943,* [w:] *Statystycy Polscy*, Warszawa 2012, s. 214—216.

[42] J. Kulski, *Zarząd Miejski Warszawy 1939—1944*, Warszawa 1964, s. 157.

[43] Ibidem, s. 211—223; *Choroba głodowa. Badania kliniczne nad głodem wykonane w getcie warszawskim,* Warszawa 1946.

Delegatury Rządu na Kraj. Na początku 1942 r. Instytut Gospodarstwa Społecznego na prośbę Alfreda Sztolcmana i Abrahama Gepnera reprezentujących Gminę Żydowską, opracował memoriał o katastrofalnej sytuacji ludności zamkniętej w warszawskim getcie. Raport ten został przedstawiony niemieckim władzom okupacyjnym w nadziei, że poprawi on sytuację Żydów w getcie. Tak się jednak nie stało, gdyż istniały już wówczas plany wymordowania całej ludności żydowskiej w Polsce, o czym Instytut jeszcze nie wiedział.[44]

Na początku 1944 r. Instytut zaczął systematyczne badania różnych form pracy dodatkowej — nielegalnej, podejmowanej przez społeczeństwo polskie na skutek niezwykle niskiego poziomu życia spowodowanego ustalanymi przez okupanta płacami, zarówno w przemyśle, jak i w usługach i administracji na poziomie, które nie zapewniały przeżycia.

W latach 1940—1944 Instytut Gospodarstwa Społecznego przygotował do druku *Mały Rocznik Statystyczny Polski w okresie wojny i okupacji*. Liczył on ok. 200 stron i w zamierzeniu autorów miał być kontynuacją przedwojennego *Małego Rocznika Statystycznego*, wydawanego przez Główny Urząd Statystyczny.

Przy współudziale Instytutu został opracowany artykuł Barbary Brukalskiej o społecznych zasadach projektowania wielkomiejskich osiedli mieszkaniowych.[45]

W końcu 1943 r. z inicjatywy Ludwika Landaua (1901—1944), w Instytucie Gospodarstwa Społecznego powstał zespół, który podjął studia nad gospodarką planową.[46]

Działalność Ludwika Landaua

Wśród statystyków działających w nielegalnych strukturach Instytutu Gospodarstwa Społecznego Ludwik Landau — pracownik Głównego Urzędu Statystycznego oraz Instytutu Badania Koniunktur Gospodarczych — wyróżniał się

[44] T. Szturm de Sztrem, *Instytut...*, s. 223 i 224; Passim: A. Eisenbach, *Hitlerowska polityka zagłady Żydów*, Warszawa 1961; B. Ratyńska, *Ludność i gospodarka Warszawy i okręgu pod okupacją hitlerowską*, Warszawa 1982.

[45] Po wojnie prace te wydało Ministerstwo Odbudowy — B. Brukalska, *Zasady społeczne projektowania osiedli mieszkaniowych*, Warszawa 1948.

[46] T. Szturm de Sztrem, *Instytut...*, s. 224 i 225.

niezwykłą aktywnością.[47] W pierwszych dniach II wojny światowej Ludwik Landau, będąc jeszcze pracownikiem GUS, przeprowadził ankietę wśród zatrudnionych w kilkunastu zakładach przemysłowych Warszawy mężczyzn, aby ustalić luki, jakie powstały w zatrudnieniu w związku z żywiołową mobilizacją do wojska. Raport z tego badania przekazany został do Ministerstwa Przemysłu i Handlu. W czasie oblężenia Warszawy we wrześniu 1939 r. Landau współpracował z Wydziałem Finansowym Zarządu Miejskiego oraz brał udział w pracach Stołecznego Komitetu Samopomocy Społecznej przy organizowaniu ewidencji ludności.[48] Podjął też wówczas próby, z kolegami z Instytutu Gospodarstwa Społecznego, zbierania materiałów obrazujących kształtowanie się stosunków społecznych w dniach katastrofy wrześniowej przeżywanej przez mieszkańców stolicy. Badał liczbę zatrudnionych w czynnych jeszcze zakładach przemysłowych i notował codziennie ceny artykułów powszechnego użytku.[49]

Na początku listopada 1939 r. Landau opracował na podstawie oficjalnych obwieszczeń władz okupacyjnych i informacji prasowych raport o podziale terytorium Rzeczypospolitej na ziemie włączone do Rzeszy Niemieckiej, Generalne Gubernatorstwo i ziemie włączone do Litwy i Słowacji oraz do Związku Sowieckiego. Informacje te przekazane zostały Rządowi Polskiemu na emigracji i wykorzystane w wydanym w 1941 r. w Londynie *Concise Statistical Year-Book of Poland September 1939—June 1941*.[50]

Wiosną 1940 r. Landau zapoczątkował badanie osób objętych działalnością instytucji opiekuńczych w Warszawie. Opracowywał metodą reprezentacyjną strukturę społeczną mieszkańców stolicy korzystających na przełomie lat 1939/40 z bezpłatnych lub sprzedawanych po ulgowych cenach posiłków, które wydawały kuchnie Stołecznego Komitetu Samopomocy Społecznej. W lipcu 1940 r. Landau zaczął organizować w Instytucie Gospodarstwa Społecznego w Warszawie systematyczne badania budżetów rodzinnych. Rozpoczęły się one w sierpniu tegoż roku i trwały nieprzerwanie do końca lipca 1944 r. Badaniem

[47] L. Landau współpracował także przed II wojną światową z Towarzystwem Ekonomistów i Statystyków Polskich, Polskim Towarzystwem Statystycznym, Polskim Instytutem Badania Zagadnień Ludnościowych, Instytutem Spraw Społecznych, Towarzystwem Polityki Społecznej, Zakładem Ubezpieczeń Społecznych, Komisją Centralną Związków Zawodowych, Instytutem Oświaty Pracowniczej, ze Związkiem Nauczycielstwa Polskiego i Robotniczym Towarzystwem Przyjaciół Dzieci.

[48] L. Landau, *Wybór pism*, Warszawa 1957, s. VI.

[49] T. Szturm de Sztrem, *O badaniach statystycznych Ludwika Landaua w latach wojny i okupacji 1939—1944,* „Przegląd Statystyczny" 1961, nr 2, s. 211—216.

[50] *Concise Statistical Year-Book of Poland September 1939—June 1941*, London 1941 (Reprint tej publikacji wydał GUS w 1991 r. w tłumaczeniu na język polski — *Mały Rocznik Statystyczny Polski wrzesień 1939—czerwiec 1941*).

budżetów rodzin robotniczych objęto ponad 40 rodzin z różnych dzielnic Warszawy. Badano strukturę społeczną i zawodową ludności korzystającej z pomocy instytucji opiekuńczych, prowadzono analizy zarobków robotników przemysłowych, ceny wolnorynkowe, obliczano wskaźniki kosztów utrzymania i gromadzono dokumentację charakteryzującą sytuację społeczno-gospodarczą okupowanego przez Niemców Generalnego Gubernatorstwa.[51]

W 1942 r. Ludwik Landau zainicjował prace nad wydaniem *Małego Rocznika Statystycznego ziem polskich w latach wojny i okupacji*. Dzieło to miało być syntezą rozwoju społeczno-gospodarczego Polski pod okupacją. Jego celem była kontynuacja przedwojennego *Małego Rocznika Statystycznego*. Zbierano wszelkie dane liczbowe od września 1939 r. do końca 1943 r. Prace te prowadzili: Maria Czerniewska, Jan Derengowski i Kazimiera Bentlewska pod kierunkiem Ludwika Landaua.[52]

Ludwik Landau wykładał też na tajnych kompletach ekonomię i statystykę i prowadził kronikę wypadków w okupowanej Warszawie do lutego 1944 r.[53] Zorganizował też seminarium poświęcone studiom nad problemami gospodarki planowej. W drugiej połowie 1943 r. Landau zorganizował badania dotyczące pracy dodatkowej podejmowanej przez robotników, aby uzupełnić niewystarczające do utrzymania rodzin zarobki. Poza tym współpracował z Biurem Informacji i Propagandy Armii Krajowej, sporządzając dla niej cotygodniowe i comiesięczne sprawozdania o sytuacji gospodarczej Generalnego Gubernatorstwa i Rzeszy Niemieckiej w oparciu o dostępne źródła i sprawozdania regionalnych oddziałów AK i Delegatury Rządu na Kraj.

Wojenny dorobek Ludwika Landaua w większości przepadł. Zachował się tylko fragment badań budżetów domowych rodzin robotniczych i obliczone przez niego wskaźniki kosztów utrzymania, zmiany siły nabywczej pieniądza i wskaźnik kosztów utrzymania ludności w Generalnym Gubernatorstwie opublikowane przez Instytut Gospodarstwa Społecznego w 100 egzemplarzach w pracy *Ruch cen w Warszawie od października 1939 r. do października 1941 r.*[54] Na podstawie badań zespołu Instytutu Gospodarstwa Społecznego Ludwik Landau

[51] T. Szturm de Sztrem, *O badaniach...*, s. 214 i 215.

[52] Zarówno Maria Czerniewska jak i Jan Derengowski pracowali w przedwojennym GUS. Passim: *Statystycy polscy*, Warszawa 2012.

[53] L. Landau, *Kronika z lat wojny i okupacji: 30 IX 1939—15 XI 1940 i 1 XII 1942—28 II 1944* (zapisów kroniki za okres 16 XI 1940—30 XI 1942 nie odnaleziono).

[54] L. Landau, *Ruch cen w Warszawie od października 1939 r. do października 1041 r.,* [w:] L. Landau, *Wybór pism, Warszawa 1957, s. 113—150.*

zestawił miesięczne koszty utrzymania typowej rodziny robotniczej w Warszawie w latach 1939—1941 i pokazał miesięczne wahania wzrostu utrzymania w stosunku do okresu przedwojennego (1938 r.) na podstawie analizy grup podstawowych wydatków, tj.: na żywność, opał, oświetlenie, utrzymanie mieszkania, odzież i obuwie oraz pozostałe wydatki. Co ciekawe jedynie wydatki na mieszkanie nie uległy wzrostowi.

29 lutego 1944 r. Ludwik Landau został aresztowany przez gestapo, ale dokładna data jego śmierci nie jest znana.[55]

Delegat Rządu na Kraj — Jan Piekałkiewicz

Ogromną rolę w pracy polskiej statystyki pod okupacją odegrał Jan Piekałkiewicz (1892—1943) (zdjęcie obok). Przed wojną opublikował ponad 60 prac naukowych z dziedziny statystyki gospodarczej, był członkiem rzeczywistym Międzynarodowego Instytutu Statystycznego i profesorem statystyki w Szkole Nauk Politycznych w Warszawie, a od 1938 r. członkiem Rady Naczelnej Stronnictwa Ludowego. Podczas okupacji hitlerowskiej wchodził w skład władz naczelnych konspiracyjnego SL „Roch", a od 5 sierpnia 1942 r. do 19 lutego 1943 r. pełnił funkcję Delegata Rządu na Kraj. Przekazywał rządowi na emigracji zbierane przez polskich statystyków dane statystyczne i pomagał przy ich analizie. W październiku 1942 r. Piekałkiewicz napiętnował kolaborantów i osoby pomagające Niemcom w wyniszczaniu narodu polskiego jako zdrajców, ostrzegając w „Biuletynie Informacyjnym", że grozi im za to kara śmierci. W grudniu 1942 r. wydał w „Biuletynie Informacyjnym" odezwę o powszechnym obowiązku walki cywilnej i zatwierdził powołanie Rady Pomocy

[55] Cz. Domański, *Landau Ludwik (1901—1944),* [w:] *Słownik Biograficzny Statystyków Polskich*, Warszawa 1998, s. 183 i 184. W latach 1941—1943 stracił swoich najbliższych krewnych: matkę, ojca, brata i bratową. W dzień po aresztowaniu Ludwika Landaua jego żona i córka też zostały aresztowane we Włochach przez gestapo i zmarły po zażyciu trucizny. L. Landau, *Wybór pism...*, s. VIII.

Żydom „Żegota" przy Delegaturze Rządu. Rozszerzył znacząco akcję gromadzenia dokumentacji zbrodni niemieckich oraz akcje opieki nad więźniami politycznymi w więzieniach i obozach koncentracyjnych. Jan Piekałkiewicz został aresztowany 19 lutego 1943 r. przez gestapo w Warszawie w drodze na konspiracyjne zebranie i przebywał w areszcie śledczym w al. Szucha, a następnie w więzieniu na Pawiaku, gdzie zmarł 19 czerwca 1943 r. w wyniku tortur i kompletnego wyniszczenia organizmu z powodu odmawiania przyjmowania posiłków. Pośmiertnie Jan Piekałkiewicz został odznaczony Złotym Krzyżem Zasługi z Mieczami (1954 r.) i Orderem Orła Białego (1995 r.).[56]

Inne prace statystyczne pod okupacją niemiecką

Ważną rolę w statystyce okupacyjnej odegrał też Tadeusz Szturm de Sztrem (1892—1968), przedwojenny kierownik referatu i zastępca naczelnika Wydziału Statystyki Pracy Głównego Urzędu Statystycznego.[57] Podczas okupacji pracował on jako kierownik referatu statystycznego w Wydziale Rozdziału i Kontroli Zarządu Miejskiego m. Warszawy. Po wybuchu powstania warszawskiego w 1944 r. czynnie współpracował z Instytutem Gospodarstwa Społecznego, który działał (nielegalnie) pod szyldem Rady Głównej Opiekuńczej. Prowadził tam badania stosunków społeczno-gospodarczych w Warszawie pod okupacją niemiecką. Jego tabelaryczno-analityczne prace przedstawiały: zaopatrzenie ludności w artykuły pierwszej potrzeby wydawane w systemie kartkowym, kształtowanie się siły nabywczej pieniądza, cen wolnorynkowych, kursów walut i akcji

[56] B. Łazowska, *Piekałkiewicz Jan (1892—1943),* [w:] *Statystycy polscy*, Warszawa 2012, s. 280—282; E. Duraczyński, *Niektóre kierunki działalności delegata rządu Jana Piekałkiewicza*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego" 1963, nr 3; J. J. Terej, *Piekałkiewicz Jan,* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, Warszawa 1981, t. 26, s. 56—58; A. K. Kunert, *Słownik biograficzny konspiracji warszawskiej 1939—1945*, Warszawa 1987, t. II, s. 148—150.

[57] W 1926 r. T. Szturm de Sztrem został zastępcą kierownika Wydziału Polityki Finansowo-Gospodarczej utworzonego w Departamencie Ogólnym Ministerstwa Skarbu, gdzie zajmował się analizą danych statystycznych dotyczących Warszawy oraz wydawał „Biuletyn Statystyczny" Ministerstwa i pomagał w przygotowaniu opracowania o demograficzno-gospodarczej strukturze Litwy. W 1929 r. T. Szturm de Sztrem powrócił do pracy w GUS, gdzie zainicjował wydawanie *Małego Rocznika Statystycznego Polski*, był współredaktorem „Kwartalnika Statystycznego" (w 1932 r.) i w latach 1931—1933 — przeglądu miesięcznego „Handel zagraniczny Rzeczypospolitej Polskiej i w. m. Gdańska". W latach 1935—1939 współpracował też aktywnie z Instytutem Spraw Społecznych w Warszawie. Passim: Z. Peuker, *Szturm de Sztrem Tadeusz 1892—1968*, [w:] *Słownik biograficzny statystyków polskich*, Warszawa 1998, s. 323—325.

w handlu nielegalnym. Wiosną 1943 r. został aresztowany przez gestapo i uwięziony na Pawiaku.[58]

Prace konspiracyjne na rzecz statystyki polskiej prowadził też pod okupacją niemiecką przedwojenny ekonomista, statystyk, pracownik Instytutu Badań Koniunktur Gospodarczych i Cen w latach 1928—1939 Wacław Skrzywan (1898—1956). Od września 1939 r. do powstania warszawskiego w 1944 r. pracował jako statystyk w Izbie Przemysłowo-Handlowej w Warszawie. Uwięziony w 1939 r. przebywał w obozie koncentracyjnym Auschwitz-Birkenau (od 19 IX 1940 do 26 X 1940 r.) skąd Izba go wyreklamowała. Dla potrzeb konspiracji W. Skrzywan obliczył wskaźnik zatrudnienia dla m. Warszawy i wartość produkcji przemysłowej do obliczeń dochodu narodowego za 1941 r. Przeprowadzał także obserwacje sytuacji gospodarczej w okupowanej Polsce oraz Niemczech i ogłaszał w prasie konspiracyjnej sprawozdania i artykuły dotyczące programu polityki społeczno-gospodarczej. Dla potrzeb polskiej dyrekcji Izby Przemysłowo-Handlowej opracował analizę sytuacji gospodarczej w okręgu Izby w latach 1939—1941 z oceną zniszczeń wojennych oraz szereg memoriałów dotyczących sytuacji robotników polskich w Generalnym Gubernatorstwie.[59]

Ważne prace statystyczne pod okupacją prowadził Kazimierz Romaniuk (1908—1996), przedwojenny pracownik GUS i Biura Studiów Ministerstwa Skarbu. W latach 1939—1944 Romaniuk pracował w Zarządzie Miejskim w Warszawie, w latach 1939—1943 — w Wydziale Opieki Zdrowia, a od 1943 r. jako wicedyrektor Wydziału Statystycznego. Wydział ten w znacznym stopniu kontynuował prace GUS w zakresie obsługi informacyjnej rządu polskiego na emigracji i społeczeństwa w warunkach konspiracji. Niezwykle ważne było przekazywanie przez niego wszystkich zebranych danych statystycznych kolejnym delegatom Rządu na Kraj.[60] W Wydziale Statystycznym Zarządu Miejskiego w Warszawie badano m.in. straty poniesione przez ludność i gospodarkę polską podczas kampanii wrześniowej 1939 r., prowadzono statystykę ruchu naturalnego ludności oraz badano warunki życia społeczeństwa pod okupacją. Kazimierz Romaniuk, pod pseudonimem „Polak", niemal od początku wojny współpraco-

[58] A. Leinwand, *Tadeusz Szturm de Sztrem*, Warszawa 1987.

[59] St. Kwiatkowski, *Skrzywan Wacław1898—1956,* [w:] *Słownik Biograficzny Statystyków Polskich*, Warszawa 1998, s. 291—292.

[60] Delegatami Rządu na Kraj byli kolejno : Jan Skorobohaty-Jakubowski, Cyryl Ratajski, Jan Piekałkiewicz, Jan Stanisław Jankowski i Stefan Korboński. Passim: W. Grabowski, *Delegatura Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj 1940—1945*, Warszawa 1995.

wał z Biurem Informacji i Propagandy ZWZ-AK przekazując mu zebrane cenne informacje.[61]

Przedwojenny kierownik Referatu Budżetów Rodzinnych GUS Józef Wojtyniak (1910—1997) pracował podczas II wojny światowej jako kierownik komórki statystycznej „Społem". Brał udział w konspiracyjnych pracach Instytutu Spraw Społecznych, wykładał na tajnych kompletach Wolnej Wszechnicy Polskiej i współpracował z Komendą Główną Armii Krajowej.[62]

Cenne było również to, iż część polskich statystyków zatrudniła się w Urzędzie Statystycznym w Krakowie i przekazywała za pośrednictwem kurii krakowskiej dane statystyczne władzom na emigracji. Statystycy ci przyczynili się także do ocalenia biblioteki i akt archiwum Głównego Urzędu Statystycznego. Wśród nich był m.in. Zygmunt Zaremba (1905—1992), przedwojenny kierownik referatu oddziału pieniądza i kredytu GUS, który został zatrudniony przez okupacyjne władze niemieckie w Urzędzie Statystycznym Generalnego Gubernatorstwa w 1939 r. i przeniesiony wraz z innymi pracownikami w 1940 r. z Warszawy do Krakowa.[63] W grupie zatrudnionych w Urzędzie Statystycznym Generalnego Gubernatorstwa był także m.in. Stanisław Róg i Stefania Zdrodowska. Stanisław Róg (1908—2000) pracował w Wydziale Statystyki Przemysłu i współpracując z organizacjami podziemnymi chronił polskie zbiory materiałów statystycznych i przekazywał państwu podziemnemu wyniki spisu zakładów przemysłowych 1941 r., spisu rolnego 1942 r. i spisu ludności 1943 r. Uczestniczył też w pracach tajnej grupy uczonych i społeczników, która zajmowała się kwestiami przyszłego osadnictwa polskiego na ziemiach zachodnich.[64]

Stefania Zdrodowska, przedwojenna bibliotekarka Biblioteki GUS, podczas okupacji pracowała w Statistisches Amt w Krakowie, chroniąc zbiory biblioteczne, za co została odznaczona po wojnie Złotym Krzyżem Zasługi.[65]

Rajmund Buławski (1892—1947), Generalny Komisarz Spisowy GUS i dyrektor Śląskiego Biura Statystycznego od 1933 r., w latach 1939—1945 był zastępcą dyrektora Miejskiego Urzędu Statystycznego w Krakowie. Według rela-

[61] J. Kordos, *Romaniuk Kazimierz (1908—1996),* [w:] *Statystycy polscy*, Warszawa 2012, s. 299—303; *Poczet rektorów Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie*, Warszawa 2006.

[62] M. Czarnowska, *Wojtyniak Józef (1910—1997*), [w:] *Słownik biograficzny statystyków polskich*, Warszawa 1998, s. 356—357.

[63] M. Czarnowska, *Zaremba Zygmunt (1905—1992),* [w:] *Słownik biograficzny…*, s. 364—365.

[64] W. W. Łagodziński*, Róg Stanisław (1908—2000),* [w:] *Statystycy polscy*, Warszawa 2012, s. 314—317.

[65] St. Zdrodowska, *Losy księgozbioru Biblioteki GUS w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Wiadomości Statystyczne" 1992, nr 12, s. 23—27.

cji Stanisława Róga również on przekazywał cenne dane polskiemu państwu podziemnemu.[66]

Zygmunt Limanowski (1877—1943), pracownik Krajowego Biura Statystycznego we Lwowie, kierownik Katedry Statystyki Szkoły Głównej Handlowej, wieloletni naczelnik Wydziału Statystycznego m.st. Warszawy i członek Międzynarodowego Instytutu Statystycznego, podczas wojny był dyrektorem Wydziału Statystycznego m.st. Warszawy i prowadził wraz z grupą polskich statystyków zatrudnionych w Urzędzie badania przydatne polskiemu rządowi na emigracji. Uczestniczył w pracach Instytutu Gospodarstwa Społecznego i prowadził w latach 1942—1943 wykłady w Miejskiej Szkole Handlowej, pod szyldem której pracowała tajna Szkoła Główna Handlowa. Zmarł 17 kwietnia 1943 r. w Warszawie.[67]

Nielegalna edukacja statystyczna

W warunkach okupacji szczególnie ważne było także utrzymywanie nielegalnego wyższego szkolnictwa polskiego w zakresie statystyki i demografii. Pozwoliło ono na szkolenie kadr dla niepodległego Państwa Polskiego, które zostały znacząco uszczuplone w wyniku działań wojennych i polityki okupanta. Perspektywy szkolnictwa wyższego w okupowanej Polsce określił Hans Frank w wystąpieniu do współpracowników 25 lutego 1940 r. mówiąc, że wykształcenie Polaków nie leży w interesie Niemiec. W marcu 1940 r. okupacyjne władze niemieckie rozpoczęły akcję pod kryptonimem AB polegającą na mordowaniu polskiej inteligencji. 25 września 1940 r. Hans Frank stwierdził, że żaden Polak nie będzie miał możliwości zdobycia wyższego wykształcenia.[68] Mimo to podjęto inicjatywę profesora Edwarda Lipińskiego i Aleksego Wakara, aby omijając zakazy niemieckie, uruchomić podziemne studia ekonomiczne.[69] Udało się to pod szyldem powstałej w czerwcu 1940 r. prywatnej szkoły zawodowej, w której Niemcy

[66] J. Berger, *Buławski Rajmund (1892—1947),* [w:] *Słownik biograficzny* statystyków polskich, s. 42—4; W. W. Łagodziński, op.cit., s. 315.

[67] J. Berger, *Limanowski Zygmunt (1877—1943*), *Statystycy polscy*, Warszawa 2012, s. 214—216.

[68] *Wyższa Szkoła Handlowa. Szkoła Główna Handlowa. Miejska Szkoła Handlowa 1906—1945*, Warszawa 1984, s. 78.

[69] J. Nowicki, *Edward Lipiński (1888—1986),* [w:] *Poczet wybitnych profesorów SGH-SGPiS*, Warszawa 1986; U. Grzelońska, *Aleksy Wakar (1898—1966),* „Gospodarka Narodowa" 2006, R. 17, nr 1/2, s. 95—107.

zezwolili na prowadzenie jednorocznych Kursów Gospodarczych. Po roku Kursy te rozwiązano, ale udało się uzyskać pozwolenie na prowadzenie Miejskiej Szkoły Handlowej. Tu i tam prowadzono wyższe konspiracyjne nauczanie ekonomii i statystyki, czym zajmowali się prof. Edward Lipiński, doc. Aleksy Wakar, prof. Antoni Sujkowski, prof. Stefan Szulc i in. Prace nad przygotowaniem nielegalnego nauczania w zakresie studiów ekonomicznych konsultowane były z prezydentem miasta Warszawy Julianem Kulskim i przedstawicielami Delegatury Rządu na Kraj.[70] Oficjalna Miejska Szkoła Handlowa zaczęła działalność 1 września 1941 r. pod niemiecką nazwą Stadthandelsfachschule. W roku szkolnym 1942/43 nazwę szkoły zmieniono na I Miejska Szkoła Handlowa II stopnia, w roku szkolnym 1943/44 na — Miejskie Kursy Handlowe (Städtische Handelsgange). Dyrektorem Miejskiej Szkoły Handlowej podczas jej konspiracyjnej działalności w latach 1941—44 był prof. Edward Lipiński (1888—1986), organizator i dyrektor przedwojennego Instytutu Badania Koniunktur i Cen przy GUS. W czasie okupacji niemieckiej (1939—1945) Lipiński brał udział w tajnym nauczaniu ekonomii i współpracował z Departamentem Pracy Delegatury Rządu Londyńskiego i Biurem Studiów Armii Krajowej oraz współorganizował konspiracyjne wykłady w Szkole Głównej Handlowej z doc. Aleksym Wakarem i skarbnikiem szkoły Andrzejem Bieńkiem, który był jednocześnie głównym księgowym Delegatury Rządu na Kraj, zamęczonym przez Niemców w 1944 r. Pod szyldem Kursów Gospodarczych, Miejskiej Szkoły Handlowej, zwanej Szkołą Lipińskiego, realizowano pełny program kursów akademickich.[71] Kontynuacją tych działań były zorganizowane po powstaniu warszawskim Kursy Akademickie w Częstochowie. Edward Lipiński był ostrzegany wiosną 1944 r. przez okupacyjne władze niemieckie, że wizytacje jego szkoły wykazały nauczanie przedmiotów zakazanych i grożono, że jeśli ta sytuacja się nie zmieni, to Miejska Szkoła Handlowa zostanie zamknięta. Nie wpłynęło to w żaden sposób na postawę Lipińskiego i współpracujących z nim wykładowców. Podczas powstania warszawskiego zginęło 2 profesorów tzw. szkoły Lipińskiego — Maurycy Chorzewski i Marian Rapacki.[72]

Przedwojenny redaktor główny GUS, prof. Stefan Szulc (1881—1956) również angażował się w tajne nauczanie. W latach 1941—1944 wykładał staty-

[70] Ibidem, s. 79.

[71] D. Drabińska, *Lipiński Edward,* [w:] *Wielka Encyklopedia Powszechna PWN*, s. 28; J. Nowicki, op.cit.; J. Kaliński, *Edward Lipiński,* [w:] *Doktorzy honoris causa Szkoły Głównej Handlowej*, Warszawa 1996.

[72] *Wyższa Szkoła Handlowa...*, s. 80—81.

stykę i demografię na tajnych kursach Uniwersytetu Warszawskiego, Wolnej Wszechnicy Polskiej i Szkoły Głównej Handlowej, która pracowała wówczas pod nazwą Miejskiej Szkoły Handlowej. Na początku wojny Szulc przebywał we Lwowie, gdzie pracował w Instytucie Handlu Radzieckiego. W listopadzie 1941 r. powrócił do Warszawy i został zatrudniony w Wydziale Statystycznym Zarządu Miejskiego m.st. Warszawy.[73]

W latach 1940—1941 prof. Antoni Sujkowski (1867—1941), przedwojenny naczelnik Wydziału Statystyki Handlu Zagranicznego GUS i w 1926 r. Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, a od 1925 r. i rektor Wyższej Szkoły Handlowej, współorganizował tajne nauczanie na poziomie wyższym, prowadząc tzw. Kursy Gospodarcze, a następnie wykłady w Miejskiej Szkole Handlowej w Warszawie.[74]

Podczas okupacji również Marcin Nadobnik (1883—1953), przedwojenny naczelnik wydziału GUS i profesor Wyższej Szkoły Handlowej w Poznaniu, prowadził wykłady na tajnym Uniwersytecie Ziem Zachodnich i prace badawcze dla Delegatury Rządu na Kraj w zakresie zagospodarowania ziem zachodnich po wojnie. Nadobnik został przez Niemców wysiedlony w 1940 r. z Poznania do Generalnego Gubernatorstwa. Zatrudnił się w Warszawie jako kierownik Biura Statystycznego Ubezpieczalni Społecznej. Uzyskiwane w związku z prowadzoną przez niego pracą zawodową cenne informacje o sytuacji zawodowo-społecznej mieszkańców stolicy dawały mu możliwość prowadzenia pogłębionych analiz statystycznych w tym zakresie, które przekazywał Delegaturze Rządu. Na Uniwersytecie Ziem Zachodnich zorganizowanym w Warszawie Nadobnik współpracował z profesorami Janem Rutkowskim i Stefanem Zaleskim, z którymi zorganizował seminarium statystyczne.[75] Jednym z uczestników tego seminarium był (korespondencyjnie) Kazimierz Nadobnik, syn M. Nadobnika, który przebywał wówczas w obozie jenieckim IIC w Woldenbergu.[76]

W latach 1942—1944 przebywał w Warszawie i od 1943 r. wykładał na tajnych kompletach Uniwersytetu Warszawskiego i Uniwersytetu Ziem Zachod-

[73] B. Łazowska, *Szulc Stefan (1881—1956),* [w:] *Statystycy polscy*, Warszawa 1989, s. 340—343.

[74] R. Mozołowski, *Antoni Sujkowski (1867—1941*), [w:] *Słownik biograficzny…*, s. 311—313; *Rektorzy Szkoły Głównej Handlowej*, Warszawa 1994;*Wyższa Szkoła Handlowa. Szkoła Główna Handlowa. Miejska Szkoła Handlowa 1906—1945*, Warszawa 1986.

[75] W. Kowalenko, *Tajny Uniwersytet Ziem Zachodnich. Uniwersytet Poznański 1940—1945*, Poznań 1961 [w:] R. Wroczyński, *Dzieje oświaty polskiej 1795—1945*, Warszawa 1987.

[76] St. Kwiatkowski, *Nadobnik Marcin (1883—1953*), [w:] *Słownik biograficzny statystyków polskich*, Warszawa 1998, s. 232—233; K. Kruszka, *Nadobnik Marcin (1883—1953*), [w:] *Statystycy polscy*, Warszawa 2012, s. 235—240.

nich także prof. Stanisław Kasznica (1874—1958). Jego podręcznik *Polskie prawo administracyjne* ukazał się w wydaniu podziemnym w Warszawie w 1943 r. (pod ps. dr A. Łużycki, z fikcyjną datą wydania — 1938; kolejne wydania: Poznań 1946, 1947).[77]

Profesor Uniwersytetu Poznańskiego Stanisław Pawłowski, aresztowany przez Gestapo i osadzony w Forcie VII nawet tam prowadził wykłady dla współwięźniów.[78] Prof. August Zierhofer podczas okupacji niemieckiej pracował w szkołach średnich i pełnił obowiązki dziekana na tajnym Uniwersytecie Jana Kazimierza oraz rektora konspiracyjnej Akademii Handlu Zagranicznego we Lwowie. W konspiracyjnym nauczaniu brali też udział profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Stefan Schmidt, współtwórca polskiej statystyki rolniczej i Adam Krzyżanowski (po powrocie z obozu Sachsenhausen) oraz Hugo Steinhaus.[79]

Polscy statystycy na emigracji

Niektórzy polscy statystycy, którzy znaleźli się podczas II wojny światowej za granicą, byli znani ze swej działalności naukowej i popularyzującej statystykę. Przykładowo Konstanty Czerniewski (1904—1984), przedwojenny kierownik referatu korespondentów rolnych GUS, po wzięciu udziału w walkach w czerwcu 1940 r. w obronie Francji, przedostał się do Szwajcarii, gdzie został internowany. Wykładał statystykę dla internowanych studentów, publikując prace *Statystyk*a (Winterthur 1941) i *Zarys ważniejszych pojęć statystyki matematycznej* (Winterthur 1942). W latach 1943—1945 Czerniewski pracował jako taksator rolny w Sekretariacie Chłopskim w Brugg w Szwajcarii i w 1944 r. obronił doktorat na Wydziale Rolniczym Politechniki w Zurychu w zakresie ekonomiki mleczarstwa na podstawie rozprawy *Das Milchsammel- und Milchreguliersystem im Einzugsgebiet der Städte Zürich und Winterthur* opublikowanej w 1945 r.[80]

Według badań prof. Andrzeja Friszke, Władysław Malinowski (1909—1975), przedwojenny kierownik referatu statystyki pieniądza i kredytu w Wydziale Sta-

[77] Zob. B. Knopek, M. Zielińska, *Wielkopolski Słownik Biograficzny*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1981; T. Schramm, A. Marciniak, *Poczet rektorów Almae Matris Posnaniensis*, Seria: Dzieje UAM, nr 16; Poznań 2004.

[78] *Wielkopolski Słownik Biograficzny* (1983), Warszawa-Poznań, s. 560—561.

[79] *Polskie Towarzystwo Statystyczne 1912—2012* (2012), Warszawa PTS, s. 47; R. Duda, A. Weron, *Wrocławska szkoła matematyczna*, [w:] „Roczniki Polskiego Towarzystwa Matematycznego", seria II, (Wiadomości Matematyczne) XLII Wrocław, s. 74.

[80] B. Łazowska, *Czerniewski Konstanty (1904—1984),* [w:] *Statystycy polscy*, Warszawa 2012, s. 87—90.

tystyki Handlu, Kredytu i Komunikacji GUS, członek Komitetu Redakcyjnego GUS, przebywał w czasie II wojny światowej w USA, gdzie w Waszyngtonie redagował czasopismo „Poland Fights", popularyzując wiedzę o Polsce. Opublikował też w 1942 r. pracę *Polish labour fights.*[81]

Prof. Jerzy Spława-Neyman, który od 1938 r. pracował na Uniwersytecie Kalifornijskim w Berkeley, zorganizował podczas II wojny światowej Laboratorium Statystyczne skupiające uczonych wielu specjalności.[82] W 1939 r. opublikował studium *On a new class of „contagious" distributions, applicable in entomology and bacteriology* („The Annals of Mathematical Statistics"), w 1941 r. — *Fiducial argument and the theory of confidence intervals* („Biometrika") i *On a statistical problem arising in routine analyses and in sampling inspections of mass production* („The Annals of Mathematical Statistics"), a w 1942 r. — *Basic ideas and some recent results on the theory of testing statistical hypotheses* („The Journal of the Royal Statistical Society").

W USA mieszkał wówczas również Oskar Lange, profesor na Uniwersytecie w Chicago w latach 1938—1945. Na początku II wojny światowej został on jednym z wiceprezesów Zarządu Głównego Amerykańskiego Związku Wyzwolenia Polski. W latach 1939—1945 prowadził badania nad teorią cykli koniunkturalnych z wykorzystaniem metod statystycznych do weryfikacji opisu teorii ekonomii. W 1939 r. został wicedyrektorem Komisji Cowlsa ds. Badań Ekonomicznych w Colorado Springs i redaktorem naczelnym czasopisma „Econometria".[83]

Statystyka prowadzona przez Rząd Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie

Inicjatywy statystyków polskich, którzy nielegalnie próbowali prowadzić choćby w ograniczonym zakresie badania statystyczne w okupowanym kraju były w dużej mierze kontrolowane i wspierane przez rząd RP w Londynie. Rząd zbierał dane statystyczne i analizy ekonomiczne przesyłane z okupowanego kraju i próbował popularyzować ich wyniki. Ministerstwo Informacji Polski Rządu RP w Londynie wydało m.in. w 1941 r. pod redakcją dr Ewy Estreicher-Grodzickiej i dr Ludwika Grodzickiego *Concise Statistical Year-Book of Poland Sep-*

[81] R. Mozołowski, *Malinowski Władysław,* [w:] *Słownik biograficzny* statystyków polskich, s. 211—212; A. Friszke, *Adam Ciołkosz. Portret polskiego socjalisty*, Warszawa 2011.

[82] B. Łazowska (1995), *Bibliografia prac prof. dr Jerzego Neymana (1894—1981),* Warszawa CBS; T. Ledwina (2012), *Neyman Jerzy 1894—1981*, [w:] *Polscy statystycy*, s. 245—254.

[83] D. Drabińska (2012), *Oskar Lange*, [w:] *Statystycy polscy*, Warszawa PS, s. 195—202.

tember 1939— June 1941. Rocznik ten opierał się o przedwojenne źródła statystyczne GUS, ale także o dane zebrane przez Delegaturę Rządu na Kraj dotyczące m.in. podziału terytorium Polski w wyniku wojny między III Rzeszę Niemiecką, ZSRR (w podziale na Litwę, Białoruś i Ukrainę) oraz Słowację. Podano w nim szczegółowe dane dotyczące ludności i gęstości zaludnienia na terenach okupowanych przez wrogów według stanu na 1 I 1941 r. w porównaniu do danych ze stanu na 31 VIII 1939 r. i spisu ludności 1931 r.[84]

Mały Rocznik Statystyczny wrzesień 1939—czerwiec 1941 przedstawił też m.in. podstawową charakterystykę liczbową ludności miast i wsi mieszkającej na okupowanych przez wrogów terenach Rzeczypospolitej Polskiej.

Tabl. 4. **Powierzchnia, ludność i gęstość zaludnienia na terenach okupowanych przez wrogów**[85]

Tereny okupowane 1 I 1941 r.	Powierzchnia w km^2	Powierzchnia w milach^2	Ludność w tys. ogółem	Ludność w tys. na 1 km^2	Ludność w tys. na 1 milę^2
Polska	**389 720**	**150 486**	**35 339**	**90,7**	**234,8**
Tereny pod okupacją niemiecką	188 705	72 866	22 140	117,3	303,8
włączone do III Rzeszy	92 490	35 714	10 568	114,3	295,9
Generalne Gubernatorstwo	95 463	36 862	11 542	120,9	313,8
włączone do Słowacji	752	290	30	40,3	104,4
Tereny okupowane przez ZSRR	201 015	77 620	13 199	65,7	170,0
Litwa	8 336	3 219	537	64,4	166,7
Białoruś	102 968	39 760	4 733	46,0	119,0
Ukraina	89 711	34 641	7 929	88,4	228,8

Mały Rocznik Statystyczny wrzesień 1939—czerwiec 1941 przestawił też tabelaryczne zestawienia ludności Rzeczypospolitej według języka, wyznania i źródła utrzymania zarówno w liczbach bezwzględnych, jak i w odsetkach oraz ludność według grup zawodowych w miastach i na wsi na terenach okupowanych według stanu na 1 stycznia 1941 r., co niewątpliwe świadczy o szeroko prowadzonych pracach statystycznych w kraju w zakonspirowanych strukturach Armii Krajowej i organach podległych Delegaturze Rządu na Kraj.[86]

[84] *Concise Statistical Year-Book of Poland September 1939—June 1941*, London 1941.
[85] Ibidem, s. 4.
[86] Ibidem, s. 9—13.

Tabl. 5. **Powierzchnia, podział administracyjny i ludność na terenach okupowanej Rzeczypospolitej**[87]

Terytorium okupowane 1 I 1941 r.	Powierzchnia w tys. km^2	Powierzchnia w %	Ludność w 1939 r. w tys.	Ludność w 1939 r. w %	Liczba aglomeracji miejskich	Liczba gmin wiejskich
Polska	**389,7**	**100,0**	**35 339**	**100,0**	**611**	**3 195**
Tereny okupowane przez Niemcy	188,7	48,4	22 140	62,7	417	2 259
włączone do Rzeszy	92,5	23,7	10 568	30,0	260	1 290
Generalne Gubernatorstwo	95,5	24,5	11 542	32,6	157	963
Słowacja	0,7	0,2	30	0,3	—	6
Tereny okupowane przez ZSRR	201,0	51,6	13 199	37,3	194	936
Litwa	8,3	2,1	537	1,5	7	24
Białoruś	103,0	26,5	4 733	13,4	69	365
Ukraina	89,7	23,0	7 929	22,4	119	547

Mały Rocznik Statystyczny wrzesień 1939—czerwiec 1941 opublikował także dane dotyczące rozmieszczenia szkół powszechnych na terenach okupowanych w czasie II wojny światowej według roku szkolnego 1937/38. Łącznie na terenach okupowanych przez Niemcy było 17 118 szkół, w których uczyło się 3 162,4 tys. uczniów, a na terenach okupowanych przez ZSRR znajdowały się 11 764 szkoły, w których uczyło się 1 715 tys. uczniów.[88] Tymczasem badania powojenne wykazały, że w tajnym nauczaniu brało udział w latach 1939/40—1944/45 w pierwszych dwóch latach okupacji — ok. 18 500 osób, w roku szkolnym 1941/42 — 22 779 osób, w 1942/43— 28 351 osób, a w 1943/44 — aż 33 508 osób. Dopiero w ostatnim roku wojny liczba ta spadła do 19 707 uczniów, co było związane głównie z szybkim postępem frontu wschodniego i powstaniem warszawskim.[89]

[87] Ibidem, s. 5.

[88] *Mały Rocznik Statystyczny wrzesień 1939-czerwiec 1941,* Londyn 1941, s. 139; passim: M. Walczak, *Działalność oświatowa i martyrologia nauczycielstwa polskiego pod okupacją hitlerowską 1939—1945*, Wrocław 1987.

[89] *Tajna i jawna działalność oświatowa w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1976.

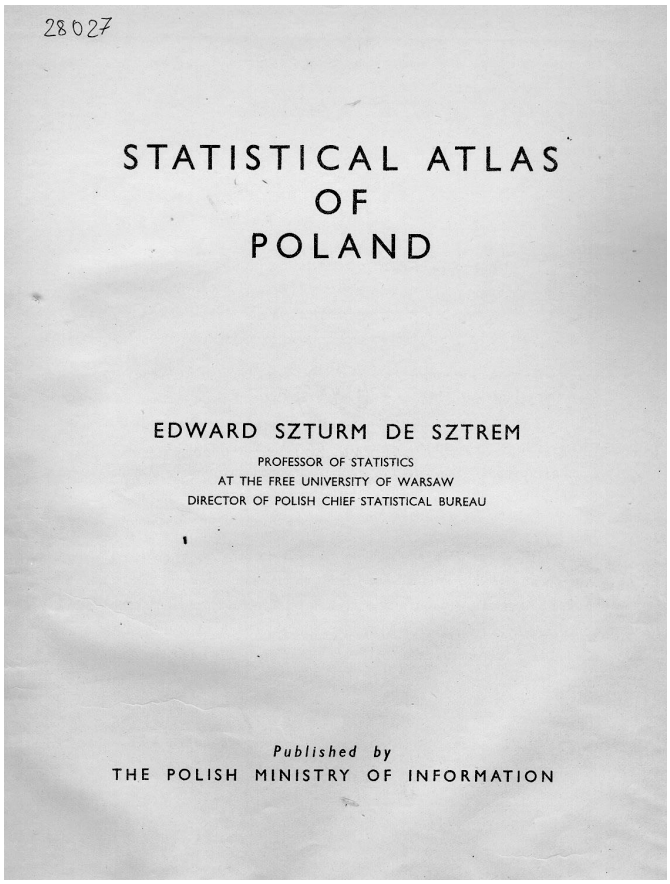

Ciekawą publikacją Rządu RP w Londynie był również *Statistical Atlas of Poland* wydany w 1942 r. pod redakcją przedwojennego dyrektora GUS Edwarda Szturm de Sztrema (1885—1962).[90] Szturm de Sztrem był początkowo pracownikiem Polskiego Czerwonego Krzyża na emigracji we Francji w latach 1939——1941, a następnie przedostał się w maju 1941 r. do Londynu, gdzie współpracował z Rządem Polskim i prowadził wykłady ze statystyki na Uniwersytecie w Oxfordzie w latach 1943—1946.[91]

W niezwykle trudnych warunkach okupacyjnych, niespotykanych w innych krajach Europy, podczas II wojny światowej, polscy statystycy próbowali prowadzić badania statystyczne, których wyniki przekazywano kanałami konspiracyjnymi Rządowi Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie. Posiadał on dzięki temu niezbędne narzędzia do oceny sytuacji w kraju, prowadzenia polityki zagranicznej i zarządzania krajem poprzez Delegaturę Rządu na Kraj.[92]

[90] E. Szturm de Sztrem, *Statistical Atlas of Poland*, London 1942.
[91] B. Łazowska, *Szturm de Sztrem Edward (1885—1962)*, [w:] *Statystycy polscy*, Warszawa 2012, s. 336—339.
[92] Passim: W. Grabowski, *Polska tajna administracja cywilna 1940—1945*, Warszawa 2003; St. Salmonowicz, *Polskie Państwo Podziemne*, Warszawa 1994.

dr Bożena Łazowska

Główny Urząd Statystyczny w latach 1945—1989

Reaktywowanie badań statystycznych GUS w latach 1945—1948

Reaktywacja działalności GUS

12 marca 1945 r. Prezydium Rady Ministrów postanowiło reaktywować Główny Urząd Statystyczny i powierzyło kierowanie Urzędem prof. Stefanowi Szulcowi.[1] Odbudowa GUS odbywała się w zniszczonej w ponad 80% stolicy podczas toczących się do 8 maja 1945 r. działaniach wojennych, przy braku delimitacji granic państwowych etc. Nie istniała przedwojenna siedziba Urzędu, całkowicie spalona w czasie powstania warszawskiego, a ocaleli z pożogi wojennej statystycy byli rozproszeni po kraju i świecie. Praktycznie cały przedwojenny majątek GUS, w tym zarówno budynki, jak i sprzęt biurowy zostały zniszczone w okresie wojny. Odczuwano brak wykwalifikowanych kadr statystycznych. Część statystyków zginęła lub nie wróciła z obozów jenieckich i pracy, część osiedliła się w różnych częściach kraju, a nawet poza nim. Szczęśliwie grono statystyków, do którego należeli: prof. Stefan Szulc, prof. Kazimierz Romaniuk, dr Stanisław Róg, prof. Edward Szturm de Sztrem, dr Józef Wojtyniak i prof. Ryszard Zasępa, już od pierwszych dni powołania nowego GUS było do dyspozycji władz i mogło zająć się organizowaniem Urzędu od podstaw.[2] W grudniu 1945 r. w Głównym Urzędzie Statystycznym funkcjonowało już 12 wydziałów.[3]

Za organizację Urzędu w latach 1945—1951 odpowiadał ówczesny wiceprezes GUS Kazimierz Romaniuk. Opracował on także program merytoryczny pierwszego powszechnego spisu ludności z lutego 1946 r.[4]

---

[1] AAN, Protokoły Rady Ministrów, 1945.

[2] S. Szulc, *Sprawozdanie z działalności Głównego Urzędu Statystycznego za rok 1945,*. Warszawa 1945.

[3] Ibidem.

[4] W 1951 r. prof. Kazimierz Romaniuk (1908—1996) został prodziekanem, następnie dziekanem i wreszcie prorektorem Szkoły Głównej Handlowej, jednak do końca życia aktywnie współpracował z GUS w kształtowaniu badań statystycznych. J. Kordos, *Romaniuk Kazimierz (1908—1996)*, [w:] *Statystycy polscy*, Warszawa 2012, s. 299—303.

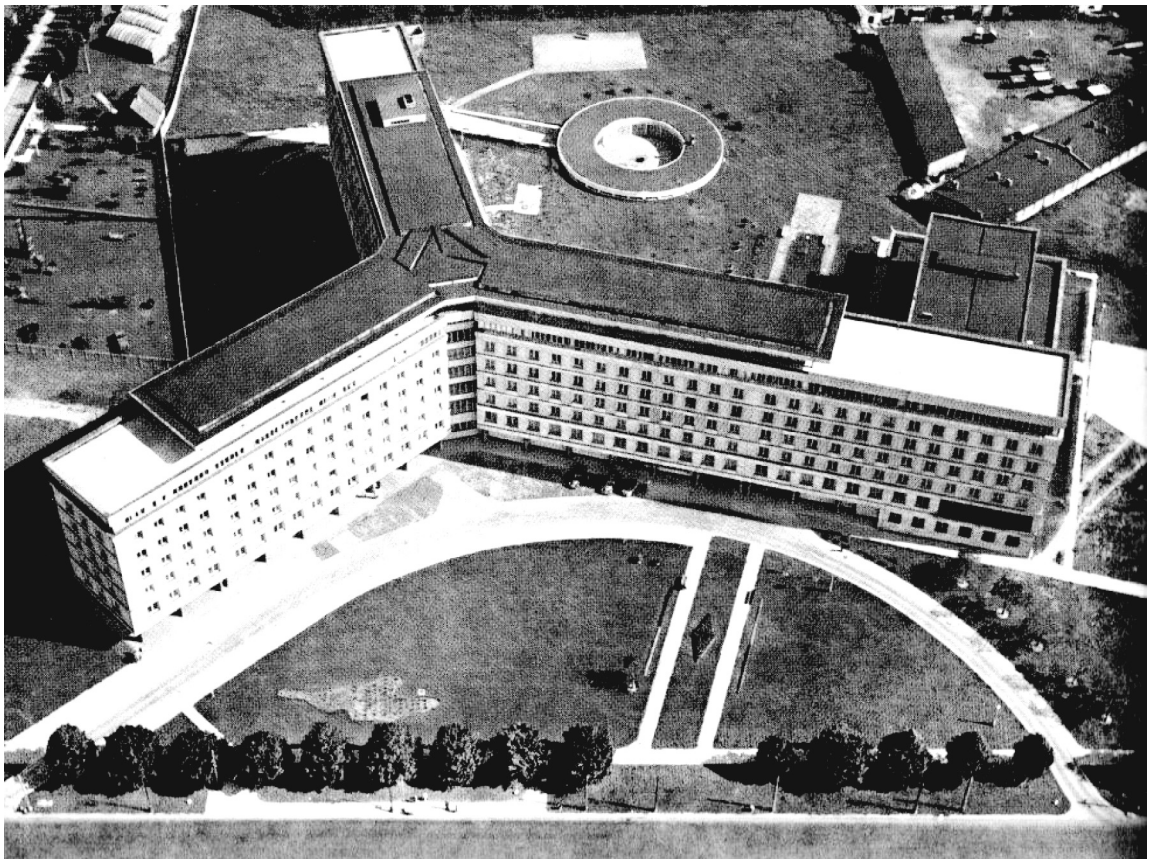

Gmach GUS w Warszawie w 1964 r.

Początkowo Główny Urząd Statystyczny pracował w niewielkiej, nieistniejącej już dziś kamienicy przy ul. Marszałkowskiej 95. W kwietniu 1945 r. Urząd przeniesiono do remontowanego po zniszczeniach wojennych budynku szkoły przy ul. Narbutta 33. Ówczesny pracownik GUS Antoni Łukasiak wspominał, że w budynku brak było szyb w oknach, pozabijano je więc deskami, tekturą lub osłonięto czym się dało. Brak było futryn, posadzek i schodów. Mimo tych trudnych warunków zorganizowano w pierwszych miesiącach pracy GUS stołówkę pracowniczą, rozdział żywności i warsztat mechaniczny.[5]

[5] A. Łukasiak, *Analiza ilościowego i jakościowego rozwoju techniki obliczeniowej w czasie 60-letniej działalności Głównego Urzędu Statystycznego*, Warszawa 1979, s. 47.

Dopiero w 1951 r. oddano do użytku nowych gmach GUS przy ul. Wawelskiej 1/3 (dziś al. Niepodległości 208). Budynek GUS, zbudowany w stylu modernistycznym, należał wówczas do najnowocześniejszych obiektów tego typu w stolicy. Składa się z trzech połączonych skrzydeł, kształtem przypomina literę „Y" (bloki: A, B i C). Rozwiązanie to miało na celu zapewnienie optymalnego oświetlenia i naturalnego nasłonecznienia w ciągu dnia. Budynek jest siedmiopiętrowy (ma 21 m wysokości), a jego ostatnia kondygnacja jest cofnięta. Wewnątrz zastosowano kielichowe słupy konstrukcyjne. Pierwsze piętro opierało się pierwotnie na filarach, pod którymi była możliwość przejazdu (dziś prawie cała ta przestrzeń na parterze jest zabudowana).[6] W skład kompleksu GUS wchodzą również, bardzo nowoczesny na owe czasy, budynek Biblioteki (blok D), połączony z Urzędem oraz wolnostojący garaż w kształcie rotundy położony we wschodniej części. Budowę Biblioteki ukończono w 1953 r. W czytelni zaprojektowano charakterystyczny duży świetlik w kształcie piramidy i dodatkowo dwa rzędy okien pod sufitem od strony południowej i północnej, co zapewnia czytelnikom idealne oświetlenie i komfort pracy. Sześć kondygnacji magazynowych Biblioteki umożliwia składowanie zbiorów, które liczą obecnie ponad 500 000 woluminów i akt archiwalnych GUS wynoszących ok. 6 km.

Z koncepcją budowy i rozbudowy gmachu GUS w latach 1948—1953 byli związani m.in.: Tadeusz Kobylański, Maria Markiewicz, Aleksander Markiewicz i Halina Skibniewska. Głównym twórcą koncepcji urbanistycznej był prof. Romuald Gutt, wybitny architekt modernistyczny, wykładowca Akademii Sztuk Pięknych i Politechniki Warszawskiej, członek honorowy Towarzystwa Urbanistów Polskich. Projekt konstrukcyjny gmachu opracował natomiast prof. Politechniki Warszawskiej — Zbigniew Wasiutyński, specjalizujący się w konstrukcji mostów żelbetowych.[7]

W pierwszym roku pracy GUS po wojnie szybko rosło zatrudnienie, brakowało natomiast wyposażenia w środki techniczne Urzędu. W 1945 r. pracownicy mieli do dyspozycji jedynie 26 maszyn do liczenia i 16 maszyn do pisania. Większość operacji liczbowych wykonywano po prostu na liczydłach.[8]

[6] Pozostawiono tylko jeden przejazd pomiędzy blokiem A i C gmachu GUS, co umożliwia wjazd na teren Urzędu zarówno od al. Niepodległości, jak i od Trasy Łazienkowskiej.

[7] B. Garliński: *Architektura Polska 1950—1951*, Warszawa 1953.

[8] Notabene liczydła były w użyciu w GUS jeszcze w latach 60. XX w. nie dlatego, że wówczas brakowało maszyn do liczenia, ale dlatego, iż spora grupa urzędników nie chciała pracować z nowoczesnym wyposażeniem. Wiemy o tym z relacji byłych dyrektorów i pracowników GUS (m.in.: Zygmunta Peukera, Lecha Gradowskiego, Krystyny Kamińskiej i Zofii Jędrzejewskiej).

Zatrudnienie w GUS w 1945 r.

Wyszczególnienie	1 IV	1 V	1 VI	1 VII	1 VIII	1 IX	1 X	1 XI	1 XII
Pracownicy ogółem	**31**	**53**	**78**	**133**	**183**	**253**	**285**	**315**	**347**
Pracownicy umysłowi	26	49	63	108	153	216	243	272	304
Pracownicy pomocniczy	5	4	15	25	30	37	42	43	43

Źródło: S. Szulc, *Sprawozdanie z działalności Głównego Urzędu Statystycznego za rok 1945*, Warszawa 1945.

Szczegółowe zadania Głównego Urzędu Statystycznego zostały sprecyzowane dopiero w Dekrecie Rady Ministrów z 13 lipca 1946 r. o organizacji statystyki państwowej i o Głównym Urzędzie Statystycznym.[9] Dekret wyznaczał Urzędowi rolę naczelnego organu statystyki państwowej, którego zadaniem było:

— prowadzenie badań statystycznych według programu zatwierdzonego przez Radę Ministrów,
— prowadzenie badań dla potrzeb planów gospodarczych, w porozumieniu z Centralnym Urzędem Planowania (CUP),
— koordynacja i nadzór fachowy nad badaniami statystycznymi prowadzonymi przez inne instytucje państwowe, a także nad sprawozdawczością statystyczną wykonywaną przez poszczególne władze i urzędy na podstawie przepisów Rady Ministrów,
— ogłaszanie wyników badań statystycznych własnych, jak i prowadzonych przez inne instytucje i towarzystwa naukowe,
— prowadzenie własnych badań naukowych w zakresie teorii, techniki i organizacji statystyki oraz ogłaszanie i subsydiowanie prac naukowych prowadzonych przez inne instytucje i towarzystwa naukowe,
— prowadzenie rejestru badań statystycznych,
— szkolenie statystyków,
— popularyzacja statystyki.

Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego powoływał prezydent Krajowej Rady Narodowej na wniosek Prezesa Rady Ministrów, a wiceprezesów — na wniosek Prezesa GUS — powoływał Premier.[10] Dekret ustalił też, że organem doradczym i opiniodawczym Urzędu jest Państwowa Rada Statystyki.

[9] „Dziennik Urzędowy" 1946 Nr 41, poz. 239.
[10] Prezydentem był wówczas Bolesław Bierut.

Jedną z ważniejszych zasad prawnych było wprowadzenie bezwzględnej zasady ochrony danych osobowych i informacji dotyczących indywidualnych przedsiębiorstw, które pozyskiwano w procesie badawczym. Dekret postanawiał, że wszelkie informacje statystyczne mogą zostać użyte jedynie do wykonania zagregowanych zestawień statystycznych i nie mogą być w żaden sposób upowszechniane.

W Dekrecie przewidziano możliwość powołania przez Prezesa Rady Ministrów na wniosek prezesa GUS terenowych organów statystycznych.[11]

Dekret z dnia 27 marca 1947 r. o zmianach organizacji i zakresie działania naczelnych władz administracyjnych w artykule 9 podporządkował statystykę państwową i GUS Centralnemu Urzędowi Planowania.[12] Sam ten fakt nie naruszał zasadniczo zasad funkcjonowania Urzędu, zobowiązywał go natomiast do ściślejszej współpracy z CUP w zakresie dostarczania informacji statystycznych niezbędnych Centralnemu Urzędowi Planowania do tworzenia i kontroli planów gospodarczych.

Pierwsza powojenna struktura organizacyjna Głównego Urzędu Statystycznego przypominała przedwojenną i obejmowała: Wydział Ogólny, Wydział Statystyki Ludności, Wydział Statystyki Rolnictwa, Wydział Statystyki Przemysłu, Wydział Statystyki Wymiany Dóbr, Spożycia i Cen, Wydział Statystyki Społecznej, Wydział Statystyki Administracji Publicznej, Wydział Statystyki Oświaty, Nauki i Kultury, Wydział Wydawnictw i Pomocy Naukowych oraz Biuro Masowych Opracowań Statystycznych.[13]

Pierwsze prace badawcze po wojnie

Podstawowym zadaniem Głównego Urzędu Statystycznego w pierwszych trzech latach działalności (1945—1948) było wykonanie bilansu zniszczeń wojennych i strat ludzkich Rzeczypospolitej i sporządzenie bilansu otwarcia gospodarki państwa. W związku z tym niezwykle pilne było wykonanie powszechnego sumarycznego spisu ludności, co udało się w lutym 1946 r.

Pierwszym ważnym zadaniem GUS było przeprowadzenie spisu ludności i mieszkań w Warszawie według stanu na 15 maja 1945 r. i spisu rolnego w lipcu 1945 r. na terenie dawnych ziem polskich, tj. bez ziem Polski Północnej i Za-

[11] Wykorzystano tę możliwość dopiero w 1962 r.

[12] „Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej" 1947 Nr 13, poz. 130.

[13] Pierwszy statut organizacyjny GUS otrzymał dopiero w 1949 r. — „Monitor Polski" Nr A-85 z dn. 17 listopada 1949 r., poz. 1039; passim: B. Łazowska, *Działalność badawcza Głównego Urzędu Statystycznego w okresie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2015.

chodniej uzyskanych na mocy traktatu pokojowego w Poczdamie. Od 1946 r. spis rolny odbywał się na terytorium całego kraju. Już w październiku 1945 r. odtworzono przedwojenną sieć korespondentów rolnych, którzy zaczęli przesyłać sprawozdania o kondycji gospodarstw rolnych. W 1946 r. sieć liczyła ok. 2 000 korespondentów rolnych.

Do końca 1945 r. opracowano w GUS metody przeprowadzania corocznych spisów czerwcowych, podczas których badano użytkowanie gruntów, powierzchnię zasiewów i stan pogłowia zwierząt.

Od października do grudnia 1945 r. Główny Urząd Statystyczny zaczął organizować swoje delegatury na Ziemiach Odzyskanych w Olsztynie, Gdańsku, Szczecinie, Wrocławiu i Zabrzu. Do końca 1948 r. powołano komórki statystyczne w urzędach wojewódzkich i miastach wydzielonych.[14]

W lipcu 1945 r. przygotowano i przeprowadzono spis zakładów przemysłowych, który miał kluczowe znaczenie wobec przyjętych planów uprzemysłowienia kraju. W praktyce GUS koordynował prace spisowe prowadzone przez referaty przemysłowe urzędów powiatowych i wydziały przemysłowe urzędów wojewódzkich. Spis przemysłowy objął swym zakresem zakłady przemysłowe i rzemieślnicze zatrudniające powyżej 5 pracowników. Zebrano dane dotyczące: lokalizacji zakładu, jego produkcji, stopnia zniszczenia budynków, urządzeń technicznych, zatrudnienia i mocy urządzeń prądotwórczych.[15] Rok po spisie wydano publikację *Klasyfikacja wyrobów przemysłowych. Wykaz statystyczny wyrobów*. Świadczy ona o opracowaniu przez GUS w 1947 r. metodologii i klasyfikacji zapewniających poprawność i porównywalność wyników prowadzonych badań w zakresie statystyki przemysłowej.[16]

W 1946 r. Urząd zorganizował szczegółowy system sprawozdawczości przemysłowej, na podstawie którego wydawał — począwszy od 1949 r. — rocznik *Statystyka przemysłowa.*[17]

Sprawozdawczość Urzędu uwzględniała możliwość kontroli zadań postawionych w 3-letnim planie odbudowy i rozwoju Polski. Jej zasady uchwaliło Prezydium Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów 25 stycznia 1946 r. Sprawodawczość w przemyśle obejmowała odtąd swym zakresem:

— miesięczną informację telegraficzną dotyczącą produkcji ważniejszych wyrobów przemysłowych, wartości produkcji, awarii urządzeń i inwestycji,

[14] *Główny Urząd Statystyczny 1918—1993*, Warszawa 1993, s. 89.
[15] *Spis zakładów przemysłowych 1946*, Warszawa, GUS, 1947.
[16] Passim: S. Paradysz, *Przeobrażenia badań statystycznych w przemyśle w latach 1918—1955*, „Wiadomości Statystyczne" 2008 nr 5, s. 11—22.
[17] *Statystyka przemysłowa 1946*, Warszawa 1949.

— miesięczną informację na formularzach statystycznych dotyczącą wartości produkcji globalnej i towarowej, zatrudnienia według grup pracowników, ich wynagrodzeń i świadczeń socjalnych,
— kwartalną sprawozdawczość dotyczącą zaopatrzenia materiałowo-technicznego i kosztów,
— roczną sprawozdawczość odnoszącą się do: wyposażenia technicznego zakładów przemysłowych, postępu technologicznego, norm czasu pracy, kooperacji, projektowanych zdolności produkcyjnych i struktury kosztów.[18]

W kwietniu 1945 r. Główny Urząd Statystyczny rozpoczął badanie cen wybranych artykułów żywnościowych i przemysłowych w miastach wojewódzkich. W sierpniu 1945 r. wznowiono w Warszawie przedwojenne badanie budżetów rodzinnych i obliczanie wskaźnika kosztów utrzymania gospodarstw domowych w stolicy. W latach 1947 i 1948 badanie to rozszerzono na Łódź, Katowice, Wałbrzych i Wrocław.[19]

Powszechny sumaryczny spis ludności 1946 r.

Najważniejszym zadaniem badawczym Głównego Urzędu Statystycznego w pierwszym okresie po II wojnie światowej było przeprowadzenie 14 lutego 1946 r. powszechnego sumarycznego spisu ludności. Ze względu na wielkie straty wojenne, wywózki przez okupantów obywateli polskich podczas wojny i ogromne przesunięcie granic Rzeczypospolitej trudno było oszacować liczbę mieszkańców kraju. Sądzono, że waha się ona między 18 a 25 milionami obywateli (!). Bez ustalenia wiarygodnej liczby mieszkańców kraju nie sposób było odpowiedzialnie zarządzać państwem polskim, a zwłaszcza planować odbudowę, osadnictwo na nowych ziemiach czy decydować o rozwoju szkolnictwa. W związku z tym już 10 stycznia 1946 r. Rada Ministrów wydała rozporządzenie w sprawie przeprowadzenia powszechnego sumarycznego spisu ludności cywilnej. Nie dotyczył on czynnych wojskowych w służbie armii polskiej i armii państw sprzymierzonych oraz jeńców przebywających na terytorium Polski. Osoby urodzone w latach 1927—1946 i zamieszkałe na Ziemiach Odzyskanych zostały spisane imiennie na potrzeby administracji szkolnej, co uzgodniono z Ministerstwem Oświaty.

Sumaryczna metoda spisu ludności 1946 r. była metodą uproszczoną, polegającą na spisywaniu w każdym mieszkaniu i domu właściciela lub głównego

[18] S. Paradysz, op.cit.
[19] *Główny Urząd Statystyczny 1918—1993*, Warszawa 1993, s. 98.

lokatora oraz zamieszkujących z nim osób według płci i wieku (według kategorii wieku — mniej niż 18 lat, 18—59 lat i 60 i więcej lat). W formularzach spisowych notowano także liczbę izb, mieszkań i domów oraz narodowość mieszkańców w podziale na Polaków, Niemców i innych. Chodziło bowiem o uzyskanie precyzyjnej informacji o Niemcach zamieszkujących kraj, których zgodnie z ustaleniami poczdamskimi należało przesiedlić z Polski do Niemiec. Dzięki sumarycznej metodzie spisowej udało się szybko przygotować druki spisowe, przeprowadzić spis ludności i opracować oraz opublikować jego wyniki. Główny Urząd Statystyczny obliczył, że na terytorium Rzeczypospolitej według stanu na 14 lutego 1946 r., mieszkało 23 930 000 obywateli. Wśród nich było ok. 2 miliony Niemców. Uzyskane wyniki spisowe znacznie ułatwiły prowadzenie akcji osiedleńczej, wysiedleńczej i przesiedleńczej, natomiast w związku z tymi masowymi ruchami demograficznymi rezultaty spisu bardzo szybko okazały się nieaktualne. Chodzi tu zwłaszcza o akcję powrotu Polaków z emigracji (z niewoli i armii sprzymierzonych) oraz ze Związku Radzieckiego (z byłych ziem wschodniej Polski), akcji wysiedlania Niemców z Ziem Zachodnich i Północnych i akcji zasiedlania Ziem Odzyskanych repatriantami ze Wschodu, a także akcji przesiedlania Ukraińców z ziem południowo-wschodniej Polski na Ziemie Odzyskane.

Pierwszy sumaryczny spis ludności z 14 lutego 1946 r. opracowano praktycznie metodą ręczną.[20]

Pokłosiem spisu ludności z 14 lutego 1946 r. były publikacje wydane przez Biuro Spisów GUS: *Alfabetyczny wykaz powiatów Rzeczypospolitej Polskiej*, *Podział administracyjny Rzeczypospolitej Polskiej* oraz *Komunikaty o zmianach granic powiatów i województw…*[21]

We wrześniu 1946 r. Główny Urząd Statystyczny rozpoczął badania ruchu naturalnego ludności. W 1947 r. wznowiono badania statystyki handlu zagranicznego, a w 1948 r. zaczęto obliczać dochód narodowy Polski.

Prace wydawnicze i informacyjne

Na czele reaktywowanego po II wojnie światowej Komitetu Redakcyjnego GUS stanął Prezes Urzędu Stefan Szulc, a redaktorem głównym został Kazi-

[20] Od sierpnia 1945 r. w GUS pracował 18-osobowy Wydział Opracowań Masowych, który miał do dyspozycji jedynie niewielką liczbę sumatorów i arytmometrów do podliczania danych.

[21] *Alfabetyczny wykaz powiatów Rzeczypospolitej Polskiej według stanu z dnia 28 czerwca 1946* r., Warszawa 1946; *Podział administracyjny Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1946; *Komunikaty: Zmiany granic powiatów i województw,* nr 1—11, Warszawa 1946—1948.

mierz Romaniuk — wiceprezes GUS.[22] Doprowadzili oni do wydania pierwszych publikacji Głównego Urzędu Statystycznego już w 1945 r. W sierpniu 1945 r. wznowiono wydawanie dwutygodnika „Wiadomości Statystyczne", który początkowo zawierał podstawowe informacje statystyczne o sytuacji społeczno-gospodarczej kraju zebrane przez poszczególne ministerstwa i urzędy, zjednoczenia gospodarcze i wydziały statystyczne zarządów większych miast. Dopiero w specjalnym numerze „Wiadomości Statystycznych", zawierającym wyniki sumarycznego spisu ludności z 14 lutego 1946 r., opublikowano wyniki badań własnych Głównego Urzędu Statystycznego.[23] Oprócz tego, zarówno w 1947 r. jak i w 1948 r., wydano zeszyty specjalne „Wiadomości Statystycznych" zawierające opracowania dotyczące: obrotów towarowych Polski z zagranicą w latach 1945 i 1946, statystyki pieniądza i kredytu, metody obliczania wskaźników kosztów utrzymania oraz zdrowia publicznego.[24]

Od 1945 r. wydawany był miesięcznik „Biuletyn Biblioteki GUS", zawierający wykaz nabytków. W 1946 r. Główny Urząd Statystyczny wznowił wydawanie miesięcznika „Wiadomości Korespondenta Rolnego" oraz publikacji „Notatnik — Kalendarz Korespondenta Rolnego". „Notatnik…" zawierał wskazówki pomocne przy wypełnieniu sprawozdań miesięcznych i ich wzory, zapiski gospodarcze dotyczące powierzchni i kontroli obsiewów i plonów oraz informacje o adresach urzędów państwowych i instytucji związanych z rolnictwem, a także informacje z zakresu technologii rolnictwa. To bardzo pomagało nowej powojennej sieci korespondentów rolnych w prowadzeniu prac na rzecz statystyki.[25]

Ważnym wydarzeniem było opublikowanie *Rocznika Statystycznego 1947*, nawiązującego kształtem i numeracją (rok XI) do przedwojennego *Małego Rocznika Statystycznego*. Pierwszy wydany po wojnie rocznik statystyczny Głównego Urzędu Statystycznego zawierał podstawowe informacje o rozwoju gospodarczym, społecznym i kulturalnym kraju zgrupowane w 21 działach, takich

[22] Passim: *Statystycy polscy*, Warszawa 2012, s. 299—303.

[23] Od 1950 r. „Wiadomości Statystyczne" były wydawane jako miesięcznik. W latach 1945—1949 teksty w „Wiadomościach…" drukowane były po polsku i angielsku.

[24] Zeszyty specjalne „Wiadomości Statystycznych" z lat 1946—1948: *Tymczasowe wyniki sumarycznego spisu ludności z dn. 14 lutego 1946 r.*, Warszawa 1946*; Szkoły powszechne w roku szkolnym 1945/46*, Warszawa 1946; *Obroty towarowe Polski z zagranicą w latach 1945 i 1946*, Warszawa 1947; *Statystyka pieniądza i kredytu*, Warszawa 1947; *Metoda obliczania wskaźnika kosztów utrzymania*, Warszawa 1947; *Zdrowotność publiczna w 1947 r.*, Warszawa 1948.

[25] „Notatnik Korespondenta Rolnego", który w 1946 r. liczył 215 stron, w 1947 r. miał objętość 247, a w 1948 r. — 266 stron. Podobnie rozwijał się miesięcznik „Wiadomości Korespondenta Rolnego". O ile w 1946 r. 12 edycji liczyło ogółem 139 stron, to w 1947 r. było ich 182, a w 1948 r. — 188 stron.

jak: Położenie geograficzne. Hydrografia. Meteorologia; Powierzchnia, podział administracyjny, ludność; Ruch ludności; Budynki. Mieszkania; Rolnictwo, leśnictwo, hodowla, rybołówstwo; Przedsiębiorstwa, zrzeszenia gospodarcze; Górnictwo i przemysł; Handel wewnętrzny. Spożycie; Handel zagraniczny; Komunikacja; Pieniądz i kredyt; Ceny; Praca; Zdrowotność publiczna; Ubezpieczenia; Szkolnictwo; Życie kulturalne; Życie polityczne; Administracja publiczna; Sądownictwo. Adwokatura oraz Finanse Skarbu Państwa i samorządu.

Na początku *Rocznika Statystycznego 1947* zamieszczono tablice przeglądowe ukazujące podstawowe wskaźniki życia gospodarczego Polski z lat 1945 i 1946 w porównaniu z 1938 r. w zakresie: produkcji przemysłowej, kosztów utrzymania ludności, zatrudnienia, ubezpieczeń, obrotu towarowego, komunikacji, pieniądza i kredytu. *Rocznik…* nie zawierał niestety przeglądu międzynarodowego, a wiele zawartych w nim tablic miało charakter szacunkowy. Jego zaletą było natomiast podawanie danych nie tylko dla okresów rocznych, ale także kwartalnych i miesięcznych.[26] *Rocznik Statystyczny 1947* liczył 207 stron i zawierał 252 tablice tematyczne. *Rocznik Statystyczny 1948* był już znacznie obszerniejszy i liczył 370 stron (333 tablice). Zarówno *Rocznik Statystyczny 1947,* jak i *Rocznik Statystyczny 1948* zostały wydane w angielskiej wersji językowej jako *Statistical Yearbook of Poland*.

W 1947 r. Główny Urząd Statystyczny wznowił także wydawanie serii *Statystyka Polski*. W latach 1947 i 1948 wydano w niej siedem zeszytów zawierających ważne opracowania analityczne ze spisu ludności 1946 r., spisu zakładów przemysłowych, a także dotyczące klasyfikacji zakładów przemysłowych, statystyki pocztowej i telekomunikacyjnej oraz statystyki szkolnictwa w latach szkolnych 1945/46 i 1946/47.[27]

Od 1946 r. GUS publikował cyklicznie *Wykaz miast i gmin wiejskich województw*, przy czym w 1946 r. obejmował on 5 województw, a w 1948 r. — 13 województw. W 1947 r. opublikowano też *Tymczasowy wykaz miast. Stan*

[26] Ministerstwo Oświaty pismem Nr VI Oc.-3118/47 z dn. 9 listopada 1947 r. zatwierdziło wydawnictwo jako książkę zaleconą do bibliotek nauczycielskich oraz jako książkę pomocniczą dla uczniów szkół ogólnokształcących, zawodowych i zakładów kształcenia nauczycieli.

[27] *Powszechny sumaryczny spis ludności z dn. 14 II 1946*, Warszawa 1947; *Statystyka zakładów przemysłowych zatrudniających 5 i więcej pracowników 1946*, Warszawa 1947; *Spis zakładów przemysłowych. Wykaz statystyczny wyrobów,* Warszawa 1947; *Statystyka zakładów przemysłowych i rzemieślniczych na podstawie zgłoszeń w sprawie nabywania kart rejestracyjnych 1946*, Warszawa 1947; *Statystyka pocztowa i telekomunikacyjna zestawiona przez Ministerstwo Poczt i Telegrafów 1946,* Warszawa 1948; *Statystyka szkolnictwa w latach szkolnych 1945/46 i 1946/47,* Warszawa 1948.

z 1 III 1947, a następnie co kwartał publikowano „Zmiany w wykazie jednostek gminnych".[28]

Prezes GUS Stefan Szulc

W pierwszym okresie powojennym pracami Głównego Urzędu Statystycznego kierował prof. Stefan Szulc (12 III 1945—11 VIII 1949 r.). Był on pracownikiem GUS od 1 stycznia 1919 r. Początkowo kierował Biblioteką Urzędu, następnie był naczelnikiem Wydziału Wydawnictw i Pomocy Naukowych, Wydziału Statystyki Ludności i głównym redaktorem wydawnictw GUS. Od 1920 r. wykładał statystykę i demografię w Wolnej Wszechnicy Polskiej, a w 1923 r. rozpoczął wykłady ze statystyki i demografii na Wydziale Prawa Uniwersytetu Warszawskiego. Po II wojnie światowej Stefan Szulc rozpoczął pracę od reewakuacji znajdujących się w Krakowie zbiorów akt i Biblioteki GUS. Prowadzono ją przez kilka miesięcy. Do przewiezienia majątku Urzędu i personelu do Warszawy potrzebnych było 45 wagonów kolejowych. Od lutego 1945 r. pomagał mu w tej akcji krakowski Urząd Wojewódzki.[29] Prof. Stefan Szulc świetnie poradził sobie zarówno z organizacją Urzędu od podstaw, jak i z prowadzeniem od pierwszych miesięcy po wojnie badań statystycznych.[30] Od 1945 r., prof. Szulc prowadził także wykłady ze statystyki i demografii w Szkole Głównej Planowania i Statystyki i na Uniwersytecie Warszawskim. W 1947 r. został profesorem zwyczajnym Uniwersytetu Warszawskiego, a od 1956 r. był członkiem korespondentem Polskiej Akademii Nauk. Stefan Szulc był jednym z twórców systemu statystyki w Polsce. Opublikował 74 prace autorskie, w tym tłumaczone na kilka języków i wznawiane kilkanaście razy *Metody statystyczne* (Warszawa 1952).

* * * * *

Pierwszy okres pracy Głównego Urzędu Statystycznego po II wojnie światowej, który obejmował lata 1945—1948, charakteryzowało szybkie odradzanie się statystyki gospodarczej, społecznej i badań demograficznych oraz stopniowe wprowadzanie rozwiązań wynikających z uspołeczniania gospodarki i przesta-

[28] *Bibliografia wydawnictw Głównego Urzędu Statystycznego 1918—1968*, Warszawa 1968.
[29] B. Łazowska, *90 lat Biblioteki GUS: misja, ludzie, zadania*, Warszawa 2009.
[30] B. Łazowska, *Szulc Stefan Aleksander (1881—1956),* [w:] *Statystycy polscy*, Warszawa 2012, s. 340—343; tejże, *Stefan Szulc,* [w:] *Monumenta Universitatis Varsoviensis. Portrety uczonych. Profesorowie UW po 1945 (S—Ż)*, Warszawa 2016, s. 312—321.

wiania jej na tory gospodarki planowej.[31] Badania GUS w tym okresie po wojnie dały m.in. asumpt do opracowania przez Czesława Bobrowskiego, Prezesa Centralnego Urzędu Planowania, 3-letniego planu odbudowy i rozwoju Polski, który zakładał integrację Ziem Odzyskanych z resztą kraju i odbudowę przedwojennego poziomu produkcji, konsumpcji i dochodu narodowego, co się w zasadzie udało.[32]

GUS w latach 1949—1955

Organizacja pracy GUS

W 1949 r. Główny Urząd Statystyczny otrzymał pierwszy powojenny statut organizacyjny. Wprowadzono w nim podział na departamenty i biura, a nie jak przed wojną — wydziały. W skład GUS wchodziły: Departament Statystyki Przemysłowej, Departament Statystyki Rolnictwa i Leśnictwa, Departament Obrotu, Finansów i Inwestycji, Departament Zatrudnienia i Płac, Departament Ludności i Spraw Społecznych, Biuro Spisów, Biuro Koordynacji Statystyki, Biuro Administracyjne, Biuro Personalne i Samodzielny Wydział Kontroli.[33]

Utworzone w 1949 r. Wojewódzkie Komisje Planowania Gospodarczego przejęły w 1950 r. komórki statystyczne w urzędach wojewódzkich i w miastach wydzielonych. W 1953 r. terenowe Komisje Planowania Gospodarczego — w wyniku starań ówczesnego Prezesa GUS Zygmunta Padowicza — zaczęto przekształcać w wydziały statystyki przy prezydiach rad narodowych na szczeblu województw i miast wydzielonych. W powiatach tworzono stanowiska statystyka powiatowego (miejskiego). Był to pierwszy krok do uniezależnienia się od organów planowania. Zarówno wydziały statystyki jak i statystycy powiatowi podlegali z jednej strony władzom administracji terenowej, a z drugiej — Głównemu Urzędowi Statystycznemu, dostarczając informacji dla potrzeb władzy terenowej i uczestnicząc w badaniach GUS.

Proces wyłączania wydziałów statystyki z organów planowania trwał jednak wiele lat i nie był prosty. Jeszcze na początku 1959 r. 56 komórek statystycz-

[31] Badania statystyczne w latach 1945—1948 organizowano w oparciu o doświadczenia badawcze GUS z okresu II Rzeczypospolitej.

[32] W. Morawski, *Dzieje gospodarcze Polski*, Warszawa 2010, s. 243.

[33] *Główny Urząd Statystyczny 1918—1993*, Warszawa 1993, s. 76 i 77.

nych w powiatach podlegało organom planowania (na ogólną liczbę 297 powiatów), 219 komórek statystycznych miało uprawnienia wydziałów prezydiów rad narodowych, w 13 przypadkach były to referaty, a w 9 — samodzielne stanowiska pracy ds. statystyki.

Dopiero na mocy ustawy o statystyce państwowej z 15 lutego 1962 r. wszystkie komórki statystyczne przekształcono w wojewódzkie i miejskie urzędy statystyczne, podporządkowując ich pracę Głównemu Urzędowi Statystycznemu.[34]

Wpływ otoczenia zewnętrznego na działalność GUS

W latach 1949—1955 gospodarka Polski i innych krajów zależnych od Związku Radzieckiego zaczęła być poddawana intensywnym przekształceniom, których celem było zbudowanie gospodarki planowej na wzór ZSRR. Procesy te wpłynęły również na pracę Głównego Urzędu Statystycznego. W 1949 r. w miejsce Centralnego Urzędu Planowania powołana została Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego (PKPG).[35] Ustawa z dnia 10 lutego 1949 r. o zmianie organizacji naczelnych władz gospodarki narodowej w artykule 24 ustaliła, że Główny Urząd Statystyczny podlega Przewodniczącemu Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów,[36] natomiast dekret z dnia 21 września 1950 r. zmieniający ustawę o zmianie organizacji naczelnych władz gospodarki narodowej, podporządkował GUS (w artykule 1, poz. 7) Przewodniczącemu Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego Hilaremu Mincowi, głównemu politykowi gospodarczemu Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (PZPR) i autorowi planu 6-letniego.[37]

Główny Urząd Statystyczny zobowiązany został przez Państwową Komisję Planowania Gospodarczego do znacznej rozbudowy sprawozdawczości resortowej opracowywanej następnie w formie branżowych sprawozdań z przedsiębiorstw, kombinatów przemysłowych, centralnych zarządów i ministerstw. Zadaniem GUS było prowadzenie bardzo szczegółowej sprawozdawczości nie tylko miesięcznej, ale także dwutygodniowej, dekadowej, a nawet dobowej (!).

[34] Z. Padowicz, *Nowa organizacja statystyki państwowej i jej nowe zadania*, „Wiadomości Statystyczne" 1962 nr 2, s. 3—8.
[35] W. Morawski, op.cit., s. 250 i 251.
[36] „Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej" 1949 Nr 7, poz. 43, s. 77—78.
[37] „Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej" 1950 Nr 44, poz. 400, s. 615 i 616.

W 1950 r. Główny Urząd Statystyczny dostał nowy statut organizacyjny,[38] zmieniony następnie 26 stycznia 1951 r. zarządzeniem Przewodniczącego Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego.[39] Utworzono wówczas w GUS nowe departamenty: Statystyki Oświaty i Kultury oraz Statystyki Inwestycji i Budownictwa. W 1952 r. uległo likwidacji Biuro Spisów, a jego prace przejęło Biuro Koordynacji Badań Statystycznych. Nieco później powołano Gabinet Prezesa. W 1954 r. utworzono w GUS Zespół Statystyki Zaopatrzenia Materiałowo-Technicznego. W 1955 r. nastąpiła dalsza rozbudowa struktury organizacyjnej Urzędu. Główny Urząd Statystyczny obejmował następujące jednostki: Gabinet Prezesa, Departament Opracowań Zbiorczych, Departament Gospodarki Narodowej, Departament Statystyki Przemysłu, Departament Statystyki Rolnictwa i Leśnictwa, Departament Statystyki Inwestycji i Budownictwa, Departament Statystyki Transportu i Łączności, Departament Statystyki Obrotu i Cen, Departament Zaopatrzenia Materiałowo-Technicznego, Departament Statystyki Pracy, Departament Statystyki Warunków Bytu, Departament Statystyki Oświaty, Kultury i Zdrowotności, Departament Terenowych Służb Statystycznych i Sprawozdawczości Resortowej, Departament Kadr, Centralna Księgowość, Zarząd Techniki Statystycznej, Zarząd Szkolenia Zawodowego oraz Zarząd Administracyjno-Gospodarczy.

Prace GUS zdominowało zbieranie informacji do kontroli planów gospodarczych. Znacząco ograniczono badania statystyczne, zwłaszcza w obszarze produkcji przemysłowej, wykorzystania parku maszynowego, efektywności nakładów inwestycyjnych i całej gospodarki planowej. O organizacji statystyki na co dzień decydował w rzeczywistości Przewodniczący Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego a nie Prezes GUS. Często ważne decyzje dotyczące pracy Głównego Urzędu Statystycznego podejmowane były na niskich szczeblach dyrektorów zespołów PKPG.[40]

Decyzje polityczno-gospodarcze podejmowane w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych XX wieku ograniczały badania statystyczne zwłaszcza w obszarze handlu zagranicznego, rachunków narodowych, budżetów gospodarstw domowych i wskaźników cen.

[38] K. Romaniuk, *Nowy statut organizacyjny Głównego Urzędu Statystycznego*, „Studia i Prace Statystyczne" 1950 nr 1, s. 98—102.

[39] „Monitor Polski" 1951 Nr A-11, s. 144—146.

[40] *Główny Urząd Statystyczny. Historia, stan obecny i aktualne wyzwania wobec statystyki publicznej*, Warszawa 2013, s. 54.

Prace informacyjno-publikacyjne

Po roku 1950 nastąpił regres w działalności informacyjno-publikacyjnej Głównego Urzędu Statystycznego. Za lata 1951—1954 nie ukazał się żaden *Rocznik Statystyczny* GUS, będący podstawową publikacją Urzędu.[41] *Rocznik Statystyczny 1950* wydano, ale z klauzulą „wyłącznie do użytku służbowego", co w praktyce oznaczało, że dane w nim zawarte były udostępniane tylko ścisłemu kierownictwu partyjno-rządowemu.[42] Ślady ingerencji Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego widać było już w rocznikach statystycznych za lata 1948—1949, gdzie obok danych statystycznych publikowano również informacje o wykonaniu Narodowego Planu Gospodarczego, a całkowite zahamowanie działalności wydawniczej Głównego Urzędu Statystycznego nastąpiło w 1951 r., kiedy to osoby próbujące ją kontynuować zostały aresztowane. Aresztowanie zostało połączone z zarekwirowaniem materiałów statystycznych do kolejnej edycji rocznika statystycznego GUS. Służby bezpieczeństwa nigdy ich nie zwróciły, co spowodowało trwałą lukę w materiałach źródłowych tego okresu. W latach 1951—1954 dopuszczono do druku jedynie tablice statystyczne będące wynikiem prostych sumowań.

Dane zawarte w wydanych w tym okresie przez GUS w *Tablicach statystycznych 1953—1954* nie są w żaden sposób porównywalne z *Rocznikiem Statystycznym*. Na dodatek opublikowano je również z klauzulą „do użytku służbowego bez prawa publikacji". *Rocznik Statystyczny 1955* wydano, ale wymagało to specjalnej uchwały Prezydium Rządu, akceptującej również wydanie *Tablic statystycznych 1953—1954*. W związku z tym, że *Rocznik Statystyczny 1955* zawierał dane dla lat 1953 i 1954 głównie z powyższych tablic, a *Rocznik Statystyczny 1950* zawierał głównie dane za 1949 r. i tylko niektóre dane za 1950 r., do dziś istnieje luka w danych statystycznych dotyczących Polski z lat 1950—1952, a zasoby archiwalne GUS nie pozwalają na jej zapełnienie.[43]

Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego na początku lat 50. XX wieku całkowicie zdominowała politykę informacyjną GUS. W *Roczniku Statystycznym 1949* (wydanym w maju 1950 r.) poza danymi statystycznymi znalazły się informacje PKPG o wykonaniu Trzyletniego Planu Gospodarczego, a na-

[41] *Bibliografia Wydawnictw GUS 1918—1968*, Warszawa 1968.
[42] B. Łazowska, *Bibliografia wydawnictw poufnych i służbowych GUS 1950—1988*, t. I, Warszawa 1998, s. 178.
[43] F. Kubiczek, *Przedmowa,* [w:] *Rocznik Statystyczny 1990*, Warszawa 1991, s. V.

wet o wykonaniu planu gospodarczego ZSRR za rok 1949 i planów pięcioletnich w Bułgarii, Czechosłowacji i na Węgrzech, co było pokłosiem powstania w 1948 r. Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG). *Rocznik Statystyczny 1950*, który ukazał się w styczniu 1952 r. rozpoczynał się komunikatem Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego o wykonaniu Narodowego Planu Gospodarczego w 1950 r. Zarówno treść tego rodzaju komunikatów jak i ich forma dalece odbiegały od standardów badań statystycznych, gdyż nie były ani obiektywne, ani bezstronne.

Wojewódzkie komisje planowania gospodarczego przejmowały też na początku lat 50. XX wieku pracę istniejących w województwach komórek statystycznych. Powodowało to braki metodologiczne w prowadzonych badaniach, gdyż metodologia badań statystycznych różni się znacząco od metod stosowanych przez organy planistyczne.[44]

Dopiero ustawa z dnia 28 marca 1952 r. o zmianie zakresu działalnia władz naczelnych w dziedzinie statystyki państwowej podporządkowała z powrotem GUS Prezesowi Rady Ministrów, co było zmianą idącą w dobrym kierunku.[45] Główny Urząd Statystyczny zaczął odzyskiwać samodzielność w ustalaniu zakresu badań statystycznych i ich metodologii.

Narodowy Spis Powszechny 1950 r.

Najważniejszym badaniem Głównego Urzędu Statystycznego wykonanym w latach 1949—1955 było przeprowadzenie Narodowego Spisu Powszechnego 1950 r. według stanu o północy z 2 na 3 grudnia. Spis zarządziła Rada Ministrów rozporządzeniem z dnia 26 lipca 1950 r. w sprawie Narodowego Spisu Powszechnego 1950 r. Było ono podstawą prawną ustalającą zakres, termin i organizację przeprowadzenia spisu.[46] Szczegółowo metodologię badań spisowych określiło rozporządzenie Przewodniczącego Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego,[47] a sposób przeprowadzenia prac przygotowawczych do Narodowego Spisu Powszechnego regulowała uchwała Rady Ministrów z dnia 10 sierpnia 1949 r.[48]

[44] *Główny Urząd Statystyczny. Historia, stan obecny i aktualne wyzwania statystyki publicznej*, Warszawa 2013, s. 54 i 55.
[45] „Dziennik Urzędowy" 1952 Nr 18, poz. 109, s. 185.
[46] „Dziennik Ustaw Rzeczypsopolitej Polskiej" 1950 Nr 32, poz. 293.
[47] „Monitor Polski" 1950 Nr A-92, poz. 1140.
[48] „Monitor Polski" 1950 Nr A-55, poz. 745.

Zakres tematyczny Narodowego Spisu Powszechnego 1950 r. był szeroki i obejmował przede wszystkim spis ludności z uwzględnieniem: płci, wieku, miejsca zamieszkania i pracy, wykonywanego zawodu, pracy dodatkowej itp. Pytano także o miejsce zamieszkania przed II wojną światową, aby zarejestrować ogromne zmiany migracyjne, jakie się dokonały po wojnie w wyniku zmiany granic Polski, ustalano też liczbę osób uczących się w szkołach oraz umiejętność ludności czytania i pisania. Formularze spisowe zawierały pytania odnoszące się do zasobów mieszkaniowych — badano rodzaje budynków, formę własności, rok budowy, wyposażenie w instalacje. Narodowy Spis Powszechny 1950 r. dostarczył także podstawowych informacji o gospodarstwach rolnych. Pytania spisowe dotyczyły: powierzchni gospodarstw, tytułów własności, sposobów użytkowania gruntów, ważniejszych upraw, stanu inwentarza oraz wyposażenia w maszyny rolnicze.[49]

Odezwa z NSP 1950 r.

Generalnym Komisarzem Spisowym podczas NSP 1950 był Prezes Głównego Urzędu Statystycznego Zygmunt Padowicz, a organem wykonującym badanie — Biuro Spisowe kierowane przez dyrektora Zygmunta Zarembę. Do wykonania spisu powołano 120 000 obwodowych komisarzy spisowych, wśród których przeważali członkowie związków i organizacji społecznych, pracownicy urzędów i instytucji, nauczyciele i starsza młodzież szkolna.

Po raz pierwszy przed zasadniczym spisem wykonano spis próbny, który sprawdził precyzję pytań na formula-

[49] Z. Padowicz, *Narodowy Spis Powszechny 1950 r.*, „Studia i Prace Statystyczne" 1950 z. 1, s. 22—31.

rzach spisowych i sprawność struktury organizacji spisu w terenie oraz ustalił program opracowania wyników.[50]

Narodowy Spis Powszechny 1950 r. był szeroko popularyzowany przez środki masowego przekazu — prasę, radio, film. W całym kraju powieszono plakaty Generalnego Komisarza Spisowego i odezwy informujące o zadaniach i celach spisu.

W zbiorach Centralnej Biblioteki Statystycznej im. Stefana Szulca zachował się unikalny afisz spisowy, udostępniany obecnie także w bibliotece cyfrowej (http://cbs.stat.gov.pl), którego treść pokazuje charakterystyczne tendencje ówczesnej propagandy. Nawoływał on do wzięcia udziału w spisie powszechnym 3 grudnia 1950 r. w następujący sposób:

„Obywatele i Obywatelki (...) Dlaczego przeprowadzamy spis? Dlatego, że wskutek działań wojennych i zmian jakie zaszły w naszym kraju po wojnie liczba i skład ludności, liczba budynków, mieszkań, gospodarstw rolnych, inwentarza żywego, uległy u nas ogromnej zmianie (...) Aby wiedzieć jak i co u nas budować w najbliższych latach, w latach realizacji wielkiego planu 6-letniego, Państwo nasze musi wiedzieć ile mamy ogółem ludności, jakie jest zaludnienie poszczególnych województw, powiatów, miast, gmin i gromad, jak nasza ludność mieszka. Danych tych dostarczy właśnie spis powszechny (...) spis powszechny ma ogromne znaczenie dla dalszego prawidłowego rozwoju naszej gospodarki narodowej i zaspokojenia najżywotniejszych potrzeb mas pracujących wsi i miast.(...) Tylko wróg może podawać fałszywe dane i liczby. Wszyscy udzielimy dokładnych, prawdziwych i wyczerpujących odpowiedzi na pytania komisarza spisowego. Sprawnie wykonany spis powszechny pozwoli nam budować szybciej i lepiej dla dobra mas pracujących miast i wsi". Pod plakatem widniał podpis — „Generalny Komisarz Spisowy".

Komisarze rozpoczęli czynności spisowe 3 grudnia 1950 r. a skończyli 9 grudnia. Po zakończeniu tych prac komisarze obwodowi przekazywali formularze spisu do komisarzy rejonowych, którzy na miejscu przeprowadzali kontrolę kompletności i wyrywkową kontrolę prawidłowości zebranych informacji statystycznych. Po wspólnym z komisarzami obwodowymi sporządzeniu zestawień zbiorczych, materiał spisowy był przekazywany przez komisarzy rejonowych do władz powiatowych, a stamtąd trafiały one do Głównego Urzędu Statystycznego.[51]

[50] *Tematyka i organizacja spisów powszechnych w Polsce*, Warszawa 1981, s. 37—44.
[51] Ibidem, s. 45 i 46.

W latach 1949 i 1950 GUS zakupił, na potrzeby Spisu Powszechnego Ludności 1950 — maszyny licząco-analityczne francuskiej firmy Bull (15 zestawów). Te nowoczesne na owe czasy maszyny miały sortery wyposażone w indywidualne liczniki, pozwalające na porządkowanie kart według badanych cech i na liczenie oraz drukowanie wyników.

Pierwsze dane spisowe dotyczące liczby ludności w poszczególnych powiatach według płci GUS opublikował 9 stycznia 1951 r. na podstawie meldunków telegraficznych. Do końca stycznia tegoż roku udostępniono informacje dotyczące mieszkańców kraju w podziale na miasta i wieś, według płci i zawodu, a także podano liczbę gospodarstw rolnych według form własności i dane o liczbie mieszkań i izb zamieszkanych.

17 marca 1951 r. Rada Ministrów uchwałą nr 206 w sprawie opracowania wyników Narodowego Spisu Powszechnego 1950 r. zobowiązała Główny Urząd Statystyczny do opracowania szczegółowych wyników spisu do dnia 15 czerwca 1952 r. Dopiero jednak pod koniec 1952 r. udało się opracować wyniki ostateczne spisu dotyczące struktury demograficznej ludności, gospodarki rolnej i mieszkalnictwa. Aby przyspieszyć pozostałe prace Główny Urząd Statystyczny podjął decyzję o opracowaniu wyników spisu metodą reprezentacyjną.[52] Wybrano losowo materiał statystyczny z województw obejmujący 5% obwodów spisowych wiejskich i 10% obwodów spisowych miejskich. Zastosowanie metody reprezentacyjnej pozwoliło na szybkie opracowanie ostatecznych wyników spisu w zakresie: struktury demograficznej i społeczno-zawodowej ludności według działów gospodarki narodowej, o sytuacji mieszkaniowej i powierzchni gospodarstw rolnych oraz produkcji rolnej, liczby maszyn rolniczych, korelacji ważniejszych danych statystycznych w skali kraju i według województw. Wyniki dla kraju ogółem i dla województw opublikowano w maju 1952 r., a pełne opracowanie tablic statystycznych wykonano w połowie 1953 r.[53]

Pełne wyniki Narodowego Spisu Powszechnego 1950 r. opublikowano w 29 tomach zawierających ok. 1 mln informacji statystycznych. Więk-

[52] M. Fisz, *Projekt badania reprezentacyjnego spisu powszechnego*, „Studia i Prace Statystyczne" 1950, z. 1, s. 50—59; *Narodowy Spis Powszechny z dnia 3 grudnia 1950 r.*, z. 1: *Wyniki opracowane metodą reprezentacyjną. Struktura demograficzna i zawodowa ludności. Mieszkania. Prywatne gospodarstwa rolne,* Warszawa 1952; R. Zasępa, *Opracowanie materiałów Narodowego Spisu Powszechnego metodą reprezentacyjną,* „Przegląd Statystyczny" 1954 nr 1—2.

[53] T. Dłuska, Cz. Kozłowski, *Publikacje z wynikami Narodowego Spisu Powszechnego 1950*, „Wiadomości Statystyczne" 1959 nr 2 (17), s. 23—26.

szość publikacji ukazała się 4—5 lat po spisie, a ostatnia została wydana w 1956 r.[54]

Dopiero po 1956 r. publikacje spisowe były udostępniane czytelnikom. Pierwotnie miały nadaną klauzulę „do użytku służbowego", a wiele danych statystycznych zebranych podczas spisu nie zostało opublikowanych w ogóle i pozostaje w formie tabulogramów w Centralnym Archiwum GUS.[55]

Wdrożenie nowych badań w latach 1954 i 1955

W 1954 r. Główny Urząd Statystyczny podjął prace nad zbiorczymi rachunkami gospodarki narodowej, które jednak szybko przerwano (na pięć lat), pozostając przy obliczaniu bilansu dochodu narodowego na wzór ZSRR, w postaci produkcji materialnej (MPS).

W 1955 r. GUS przeprowadził badanie stanu i struktury ludności na podstawie materiałów ewidencji ludności, co uzupełniło wiedzę o zmianach, jakie zaszły w demografii kraju od czasu Narodowego Spisu Powszechnego 1950 r.[56]

W 1955 r. utworzono Zakład Techniki Statystycznej (ZTS), którego zadaniem było zmodernizowanie opracowywania badań. W latach 50. XX wieku unowocześniano i rozszerzano opracowania przy użyciu maszyn rachunkowych oraz wielolicznikowych maszyn księgujących, które aż do pojawienia się mikrokomputerów pozwalały na zmniejszenie pracochłonności prowadzonych badań statystycznych.[57]

---

[54] *Narodowy Spis Powszechny z dnia 3 grudnia 1950 r. Struktura zawodowa i demograficzna ludności. Indywidualne gospodarstwa rolne. (Wyniki ostateczne)*, Warszawa 1954, t. I — *województwo białostockie*, t. II — *województwo bydgoskie*, t. III — *województwo gdańskie*, t. IV — *województwo kieleckie*, t. V — *województwo koszalińskie*, t. VI — *województwo krakowskie*, t. VII — *województwo lubelskie*, t. VIII — *Łódź,* t. IX — *województwo łódzkie*, t. X — *województwo olsztyńskie*, t. XI — *województwo opolskie*, t. XII — *województwo poznańskie*, t. XIII — *województwo rzeszowskie*, t. XIV — *województwo stalinogrodzkie*, t. XV — *województwo szczecińskie*, t. XVI — *m.st. Warszawa*, t. XVII — *województwo wrocławskie*, t. XVIII — *województwo zielonogórskie*, t. XIX — *Polska*; *Narodowy Spis Powszechny z dnia 3 grudnia 1950 r. Miejsce zamieszkania ludności w sierpniu 1939 r.,* Warszawa 1955; *Narodowy Spis Powszechny z dnia 3 grudnia 1950 r. Narodowy Spis Powszechny z dnia 3 grudnia 1950 r. Nieruchomości. Budynki.Mieszkania*, Warszawa 1955, z. 1—4*; Narodowy Spis Powszechny z dnia 3 grudnia 1950 r. Praca uboczna,* Warszawa 1955; *Narodowy Spis Powszechny z dnia 3 grudnia 1950 r. Gospodarstwa domowe w miastach*, Warszawa 1956.

[55] *Tematyka i organizacja spisów powszechnych…*, s. 46 i 47.

[56] *Główny Urząd Statystyczny 1918—1993*, Warszawa 1993, s. 102 i 103.

[57] J. Tomala, *XXV lat działalności Zakładu Techniki Statystycznej GUS*, „Wiadomości Statystyczne" 1979 nr 4, s. 32—35.

Prezes GUS Zygmunt Padowicz

Prezesem GUS w latach 1949—1965 był Zygmunt Padowicz, który całe życie zawodowe poświęcił statystyce. Rozpoczął pracę w Urzędzie w 1922 r., a zakończył w 1965 r. Początkowo był rachmistrzem w referacie rolnym, następnie w referacie ludności, gdzie specjalizował się w analizie struktury zawodowej ludności. W 1930 r. Zygmunt Padowicz został kierownikiem sekcji symbolizacji w Biurze Spisów Powszechnych. Po II wojnie światowej rozpoczął pracę w GUS już 13 marca 1945 r. na stanowisku kierownika Wydziału Opracowań Masowych, a od kwietnia 1947 r. wszedł w skład Komitetu Redakcyjnego GUS. Był Generalnym Komisarzem Spisowym Pierwszego Sumarycznego Spisu Ludności z 14 lutego 1946 r.

14 kwietnia 1949 r. Zygmunt Padowicz został powołany na stanowisko Wiceprezesa GUS, a w cztery miesiące później (11 sierpnia 1949 r.) został Prezesem Urzędu. Pod jego kierunkiem opracowano pierwszy po wojnie program badań statystycznych na rok 1949, określający ważniejsze kierunki badań w poszczególnych dziedzinach statystyki gospodarczej, społecznej i ludności. Zygmunt Padowicz sprawował funkcję Generalnego Komisarza Spisowego także podczas spisu powszechnego ludności z 3 grudnia 1950 r. i z 6 grudnia 1960 r. Jego pasją było dążenie do unowocześnienia techniki opracowań statystycznych. W zastosowaniu nowoczesnych środków przetwarzania danych upatrywał jeden z podstawowych czynników rozwoju statystyki.[58]

Podsumowaniem jego powojennej pracy jest artykuł *Dwadzieścia lat Głównego Urzędu Statystycznego*, który Zygmunt Padowicz opublikował na łamach 2 numeru „Wiadomości Statystycznych" z 1965 r., na dwa miesiące przed przejściem na emeryturę.[59]

GUS w latach 1956—1970

Rozwój badań statystycznych po 1956 r.

Po odwilży politycznej w 1956 r., związanej z dojściem do władzy Władysława Gomułki, zauważalny stał się szybki rozwój badań statystycznych.

[58] T. Walczak, *Padowicz Zygmunt (1901—1970)*, [w:] *Statystycy polscy*, Warszawa 2012, s. 265—268.
[59] Z. Padowicz, *Dwadzieścia lat Głównego Urzędu Statystycznego*, „Wiadomości Statystyczne" 1965 nr 2, s. 1—14.

W 1956 r. wznowiono po 7 latach przerwy badania budżetów gospodarstw domowych. Z cyklicznych badań obejmujących wybrane grupy społeczne, badania te przekształcono w coroczne, odnoszące się do większości grup pracowniczych.

W 1957 r. Główny Urząd Statystyczny wprowadził szeroki system sprawozdawczości finansowej dotyczący wszystkich działów i gałęzi produkcji. W tymże roku wznowiono także po 7 latach przerwy badania statystyczne handlu zagranicznego Polski, z każdym następnym rokiem rozszerzając ich zakres. Po 1956 r. znacznie ulepszono badania rynku wewnętrznego, wprowadzając badania dotyczące: struktury sprzedaży, dostaw towarów na zaopatrzenie rynku, żywienia zbiorowego, usług dla ludności, wyników ekonomicznych działalności handlowej, cen detalicznych i targowiskowych. W dziedzinie statystyki pracy rozwijano w tym okresie prace nad: bilansami siły roboczej, strukturą zatrudnienia, poziomem kwalifikacji zawodowych pracowników, zatrudnieniem i płacami według stanowisk i zawodów, zróżnicowaniem wynagrodzeń, wydajnością i czasem pracy, wykonywaniem norm pracy, warunkami pracy i wypadkami przy pracy.

Od 1956 r. znacznie rozszerzono też badania dotyczące obrotu i gospodarowania paliwami i innymi nośnikami energetycznymi. Przeprowadzano cykliczne badania struktury zużycia materiałowego według branż wyrobów i opracowywano bilanse przepływów międzygałęziowych.

Główny Urząd Statystyczny rozpoczął w 1957 r. prowadzenie kwartalnych spisów rolnych, a od 1961 r. — pełnych spisów grudniowych. Badania te były stopniowo wzbogacane o takie tematy, jak: gospodarka ziemią, sadownictwo, warzywnictwo, specjalizacja gospodarstw indywidualnych w produkcji zwierzęcej, formy kooperacji gospodarstw chłopskich z jednostkami uspołecznionymi, wyposażenie w środki produkcji, postęp techniczny, usługi produkcyjne dla rolnictwa itp. Doraźnie i cyklicznie prowadzono badania typu spisowego w zakresie: struktury ludności rolniczej, źródeł utrzymania, obciążeń gospodarstw rolnych i zaopatrzenia rolnictwa w wodę. Dane tego rodzaju były również pozyskiwane od sieci korespondentów ogrodniczych i rolniczych.

Działalność publikacyjno-informacyjna

We wrześniu 1956 r. GUS zaczął publikować „Wiadomości Statystyczne". Było to czasopismo naukowe poświęcone sprawom metodologii i organizacji badań statystycznych oraz analizie statystycznej.

W listopadzie 1956 r. reaktywowano przedwojenny „Miesięcznik Statystyczny". Od stycznia 1957 r. wydawano go pod zmienioną nazwą jako „Biuletyn Statystyczny". W miesięczniku tym publikowano źródłowe dane statystyczne w ujęciu miesięcznym i kwartalnym, a także wyniki badań jednorazowych lub organizowanych przez Główny Urząd Statystyczny nieperiodycznie. Od końca 1957 r. w „Biuletynie Statystycznym" GUS publikował kwartalny przegląd międzynarodowy w formie dodatku, przekształconego w kilka lat później w samodzielny kwartalnik.

W 1956 r. także zmieniono i znacznie wzbogacono wersję *Rocznika Statystycznego*, który zawierał odtąd przegląd międzynarodowy, tak jak jego wydania przedwojenne, a także dane z nowych działów statystyki: sądownictwa, przestępczości, kultury fizycznej, wczasów, sportu oraz budżetów rodzinnych. Poczynając od *Rocznika Statystycznego 1955,* wydanego w 1956 r., rozszerzono i uporządkowano tablice przeglądowe, zwiększono też zasięg retrospekcji danych. Rocznik został uzupełniony o uwagi wstępne wyjaśniające podstawowe pojęcia statystyczne. Systematycznie rosła objętość *Rocznika Statystycznego*. Jego edycja z 1958 r. w formacie B6 liczyła 602 strony i 658 tablic. *Rocznik Statystyczny 1959* ukazał się po raz pierwszy w zwiększonym formacie (B5) i podziale na część krajową i międzynarodową. Informacje krajowe zgrupowano w kilkunastu działach, do których należały: geografia i meteorologia, ludność, zatrudnienie, dochód narodowy, inwestycje, przemysł i rzemiosło, budownictwo, rolnictwo i leśnictwo, transport i łączność, handel wewnętrzny, handel zagraniczny, gospodarka komunalna i mieszkaniowa, szkolnictwo, kultura i sztuka, budżety rodzinne, finanse i wymiar sprawiedliwości. W *Roczniku Statystycznym 1959* zwiększono zakres danych dotyczących przekrojów terenowych oraz wydłużono szeregi czasowe informacji podawanych w tablicach przeglądowych. W następnych latach systematycznie wzbogacano kolejne edycje *Rocznika Statystycznego*.

W połowie 1957 r. wznowiono serię wydawniczą GUS *Statystyka Polski, seria E*. Pierwszy opublikowany zeszyt był poświęcony dochodowi narodowemu Polski, a następne — szkolnictwu, inwestycjom, budownictwu i kulturze.[60]

W zapoczątkowanej w 1958 r. *serii F Statystyki Polski* do roku 1968 ukazały się 122 zeszyty analityczno-statystyczne dotyczące całego spectrum gospodarczo-społecznego kraju.[61]

[60] *Dochód narodowy 1954—1955*, Warszawa 1957; *Statystyka szkolnictwa. Szkolnictwo ogólnokształcące. Opieka nad dzieckiem i młodzieżą 1956/57*, Warszawa 1958; *Statystyka inwestycji i budownictwa 1956*, Warszawa 1958; *Statystyka przemysłu*, Warszawa 1958; *Statystyka kultury 1956*, Warszawa 1958 itp.

[61] *Bibliografia wydawnictw GUS 1918—1968*, Warszawa 1968, s. 59—65.

W 1958 r. rozpoczęto wydawanie popularnego *Małego Rocznika Statystycznego*, którego celem było udostępnianie w połowie roku pierwszych syntetycznych danych statystycznych o rozwoju społeczno-gospodarczym kraju. *Rocznik* ten zawierał również przegląd międzynarodowy. Od 1959 r. *Mały Rocznik Statystyczny* był wydawany w rosyjskiej i angielskiej, a potem także francuskiej wersji językowej.

Zmiany organizacyjne w statystyce po 1956 r.

Dynamiczny rozwój prac obliczeniowych spowodował wydzielenie w 1955 r. z GUS ośrodka obliczeniowego pod nazwą Zakład Techniki Statystycznej — jako jednostki podporządkowanej Prezesowi GUS.[62] Poczynając od 1956 r. rozpoczął on prace nad modernizacją metod opracowania badań statystycznych.

W 1956 r. Główny Urząd Statystyczny przejął zadania i uprawnienia Generalnego Pełnomocnika Rządu do Spraw Powszechnej Inwentaryzacji. Utworzono wówczas Departament Statystyki Środków Trwałych, który w 1960 r. rozpoczął badanie majątku trwałego w ujęciu rodzajowym. Według stanu na koniec 1959 r. przeprowadzono powszechną inwentaryzację środków trwałych z wyceną wartości początkowej brutto, odtworzenia i stopnia zużycia według poziomu cen z 1 stycznia 1960 r.[63] Było to pierwsze tego typu masowe badanie statystyczne przeprowadzone w GUS po wojnie. Zostało zorganizowane przez dra Stanisława Róga (1908—2000), wiceprezesa GUS w latach 1958—1974 i późniejszego redaktora „Wiadomości Statystycznych" (1974—1994).[64]

W 1957 r. przekształcono bazę poligraficzną GUS w Zarząd Drukarni Zakładowej, stwarzając organizacyjne i budżetowe środki do zwiększonej działalności publikacyjnej i informacyjnej Urzędu.[65]

---

[62] J. Tomala, *XXV lat działalności Zakładu Techniki Statystycznej GUS*, „Wiadomości Statystyczne" 1979 nr 4, s. 32—35.

[63] I. Osipow, *Reorganizacja Głównego Urzędu Statystycznego*, Warszawa 1955; Z. Padowicz, *Nowa organizacja statystyki państwowej i jej nowe zadania*, „Wiadomości Statystyczne" 1962 nr 2, s. 3—8.

[64] Stanisław Róg rozpoczął pracę w GUS w 1930 r. w Biurze Spisów Ludności; w latach 1945—1948 organizował w Urzędzie statystykę przemysłową; w latach 1948—1958 pracował na stanowisku Dyrektora Departamentu Planowania w CUP; po przejściu na emeryturę w 1974 r. był przez 20 lat redaktorem naczelnym „Wiadomości Statystycznych", a w latach 1994—1999 — przewodniczącym Rady Programowej tego miesięcznika. S. Róg był autorem ponad 80 publikacji statystycznych; W. W. Łagodziński, *Róg Stanisław (1908—2000)*, [w:] *Statystycy polscy*, Warszawa 2012, s. 314—317.

[65] K. Koziczyński, *25 lat działalności Zarządu Wydawnictw Statystycznych i Drukarni*, „Wiadomości Statystyczne" 1982 nr 10, s. 31—33.

Narodowy Spis Powszechny 1960 r.

Najważniejszym badaniem GUS w okresie 1956—1969 było przeprowadzenie Narodowego Spisu Powszechnego w 1960 r. według stanu z dnia 5 na 6 grudnia. Uchwałą z dnia 8 listopada 1958 r. Rada Ministrów przyjęła ramowy zakres spisu oraz datę jego przeprowadzenia i wyznaczyła władze spisowe. Uchwała Rady Ministrów z 18 marca 1960 r. ustaliła rolę terenowych organów spisowych i zadania dla resortów współdziałających przy jego organizacji.[66] Ministerstwo Rolnictwa, Gospodarki Komunalnej oraz Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego zobowiązano do aktualizacji map administracyjnych z granicami powiatów, gmin, gromad, miast i osiedli, Ministerstwo Oświaty i Szkolnictwa Wyższego miało zapewnić udział nauczycieli, studentów i młodzieży szkolnej w przeprowadzeniu spisu, a Ministerstwo Komunikacji i Ministerstwo Łączności — przewóz formularzy i komisarzy spisowych.[67]

Rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 4 października 1960 r. Rada Ministrów nałożyła na obywateli obowiązek wzięcia udziału w spisie.

Tematyka i organizacja spisu powszechnego 1960 r. była podobna do spisu powszechnego z 1950 r. Rozszerzono jedynie zakres pytań dotyczących struktury społecznej wsi i wykształcenia ludności.[68]

Za przygotowanie i kierowanie spisem odpowiadał Prezes GUS Zygmunt Padowicz jako Generalny Komiarz Spisowy. Jego zastępcą był Czesław Kozłowski — Dyrektor Biura Spisów. Rachmistrzami spisowymi zostali głównie: pracownicy jednostek gospodarki uspołecznionej (49%), studenci i uczniowie szkół średnich (16%), rolnicy, niepracujący, gospodynie domowe (16%) i sołtysi (3%). Ogółem w spisie wzięło udział 189 513 rachmistrzów. Rachmistrzowie obwodowi bezpośrednio wykonywali czynności spisowe, a rachmistrzowie rejonowi kontrolowali wyniki ich pracy. Wszyscy oni przeszli 4—5-dniowe przeszkolenie i odprawy instruktażowe zorganizowane przez Główny Urząd Statystyczny.

Na potrzeby spisu powszechnego terenowe organy spisowe utworzyły 126 000 obwodów spisowych i ok. 30 000 rejonów spisowych. Przeciętna liczba osób w obwodzie wynosiła 250 osób.

---

[66] „Monitor Polski" 1960 Nr 33, poz. 163.

[67] *Tematyka i organizacja spisów powszechnych...*, s. 55.

[68] Z. Padowicz, *O przedmiocie i terminie najbliższego spisu powszechnego*, „Wiadomości Statystyczne" 1958 nr 1, s. 1—5; Z. Smoliński, *Wykształcenie w spisie ludności — uwagi i propozycje (na marginesie spisu 1960 r.)*, „Wiadomości Statystyczne" 1968 nr 5, s. 16—19.

Rozporządzeniem z dnia 10 listopada 1959 r. Rada Ministrów zarządziła przeprowadzenie spisu próbnego w styczniu 1960 r.[69] Objęto nim ok. 73 000 respondentów w 499 wytypowanych obwodach spisowych. W miastach i osiedlach spisano 47 000 osób (ok. 0,4% ludności miejskiej), a na wsiach — 26 000 osób (ok. 0,2% ludności wiejskiej).

W ramach kampanii promującej spis powszechny 1960 r. Główny Urząd Statystyczny wydał broszurkę informacyjną *Co każdy obywatel o spisie powszechnym wiedzieć powinien*, którą dostarczono m.in. do szkół. O stanie przygotowań do spisu informowały centralna i lokalna prasa, radio i telewizja. Plakat spisowy rozwieszono na terenie całego kraju, ponadto był pokazywany przed każdym seansem filmowym. Opakowania papierosów i zapałek zawierały nadruk informujący o spisie powszechnym. W terenie za pomocą radiowęzłów informowano ludność o celach i przebiegu spisu. Podczas obchodu przedspisowego (4 XII 1960 r.) rachmistrze pozostawiali w mieszkaniach obwieszczenia prezydiów wojewódzkich rad narodowych z odezwą do ludności, zachęcającą do udziału w spisie. Ustalali też dokładną godzinę przeprowadzenia badania. Mankamentem akcji promocyjnej spisu powszechnego 1960 r. było zwrócenie zbyt małej uwagi na problem tajemnicy statystycznej.

Właściwe czynności spisowe przeprowadzone zostały w dniach 6—12 grudnia 1960 r. Całość materiałów zebranych przez rachmistrzów na szczeblu gromady przekazywano do powiatów, skąd materiały były przesyłane do Biura Spisowego GUS, a zestawienia zbiorcze — do władz wojewódzkich. Wojewódzkie władze spisowe sporządzały na ich podstawie zestawienia zbiorcze, które przekazywały do Biura Spisowego GUS.

Już 31 stycznia 1961 r. opublikowano wstępne wyniki spisu powszechnego 1960 r. na podstawie meldunków telegraficznych. Zawierały one ogólną liczbę ludności według płci i wieku. Do końca pierwszego kwartału 1961 r. przedstawiono dane dotyczące liczby ludności Polski według płci i w podziale na trzy grupy wiekowe oraz w podziale na ludność utrzymującą się z rolnictwa i ze źródeł pozarolniczych. Podano wówczas także informacje o budynkach zamieszkanych, budynkach mieszkalnych, mieszkaniach, wyposażeniu mieszkań w podstawowe instalacje. W odniesieniu do indywidualnych gospodarstw rolnych opublikowano dane o: ogólnej powierzchni gospodarstw, powierzchni użytków rolnych, liczbie zwierząt gospodarskich oraz wyposażeniu gospodarstw w maszyny i narzędzia rolnicze.[70]

[69] Cz. Kozłowski, *Spis próbny w styczniu 1960 r.*, „Wiadomości Statystyczne" 1960 nr 1, s. 23.
[70] *Tematyka i organizacja spisów powszechnych w Polsce...*, s. 65.

W końcu 1961 r. zakończono opracowanie wyników spisu powszechnego metodą reprezentacyjną, wybierając 5% formularzy podstawowych do próby. Pełne wyniki spisu powszechnego 1960 r. opublikowano w 143 tomach publikacji jawnych i w 470 zeszytach przeznaczonych do użytku służbowego. Zawierały one ponad 21 mln informacji. Ostatnia publikacja pospisowa ukazała się w I kwartale 1966 r.

Do podstawowych wydawnictw wynikowych spisu powszechnego 1960 r. należą:

— *Ludność, mieszkania, budynki oraz gospodarstwa rolne. Wyniki wstępne* (18 zeszytów, Warszawa 1961—1962),
— *Ludność, mieszkania, budynki oraz gospodarstwa rolne. Wyniki wstępne. Wydanie II według podziału administracyjnego z dnia 1 X 1962 r.* (18 zeszytów, Warszawa 1962—1963),
— *Ludność, mieszkania, budynki oraz gospodarstwa rolne. Wyniki wstępne* (Warszawa 1961),
— *Ludność. Gospodarstwa domowe. Mieszkania. Wyniki opracowane metodą reprezentacyjną* (23 zeszyty, Warszawa 1962),
— *Ludność. Gospodarswa domowe. Wyniki ostateczne* (23 zeszyty, Warszawa 1964—1965),
— *Ludność. Dodatkowe informacje dla powiatów — miast — dzielnic* (453 zeszyty, Warszawa 1965),
— *Mieszkania. Budynki mieszkalne. Wyniki ostateczne* (23 zeszyty, Warszawa 1965—1966),
— *Indywidualne gospodarstwa rolne. Wyniki opracowane metodą reprezentacyjną* (23 zeszyty, Warszawa 1961),
— *Indywidualne gospodarstwa rolne. Wyniki ostateczne* (18 zeszytów, Warszawa 1963—1965).[71]

Ustawa o organizacji statystyki państwowej w 1962 r.

Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o organizacji statystyki państwowej znacząco rozszerzyła badania statystyczne, powołując jako organy statystyki państwowej, oprócz Głównego Urzędu Statystycznego, także wojewódzkie urzędy statystyczne, miejskie urzędy statystyczne w miastach wyłączonych z województw

[71] *Bibliografia wydawnictw Głównego Urzędu Statystycznego*, Warszawa 1968; B. Łazowska, *Bibliografia wydawnictw poufnych i służbowych Głównego Urzędu Statystycznego 1950—1988*, t. I—II, Warszawa 1998—2000.

oraz powiatowe (miejskie i dzielnicowe) inspektoraty statystyczne.[72] Terenowe organy statystyki miały za zadanie prowadzić badania statystyczne określone przez GUS. Dzięki temu rozszerzono w znaczący sposób badania regionalne w układzie wojewódzkim i powiatowym we wszystkich działach gospodarki narodowej. W szczególności terenowe organy statystyczne zajmowały się:

— prowadzeniem badań statystycznych dotyczących życia gospodarczego, społecznego i kulturalnego z uwzględnieniem wykonania planów gospodarczych, opracowania wyników badań statystycznych i ich analizy,
— przekazywaniem radom narodowym wojewódzkim i powiatowym danych statystycznych ujętych w planie opracowań i programie badań, co miało za zadanie ułatwienie bieżącego zarządzania terenowej administracji państwa,
— przekazywaniem do GUS wojewódzkich i powiatowych zestawień statystycznych,
— udzielaniem informacji urzędom, instytucjom państwowym, partiom i orgnizacjom politycznym i społecznym oraz osobom prywatnym do celów naukowych i dydaktycznych,
— opracowywaniem wydawnictw regionalnych,
— przeprowadzaniem spisów powszechnych w terenie,
— koordynacją, kontrolą i instruktażem sprawozdawczo-statystycznym, np. dla korespondentów GUS, komisarzy spisowych etc.

W skład każdego wojewódzkiego Urzędu Statystycznego (WUS) wchodziły: Oddział Opracowań Zbiorczych, Oddział Statystyki Gospodarczej, Oddział Statystyki Społecznej, Inspektorat Badań Budżetów Rodzinnych i Referat budżetowo-gospodarczy.

W skład każdego Powiatowego Inspektoratu Statystycznego (PIS) wchodziły: Referat Statystyki Gospodarczej i Referat Statystyki Społecznej. Po powstaniu w 1962 r. Wojewódzkich urzędów statystycznych szybko zorganizowano także miejskie urzędy statystyczne, w tym największy — w Warszawie.

Wojewódzkie urzędy statystyczne opracowywały informacje o wykonaniu planu i sytuacji społeczno-gospodarczej województwa, a powiatowe inspektoraty statystyczne przygotowywały kwartalne i roczne informacje o wykonaniu planu w powiecie.[73] Od 1963 r. każdy Powiatowy Inspektorat Statystyczny spo-

[72] Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. „O organizacji statystyki państwowej", „Dziennik Urzędowy" 1962 nr 10, poz. 47.
[73] Z. Padowicz, *Nowa organizacja statystyki państwowej i jej nowe zadania*, „Wiadomości Statystyczne" 1962 nr 2, s. 3—8.

rządzał karty statystyczne miast i osiedli. Karty te dotyczyły 17 tematów wiodących, takich jak przykładowo: stan, ruch naturalny i wędrówkowy ludności, przemysł i rzemiosło, budynki mieszkalne, użytkowanie gruntów, powierzchnia zasiewów, handel detaliczny, zakłady gastronomiczne, wodociągi i kanalizacja. Karty statystyczne miast i osiedli gromadziły dane w retrospekcji do 1960 r. Na podstawie tych danych wydawane były powiatowe roczniki statystyczne (w połowie powiatów) oraz wojewódzkie roczniki statystyczne (we wszystkich województwach).

W pracach prowadzonych przez terenowe organy statystyki pomocna była sieć korespondentów rolnych (w 1965 r. liczyła ona 5 500 osób), a także powołana w 1969 r. sieć korespondentów miejskich do badania takich zjawisk, jak: zaopatrzenie, handel, komunikacja w miastach.

Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o organizacji statystyki państwowej zmieniła w istotny sposób organizację i zadania statystyki państwowej, powodując zmiany w strukturze Głównego Urzędu Statystycznego. Nowy statut organizacyjny Urzędu ustanowił następujące komórki GUS: Gabinet Prezesa, Departament Opracowań Zbiorczych i Informacji, Departament Bilansów Gospodarki Narodowej, Departament Statystyki Przemysłu, Departament Statystyki Rolnictwa i Leśnictwa, Departament Statystyki Inwestycji i Budownictwa, Departament Statystyki Transportu i Łączności, Departament Statystyki Obrotu i Cen, Departament Statystyki Zaopatrzenia Materiałowo-Technicznego, Departament Statystyki Środków Trwałych, Departament Statystyki Oświaty i Kultury, Departament Statystyki Ludności i Badań Demograficznych, Departament Statystyki Warunków Bytu, Departament Terenowych Organów Statystycznych, Departament Kadr i Szkolenia, Biuro Koordynacji Sprawozdawczości Statystycznej, Biuro Spisów, Biuro do Spraw Mechanizacji Prac Statystycznych, Inspektorat Główny Państwowej Inspekcji Plonów, Zarząd Budżetowo-Gospodarczy i Zarząd Drukarni Zakładowej.

Zmiany organizacyjne w GUS po 1965 r.

Ważniejsze zmiany w tej strukturze organizacyjnej GUS nastąpiły w latach 1965 i 1966, kiedy to połączono np. statystykę inwestycji ze statystyką środków trwałych, utworzono odrębny depatament statystyki budownictwa oraz gospodarki komunalnej i mieszkaniowej a także nowe wydziały zajmujące się statystyką usług, nauki i postępu technicznego. Powstał wówczas również Departament Statystyki Międzynarodowej i Współpracy z Zagranicą.

W 1965 r. utworzono Zakład Badań Statystyczno-Ekonomicznych GUS, który prowadził ważne, szczegółowe, wielosektorowe i porównawcze badania naukowe.[74]

W 1967 r. powstała w statystyce państwowej odrębna jednostka do zarządzania informatyką pod nazwą — Zarząd Mechanizacji i Automatyzacji Opracowań Statystycznych (ZMiAOS).[75] Zarządowi temu podporządkowane zostały Zakład Techniki Statystycznej (ZTS) i Wojewódzkie Stacje Techniki Statystycznej oraz utworzony 1 lipca 1967 r. Ośrodek Elektroniczny GUS.

W 1968 r. wydzielono ze struktur GUS Bibliotekę, tworząc Centralną Bibliotekę Statystyczną jako bibliotekę naukową na prawach jednostki podporządkowanej Prezesowi Urzędu.[76] W tymże roku powstał w Urzędzie Centralny Ośrodek ds. Jednolitego Systemu Ewidencji i Statystyki Gospodarczej.

Zakład Badań Statystyczno-Ekonomicznych GUS

Zakład Badań Statystyczno-Ekonomicznych GUS powołany do życia przez Prezesa GUS Wincentego Kawalca 28 grudnia 1965 r. prowadził prace badawcze w zakresie: bilansów gospodarki narodowej, regionalnego zróżnicowania dochodu narodowego, indeksów ekonomicznych, analizy i oceny rozwoju społecznego i zastosowania metod matematycznych. W drugiej połowie lat sześćdziesiątych i na początku lat siedemdziesiątych XX w. ZBSE przeprowadziło także porównania ważniejszych wskaźników rozwoju krajów w skali międzynarodowej. Miało to ogromne znaczenie dla podniesienia poziomu metodologii tych badań. Pierwsze porównania dotyczyły Polski, Czechosłowacji, Bułgarii i NRD, a następnie dokonano porównań pomiędzy Polską a Austrią i między Polską a Francją, Belgią, Szwecją, Finlandią i Japonią.[77] Przeprowadzono też porównanie spożycia i cen między Warszawą i Paryżem.

---

[74] E. Krzeczkowska, *Główne kierunki prac Zakładu Badań Statystyczno-Ekonomicznych. Z obrad Naukowej Rady Statystycznej*, „Wiadomości Statystyczne" 1966 nr 8, s. 6—8.

[75] Była to decyzja Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów nr 117/1967 z dnia 24 maja 1967 r.

[76] B. Łazowska, *90 lat Biblioteki GUS w służbie statystyki polskiej — misja, ludzie, zadania*, Warszawa 2009.

[77] *Bułgaria — Polska. Niektóre dane porównawcze w zakresie rozwoju społeczno-gospodarczego* (Warszawa 1966), *Czechosłowacja. Dane porównawcze z Polską* (Warszawa 1966), *Niemiecka Republika Demokratyczna — Polska. Niektóre dane porównawcze w zakresie rozwoju społeczno-gospodarczego* (Warszawa 1966), *Węgry. Dane porównawcze z Polską* (Warszawa 1966), *Niektóre dane porównawcze o rozwoju społeczno-gospodarczyn Francji i Polski* (Warszawa 1967), *Ważniejsze dane statystyczne o Japonii oraz niektóre dane porównawcze z Polską* (Warszawa 1967), *Austria — Polska. Wybrane dane statystyczne* (Warszawa 1972), *Francja — Polska. Wybrane dane porównawcze* (Warszawa 1972), *Jugosławia — Polska. Wybrane dane porównawcze* (Warszawa 1972), *Szwecja — Polska.Wybrane dane porównawcze* (Warszawa 1972), *Belgia-Polska.Wybrane dane porównawcze* (Warszawa 1973), *Finlandia — Polska. Wybrane dane porównawcze* (Warszawa 1973).

Dzięki pracom Zakładu Badań Statystyczno-Ekonomicznych GUS Polska zaczęła uczestniczyć w wielostronnych porównaniach dochodu narodowego w projekcie ICP ONZ. Te prace zaowocowały realną bazą porównawczą między Polską a krajami z gospodarką rynkową, w szczególności w odniesieniu do szacowania poziomu produkcji i siły nabywczej złotego.

W ZBSE wydano m.in. obszerne publikacje *Polska wśród krajów europejskich 1950—1970* (Warszawa 1970) i *Gospodarka Polski na tle wybranych krajów europejskich* (Warszawa 1971). W tej ostatniej porównaniami objęto: Czechosłowację, Jugosławię, NRD i Węgry oraz Austrię, Francję, Norwegię, Wielką Brytanię i Włochy, a w zakresie wybranych kategorii także — Danię i Holandię.

Zakład Badań Statystyczno-Ekonomicznych prowadził także szerokie badania w zakresie statystyki teoretycznej i stosowanej, ekonometrii, modelowania ekonomicznego, rachunków narodowych, ekonomii regionów i analiz polityki gospodarczej.[78] Wykonywał ekspertyzy dla centralnych urzędów administracji państwowej, jak np. Ministerstwo Finansów, Ministerstwo Gospodarki, Rządowe Centrum Studiów Strategicznych.[79]

Dyrektorem ZBSE była od 1 września 1966 r. do 1 stycznia 1981 r. dr Eugenia Krzeczkowska, pełniąca od 1955 r. funcję członka Kolegium GUS i przewodniczącej Komitetu Redakcyjnego GUS (do 1981 r.).[80] Krzeczkowska uczestniczyła m.in. w pracach Konferencji Statystyków Europejskiej Komisji Gospodarczej w grupie ekspertów zajmujących się bilansami gospodarki narodowej oraz powiązaniami systemu stosowanego w krajach socjalistycznych (MPS) i kapitalistycznych (SNA). Kierowała pracami metodologicznymi, które umożliwiły prace nad porównaniami krajów o różnych systemach społeczno-gospodarczych. Eugenia Krzeczkowska była inicjatorką i współautorką badań dotyczących produk-

[78] Do ważniejszych prac ZBSE z tego zakresu należały*: Tablice minimalnej liczebności próbki i wielkości przedziałów ufności (metoda reprezentacyjna)* (Warszawa 1967), *Wybrane problemy prognoz statystycznych: seminarium 18—19 IV 1969* (Warszawa 1969), *Zasady konstrukcji indeksów cen towarów i usług nabywanych przez ludność* (Warszawa 1976), *Dochód narodowy Polski 1955—1960* (Warszawa 1962), *Rocznik Dochodu Narodowego 1955—1968* (Warszawa 1969), *Podstawowe wskaźniki energetyki światowej* (Warszawa 1968), *Wybrane dane o rozwoju rolnictwa: świat, regiony, grupy krajów, wybrane kraje* (Warszawa 1968).

[79] ZBSE GUS i PAN został postawiony w stan likwidacji Zarządzeniem nr 5 Prezesa GUS z 26 kwietnia 2004 r., Dz. Urz. GUS nr 4, poz. 22.

[80] B. Łazowska, *Krzeczkowska Eugenia (1919—1995)*, [w:] *Statystycy polscy*, Warszawa 2012, s. 173—177.

tu narodowego, poziomu cen, przepływów międzygałęziowych, struktury spożycia etc.[81]

Prezes GUS Wincenty Kawalec

22 marca 1965 r. na stanowisko Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego powołany został dr Wincenty Kawalec, który rok później uzyskał habilitację, a w 1970 r. tytuł profesora ekonomii w Szkole Głównej Planowania i Statystyki. Funcję tę pełnił przez siedem lat, tj. do 29 marca 1972 r., kiedy powołano go na stanowisko Ministra Pracy i Polityki Socjalnej.

Wincenty Kawalec dał się poznać jako świetny organizator i popularyzator statystyki. Zwiększono wówczas w znaczący sposób liczbę badań i publikacji Urzędu, a rola GUS znacząco wzrosła.[82] Wincenty Kawalec rozszerzył znacząco system udostępniania informacji, stworzył system statystyki regionalnej, poprawił system kształcenia kadr statystyki i pogłębił podstawy naukowe badań statystycznych. Rozwinął i unowocześnił bazę techniczną statystyki. Z inicjatywy Wincentego Kawalca uruchomiono w Szkole Głównej Planowania i Statystyki studia podyplomowe statystyki. Wybudowano także Ośrodek Szkolenia Kadr w Jachrance k. Warszawy.

Skrócony został czas wydawania publikacji zbiorczych (*Mały Rocznik Statystyczny* ukazywał się w połowie marca, a *Rocznik Statystyczny* — 1 października (o 40 dni wcześniej niż poprzednio). Z początkiem 1966 r. Wincenty Kawalec wprowadził system informacji operatywnych dekadowych, miesięcznych oraz kwartalnych, zawierających nie tylko dane liczbowe, ale i komentarze opisowe. Zaczęły ukazywać się opracowania bilansowe dotyczące: siły roboczej, dochodów pieniężnych i wydatków ludności, podstawowych produktów roślinnych i zwierzęcych. Rozszerzono opracowania charakteryzujące postęp techniczny, koszty produkcji, usługi dla ludności, zapasy, wykorzystanie środków trwałych. W GUS za-

[81] E. Krzeczkowska, L. Zienkowski, *Produkt narodowy i poziom cen* (Warszawa 1965), E. Krzeczkowska (red.), *Rozwój regionalny Polski w świetle badania dochodu narodowego* (Warszawa 1973), tejże, *Międzynarodowe porównanie struktury spożycia* (Warszawa 1974), tejże, *W sprawie syntetycznego wskaźnika stopy życiowej*, „Wiadomości Statystyczne" 1970 nr 2.

[82] Wincenty Kawalec (1914—1991) — ekonomista, polityk; należał do PPS, a następnie do PZPR; po II wojnie światowej pracował w Wojewódzkiej Komisji Planowania, w 1951 r. został dyrektorem Wojewódzkiej Rady Narodowej w Kielcach, w latach 1953—1963 był dyrektorem departamentu, a następnie Zespołu Gospodarki Terenowej Komisji Planowania przy Radzie Ministrów; w latach 1963—1965 pracował na uczelni (SGPiS), 1965—1972 — jako Prezes GUS, w latach 1972—1974 pełnił funkcję Ministra Pracy i Polityki Społecznej, po czym przeszedł na emeryturę.

częto prowadzić nowe badania: nowoczesności wyrobów, efektywności nakładów inwestycyjnych, długości cyklów inwestycyjnych oraz badanie cen nowości.

Na polecenie Wincentego Kawalca uruchomiono specjalną serię wydawnictw analizujących wyniki badań społecznych, w tym nowoczesne opracowania o charakterze socjologiczno-statystycznym. Wzbogacono znacząco treść roczników branżowych GUS i rozszerzono serie: „Statystyka Regionalna", „Studia i Prace Statystyczne", „Zeszyty Metodologiczne".

Wiele uwagi Wincenty Kawalec poświęcił zwiększeniu aktywności polskich statystyków na arenie międzynarodowej (udział w konferencjach naukowych, organizowanie bezpośredniej wymiany doświadczeń międzynarodowych). Konferencja Statystyków Europejskich (organ Europejskiej Komisji Gospodarczej ONZ) wybrała go — w uznaniu zług prof. Wincentego Kawalca — na stanowisko wiceprzewodniczącego KSE (w latach 1970—1971).[83]

Do najważniejszych prac naukowych prof. Wincentego Kawalca należały publikacje *Wybrane problemy struktury przestrzennej przemysłu* (Warszawa 1970) i *Statystyka regionalna na tle systemu statystyki państwowej* (Warszawa 1972).

Naukowa Rada Statystyczna

Ważnym wydarzeniem było rozpoczęcie pracy 11 lutego 1966 r. przez Naukową Radę Statystyczną. W jej skład wchodziło 35 członków, którzy reprezentowali życie naukowe i gospodarcze. Byli oni powoływani przez Prezesa GUS po zaakceptowaniu przez Prezesa Rady Ministrów. Pierwsza Naukowa Rada Statystyczna działała pod przewodnictwem Prezesa GUS Wincentego Kawalca, a jej zadaniem było doradzanie i opiniowanie statystycznych prac badawczych. W szczególności Naukowa Rada Statystyczna zajmowała stanowisko na takie tematy, jak: ujednolicenie i uproszczenie sprawozdawczości, tematyka, zakres i metodologia badań statystycznych, stosowanie metod matematycznych, banki i bazy danych, system informacji i publikacji GUS i program badań statystycznych na dany rok.[84]

Działalność publikacyjno-informacyjna GUS

Kierowany w latach 1957—1981 przez Eugenię Krzeczkowską Komitet Redakcyjny GUS z inicjatywy Prezesa prof. Wincentego Kawalca przeprowadził

[83] T. Walczak, *Kawalec Wincenty (1914—1991)*, [w:] *Statystycy polscy*, Warszawa 2012, s. 144—150.
[84] *Program prac zespołów Naukowej Rady Statystycznej na lata 1966—1970*, Warszawa 1967.

w 1966 r. zasadniczą reformę polityki informacyjnej Urzędu.[85] Działalność wydawniczą uznano za ważny czynnik inspirujący podejmowanie nowych badań. Program prac Komitetu Redakcyjnego GUS zakładał wszechstronny rozwój publikacji ogólnodostępnych adresowanych do wszystkich odbiorców i rozwinięcie oraz uporządkowanie i dostosowanie do potrzeb władz różnych szczebli systemu bieżących informacji statystycznych o sytuacji społeczno-gospodarczej kraju i wykonaniu planów gospodarczych. Miał na celu ułatwienie podejmowania strategicznych decyzji dotyczących rozwoju Polski.

Przede wszystkim utworzono nową serię „Roczniki Branżowe", w skład której wchodziły: *Rocznik Statystyki Handlu Zagranicznego 1965*, *Rolniczy Rocznik Statystyczny 1945—1966*, *Rocznik Statystyczny Przemysłu 1945—1965*, *Rocznik Dochodu Narodowego 1960—1965*, *Rocznik Statystyczny Gospodarki Mieszkaniowej i Komunalnej 1965*, *Rocznik Statystyczny Szkolnictwa 1944/45—1966/67*, *Rocznik Statystyczny Transportu 1945—1966*. „Roczniki Branżowe" były kompleksowymi publikacjami statystycznymi poświęconymi poszczególnym działom gospodarki oraz życiu społecznemu, w których ważniejsze dane podawano w przekrojach terytorialnych z szeroką retrospekcją.

W nowej serii „Statystyka regionalna" publikowano rozwój regionów kraju według działów gospodarki narodowej w przekrojach terytorialnych. W serii tej opublikowano m.in. takie prace, jak: *Rozwój społeczno-gospodarczy wsi*, *Ziemie Zachodnie i Północne w liczbach*, *Nakłady inwestycyjne według powiatów w latach 1961—1965*, *Statystyka miast i osiedli 1945—1965*, *Przekroje terenowe 1945—1965*.[86]

W zapoczątkowanej w 1966 r. serii „Statystyka Międzynarodowa" ukazywał się przede wszystkim *Rocznik Statystyki Międzynarodowej*, a w serii „Studia i Prace Statystyczne" publikowano analityczne społeczno-demograficzne prace, takie jak: *Ludność Polski w latach 1945—1965, Małżeństwa w latach 1960—1965, Polskie tablice wymieralności 1963—1965 według województw, Spożycie alkoholu w Polsce w latach 1960—1965 oraz porównania z niektórymi krajami*.[87]

---

[85] W 1966 r. dotychczasowy Komitet Wydawniczy GUS zmienił nazwę na Komitet Redakcyjny; R. Olszewska, *Ogólne kierunki rozwoju prac wydawniczych w latach 1969—1975*, „Wiadomości Statystyczne" 1968 nr 12, s. 21—22.

[86] *Rozwój społeczno-gospodarczy wsi*, Warszawa 1965; *Ziemie Zachodnie i Północne w liczbach*, Warszawa 1966; *Nakłady inwestycyjne według powiatów w latach 1961—1965*, Warszawa 1966; *Statystyka miast i osiedli 1945—1965*, Warszawa 1967; *Przekroje terenowe 1945—1965;* Warszawa 1967.

[87] *Ludność Polski w latach 1945—1965,* Warszawa 1966*; Małżeństwa w latach 1960—1965,* Warszawa 1967; *Polskie tablice wymieralności 1963—1965 według województw*, Warszawa 1967; *Spożycie alkoholu w Polsce w latach 1960—1965 oraz porównania z niektórymi krajami*, Warszawa 1966.

Ciekawą nową serią GUS były również „Zeszyty Metodologiczne. Materiały Pomocnicze". Wydano w niej m.in.: *Klasyfikację rodzajową środków trwałych, Tablice minimalnej liczebności próbki i wielkości przedziałów ufności (metoda reprezentacyjna), Klasyfikację gospodarki narodowej, Metodologię statystycznych bilansów siły roboczej.*[88]

Bardzo wartościową serią zapoczątkowaną w 1966 r. była „Statystyka Polski — Materiały Statystyczne". Ukazywały się w niej analityczne, syntetyczne opracowania z wielu dziedzin statystyki gospodarczej, społecznej i demografii. Do ważniejszych opracowań tej serii można zaliczyć następujące prace GUS:

— *Statystyka przemysłu 1964 oraz wstępne dane za rok 1964* (Warszawa 1966),
— *Poziom wykształcenia zatrudnionych w gospodarce uspołecznionej* (Warszawa 1966),
— *Statystyka szkolnictwa. Szkolnictwo ogólnokształcące. Opieka nad dzieckiem i młodzieżą 1964/65 i 1965/66* (Warszawa 1966),
— *Statystyka inwestycji 1965* (Warszawa 1966),
— *Użytkowanie gruntów, powierzchnia zasiewów i zwierzęta gospodarskie 1965* (Warszawa 1966),
— *Statystyka ruchu naturalnego ludności 1965 r.* (Warszawa 1966),
— *Statystyka ruchu naturalnego ludności 1963—1965* (Warszawa 1966).
— *Budżety rodzin pracowników zatrudnionych w gospodarce uspołecznionej poza rolnictwem i leśnictwem 1963—1965* (Warszawa 1967),
— *Statystyka łączności 1966* (Warszawa 1967).

W wyniku wprowadzonych zmian ukształtowały się w drugiej połowie lat 60. XX wieku następujące serie wydawnicze GUS:

I. Publikacje otwarte nieperiodyczne:
— Publikacje zbiorcze,
— Roczniki Branżowe,
— Statystyka Polski — Materiały Statystyczne,
— Studia i Prace Statystyczne,
— Statystyka Regionalna,
— Masowe Badania Statystyczne,
— Statystyka Międzynarodowa,

[88] *Klasyfikacja rodzajowa środków trwałych*, Warszawa 1966*; Tablice minimalnej liczebności próbki i wielkości przedziałów ufności (metoda reprezentacyjna)*, Warszawa 1967; *Klasyfikacja gospodarki narodowej, Metodologia statystycznych bilansów siły roboczej*, Warszawa 1967.

— Zeszyty Metodologiczne — Materiały Pomocnicze,
— Biblioteka Wiadomości Statystycznych.

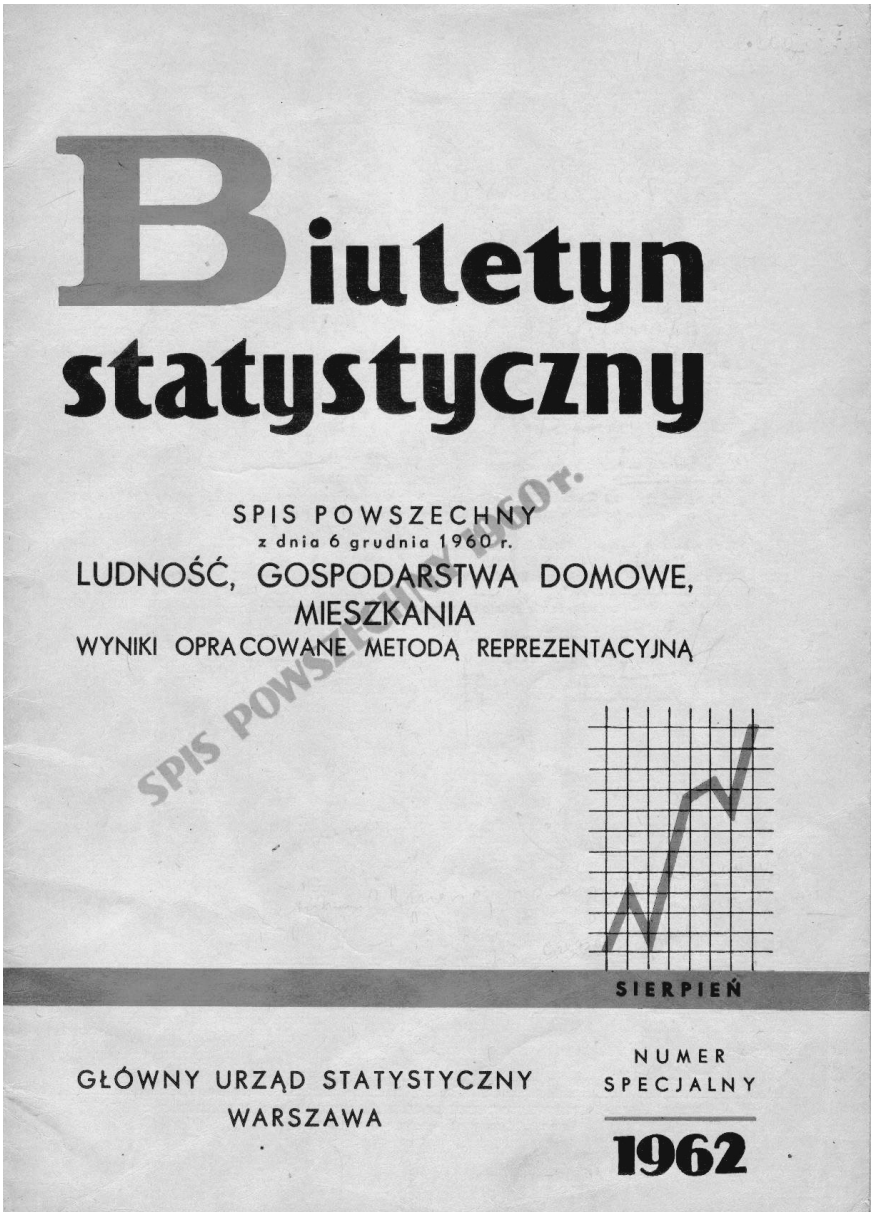

Biuletyn Statystyczny GUS z wynikami spisu powszechnego ludności z 1960 r.

II. Publikacje otwarte periodyczne:
— miesięczniki,
— kwartalniki.

III. Publikacje wewnętrzne (do użytku służbowego i poufne):
— miesięczniki i kwartalniki,
— roczniki i półroczniki.

IV. Publikacje operatywne (zbiorcze i branżowe).

Na początku 1966 r. powstał nowy miesięcznik „Statystyk Terenowy" oraz kwartalnik „Biuletyn Statystyki Międzynarodowej". W 1967 r. redakcja „Wiadomości Statystycznych" zapoczątkowała nową popularną serię wydawniczą pod tytułem „Biblioteka Wiadomości Statystycznych". W serii tej publikowano głównie materiały z sympozjów, seminariów naukowych i narad poświęconych wybranym problemom statystyki. W końcu lat 60. XX wieku zaczęto też publikować *Szkolny Rocznik Statystyczny* przeznaczony dla uczniów klas V—VIII szkół podstawowych.[89]

W 1970 r. wydany został monumentalny *Atlas statystyczny* GUS, jedyny po II wojnie światowej, nawiązujący w formie i treści do *Atlasu Statystycznego Rzeczypospolitej Polskiej* z 1930 r.

Prowadzenie tak szerokiej po 1965 r. działalności wydawniczej było możliwe dzięki utworzeniu w 1966 r. Departamentu Wydawnictw pod kierunkiem Andrzeja Junaka, w którym pracowało sprawne grono redaktorów merytorycznych, technicznych i grafików.[90]

W 1968 r. Główny Urząd Statystyczny powołał też do życia komisję historyczną, której zadaniem było opracowanie materiałów statystycznych z okresu okupacji hitlerowskiej w Polsce. Komisja ta wydała kilka ważnych zeszytów statystyczno-historycznych, takich jak: *Ceny detaliczne i koszty żywności w b. Generalnym Gubernatorstwie w latach 1941—1944, Ceny wolnorynkowe płacone producentom rolnym w b. Generalnym Gubernatorstwie w latach 1940—1944, Polskie szkolnictwo powszechne w okresie okupacji hitlerowskiej — powiaty Łęczyca, Łuków, Nowy Targ, Sochaczew, Sokółka, Suwałki; Spis zakładów działalności gospodarczej w b. Generalnym Guberna-*

[89] Po kilku latach przestano wydawać *Szkolny Rocznik Statystyczny* ze względu na oszczędności budżetowe.

[90] R. Czyżowa, *Ważniejsze nowe badania statystyczne w latach 1966—1970*, Warszawa, 1971.

torstwie 15 X 1941, Statystyka małżeństw w b. Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939—1943, Statystyka urodzeń w b. Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939—1943.[91]

Niejawna część pracy GUS

Znaczna część opracowań Głównego Urzędu Statystycznego z lat 60. XX wieku miała charakter poufny lub była przeznaczona tylko do użytku wewnętrznego. W latach 1966—1970 liczba tego typu wydawnictw rocznie wahała się od 140 do 230 tytułów. Były one przeznaczone dla różnych szczebli władz partyjnych i państwowych oraz dla resortów gospodarczych. Zachowały się w całości jedynie w Centralnej Bibliotece Statystycznej im. Stefana Szulca. Wśród ukrytych dla społeczeństwa opracowań z lat 1956—1970 jest wiele perełek statystycznych, takich jak przykładowo:

— *Spis przemysłowy 1965 roku* (46 zeszytów, Warszawa 1967—1968),
— *Spis kadrowy 1968 roku* (73 zeszyty, Warszawa 1969—1970),
— *Gospodarka materiałowa w latach 1955—1960: bilanse sprawozdawcze ważniejszych surowców, materiałów, paliw i energii w układzie organizacyjnym* (Warszawa 1961),
— *Statystyka pracy 1955—1960* (Warszawa 1962),
— *Dochód narodowy Polski: produkcja czysta, spożycie i akumulacja dóbr materialnych według województw w 1965 r.: szacunek* (Warszawa 1967),
— *Zatrudnienie według działów gospodarki narodowej z wydzieleniem pracowników administracyjno-biurowych: Polska w tym m.st. Warszawa 1955—1966* (Warszawa 1967),
— *Rentowność przedsiębiorstw przemysłu uspołecznionego w latach 1966—1968* (Warszawa 1969).

Publikacje te są dowodem na szerokie prace analityczno-statystyczne GUS prowadzone we wszystkich dziedzinach gospodarki i polityki społecznej, których wyniki były przekazywane elicie władzy, nie były zaś dostępne szerokiemu gro-

[91] *Ceny detaliczne i koszty żywności w b. Generalnym Gubernatorstwie w latach 1941—1944* (Warszawa 1971); *Ceny wolnorynkowe płacone producentom rolnym w b. Generalnym Gubernatorstwie w latach 1940—1944* (Warszawa 1969); *Polskie szkolnictwo powszechne w okresie okupacji hitlerowskiej: powiaty Łęczyca, Łuków, Nowy Targ, Sochaczew, Sokółka, Suwałki* (Warszawa 1969); *Spis zakładów działalności gospodarczej w b. Generalnym Gubernatorstwie 15 X 1941* (Warszawa 1969); *Statystyka małżeństw w b. Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939—1943* (Warszawa 1971); *Statystyka urodzeń w b. Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939—1943* (Warszawa 1970).

nu użytkowników aż do 1989 r., kiedy to zostały odtajnione decyzją ówczesnego Prezesa GUS Franciszka Kubiczka.[92]

Szczególe miejsce wśród wydawnictw poufnych zajmowały tzw. publikacje operatywne, opracowywane przez GUS od połowy 1965 r. w liczbie kilku—kilkunastu egzemplarzy. Zawierały one — przeznaczone dla Rady Ministrów — informacje zbiorcze o stanie realizacji ważniejszych zadań gospodarczych i były wydawane 6. dnia roboczego każdego miesiąca. W 1969 r. powołano specjalny Departament Informacji i Analiz Statystycznych pod kierunkiem Adama Machnowskiego, który prowadził tę szczególną produkcję statystyczną.

Budowa sieci obliczeniowej w statystyce publicznej

W latach 1961—1970 rozbudowano znacząco sieć obliczeniową GUS i zbudowano od podstaw sieć obliczeniową w Wojewódzkich Urzędach Statystycznych. W 1961 r. w Katowicach zbudowano pierwszą wojewódzką stację techniki statystycznej, od 1963 r. tworzono oddziały obliczeniowe w pozostałych województwach. Każda zbudowana sekcja małej i średniej mechanizacji posiadała 2—3 maszyny księgujące oraz rachunkowe.[93] Do 1968 r. utworzono we wszystkich województwach ośrodki obliczeniowe nazywane od 1 stycznia 1965 r. Wojewódzkimi Stacjami Techniki Statystycznej i podporządkowane dyrektorom WUS. Poza tym we wszystkich województwach powstawały oddziały poligraficzne urzędów statystycznych, a duży ośrodek poligraficzny zbudowano w Radomiu. Pełnił on funkcję zapasowego zakładu poligraficznego GUS.[94]

Zorganizowane w latach 1961—1968 przez ZTS wojewódzkie stacje techniki obliczeniowej w 17 województwach wyposażone były w radzieckie maszyny licząco-analityczne (MLA). W 1966 r. wszystkie województwa włączono do sieci teleksowej. Utworzone w latach 1963—1968 sekcje małej i średniej mechanizacji oraz wojewódzkie stacje techniki statystycznej w Białymstoku, Bydgoszczy,

[92] Zarządzenie nr 26 z dnia 10 kwietnia 1989 r. w sprawie zniesienia niektórych klauzul ograniczających dostęp do informacji statystycznych; Zarządzenie nr 40 z dnia 31 maja 1989 r. w sprawie ograniczenia rodzajów wiadomości statystycznych stanowiących tajemnicę służbową i państwową; B. Łazowska, *Bibliografia wydawnictw poufnych i służbowych Głównego Urzędu Statystycznego 1950—1988*, t. I—II (Warszawa 1998, 2000).

[93] Pierwszy utworzony w 1961 r. Oddział Wojewódzkiego Zakładu Techniki Statystycznej w Katowicach został wyposażony w 9 dziurkarek perforowanych, 4 sprawdzarki, 4 sortery, 3 tabulatory oraz w maszyny czterodziałaniowe i sumatory.

[94] T. Walczak, *Informatyczne aspekty rozwoju statystyki w 35-leciu Polski Ludowej*, „Wiadomości Statystyczne" 1979 nr 7, s. 1—5.

Gdańsku, Kielcach, Krakowie, Lublinie, Olsztynie, Opolu, Poznaniu, Rzeszowie, Szczecinie, Warszawie, Wrocławiu i Zielonej Górze wyposażono w wielolicznikowe maszyny księgujące ASCOTA 170 oraz maszyny licząco-analityczne produkcji ZSRR i NRD (SAM i SOEMTRON).

W 1967 r. został utworzony Zarząd Mechanizacji i Automatyzacji Opracowań Statystycznych (ZMiAOS) oraz Ośrodek Elektroniczny w Warszawie, który miał do dyspozycji pierwszy komputer firmy ICT 1905 z Wielkiej Brytanii. Zakupiony w 1967 r. komputer był wówczas najszybszy i najnowocześniejszy w Europie. Kilka lat później polski przemysł komputerowy zastosował system oprogramowania maszyn roboczych ICL 1900 w polskich komputerach Odra 1300. Dzięki temu można było stosować oba typy komputerów równolegle.[95]

Narodowy Spis Powszechny 1970 r.

Narodowy Spis Powszechny 1970 r. został przeprowadzony przez GUS w grudniu 1970 r. według stanu o północy z 7 na 8 grudnia. Objął swym zakresem następujące tematy badawcze: spis ludności, spis mieszkań, budynków zamieszkanych, indywidualnych gospodarstw rolnych i spis budynków gospodarczych w indywidualnych gospodarstwach rolnych. Był to najszerzej przeprowadzony spis powojenny. Z tego względu przeprowadzono go w dwóch terminach — spis budynków gospodarczych w indywidualnych gospodarstwach rolnych przeprowadzono łącznie z corocznym spisem rolniczym w czerwcu 1970 r., a spis ludności, mieszkań i budynków mieszkalnych oraz indywidualnych gospodarstw rolnych przeprowadzono w grudniu 1970 r.[96]

Datę i ramowy zakres oraz organizację spisu powszechnego ustaliła Rada Ministrów w uchwale nr 387 z dnia 13 grudnia 1966 r. Zobowiązała ona Ministra Gospodarki Komunalnej do uporządkowania nazewnictwa ulic i numeracji nieruchomości. W dniu 29 lipca 1968 r. Rada Ministrów uchwałą nr 242 ustaliła sposób podziału kraju na stałe rejony statystyczne i obwody spisowe oraz zdecydowała o przeprowadzeniu spisu próbnego. W październiku 1969 r. Prezydium Rządu podjęło uchwałę precyzującą szczegółowy zakres spisu powszechnego, środki zabezpieczające jego przeprowadzenie oraz opracowanie i ogłoszenie wyników.[97] W tym samym czasie Rada Ministrów zdecydowała

[95] Zob. szerzej: B. Łazowska, *Zmiany technologiczne w pracy Głównego Urzędu Statystycznego (1918—2013)*, „Wiadomości Statystyczne" 2013 nr 8, s. 6—18.

[96] T. Dłuska, *Tematyka i niektóre problemy metodologiczne powszechnego spisu ludności 1970 r.*, „Wiadomości Statystyczne" 1969 nr 1, s. 16—18 i nr 3, s. 26—28.

[97] Uchwała nr 20 Prezydium Rządu z dn. 21 października 1969 r.

też o konieczności utworzenia biur spisowych i sprecyzowała sposób delegowania przez jednostki gospodarki uspołecznionej rachmistrzów spisowych.[98]

Ramowy projekt tematyki spisu powszechnego przygotowało Biuro Spisów GUS. Został on poddany szerokiej dyskusji w resortach, na posiedzeniach Naukowej Rady Statystycznej oraz w specjalnej 33-osobowej Programowej Komisji Spisowej, w skład której wchodzili przedstawiciele Komisji Planowania przy Radzie Ministrów, Ministerstwa Budownictwa i Materiałów Budowlanych, Ministerstwa Obrony Narodowej, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Urzędu Rady Ministrów, Komitetu Pracy i Płac, Polskiej Akademii Nauk, Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, prezydiów Wojewódzkich Rad Narodowych, Wojewódzkich Komisji Planowania Gospodarczego, CSR „Samopomocy Chłopskiej", Państwowego Zakładu Ubezpieczeń, wyższych uczelni i instytutów naukowych.

Zakres tematyczny spisu został znacznie wzbogacony w stosunku do spisu powszechnego 1960 r. o takie zagadnienia, jak:
— pytanie o miejsce urodzenia,
— pytanie o kierunek wykształcenia,
— zespół pytań o dzietność kobiet,
— pytanie o powierzchnię mieszkań i instalacje w mieszkaniu,
— pytanie o budynki i pomieszczenia gospodarskie (rodzaj, powierzchnia, wiek, materiał ścian i pokrycia),
— ustalenie w ramach prac przygotowawczych do spisu powierzchni niezamieszkanych zasobów mieszkaniowych.[99]

Generalnym Komisarzem Spisowym był Prezes GUS prof. dr Wincenty Kawalec, a jego zastępcami: Henryk Białczyński — dyrektor generalny GUS i Czesław Kozłowski — dyrektor Biura Spisów.

W październiku 1970 r. do przeprowadzenia spisu utworzono okręgowe biura spisowe, które rozwiązano do końca stycznia 1971 r. W wojewódzkich biurach spisowych pracowało od 6 do 32 osób, w powiatowych biurach spisowych — od 3 do 18 osób, a w miejskich i gromadzkich biurach spisowych — od 2 do 7 osób. Terenowe biura spisowe zajmowały się:
— nadzorowaniem porządkowania nazewnictwa ulic i numeracji nieruchomości,
— sporządzaniem i aktualizacją wykazów nieruchomości i gospodarstw rolnych,
— przygotowaniem dokumentacji podziału na obwody spisowe i rejony statystyczne,

[98] Uchwała Rady Ministrów nr 194 z dn. 21 października 1969 r.
[99] *Tematyka i organizacja spisów powszechnych...*, s. 70.

— rozprowadzeniem druków spisowych,
— powołaniem i przeszkoleniem rachmistrzów,
— nadzorem nad przebiegiem spisu i załatwianiem reklamacji,
— przyjęciem, kontrolą i przesłaniem materiałów spisowych do Biura Spisów GUS,
— wykonaniem prac pospisowych.

Bezpośredni udział w spisie powszechnym wzięło udział 240 000 rachmistrzów. W październiku i listopadzie 1970 r. zostali przeszkoleni przez GUS zarówno członkowie terenowych biur spisowych, jak i wszyscy komisarze spisowi.

W grudniu 1968 r. przeprowadzono spis próbny w 1248 obwodach spisowych, obejmujący 253 000 osób, 63 000 mieszkań i 22 300 indywidualnych gospodarstw rolnych.

Poza tym przed Narodowym Spisem Powszechnym 1970 r. przeprowadzono szeroką popularyzację tego badania. W radiu, telewizji, centralnej i lokalnej prasie ukazywały się różnorodne materiały informujące o celach i zadaniach spisu. Przed seansami kinowymi w całym kraju w listopadzie i grudniu 1970 r. wyświetlano film krótkometrażowy „Narodowy Spis Powszechny 1970 r." albo przezrocza o spisie. Do zakładów pracy i szkół rozesłano broszury informacyjne *ABC Narodowego Spisu Powszechnego 1970 r.* i *Narodowy Spis Powszechny — materiały dla szkół.* W całym kraju rozwieszono plakaty i odezwy spisowe; Poczta Polska wyemitowała specjalne okolicznościowe kartki pocztowe, a nadruki przypominające o spisie ukazały się na paczkach z zapałkami, zeszytach szkolnych i paczkach papierosów.

Narodowy Spis Powszechny 1970 r. rozpoczął się 8 grudnia, a zakończył 13 grudnia. Stosunek ludności do badania był życzliwy, a przekazywanie materiałów spisowych z biur terenowych do GUS sprawne. Już 16 grudnia 1970 r. wszystkie materiały dostarczono do Biura Spisowego.

Pierwsza informacja ze spisu ukazała się w połowie stycznia 1971 r. Opracowano ją na podstawie meldunków telegraficznych. Wyniki ostateczne spisu budynków gospodarczych na wsi opublikowano do końca 1971 r. Ogółem Główny Urząd Statystyczny opracował 124 tomy wydawnictw zbiorczych z wynikami Narodowego Spisu Powszechnego 1970 r. i 1 316 zeszytów wojewódzkich i powiatowych z klauzulą „do użytku służbowego".[100] Wszystkie wyniki opublikowano 2,5 roku po spisie, co należy uznać za sukces.

[100] J. Górska, *Bibliografia wydawnictw Głównego Urzędu Statystycznego 1968—1973*, Warszawa 1976; B. Łazowska, *Bibliografia wydawnictw poufnych i służbowych Głownego Urzędu Statystycznego 1950—1988*, t. I—II, Warszawa 1998—2000; katalogi i zbiory Centralnej Biblioteki Statystycznej im. Stefana Szulca; K. Socha, *Program wydawania otwartych publikacji źródłowych z serii Narodowy Spis Powszechny 1970*, „Wiadomości Statystyczne" 1972 nr 7.

Do najważniejszych wydawnictw z wynikami Narodowego Spisu Powszechnego 1970 r. należą:

— *Ludność według płci i wieku. Wyniki wstępne* (17 zeszytów, Warszawa 1970),
— *Ludność. Zasoby mieszkaniowe. Indywidualne gospodarstwa rolne. Wyniki wstępne* (Warszawa 1971),
— *Zwierzęta gospodarskie i pomieszczenia inwentarskie w indywidualnych gospodarstwach rolnych. Wyniki wstępne* (18 zeszytów, Warszawa 1970),
— *Ludność. Struktura demograficzna i zawodowa ludności. Gospodarstwa domowe*. Cz. I — *Tablice wojewódzkie*, cz. II — *Tablice powiatowe* (40 zeszytów, Warszawa 1971—1972),
— *Zawód wykonywany* (23 zeszyty, Warszawa 1973),
— *Pracujący według grup społeczno-zawodowych* (22 zeszyty, Warszawa 1973),
— *Ludność. Dzietność kobiet* (2 zeszyty, Warszawa 1971),
— *Ludność. Migracje ludności* (23 zeszyty, Warszawa 1972—1973),
— *Sytuacja mieszkaniowa ludności Polski w świetle ostatecznych wyników NSP 1970* (Warszawa 1973),
— *Mieszkania i budynki. Zasoby i warunki mieszkaniowe* (19 zeszytów, Warszawa 1972—1973),
— *Instalacje w budynkach* (23 zeszyty, Warszawa 1973),
— *Rolnictwo. Budynki gospodarcze w indywidualnych gospodarstwach rolnych* (18 zeszytów, Warszawa 1971),
— *Rolnictwo. Indywidualne gospodarstwa rolne* (18 zeszytów, Warszawa 1972—1974),
— *Miejscowości. Statystyczna charakterystyka miejscowości* (428 zeszytów, Warszawa 1971—1972).

Opublikowane wyniki z Narodowego Spisu Powszechnego 1970 r. zawierały znacznie więcej informacji niż z poprzednich spisów zwłaszcza w zakresie szczegółowych przekrojów terytorialnych, liczby grupowań i powiązań poszczególnych cech. W opracowaniu spisu pomogła po raz pierwszy zastosowana elektroniczna technika obliczeniowa.[101]

Dane uzyskane przez Główny Urząd Statystyczny podczas Narodowego Spisu Powszechnego 1970 r. były szeroko wykorzystywane w pracach planistycznych rządu.[102]

[101] W. Wachnachter, *Wczytywanie danych w ramach opracowania spisu ludności i mieszkań na maszynie elektronicznej*, „Wiadomości Statystyczne" 1970 nr 8.
[102] A. Smoczyński, *Wykorzystanie danych z NSP 1970 r. w pracach planistycznych*, „Statystyk Terenowy" 1972 nr 4.

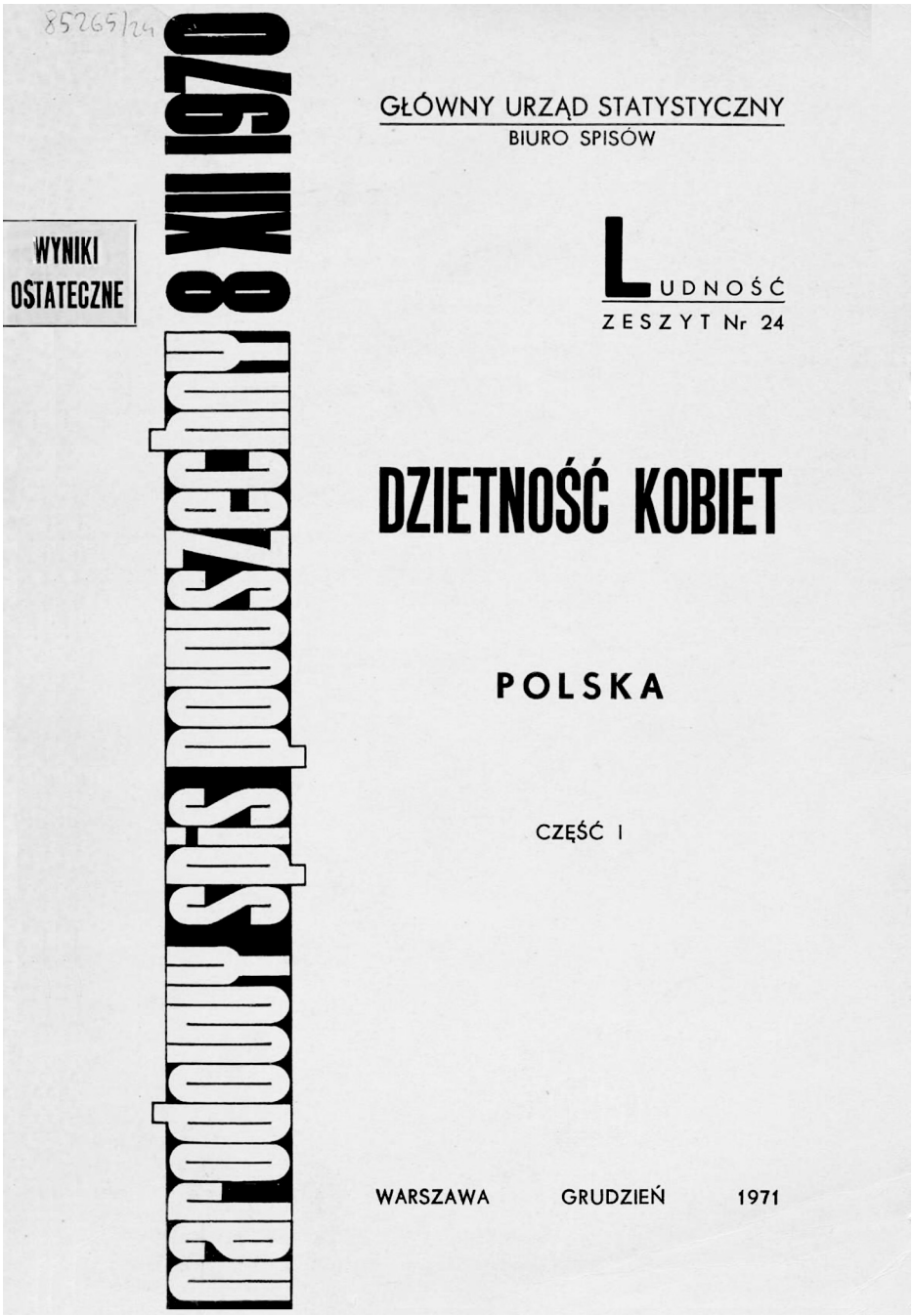

Publikacja z NSP 1970 r. „Dzietność kobiet”

GUS w latach 1970—1980

Analizy i opracowania statystyczne GUS w latach 70. XX wieku

W latach 70. XX wieku szczególną rangę nadano w GUS rozwojowi analiz statystycznych. W 1973 r. utworzono nawet specjalną serię wydawniczą „Opracowania analityczne". Podjęto też badania o charakterze regionalnym. Wydawano publikacje dotyczące wybranych problemów w układzie przestrzennym, np. o delimitacji okręgów przemysłowych, aglomeracjach miejskich, obszarach ekologicznego zagrożenia czy ludności dwuzawodowej w rolnictwie indywidualnym.

W 1971 r. ograniczono natomiast liczbę łączną wydawanych publikacji GUS, uznając, że 230 tytułów i 350 pozycji wydanych w roku poprzednim powoduje szum informacyjny, a nie przyczynia się do lepszego monitorowania zjawisk społeczno-gospodarczych. W rezultacie tych ograniczeń, poczynając od 1972 r., liczbę tytułów publikacji GUS zmniejszono do ok. 160, a pozycji wydawniczych do 250. Znacznie natomiast rozszerzono zakres podstawowych publikacji GUS, takich jak seria roczników branżowych, *Rocznik Statystyczny* i *Mały Rocznik Statystyczny*.[103]

W połowie 1973 r. wprowadzono nowy układ serii wydawniczych. Powstały dwie podstawowe grupy wydawnictw:
— publikacje statystyczne,
— informacje statystyczne.

Do grupy publikacji statystycznych zaliczono wszystkie wydawnictwa ogólnodostępne GUS przeznaczone do sprzedaży i rozpowszechniania bibliotecznego. Do grupy informacji statystycznych zaliczono zaś materały przenaczone do ograniczonego kręgu odbiorców, udostępniane w formie wydawnictw przekazywanych uprawnionym osobom i instytucjom.

Publikacje statystyczne obejmowały głównie: publikacje analityczne z serii „Statystyka Polski", publikacje źródłowe, opracowania regionalne i dotyczące statystyki międzynarodowej.

Tymczasem informacje statystyczne wydawane przez GUS miały głównie charakter operatywny. Służyły planowaniu i zarządzaniu gospodarką kraju.

[103] R. Olszewska, *O systemie wydawnictw GUS*, „Wiadomości Statystyczne" 1973 nr 12, s. 25—27.

Formalny podział publikacji wydawanych przez GUS od 1973 r. obejmował następujące serie:
— Publikacje zbiorcze,
— Statystyka Polski,
— Zeszyty Metodyczne,
— Informacje,
— Informacje — Materiały Statystyczne,
— Informacje — Opracowania Analityczne,
— Tablice Wynikowe,
— Z Prac Zakładu Badań Statystyczno-Ekonomicznych.

Oprócz serii wydawnictw zwartych publikowano też czasopisma: „Wiadomości Statystyczne", „Biuletyn Statystyczny", „Statystyk Terenowy" oraz materiały pomocnicze przeznaczone dla korespondentów rolnych, opracowania bibliograficzne i katalogi.

Poza seriami GUS wydawał również tzw. „notatki sygnalne", które były krótkimi opracowaniami tabelaryczno-tekstowymi zawierającymi omówienie ważniejszych bieżących wyników badań Urzędu.

Z grupy publikacji zbiorczych najszybciej rozwijały się roczniki statystyczne. *Rocznik Statystyczny* pozostał publikacją przeznaczoną dla profesjonalistów zajmujących się zagadnieniami polityki gospodarczej i społecznej kraju. Komitet Redakcyjny GUS starał się utrzymać jego stały układ i treść, aby możliwa była porównywalność danych w dłuższych szeregach czasowych. Jednakże nieuniknione było rozszerzanie tematyki Rocznika ze względu na nowe badania GUS. Dlatego też tematy, z których rezygnowano w *Roczniku Statystycznym* były opracowywane szerzej i publikowane w serii „Statystyka Polski". *Rocznik Statystyczny 1973* liczył 762 strony w formacie B5. Zawierał 1040 tablic w 27 działach. W latach 70. XX wieku powstały nowe działy Rocznika poświęcone ochronie środowiska, gospodarce materiałowej, pozarolniczej gospodarce nieuspołecznionej, finansom i cenom.

Mały Rocznik Statystyczny był pierwotnie traktowany jako publikacja popularna przeznaczona dla masowego odbiorcy. Stopniowo jednak wprowadzano do niego coraz więcej danych i grupowań, co spowodowało, że stał się on po prostu skróconą wersją *Rocznika Statystycznego*. *Mały Rocznik Statystyczny 1973* liczył 403 strony w formacie B6, w którym zawarto 446 tablic w 25 działach.

Poza tymi podstawowymi rocznikami Głównego Urzędu Statystycznego co roku ukazywały się następujące roczniki branżowe: *Rocznik Statystyki Handlu Zagranicznego*, *Rocznik Statystyki Przemysłu* i *Rocznik Demograficzny*. Pozosta-

łe roczniki branżowe ukazywały się co kilka lat. Należały do nich: *Rocznik Statystyki Ochrony Zdrowia, Rocznik Statystyki Transportu*, *Rocznik Gospodarki Morskiej*, *Rocznik Statystyczny Dochodu Narodowego*, *Rocznik Statystyczny Finansów*, *Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej*, *Rocznik Statystyczny Leśnictwa i Gospodarki Drewnem*, *Rocznik Statystyczny Budownictwa*, *Rocznik Statystyczny Handlu Wewnętrznego*, *Rocznik Statystyki Kultury*.

Mimo zmniejszenia ogólnej liczby publikacji GUS w latach 70. w stosunku do lat 60. XX wieku, były one lepsze jakościowo i bardziej użyteczne. Pokazywały więcej porównań międzynarodowych, różnego rodzaju wskaźników, korelacji, koncentracji, rozproszenia, odchyleń standardowych i wariancji. Zaczęto również przedstawiać w nich metodę obliczania wskaźników.

Prace badawczo-rozwojowe w statystyce

Na początku 1972 r. utworzono w GUS Ośrodek Badawczo-Rozwojowy Systemu Statystyki Państwowej Informacji Statystycznej. Włączono do niego Centralny Ośrodek ds. Jednolitego Systemu Ewidencji i Statystyki Gospodarczej. Ośrodek Badawczo-Rozwojowy Systemu Państwowej Informacji Statystycznej (OBRS) dążył do wdrożenia w Głównym Urzędzie Statystycznym nowych metod projektowania i wdrażania centralnych systemów informatycznych.[104]

Na czele Ośrodka Badawczo-Rozwojowego Statystyki stał (najpierw jako wicedyrektor, a potem dyrektor) w latach 1974—1991 prof. Józef Oleński, ekonomista, informatolog, Prezes GUS — w latach 1992—1995 i 2006—2011.

W 1973 r. w Głównym Urzędzie Statystycznym powstała, zainicjowana przez Józefa Oleńskiego, koncepcja stworzenia banku danych źródłowych pod nazwą System Państwowej Informacji Statystycznej (SPIS).[105] Aby system ten powstał i zaczął funkcjonować, wykonano tytaniczną pracę dotyczącą unifikacji definicji, klasyfikacji, nomenklatur i kodów. Oprócz bazy normatywnej SPIS wprowadzono system identyfikacji i klasyfikacji jednostek gospodarki narodowej REGON, działający do dziś. W latach 70. XX wieku podjęto też niezbyt udaną próbę stworzenia banków danych tematycznych „Rozwój". Miały one stać się uniwersalnym źródłem podstawowych danych o gospodarce i społeczeństwie. Techniczne i kadrowe trudności z wprowadzaniem stałej aktualiza-

[104] J. Oleński (red.), *Metody projektowania i wdrażania centralnych systemów informatycznych: materiały seminarium SPIS '77,* Warszawa 1978.

[105] J. Oleński, *Koncepcja Systemu Państwowej Informacji Statystycznej*, „Wiadomości Statystyczne" 1977 nr 2, s. 41—45.

cji tych banków opóźniły ich szersze zastosowanie poza Urzędem. Przetworzone zbiory danych były na bieżąco wykorzystywane przez statystyków na komputerach „Odra", ale samo wprowadzanie danych do komputerów odbywało się metodą tradycyjną, a nie automatycznie, co spowalniało proces budowy banków danych „Rozwój".

Główną bolączką wprowadzanych wówczas zmian technologicznych w GUS było dublowanie informacji wytwarzanych w Urzędzie, usiłowanie zorganizowania własnych źródeł pierwotnych danych, co skutkowało dodatkowymi obowiązkami dla jednostek podstawowych i wprowadzało elementy chaosu do ewidencji i sprawozdawczości, przy znikomych pożytkach dla odbiorców informacji statystycznych. Poza tym angażowano często wielkie na owe czasy komputery do przetwarzania danych marginalnych zamiast do prac podstawowych.

Dużym sukcesem było natomiast wprowadzenie w GUS systemu rachunków narodowych opartych o metodologię zalecaną przez ONZ. Celem było wytwarzanie syntetycznych, współzależnych zbiorów statystycznych. Równolegle prowadzono oczywiście rachunki według metodologii przyjętej w krajach RWPG opartej na uwzględnieniu jedynie przepływów w produkcji materialnej.

Dzięki wprowadzeniu międzynarodowego systemu rachunków narodowych do praktyki GUS stało się możliwe przedstawianie powiązań danych o źródłach finansowania wydatków (dochodów) z danymi dotyczącymi strumieni produkcji, jej rozdysponowania na spożycie, akumulację i saldo wymiany zagranicznej. Był to prawdziwy przełom w statystyce polskiej, który spowodował znaczące podniesienie poziomu prac badawczych. Przy badaniach rachunków narodowych wzięto pod uwagę zarówno tzw. sektory instytucjonalne według cech działalności ekonomicznej (sektor przedsiębiorstw, instytucji finansowych, rządowych, samorządowych, gospodarstw domowych), jak i rachunek produktów, konsumpcji, akumulacji, wymiany zagranicznej wszystkich działów gospodarki narodowej.[106]

Komputeryzacja prac statystycznych

Do przeprowadzenia Narodowego Spisu Powszechnego w 1970 r. zakupiono w GUS komputer ICL 1902A oraz polski komputer Odra 1304. Następnie komputery Odra zainstalowano w niektórych ośrodkach wojewódzkich: w Krakowie

[106] St. Kuziński, *Główny Urząd Statystyczny 1971—1980*, „Wiadomości Statystyczne" 2006 nr 1, s. 79.

(1970 r.), Katowicach i Poznaniu (1971 r.), Radomiu (1973 r.), Wrocławiu, Zielonej Górze i Lublinie (1975 r.) oraz w Łodzi i Koszalinie (1976 r.) i Olsztynie (1983 r.). Odkąd wprowadzono komputerowe przetwarzanie danych, karty dziurkowane wykorzystywano jedynie do jednokrotnego wprowadzania danych do komputera. To pozwoliło ponad 100-krotnie przyspieszyć przetwarzanie danych, gdyż odczyt z nośników magnetycznych był znacznie szybszy od odczytu z kart dziurkowanych.

W 1974 r. GUS po raz pierwszy wykorzystał urządzenie do rejestracji danych, pozwalające zapisywać dane z klawiatury stanowiska operatorskiego. Zapisem sterował mikrokomputer. Pozwoliło to nie tylko zwiększyć wydajność przenoszenia danych na nośnik magnetyczny w porównaniu z dziurkowaniem kart, ale i — co ważniejsze — wprowadzić automatyczną kontrolę dokładności zapisu.

GUS i wojewódzkie urzędy statystyczne wykorzystywały do zapisu danych na nośnikach magnetycznych produkowany w Polsce, na licencji brytyjskiej firmy Redifon, wielostanowiskowy (32 stanowiska operatorskie) system rejestracji danych Mera 9150. Urządzenia te sprawdziły się nie tylko jako narzędzia do przygotowywania nośników danych, ale także jako wielostanowiskowy minikomputer do przetwarzania niezbyt dużych zbiorów danych.

W latach 1971—1977 wprowadzono elektroniczne maszyny cyfrowe produkcji krajowej ODRA 1304 i ODRA 1305 oraz rozpoczęto uruchamianie Ośrodków Elektronicznych GUS w Poznaniu, Radomiu, Katowicach, Lublinie, Wrocławiu, Zielonej Górze, Łodzi, Koszalinie, a także Krakowie. Zdalne przetwarzanie w relacji Olsztyn—Warszawa uruchomiono w 1975 r. poprzez zainstalowany w Olsztynie komputer teletransmisyjny ICL 7503.

Powszechny Spis Ludności i Mieszkań w 1978 r. opracowano po raz pierwszy na podstawie danych zarejestrowanych wyłącznie na taśmach magnetycznych. Pozwoliło to na rezygnację z dziurkowania kart i znacznie zmniejszyło pracochłonność zapisu.[107]

Informatycy ZMiAOS zaprojektowali, wykonali i wdrożyli oryginalny system zwany w skrócie TELZIS (telegraficzne zbieranie informacji sprawozdawczych). System ten polegał na sprzężeniu sieci teleksowej ze standardowym mikrokomputerem Mera 9150, co umożliwiło automatyczne wprowadzanie do minikomputera meldunków nadawanych przez wojewódzkie urzędy statystyczne

[107] T. Walczak, *Informatyka jako czynnik rozwoju statystyki w okresie 90 lat działalności GUS*, „Wiadomości Statystyczne" 2008 nr 11, s. 1—25.

za pomocą dalekopisów. Po przeprowadzeniu kontroli ich poprawności komputer wysyłał sygnał akceptacji, a w przypadku wykrycia błędu w meldunku generował komunikat informujący o liczbie i rodzaju błędów oraz o sposobie ich poprawienia.[108]

W 1976 r. po raz pierwszy zastosowano w statystyce polskiej optyczny czytnik dokumentów (typu Scan-Data 2250). Umożliwiał on odczyt danych bezpośrednio z kwestionariuszy papierowych wypełnianych ręcznie lub na maszynie do pisania wyposażonej w specjalną czcionkę.

Ośrodki elektroniczne GUS

Na przełomie lat 1975 i 1976 powołano w większych województwach dziesięć ośrodków elektronicznych GUS. Zainstalowano w nich komputery Odra 1305 pracujące w systemie operacyjnym E6RM, które wraz z urządzeniami peryferyjnymi, mimo znacznych rozmiarów, charakteryzowały się parametrami porównywalnymi z mikrokomputerami klasy PC.

W latach 1976—1984 utworzono ośrodki informatyczne (OI) przy wojewódzkich urzędach statystycznych, wyposażone w minikomputery MERA 9150 produkcji krajowej (MERAMAT Warszawa). Łącznie utworzono 30 OI w wojewódzkich urzędach statystycznych. Wprowadzono też w 1982 r. transmisję danych przy użyciu maszyn MERA 100 w rejonie Wrocławia (w relacji Wrocław — Jelenia Góra — Wałbrzych — Legnica) oraz teletransmisję sprawozdawczości operatywnej z 49 województw przy pomocy systemu TELZIS.[109]

Po kilku latach zastąpiono E6RM systemem wielodostępnym George 3 oraz wprowadzono dodatkowo pamięć dyskową obok szczególnie uciążliwych w eksploatacji taśm magnetycznych. Dzięki temu można było na komputerach Odra uruchamiać kilka zadań jednocześnie. Zlecano maszynie sformalizowane opisy zadań, dzięki czemu operator został uwolniony od śledzenia przebiegu zadania. Zawodne perforatory zastąpiono rejestratorami Mera 9150.

Zainstalowane w końcu lat 70. XX wieku w ośrodkach elektronicznych urządzenia transmisji danych (MPX 325) oraz terminale (drukarki mozaikowe DZM) pozwoliły na zdalne korzystanie z maszyn Odra. Wpłynęło to na zmianę

[108] R. Rawski, *Automatyzacja procesu pozyskiwania informacji dla sprawozdawczości operatywnej GUS*, [w:] *SPIS'80. Źródła danych w Centralnych Systemach Informatycznych*, Warszawa 1981.

[109] A. Żurakowski, *30 lat informatyki w urzędach statystycznych*, „Wiadomości Statystyczne" 2006 nr 7/8, s. 126—131.

przetwarzania danych w urzędach statystycznych, które nie posiadały komputerów tego typu. Dzięki tej zmianie mogły one korzystać z zasobów informatycznych i informacyjnych ośrodków elektronicznych odległych o wiele kilometrów od swoich siedzib za pośrednictwem terminali.

Decyzje polityczno-gospodarcze podjęte pod koniec lat 70. XX wieku w RWPG wstrzymały rozwój rodzimej produkcji komputerów Odra. Polska miała odtąd produkować jedynie urządzenia peryferyjne i telekomunikacyjne wchodzące w skład zestawów komputerowych, a produkcją jednostek centralnych miały zająć się ZSRR, Czechosłowacja i NRD.

Nowa struktura organizacyjna GUS i statystyki regionalnej

W październiku 1972 r. uruchomiono w Jachrance nad Zalewem Zegrzyńskim Ośrodek Doskonalenia Kadr Kierowniczych i Szkolenia Zawodowego GUS. W 1974 r. uchwałą Rady Ministrów nadano Głównemu Urzędowi Statystycznemu nowy statut organizacyjny, na mocy którego Prezes GUS wydał zarządzenie określające liczbę komórek organizacyjnych Urzędu na 19.[110]

Dwustopniowy podział administracyjny kraju wprowadzony w 1975 r. zlikwidował powiaty i zwiększył liczbę województw do 49.[111] Spowodowało to konieczność dostosowania prac GUS do tego podziału. Od podstaw stworzono 32 urzędy statystyczne w województwach, zlikwidowano powiatowe inspektoraty statystyczne oraz cztery urzędy statystyczne miejskie, a także przekształcono 2 urzędy. Reorganizacja była procesem skomplikowanym choćby ze względu na braki lokalowe. Przykładowo nowo powstały Wojewódzki Urząd Statystyczny w Elblągu mieścił się w Nowym Dworze Gdańskim, Wojewódzki Urząd Statystyczny w Lesznie — w Kościanie, Wojewódzki Urząd Statystyczny w Nowym Sączu — w Limanowej, a Wojewódzki Urząd Statystyczny w Białej Podlaskiej — w Radzyniu. Dobrym sprawdzianem dla nowych WUS było przeprowadzenie spisu rolniczego 1975 r. w trakcie reorganizacji. Aby zachować porównywalność danych w długich szeregach czasowych, spis ten opracowano zarówno w starym, jak i w nowym podziale administracyjnym.

[110] *Regulamin organizacyjny Głównego Urzędu Statystycznego*, Warszawa 1974.

[111] J. Samborski, *Wstępne założenia do programu prac GUS na rok 1975*, „Statystyk Terenowy" 1974 nr 6, s. 6—8.

Nowym 49 urzędom statystycznym w województwach przydzielono następujące zadania:

— prowadzenie badań statystycznych życia społeczno-gospodarczego w województwach z uwzględnieniem zadań planu społeczno-gospodarczego i programu badań GUS,
— opracowywanie analitycznych wyników badań oraz przygotowywanie sprawozdań i informacji dla terenowej administracji państwowej,
— udział w spisach i badaniach masowych GUS,
— udzielanie informacji statystycznych i utrzymywanie kontaktów ze środowiskiem naukowym, uczelniami i szkołami,
— organizowanie i nadzór nad siecią korespondentów statystycznych,
— popularyzacja wiedzy o statystyce.

W 1976 r. Państwową Inspekcję Plonów przemianowano na Państwową Inspekcję Produkcji Rolniczej i rozszerzono zakres prac Departamentu Rolnictwa i Leśnictwa, zmieniając też jego nazwę na Departament Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej. Wynikało to z planów zwiększenia badań statystycznych w dziedzinie gospodarki żywnościowej kraju. W związku z tym w 1976 r. istniejące przy wojewódzkich urzędach statystycznych inspektoraty wojewódzkiej Państwowej Inspekcji Plonów przekształcono w inspektoraty Państwowej Inspekcji Produkcji Rolniczej.[112]

40. Sesja Międzynarodowego Instytutu Statystycznego w Warszawie

W epoce Edwarda Gierka została przeprowadzona we wrześniu 1975 r. przez GUS 40. Sesja Międzynarodowego Instytutu Statystycznego. Było to wydarzenie znaczące, porównywalne jedynie z sesją XVII MIS mającą miejsce także w Warszawie w 1929 r. Świadczyło o prestiżu i randze badań Głównego Urzędu Statystycznego na świecie.[113] Społeczność międzynarodowa uhonorowała GUS za jego aktywność na arenie międzynarodowej, znacznie zwiększoną po 1965 r. przez ówczesnego Prezesa prof. Wincentego Kawalca oraz przez

[112] J. Samborski, *Kierunki badań statystycznych GUS na rok 1976*, „Wiadomości Statystyczne" 1975 nr 10, s. 7—10; *Organizacja i zadania statystyki państwowej w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, Warszawa 1975.

[113] T. Walczak,*Sesje Międzynarodowego Instytutu Statystycznego w latach 1929 i 1975 w Warszawie*, „Wiadomości Statystyczne" 2008 nr 5, s. 1—11; *40 Sesja Międzynarodowego Instytutu Statystycznego, Warszawa 1—9 wrzesień 1975 r.*, „Wiadomości Statystyczne" 1976 nr 1, s. 1—43.

dr Eugenię Krzeczkowską — wieloletniego dyrektora ZBSE GUS i PAN.[114] Polska w latach 70. XX wieku zgłosiła m.in. uczestnictwo w wielostronnych porównaniach dochodu międzynarodowego i jego elementów oraz siły nabywczej w ramach międzynarodowego projektu ONZ — International Comparison Programme (ICP).

Rozpoczęta 2 września 1975 r. 40. Sesja MIS odbywała się w Pałacu Kultury i Nauki w Sali Kongresowej i w kinie „Wiedza".[115] W sesji wzięło udział 700 osób, w tym 227 członków MIS. Przemówienie inauguracyjne wygłosił ówczesny Prezes Rady Ministrów Piotr Jaroszewicz oraz Przewodniczący Komitetu Organizacyjnego — Prezes GUS Stanisław Kuziński. Gości przywitali także Prezydent m.st. Warszawy — Stanisław Bielecki oraz Prezes Międzynarodowego Instytutu Statystycznego i Biura Statystycznego Norwegii — prof. Peter Bjerve.

Program naukowy 40. Sesji MIS był obszerny. Równolegle prowadzono sesje tematyczne poświęcone omówieniu referatów uzgodnionych z organizatorami 40. Sesji MIS oraz sesje wielotematyczne, podczas których prezentowano krótkie referaty zgłoszone przez ich uczestników. Odrębnie przeprowadzono sesję poświęconą światowemu badaniu płodności podjętemu w 1974 r. przez MIS we współpracy z ONZ i Międzynarodową Unią Badań Ludnościowych. Sesji tej przewodniczył Sir Maurice Kendal z Wielkiej Brytanii.

Podczas 40. Sesji MIS omówiono poszczególne zagadnienia badawcze podczas sześciu tematycznych sesji głównych, takich jak:

— „Dane statystyczne dla modeli ekonometrycznych" pod przewodnictwem Wiesława Sadowskiego,
— „Nowe badania dotyczące analizy input-output" pod kierunkiem prof. T. Ryabushkina z ZSRR,
— „Czy i w jakim stopniu producenci danych statystycznych powinni brać udział w analizie tych danych?" pod przewodnictwem J. Shiskina z USA,
— „Problemy w statystycznych systemach informacji społecznej" pod kierunkiem E. Szabady z Węgier,
— „Problemy i metody oceny jakości i rzetelności w statystyce oficjalnej" pod przewodnictwem J. Riperta i E. Malinvaud z Francji.

[114] W. Kawalec był wiceprzewodniczącym Konferencji Statystyków Europejskich w latach 1970—1971.
[115] W PKiN nie było kabin dla tłumaczy; brak było odpowiedniego wyposażenia w środki łączności telefonicznej i telewizyjnej, co wymusiło zainstalowanie w Sali Kongresowej wewnętrznej sieci telewizyjnej, a w kuluarach — monitorów informujących o wystąpieniach poszczególnych delegatów. Informatycy GUS zainstalowali na komputerze ICL 1903 A system rejestracji i informacji o uczestnikach.

Podczas 40. Sesji MIS odbyło się ogółem 37 sesji tematycznych, podczas których wygłoszono 147 referatów. Polscy statystycy i ekonomiści wnieśli duży wkład w organizację programu naukowego i przewodniczenie sesjom. Prof. Kazimierz Urbanik był współorganizatorem czterech sesji tematycznych, prof. Robert Bartoszyński przewodniczył jednej sesji tematycznej i wygłosił referat *Perspektywy współpracy statystyków i epidemiologów IV*. Profesorowie Wiesław Sadowski i Władysław Welfe byli organizatorami sesji tematycznej, przy czym prof. Wojciech Maciejewski i Władysław Welfe wygłosili referat *Modele prognostyczne dla planowania gospodarki narodowej a państwowy system informacji*. Tadeusz Walczak z GUS był autorem referatu zamówionego *Rola nowoczesnego systemu informacji statystycznej w zarządzaniu*, a Krzysztof Zagórski był autorem referatu zamówionego *Statystyka społeczno-demograficzna w systemie centralnego planowania społeczno-gospodarczego*. Ponadto polscy statystycy byli autorami lub współautorami 15 referatów zgłoszonych podczas obrad 40. Sesji MIS.[116]

Podczas 40. Sesji MIS codziennie wydawano w nakładzie 700 egzemplarzy biuletyny informacyjne w języku angielskim i francuskim. Poziom naukowy i sprawna organizacja sesji zostały wysoko ocenione przez jej uczestników i władze Międzynarodowego Instytutu Statystycznego.

Narodowy Spis Powszechny 1978 r.

Najpoważniejszym badaniem przeprowadzonym przez GUS w dekadzie Edwarda Gierka był Narodowy Spis Powszechny 1978 r. Spis przeprowadzono w dniach 7—13 grudnia 1978 r. Zakres tematyczny Narodowego Spisu Powszechnego 1978 r. był tak duży, że mimo zastosowania techniki elektronicznej opracowywania wyników prace te trwały 2,5 roku.[117] Spis dał odpowiedzi na wiele pytań związanych m.in. z przeprowadzonymi w czerwcu 1975 r. zmianami w podziale administracyjnym kraju. Zlikwidowano wówczas powiaty, wprowadzając dwustopniową strukturę administracji terenowej. Nastąpiły w związku z tym zmiany w zasięgu terytorialnym i kompetencjach tych organów. Przeliczo-

[116] Należeli do nich: Konstanty Czerniewski, Tadeusz Gerstenhorn, Stefan Giembicki, Jerzy Greń, Eugenia Krzeczkowska, Izabela Kudrycka, Jerzy Groniowski i Feliks Sawicki, Andrzej Luszniewicz, Zbigniew Pawłowski, Elżbieta Pleszczyńska, Tomasz Rolski, Czesław Bracha, Bronisław Lednicki i Andrzej Szarkowski, Wanda Ronka, Feliks Sawicki, Lidia Zaleska.

[117] T. Dłuska, *Tematyka Narodowego Spisu Powszechnego 1978 r.*, „Wiadomości Statystyczne" 1976 nr 11; tejże, *Zatwierdzona tematyka Narodowego Spisu Powszechnego 1978 r.*, „Wiadomości Statystyczne" 1978 nr 5.

no w GUS co prawda niektóre dane o sytuacji społeczno-zawodowej ludności i dane demograficzne z NSP 1970 r., jednakże były one niewystarczające dla zarządzania na nowych szczeblach administracyjnych.

Rozpoczęcie przygotowań do spisu nastąpiło na podstawie uchwały nr 100/76 Rady Ministrów z 20 maja 1976 r. Ustalono w niej zakres i termin spisu oraz powołano Generalnego Komisarza Spisowego, wojewódzkich, miejskich i gminnych komisarzy spisowych. Rada Ministrów zobowiązała w uchwale Ministra Administracji, Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska do uporządkowania nazewnictwa ulic i numeracji nieruchomości.[118]

Rozporządzenie Rady Ministrów z 17 kwietnia 1978 r. ustaliło szczegółowy zakres i datę spisu, a także określiło zasady finansowania spisu i zadania resortów i instytucji gwarantujących sprawne przeprowadzenie Narodowego Spisu Powszechnego 1978 r.

Prezes GUS zarządzeniem z 12 czerwca 1976 r. powołał Programową Komisję Spisową, w skład które weszli przedstawiciele Komisji Planowania przy Radzie Ministrów, Ministerstw: Administracji, Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska, Obrony Narodowej, Oświaty i Wychowania, Pracy, Płac i Spraw Socjalnych, Rolnictwa, Spraw Wewnętrznych, Zdrowia i Opieki Społecznej oraz Centralnej Rady Związków Zawodowych, Centralnego Związku Spółdzielni Budownictwa Mieszkaniowego, urzędów wojewódzkich, Szkoły Głównej Planowania i Statystyki, Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, Instytutu Badań nad Młodzieżą, Instytutu Gospodarstwa Społecznego, Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Kraju oraz Kształtowania Środowiska.

W porównaniu ze spisami powszechnymi z lat poprzednich zrezygnowano podczas Narodowego Spisu Powszechnego 1978 r. z przeprowadzenia równoległego spisu rolnego, natomiast utrzymano pytanie o powierzchnię ogólną gospodarstwa rolnego i wkład pracy we własne gospodarstwo rolne. Rozszerzone zostało natomiast badanie charakterystyki mieszkań. Podczas spisu pytano szczegółowo o cechy budynków, w których znajdowały się mieszkania i tytuł prawny do zajmowanego mieszkania. Nowymi tematami zbadanymi w spisie były: inwalidztwo, przyczyny nieaktywności zawodowej osób w wieku produkcyj-

[118] B. Graczyk, *Prace przygotowawcze do Narodowego Spisu Powszechnego 1978 r. do realizacji w I półroczu 1977 r.*, „Wiadomości Statystyczne" 1977 nr 3, tegoż, *Prace przygotowawcze do Narodowego Spisu Powszechnego 1978 r. do realizacji w III kwartale 1977 r.*, „Wiadomości Statystyczne" 1977 nr 7, tegoż, *Prace przygotowawcze do Narodowego Spisu Powszechnego 1978 r. do realizacji w IV kwartale 1977 r.*, „Wiadomości Statystyczne" 1977 nr 10.

nym oraz główne źródła utrzymania gospodarstwa domowego. Szerzej potraktowano problematykę struktury gospodarstw domowych i rodzin biologicznych. W badaniu reprezentacyjnym, obejmującym 10% mieszkań w Polsce, zbadano migracje ludności oraz dojazdy do pracy i szkół.[119]

Zgodnie z uchwałą nr 100/76 Rady Ministrów na czele Narodowego Spisu Powszechnego 1978 r. stanął Prezes GUS prof. dr hab. Stanisław Kuziński jako Generalny Komisarz Spisowy, a jego zastępcami byli: Wiceprezes GUS — doc. dr hab. Tadeusz Walczak i Dyrektor Biura Spisów — Jan Bielec. W kraju za przygotowanie i przeprowadzenie spisu odpowiadali dyrektorzy wojewódzkich urzędów statystycznych i przeszkoleni pracownicy organów administracji terenowej.[120]

Biura spisowe na szczeblu wojewódzkim powołano w maju 1978 r., a biura spisowe szczebla podstawowego powstały w sierpniu 1978 r. W październiku 1978 r. wyłoniono 193 000 kandydatów na rachmistrzów i zaktualizowano liczbę obwodów spisowych (155 700). Większość rachmistrzów rekrutowano w jednostkach gospodarki uspołecznionej (51,7%), w szkołach średnich (30,9%), szkołach wyższych (13,4%). Spośród emerytów, gospodyń domowych, rolników wyłoniono jedynie 4% rachmistrzów spisowych. Każdy z nich przeszedł 4-dniowe szkolenie, a członkowie biur spisowych odbyli 5-dniowe szkolenie.

W dniach 7—13 grudnia 1977 r. odbył się spis próbny na obszarze 19 jednostek administracyjnych stopnia podstawowego.

W połowie 1977 r. rozpoczęto popularyzację Narodowego Spisu Powszechnego 1978 r. publikując w „Wiadomościach Statystycznych" artykuły problemowe i instruktażowe, a także dotyczące metodologii spisu. W prasie i czasopismach ukazywały się notatki informacyjne i komunikaty, a także wywiady dotyczące zbliżającego się NSP 1978 r. Szeroko propagowano tematykę spisową w radiu i telewizji, a nawet w kinie. Przykładowo na kilka tygodni przed spisem ukazał się krótkometrażowy film „Spis" wyświetlany przed seansami kinowymi. Plakaty spisowe, nalepki i broszury okolicznościowe rozesłano po całym kraju do zakładów pracy i szkół.[121]

---

[119] W. Turos, *Projekt tematyki ludnościowej Narodowego Spisu Powszechnego 1978 r.*, „Wiadomości Statystyczne" 1976 nr 2; tegoż, *Problem zapewnienia kompletności ujęcia ludności w NSP 1978 r.*, „Wiadomości Statystyczne" 1978 nr 9, tegoż, *Reprezentacyjne badanie migracji w NSP 1978 r.*, „Wiadomości Statystyczne" 1978 nr 11.

[120] R. Olszewska, *Prace przygotowawcze do Narodowego Spisu Powszechnego 1978 r.*, „Wiadomości Statystyczne" 1978 nr 8.

[121] *Tematyka i organizacja spisów powszechnych...*, s. 97—99.

Narodowy Spis Powszechny 1978 roku trwał od 7 do 13 grudnia i przebiegał w większości przypadków sprawnie. Niepokój wśród starszych osób zamieszkujących duże mieszkania w miastach wzbudziło pytanie o inwalidztwo biologiczne rozumiane jako ograniczenie zdolności do wykonywania podstawowych funkcji życiowych. Część respondentów obawiała się, że przeniesieni zostaną do domów starców. Wysokie zaspy śniegu na wsiach utrudniały rachmistrzom znacząco dojazd do niektórych miejscowości. W niektórych miejscach potrzebne były podwody, aby pokonać trudne warunki atmosferyczne. Często dochodziło wówczas do niepunktualnej wizyty komisarza, a opóźnienia dochodziły do kilku godzin. Dlatego trzeba uznać za sukces przeprowadzenie NSP 1978 r. w tych warunkach pogodowych, a reklamacje ludności związane z brakiem punktualności komisarzy za uzasadnione.

Po raz pierwszy GUS przeprowadził po zakończeniu spisu 1978 r. tzw. spis kontrolny w 160 losowo dobranych obwodach spisowych, obejmujący 2,5% populacji.

Pierwsza informacja z wynikami wstępnymi Narodowego Spisu Powszechnego 1978 r. została przygotowana 18 stycznia 1979 r. Oficjalny komunikat zawierający wyniki wstępne spisu GUS opublikował w prasie 30 stycznia 1979 r.[122]

Założono, że do 30 czerwca 1980 r. Główny Urząd Statystyczny opracuje wyniki spisu potrzebne do opracowania 5-letniego planu społeczno-gospodarczego rozwoju kraju na lata 1981—1985 (ok. 60% całości wyników spisu), a pozostałe opracuje do 31 marca 1981 r. Oznaczało to, że GUS musi opublikować dane spisowe w 1,5 roku po przeprowadzonym badaniu, a więc o rok wcześniej niż w NSP 1970 r. Aby przyspieszyć opracowanie wyników spisu przeprowadzono symbolizację systemem zdecentralizowanym. Zorganizowano specjalne biura spisowe przy Wojewódzkim Urzędzie Statystycznym w Łodzi i w Radomiu. Nadzór merytoryczny nad wszystki pracami sprawowało Biuro Spisów GUS. Wszystkie informacje uzyskane w Narodowym Spisie Powszechnym 1978 r. zapisano w pamięci maszyn elektronicznych, co umożliwiało ich szybkie przetwarzanie i analizowanie.[123]

---

[122] *Program opracowania wyników NSP 1978 r. w zakresie ludności*, „Wiadomości Statystyczne" 1978 nr 1; *Program opracowania wyników NSP 1978 r. w zakresie gospodarstw domowych i innych tematów*, Wiadomości Statystyczne" 1978 nr 2.

[123] W. Wachnachter, *Koncepcja komputerowego opracowania Narodowego Spisu Powszechnego 1978*, „Informatyka" 1978 nr 2; A. Karpiński, J. Krystman, *Metody automatycznego redagowania danych źródłowych przy opracowaniu wyników NSP 1978 r.*, „Wiadomości Statystyczne" 1978 nr 12.

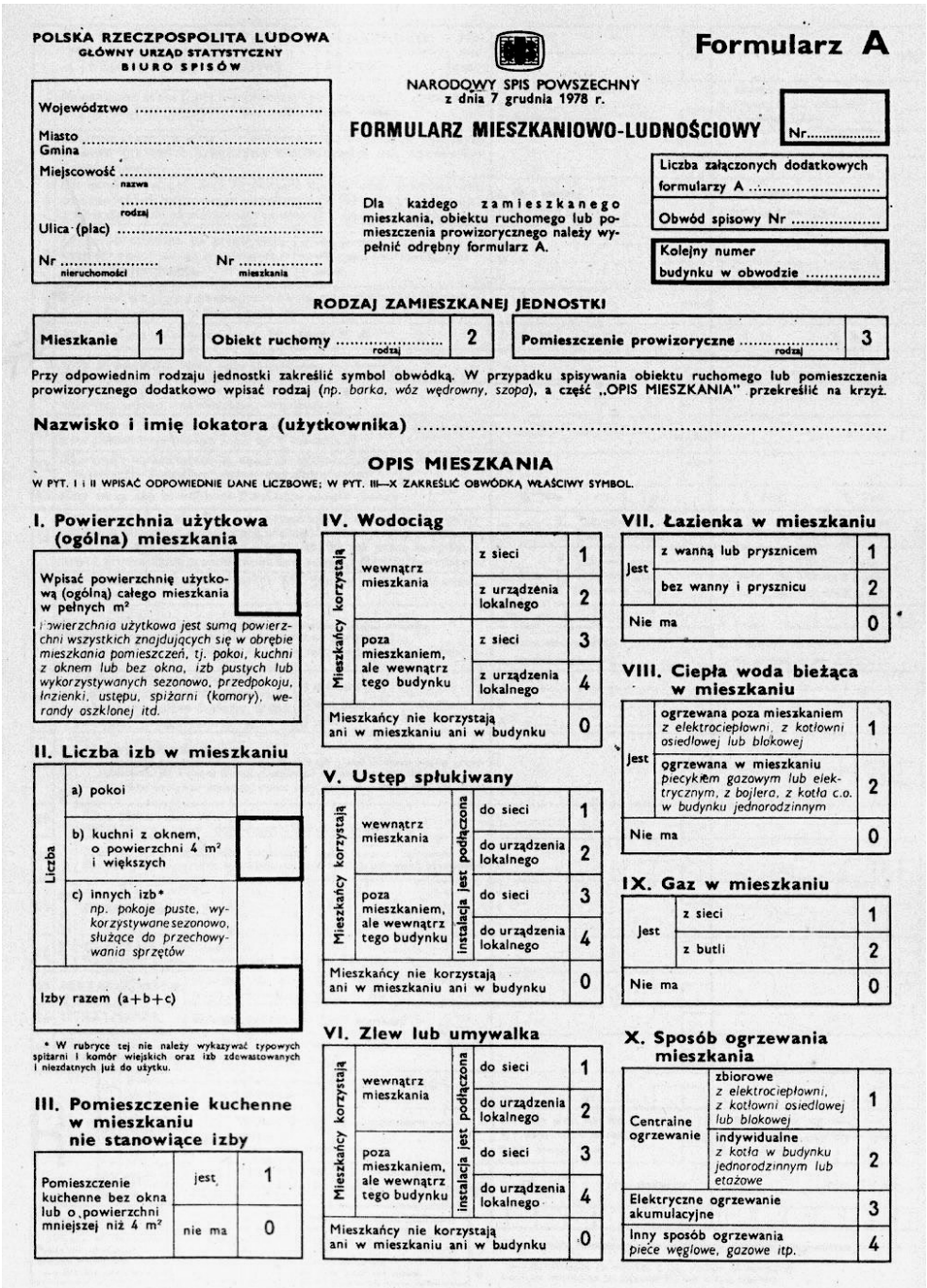

POLSKA RZECZPOSPOLITA LUDOWA
GŁÓWNY URZĄD STATYSTYCZNY
BIURO SPISÓW

Województwo .....
Miasto / Gmina .....
Miejscowość ..... (nazwa)
..... (rodzaj)
Ulica (plac) .....
Nr ..... (nieruchomości) Nr ..... (mieszkania)

NARODOWY SPIS POWSZECHNY
z dnia 7 grudnia 1978 r.

Formularz A

FORMULARZ MIESZKANIOWO-LUDNOŚCIOWY

Nr.....

Dla każdego zamieszkanego mieszkania, obiektu ruchomego lub pomieszczenia prowizorycznego należy wypełnić odrębny formularz A.

Liczba załączonych dodatkowych formularzy A .....

Obwód spisowy Nr .....

Kolejny numer budynku w obwodzie .....

RODZAJ ZAMIESZKANEJ JEDNOSTKI

Mieszkanie	1	Obiekt ruchomy ..... (rodzaj)	2	Pomieszczenie prowizoryczne ..... (rodzaj)	3

Przy odpowiednim rodzaju jednostki zakreślić symbol obwódką. W przypadku spisywania obiektu ruchomego lub pomieszczenia prowizorycznego dodatkowo wpisać rodzaj (*np. barka, wóz wędrowny, szopa*), a część „OPIS MIESZKANIA" przekreślić na krzyż.

Nazwisko i imię lokatora (użytkownika) .....

OPIS MIESZKANIA

W PYT. I i II WPISAĆ ODPOWIEDNIE DANE LICZBOWE; W PYT. III—X ZAKREŚLIĆ OBWÓDKĄ WŁAŚCIWY SYMBOL.

I. Powierzchnia użytkowa (ogólna) mieszkania

Wpisać powierzchnię użytkową (ogólną) całego mieszkania w pełnych m²

Powierzchnia użytkowa jest sumą powierzchni wszystkich znajdujących się w obrębie mieszkania pomieszczeń, tj. pokoi, kuchni z oknem lub bez okna, izb pustych lub wykorzystywanych sezonowo, przedpokoju, łazienki, ustępu, spiżarni (komory), werandy oszklonej itd.

II. Liczba izb w mieszkaniu

Liczba		
	a) pokoi	
	b) kuchni z oknem, o powierzchni 4 m² i większych	
	c) innych izb* *np. pokoje puste, wykorzystywane sezonowo, służące do przechowywania sprzętów*	
Izby razem (a+b+c)		

* W rubryce tej nie należy wykazywać typowych spiżarni i komór wiejskich oraz izb zdewastowanych i niezdatnych już do użytku.

III. Pomieszczenie kuchenne w mieszkaniu nie stanowiące izby

Pomieszczenie kuchenne bez okna lub o powierzchni mniejszej niż 4 m²	jest	1
	nie ma	0

IV. Wodociąg

Mieszkańcy korzystają			
wewnątrz mieszkania	z sieci	1
	z urządzenia lokalnego	2
poza mieszkaniem, ale wewnątrz tego budynku	z sieci	3
	z urządzenia lokalnego	4
Mieszkańcy nie korzystają ani w mieszkaniu ani w budynku		0

V. Ustęp spłukiwany

Mieszkańcy korzystają		instalacja jest podłączona		
wewnątrz mieszkania		do sieci	1
		do urządzenia lokalnego	2
poza mieszkaniem, ale wewnątrz tego budynku		do sieci	3
		do urządzenia lokalnego	4
Mieszkańcy nie korzystają ani w mieszkaniu ani w budynku			0

VI. Zlew lub umywalka

Mieszkańcy korzystają		instalacja jest podłączona		
wewnątrz mieszkania		do sieci	1
		do urządzenia lokalnego	2
poza mieszkaniem, ale wewnątrz tego budynku		do sieci	3
		do urządzenia lokalnego	4
Mieszkańcy nie korzystają ani w mieszkaniu ani w budynku			0

VII. Łazienka w mieszkaniu

Jest	z wanną lub prysznicem	1
	bez wanny i prysznicu	2
Nie ma		0

VIII. Ciepła woda bieżąca w mieszkaniu

Jest	ogrzewana poza mieszkaniem *z elektrociepłowni, z kotłowni osiedlowej lub blokowej*	1
	ogrzewana w mieszkaniu *piecykiem gazowym lub elektrycznym, z bojlera, z kotła c.o. w budynku jednorodzinnym*	2
Nie ma		0

IX. Gaz w mieszkaniu

Jest	z sieci	1
	z butli	2
Nie ma		0

X. Sposób ogrzewania mieszkania

Centralne ogrzewanie	zbiorowe *z elektrociepłowni, z kotłowni osiedlowej lub blokowej*	1
	indywidualne *z kotła w budynku jednorodzinnym lub etażowe*	2
Elektryczne ogrzewanie akumulacyjne		3
Inny sposób ogrzewania *piece węglowe, gazowe itp.*		4

Formularz mieszkaniowo-ludnościowy z NSP 1978 r.

Wyniki NSP 1978 r. opublikowano w ok. 38 000 publikacji, z których najważniejsze to:

— *Struktura demograficzna i społeczno-zawodowa ludności* (Warszawa 1979—1980),
— *Ludność. Gospodarstwa domowe i warunki mieszkaniowe* (Warszawa 1980),
— *Ludność w rolnictwie indywidualnym* (Warszawa 1979—1980),
— *Gospodarstwa domowe i rodziny* (Warszawa 1979—1980),
— *Rodzina* (Warszawa 1981),
— *Ludność i warunki mieszkaniowe* (Warszawa 1979—1980),
— *Warunki mieszkaniowe* (Warszawa 1979—1980),
— *Inwalidztwo* (Warszawa 1980),
— *Inwalidzi* (Warszawa 1981),
— *Migracje wahadłowe ludności czynnej zawodowo* (Warszawa 1981),
— *Migracje ludności. Wyniki badania reprezentacyjnego* (Warszawa 1981),
— *Nie zamieszkane zasoby mieszkaniowe* (Warszawa 1979—1980).

Mimo tak ogromnego wysiłku włożonego w opracowanie przez GUS wyników NSP 1978 jego wykorzystanie do celów innych niż administracyjne było wątpliwe, ponieważ większość publikacji została wydana jako poufne lub do użytku służbowego. Główny Urząd Statystyczny opublikował natomiast bardzo dobre opracowanie ogólnodostępne dotyczące omówienia metodologii i organizacji NSP 1978 r. w serii „Biblioteka Wiadomości Statystycznych".[124]

Prezes GUS Stanisław Kuziński

Przez większość dekady lat 70. XX wieku prezesem Głównego Urzędu Statystycznego był prof. Stanisław Kuziński (1923—2012), poseł na Sejm w latach 1957—1976 i były kierownik Wydziału Ekonomicznego KC PZPR odwołany z tegoż stanowiska za „rewizjonizm".[125]

Stanisław Kuziński był profesorem nauk ekonomicznych, działaczem politycznym i państwowym. Na stanowisko Prezesa GUS został powołany 18 kwietnia 1972 r. i pełnił tę funkcję do 24 sierpnia 1980 r. Stanisław Kuziński przyczynił

[124] *Narodowy Spis Powszechny 1978 r., Metodologia i organizacja,* Warszawa 1978 (Biblioteka Wiadomości Statystycznych, z. 28).

[125] St. Kuziński, *Główny Urząd Statystyczny w latach 1971—1980,* „Wiadomości Statystyczne" 2006 nr 1, s. 74–79; tenże, *System statystyki społecznej w praktyce Głównego Urzędu Statystycznego,* [w:] *Tendencje rozwoju społecznego*, Warszawa 1979, s. 16—23.

się do powstania koncepcji Systemu Państwowej Informacji Statystycznej (SPIS), a także wprowadzenia obowiązującego do dziś systemu REGON. Imlementował do GUS, na podstawie metodologii zalecanej przez ONZ, system rachunków narodowych i międzynarodowe standardy w statystyce ochrony środowiska.

W 1975 r. Stanisław Kuziński dokonał reorganizacji systemu statystyki w Polsce, w związku z wprowadzeniem dwustopniowego podziału administracyjnego kraju. W tymże roku zorganizował 40. Sesję Międzynarodowego Instytutu Statystycznego w Warszawie. Był Generalnym Komisarzem Spisowym w Narodowym Spisie Powszechnym 1978 r. Stanisław Kuziński wprowadził w życie analityczne publikacje statystyczne o wysokiej jakości i przywiązywał do ich merytorycznej analizy dużą wagę.[126]

Podczas II wojny światowej należał do Armii Ludowej, uczestniczył w powstaniu warszawskim. W październiku 1956 r. należał do grona reformatorów partyjnych, którzy wsparli Władysława Gomułkę i jego linię odnowy politycznej.

Za swą pracę na polu gospodarczym, w tym zwłaszcza statystycznym został odznaczony m.in.: Krzyżem Grunwaldzkim, Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski, Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski.

Charakterystyka pracy GUS w II połowie lat 70. XX wieku

Analityczne prace GUS pokazywały nieuchronnie narastające w II połowie lat 70. XX wieku procesy załamania gospodarki planowej. Dotyczyło to zwłaszcza takich zjawisk, jak wzrost zamrożenia i zaangażowania inwestycji, ich nieefektywnej i kapitałochłonnej struktury, wydłużonych procesów realizacji inwestycji itp. Prezes GUS Stanisław Kuziński informował nieoficjalnym kanałem Komitet Centralny PZPR o zmianach w planach gospodarczych i ich realizacji, co spowodowało konflikt z przewodniczącym ówczesnej Komisji Planowania i wicepremierem — Tadeuszem Wrzaszczykiem. Głębszy problem statystyki owych czasów polegał nie na tym, że była ona nierzetelna. Starała się jak mogła w sposób jakościowo dobry wypełniać swe zadania badawcze, ale publikacja wyników pracy GUS, w tym zwłaszcza polityka informacyjna rządu, doprowadziły niestety do spadku zaufania do statystyki i GUS jako instytucji, ponieważ dane zbierane przez Urząd i opracowane przez niego analizy były rozpowszechniane przez dziennikarzy w sposób fałszywy, podlegający ówczesnej propagandzie sukcesu. Nagminnie przedstawiano rzeczywistość społeczno-gospodarczą podając jedy-

[126] J. Górska, *Bibliografia wydawnictw GUS 1974—1980*, Warszawa 1988.

nie dane przeciętne zarówno w szeregach czasowych, jak i w danych syntetycznych. Tym samym wyliczenia GUS dotyczące przykładowo spadku dochodu narodowego w 1979 r. i spadku płacy realnej w tymże roku o 2,7% w stosunku do 1978 r. były wiedzą tajemną dla większości obywateli.[127] Dodajmy, że wskazanie spadku dochodu narodowego o ponad 2 % w *Roczniku Statystycznym* GUS było ewenementem w krajach b. RWPG i niewątpliwie dobrze świadczy o ówczesnej pracy Urzędu.

Trzeba jednak przyznać, że słabości polskiej statystyki w tym okresie były słabościami całej statystyki krajów RWPG. Nagminnie pomijano w niej szersze badania warunków życia ludności, w niewielkim stopniu stosowano indeksy i relacje pozwalające eliminować uproszczenia sprawozdawczości wartościowej itp. Na przykład badanie kosztów utrzymania było niezmiernie utrudnione, ponieważ błędy statystyczne wynikały nie z metodologii badania, która była stosowana z powodzeniem we Francji czy Finlandii, ale z tego, że wskaźnik ten nie uwzględniał specyfiki gospodarki planowej, ciągłych niedoborów towarowych i wynikającej z niej tzw. sprzedaży spod lady, nielegalnej sprzedaży węgla, cementu itp., które były w związku z tym niedoszacowane w badaniu.

Szczególnie cenne były w tym kontekście badania GUS porównujące ceny w Polsce z cenami w Austrii i Francji i badania spożycia na jednego mieszkańca w tych krajach. Wypracowano wówczas metody tworzenia wag, sezonowości, zastępowania brakującego reprezentanta towarem najbardziej podobnym itp. Było to zadanie trudne, ponieważ słabością statystyki cen w GUS było ich oderwanie od rynkowych zależności z wyjątkiem cen towarów z importu i eksportu z krajami kapitalistycznymi. Ceny nie odzwierciedlały systemu dotacji, subwencji, różnorakiego podatku obrotowego, kredytów inwestycyjnych nieliczących się z rentownością itp. Ceny płacone rolnikom w ramach dostaw obowiązkowych i ceny detaliczne żywności dotowane z budżetu (mleko, mięso, cukier) nie odzwierciedlały rynkowej wartości produktów.[128]

Większość wypaczeń w badaniach statystycznych przedsiębiorstw wynikała wprost ze słabych danych źródłowych, nadsyłanych przez respondentów instytucjonalnych. Były one eliminowane w GUS poprzez porównanie odrębnych zbiorów danych merytorycznie ze sobą powiązanych a pochodzących z różnych

[127] St. Kuziński, *Lata 1972—1980 w GUS*, [w:] *Obchody jubileuszowe 200-lecia statystyki polskiej i 75-lecia Głównego Urzędu Statystycznego,* Warszawa 1995, s.115—123.

[128] St. Kuziński, *Główny Urząd Statystyczny 1971—1980*, „Wiadomości Statystyczne" 2006 nr 1, s. 74—79.

źródeł. Przykładowo, dane dotyczące produkcji przedsiębiorstw budowlanych i dostaw maszyn i urządzeń były zestawiane z danymi dotyczącymi nakładów inwestycyjnych, które trudno było zafałszować ze względu na rzeczywiste twarde dane dotyczące przepływów pieniężnych w przedsiębiorstwach.[129]

Niewątpliwie jednak Urząd wadliwie publikował wyniki niektórych badań, w tym np. dotyczących budownictwa. Budynki oddane do użytku w styczniu, a nawet w marcu zaliczano do wyników roku poprzedniego, aby umożliwić pracownikom budownictwa wypłatę premii za wykonanie planu, który de facto nie był wykonywany.[130] Bardzo uboga była statystyka finansów, ponieważ większą wagę przykładano w polityce gospodarczej i planowaniu do elementów rzeczowych, pomijając znaczenie finansów. Praktycznie nie prowadzono analizy zacofania gospodardczego Polski w stosunku do rozwiniętych krajów świata. Co prawda przedstawiano zestawienia porównawcze poziomu produkcji przemysłowej, rolnictwa i dochodu narodowego, ale nie odzwierciedlały one należycie obszarów strukturalnego i energochłonnego zacofania polskiej gospodarki. Dlatego cenne były próby prowadzone w Zakładzie Badań Statystyczno-Ekonomicznych GUS i PAN porównania poziomu spożycia mieszkańców Polski i Francji. Niestety były to badania jednostkowe i publikowane jako dokumenty niejawne.[131]

Wpływ polityki informacyjnej rządu na postrzeganie statystyki

Badania GUS były w większości przypadków pomijane w polityce informacyjnej rządu. Mimo że poprawnie badano np. zadłużenie kraju, to wyniki tych badań były objęte tajemnicą statystyczną i nie docierały do opinii publicznej. Praktyka utajniania danych statystycznych była powszechna i bardzo zaszkodziła wizerunkowi GUS. Tajemnicą objęto bilans dochodów i wydatków pieniężnych ludności, szczegółowy bilans produkcji mięsa itp., a nawet dane o wypadkach przy pracy i absencji chorobowej pracowników. Nie publikowano danych o uposażeniach kadry kierowniczej nie tylko na poziomie ministerstw czy komitetów partyjnych wojewódzkich, ale także odnoszące się do przedsiębiorstw państwowych. W publikacjach jawnych GUS nie podawano natomiast informa-

[129] Op.cit., s. 76.
[130] St. Kuziński, *Lata 1972—1980...*, s. 117 i 118.
[131] Op.cit., s. 120.; T. Dmoch, *Problematyka badań rozwoju społecznego w pracach Zakładu Badań Statystyczno-Ekonomicznych*, „Wiadomości Statystyczne" 1976 nr 8, s. 7—9.

cji typu finansowego o zyskach, stratach i w ogóle dotyczące rentowości przedsiębiorstw. Te zaś które publikowano, miały klauzule „poufne", „do użytku służbowego" trafiały jedynie do wąskiego grona partyjno-rządowych decydentów.[132] Wśród publikacji niejawnych rocznie wydawano kilkaset różnego rodzaju analiz statystycznych dotyczących: dochodu narodowego Polski według województw, zdolności produkcyjnych w przemyśle, kooperacji przemysłowej z zagranicą, działalności badawczo-rozwojowej, inwestycji, gospodarki żywnościowej, nauki i techniki, licencjach, sprzedaży detalicznej i zapasów towarów itp.

Poza tym Komisja Planowania naciskała na GUS, aby nie przekazywać żadnych informacji do Komitetu Centralnego PZPR bez jej akceptacji. Praktycznie zarówno w latach 70. jak i 80. XX wieku Prezes GUS był podporządkowany przewodniczącemu Komisji Planowania. Chodziło zwłaszcza o to, aby GUS nie publikował i nie informował nie tylko społeczeństwa, ale i decydentów wysokiego szczebla o kilkunastu kluczowych wskaźnikach dotyczących rocznych wielkości planowanej produkcji i zmianach w planie w ciągu roku, gdyż pokazywało to na iluzoryczne wykonanie planów i niedoskonałości centralnego planowania gospodarczego. Ingerencja Komisji Planowania dotyczyła nawet zmiany zestawu danych statystycznych publikowanych przez GUS w podstawowym *Roczniku Statystycznym*. O ile jego objętość w 1971 r. wynosiła 750 stron (1100 tablic) to w 1977 r. liczyła jedynie 536 stron i 880 tablic (!).[133]

Te praktyki skutkowały oskarżeniami społeczeństwa o zatajanie a nawet fałszowanie kluczowych danych w Głównym Urzędzie Statystycznym, co nie miało miejsca.

GUS w latach 80. XX wieku

Prezes GUS Wiesław Sadowski

W latach 1980—1989 Prezesem GUS był prof. dr hab. Wiesław Sadowski (1921—2010) ekonomista, statystyk, polityk, rektor SGPiS, członek polskich i międzynarodowych towarzystw naukowych.[134] W. Sadowski urodził się 21 gru-

[132] B. Łazowska, *Bibliografia b. wydawnictw poufnych i służbowych Głównego Urzędu Statystycznego 1950—1989*, t. I—II, Warszawa 1998—2000.

[133] St. Kuziński, *Główny Urząd Statystyczny…*, s. 76—77.

[134] Wiesław Sadowski był w latach 1955—1959 oraz 1963—1965 prorektorem SGPiS ds. naukowych. W latach 1965—1978 rektorem uczelni, a od 1969 r. członkiem korespondentem PAN.

dnia 1921 r. w Warszawie. Ukończył Liceum im. Stefana Batorego, a następnie Szkołę Główną Handlową oraz matematykę na Uniwersytecie Warszawskim. W latach 1955—1958 był stypendystą fundacji Cowlesa na Uniwersytecie w Yale, od roku 1960 profesorem Szkoły Głównej Planowania i Statystyki, w latach 1955—1981 dyrektorem Instytutu Ekonometrii SGPiS, a w latach 1965——1978 Rektorem tej uczelni. Od 1969 r. był członkiem-korespondentem Polskiej Akademii Nauk, w latach 1972—1992 Przewodniczącym Komitetu Statystyki i Ekonometrii PAN. W 1997 r. otrzymał doktorat honoris causa Uniwersytetu Łódzkiego. Był jednym z dwóch Polaków — członków elitarnego Econometric Society oraz członkiem Polskiego Towarzystwa Statystycznego, Polskiego Towarzystwa Matematycznego oraz Międzynarodowego Instytutu Statystycznego.

Wiesław Sadowski w latach 1969—1980 pracował jako bezpartyjny poseł na Sejm PRL V, VI i VII kadencji. W latach 80. XX wieku zasiadał w składzie Stołecznej Rady Narodowej, gdzie m.in. pełnił obowiązki jej wiceprzewodniczącego (1980—1981).

Wiesław Sadowski napisał ponad 100 prac naukowych, w tym: *Statystyka matematyczna* (Warszawa 1965), *Teoria podejmowania decyzji: wstęp do badań operacyjnych* (Warszawa 1976), *Decyzje i prognozy* (Warszawa 1977), *Statystyka na co dzień* (Warszawa 1987), *Statystyka dla ekonomistów* (Warszawa 1995), *Ekonometria* (Warszawa 1997). Jego podręczniki były wznawiane i tłumaczone na wiele języków. Wiesław Sadowski wypromował blisko 40 doktorów. Był aktywny zawodowo do 88. roku życia. Uhonorowany został m.in. Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski oraz Krzyżem Komandorskim Orderu Lwa Finlandii. Położył ogromne zasługi w rozwoju badań ekonometrycznych i statystycznych w powojennej Polsce.

Kierując Urzędem w trudnych latach 80. XX wieku Wiesław Sadowski wprowadził wiele nowatorskich badań społecznych. W latach 1983—1992 zrealizowano 45 badań reprezentacyjnych w ramach wieloletniego programu pn. Zintegrowany System Badań Gospodarstw Domowych.[135]

W 1985 r. Wiesławowi Sadowskiemu udało się przekształcić Zakład Badań Statystyczno-Ekonomicznych GUS w Zakład Badań Statystyczno-Ekonomicznych GUS i PAN, co rozszerzyło znacząco zakres badań i podniosło ich rangę naukową.

[135] Badania te prowadzono pod kierunkiem prof. Jana Kordosa, późniejszego Wiceprezesa GUS w latach 1992—1996.

GUS w okresie rewolucji solidarnościowej w latach 1980 i 1981

Rewolucja ruchu Solidarności w 1980 r. spowodowała zmiany polityczno-gospodarczo-społeczne w całym kraju, także w statystyce.[136] Różnice zachodzące w badaniach GUS i sposobach ich prezentacji najlepiej widoczne są w podstawowej publikacji GUS — *Roczniku Statystycznym 1981*. Znacznie rozszerzono w nim wówczas zarówno liczbę podawanych informacji, jak i ich jakość. Wyodrębniono dział „Gospodarka materiałowa", w którym zamieszczono ważniejsze bilanse materiałowe oraz zespół tablic o materiałochłonności produkcji i zapasach materiałowych w gospodarce narodowej. Po raz pierwszy zamieszczono informacje o warunkach pracy zatrudnionych (w nowym dziale Rocznika „Zatrudnienie. Warunki pracy"). We wszystkich działach *Rocznika* ujednolicono informacje o nakładach inwestycyjnych, środkach trwałych, zatrudnieniu i płacach, a także dane o kosztach działalności. Znacząco wzbogacono informacje z zakresu statystyki społecznej, a wśród nich dane o ochronie i zagrożeniu środowiska naturalnego, wyniki Spisu Powszechnego 1978 r. dotyczące rodzin, gospodarstw domowych i osób niepełnosprawnych, dane o zróżnicowaniu i strukturze przychodów, płac, rent i emerytur według wysokości i grup społeczno-zawodowych, informacje o kosztach utrzymania, przydziałach mieszkań i pożarach. W znacznie rozszerzonych działach statystyki gospodarczej przedstawiono m.in.: po raz pierwszy dane o tzw. zamrożeniu i zaangażowaniu inwestycji, bilans żywca i mięsa, bilans płatniczy kraju, dane o zadłużeniu zagranicznym, informacje o wytwarzaniu i podziale dóbr materialnych i usług niematerialnych. Zweryfikowano i opublikowano nowe dane retrospektywne dotyczące lat 1975—1979 w zakresie: dochodu narodowego, nakładów inwestycyjnych i efektów budownictwa mieszkaniowego. Znacząco rozbudowano też „Przegląd międzynarodowy" (liczył on 95 stron, podczas gdy w poprzednich wydaniach *Rocznika* oscylował w granicach 50 stron). *Rocznik Statystyczny 1981* zawierał 1 084 tablice statystyczne i liczył 718 stron, podczas gdy *Rocznik Statystyczny 1980* zawierał 942 tablice i liczył 592 strony, a *Rocznik Statystyczny 1982* — 971 tablic i 576 stron.[137]

[136] J. Samborski, *Program badań statystycznych GUS na rok 1980*, „Wiadomości Statystyczne" 1980 nr 2, s. 6—8; T. Walczak, *Aktualne problemy doskonalenia statystyki państwowej*, „Wiadomości Statystyczne" 1981 nr 5, s. 1—5; J. Paradysz, *Kierunki pogłębienia badań i opracowań w zakresie statystyki gospodarczej*, „Wiadomości Statystyczne" 1981 nr 5, s. 10—12.

[137] T. Walczak, op.cit., s. 1—15.

W 1981 r. GUS wydał też ciekawą syntezę podsumowującą ostatnią dekadę rozwoju społeczno-gospodarczego Polski — *Polska w latach 1970—1980*. W publikacji tej przedstawiono szerokie spectrum danych statystycznych pozostawiając ich interpretację użytkownikom. Było to novum wśród tego typu prac retrospektywnych, w których zazwyczaj starano się wyjaśniać czytelnikowi, co oznaczają dane liczbowe.

Reorganizacja GUS po wprowadzeniu stanu wojennego w końcu 1981 r.

Po stanie wojennym wprowadzonym w końcu 1981 r. nastąpiła reorganizacja gospodarki narodowej i likwidacja zjednoczeń przemysłowych. Spowodowało to duże zmiany obiegu sprawozdań statystycznych. Stopniowo Wojewódzkie Urzędy Statystyczne zaczęły przejmować sprawozdawczość ze swojego terenu działania, co było dla nich dużym obciążeniem. Urzędy przejęły na siebie odpowiedzialność za terminowość, kompletność i prawidłowość wypełniania sprawozdań, ich analizę i przesyłanie danych zbiorczych do GUS. Wojewódzkie Urzędy Statystyczne musiały też nadal przekazywać miesięczne informacje o sytuacji społeczno-gospodarczej władzom województw, a także prowadzić regionalną działalność wydawniczą.

W latach 1981—1988 znacząco rozbudowano system kontroli jednostek sprawozdawczych w zakresie zgodnej ze stanem faktycznym informacji statystycznej przekazywanej przez Wojewódzkie Urzędy Statystyczne do Głównego Urzędu Statystycznego. Wprowadzono szczegółowe procedury w zakresie:

— opracowywania programów badań statystycznych,
— organizacji i technologii prac sprawozdawczych,
— kontroli prawidłowości, terminowości i legalności sprawozdawczości statystycznej.[138]

Ustawa o statystyce państwowej z 1982 r.

Ustawa z dnia 26 lutego 1982 r. o statystyce państwowej została wprowadzona w życie, aby zapewnić zgodność funkcji statystyki państwowej z celami i metodami planowania i zarządzania gospodarką narodową w związku z przyję-

[138] *Organizacja badań statystycznych. Wytyczne opracowania programów badań, organizacji i technologii prac sprawozdawczo-statystycznych oraz kontroli prawidłowości, terminowości i legalności sprawozdawczości statystycznej. Komentarze.* Warszawa 1985 (Zeszyty Metodyczne, nr 61).

ciem przez Sejm pakietu ustaw o reformie gospodarczej.[139] Zgodnie z kierunkami reformy gospodarczej GUS miał:

— spełniać funkcje krajowego centrum informacji społeczno-gospodarczej,
— gromadzić i przetwarzać zarówno informacje statystyczne, jak i informacje prognostyczne.

Ustawa dała większe prerogatywy Głównemu Urzędowi Statystycznemu w zakresie koordynacji badań statystycznych prowadzonych w resortach. Określiła też enumeratywnie odbiorców informacji statystycznej oraz formy informowania społeczeństwa o wynikach badań (publikacje, komunikaty prasowe, okresowe sprawozdania i analizy, bazy i banki danych). Znacznie rozszerzyła odbiorców informacji statystycznej w stosunku do ustawy z 1962 r., włączając do nich przedstawicieli nauki, organizacje społeczne i związkowe oraz inne osoby.

W ustawie z 26 lutego 1982 r. określono ogólny zakres badań statystycznych, co uprzednio było przedmiotem odrębnej uchwały oraz znacznie rozszerzono dziedziny badawcze o: koszty, finanse i kredyt, gospodarkę energetyczną, zasoby naturalne i ich wykorzystanie, ochronę środowiska naturalnego oraz wymiar sprawiedliwości.

Ustawa uszczegółowiła zasady sprawozdawczości statystycznej przedsiębiorstw, zobowiązując jednostki sprawozdawcze i osoby fizyczne do prowadzenia wewnętrznych systemów ewidencyjno-informacyjnych oraz zaleciła przyjmowanie w tych systemach elementów bazy normatywnej ustalonej lub zatwierdzonej przez GUS. Mocą ustawy powołano przy GUS Radę do Spraw Systemów Informacji Społeczno-Gospodarczej. Rada miała opracowywać wnioski i opinie w sprawach: programów badań, doskonalenia statystyki państwowej, rozwoju systemów informacji społeczno-gospodarczej, systemów ewidencji podatkowej i zastosowań informatyki w systemach informacji społeczno-gospodarczej.

Ustawa z 1982 r. zwróciła uwagę na konieczność koordynacji systemów i procesów gromadzenia, przetwarzania i przekazu danych oraz udostępniania informacji w systemach informacji społeczno-gospodarczej na różnych nośnikach (tradycyjnych i komputerowych), a także w bazach i bankach danych.[140]

Wzmocniono rangę Głównego Urzędu Statystycznego stanowiąc, że GUS działa przy Radzie Ministrów, a Prezes GUS jest powoływany i odwoływany przez

[139] H. Michińska, *Niektóre założenia ustawy o statystyce państwowej z 1982 r. na tle ustawy z 1962 r.*, „Wiadomości Statystyczne" 1982 nr 5, s. 7—8.

[140] *Ustawa z dnia 26 lutego 1982 r. o statystyce państwowej*, „Wiadomości Statystyczne" 1982 nr 5, s. 1—4;

Premiera. Ustawa szerzej określiła też zakresy działania wojewódzkich urzędów statystycznych, zobowiązując je m.in. do informowania przedsiębiorstw i innych jednostek gospodarki uspołecznionej o wynikach swoich badań oraz do współdziałania w dokształcaniu zawodowym pracowników jednostek gospodarki uspołecznionej w zakresie statystyki.[141]

Prace badawcze i informacyjno-publikacyjne GUS

W latach 80. XX wieku GUS zapoczątkował badania, których pokłosiem był szereg cennych syntetycznych i monograficznych analiz społecznych. Nowatorskie prace statystyczne dotyczyły: warunków życia ludności oraz sytuacji społeczno-zawodowej kobiet, sytuacji socjalno-bytowej młodych małżeństw, ludzi starszych, sytuacji gospodarstw domowych czy sytuacji bytowej rodzin wielodzietnych, potrzeb żywnościowych gospodarstw domowych i warunków mieszkaniowych gospodarstw domowych oraz wydatków na mieszkanie, warunków życia i potrzeb młodzieży itp.[142]

Poczynając od 1981 r. ukazywały się przez trzy lata analizy GUS dotyczące zróżnicowania dochodów ludności, kosztów utrzymania i spożycia.[143]

W 1983 r. wprowadzono w Urzędzie Zintegrowany System Badań Gospodarstw Domowych, którego efektem było kilkadziesiąt publikacji poświęconych warunkom życia ludności, pokazujących skalę problemów socjalnych ludności, w tym po raz pierwszy — zjawisko biedy.[144] Podstawy metodologiczne do tych badań stworzył prof. Jan Kordos, autor m.in. prac: *Metody analizy i prognozo-*

[141] J. Iszkowski, *O nowej ustawie o statystyce państwowej*, „Wiadomości Statystyczne" 1982 nr 5, s. 4—7; H. Machińska, *Niektóre założenia ustawy o statystyce państwowej z 1982 r. na tle ustawy z 1962 r.*, Wiadomości Statystyczne" 1982 nr 5, s. 7—8.

[142] M. Pawlak (red.), *Sytuacja społeczno-zawodowa kobiet*, Warszawa 1984; M. Pawlak, *Sytuacja socjalno-bytowa młodych małżeństw w 1984 r.*, Warszawa 1984; M. Daszyńska, *Sytuacja bytowa ludzi starszych w 1985 r.*, Warszawa 1985; M. Daszyńska, *Sytuacja bytowa rodzin wielodzietnych i niepełnych z dziećmi*, Warszawa 1987; H. Kulesza, *Warunki mieszkaniowe gospodarstw domowych oraz wydatki na mieszkanie w 1986 r.*, Warszawa 1987; S. Mierzejewski, *Potrzeby żywnościowe gospodarstw domowych*, Warszawa 1987; W. Łagodziński, *Warunki życia i potrzeby młodzieży*, Warszawa 1989; A. Bieńkuńska-Szukiejłoć, *Zróżnicowanie warunków bytu gospodarstw domowych według miejsca zamieszkania w latach 1986—1987*, Warszawa 1989.

[143] K. Gądek, A. Kubiczek, *Zróżnicowanie dochodów, kosztów utrzymania i spożycia w 1980 r.*, Warszawa 1981; K. Gądek, A. Kubiczek, *Zróżnicowanie dochodów, kosztów utrzymania i spożycia w 1981 r.*, Warszawa 1982; K. Gądek, A. Kubiczek, *Zróżnicowanie dochodów, kosztów utrzymania i spożycia w 1982 r.*, Warszawa 1983.

[144] *Warunki życia ludności w latach 1980—1983* (Warszawa 1984), *Warunki życia ludności w 1984 r.* (Warszawa 1985), *Warunki życia ludności w latach 1981—1985* (Warszawa 1986), *Warunki życia ludności w 1987 r.* (Warszawa 1988).

wania rozkładów płac i dochodów ludności (Warszawa 1973), *Statystyczne metody analizy rozkładu płac i dochodów ludności* (Warszawa 1971), *Metoda rotacyjna w badaniach reprezentacyjnych* (Warszawa 1967) i *Badania statystyczne metodą reprezentacyjną* (Warszawa 1967).[145]

W ramach statystyki regionalnej wydano też wartościowe opracowania dotyczące zaopatrzenia wsi w wodę oraz wyposażenia miast i wsi w podstawowe placówki i urządzenia, a w 1985 r. opublikowano *Rocznik Statystyczny Miast*.[146]

Prace te obnażały propagandowe sukcesy gospodarcze rządu zwłaszcza w końcówce lat 80. XX wieku, kiedy efekty sankcji nałożonych na Polskę przez kraje zachodnie po wprowadzeniu stanu wojennego były już namacalnie widoczne.

Na początku lat 80. XX wieku GUS opracował i wydał wspólnie z Instytutem Ekonomiki Przemysłu Akademii Ekonomicznej w Katowicach cenne opracowania omawiające metody badań statystycznych wydajności pracy w przemyśle i metodologię badania zmian w poziomie nowoczesności przemysłu.[147] Na ich podstawie opracowana została w Zakładzie Badań Statystyczno-Ekonomicznych GUS i PAN ekonometryczna analiza czynników produkcji i wydajności pracy w przemyśle w latach 1979—1981.[148]

Ogółem w latach 1981—1989 Główny Urząd Statystyczny wydał w serii „Z Prac Zakładu Badań Statystyczno-Ekonomicznych" oraz w serii „Z Prac Zakładu Badań Statystyczno-Ekonomicznych. Studia i Materiały" 93 bardzo cenne opracowania poświęcone głównie metodologii badań statystycznych, ale nie tylko. Do ciekawszych zagadnień opracowanych w ZBSE GUS i PAN należały przykładowo: problemy społecznej wydajności pracy w Polsce na tle innych krajów, sytuacja życiowa osób starszych, porównanie cen i dochodu narodowego podzielonego brutto między Polską i Austrią za lata 1975 i 1978, próba oceny efektyw-

[145] W następnych latach prof. Jan Kordos poświęcił się zagadnieniu badania jakości w statystyce (J. Kordos, *Jakość danych statystycznych*, Warszawa 1988). Był też wieloletnim redaktorem głównym „Statistics in Transition".

[146] *Zaopatrzenie wsi w wodę w 1984 r.*, Warszawa 1985; *Wyposażenie miast i wsi w podstawowe placówki i urządzenia*, Warszawa 1989; J. Nikolska-Lesiak, K. Mijakowska-Czajka, *Rocznik Statystyczny Miast 1985*, Warszawa 1985.

[147] *Metody badań statystycznych wydajności pracy w przemyśle,* Warszawa 1981 (Zeszyty Metodyczne, nr 46); *Metodologia badania zmian w poziomie nowoczesności przemysłu*, Warszawa 1981 (Zeszyty Metodyczne, nr 47).

[148] M. Hummel, I. Szczęsna, *Ekonometryczna analiza czynników produkcji i wydajności pracy w przemyśle w latach 1979—1981*, Warszawa 1983.

ności gospodarowania w Polsce w latach 1972—1985, wpływ nierównowagi rynkowej na zróżnicowanie poziomu życia w Polsce w latach 1965—1986, porównanie wydatków socjalnych w Polsce i Czechosłowacji oraz charakterystyka rolnictwa polskiego na tle wybranych krajów europejskich i statystyczne miary dobrobytu ekonomicznego.[149]

Jednym z najwybitniejszych statystyków w Polsce był współpracujący z Zakładem Badań Statystyczno-Ekonomicznych GUS i PAN prof. Leszek Zienkowski (1923—2009). Prowadził on analizy i prognozy makroekonomiczne oraz porównania międzynarodowe, specjalizując się w rachunkach narodowych. Obliczył PKB dla okresu międzywojennego w Polsce, opracowywał w latach 80. XX wieku w GUS eksperymentalne próby szacunków PKB z uwzględnieniem usług niematerialnych; był autorem m.in. pracy *Co to jest PKB. Jego rola w analizach ekonomicznych i prognozach* (Warszawa 2001).[150]

Spis powszechny 1988 r.

Na mocy art. 20 ustawy z dnia 26 lutego 1982 r. o statystyce państwowej przeprowadzono w dniach 7—2 grudnia 1988 r. Narodowy Spis Powszechny.[151] Prof. Wiesław Sadowski, Prezes GUS, przedstawiając podczas obrad Sejmu 18 kwietnia 1988 r. projekt ustawy o Narodowym Spisie Powszechnym podkreślił, że co prawda Urząd dysponuje niektórymi danymi o ludności i mieszkaniach na podstawie bieżących badań statystycznych, to jednak dalece odbiegają one od dokładności i precyzji informacji uzyskiwanych drogą spisową.

[149] W. Jarosiński, *Problemy społecznej wydajności pracy w Polsce na tle innych krajów*, Warszawa 1982 (Z Prac ZBSE, nr 126), *Sytuacja życiowa osób starszych*, Warszawa 1982 (Z prac ZBSE, nr 127), *Porównanie cen i dochodu narodowego podzielonego brutto między Polska i Austria za lata 1975 i 1978*, Warszawa-Wiedeń 1982 (ZBSE, GUS, Centralny Urząd Statystyczny Austrii); Z. Żółkiewski, *Próba oceny efektywności gospodarowania w Polsce w latach 1972—1985*, Warszawa 1987; L. Podkaminer, *Wpływ nierównowagi rynkowej na zróżnicowanie poziomu życia w Polsce w latach 1965—1985,* Warszawa 1988 (Z Prac ZBSE, nr 173), J. Pelej, L. Szwehlowa, Z. Rajewski, J. Rutkowski, *Porównanie wydatków socjalnych Czechosłowacja-Polska*, Warszawa 1989 (Z Prac ZBSE, nr 179), *Rolnictwo polskie na tle rolnictwa wybranych krajów europejskich,* Warszawa 1989 (Z Prac ZBSE, nr 180), A. Szulc, *Statystyczne miary dobrobytu ekonomicznego*, Warszawa 1989 (Z Prac ZBSE, nr 181).

[150] Prof. Leszek Zienkowski współpracował z GUS, ONZ, OECD, PAN; był członkiem Rady Naukowej Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego i autorem ponad 100 publikacji naukowych, w tym: *Jak się oblicza dochód narodowy*, Warszawa 1971; *Zjawiska społeczne lat siedemdziesiątych: stan, tendencje, struktura*, Warszawa 1982; *Walka o podział dochodów (rozważania i refleksje)*, Warszawa 1986; *Recesja i drogi wyjścia*, Warszawa 1990; *Rachunek przepływów rzeczowo-finansowych*, Warszawa 1991; *Rola małych i średnich przedsiębiorstw w procesie restrukturyzacji gospodarki polskiej,* Warszawa 1992; *Produkt krajowy brutto i dochody ludności według województw*, Warszawa 1994.

[151] NSP 1988 podawał stan ludności na dzień 6 grudnia 1988 r. o północy.

Zauważył też w swoim wystąpieniu, że dane z Narodowego Spisu Powszechnego 1978 r. uległy dezaktualizacji zarówno, jeśli idzie o zmiany demograficzne, jak i o strukturę zatrudnienia, źródła utrzymania rodzin, wykształcenie ludności itp.[152]

Tematyka Narodowego Spisu Powszechnego ustalona w ustawie z 16 lipca 1987 r. obejmowała zamieszkane mieszkania, pomieszczenia oraz budynki, osoby stale zamieszkałe i czasowo przebywające w mieszkaniach i pomieszczeniach. Podczas spisu zebrano na podstawie kwestionariusza przede wszystkim informacje od respondentów dotyczące: charakterystyki ilościowej i jakościowej zasobów mieszkaniowych w powiązaniu z warunkami mieszkaniowymi gospodarstw domowych, rodzin, poszczególnych grup społeczno-zawodowych ludności itp. oraz odnoszące się do charakterystyki demograficznej (w tym do wykształcenia), źródeł utrzymania, niepełnosprawności, dojazdów do pracy i problemu migracji.[153]

Program Narodowego Spisu Powszechnego objął podobnie jak w 1978 r. problematykę inwalidztwa biologicznego i formalnoprawnego. Tym razem jednak pytania zadawane respondentom były bardziej szczegółowe i precyzyjne. Chodziło o uzyskanie danych o zasięgu, dotkliwości upośledzenia, a także dotyczących jego stanu prawnego.[154] W ramach Narodowego Spisu Powszechnego 1988 r. przeprowadzono również reprezentacyjne badanie dzietności kobiet — było ono przeprowadzone na zasadzie dobrowolności.[155]

W porównaniu z innymi krajami, które przeprowadzały spis powszechny zgodnie z zaleceniami wyspecjalizowanej agendy ONZ oraz w ramach RWPG — Stałej Komisji Statystycznej, w Polsce zadano podczas Narodowego Spisu Powszechnego 1988 r. znacznie więcej pytań respondentom (32 pytania podczas gdy w większości krajów zadano 15—17 pytań). Szerszy był też zakres opracowań pospisowych wydanych przez Główny Urząd Statystyczny.[156]

---

[152] W. Sadowski, *Rządowy projekt ustawy o Narodowym Spisie Powszechnym w 1988 r.*, [w:] *Spisy ludności Rzeczypospolitej Polskiej 1921—2002. Wybór pism demografów*, Warszawa 2002, s. 562—567.

[153] L. Zalewski, *Narodowy Spis Powszechny w 1988 roku*, „Studia Demograficzne" 1988 nr 2 (92), s. 117—129.

[154] Pytanie dotyczące inwalidztwa były następujące: „Czy Pan/Pani z powodu kalectwa lub przewlekłej choroby ma całkowicie lub poważnie ograniczoną zdolność wykonywania czynności podstawowych dla danego wieku?". Odpowiadając należało zakreślić jedną z 3 odpowiedzi do wyboru: a/ tak, całkowicie; b/ tak, poważnie; c/ nie. Poza tym pytano respondentów czy posiadają lub nie posiadają 1, 2 lub 3 grupę inwalidzką.

[155] J. Paradysz, *Dzietność kobiet w Polsce*, [w:] *Materiały i Opracowania Statystyczne NSP'88*, Warszawa 1992, s. 10—22.

[156] L. Zalewski, op.cit, s. 126 i 127.

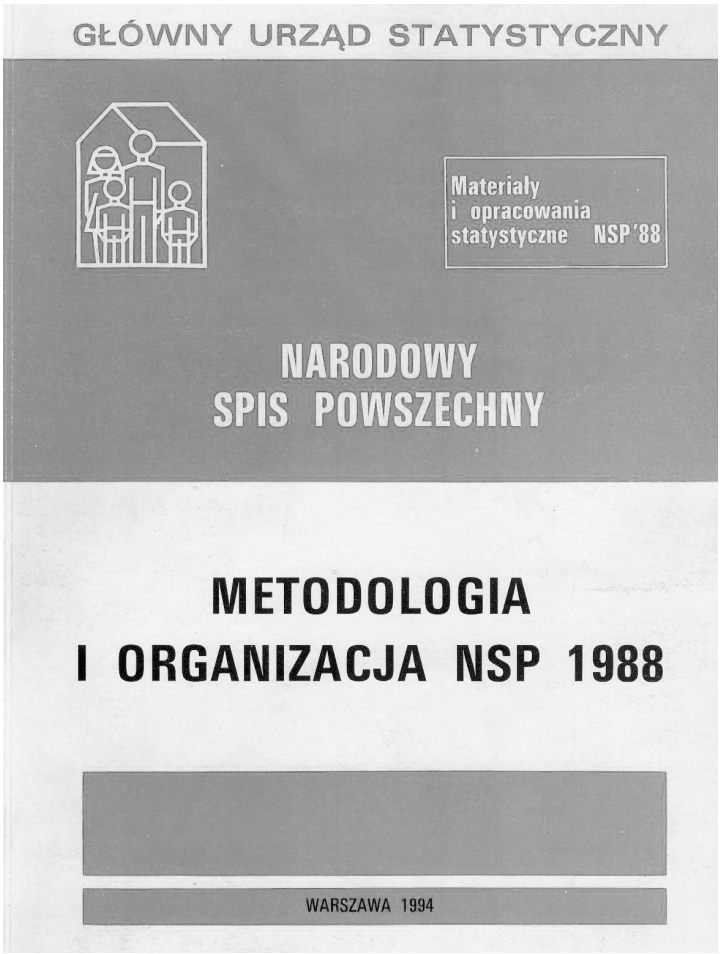

Metodologia i organizacja NSP 1988
Publikacja GUS wydana w 1994 r.

Przy opracowaniu tematyki ludnościowej spisu GUS współpracował ze środowiskiem demografów, w tym z Komitetem Nauk Demograficznych PAN i z Sekcją Demograficzną Naukowej Rady Statystycznej. Decydując o zakresie Narodowego Spisu Powszechnego 1988 r. wzięto pod uwagę: zalecenia międzynarodowe, potrzeby ośrodków decyzyjnych, planistycznych, naukowych, stopień wykorzystania informacji zebranych w poprzednim spisie a także możliwości realizacyjne Urzędu, w tym: ograniczone środki rzeczowe, osobowe oraz finansowe i możliwości opracowania wyników w adekwatnych do potrzeb terminach.[157]

Przygotowania do Narodowego Spisu Powszechnego 1988 r. zapoczątkowano tuż po zakończeniu NSP 1978, zbierając i analizując wszystkie uwagi dotyczące ostatniego spisu. Niektóre rozwiązania planowanego NSP 1988 przetestowano podczas spisu reprezentacyjnego ludności i mieszkań przeprowadzonego w 1984 r.[158]

[157] Ibidem, s. 118.
[158] M. Sierpińska, *Organizacja badań masowych na przykładzie Narodowego Spisu Powszechnego*, „Wiadomości Statystyczne" 1988 nr 2, s. 5—10.

W grudniu 1987 r. przeprowadzono spis próbny w 23 reprezentatywnych jednostkach administracyjnych, uwzględniając zróżnicowanie warunków mieszkaniowych, odmienną sytuację demograficzną i różne funkcjonowanie administracji terenowej. Spis ten objął ok. 180 000 osób i posłużył sprawdzeniu procedur organizacyjnych i ustaleń metodologicznych. W oparciu o wyniki spisu próbnego podjęto działania dotyczące stworzenia możliwości uzyskania danych kompletnych, sprawnej organizacji prac spisowych, opracowania lepszych komputerowych programów przetwarzania danych i elastycznych rozwiązań finansowych. Główny Urząd Statystyczny wraz z administracją terenową zajął się uporządkowaniem ewidencji budynków, mieszkań, ludności i gospodarstw rolnych. Przeprowadził też analizy dotyczące zwiększenia kompletności danych spisowych w oparciu o przygotowaną przed spisem dokumentację wyjściową.

W ciągu kilku miesięcy 1988 r. przeprowadzono ponad 5 000 szkoleń dla rachmistrzów spisowych (170 000 osób) i członków biur spisowych (30 000 osób). Poza nimi przy opracowywaniu dokumentacji i ewidencji przed spisem wzięło udział kilka tysięcy urzędników w resortach współpracujących z GUS oraz kilka tysięcy statystyków i informatyków.

Pierwsze prace przygotowawcze do NSP 1988 podjęto już w 1985 r. przesyłając do Rady Ministrów *Program badań statystycznych na lata 1986—1990.*[159] Na jego podstawie Rada Ministrów przyjęła postanowienie w sprawie warunków realizacji zadań statystyki państwowej i przeprowadzenia NSP 1988.[160] Aby ułatwić pracę rachmistrzom spisowym sporządzono przed spisem nowe lub zaktualizowano stare mapy i szkice dotyczące 170 000 obwodów spisowych.

Zgodnie z zapisami Ustawy z 16 lipca 1987 r. o Narodowym Spisie Powszechnym komisarzami spisowymi byli wojewodowie, prezydenci i naczelnicy gmin. Biurami spisowymi kierowali na szczeblu województw — dyrektorzy Wojewódzkich Urzędów Statystycznych, a na szczeblu podstawowym — pracownicy urzędu miasta i gminy danego obwodu spisowego.

Do przeprowadzenia NSP 1988 przygotowano oprócz formularzy spisowych (A — mieszkaniowo-ludnościowego, B — do badania dzietności) szereg formularzy, zestawów i materiałów do prowadzenia prac przygotowawczych, druki szkoleniowe (instrukcje spisowe, formularze wzorcowe, pytania kontrolne, legitymacje, zaświadczenia, wykazy itp.) oraz materiały do popularyzacji spisu (obwiesz-

[159] Program ten został przyjęty Uchwałą Rady Ministrów nr 168 z dnia 21 października 1985 r.
[160] Postanowienie nr 45/86 Rady Ministrów z 30 października 1986 r.

czenia, odezwy do ludności, plakaty spisowe, broszury dla szkół, materiały dla prasy, radia i telewizji) w milionowych nakładach.

Po przeprowadzonym Narodowym Spisie Powszechnym 1988 r. opublikowano kilkaset publikacji z wynikami spisu z agregacją do województw i gmin oraz kilkadziesiąt analitycznych opracowań statystycznych, z których najważniejsze to:

— *Narodowy Spis Powszechny: ludność i mieszkania: zarys przemian w latach 1979—1988: Polska* (Warszawa 1990),
— *Narodowy Spis Powszechny: struktura demograficzna i społeczno-zawodowa ludności: Polska* (Warszawa 1990),
— *Narodowy Spis Powszechny: zamieszkane budynki* (Warszawa 1990),
— *Narodowy Spis Powszechny: warunki mieszkaniowe: Polska* (Warszawa 1990),
— *Narodowy Spis Powszechny: gospodarstwa domowe i rodziny* (Warszawa 1990),
— *Narodowy Spis Powszechny: warunki mieszkaniowe: zmiany w latach 1971—1988: Polska* (Warszawa 1991),
— *Narodowy Spis Powszechny: sytuacja mieszkaniowa rodzin w 1988 r.: Polska* (Warszawa 1991),
— *Narodowy Spis Powszechny: poziom wykształcenia ludności Polski latach 1970—1988* (Warszawa 1991),
— *Narodowy Spis Powszechny: rodzina w świetle wyników NSP 1988* (Warszawa 1991),
— *Narodowy Spis Powszechny: inwalidzi w Polsce w latach 1978—1988* (Warszawa 1991),
— *Narodowy Spis Powszechny: ludność związana z rolnictwem indywidualnym w latach 1970—1988* (Warszawa 1992),
— *Narodowy Spis Powszechny: struktura demograficzna i zawodowa oraz warunki mieszkaniowe ludności miejskiej w latach 1978—1988* (Warszawa 1992),
— *Narodowy Spis Powszechny: warunki mieszkaniowe ludności związanej z indywidualnym rolnictwem* (Warszawa 1992),
— *Narodowy Spis Powszechny: zróżnicowanie demograficzne i warunków mieszkaniowych w miastach liczących ponad 500 tysięcy mieszkańców* (Warszawa 1992),
— *Narodowy Spis Powszechny: migracje ludności w Polsce w latach 1979—1988* (Warszawa 1992),
— *Narodowy Spis Powszechny: dzietność kobiet* (Warszawa 1992),
— *Narodowy Spis Powszechny: metodologia i organizacja NSP 1988* (Warszawa 1994).

Narodowy Spis Powszechny 1988 r. przedstawił szczegółowy obraz państwa i społeczeństwa polskiego u schyłku gospodarki planowej. Analizy Głównego Urzędu Statystycznego opracowane na jego podstawie dały pierwszemu niekomunistycznemu rządowi Polski po 1945 r. — Tadeusza Mazowieckiego — możliwość zaplanowania szerokich zmian prowadzących do transformacji ustrojowej kraju po 1989 r.

Informatyka w statystyce lat 80. XX wieku

Na skutek embarga nałożonego na Polskę w latach 80. XX wieku przez kraje zachodnie, coraz trudniej było kupić części zamienne niezbędne do pracy zawodnych, starzejących się urządzeń w ośrodkach elektronicznych. W 1984 r. udało się zainstalować w Ośrodku Elektronicznym GUS w Warszawie jedynie dwa nowoczesne komputery firmy ICL produkcji brytyjskiej (Typ ME-29). Nieoczekiwanie skutecznym rozwiązaniem tych problemów było pojawienie się w latach 80. XX wieku komputerów klasy PC, które pozwoliły wyjść statystyce polskiej z informatycznej zapaści. Komputery PC XT z systemem operacyjnym DOS (Disk Operating System) mogły wykonywać część prac, które dotychczas wykonywały komputery Odra.

Jednym z pierwszych zadań wykonywanych na komputerach PC było notowanie cen. Oprócz rejestracji danych przeprowadzano za ich pomocą również kontrolę i transmisję danych do GUS. Wykorzystano w tym celu łączność modemową na komutowanych liniach telefonicznych. Było to wówczas rozwiązanie unikalne w kraju[161].

Wraz z pojawieniem się komputerów klasy PC AT 368 z systemem operacyjnym UNIX zaczęto zastępować komputery Odra nowymi instalacjami, wykorzystującymi głównie komputery klasy PC. Zamiast konsoli rejestratorów Mera 9150 zaczęto używać terminale VT lub PC XT, dołączane jako zdalne stanowiska zasilania serwerów danymi jednostkowymi i służące do uruchamiania przetwarzania na serwerach.

Po 20 latach eksploatacji komputery Odra wycofano z użytkowania. Podstawowa konfiguracja urządzeń składała się odtąd z komputerów pełniących

[161] A. Żurakowski, *30 lat informatyki w urzędach statystycznych*, „Wiadomości Statystyczne" 2006 nr 7/8, s. 126—131; S. Małkus, *Ośrodki obliczeniowe GUS w organizacji badań statystycznych*, „Wiadomości Statystyczne" 1986 nr 7, s. 37 i 38.

rolę rejestratorów i serwerów do przetwarzania danych. Przetwarzanie wsadowe zostało zastąpione prostymi systemami zarządzania relacyjnymi bazami danych (Clipper, FoxBase, FoxPro,Visual Fox)[162].

W 1988 r. połączono Zakład Mechanizacji i Automatyzacji Opracowań Statystycznych z Ośrodkiem Elektronicznym GUS i Zakładem Techniki Statystycznej tworząc Centrum Informatyki Statystycznej, któremu podporządkowane zostały ośrodki elektroniczne urzędów statystycznych w województwach. Zamysł ten polegał na wzmocnieniu organizacyjnym prac informatycznych prowadzonych przez służby statystyki państwowej.

Dzięki nawiązaniu współpracy z Urzędem Statystycznym Wspólnoty Europejskiej (Eurostatem), po podpisaniu 30 października 1990 r. przez Prezesa GUS i Dyrektora Generalnego Eurostatu Wspólnej Deklaracji o Współpracy Statystycznej, możliwa była pomoc techniczna i finansowa Unii Europejskiej (UE) w ramach programu PHARE.[163]

Niestrudzonym propagatorem licznych zastosowań w GUS pracy komputerów był wieloletni wiceprezes Urzędu prof. Tadeusz Walczak.[164] Opublikował on kilkadziesiąt prac naukowych z tej dziedziny, w tym m.in. *Komputery — zasady działania i metody zastosowań* (Warszawa 1982). W kręgu zainteresowań prof. Tadeusza Walczaka była też historia informatyzacji prac statystycznych i historia Urzędu.

Zmiany metodyki pracy GUS w początkach transformacji polityczno-gospodarczej 1989 r.

Już w 1982 r. można było zauważyć pierwsze symptomy zmian metodyki prac GUS w związku z wdrażaniem reformy gospodarczej w Polsce. Tym problemem zajmował się m.in. wiceprezes GUS w latach 1982—1989 — dr Stanisław Paradysz, wieloletni pracownik Urzędu, wykładowca SGPiS, znawca statysty-

[162] A. Żurakowski,*30 lat informatyki w urzędach statystycznych*, „Wiadomości Statystyczne" 2006 nr 7/8, s. 129; T. Walczak, *Niektóre problemy informatyki w statystyce w latach osiemdziesiątych*, Wiadomości Statystyczne" 1980 nr 6, s. 1—5.

[163] Zob. szerzej: B. Łazowska, *Zmiany technologiczne w pracy Głównego Urzędu Statystycznego (1918—2013),* „Wiadomości Statystyczne" 2013 nr 8, s. 6—18

[164] Prof. T. Walczak został wiceprezesem GUS 14 IX 1972 r. i pełnił tę funkcję do 9 III 1990 r., a następnie był wieloletnim redaktorem naczelnym „Wiadomości Statystycznych" i doradcą Prezesa GUS; B. Łazowska, *Bibliografia prac prof. dr hab. Tadeusza Walczaka,* „Wiadomości Statystyczne" 2015 nr 5, s. 70—81.

ki przemysłu, późniejszy zastępca i redaktor naczelny „Wiadomości Statystycznych" (1994—2015).[165]

W 1989 r. GUS rozpoczął dostosowywanie prac badawczych do wymogów gospodarki rynkowej i standardów światowych. Chodziło zwłaszcza o zapewnienie spójności statystyki polskiej ze statystyką międzynarodową, poprzez zastosowanie jednolitych pojęć, definicji, mierników statystycznych oraz klasyfikacji i nomenklatur. Główny Urząd Statystyczny wziął pod uwagę przede wszystkim zalecenia Biura Statystycznego ONZ dotyczące używania w pracach badawczych ponad 60 klasyfikacji i nomenklatur. Przeprowadzono weryfikację standardów informacyjnych stosowanych w organizacjach oraz urzędach na świecie i wybrano dla GUS te, które mają podstawowe znaczenie dla porównywalności danych i interpretacji analogicznych zjawisk w układach międzynarodowych. Wzięto pod uwagę zalecenia i standardy Urzędu Statystycznego ONZ, Europejskiej Komisji Gospodarczej ONZ, Międzynarodowej Organizacji Pracy, Międzynarodowej Organizacji Zdrowia, UNESCO, a zwłaszcza — Biura Statystycznego Wspólnoty Europejskiej — EUROSTAT. W wielu dziedzinach badań statystycznych, takich jak demografia i statystyka społeczna, w tym badania warunków bytu ludności, statystyka polska od lat nie tylko stosowała, ale i tworzyła standardy światowe, jednakże w dziedzinie statystyki gospodarczej, podporządkowanej potrzebom centralnego planowania od kilkudziesięciu lat, potrzebne były zmiany. Podstawowym działaniem mającym na celu przekształcenie metodyki badań i analiz w statystyce gospodarczej było wprowadzenie systemu rachunków narodowych SNA. Opracowano trzyletni program wdrożenia do praktyki GUS metodyki rachunków narodowych uwzględniający polską specyfikę badań.

Nowy system klasyfikacji i nomenklatur GUS oparł o Międzynarodową Standardową Klasyfikację Rodzajów Działalności Społeczno-Gospodarczej — ISIC oraz o Europejską Klasyfikację Działalności EKD, która docelowo zastąpiła KGN — Klasyfikację Gospodarki Narodowej. W 1989 r. uznano także, że należy zmienić cały system klasyfikacji przedmiotowych, służących do klasyfiko-

[165] St. Paradysz, *Zmiany w sprawozdawczości statystycznej kształtowane reformą gospodarczą*, [w:] *SPIS '82. Systemy informatyczne w warunkach reformy gospodarczej,* Warszawa 1982, s. 209—234; tenże, *Informacja statystyczna w warunkach reformy gospodarczej*, „Wiadomości Statystyczne" 1981, nr 12, s. 1—5; tenże, *System informacji społeczno-gospodarczej (dla przedsiębiorstw i zrzeszeń),* „Wiadomości Statystyczne" 1984 nr 12, s. 1—4. Dodajmy,że St. Paradysz przepracował w GUS ponad 40 lat, a przez 20 lat był członkiem Komitetu Głównego Olimpiady Wiedzy Ekonomicznej; w latach 1984—1992 był członkiem Rady Naukowej Wydziału i Kolegium Analiz Ekonomicznych, a następnie w latach 1996—1999 działał w kilku komisjach senackich SGH.

wania: wyrobów, usług, obiektów budowlanych i środków trwałych. Za podstawę badań w dziedzinie statystyki pracy przyjęto metodykę zgodną z Konwencją Nr 160 MOP w sprawie statystyki pracy oraz związaną z nią Rezolucję Nr 170 MOP. Oznaczało to m.in. przyjęcie międzynarodowej klasyfikacji zawodów ISCO. Podobnie postąpiono i w innych badaniach branżowych. GUS przyjął jako zasadę stosowanie i wdrażanie metod identycznych lub zgodnych ze standardami światowymi.[166]

Aby zintensyfikować współpracę z państwami Wspólnoty Europejskiej i innymi krajami wysoko rozwiniętymi GUS przyjął następujący harmonogram wprowadzenia standardów metodycznych i klasyfikacyjnych w polskiej statystyce:

— od 1 stycznia 1991 r. — wprowadzenie EKD jako podstawowej klasyfikacji gospodarki narodowej,
— stosowanie w okresie przejściowym (1991—1993) równolegle klasyfikacji EKD i KGN, celem zapewnienia porównywalności danych w dłuższych szeregach czasowych,
— publikacje danych statystycznych za 1993 r. tylko według EKD z odpowiednią retrospekcją.[167]

Budowa nowych standardów informacyjnych

W 1989 r. Główny Urząd Statystyczny rozpoczął porządkowanie i zmianę systemu informacyjno-publikacyjnego. W kwietniu tego roku zniesiono klauzule stosowane dotąd w statystyce państwowej: „do użytku adresata", „do wyłącznego użytku adresata", „do użytku wewnętrznego", „tajne" i „poufne", poza tym zniesiono takie klauzule w odniesieniu do materiałów przedwojennych GUS.[168] Dzięki temu upubliczniono ponad 7 000 woluminów cennych książek i czasopism GUS z lat 1950—1988.[169] Były wśród nich przykładowo publikacje z Narodowego Spisu Powszechnego z 7 grudnia 1978 r. z agregacją do gmin,

[166] *Z posiedzenia Rady do Spraw Systemów Informacji Społeczno-Gospodarczej*, „Wiadomości Statystyczne" 1989 nr 11, s. 46—48.

[167] F. Kubiczek, *Przedmowa,* [w:] *Rocznik Statystyczny 1990*, Warszawa 1990.

[168] Najważniejsze znaczenie miało zniesienie klauzul ograniczających dostęp do informacji statystycznych przez ówczesnego Prezesa GUS Franciszka Kubiczka — Zarządzenie nr 26 z dnia 10 kwietnia 1989 r. w sprawie zniesienia niektórych klauzul ograniczających dostęp do informacji statystycznych oraz Zarządzenie nr 40 z dnia 31 maja 1989 r. w sprawie ograniczenia rodzajów wiadomości statystycznych stanowiących tajemnicę służbową i państwową).

[169] B. Łazowska, *Bibliografia wydawnictw poufnych i służbowych Głównego Urzędu Statystycznego 1950—1988*, t. I—II. Warszawa 1998—2000.

spisy kadrowe z lat: 1968, 1973, 1977 i 1983, *Spis ludności i mieszkań metodą reprezentacyjną: stan w dniu 6 grudnia 1984 r.*, *Spis przemysłowy 1965 r.*, sprawozdania z wykonania Narodowych Planów Gospodarczych, porównania międzynarodowe, opracowania z zakresu systemu państwowej informacji statystycznej (SPIS' 76, SPIS' 77) itp.

Podstawową zmianą dokonaną w 1989 r. w zakresie wydawnictw statystycznych GUS, w tym przede wszystkim *Rocznika Statystycznego*, była zgoda na publikowanie danych nie tylko z zakresu gospodarki uspołecznionej, ale z całej gospodarki.[170] Podjęto też decyzję o dodaniu w *Roczniku* działu „Bezpieczeństwo publiczne. Obrona narodowa" oraz działu „Ludność. Wyznania religijne." Postanowiono zwiększyć liczbę roczników branżowych opracowywanych w GUS o *Rocznik Cen*. W celu wzbogacenia i uatrakcyjnienia formy zarówno *Rocznika Statystycznego* jak i *Małego Rocznika Statystycznego* GUS dokonał też przeglądu przedwojennych roczników statystycznych i bieżących statystycznych roczników międzynarodowych, co spowodowało znaczne udoskonalenie szaty graficznej obu roczników wydawanych po 1989 r.

W 1989 r. podjęto decyzję o wydaniu reprintu *Małego Rocznika Statystycznego 1939* oraz reprintu wydanego przez Rząd Londyński *Małego Rocznika Statystycznego Polski — wrzesień 1939—czerwiec 1941*. Poza tym powołano w GUS zespół „Historii Polski w liczbach", który zajął się badaniem przeszłości kraju w oparciu o źródła statystyczne.[171] Podjęto również współpracę z Episkopatem Polski, dzięki czemu został wydany w 1991 r. rocznik statystyczny *Kościół Katolicki w Polsce 1918—1990*.

Nowelizacja ustawy o statystyce państwowej

24 maja 1989 r. Sejm przyjął nowelizację ustawy o statystyce państwowej z 1982 r.[172] Jej zadaniem było przygotowanie Głównego Urzędu Statystycznego do

[170] J. Pawlik, *Co nowego w Roczniku Statystycznym 1989?*, „Wiadomości Statystyczne"1989 nr 11, s. 43—46.

[171] W skład Zespołu weszli uznani polscy historycy: prof. Andrzej Jezierski, prof. Andrzej Wyczański, dr Cezary Kuklo i dr Cecylia Leszczyńska. Przewodniczącym został dr Franciszek Kubiczek. Trzeba dodać, że w latach 60. XX wieku prekursorem badań dotyczących historii statystyki był naczelnik wydziału archiwalnego w GUS — Stanisław Żeglicki. Opublikował on kilkadziesiąt artykułów dotyczących statystyki w dobie Sejmu Czteroletniego, w epoce Księstwa Warszawskiego, statystyki branżowej w II Rzeczypospolitej itp. Passim: *Bibliografia wydawnictw Głównego Urzędu Statystycznego 1918—1968*, Warszawa 1968.

[172] „Dziennik Ustaw" 1989 Nr 32, poz. 171. Ustawa weszła w życie 1 czerwca 1989 r. (tekst jednolity: Dz. U. z 1989 r. Nr 40, poz. 221).

prowadzenia badań w okresie planowanej transformacji gospodarczej. Ustawa dawała możliwość prowadzenia badań statystycznych przez naczelne i centralne oraz wojewódzkie organy administracji państwowej, a także przez Narodowy Bank Polski i Prokuraturę Generalną w przedmiocie ich działania.

Nowelizacja ustawy z 1989 r. wzmocniła rolę Naukowej Rady Statystycznej. Stała się ona organem doradczym w sprawach statystyki, programów, organizacji i metodologii badań, klasyfikacji, nomenklatur, działalności publikacyjno-informacyjnej oraz technologii prac statystycznych. Zmienił się również sposób powoływania członków Rady — przewodniczącego, sekretarza i część członków powoływał Prezes GUS, a część członków była delegowana przez szkoły wyższe i placówki naukowo-badawcze.

Ustawa z 24 maja 1989 r. zobowiązała GUS do prowadzenia systemu identyfikacji osób prawnych oraz jednostek organizacyjnych nie posiadających osobowości prawnej i nadawania im, na podstawie ich zgłoszenia, statystycznego numeru identyfikacyjnego. W nowelizacji zawarto przepisy mocno chroniące tajemnicę statystyczną zarówno w odniesieniu do sfery praw osobistych obywateli, jak i ochrony tajemnicy państwowej, produkcyjnej i handlowej przedsiębiorstw. Postanowiono, że informacje jednostkowe o osobach prawnych, jednostkach organizacyjnych nie posiadających osobowości prawnej oraz działalności gospodarczej osób fizycznych, zawierające dane objęte tajemnicą produkcyjną lub handlową, mogą być udostępniane wyłącznie organom władzy, administracji i kontroli państwowej, a na ich publikowanie jest wymagana zgoda podmiotu, którego dotyczą. Te przepisy szły już wyraźnie w kierunku budowy statystyki w demokratycznym państwie prawa.[173]

[173] *Przepisy prawne w statystyce*, Warszawa 1995, „Biblioteka Wiadomości Statystycznych", t. 48.

Opracował zespół w składzie:
Halina Dmochowska, Władysław Wiesław Łagodziński,
Bożena Łazowska, Janusz Witkowski, Bohdan Wyżnikiewicz

Główny Urząd Statystyczny w latach 1989—2017

Geneza transformacji GUS

W latach 1989—1991 dokonała się jedna z najważniejszych zmian w historii polskiej statystyki, związana z transformacją ustrojową kraju.

5 stycznia 1989 r. Premier Mieczysław Rakowski mianował na stanowisko Prezesa GUS dra Franciszka Kubiczka,[1] działacza ekonomicznego, który uprzednio przez 5 lat pracował na stanowisku I zastępcy Przewodniczącego Komisji Planowania przy Radzie Ministrów, nadzorując zespół analiz gospodarczych. Podczas jego dwuletniej kadencji przeprowadzone zostały w Urzędzie intensywne, głębokie, a zarazem bardzo szybkie prace modernizacyjne.

Na początku 1989 r. w GUS panowała stagnacja, atmosfera samozadowolenia, a postawy zachowawcze cechowały większość kadry kierowniczej, która — choć dobrze wykwalifikowana — nie była przygotowana na głębokie zmiany organizacyjne i metodologiczne, mające nastąpić w Urzędzie. Dlatego też zmiany na stanowiskach zarówno zastępców Prezesa, jak dyrektorów kluczowych departamentów nastąpiły bardzo szybko. Franciszek Kubiczek powołał wówczas wielu młodych, ale znakomicie merytorycznie przygotowanych dyrektorów, takich jak: Halina Dmochowska, Małgorzata Dytman, Małgorzata Fronk, Barbara Kondrat, Melania Pupkiewicz, Tadeusz Toczyński czy Janusz Witkowski, którzy udźwignęli ciężar przeprowadzenia kompleksowych zmian w statystyce polskiej.

Wiceprezesami GUS zostali — Józef Zajchowski,[2] znakomity statystyk gospodarczy, autor wielu publikacji statystycznych oraz Krzysztof Lutostański —

[1] W latach 1983—1988 F. Kubiczek sprawował funkcję Pierwszego Zastępcy Przewodniczącego Komisji Planowania przy Radzie Ministrów, będąc jednocześnie członkiem Rady Banków.

[2] J. Zajchowski był m.in. autorem takich prac, jak: *Struktura gospodarki Polski w latach 1966—1975* (Warszawa 1978), *Statystyka opisowa w przykładach* (Warszawa 2002), *Makroekonomiczna funkcja produkcji dla gospodarki Polski w latach 1960—1970* (Warszawa 1973) i *Application de la méthode input-output dans le processus de la planification* (Warszawa 1971).

świetny organizator i pomysłodawca zmian w polityce publikacyjnej Urzędu. Na stanowisko Dyrektora Generalnego Głównego Urzędu Statystycznego powołano Tadeusza Janusiewicza, który bardzo dobrze poradził sobie z wprowadzeniem szybkich zmian organizacyjnych w Urzędzie.

Jednym z pierwszych posunięć Prezesa Franciszka Kubiczka było też rozwiązanie problemu niskich płac w statystyce (w 1989 r. GUS był na ostatnim miejscu w tabeli przeciętnych wynagrodzeń w urzędach centralnych, a w rok później znalazł się w środkowej części tego zestawienia).

24 maja 1989 r. Sejm uchwalił Ustawę o zmianie Ustawy o statystyce państwowej.[3] Z tekstu usunięto pozostałości charakterystyczne dla statystyki państwa z gospodarką planową, dając Głównemu Urzędowi Statystycznemu możliwość prowadzenia aktualnych, potrzebnych badań, tworzenia rejestrów i zainicjowania otwartej polityki informacyjnej.

Nowa polityka informacyjna

Na podstawie tej Ustawy w latach 1989—1991 Prezes Franciszek Kubiczek dokonał przełomu w polityce informacyjnej GUS i zasadach udostępniania wyników badań statystycznych. Jego decyzją odtajniono wszystkie publikacje statystyczne z lat 1950—1988 opatrzone klauzulami ograniczonej dostępności (tajne, poufne, do użytku adresata, do użytku służbowego). Na rynku informacyjnym znalazło się kilkaset publikacji rocznie GUS, zawierających wyniki bieżących badań statystycznych. Utworzono, praktycznie od podstaw, system obiektywnej i wiarygodnej informacji statystycznej o procesach transformacji zachodzących w kraju.[4] Od 1990 r. zaczęto publikować opracowania zupełnie nowych badań (*Bezrobocie w Polsce*, *Dzieci i młodzież w statystyce*, *Kobieta w Polsce*, *Koniunktura w budownictwie i przemyśle, Recesja i drogi wyjścia*, *Zmiany strukturalne grup podmiotów gospodarczych* itp.), a wspólnie z Polskim Towarzystwem Demograficznym GUS założył nowe czasopismo — „Polish Population Review". Poza tym od numeru 8 z 1989 r. Urząd zaczął wydawać miesięcznik „Wiadomości Statystyczne" wspólnie z Polskim Towarzystwem Statystycznym, co znacząco podniosło rangę naukową tego czasopisma.[5]

[3] Dz. U. 1989, Nr 32, poz. 171.

[4] J. Kordos, *System informacji statystycznej a podejmowanie decyzji*, „Wiadomości Statystyczne" 1990 nr 11, s. 1—5.

[5] B. Łazowska, W. W. Łagodziński, *60 lat „Wiadomości Statystycznych"*, „Wiadomości Statystyczne" 2017 nr 4, s. 5—15.

W latach 1989 i 1990 GUS we współpracy z Zakładem Statystyczno-Ekonomicznym GUS i PAN wydał całą serię analitycznych analiz statystycznych i metodologicznych charakteryzujących w sposób nowatorski procesy przejścia z gospodarki planowej do gospodarki rynkowej. Były wśród nich m.in. publikacje: *Analiza zależności spożycia względem dochodu i siły nabywczej walut: Polska na tle wybranych krajów zachodnioeuropejskich* (1990), *Wybrane problemy wnioskowania statystycznego na podstawie prób nieprostych* (1990), *Konstrukcja systemu prognoz wczesnego ostrzegania w gospodarce żywnościowej* (1990), *Wpływ wyposażenia wsi w środki techniczne oraz infrastrukturę społeczno-gospodarczą na migrację ludności wiejskiej* (1991), *Analiza dekapitalizacji środków trwałych w przemyśle na bazie teorii odnowy* (1991) oraz *Problemy mierzenia kosztów pracy* (1991).[6]

Zainicjowano też współpracę między GUS a Redakcją dziennika „Rzeczypospolita". Od 1990 r., co miesiąc, ukazywała się czterostronicowa wkładka do gazety pt. „Statystyka Polski". Zamieszczano w niej obszerny komunikat miesięczny o sytuacji społeczno-gospodarczej kraju, informacje i recenzje nowych wydawnictw, wyjaśnienia problemów metodologicznych, zapowiedzi nowych badań, sprostowania przypadków błędnej interpretacji danych publikowanych przez GUS oraz felietony statystyczne.

Jednocześnie, zgodnie z zaleceniami EUROSTAT-u, Główny Urząd Statystyczny zobowiązał się do stosowania w szerokim zakresie tajemnicy statystycznej.[7] W 1990 r. wspólnie z Ośrodkiem Badawczo-Rozwojowym Statystyki rozpoczął prace nad alternatywnymi źródłami pozyskiwania danych statystycznych w celu odciążenia respondentów i obniżenia kosztów badań GUS.[8]

Wprowadzenie międzynarodowych standardów i klasyfikacji

Rozpoczęta w 1989 r. transformacja ustrojowa Polski wymagała od Głównego Urzędu Statystycznego podjęcia badań z zastosowaniem standardów międzynarodowych (zwłaszcza ONZ i EWG). Za kadencji Prezesa Franciszka Kubiczka Główny Urząd Statystyczny wprowadził do badań zintegrowany system

[6] B. Łazowska, *Bibliografia Wydawnictw GUS 1990—1995*, Warszawa 1996.

[7] W. Wojciechowska, *EUROSTAT — początek współpracy*, „Wiadomości Statystyczne" 1990 nr 1, s. 4 i 5.

[8] J. Oleński, Z. Peuker (red.), *SPIS 90: Alternatywne źródła pozyskiwania danych statystycznych: materiały seminarium*, Warszawa: GUS.OBRS, 1990.

rachunków narodowych według metody SNA (ESA), ocenę zmian koniunktury gospodarczej, procesów prywatyzacji i reprywatyzacji, stanu budżetu państwa, rynku kapitałowego i giełdy oraz systemu bankowego i ubezpieczeń, obrotów w handlu zagranicznym (według dokumentacji SAD), zmian na rynku pracy, w sferze nauki, techniki, oświaty i kultury oraz warunków życia ludności.[9]

Rozpoczęto też wdrażanie międzynarodowych klasyfikacji i nomenklatur. Pierwszą międzynarodową klasyfikacją wprowadzoną przez GUS był *Zharmonizowany system oznaczania i kodowania towarów (HS) oraz scalona nomenklatura (CN)*,[10] niezbędny do prowadzenia statystyki handlu zagranicznego według wymogów EWG, chociaż większe znaczenie miało opracowanie i wdrożenie Europejskiej Klasyfikacji Rodzajów Działalności (NACE). Pierwsze wydanie tej klasyfikacji, zwanej *Europejską Klasyfikacją Działalności* (EKD), wprowadzono w GUS w czerwcu 1991 r.[11] W latach 1989—1991 GUS wydał też czterotomowy *Systematyczny Wykaz Wyrobów SWW*.

Początki badania statystyki wyznaniowej

Z inicjatywy Prezesa Franciszka Kubiczka podjęto prace nad przejęciem z Urzędu ds. Wyznań statystyki wyznaniowej.[12] Strona kościelna, reprezentowana wówczas przez ks. prof. dra hab. Witolda Zdaniewicza, kierownika Zakładu Socjologii Religii SAC, bardzo dobrze przyjęła tę zmianę. Zainicjowana wówczas współpraca GUS ze statystykami Kościoła katolickiego trwa do dziś (współpracę kontynuuje Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego, na którego czele stoi ks. dr Wojciech Sadłoń). Jej pokłosiem była seria roczników statystycznych, z których pierwszy wydano w 1991 r. pt. *Kościół katolicki w Polsce 1918—1990. Rocznik statystyczny*. Seria posiada charakterystyczną piękną szatę graficzną, starannie dobrane wykresy i mapy.[13]

[9] Prezes Franciszek Kubiczek wraz z Leszkiem Zienkowskim i Brunonem Góreckim przetłumaczyli klasyfikację SNA (ESA) z języka angielskiego na język polski.

[10] *Zharmonizowany system oznaczania i kodowania towarów (HS) oraz scalona nomenklatura (CN)*, Warszawa 1990, *Scalona Nomenklatura Towarowa Handlu Zagranicznego*, Warszawa 1991.

[11] Następnie w latach 1993 i 1994 opracowano Polską wersję klasyfikacji produktów (CPA) pod nazwą *Polska Klasyfikacja Wyrobów i Usług* (PKWiU), którą wprowadzono do badań w kwietniu 1995 r.

[12] Urząd ds. Wyznań został zlikwidowany przez Sejm ustawą z dnia 23 listopada 1989 r. zmieniającą ustawę o zmianach w organizacji oraz zakresie działania niektórych naczelnych i centralnych organów administracji państwowej.

[13] Pierwszy *Rocznik* został wydany pod redakcją naukową Lucjana Adamczuka (GUS) i Witolda Zdaniewicza (Zakład Socjologii Religii SAC).

Nowe kierunki współpracy międzynarodowej GUS

Już na przełomie lat 80. i 90. XX wieku polską statystyką zainteresowały się międzynarodowe instytucje statystyczne (w tym zwłaszcza agendy ONZ i EWG). Sprzyjało to nawiązaniu kontaktów, a potem oficjalnej współpracy GUS ze statystyką krajów Europy Zachodniej. Po wizycie Prezesa GUS Franciszka Kubiczka w Luksemburgu u Yves Francheta, Dyrektora Generalnego EUROSTAT-u, który rewizytował GUS w dniach 24—27 października 1990 r., podpisana została 30 października 1990 r. „Wspólna Deklaracja o współpracy statystycznej między Głównym Urzędem Statystycznym Rzeczypospolitej Polskiej a Urzędem Statystycznym Wspólnoty Europejskiej". Ten dokument dał podstawy do dalszej współpracy, dobrych negocjacji akcesyjnych i owocnej współpracy Urzędu z dzisiejszym EUROSTATEM.[14] Dzięki podpisanej *Deklaracji* GUS otrzymał z Urzędu EWG 1,5 mln ECU na modernizację prac badawczo-rozwojowych i sprzęt. Był to na owe czasy potężny zastrzyk finansowy.[15]

Celem współpracy GUS z EUROSTATEM według *Deklaracji* było przede wszystkim:

— udzielenie pomocy GUS w jego wysiłkach zmierzających do tworzenia wiarygodnego systemu informacji statystycznej,
— wymiana materiałów metodologicznych i danych statystycznych,
— koordynacja badań we wszystkich programach i obszarach współpracy,
— szkolenie zawodowe polskich statystyków w zakresie statystyki w gospodarce wolnorynkowej itp.

Ważna była również wizyta Prezesa Franciszka Kubiczka i Tadeusza Toczyńskiego w INSEE w 1990 r. u Prezesa Jean-Claude'a Millerona i jego rewizyta w Warszawie w 1990 r. Ich pokłosiem była zawarta w marcu 1991 r. umowa między GUS a Narodowym Instytutem Statystyki i Badań Ekonomicznych Republiki Francuskiej (INSEE) w sprawie wzajemnej współpracy w dziedzinie statystyki. Bardzo rozwinęły się w ich wyniku kontakty i współpraca z INSEE, zarówno na szczeblu centralnym jak i na szczeblach lokalnych (wymiana między

[14] *Wspólna Deklaracja o współpracy statystycznej między GUS — Głównym Urzędem Statystycznym Rzeczypospolitej Polskiej a EUROSTAT-em*, „Wiadomości Statystyczne" 1990 nr 11, s. 46—48; I. Franchet, *Zalecenia dla systemów statystyki państwowej w demokratycznych społeczeństwach rynkowych*, „Wiadomości Statystyczne" 1991 nr 2, s. 39—41.

[15] W. Wojciechowska, op.cit.

departamentalnymi urzędami statystycznymi we Francji i polskimi urzędami statystycznymi w województwach).[16]

Lata 1989 i 1990 obfitowały w liczne kontakty zagraniczne kierownictwa Urzędu, które inicjował Prezes Franciszek Kubiczek, a w których następnie zaczęli uczestniczyć także inni przedstawiciele GUS (m.in. prof. Józef Oleński oraz Władysław Kondrat). Podróże do Waszyngtonu i Nowego Yorku (Bureau of Labour Statistics) zaowocowały dużym ożywieniem kontaktów, wyjazdami Polaków na staże i wizytami amerykańskich ekspertów.

W ówczesnej współpracy międzynarodowej najważniejsze było to, że polski urząd statystyczny stał się rozpoznawalny, dobrze postrzegany i dostępny dla kontaktów z ekspertami z krajów zachodnich. Ważne były zwłaszcza kontakty z międzynarodowymi instytucjami statystycznymi afiliowanymi przy ONZ, takimi jak FAO, WHO, UNESCO oraz z OECD i Europejską Komisją Gospodarczą.[17] Kontakty te miały ogromne znaczenie przede wszystkim dla GUS, ale także dla postrzegania polskiej statystyki w systemie statystyki światowej. Dzisiaj trudno to przecenić. Główny Urząd Statystyczny przestał kojarzyć się w świecie jedynie ze statystyką krajów RWPG, chociaż nadal utrzymywano kontakty z jej agendami. GUS szybko zyskiwał uznanie jako urząd niezależny, aspirujący do rodziny Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej.

Początki badań statystyczno-historycznych

W 1990 r. w GUS z inicjatywy Prezesa Franciszka Kubiczka i pod jego przewodnictwem powstał unikatowy Zespół historii Polski w liczbach. W jego skład weszli wybitni naukowcy zajmujący się historią gospodarki z Uniwersytetu Warszawskiego i Polskiej Akademii Nauk: prof. dr hab. Andrzej Jezierski, prof. dr hab. Juliusz Łukasiewicz i prof. dr hab. Andrzej Wyczański oraz ich uczniowie — dr hab. Cecylia Leszczyńska i prof. dr hab. Cezary Kuklo. Na początku 1990 r. rozpoczęto prace nad przygotowaniem i wydaniem nowatorskiej, a zara-

[16] W. Łagodziński, *Umowa między GUS — Głównym Urzędem Statystycznym Rzeczypospolitej Polskiej a INSEE — Narodowym Instytutem Statystyki i Badań Ekonomicznych Republiki Francuskiej w sprawie wzajemnej współpracy w dziedzinie statystyki*, „Wiadomości Statystyczne" 1991 nr 3, s. 46; J. C. Milleron, *Rola statystyki w państwie demokratycznym*, „Wiadomości Statystyczne" 1991 nr 7, s. 41—43.

[17] Te kontakty zaczęły się już w połowie lat 70. XX wieku; gdy w EKG pracował T. Toczyński, późniejszy Prezes GUS.

zem monumentalnej serii „Historia Polski w liczbach", a już w sierpniu 1990 r. ukazał się tom I: *Historia Polski w liczbach. Terytorium. Ludność*. Powołany wówczas Komitet Redakcyjny „Historii Polski w liczbach" pod przewodnictwem prof. dra Franciszka Kubiczka pracuje do dziś.[18] W jego skład wchodzi obecnie także dr Bożena Łazowska (od 2008 r.).

Kodeks Etyki Statystycznej

Kolejnym obszarem, w którym przejawiła się aktywność GUS i Prezesa Franciszka Kubiczka w latach 1989 i 1990, są etyczne, moralne i etosowe aspekty uprawiania zawodu statystyka. W 1989 r. na forum Konferencji Statystyków Europejskich EKG ONZ została wysunięta przygotowana przez Polskę inicjatywa opracowania dokumentu określającego podstawowe zasady statystyki publicznej i urzędów statystycznych. Powołano Komitet, na czele z prof. Józefem Oleńskim, który opracował projekt dokumentu. W 1991 r. Konferencja Statystyków Europejskich (KSE) zaaprobowała dokument *Fundamentalne zasady statystyki publicznej*, nazywany — ze względu na formę 10 zasad — *Dekalogiem statystycznym*. W 1992 r. Europejska Komisja Gospodarcza ONZ przyjęła ten tekst w formie rezolucji.

W ślad za tymi działaniami Komisja Statystyczna ONZ, obejmująca swym zasięgiem wszystkich członków tej organizacji, podjęła prace nad zredagowaniem dokumentu, który mógłby być rekomendowany w skali globalnej. Opracowano wówczas *Kodeks Etyki Statystycznej* Międzynarodowego Instytutu Statystycznego, przyjęty przez Komisję Statystyczną ONZ jako zalecenie (*statement)*. Omówiono w nim podstawowe zasady etyczne, których powinny przestrzegać osoby i instytucje prowadzące badania statystyczne, korzystające

[18] W skład pierwszego zespołu wchodzili nieżyjący już profesorowie Andrzej Jezierski, Juliusz Łukasiewicz i Andrzej Wyczański. Nie żyje także jedna z redaktorek — Janina Pawlik. Członkiem zespołu była także zmarła 9 września 2017 r. dr Halina Dmochowska. W latach 1990—1999 przygotowano 9 zeszytów „Historii Polski w liczbach": *Ludność. Terytorium* (Warszawa 1990), *Rolnictwo. Leśnictwo* (Warszawa 1991), *Górnictwo i przemysł. Budownictwo. Dochód narodowy* (Warszawa 1991), *Oświata. Nauka. Kultura* (Warszawa 1992), *Transport. Łączność* (Warszawa 1995), *Handel* (Warszawa 1995), *Finanse* (Warszawa 1996), *Materialne warunki życia ludności* (Warszawa 1998) oraz *Państwo. Wojsko* (Warszawa 1999). Ponadto ukazały się cztery tomy opracowań syntetycznych tej serii wydane w niezwykle starannej szacie graficznej. W 2003 r. ukazał się tom I: *Historia Polski w liczbach. Państwo. Społeczeństwo*, w 2006 r. tom II: *Historia Polski w liczbach. Gospodarka*, w 2012 r.: *Zarys historii Polski w liczbach*, a w 2014 r.: *Polska w Europie*. Czterotomową serię opublikowano w dwóch wersjach edytorskich — w miękkiej i twardej oprawie.

z danych statystycznych lub nadzorujące działalność instytucji statystyki publicznej.[19]

W 1990 r. z inicjatywy Prezesa GUS rozpoczęto realizację jednego z najambitniejszych programów kompleksowej modernizacji statystyki. Franciszek Kubiczek był w latach 1989 i 1990 pomysłodawcą, inicjatorem, projektantem oraz wizjonerem nowego, zgodnego ze standardami światowymi, systemu statystyki w Polsce. Dzisiejszy GUS jest beneficjentem tamtych działań. Pracownicy GUS okazali się twórczy, inteligentni i kreatywni, byli niezwykle zaangażowani w dzieło naprawy, bo wszystko co robiono było nowe, ciekawe i inspirujące. Trudne warunki socjalne oraz prymitywne wyposażenie indywidualnych stanowisk pracy odziedziczone po PRL nie przeszkadzały w dziele modernizacji. Trzeba wspomnieć, że Prezes GUS dbał też o poprawę tych warunków. Spektakularnym sukcesem było wówczas uzyskanie przez Urząd nowego, pięknie położonego nad samym morzem w Świnoujściu, ośrodka wypoczynkowego „Goplana". Atmosfera pracy poprawiła się też po przyjęciu do pracy w GUS przez Prezesa Franciszka Kubiczka statystyków zmuszonych do odejścia w stanie wojennym 1981 r. Pracownikom stworzono też możliwości wyjazdu na zagraniczne staże i kontrakty, co uprzednio było niemożliwe dla przeciętnego pracownika.

Zapoczątkowane w latach 1989 i 1990 procesy modernizacyjne sprawdziły się w przyszłości. Saldo dokonań i zmian z tego pierwszego okresu transformacji GUS jest imponujące.

GUS w latach 1991 i 1992

W latach 1991 i 1992, w czasach prezesury dra Bohdana Wyżnikiewicza, kontynuowana była transformacja statystyki polskiej, a także wdrażane były badania niezbędne w gospodarce rynkowej, takie jak test koniunktury przedsiębiorstw czy badanie aktywności ekonomicznej ludności (BAEL). Nacisk położono na bezwzględne stosowanie zasady tajemnicy danych jednostkowych i równego dostępu do danych statystycznych, co wymagało przełamania poprzednio stosowanych praktyk i napotykało na opór ze strony administracji rządowej. Rozwinięta została współpraca międzynarodowa, m.in. z francuskim INSEE, a z ini-

[19] J. Oleński, *Problemy etyczne w badaniach statystycznych* [w:] *Tradycje i obecne zadania statystyki w Polsce*, pod red. A. Zeliasia, Kraków 2004, s. 63—80.

cjatywy Prezesa Bohdana Wyżnikiewicza powołano CESTAT, organizację współpracy urzędów statystycznych krajów Trójkąta Wyszehradzkiego.

GUS w 1991 r.

15 stycznia 1991 r. na stanowisko Prezesa został powołany dr Bohdan Wyżnikiewicz, statystyk i ekonomista, w latach 1984—1990 pracownik naukowy Instytutu Nauk Ekonomicznych PAN. W latach 70. XX wieku po ukończeniu studiów w Szkole Głównej Planowania i Statystyki na Wydziale Finansów i Statystyki podjął on pracę w GUS, gdzie zajmował się głównie rachunkami narodowymi. Był członkiem zespołu, który pod kierunkiem prof. Leszka Zienkowskiego opracował eksperymentalny szacunek PKB w Polsce według systemu SNA. Przez rok przebywał w Stanach Zjednoczonych jako stypendysta Fulbrighta i przez trzy lata pracował w Europejskiej Komisji Gospodarczej ONZ.

W styczniu 1982 r. został zwolniony z pracy w GUS za działalność związkową w NSZZ „Solidarność" (jako członek Komisji Zakładowej GUS) wraz z ponad dwudziestoma innymi osobami.

W swojej krótkiej, niespełna trzynastomiesięcznej kadencji Prezes Wyżnikiewicz skupił się na wprowadzaniu do statystyki najbardziej istotnych badań z punktu widzenia potrzeb informacyjnych w gospodarce rynkowej oraz na umacnianiu niezależności statystyki i budowie jej pozycji w administracji rządowej. Pojawiały się wówczas próby podporządkowania Głównego Urzędu Statystycznego Centralnemu Urzędowi Planowania oraz zamiary niektórych ministerstw i urzędów oraz Narodowego Banku Polskiego, a także Banku Światowego korzystania ze znajdujących się w zasobach GUS danych jednostkowych przedsiębiorstw. Próby te były skutecznie udaremniane, niejednokrotnie przy wsparciu instytucjonalnym EUROSTATU oraz przy pełnej aprobacie ze strony premiera Jana Krzysztofa Bieleckiego.

Prezes Wyżnikiewicz w bezwzględny sposób wdrażał też zasadę równoczesnego dostępu do publikowanych danych statystycznych. Niektóre jednostki administracji rządowej, przyzwyczajone do czerpania z zasobów GUS, z trudem godziły się na tę zasadę, która jest powszechną normą w krajach demokratycznych.

Szybkie wprowadzanie regulacji i mechanizmów gospodarki rynkowej w ramach transformacji ustrojowej wymuszało obejmowanie obserwacją statystyczną nowych obszarów gospodarki. Liberalizacja obrotów handlowych z zagranicą, oznaczająca zniesienie monopolu państwa, wymagała wprowadzenia no-

wego systemu obserwacji statystycznych około 300 tys. podmiotów aktywnych w handlu międzynarodowym w miejsce ok. 80 central handlu zagranicznego w poprzednim systemie. Podobna sytuacja miała miejsce na rynku pracy, gdzie administracyjna rejestracja szybko rosnącego bezrobocia nie wystarczała, potrzebne były badania reprezentacyjne uwzględniające definicję bezrobocia zgodną ze standardem Międzynarodowego Biura Pracy (ILO), które zainicjował Prezes Wyżnikiewicz. Kolejnym obszarem, w którym rozpoczęto prace metodologiczne i wdrożeniowe była statystyka usług.

Przyspieszone zostało wdrażanie europejskiego systemu rachunków narodowych. W końcu 1991 r. ukazało się pierwsze polskie wydanie dokumentu EUROSTATU „Europejski System Rachunków Narodowych (ESA 1979)". Prace nad tłumaczeniem były trudne ze względu na pionierski charakter przedsięwzięcia. Trzeba było tworzyć od podstaw polską terminologię statystyki rachunków narodowych, zwłaszcza w odniesieniu do sektorów instytucjonalnych i instrumentarium rynków finansowych, którego znaczna część w polskiej rzeczywistości gospodarczej jeszcze nie funkcjonowała. Przeprowadzony został wstępny szacunek PKB za 1991 r., wymagający nowych ujęć metodycznych z racji żywiołowego rozwoju nierejestrowanego handlu ulicznego (tzw. „sprzedaż łóżkowa") oraz liberalizacji obrotów handlu zagranicznego.

W 1991 r. trwały prace nad zmniejszeniem uciążliwości związanych z wypełnianiem przez respondentów sprawozdań statystycznych, głównie w drodze eliminacji elementów czy zakresu badań statystycznych o wątpliwej przydatności, prowadzonych siłą rozpędu.

Utworzenie CESTAT

W lutym 1991 r. odbyła się w Waszyngtonie konferencja poświęcona kierunkom transformacji i rozwoju statystyki w krajach Europy Środkowo-Wschodniej zorganizowana przez EUROSTAT i amerykańskie Biuro Statystyki Pracy. W trakcie tej konferencji Prezes Wyżnikiewicz wyszedł z inicjatywą, na wzór tworzonego w tym samym tygodniu przez przywódców krajów Trójkąta Wyszehradzkiego, utworzenia organizacji współpracy urzędów statystycznych Polski, Węgier i Czechosłowacji. Inicjatywa ta spotkała się z entuzjastycznym przyjęciem ze strony prezesów urzędów węgierskiego i czechosłowackiego i w maju tegoż roku podpisano w Zakopanem porozumienie o utworzeniu CESTAT (Central European Cooperation in Statistics). Pierwszym przewodniczącym CESTAT został Prezes GUS dr Bohdan Wyżnikiewicz.

Poza kontaktami merytorycznymi statystyków trzech krajów znaczącym efektem działalności CESTAT stał się kwartalnie publikowany „Biuletyn CESTAT", którego pierwszy numer, liczący 24 strony, ukazał się w grudniu 1991 r. Podstawowym celem Biuletynu było prezentowanie porównywalnych statystyk krajów przeprowadzających transformację systemową. W każdym kraju Biuletyn ukazywał się w tym samym czasie w dwujęzycznych wersjach, w języku narodowym i angielskim. Biuletyn ten okazał się ogromnym sukcesem, przerastającym oczekiwania jego pomysłodawcy. Wydawany był przez 13 lat, do listopada 2003 r. i ostatecznie objął jedenaście krajów kandydujących wówczas do Unii Europejskiej. Liczba stron tego wydawnictwa dorównywała miesięcznikowi „Biuletyn Statystyczny" wydawanemu przez GUS. Rozpad Czechosłowacji w 1993 r. zwiększył liczbę członków CESTAT-u do czterech. Do organizacji dołączały kolejno następujące kraje: Słowenia (1996), Rumunia (1998), Bułgaria (2001) oraz Cypr, Litwa, Łotwa i Estonia (2002). Przez ostatnie dwa lata istnienia organizacja nosiła nazwę CANSTAT.

Nowe badania statystyczne

Prezes Wyżnikiewicz uzyskał silne wsparcie merytoryczne w osobie powołanego na stanowisko wiceprezesa GUS w czerwcu 1991 r. dra Krzysztofa Marczewskiego, zastępcy dyrektora ds. naukowych w Instytucie Koniunktur i Cen Handlu Zagranicznego. Objął on m.in. nadzór nad departamentami rachunków narodowych i produkcji.

W statystyce produkcji (w ramach współpracy z INSEE) podjęte zostały przygotowania do wprowadzenia do badań nowego narzędzia statystycznego w postaci testu koniunktury, wykorzystywanego do diagnozowania i krótkookresowego prognozowania sytuacji gospodarczej. Regularne badania koniunktury gospodarczej w przemyśle tą metodą rozpoczęto od czerwca 1992 r.

W 1991 r. Bohdan Wyżnikiewicz zorganizował Międzynarodową Konferencję Naukową dotyczącą pomiaru ubóstwa w okresie przemian gospodarczych w krajach Europy Wschodniej.[20]

[20] W. Łagodziński, Międzynarodowa Konferencja Naukowa: pomiar ubóstwa w okresie przemian gospodarczych w krajach Europy Wschodniej, „Wiadomości Statystyczne" 1991, nr 10, s. 44—45.

W drodze do statystyki publicznej GUS w latach 1992—1995

Prof. dra hab. Józefa Oleńskiego powołano na stanowisko Prezesa GUS 10 lutego 1992 r., z inicjatywy ekonomistów współpracujących z Premierem. Dwa tygodnie później Prezes utworzył stanowisko Dyrektora Generalnego, na które powołał dra Lesława Zalewskiego, Dyrektora Departamentu Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej. W czasie jego kadencji zrealizowano ogromną liczbę prac o fundamentalnym znaczeniu dla przyszłości polskiej statystyki. Program podjętych działań miał wyłącznie kontekst statystyczny. Wśród zastępców Prezesa Oleńskiego znaleźli się specjaliści — dr Krzysztof Marczewski (na krótko), prof. dr hab. Jan Kordos i Roman Sawiński (były dyrektor Departamentu Analiz i Opracowań Zbiorczych).

W okresie 1992—1995 najważniejsze stało się wszystko to, co zadecydowało o tym, że GUS jest kluczowym elementem transformacji społeczno-gospodarczej kraju. Paradoksalnie, manifest transformacji statystyki został sformułowany i opublikowany dopiero rok po rozpoczęciu kadencji prof. J. Oleńskiego,[21] w okolicznościowej publikacji wydanej z okazji 85-lecia GUS. Autor jednego z rozdziałów pracy *Główny Urząd Statystyczny 1918—1993* — prof. Tadeusz Walczak — był wiceprezesem GUS w latach 1972—1990. Następnie przez wiele lat, praktycznie aż do śmierci, pracował w GUS jako doradca Prezesa, służąc Urzędowi wiedzą, znakomitą znajomością języka angielskiego oraz jako wieloletni, wyjątkowo kompetentny redaktor naczelny miesięcznika „Wiadomości Statystyczne". Był autorem i współautorem ogromnej ilości dokumentów, ekspertyz, analiz i opinii. Jego praca miała ogromne znaczenie dla międzynarodowej pozycji GUS i polskiej statystyki. W omawianym rozdziale książki zatytułowanym „Statystyka w warunkach transformacji ustrojowej kraju" T. Walczak postulował:

— statystyka polska musi sprostać największemu wyzwaniu współczesności jakim jest fakt, że informacja statystyczna stanowi integralną część infrastruktury informacyjnej państwa i społeczeństwa;
— statystyka musi zaspokoić nowe potrzeby informacyjne państwa;

[21] T. Walczak, *Statystyka w warunkach transformacji ustrojowej kraju 1989—1993*, [w:] *Główny Urząd Statystyczny 1918—1993*, Warszawa 1993, s. 185—214.

— statystyka musi dostosować się do wymogów gospodarki rynkowej; metodologia badań i systemy informacyjne muszą być dostosowane do standardów międzynarodowych.

Tadeusz Walczak uważał, że dla osiągnięcia postulowanych zmian muszą być przeprowadzone różnokierunkowe działania dotyczące:

— treści, kierunków i sposobu prezentacji informacji z uwzględnieniem potrzeb użytkowników (administracji, samorządów, parlamentu, nauki, organizacji społecznych i politycznych, jednostek gospodarczych, mediów, reprezentacji społeczeństwa);
— tworzenia programów badań odpowiednio do nowych potrzeb informacyjnych;
— zmian w programach badań gospodarczych odpowiednio do działań w gospodarce;
— głębokich zmian w programach badań statystyki społecznej (rynek pracy, warunki bytu ludności, oświata, kultura, ochrona zdrowia); monitoring jako metoda obserwacji zmian społecznych;
— przebudowy metod i metodologii badań;
— dostosowania polskiej statystyki do standardów międzynarodowych;
— wprowadzenia nowoczesnych klasyfikacji społeczno-gospodarczych (SNA/ /ESA, NTHZ/CN, NACE oraz klasyfikacji pochodnych;
— prawnej ochrony i niedostępności jednostkowych danych identyfikowalnych zarówno podmiotów społecznych jak i osób fizycznych;
— uporządkowania systemu nośników informacji i dystrybucji informacji (publikacje, wydruki komputerowe, nośniki, przekaz internetowy, bazy dostępowe; obsługa mediów i innych użytkowników, bezpośredni dostęp do informacji dla każdego użytkownika);
— badania potrzeb informacyjnych oraz promocji informacji.

W ciągu 3 lat i 8 miesięcy kadencji Prezesa Oleńskiego GUS wykonał gigantyczną pracę. Zrealizowano znaczną część postulatów programowych Tadeusza Walczaka z 1993 r. Do Urzędu powrócił entuzjazm, zaangażowanie i oczekiwanie na „nowe". Prezes reaktywował lub powołał naukowe zespoły doradcze wspomagające jego działalność: Naukową Radę Statystyczną, Komisję Metodologiczną i Komisję Matematyczną. Podjęto także działania nad ożywieniem współpracy GUS ze szkołami wyższymi. W efekcie konsultacji dochodziło do uroczystego podpisania dokumentów o współpracy. W niektórych przypadkach, jak na przykład w przypadku Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, współpraca była kontynuowana również w pierwszej dekadzie XXI wieku. Ożywiła się także działalność wydawnicza, nad sprawną jej realizacją czuwał Komitet Redak-

cyjny, którego Redaktorem Naczelnym był Prezes GUS. GUS prowadził standardowe badania, wprowadzał nowe tematy, rozwijał współpracę międzynarodową i przede wszystkim pracował nad Ustawą o statystyce publicznej.

Ponadto w tym czasie w Urzędzie:

— wdrożono do praktyki statystycznej wszystkie klasyfikacje działalności społeczno-gospodarczej, handlu zagranicznego, produktowe itd.; zaawansowano prace nad Polską Klasyfikacją Gospodarczą, którą sfinalizowano w latach 1997—1999, a wprowadzono do powszechnego stosowania w 2001 r. (odpowiednio wprowadzono do użytku: 1993 — EKD, 1993/94 — KWiU, 1994/95 — PKWiU);
— rozwinięto współpracę międzynarodową, szczególnie z Francją, Stanami Zjednoczonymi i Kanadą, co zaowocowało licznymi wyjazdami stażowymi wielu grup pracowników nie tylko do Stanów Zjednoczonych i Kanady, ale także do Francji; przedstawiciele GUS podjęli współpracę ze wszystkimi zespołami i komisjami EUROSTAT-u, z Departamentem Statystyki OECD, komórkami statystycznymi agend ONZ (FAO, UNIDO, WHO, UNESCO, Bankiem Światowym i Komisją Statystyczną ONZ). Efektem tej ostatniej współpracy był wybór w 1992 r. prof. Józefa Oleńskiego na stanowisko Przewodniczącego Komisji Statystycznej ONZ. Było to zdarzenie bez precedensu, zarówno dla statystyki polskiej jak i dla statystyki Europy Środkowo-Wschodniej.

Wzmocnienie międzynarodowej pozycji GUS

Pozycję i znajomość polskiej statystyki i jej problemów na świecie znakomicie wzmocniło powołanie czasopisma statystycznego GUS i PTS w języku angielskim pod tytułem „Statistics in Transition". Ukazujące się co pół roku pismo, nawiązało kontakty redakcyjne z kilkudziesięcioma ekspertami w zakresie statystyki z całego świata. Inicjatorami powołania pisma byli Prezes GUS i prof. Jan Kordos, który przez wiele lat był uniwersalnym Redaktorem Naczelnym. Po jego przejściu na emeryturę i perturbacjach organizacyjnych pismo wznowiło swoją działalność pod nieco zmienionym tytułem „Statistics in Transition — new series", a funkcję Redaktora Naczelnego objął prof. Włodzimierz Okrasa. Sekretarzem Redakcji został dr Marek Cierpiał-Wolan. Przeorganizowano i wzmocniono obsadę naukową Redakcji, przy okazji dokonano też potrzebnych roszad kadrowych. Nominalnie pismo ukazuje się dwa razy w roku, wydano także wiele ze-

szytów specjalnych. Pismo było i jest ogromną szansą na promocję i popularyzację polskiej statystyki na całym świecie.

GUS już na przełomie lat 1993 i 1994 rozpoczął przegląd polskiej statystyki pod kątem problemów i rozbieżności między statystyką polską i europejską. 17 stycznia 1994 r., z inicjatywy Prezesa GUS, 6 krajów Europy Środkowej i Wschodniej podpisało deklarację o dostosowaniu metod i metodologii badań do standardów europejskich. To był realny początek prac przedakcesyjnych.

Polską statystyką zaczęli się interesować statystycy niemieccy, austriaccy i skandynawscy; polscy statystycy nawiązali intensywne kontakty ze statystykami z Litwy, Łotwy i Estonii. Szczególnie dużo serca i pracy włożono we współpracę z Departamentem Statystyki Republiki Litewskiej. Prace te z dużym zaangażowaniem kontynuował Prezes Tadeusz Toczyński. Litwini szybko jednak zredukowali tę współpracę do poziomu poprawnych relacji, a Łotwą i Estonią zajęły się kraje skandynawskie. Pozytywnym przykładem jest natomiast współpraca transgraniczna z Ukrainą i Słowacją, realizowana przez US w Rzeszowie. Dosyć sformalizowana jest współpraca transgraniczna z Białorusią prowadzona przez US w Białymstoku. Od połowy lat 90. XX wieku trwają próby nawiązania stałej współpracy transgranicznej z rejonem Kaliningradu, podejmowane przez US-y w Gdańsku i Olsztynie. Współpraca transgraniczna przerodziła się w stałe badania ankietowe prowadzone na granicy wschodniej od Kaliningradu do granicy ze Słowacją.

Miarą pozycji GUS, polskich statystyków i Polski były dwa międzynarodowe seminaria naukowe zorganizowane w Warszawie — w 1992 r. seminarium poświęcone pomiarowi ubóstwa, a w 1993 r. statystyce małych obszarów. Po każdym seminarium GUS wydał dwutomowe zbiory materiałów konferencyjnych. O powodzeniu obu spotkań zadecydowały kontakty prof. Jana Kordosa, autorytet Prezesa oraz zaciekawienie uczonych dynamiką przemian społecznych w Polsce i dynamiką przekształceń w samej statystyce polskiej.

Na odrębną uwagę zasługują badania, jakie przeprowadzono w latach 1992—1995, stanowiące kontynuację Zintegrowanego Systemu Badań Gospodarstw Domowych. Do programu badań włączono badania poziomu niezaspokojenia potrzeb: żywnościowych, zdrowotnych, edukacyjnych, kulturalnych, wypoczynkowych i opiekuńczych. W maju 1993 r. rozpoczęto rotacyjne badania reprezentacyjne nazywane BAEL (Badanie Aktywności Ekonomicznej Ludności). Badanie jest kontynuowane do dnia dzisiejszego prawie w niezmienionej formule. W 1994 r. na zamówienie ekspozytury Banku Światowego w Warszawie przekazano zbiór anonimowych danych jednostkowych z badań budżetów gospo-

darstw domowych. Na tej postawie Bank Światowy dokonał oceny sytuacji socjalno-bytowej ludności. Ku zaskoczeniu GUS ocena Banku Światowego była znacznie korzystniejsza niż oceny polskich statystyków.

Spis Ludności i Mieszkań metodą reprezentacyjną

W 1995 r. GUS przeprowadził Spis Ludności i Mieszkań metodą reprezentacyjną. Było to bardzo ważne badanie ze względu na zmiany demograficzne, jakie wystąpiły w latach 90. XX wieku (malejące urodzenia i dzietność, migracje zagraniczne, zmiana kierunku migracji miasta—wieś, rosnąca liczba zgonów, malejąca liczba małżeństw). Następny, pełny Spis Powszechny przeprowadzono dopiero w 2002 r. W 1995 r. przeprowadzono bardzo ważne badanie poziomu wyposażenia gospodarstw domowych w artykuły trwałego użytkowania, ustalając listę artykułów uznawanych przez gospodarstwa domowe za artykuły luksusowe. Problem miał i ma nadal wyraźnie podtekst rynkowy. Zainteresowani danymi byli producenci, importerzy i dystrybutorzy sprzętu, a także ogromny system usług handlowych, naprawczych i serwisowych. Demokratyzacja, czyli upublicznienie informacji dawało niewielki handicap użytkownikom. Jednak dane uzyskiwane z badań budżetowych były niepewne zarówno ze względu na małą liczebność rotacyjnych próbek kwartalnych, jak i znaczne zróżnicowanie poziomu wyposażenia gospodarstw w artykuły trwałego użytkowania (ze względu na sytuację materialną, miejsce zamieszkania, zawód, wykształcenie, wielkość gospodarstwa domowego, jak i ze względu na występowanie w gospodarstwie osób niepełnosprawnych). To były ważne badania, ponieważ pozwoliły porównać wyniki poziomu wyposażenia gospodarstw domowych z 1990 r. w ramach badania „Uczestnictwo w kulturze ludności Polski" z poziomem wyposażenia w połowie dekady. Wyniki wskazywały na znaczny wzrost poziomu wyposażenia, ale też dużą przewagę wyposażenia w artykuły mało zaawansowane technicznie — proste pralki, lodówki, odkurzacze. Mało było zmywarek, kolorowych telewizorów, kina domowego, samochodów, działek, domków letniskowych, komputerów, dostępu do Internetu. Porównanie wyników takich badań z lat 2000, 2010 i 2015 wskazuje, że poziom wyposażenia gospodarstw domowych przestał być jakimkolwiek wyznacznikiem sytuacji materialnej i statusu społecznego. Z wyjątkiem jachtów, luksusowych samochodów czy super komputerów, reszta dóbr się zdemokratyzowała.

75-lecie GUS

W 1993 r. Urząd obchodził uroczystość 75 rocznicy powołania i 220-lecia statystyki polskiej. Obchody uświetniły: naukowo-historyczna sesja na Zamku Królewskim w Warszawie (12 lipca 1993 r.), wydanie historycznej syntezy Urzędu — *Główny Urząd Statystyczny 1918—1993* (Warszawa 1993) oraz zorganizowanie cyklu sześciu seminariów naukowych przeprowadzonych w ważniejszych ośrodkach akademickich rozwijających nauki statystyczne (w Warszawie, Krakowie, Poznaniu, Gdańsku) i w Jachrance. Materiały po tych konferencjach zamieszczono w sześciu kolejnych tomach serii „Biblioteka Wiadomości Statystycznych":

— *Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich* (Warszawa 1994, BWS, t. 42),
— *Wyzwania polskiej statystyki* (Warszawa 1994, BWS, t. 43),
— *Rozwój metodologii badań statystycznych w Polsce* (Warszawa 1995, BWS, t. 44),
— *Statystyka regionalna* (Warszawa 1995, BWS, t.45),
— *Obchody jubileuszowe 200-lecia statystyki polskiej i 75-lecia Głównego Urzędu Statystycznego* (Warszawa 1995, BWS, t. 46),
— *Podstawowe zasady statystyk oficjalnych oraz ich prawnych aspektów w krajach w okresie przejściowym* (Warszawa 1995, BWS, t. 47).

Tomy wydane razem w tzw. „kasecie" stanowiły i stanowią do dzisiaj ważny dokument epoki i etapu rozwoju polskiej statystyki.

Nowoczesna polityka informacyjna

Z całego zbioru prac i zdań zrealizowanych w latach 1992—1995 należy wyodrębnić prace w zakresie promocji, popularyzacji i udostępniania informacji. W krótkim czasie stworzono system współpracy z mediami polegający na: organizowaniu systematycznych otwartych konferencji i briefingów prasowych w terminach najbliższych od zakończenia opracowania; systematycznej i natychmiastowej wysyłce materiałów do kilkuset redakcji prasy, radia i telewizji zgodnie z zasadą 3×R; przygotowaniu specjalnych materiałów dla mediów; zobowiązaniu ekspertów GUS do „gotowości" informacyjnej; aktywnym reagowaniu na sposoby wykorzystania danych publikowanych przez GUS; całodobowej dyspozycyjności informacyjnej Rzecznika Prasowego; zorganizowaniu Centralnego

Informatorium Statystycznego w tej części budynku, która ma nieskrępowany dostęp z ulicy; zainstalowaniu wyświetlacza informacji na ścianie budynku widocznego z odległości kilkuset metrów; stałym występowaniu Prezesa, ekspertów i Rzecznika Prasowego we wszystkich zainteresowanych mediach. Ważne było także kontynuowanie wydawania wkładki do „Rzeczypospolitej", nieodpłatne przygotowywanie materiałów na zamówienie mediów według zasady „dziś pytanie jutro odpowiedź" (w sprawach dotyczących bieżącej konferencji lub briefingu realizowano natychmiast) oraz zorganizowanie pomieszczenia do pracy z mediami w holu budynku (świetnie wyposażonego w komputery, telefony i urządzenia nadawacze, przystosowanego do nagrań radiowych i telewizyjnych). Uzupełnieniem oprawy współpracy z dziennikarzami było znaczące wzbogacenie wyposażenia głównej sali konferencyjnej Urzędu w najnowocześniejszy sprzęt audiowizualny, a aktualnie także w system telekonferencyjny.

Dorobek I kadencji Prezesa Józefa Oleńskiego

W dorobku Prezesa J. Oleńskiego najważniejsza była praca nad przygotowaniem i przedstawieniem do decyzji Sejmu Ustawy o statystyce publicznej. W Europie w 1995 r. była to niezwykle nowoczesna koncepcja prawna systemu statystyki, a rozwiązania w niej przyjęte niejako zwracały statystykę społeczeństwu.

Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 29 czerwca 1995 r. uchwalił Ustawę o statystyce publicznej. Ustawa określała GUS jako niezależny organ statystyki publicznej, który zobowiązany jest dostarczać informacje o sytuacji społecznej, gospodarczej, demograficznej i ekologicznej kraju, zgodnie z zasadą równoprawnego, równorzędnego i równoczesnego dostępu do informacji. Ustawa wprowadziła daleko posunięte zasady tajemnicy statystycznej, programowania badań, zasady upowszechniania wyników badań, prowadzenia rejestrów i przepisy karne za naruszenie prawa w zakresie statystyki. Ustawa wprowadziła do statystyki instytucję Rady Statystyki jako organu doradczego do spraw statystyki przy Prezesie Rady Ministrów. Rada otrzymała także prawo do opiniowania kandydata na stanowisko Prezesa GUS. Zgodnie z nową regulacją prawną, prof. J. Oleński złożył w dniu 31 października rezygnację ze stanowiska i oczekiwał kontynuacji misji. 27 grudnia 1995 r. Premier powołał Radę Statystyki.

Prof. dr hab. Józef Oleński oceniając swoją kadencję uznał, że w okresie 1992—1995 dokończono transformację metodologii badań statystycznych.

Rada Ministrów, najprawdopodobniej pod wpływem Ministerstwa Finansów, nie wprowadziła Polskiej Klasyfikacji Wyrobów i Usług. Transformację zaawansowano na tyle skutecznie, że już w lutym 1996 r. można było przeprowadzić akcesyjny screening. Klasyfikacja NACE zastąpiła KGN. Prof. J. Oleński ocenił, że w pierwszej kadencji udało mu się zrealizować 80% zamierzeń.

Ustawa o statystyce publicznej z 29 czerwca 1995 r.

Po Ustawach o statystyce publicznej z 1982 i 1989 r., problem czym jest reformująca się statystyka w społeczeństwie dokonującym zasadniczego zwrotu politycznego, gospodarczego i społecznego stał się naprawdę ważny. Idea stworzenia statystyki publicznej jako elementu stałego społeczeństwa demokratycznego żyjącego w gospodarce rynkowej była ogromnym wyzwaniem dla Urzędu, ekspertów i Prezesa. W pracach uczestniczyła grupa statystyków, demografów, ekonomistów, informatyków, prawników i specjalistów ds. administracji. Przez trzy lata z GUS współpracował Jean Louis Bodin[22] — wybitny statystyk francuski, aktywny zawodowo przez ponad 40 lat, pracujący w INSEE, a później w międzynarodowych instytucjach i organizacjach statystycznych. Wniósł on ogromny wkład do konstrukcji Ustawy. Konsultacje były długotrwałe i burzliwe, pełne kontrowersji i kompromisów. W efekcie powstał dokument, który na pewno wymaga opracowania na nowo.

Kluczowe znaczenie w Ustawie mają przepisy ogólne zawarte w rozdziale 1, z których wynika, że jest to zbiór zasad prowadzenia rzetelnych, obiektywnych i niezależnych badań statystycznych dla uzyskania oficjalnych danych. Ustawa definiuje statystykę publiczną jako system zbierania, gromadzenia, przechowywania i opracowywania zebranych danych oraz ich ogłaszania, rozpowszechniania i udostępniania. Art. 2 definiuje wszystkie podstawowe definicje i kategorie procesu statystycznego (badanie, wielkości, gromadzenie, operaty, służby statystyczne, podmioty badane, rejestry, systemy i standardy). Najważniejszym jest art. 3 Ustawy, który stanowi, że statystyka zapewnia rzetelne, obiektywne i systematyczne informowanie społeczeństwa, organów państwa, administracji i pod-

[22] Jean-Louis Bodin, statystyk francuski; absolwent dwu prestiżowych uczelni — Ecole Polytechyniq i ENSAE; autor rezolucji ONZ w sprawie podstawowych zasad statystyki publicznej i Afrykańskiej Karty Statystycznej; Dyrektor Wykonawczy Biura Międzynarodowego Instytutu Statystycznego; w latach 1997—2001 Prezydent MIS; pełnił liczne funkcje kierownicze w międzynarodowych organizacjach i instytucjach statystycznych; Kawaler Orderu Zasługi RP .

miotów gospodarczych o sytuacji ekonomicznej, demograficznej, społecznej oraz środowiska naturalnego. Zatem statystyka może badać wszystko i pytać wszystkich, jeśli jest to badanie obowiązkowe, ale nie może pytać o rasę, wyznanie, życie osobiste, poglądy polityczne i filozoficzne. Statystyka może prowadzić Spisy na mocy odrębnych ustaw. Kolejnym kluczowym artykułem jest art. 10, stanowiący, że dane indywidualne i dane osobowe są szczególnie chronione absolutną tajemnicą statystyczną. Ustawa stanowi, że służby statystyczne są objęte obowiązkiem bezwzględnego przestrzegania tajemnicy statystycznej. Ministerstwa, urzędy centralne, samorządy, instytucje finansowe, organizacje społeczne mają obowiązek dostarczania danych na zamówienie statystyki, a nawet muszą poszerzyć zakres zbierania informacji w razie uzasadnionej potrzeby. Odnosi się to w szczególności do danych administracyjnych. Wyniki badań i opracowań muszą być powszechnie dostępne (art. 14).

Ustawa po raz pierwszy wprowadza instytucję Rady Statystyki jako organu doradczego Premiera ds. statystyki (Rozdział 2, art. 15,16 i 17), wyposażając ją w duże kompetencje (przygotowanie programu badań, rekomendowanie nowych badań, ocena realizacji programu, opiniowanie budżetu statystyki i opiniowanie kandydatury na Prezesa oraz wniosków o jego odwołanie). Program badań statystyki publicznej na mocy Ustawy jest dokumentem rządowym. Na Radzie Ministrów ciąży obowiązek wprowadzenia do programu kluczowych badań dla obserwacji najważniejszych procesów i zjawisk, spisów powszechnych, zapewnienia ciągłości i porównywalności wyników oraz realizacji zobowiązań międzynarodowych (art. 19). GUS jako wykonawca badań ma obowiązek przestrzega standardów statystycznych. W art. 21 pojawiło się nowe rozwiązanie zezwalające GUS na przyjmowanie zleceń i zamówień oraz na oddelegowywanie pracowników. W rozdziale 3 (Służby statystyki publicznej) Prezes GUS otrzymał daleko posunięte kompetencje w sprawach organizacyjno-kadrowych. GUS stał się centralnym organem państwowym ds. statystyki, a kadencję Prezesa ustalono na 6 lat.

Na GUS ciążą obowiązki zajmowania się wszystkimi zagadnieniami związanymi ze statystyką od rozpoznawania zapotrzebowania na informację, przez realizację badań, prowadzenie rejestrów, obsługę informacyjną państwa i społeczeństwa, prowadzenie badań naukowych, aż po szkolenia i popularyzację statystyki. Ustawa dała także możliwość tworzenia przez GUS Agencji Statystycznych. Rozdział 4 „Obowiązki statystyczne i dostęp do danych" (art. 30—35) uszczegółowił rozstrzygnięcia ogólne z rozdziału 1. Postanowił, że podmioty i jednostki gospodarcze muszą mieć numer ewidencyjny, prowadzić dokumentację i przekazywać informację w ustalonym zakresie, trybie i terminach. Ustawa

zezwoliła także na zbieranie dla celów prognostycznych bardzo szczegółowych danych (nazwisko i imię, płeć, data i miejsce urodzenia, obywatelstwo, stan cywilny, data zawarcia i ustania małżeństwa, adres zamieszkania, data zgonu, identyfikator PESEL).

W rozdziale 5 „Udostępnianie i przechowywanie informacji statystycznych" (art. 36—39) Ustawa postanawiała, że wszystkie informacje wynikowe muszą być dostępne i publikowane, dane jednostkowe muszą być chronione, a tajemnica statystyczna jest nakazem bezwyjątkowym. GUS otrzymał tym samym potwierdzenie uprawnień do prowadzenia rejestrów urzędowych i wprowadzania standardów statystycznych.

Źródłem finansowania działalności statystyki publicznej jest budżet państwa w części dotyczącej statystyki. Dodatkowe finansowanie z założenia było rzadkie, a źródła zewnętrzne unikatowe. Ustawa uregulowała tę sferę wprowadzając miękkie przepisy karne, poza karą za naruszenie tajemnicy statystycznej (zagrożenie karą pozbawienia wolności do lat 5).

Ustawa w art. 61 wprowadziła do porządku prawnego następujące klasyfikacje: EKD, PCN, SWW, PKWiU, KRŚT i KOB, KZ i SFPO (Systematyka Form Prawno-Organizacyjnych).

Z perspektywy czasu o Ustawie z 29 czerwca 1995 r. można powiedzieć, że:

— stanowiła przełom w sytuacji prawnej statystyki, a GUS wyposażyła w narzędzia, które dawały mu szansę nazdominowanie gospodarki informacyjnej w kraju;
— uporządkowała procedury i programy badań statystycznych, ale rozmyła kompetencje do prowadzenia badań poza GUS;
— wprowadziła główne rejestry krajowe, tj. REGON i TERYT;
— ustanowiła najwyższy standard ochrony danych indywidualnych w postaci statystycznej;
— zagwarantowała równoprawny, równorzędny i równoczesny dostęp do informacji dla całego spektrum społecznego audytorium statystyki (użytkownicy indywidualni, administracja państwa — centralna i samorządowa, nauka, gospodarka, media); regulując jednocześnie zasady publikowania, rozpowszechniania i udostępniania informacji; gubiąc jednocześnie problem szybkiego lub co najmniej terminowego publikowania wyników badań;
— stworzyła prawne możliwości promocji, popularyzacji i kształtowania w społeczeństwie wiedzy statystycznej.

Statystykom Ustawa dała wiedzę, wiarę i przekonanie, że są najważniejszym elementem społecznego systemu informacji w państwie demokratycznym.

GUS w latach 1996—2006

W okresie 1996—2006 statystyka, pełniąc zgodnie z nową Ustawą funkcję usługi publicznej, musiała sprostać wielu wyzwaniom. Pierwszym z nich było wdrożenie nowatorskich rozwiązań tej Ustawy do praktyki statystycznej — od organizacji służb statystyki publicznej poczynając, poprzez programowanie badań, standardy i rejestry, do udostępniania wyników badań i rozpoznawania potrzeb informacyjnych, zarówno krajowych jak i wynikających z zobowiązań międzynarodowych.

Stojący wówczas na czele Urzędu Prezes Tadeusz Toczyński rozwiązywał skutecznie te problemy.

Polskie rozwiązania legislacyjne i doświadczenia z pierwszych lat funkcjonowania Ustawy były inspiracją dla innych krajów w procesie tworzenia lub modernizacji ich ówczesnego prawa dotyczącego statystyki, a sama Ustawa, po nowelizacjach związanych ze zmianami w prawie krajowym lub europejskim, obowiązuje nadal.

Przygotowania GUS do akcesji w UE

Najważniejszym wyzwaniem omawianej dekady było dostosowanie polskiej statystyki publicznej do wymogów UE związanych z członkostwem Polski w tej organizacji, zapewnienie informacji niezbędnych w procesie negocjacji oraz efektywne włączenie polskich służb statystycznych w prace na poziomie europejskim.

Zakres dostosowań obejmował między innymi:

— wdrożenie międzynarodowych klasyfikacji i nomenklatur;
— zapewnienie zakresu badań wymaganych prawem europejskim, co oznaczało konieczność wprowadzenia modyfikacji w niektórych badaniach już prowadzonych lub podjęcie nowych badań;
— dostosowanie rozwiązań metodologicznych w obszarach tego wymagających.

Warto dodać, że „aquis" ulegało zmianom wraz z postępem prac merytorycznych i legislacyjnych w UE/Eurostacie i kraje kandydujące musiały te zmiany uwzględniać w swoich pracach.

Sprostanie tym wymogom, przy równoczesnej realizacji napiętych programów badań statystycznych, było niezaprzeczalnym sukcesem polskiej statysty-

ki publicznej. Zostało to odnotowane w oficjalnym rządowym dokumencie akcesyjnym oraz w wielu bieżących przeglądach i ocenach. Rozdział „Statystyka" został wstępnie zamknięty jako pierwszy po „screeningu" w czerwcu 1999 r., a w przygotowanym w 2001 r. na zlecenie KE tzw. Raporcie Holdt'a potwierdzona została zdolność polskiej statystyki publicznej do wypełniania wymogów UE i obowiązków wynikających z członkostwa.

Sukces ten był możliwy dzięki determinacji i wysiłkowi organizacyjnemu kadry kierowniczej na wszystkich szczeblach, przykładnemu zaangażowaniu ekspertów, współpracy międzyresortowej tam, gdzie to było niezbędne, a także woli i umiejętności skorzystania ze wsparcia europejskiego, zarówno ze środków będących w dyspozycji Polski (tzw. Krajowy PHARE) jak i zasobów (eksperci i środki finansowe) dedykowanych przez KE/Eurostat na przedsięwzięcia wspierające proces rozszerzania UE, takie jak: porozumienia bliźniacze, projekty pilotażowe czy granty. GUS jest beneficjentem zrealizowanych z powodzeniem trzech porozumień bliźniaczych, tzw. twinningów: „Statystyka regionalna" — z INSEE Francja, „Statystyczny system informacyjny" — z DESTATIS Niemcy oraz „Jakość w statystyce" ze STATISTICS SWEDEN.

Pozwoliły one na włączenie w szerszym wymiarze ekspertów GUS i Urzędów Statystycznych w prace w środowisku międzynarodowym; dzięki komponentom adresowanym na wzmocnienie instytucji możliwe było zintensyfikowanie kursów językowych, szkoleń w zakresie informatyki, zarządzania jakością, audytu jakości.

Twinning ze Szwecją był poddany ewaluacji w KE, zyskał maksymalne noty i został włączony do katalogu „dobrych praktyk".

Nie bez znaczenia dla sukcesu w procesie przygotowań do członkostwa w UE było zaawansowanie wdrażania części standardów międzynarodowych w I połowie lat 90. ubiegłego wieku i doświadczenia z procesu przygotowań do członkostwa w OECD. Niezależnie od tych atutów, wdrażanie Programu Dostosowań Klasyfikacji i Nomenklatur do wymogów UE i ONZ oznaczało bardzo duże spiętrzenie prac i konieczność koordynacji działań w zakresie tłumaczeń, przygotowania krajowych wersji klasyfikacji i projektów rozporządzeń RM je wprowadzających, a także oceny konsekwencji i podjęcia niezbędnych uzgodnień w przypadku zastosowań tych standardów do celów pozastatystycznych. W późniejszych latach wdrażanie głównych klasyfikacji statystycznych było koordynowane z poziomu ONZ i UE — tzw. Operacja 2007, do której przygotowanie rozpoczęto z dużym wyprzedzeniem, a w 2005 r. z inicjatywy GUS powołany został

przez Prezesa Rady Ministrów Międzyresortowy Zespół jako forum współdziałania gestora i głównych użytkowników tych klasyfikacji.

Nieodłącznym problemem okresu transformacji — związanych z wdrażaniem nowych klasyfikacji i nomenklatur oraz zmianami w zakresie metodologii badań z jednej strony a koniecznością zapewnienia możliwości obserwacji tendencji w przebiegu zjawisk i procesów gospodarczych z drugiej — było zapewnienie ciągłości informacji statystycznej. Wszędzie tam, gdzie pozwalały na to informacje źródłowe i metodologia badań, dokonywano przeliczeń szeregów czasowych.

Ze względu na ograniczone możliwości wykonawcze — Prezes Tadeusz Toczyński — musiał określić priorytety badawcze GUS (np. rachunki narodowe, statystyka regionalna) i wypracowywać kompromis między alokacją zasobów w przygotowanie szeregów historycznych, a podejmowaniem wdrożenia nowych rozwiązań/spełnienie nowych wymogów czy dostosowań. Był to zwykle kompromis ze wskazaniem na nowe rozwiązania. W tym obszarze również odnotować należy bardzo duży wysiłeki zaangażowanie wielu zespołów pracowniczych, statystyków i informatykóww realizację przeliczeń i prezentację wyników.

Na kształt kolejnych programów badań statystycznych wpływała konieczność uwzględniania nowych zjawisk i procesów pojawiających się lub nasilających w okresie transformacji systemowej oraz niezbędnych dostosowań do wymogów UE. Od 2001 r., z inicjatywy GUS, kraje kandydujące włączone zostały do prac Eurostatu nad programem badań statystycznych UE.

W okresie 1996—2006 GUS — pod kierunkiem Prezesa Tadeusza Toczyńskiego — przygotował i z sukcesem przeprowadził spisy powszechne:

— Powszechny Spis Rolny 1996, o poszerzonym zakresie w stosunku do realizowanych poprzednio o obszar rynku pracy i sytuację społeczno-ekonomiczną ludności związanej z rolnictwem;
— Powszechny Spis Ludności i Mieszkań oraz Powszechny Spis Rolny — zrealizowane w 2002 r. łącznie; wyniki tych spisów miały szczególne znaczenie ze względu na potrzeby informacyjne procesu akcesyjnego oraz krajowej polityki rozwoju.

Nowe standardy klasyfikacyjne

Rozpoczęte w I połowie lat 90. ubiegłego wieku prace w zakresie wdrożenia standardów międzynarodowych w rachunkach narodowych były kontynuowa-

ne. W rezultacie opracowany został pełny zestaw rachunków według metodologii SNA 93/ESA 95: niefinansowych rocznych i kwartalnych, rachunków według sektorów i podsektorów instytucjonalnych, według rodzajów działalności, rachunków produktowych, rachunków regionalnych PKB i wybranych składowych. Prowadzono szacunki dochodów i spożycia indywidualnego gospodarstw domowych. Zakończono prace nad wdrożeniem rachunków finansowych. Wiele uwagi poświęcono kompletności rachunków i ich jakości. W tym kontekście niezwykle istotne było doskonalenie rejestru statystycznego, rozszerzanie wykorzystania źródeł administracyjnych, przygotowanie, a następnie włączenie szacunków szarej strefy do rachunków narodowych. W kolejnym etapie uwzględnione zostały tzw. usługi finansowe mierzone pośrednio (FISIM), co wymagało przeliczeń wieloletnich szeregów czasowych. Wprowadzone zostały rachunki kategorii netto: Produktu Krajowego Netto i Dochodu Narodowego Netto. W rachunkach kwartalnych wdrożono procedurę wyrównań sezonowych (eliminacja wpływu sezonowości), dokonana została szczegółowa inwentaryzacja źródeł i metod stosowanych w szacunkach Dochodu Narodowego Brutto. Podjęte zostały prace nad krótkookresową statystyką finansów publicznych.

Wspólnie z Ministerstwem Finansów przeprowadzone zostały przygotowania dotyczące uczestnictwa Polski w systemie środków własnych UE.

Zgodnie z ustalonym podziałem zadań GUS przygotowuje szacunek Dochodu Narodowego Brutto, przekazuje do Ministerstwa Finansów informacje do obliczenia średnioważonej stawki VAT. Ministerstwo Finansów oblicza tę stawkę.

Zgodnie z *Kodeksem Najlepszych Praktyk*, po uprzednich przygotowaniach, z chwilą akcesji GUS podjął badania w zakresie notyfikacji fiskalnej deficytu i długu sektora instytucji rządowych i samorządowych i składa do Komisji Europejskiej dwukrotnie w ciągu roku stosowne raporty.

Po kilku latach współpracy z Zakładem Badań Statystyczno-Ekonomicznych GUS i PAN, GUS przejął zadania w międzynarodowych porównaniach PKB i siły nabywczej walut, realizowanych w ramach „Eurostat — OECD PPP Programme".

Współpraca GUS z ZBSE, Urzędem Patentowym, Komitetem Badań Naukowych i innymi partnerami zaowocowała eksperymentalnymi opracowaniami w zakresie satelitarnego rachunku B+R oraz satelitarnego rachunku turystyki, a współpraca z Instytutem Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej — rachunków ekonomicznych w rolnictwie. Wiele uwagi poświęcono doskonaleniu bilansów produktów rolniczych (w kontekście dostosowań do wymogów UE).

Nowe prace badawcze w GUS

Wśród nowych inicjatyw badawczych lub ważniejszych modyfikacji badań wskazać należy:

— rozwój badań sektora usług, co miało bardzo istotne znaczenie z punktu widzenia kompletności rachunków narodowych, dostosowań do wymogów UE, a przede wszystkim analiz zmian w poszczególnych segmentach tego sektora w transformującej się gospodarce. Niezbędna była obserwacja powstawania nowych rodzajów działalności przedsiębiorstw niefinansowych i finansowych, prywatyzacji w usługach społecznych, rozszerzania się wymiany z zagranicą w obszarze usług czy dostosowanie badań w transporcie do wymogów UE;
— badania innowacji w przemyśle, rozszerzone później o obszar usług w ramach CIS (*Community Innovation Survey*) pod egidą Eurostatu;
— badanie nowych zamówień w przemyśle;
— obserwację wskaźników społeczeństwa informacyjnego — wyposażenie w technologie informacyjno-komunikacyjne w przedsiębiorstwach i gospodarstwach domowych, kierunki wykorzystania Internetu, handel elektroniczny;
— rozwój badań rynku paliwowo-energetycznego — badania zużycia energii w przedsiębiorstwach, w gospodarstwach domowych, w sektorze usług; zużycie energii ze źródeł odnawialnych;
— podjęcie prac nad metodologią badań gospodarki morskiej;
— w zakresie badań cen — opracowanie zharmonizowanego indeksu cen konsumpcyjnych (HICP) umożliwiającego porównania zjawisk cenowych między krajami UE; przygotowanie metodologii i wdrożenie do praktyki statystycznej wskaźników cen towarów i usług konsumpcyjnych w układzie regionalnym; rozpoczęcie prac w zakresie badań cen nieruchomości oraz dla potrzeb PEEI — cen produkcji w usługach oraz cen importu w przemyśle.

W maju 2004 r. powstał system wewnątrzwspólnotowego handlu towarami INTRASTAT; prace rozpoczęły się w GUS w 2002 r., a od 2003 r. były kontynuowane we współpracy z Ministerstwem Finansów oraz Ministerstwem Gospodarki i Pracy. GUS, w ramach podziału zadań, jest odpowiedzialny za poprawność merytoryczną systemu oraz opracowywanie i udostępnianie danych statystycznych, natomiast Ministerstwo Finansów — za gromadzenie danych z deklaracji INTRASTAT oraz za korektę, kontrolę i przetwarzanie danych, a także tworzenie zbiorów statystycznych i przekazywanie ich do GUS. Warstwa informatyczna oparta została o rozwiązania Systemu Obsługi Deklaracji Celnych CELINA, z uwzględnieniem opracowanej przez GUS metodologii badań handlu

zagranicznego, w tym kontroli kompletności, jakości i oszacowań danych. Polska, jako jeden z nielicznych krajów wstępujących do UE, wywiązała się w terminie z nałożonych na państwa członkowskie obowiązków statystycznych w tym obszarze.

Za prezesury T. Toczyńskiego sukcesywnie dostosowywano statystykę środowiska do standardów międzynarodowych wraz z rozszerzaniem się dostępu do informacji z Państwowego Monitoringu Środowiska, w szczególności w zakresie zasobów i wykorzystania wód, zanieczyszczeń powietrza, odpadów i recyklingu, a także — ekonomicznych aspektów ochrony środowiska, nakładów i efektów rzeczowych inwestycji ochrony środowiska i gospodarki wodnej, kosztów bieżących oraz funduszy ekologicznych.

Statystyka ludności GUS w tym okresie, poza wykorzystaniem danych spisowych, pozyskiwała dane z systemów pozastatystycznych i doskonaliła metody szacunków migracji zagranicznych. Znacząco też rozszerzono badania rynku pracy i wynagrodzeń o:

— opracowania o charakterze monitoringu, obejmujące m.in. aktywność zawodową ludności z uwzględnieniem rolnictwa indywidualnego oraz kształtowanie się wynagrodzeń w podmiotach gospodarczych i jednostkach sfery budżetowej,
— prace prowadzone wspólnie z MPiPS dotyczące prognozy podaży siły roboczej według poziomu wykształcenia w uzupełnieniu do podstawowej prognozy siły roboczej według płci i wieku,
— badanie organizacji i czasu pracy,
— badanie stanu wypłat wynagrodzeń i zobowiązań wobec pracujących (problem nieterminowości wypłat wynagrodzeń; częstotliwość półroczna),
— podjęcie tematu „praca a obowiązki rodzinne”,
— badanie pracy nierejestrowanej,
— szerokie spektrum badań warunków życia, obejmujące m.in. wieloaspektowe badanie warunków życia ludności, umożliwiające ocenę zróżnicowania społecznego oraz identyfikację obszarów kumulacji niekorzystnych aspektów warunków życia, realizację badania gospodarstw domowych w ramach Systemu Statystyki Dochodów i Warunków Życia Krajów UE (EU-SILC) obejmującego m.in. informacje o poziomie i źródłach dochodu, warunkach mieszkaniowych, poziomie wyposażenia w dobra trwałe, możliwości zaspokojenia podstawowych potrzeb, sytuacji na rynku pracy, oceny stanu zdrowia oraz kontaktów społecznych,

— doskonalenie metod pomiaru i analizy zjawiska ubóstwa oraz procesów wykluczenia społecznego w dostosowaniu do rekomendacji Eurostatu,
— badanie stanu zdrowia ludności,
— badanie dotyczące pomocy społecznej, obejmujące informacje o działalności zakładów pomocy społecznej, o osobach objętych pomocą środowiskową oraz wysokości świadczeń finansowych z budżetu państwa i budżetów gmin,
— badanie cykliczne budżetu czasu ludności, pozwalające na analizę zmian w wielu aspektach aktywności osób i gospodarstw domowych w okresie transformacji.

Na przełomie XX i XXI wieku GUS rozpoczął prace nad działalnością podmiotów tzw. trzeciego sektora (*non profit*), istotne ze względu na rozszerzanie jego aktywności oraz konieczność zapewnienia informacji dla potrzeb rachunków narodowych.

Odnosząc się do prac badawczych dekady 1996—2006 warto wskazać przedsięwzięcie o charakterze jednorazowym — raport przygotowany przez GUS dotyczący oceny skutków powodzi w 1997 r. oraz badanie strat powodziowych w gospodarstwach domowych i przedsiębiorstwach, wprowadzone do programu badań na 1998 r.

Członkostwo Polski w UE i związane z tym wymogi oraz wzrost potrzeb informacyjnych na poziomie regionalnym i lokalnym w zakresie programowania rozwoju i innych obszarach działalności samorządów stanowiły ważne przesłanki stopniowej modernizacji i rozwoju statystyki regionalnej. Dotyczyło to m.in. rozszerzenia możliwości uzyskania przekrojów przestrzennych w prowadzonych badaniach, rozwoju rachunków regionalnych i doskonalenia ich jakości, przygotowywania zestawów wskaźników wykorzystywanych w procesie monitorowania i ewaluacji przedsięwzięć ujmowanych w dokumentach programowych i strategicznych, modernizacji Banku Danych Regionalnych w warstwie merytorycznej i technicznej, budowy zintegrowanego systemu informacji o obszarach wiejskich, a także zacieśnienia współpracy z podmiotami polityki regionalnej.

Wzmocnienie roli Urzędów Statystycznych — ich potencjału intelektualnego, organizacyjnego i technicznego — było nieodzowne; stało się istotnym komponentem modernizacji statystyki publicznej w okresie wieloletnim, uwzględnianym w działaniach inwestycyjnych, szkoleniowych czy współpracy z zagranicą. Współpraca międzyresortowa oraz współdziałanie i koordynacja na poziomie regionalnym okazały się szczególnie istotne w takich przedsięwzięciach, jak np. przygotowanie Nomenklatury Jednostek Terytorialnych do Celów Statystycznych i kolejne jej zmiany czy udział w realizacji ogólnoeuropejskiego programu

monitoringu miast prowadzonego przez Eurostat (Urban Audyt), będącego odpowiedzią na wzrastające zapotrzebowanie na informacje o obszarach miejskich, strefach podmiejskich i jednostkach wewnątrzmiejskich.

Polityka informacyjna GUS

Rosnące potrzeby informacyjne różnych grup użytkowników oraz upowszechnianie technologii informatyczno-komunikacyjnych stanowiły główne przesłanki podejmowanych działań w zakresie unowocześniania systemu udostępniania informacji statystycznych. Obejmowały one przede wszystkim doskonalenie poziomu merytorycznego i edytorskiego publikacji statystycznych, sukcesywne wprowadzenie angielskiej (i w szczególnych przypadkach innych) wersji językowej, wdrożenie systemu ISSN i ISSBN jako warunku wejścia do katalogów międzynarodowych, włączenie GUS do prowadzonego pod egidą MFW przedsięwzięcia SDDS. Równocześnie następowało upowszechnianie nośników elektronicznych, wykorzystywanie możliwości Internetu i intensyfikacja prac nad bazami danych, działania promocyjne i popularyzacyjne.

Współpraca ze środkami masowego przekazu stanowiła podstawową formę informowania szerokiej opinii publicznej o wynikach badań statystycznych zarówno na poziomie centralnym, jak i urzędów statystycznych w województwach. Odpowiedzią na potrzeby różnych grup użytkowników w zakresie udostępniania informacji na miejscu, realizacji zamówień na informacje i opracowania, konsultacji statystycznych oraz „informacji o informacji" było, w ślad za Centralnym Informatorium GUS, utworzenie we wszystkich US-ach informatoriów statystycznych i wspomaganie ich działalności.

Relacje ze stałymi użytkownikami instytucjonalnymi informacji statystycznych uregulowane zostały w umowach lub porozumieniach, zapewniających systematyczne przekazywanie z GUS określonych informacji. Obsługa informacyjna organizacji międzynarodowych obejmowała bezpłatne udostępnianie danych w uzgodnionych (lub obowiązujących prawnie) terminach oraz ustalonych formach z częstotliwością miesięczną, kwartalną lub roczną. Zakres dotyczy przeważającej większości obszarów badań statystycznych, a liczba przekazów danych rocznie sięgała ok. 900. Wśród użytkowników zagranicznych są: instytucje naukowe, placówki dyplomatyczne, narodowe instytucje statystyczne, banki, a także klienci indywidualni. Ich zainteresowanie danymi o Polsce wyraźnie zwiększyło się po przystąpieniu naszego kraju do OECD i UE.

Od 2005 r. GUS, podobnie jak instytucje statystyczne innych krajów członkowskich, udziela użytkownikom informacji o zasobach statystycznych portalu Eurostatu w ramach projektu SDDS (*European Statistical Data Support*).

Wobec rosnących potrzeb informacyjnych użytkowników krajowych na dane w układach przestrzennych — regionalnych i lokalnych, zwiększania się kosztów badań statystycznych oraz konieczności racjonalizacji obciążeń respondentów zostały zintensyfikowane prace nad wykorzystaniem źródeł (rejestrów) administracyjnych w statystyce. Analiza obejmowała rozpoznanie możliwości wspomagania aktualizacji rejestru statystycznego, zastosowania jako bezpośredniego źródła danych w badaniach już prowadzonych lub nowych, źródła danych uzupełniających brakujące dane z badań statystycznych, instrumentu kontroli jakości danych z badań oraz źródła zmiennych dodatkowych stosowanych w technice estymacji pośredniej dla małych domen. Efekty tych prac w krótkim okresie nie były spektakularne, jednak doświadczenia miały istotne znaczenie m.in. dla organizacji dalszej współpracy z gestorami rejestrów, przygotowania ekspertów GUS i US do tej współpracy i operowania na dużych zbiorach oraz dostosowania struktury informatycznej.

W pakiecie przedsięwzięć mających na celu racjonalizację kosztów funkcjonowania statystyki wskazać należy wprowadzenie szczegółowej ewidencji kosztów prac statystycznych we wszystkich jednostkach statystyki publicznej (w późniejszych latach modyfikowanej), szkolenia z zakresu zarządzania na różnych szczeblach organizacyjnych, instruktaże dotyczące audytu wewnętrznego, zarządzania ryzykiem, szkolenia w zakresie przygotowania i rozliczenia zadań finansowanych ze środków europejskich.

GUS w latach 2006—2011
II Kadencja Prezesa Józefa Oleńskiego

W wyniku publicznego konkursu na stanowisko Prezesa 25 października 2006 r. Premier powołał na to stanowisko prof. dra hab. Józefa Oleńskiego. Konkurs zakończono w sierpniu, a nominacji dokonano w październiku, w przeddzień wygaśnięcia Ustawy o trybie powoływania pracowników na wyższe stanowiska państwowe. Do konkursu nie przystąpił pełniący obowiązki Prezesa prof. Janusz Witkowski.

Podejmując ponownie funkcję Prezesa GUS, po dziesięcioletniej przerwie, prof. J. Oleński sformułował przed sobą następujące cele:
— prowadzenie nowoczesnej, aktywnej polityki informacyjnej;

— wprowadzenie sprawozdawczości elektronicznej;
— weryfikację źródeł informacji, rezygnację ze zbędnych źródeł i w konsekwencji rezygnację z dublujących lub nakładających się częściowo badań;
— przeprowadzenie Narodowych Spisów Powszechnych 2010 i 2011 całkowicie bez papieru;
— zmianę Ustawy o statystyce publicznej;
— gruntowne rozpoznanie potrzeb informacyjnych całego Społecznego Audytorium Statystyki;
— wprowadzenie specjalizacji w Urzędach Statystycznych w województwach;
— powołanie Instytutu Statystycznego im. Spławy-Neymana jako zaplecza naukowego statystyki publicznej;
— znaczne przyśpieszenie rozwoju informatyki statystycznej.

Prezesowi J. Oleńskiemu większość tych celów udało się zrealizować. Przede wszystkim przywrócono politykę informacyjną w kształcie z 1995 r., tj. przywrócono wszystkie aktywne jej formy, uruchomiono nowe pomysły i rozwiązania oraz rozbudowano działalność medialną. Konferencje prasowe Prezesa GUS stały się spektaklem informacyjnym. Wzbogacono materiały konferencyjne, poszerzono zasięg oferty informacyjnej kierowanej bezpośrednio do mediów lokalnych i regionalnych, powrócono do obowiązku gotowości informacyjnej w terminie konferencji prasowej i briefingów, poprawiono komfort pracy dziennikarzy, ponownie opracowano koncepcję godzinowego embarga, wprowadzono system dystrybucji informacji przez Internet. Znakomicie zwiększono ilość i jakość materiałów prasowych. Ożywiono i wzbogacono pracę Centralnego Informatorium Statystycznego. W holu budynku Urzędu przygotowano specjalnie wyposażone pomieszczenie dla dziennikarzy—Press Room, czyli pokój prasowy. Znalazły się w nim komputery, telefony, telefaksy, a także warunki do nagrań telewizyjnych i radiowych. Ściany zewnętrzne to witryna informacyjna na której nieustanie pojawiają się informacje o harmonogramach publikowania danych, terminach konferencji prasowych i briefingów, informacje i dane bieżące. Wzmocniono też aktywność informacyjną w Urzędach Statystycznych w województwach, w których regularnie zaczęły pojawiać się jedno- dwustronicowe informacje graficzno-tekstowe, syntetyczne, kolorowe, aktualne, bezpośrednio związane z bieżącą sytuacją, rocznicą lub okolicznościowymi wydarzeniami. Taka forma promocji jest do dzisiaj stosowana. Zakresem promocji objęto Parlament, dostarczając do Sejmu i Senatu materiały z przygotowanego wcześniej „Vademecum Samorządowca". Te same materiały otrzymały samorządy wszystkich szczebli. Przygotowano też specjalistyczny system informatyczny ułatwiający korzystanie z „Vademecum".

Sprawozdawczość elektroniczna to sporządzanie i przesyłanie sprawozdań drogą elektroniczną. Wprowadzenie tej formy gromadzenia informacji wymaga absolutnej i całkowitej synchronizacji między wszystkimi służbami statystycznymi — autorów i projektantów badań, programistów, służb statystycznych w terenie, służb informatycznych i przede wszystkim respondentów. Decyzja Prezesa GUS z 2007 r. o uruchomieniu w GUS sprawozdawczości elektronicznej w chwili podjęcia uruchomiła proces nieodwracalny, nie do zatrzymania. Uruchomienie portalu sprawozdawczego na portalu GUS napotykało początkowo na trudności, ale stało się wielkim sukcesem i zostało dobrze przyjęte przez respondentów. Sprawozdawczość elektroniczna działa dziś sprawnie, a jej wprowadzanie to historyczna zasługa prof. Józefa Oleńskiego.

Weryfikacja źródeł informacji, usuwanie źródeł dublujących się oraz źródeł zbędnych lub dających uzyskać się w innym trybie to stały element działalności każdego krajowego urzędu w demokratycznym kraju. Kraje skandynawskie dane uzyskują z baz administracyjnych państwa. Ideą prof. J. Oleńskiego była potrzeba przyspieszenia prac nad administracyjnymi źródłami danych, co stało się specjalizacją Urzędu Statystycznego w Warszawie i jest realizowane do dziś.

Specjalizacja Urzędów Statystycznych

Specjalizacja urzędów statystycznych w województwach została przeprowadzona zgodnie z założeniami programu J. Oleńskiego. Ten pomysł organizacyjno-programowy Prezesa był bardzo ambitny i na początku budził kontrowersje, ale został zrealizowany z sukcesem i doprowadził do podniesienia rangi urzędów statystycznych w województwach. Specjalizacja Urzędów Statystycznych w województwach polega na powierzeniu każdemu urzędowi określonego obszaru sprawozdawczości z terenu całego kraju oraz opublikowaniu wyników badania z tego zakresu.[23] Poszczególnym Urzędom Statystycznym w województwach przydzielono następujące specjalizacje w badaniach statystycznych:

— Urzędowi Statystycznemu w Białymstoku — leśnictwo i ochronę przyrody,
— Urzędowi Statystycznemu w Bydgoszczy — statystykę rynku pracy w zakresie: pracujących w gospodarce narodowej, popytu na pracę, bezrobotnych

[23] Specjalizacja urzędu polega na tym, że wykonuje on zadania ogólnokrajowe na rzecz statystyki publicznej jako całości oraz współpracuje z właściwym dla swojej specjalizacji departamentem GUS.

i poszukujących pracy zarejestrowanych w urzędach pracy, czasu pracy, zezwolenia na pracę cudzoziemcom w RP i wynagrodzenia,
— Urzędowi Statystycznemu w Gdańsku — edukację, kapitał ludzki, pracę niezarobkową, w tym wolontariat, warunki pracy, aktywność ekonomiczną ludności,
— Urzędowi Statystycznemu w Katowicach — rachunki regionalne, rynki finansowe i ich podmioty, instrumenty finansowe, nakłady inwestycyjne, ochronę środowiska, nakłady i efekty rzeczowe inwestycji,
— Urzędowi Statystycznemu w Kielcach — gospodarkę nieobserwowaną, handel i usługi,
— Urzędowi Statystycznemu w Krakowie — gospodarkę społeczną, ochronę zdrowia, kulturę, pomoc społeczną i ratownictwo,
— Urzędowi Statystycznemu w Lublinie — gospodarkę mieszkaniową i komunalną, budownictwo,
— Urzędowi Statystycznemu w Łodzi — elementy procesu badania statystycznego, metodologię badań statystycznych, uczestnictwo w tworzeniu, rozwoju i interpretacji standardów klasyfikacyjnych,
— Urzędowi Statystycznemu w Olsztynie — demografię i migracje ludności, statystyki społeczne, rolnictwo, obszary wiejskie, produkcję wyrobów przemysłowych oraz prace projektowo–programistyczne,
— Urzędowi Statystycznemu w Opolu — statystykę cen,
— Urzędowi Statystycznemu w Poznaniu — statystyki krótkookresowe, miasta, małe obszary, bazy danych makroekonomicznych, administracyjne źródła danych, publikacje w układzie terytorialnym.
— Urzędowi Statystycznemu w Rzeszowie — sport i turystykę, rynek materiałowy i paliwowo-energetyczny, badania transgraniczne, statystykę regionalną,
— Urzędowi Statystycznemu w Szczecinie — naukę, technikę, innowacje, społeczeństwo informacyjne, rynek materiałowy i paliwowo–energetyczny, badania transgraniczne i regionalne, transport i łączność,
— Urzędowi Statystycznemu w Warszawie — statystykę niefinansową, utrzymanie i rozwój rejestrów statystycznych, metody gromadzenia danych statystycznych, administracyjne źródła danych, obszary metropolitalne, testowanie rozwiązań matematycznych,
— Urzędowi Statystycznemu we Wrocławiu — statystykę samorządu terytorialnego i gruntów komunalnych, statystykę sektora instytucji rządowych i samorządowych, Bank Danych Lokalnych, koordynację pracy US portalu GUS,

— Urzędowi Statystycznemu w Zielonej Górze — koniunkturę w rolnictwie, koniunkturę gospodarczą prowadzoną metodą testu koniunktury w przetwórstwie przemysłowym, budownictwie, handlu, sektorze pozostałych usług oraz w gospodarstwach rolnych.

Problem wymiany informacji między Urzędami rozwiązano w optymalny i prosty sposób. Każdy US prowadzący badania w ramach specjalizacji zamieszcza wyniki badań w specjalnym Systemie Informatycznym Badania (SIB), z którego zainteresowane US-y pobierają potrzebne informacje. To jest jednak tylko pierwszy krok. Optymalnym rozwiązaniem w przyszłości byłoby stworzenie bazy, do której każdy US wkłada swój wsad, a każdy potrzebujący pobiera z tej bazy potrzebne informacje.

Specjalizacja podniosła rangę US-ów i bardzo je usamodzielniła. Utworzone w US-ach regionalne ośrodki badań stały się centrami skupiającymi utalentowanych ludzi różnych specjalizacji. Specjalizacja najwyraźniej wymaga jednak dalszej pracy choćby dla zwiększenia możliwości badawczych i informacyjnych statystyki publicznej. US-y pozostały dla społeczności swego regionu źródłem wszystkich informacji i dlatego każdy US powinien mieć prosty dostęp do pozostałych informacji spoza specjalizacji. To są problemy do rozwiązania w dalszym rozwoju specjalizacji US-ów. SIB to do dopiero początek do budowy zintegrowanego systemu dystrybucji informacji, a nie koniec.

Instytut Statystyczny im. Spławy-Neymana

Część Ministerstw i Urzędów Centralnych dysponuje własnymi placówkami naukowymi. Brak takiej placówki w GUS po 2004 r. powodował, że poważne zadania naukowe zniknęły z obszaru działania Urzędu. Problem zaczął się jeszcze w latach 90. XX wieku, kiedy ograniczano funkcję naukowych ciał doradczych, w 1997 r. zlikwidowano Ośrodek Badawczo-Rozwojowy Statystyki, a w 2004 r. Prezes podpisał zarządzenie o likwidacji Zakładu Badań Statystyczno-Ekonomicznych.

Prof. J. Oleński powołał do życia Instytut Statystyczny im. Spławy-Neymana, aby przywrócić w GUS szerokie, wielostronne i wieloaspektowe badania metodologiczne, makroekonomiczne, studia i analizy. Niestety po upływie niespełna roku Instytut ze względów budżetowych został rozwiązany. Po odejściu z GUS Prezesa J. Oleńskiego udało się jednak utworzyć w GUS Departament Badań Makroekonomicznych, który skupia się na prowadzeniu szerokich analiz naukowych na podstawie badań Urzędu, ale nie tylko.

Najważniejsze dokonania II kadencji Prezesa Józefa Oleńskiego

W kadencji profesora Józefa Oleńskiego wprowadzono wiele procesów modernizacyjnych, które byłyby niemożliwe do zrealizowania bez ważnych zmian organizacyjno-kadrowych w Urzędach Statystycznych przeprowadzonych w latach 2006—2008. W 12 z 16 US-ów na stanowiska dyrektorów powołano młodych pracowników naukowych z tytułem doktora i pozwolono im łączyć pracę w urzędzie z pracą na uczelni. Pomysł był znakomity, a realizacja szybko i sprawnie przeprowadzona. Efektem podjętych zmian jest szybki rozwój badań. W latach 2009 i 2010 reaktywowano polskie czasopismo statystyczne w języku angielskim „Statistics In Trasitions — new series". Pismo ukazuje się co pół roku. Jest wspólnym wydawnictwem PTS i GUS. Ma ogromne znaczenie popularyzacji polskiej statystyki za granicą oraz międzynarodowej współpracy statystycznej. Redaktorem naczelnym jest prof. hab. Włodzimierz Okrasa (USKW; Doradca Prezesa; Wiceprezes RG PTS).

Do dokonań Prezesa Oleńskiego należy zaliczyć także:

— nadanie 10 sierpnia 2007 r. Centralnej Bibliotece Statystycznej im. Stefana Szulca przez Zarząd Główny Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich medalu „Bibliotheca Magna Perenisque",
— zorganizowanie w dniach 10—12 października 2007 r. pod patronatem Prezesa GUS we Wrocławiu Pierwszego Ogólnopolskiego Zjazdu Statystyków „Statystyka wczoraj, dziś i jutro",
— wprowadzenie 24 grudnia 2007 r. nowej Polskiej Klasyfikacji Działalności opartej o klasyfikacje międzynarodowe: International Standard Industrial Classification of All Economic Activities (ISIC) i Statistical Classification of Activities in the European Community,
— zorganizowanie 28—30 stycznia 2008 r. w Krakowie seminarium naukowego „Statystyka Społeczna. Dokonania. Szanse. Perspektywy" i 16—18 kwietnia 2008 r. seminarium naukowego „Statystyka publiczna jedną z podstaw samorządności w państwie demokratycznym".

Prezes J. Oleński zorganizował też 11 lipca 2008 r. uroczyste obchody 90-lecia utworzenia Głównego Urzędu Statystycznego, które miały wspaniałą oprawę. Główna uroczystość odbyła się na Zamku Królewskim w Warszawie, a seminarium naukowo-historyczne „Kluczowe problemy polskiej statystyki" miało miejsce w Bibliotece Narodowej.

Podsumowując swoją kadencję prof. J. Oleński uznał, że GUS powinien w następnych latach szybciej rozwijać metodologię badań statystycznych; uzupełnić operaty do losowania prób; wykorzystywać jak najwięcej źródeł administracyjnych; zintensyfikować integrację systemów GUS z wielkimi systemami w kraju, takimi jak: PIT, VAT, ZUS; szerzej współpracować z Ministerstwem Pracy i Polityki Społecznej; przywiązywać większą wagę do badania cen, rynku pracy, koniunktury, demografii oraz znacząco przyspieszyć wydawanie informacji bieżących Urzędu.

GUS w latach 2011—2015

Po odwołaniu dotychczasowego Prezesa, kolejny okres działalności GUS rozpoczął się w trudnych warunkach. Trudność polegała na tym, że wiele ważnych i prestiżowych zadań było w trakcie realizacji i należało je dokończyć. W szczególności dotyczyło to ostatecznego przygotowania i przeprowadzenia Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań, stworzenia warunków dla sprawnego funkcjonowania informatyki w statystyce, która była w trakcie zmian organizacyjnych oraz dokończenia realizacji wieloletniego projektu pt. „System Informacyjny Statystyki Publicznej" (SISP), współfinansowanego ze środków Unii Europejskiej. Zadania te powierzono prof. dr hab. Januszowi Witkowskiemu, który od lutego do sierpnia 2011 r. pełnił obowiązki Prezesa, a następnie po wygranym konkursie, 10 sierpnia, został powołany na stanowisko Prezesa, które piastował do 31 marca 2016 r.

Jak wielokrotnie podkreślał prof. dr hab. Józef Oleński, statystyka publiczna jest kluczowym komponentem systemu informacyjnego kraju, gdyż wypełnia doniosłą rolę zaspokajania potrzeb informacyjnych wszystkich zainteresowanych użytkowników — poczynając od społeczeństwa, poprzez władze rządowe i samorządowe różnego szczebla zarządzania, przedsiębiorców, przedstawicieli środowiska naukowo-badawczego, organizacje i instytucje pozarządowe, media i poszczególnych obywateli, a także instytucje i organizacje międzynarodowe, instytucje Unii Europejskiej — w maksymalnie wszechstronnym zakresie, zgodnie z metodologią badań statystycznych i możliwościami organizacyjno-finansowymi instytucji statystycznych. Ta misja statystyki publicznej wymaga nie tylko bieżącego zaspakajania potrzeb, ale ciągłego rozwoju badań statystycznych. Z tego względu ważne są uwarunkowania funkcjonowania statystyki publicznej, zarówno te zewnętrzne jak i wewnętrzne. Uwarunkowania zewnętrzne obejmują między innymi zobowiązania międzynarodowe, przemiany społecz-

ne i gospodarcze wymuszające modyfikację zakresu badań statystycznych, regulacje prawne nakładające na statystykę konkretne zobowiązania, zmieniające się oczekiwania różnych grup użytkowników To one wyznaczają kierunki rozwoju statystyki, a więc powinny być uwzględnione przy programowaniu badań statystycznych. Z kolei uwarunkowania wewnętrzne odnoszą się do takich czynników, jak: sprawność organizacyjna instytucji, koncepcje programowe, jakość metodologii badań, zasoby kadrowe decydujące o jakości statystyki, procedury stosowane w ocenie efektów badań statystycznych, a także sprawność i umiejętność upowszechniania wyników badań.

W omawianym okresie praktycznie obie grupy uwarunkowań wywierały duży wpływ na funkcjonowanie statystyki publicznej w Polsce i stanowiły ważną przesłankę strategii działania nowego kierownictwa. To skutkowało wyborem przez Prezesa Janusza Witkowskiego priorytetów w procesie doskonalenia statystyki, którymi były: wzmocnienie potencjału badawczego statystyki publicznej, wzmocnienie jakości statystyki w zakresie wszystkich etapów prac statystycznych oraz koordynacji badań statystycznych. Te zadania wymagały dobrej współpracy wszystkich statystyków, instytucji współdziałających w realizacji badań statystycznych oraz postrzegania użytkowników danych jako ostatecznego beneficjenta statystyki. Z tego względu kluczowego znaczenia nabrało właściwe zarządzanie zasobami ludzkimi w statystyce i zostało potraktowane jako ważny priorytet kierownictwa.

Biorąc pod uwagę zarówno mocne strony, jak i pewne bariery oraz słabości polskiej statystyki publicznej, zdefiniowano kierunki dalszych działań w zakresie jej rozwoju. W tym celu opracowano ważny dokument dotyczący kierunków rozwoju polskiej statystyki publicznej,[24] który z jednej strony stanowił instrument skoordynowanego, planowego i długofalowego działania, a z drugiej strony informował współuczestników systemu statystyki publicznej o celach strategicznych i operacyjnych oraz planowanych działaniach w najbliższej przyszłości. Cel tych działań był jednoznaczny i zmierzał do wzmocnienia pozycji polskiej statystyki publicznej jako nowoczesnego, sprawnego i efektywnego elementu krajowego i międzynarodowego systemu informacyjnego.

Zdefiniowane kierunki działania miały charakter zarówno pilnych zadań bieżących, jak i zadań strategicznych rozpisanych na kilka lat. Do zadań pilnych zaliczono kwestie dotyczące zarządzania organizacją i jej zasobami, prze-

[24] *Kierunki rozwoju polskiej statystyki publicznej do 2017 roku*, Warszawa, GUS, 2012.

prowadzenie spisu rolnego oraz ludności i mieszkań, a także pełne opracowanie wyników obu spisów, doskonalenie więzi kooperacyjnych między poszczególnymi jednostkami statystyki publicznej, kontynuację prób zbudowania centrum badawczego wspomagającego statystykę publiczną, podjęcie prac nad nowelizacją ustawy o statystyce publicznej wzmacniającą rolę statystyki. W dłuższym okresie zakładano wzmocnienie analityczne prac statystycznych, w tym dalszy rozwój studiów makroekonomicznych, wdrożenie systemu zarządzania jakością statystyki, wypracowanie koncepcji systemu edukacji statystycznej i jej wdrożenie, szersze wykorzystanie w statystyce administracyjnych źródeł danych, zbudowanie silnych operatów do badań reprezentacyjnych na bazie wyników spisów oraz danych administracyjnych, opracowanie koncepcji i budowa systemu informacji statystyki publicznej. Naczelną zasadą działania nowego kierownictwa było przesłanie: „wzmacniać mocne strony statystyki oraz eliminować (ograniczać) jej niedoskonałości".

Narodowy Spis Powszechny 2011

Zdecydowanie najpilniejszym zadaniem na początku 2011 r. było organizacyjne i wizerunkowe wzmocnienie przygotowań do spisu ludności i mieszkań (NSP 2011). Niezależnie od znaczenia spisów jako źródła danych, NSP 2011 był ponadto ważny i prestiżowy, gdyż był to pierwszy spis powszechny od czasu, kiedy Polska stała się członkiem Unii Europejskiej. Z tego faktu wynikało szereg zobowiązań międzynarodowych, a jednocześnie statystyka polska była obserwowana i oceniana w ramach europejskiego systemu statystycznego. Tym bardziej, że Powszechny Spis Rolny 2010 został już przeprowadzony, a Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011 został przygotowany do realizacji przy zastosowaniu modelu mieszanego, co oznaczało połączenie danych ze źródeł administracyjnych i danych pozyskanych metodą reprezentacyjną bezpośrednio od respondentów. Zmienił się także sposób zbierania danych. Zrezygnowano z formularzy papierowych, a wszystkie dane pozyskano czterema metodami z wykorzystaniem najnowocześniejszych technologii informatycznych i teleinformatycznych.[25] To nowatorskie podejście do spisów wymagało także bardzo starannej promocji i popularyzacji tego badania. Były one realizowane przez kilkanaście miesięcy przy wykorzystaniu różnych sposobów i technik. Szczegól-

[25] *Statystyka publiczna — współczesne oblicze*, Warszawa, GUS, 2015.

nie intensywne były ostatnie trzy miesiące przed rozpoczęciem spisu ludności i mieszkań. Pracownicy GUS, a także Urzędów Statystycznych praktycznie nie rozstawiali się z różnymi mediami, wyjaśniając istotę spisu, zasady jego realizacji, sposoby uczestniczenia w spisie, bezpieczeństwo respondentów, innowacyjność rozwiązań zastosowanych w spisie oraz użyteczność jego wyników. To z pewnością był ważny czynnik, który miał wpływ na pomyślny przebieg tego badania. Znalazło to uznanie w środowisku statystyki unijnej, czego wyrazem było duże zainteresowanie polskimi rozwiązaniami zastosowanymi w spisach, które zostały między innymi zaprezentowane w raporcie Europejskiego Systemu Statystycznego w 2013 r.[26] Nowatorskie były także metody opracowania wyników obu spisów. Częściowo wynikało to z rozwiązań zaproponowanych przez Eurostat, ale przede wszystkim z zastosowanej techniki pozyskiwania i przetwarzania danych. Mimo iż dla statystyków były to w dużej części nowe sposoby i narzędzia, które wymagały więcej czasu na ich opanowanie i praktyczne wykorzystanie do pełnego opracowania wyników, pierwszy raport zawierający wyniki spisu rolnego ukazał się w 2011 r., zaś raport z pierwszymi wynikami spisu ludności i mieszkań opublikowano w 2012 r., natomiast kolejne publikacje ukazywały się sukcesywnie w następnych latach. Przypomnijmy, że Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań został przeprowadzony w drugim kwartale 2011 r.

Prezydencja Polski w UE

Ważnym wydarzeniem roku 2011 była przypadająca na drugą jego połowę prezydencja w Radzie Unii Europejskiej w dziedzinie statystyki. Z tego tytułu głównym zadaniem statystyki polskiej było przewodniczenie obradom Grupy Roboczej Rady ds. Statystyki. Wiązało się to jednak z merytorycznym przygotowaniem posiedzeń Grupy oraz intensywnymi konsultacjami i negocjacjami z państwami członkowskimi, a także kluczowym decydentem ESS — Komisją Europejską (Eurostatem) i innymi instytucjami UE, jak np. Parlamentem Europejskim. To było bardzo ważne zadanie pod względem prestiżowym, które wymagało dużego zaangażowania polskich statystyków, szerokich kontaktów z partnerami, dużych umiejętności negocjacyjnych, ale zaowocowało zdobyciem no-

[26] The ESS Report 2013, European Statistical System, s. 33.

wych doświadczeń, umiejętności „poruszania się" w europejskim systemie statystycznym oraz unijnym procesie decyzyjnym, a nade wszystko wzmocniło wizerunek polskiej statystyki na arenie międzynarodowej. Przyczyniła się do tego znakomicie konferencja naukowa zorganizowana w Krakowie przez prof. Janusza Witkowskiego pt. „Rozwój Europejskiego Systemu Statystycznego w świetle partnerstwa wschodniego — kierunki i strategia", która znalazła się na prestiżowej liście wydarzeń centralnych polskiego przewodnictwa w Radzie.[27] Konferencja odbyła się pod honorowym patronatem Parlamentu Europejskiego.

SISP-1 i SISP-2

Statystyka polska stosowała zawsze najnowocześniejsze narzędzia badania, opracowania i udostępniania danych. W warunkach dynamicznej elektronizacji kraju, GUS podjął działania w celu wdrożenia do praktyki statystycznej najnowszych rozwiązań informatycznych. Sprzyjały temu możliwości skorzystania ze środków Unii Europejskiej i już w 2007 r. zaproponowano realizację projektu pt. System Informacyjny Statystyki Publicznej (SISP), w ramach Programu Operacyjnego Innowacyjna Gospodarka 2007—2010, którego celem było społeczeństwo informacyjne — budowa elektronicznej administracji. Pierwszy projekt SISP realizowano w latach 2008—2013, po czym był on kontynuowany w latach 2014 i 2015.

Celem projektu było zwiększenie roli systemu statystyki publicznej w infrastrukturze informacyjnej państwa poprzez wdrożenie e-Statystyki, co miało nastąpić poprzez uruchomienie platform i systemów umożliwiających świadczenie poprzez Internet dodatkowych usług publicznych w zakresie statystyki publicznej dla instytucji administracji publicznej, przedsiębiorców i obywateli, zwiększając wkład statystyki publicznej w rozwój społeczeństwa informacyjnego. Zakres merytoryczny SISP był bardzo obszerny, początkowo obejmował 8 obszarów tematycznych, a w drugim etapie uwzględniał 5 zadań głównych i 2 dodatkowe. Szczególnie intensywne prace w projekcie miały miejsce w latach 2011—2015, kiedy zamykano pierwszy etap i podejmowano realizację drugiego etapu SISP-2. Oba projekty zakończyły się w terminie i przyczyniły do unowocześnienia narzędzi informatycznych w statystyce publicznej, stanowiąc także istotny element infrastruktury informatycznej państwa. W ramach tego projektu

[27] *Statystyka publiczna — współczesne oblicze*, Warszawa, GUS, 2015, s. 4—6.

unowocześniono Portal Sprawozdawczy, zbudowano Portal Edukacyjny, rozbudowano Portal Informacyjny, utworzono Dziedzinowe Bazy Danych ułatwiające dostęp do danych statystycznych, uruchomiono Infolinię Statystyczną i wdrożono szereg innych narzędzi informatycznych wspomagających statystykę.[28]

GUS w systemie informacyjnym państwa

Pod koniec pierwszej dekady tego wieku zaczęto podkreślać nową rolę statystyki publicznej w systemie informacyjnym państwa. Do funkcji, które spełniała dotąd statystyka dodano potrzebę monitorowania dokonujących się zmian społeczno-gospodarczych jako podstawę oceny skuteczności polityki rozwoju, zwłaszcza polityki spójności. Zakres dostępnych danych, a także rozwój statystyki regionalnej i wiedza ekspercka statystyków zadecydowały o tym, że GUS został wybrany jako kluczowy partner w tworzeniu spójnego i skutecznego systemu monitorowania polityki spójności w Polsce. Zasady tego partnerstwa zostały określone w liście intencyjnym podpisanym w 2012 r. przez Ministra Rozwoju Regionalnego i Prezesa GUS. Dzięki temu pojawiły się możliwości korzystania ze środków UE w projekcie „Statystyka dla polityki spójności" w Programie Operacyjnym Pomoc Techniczna. W ramach tego projektu zrealizowano wiele tematów badawczych, które miały na celu wzmocnienie statystyki regionalnej dla potrzeb polityki spójności.[29] To wzmocnienie zmierzało między innymi do lepszego i szerszego wykorzystania danych administracyjnych, wzbogacenia sposobów udostępniania danych, dostosowania zakresu badań do potrzeb odbiorców, wsparcia informacyjnego na potrzeby monitoringu i ewaluacji skuteczności realizowanych celów polityki spójności. Te i inne cele są wciąż realizowane w ramach tego projektu, co potwierdza jego użyteczność i praktyczną przydatność. Swoje miejsce w realizacji tego projektu znalazło Centrum Badań i Edukacji Statystycznej w Jachrance, które zostało przekształcone z wcześniejszego centrum edukacyjnego. Była to próba przynajmniej częściowego wypełnienia luki po rozwiązaniu Zakładu Badań Statystyczno-Ekonomicznych jako placówki badawczej działającej na rzecz statystyki publicznej i nieudanym przedsięwzięciu powołania naukowo-badawczego Instytutu Statystycznego.

[28] Ibidem, s. 37—41.

[29] Przegląd tych tematów znajdziemy w publikacji *Statystyka dla polityki spójności*, Warszawa, GUS, 2015.

Warto także odnotować, że w tym okresie zbudowano na potrzeby programowania i monitorowania polityki rozwoju system STRATEG, z bogatym zestawem danych łatwo dostępnych wraz z narzędziami ułatwiającymi analizę i prezentacje danych. Dla celów analizy przestrzennej ważnym narzędziem zbudowanym w tym czasie był System Informacji Przestrzennej (GIS). Narzędzia GIS po raz pierwszy zastosowano w ramach przygotowań do spisu rolnego 2010 oraz spisu ludności i mieszkań 2011, a także do prezentacji ich wyników, a następnie zostały one rozbudowane na użytek innych badań w ramach statystyki publicznej. W celu prezentacji wyników badań w ujęciu przestrzennym uruchomiono pod kierunkiem Janusza Dygaszewicza — dyrektora Departamentu Koordynacji i Programowania Badań w GUS — Portal Geostatystyczny, który ułatwia użytkownikom dostęp do danych przestrzennych będących w zasobach statystyki publicznej. W 2016 r. GUS wydał monografię pt. „Portal geostatyczny"

Ze wzmacnianiem roli i pozycji statystyki publicznej w systemie informacyjnym państwa wiąże się kwestia jakości danych. Dobra jakość produktów była zawsze ważnym celem statystyki publicznej, jednakże w ostatnich dekadach problem jakości został rozszerzony na wszystkie procesy produkcji statystycznej i funkcjonowanie statystyki jako instytucji. Zwiększone zainteresowanie nową filozofią postrzegania jakości statystyki zostało usankcjonowane na poziomie międzynarodowym w ramach Europejskiego Systemu Statystycznego. To właśnie w ramach tego systemu wprowadzono (zaproponowano) szerszą definicję jakości statystyki publicznej z uwzględnieniem 6 komponentów, które obejmują: przydatność, dokładność, terminowość i punktualność, dostępność i przejrzystość, porównywalność oraz spójność statystyki. Tak rozumiana jakość statystyki wykraczała poza wcześniejsze, tradycyjne rozumienie jakości danych statystycznych, co oznaczało także szerszy zakres czynników determinujących jakość statystyki. Zainteresowanie instytucji międzynarodowych doskonaleniem jakości w statystyce publicznej zaowocowało rekomendacjami, które znalazły swoje odzwierciedlenie w kilku dokumentach, a w postaci zasad dla statystyki europejskiej zostały zapisane w Europejskim Kodeksie Praktyk Statystycznych (EKPS). Rozwinięcie i uszczegółowienie wybranych zasad EKPS znalazło się także w dokumencie wspomagającym wdrażanie kodeksu (*Quality Assurance Framework*), a ramy prawne w zakresie opracowania, tworzenia i rozpowszechniania statystyki europejskiej w Rozporządzeniu Parlamentu Europejskiego i Rady.[30]

[30] Nr 223/2009 z dnia 11 marca 2009 r., znowelizowanego w maju 2015.

Jakość w statystyce

Polska statystyka publiczna cały czas kontynuowała działania mające na celu doskonalenie jakości badań, a w omawianym okresie (na początku drugiej dekady XXI wieku) zostały one nakreślone w kilku dokumentach, przede wszystkim w dokumencie strategicznym na temat kierunków rozwoju statystyki publicznej, a następnie w zarządzeniu wewnętrznym Prezesa GUS w sprawie pomiaru, oceny oraz monitorowania jakości badań statystycznych w służbach statystyki publicznej.[31] Jak czytamy w tym pierwszym dokumencie „celem prac dotyczących jakości w statystyce publicznej jest systematyczne doskonalenie procesów statystycznych dla lepszego zaspokojenia potrzeb użytkowników, zmniejszenia obciążeń respondentów oraz obniżenia kosztów tworzenia statystyk."[32]

Na poziomie europejskim dbałość o jakość statystyki wyrażała się nie tylko w zdefiniowaniu zasad postępowania przy produkcji danych statystycznych, ale także poprzez przeglądy partnerskie w krajach Europejskiego Systemu Statycznego, które miały na celu ocenę stopnia realizacji (przestrzegania) zasad Europejskiego Kodeksu Praktyk Statystycznych. Pierwsza runda przeglądów partnerskich odbyła się w latach 2006—2008, a w znacznie rozszerzonym zakresie odbyły się one w latach 2014 i 2015 we wszystkich krajach członkowskich UE, czterech państwach EFTA oraz w Eurostacie. Ich celem było zwiększenie efektywności i wiarygodności Europejskiego Systemu Statystycznego (ESS), zwiększenie zdolności tego systemu do tworzenia statystyk europejskich, podkreślenie wobec użytkowników dobrej jakości statystyk europejskich oraz wiarygodności ESS. W drugiej rundzie przeglądu (2014 i 2015) werfyfikacji poddano wszystkie 15 zasad EKPS, z akcentem na zagadnienia wymagające dalszego postępu. Uwzględniono także inne (niż urzędy statystyczne) instytucje odpowiedzialne za produkcję statystyki europejskiej. Ocenie poddano także organ statystyczny Unii — Eurostat.

Przegląd ten objął także polską statystykę publiczną. Było to duże wydarzenie merytoryczne i organizacyjne z udziałem koordynatora krajowego wspieranego przez zespół ds. przygotowania i przeprowadzenia przeglądu partnerskiego. Zgodnie z procedurą wymaganą w ramach przeglądu partnerskiego, zaakceptowaną przez Komitet ds. Europejskiego Systemu Statystycznego, przygotowano szereg dokumentów, wśród których znalazły się między innymi:

[31] Zarządzenie nr 35 z dnia 28 grudnia 2011 r.
[32] *Kierunki rozwoju polskiej statystyki publicznej*, op.cit, s. 51.

— kwestionariusz samooceny wdrażania zasad EKPS,
— kwestionariusz dotyczący wypełniania przez GUS funkcji koordynacyjnej w ramach krajowego systemu statystycznego,
— kwestionariusz na temat współpracy i stopnia integracji w Europejskim Systemie Statystycznym,
— uproszczony kwestionariusz wdrażania zasad EKPS przeznaczony dla innych niż GUS producentów statystyki europejskiej,
— opis krajowego systemu statystycznego.

Kulminacyjnym momentem tej rundy przeglądu partnerskiego było spotkanie z grupą niezależnych ekspertów europejskich (zwanych w naszej praktyce audytorami), z udziałem obserwatora z Eurostatu, które odbyło się w dniach 23—27 lutego 2015 r. Kolejne dni poświęcone były omawianiu poszczególnych zasad EKPS, z udziałem przede wszystkim pracowników statystyki (GUS i US-ów), ale także przedstawicieli użytkowników, mediów, środowiska naukowego i innych producentów statystyki europejskiej. Rozmowy odbywały się z wykorzystaniem dokumentacji wcześniej przygotowanej, ale także w drodze konwersacji i wyjaśnień w przypadkach wymagających dodatkowych komentarzy.

Efektem całego przeglądu partnerskiego były dwa raporty, jeden dotyczący wdrażania zasad EKPS z uwzględnieniem funkcji koordynacyjnej krajowego urzędu statystycznego, a drugi poświęcony współpracy i stopniowi integracji w Europejskim Systemie Statystycznym. Z satysfakcją należy podkreślić, że polska statystyka publiczna została pozytywnie oceniona pod względem przestrzegania zasad EKPS. Odnotowano istotny rozwój polskiej statystyki publicznej z punktu widzenia zakresu tematycznego badań i harmonizacji z ESS, a także pod względem poziomu jakości statystyki. Uznano, że najważniejsze wymagania statystyki europejskiej wynikające z regulacji ESS są realizowane, także te zapisane w EKPS. Polska statystyka publiczna została oceniona jako bardzo aktywna w rozwoju nowoczesnej technologii pozyskiwania, przetwarzania i udostępniania danych. W tym ostatnim zakresie podkreślono wdrożenie Portalu Geostatystycznego systemu STRATEG, który został uznany za praktykę innowacyjną w skali ESS, oraz unowocześnienia strony internetowej statystyki. Koordynacyjna rola statystyki w systemie krajowym wypełniana jest przy udziale ciał doradczych, w tym zwłaszcza Rady Statystyki. Podkreślono także duże zaangażowanie we współpracę w ramach ESS. Atutem polskiej statystyki były — jak oceniono — dobrze wyszkolony, zdeterminowany i zaangażowany zespół pracowników statystyki, dobrze opanowane narzędzia i metody badawcze oraz dobra współpraca z użytkownikami.

Znalazły się w raporcie także uwagi dotyczące słabszych stron naszej statystyki, a w ślad za nimi 17 rekomendacji (na tle innych krajów jest to relatywnie mała liczba zaleceń) do wdrożenia w najbliższym czasie. Część uwag dotyczyła nowelizacji ustawy o statystyce publicznej w zakresie niezależności zawodowej statystyki w kontekście braku zapisów ustawowych w sprawie zasad odwoływania Prezesa GUS, problemów z dostępem do danych jednostkowych w rejestrach administracyjnych (nowelizacja ustawy o statystyce publicznej naprawiła ten mankament). Rekomendacje zachęcają do przeglądu organizacji badań i podjęcia wysiłku w celu wdrożenia procesowego modelu produkcji statystyki. Zwrócono uwagę na relatywnie niskie zarobki w statystyce i potrzebę podjęcia działań zmieniających tę sytuację. Uznano także, że istnieje także potrzeba przyspieszenia prac nad wewnętrznymi przeglądami jakości badań, opracowania polityki upowszechniania danych oraz skrócenia czasu między zbieraniem danych a ich upowszechnieniem. Odnotowano brak dostępnych informacji dotyczących postępowania z danymi statystycznymi oraz potrzebę opracowania informacji na temat zasad rewizji danych. Należy podkreślić, że większość tych rekomendacji była w trakcie realizacji w czasie przeglądu partnerskiego i tuż po przeglądzie, a inne były przygotowywane do podjęcia lub wymagały działań (decyzji) poza statystyką (wynagrodzenia statystyków). Ogólna wymowa przeglądu partnerskiego oceniającego przestrzeganie zasad EKPS była wysoce pozytywna.[33]

Obchody 50-lecia powstania urzędów statystycznych w województwach

Ważnym wydarzeniem dla statystyki publicznej w tym okresie było pięćdziesięciolecie powołania urzędów statystycznych we wszystkich województwach. Wydarzyło się to 15 lutego 1962 r., kiedy na podstawie ustawy o organizacji statystyki państwowej powołane zostały Wojewódzkie Urzędy Statystyczne. Ten fakt miał doniosłe znaczenie dla funkcjonowania statystyki publicznej przez następne lata, praktycznie do chwili obecnej. Wcześniej nie było jednostek terenowych w strukturze statystyki publicznej, chociaż taka potrzeba istniała. Świadczy o tym fakt, że już jesienią 1945 r. przystąpiono do tworzenia delegatur

[33] *Peer Review Report on compliance with the Code of Practice and Coordination Role of the National Statistical Institute*, Poland, May 2015.

w kilku dużych miastach (Olsztyn, Szczecin, Gdańsk, Wrocław, Zabrze). W następnej kolejności zwrócono się do Ministra Administracji Publicznej o powołanie komórek statystycznych w urzędach wojewódzkich i miastach wydzielonych, które od 1949 r. zostały włączone do Wojewódzkich Komisji Planowania Gospodarczego, a od 1953 r. dołączono je do prezydiów rad narodowych jako wydziały statystyki. Były one jednak podporządkowane głównie właściwemu terytorialnie prezydium rady narodowej, co utrudniało:

— koordynację prac merytorycznych w obszarze badań regionalnych w skali kraju,
— możliwości kształtowania zakresu tematycznego badań regionalnych,
— zachowanie pełnej porównywalności danych w ujęciu przestrzennym, z powodu braku jednoznaczności w zarządzaniu statystyką na poziomie regionalnym (podwójne podporządkowanie).

Sytuacja zmieniła się w 1962 r., gdy powołano wojewódzkie urzędy statystyczne, miejskie urzędy statystyczne w miastach wyłączonych z województw oraz powiatowe (miejskie i dzielnicowe) inspektoraty statystyczne, które były podporządkowane wyłącznie Prezesowi GUS. Dzięki temu pojawia się szansa na:

— integrację badań statystycznych na poziomie regionalnym,
— wspólną metodologię badań regionalnych w skali kraju,
— lepsze zaspokojenie potrzeb badawczych i informacyjnych na poziomie regionów,
— poszerzenie badań i publikacji regionalnych.

Z perspektywy czasu możemy stwierdzić, że był to początek rozwoju statystyki regionalnej, która zyskała bardzo ważne miejsce w systemie polskiej statystyki publicznej i jest jedną z kluczowych segmentów statystyki naszego kraju, miejscem edukacji i treningu wielu statystyków i użytkowników danych. Jest to zasługa wytężonej pracy kilku generacji statystyków, którzy kształtowali oblicze polskiej statystyki publicznej, także w skali całego kraju. Z tej okazji, w latach 2012 i 2013, we wszystkich urzędach statystycznych obyły się konferencje i spotkania kierownictwa GUS z pracownikami statystyki regionalnej, a duże ich grono zostało uhonorowane odznakami „Za zasługi dla statystyki RP".

II Kongres Demograficzny i Kongres Statystyki Polskiej

GUS współuczestniczył również w organizacji dwóch ważnych wydarzeń naukowych — II Kongresu Demograficznego oraz Kongresu Statystyki Polskiej.

II Kongres Demograficzny pod tytułem „Polska w Europie — przyszłość demograficzna" odbył się w okresie od 22 marca do 22 listopada 2012 r. Była to realizacja postulatu zgłoszonego w trakcie I Kongresu Demograficznego, który odbył się w latach 2001 i 2002, jako wyraz troski o przyszłość demograficzną Polski. Niepokój demografów i przedstawicieli innych dyscyplin naukowych podzielała też Rządowa Rada Ludnościowa, która była inicjatorem i głównym organizatorem tego Kongresu. Odbył się on pod patronatem honorowym Prezydenta RP Bronisława Komorowskiego. Głównym celem Kongresu było szersze zainteresowanie najważniejszych gremiów decyzyjnych oraz środowiska naukowego przebiegiem procesów demograficznych w naszym kraju. GUS w różnych formach uczestniczył w organizacji i merytorycznym wspieraniu przebiegu Kongresu, poczynając od udziału w pracach dwóch komitetów kongresu, prezentowaniu sytuacji demograficznej Polski, wspieraniu danymi statystycznymi uczestników kongresu, aż do aktywnego udziału pracowników statystyki w obradach Kongresu.

Drugie rocznicowe wydarzenie, w którym współuczestniczył GUS był Kongres Statystyki Polskiej. Został on zorganizowany z okazji 100-lecie Polskiego Towarzystwa Statystycznego (PTS), bardzo zasłużonej instytucji dla polskiej statystyki.[34] Główne wydarzenie kongresowe miało miejsce w dniach 18—20 kwietnia 2012 r. w Poznaniu, w postaci świetnie zorganizowanej i na wysokim poziomie merytorycznym konferencji z udziałem najwybitniejszych statystyków z Polskich i wielu krajów współpracujących z PTS. Kongres był okazją do przypomnienia ogromnego dorobku polskich statystyków i ich wkładu w osiągnięcia statystyki światowej.[35] Zaprezentowano też dorobek współczesnej statystyki w wymiarze naukowych oraz praktycznym w ramach statystyki publicznej.[36]

Oba Kongresy były wydarzeniem niezwykle znaczącym i oba umocniły pozycję badawczą GUS za Prezesury Janusza Witkowskiego.

Nowelizacja ustawy o statystyce

Jednym z ważniejszych uwarunkowań zewnętrznych funkcjonowania statystyki są regulacje prawne. Ustawa o statystyce publicznej z 1995 r. wprowa-

[34] *Polskie Towarzystwo Statystyczne 1912—2012*, PTS Rada Główna, Warszawa 2012.
[35] *Statystycy Polscy*, GUS, PTS, Warszawa 2012.
[36] Relacja z Kongresu Statystyki Polskiej, „Kwartalnik Statystyczny", PTS, Nr 1—2 styczeń—czerwiec 2012, s. 7—10.

dzała nowe standardy działania statystyki w państwie demokratycznym i stała się wzorem rozwiązań prawnych dla wielu krajów Europy Wschodniej, które podejmowały trud modernizacji własnych systemów statystycznych. Jednakże po wejściu Polski do Unii Europejskiej zmieniło się otoczenie funkcjonowania statystyki, pojawiły się nowe źródła danych, rozwinęła się technologia informatyczna i nowe narzędzia przydatne w statystyce, a także wystąpiło wiele innych zmian. Zauważono potrzebę zmiany Ustawy o statystyce publicznej. Pierwsze trudne dyskusje na ten temat skłoniły do zmiany przedsięwzięcia na nowelizację Ustawy. Cel zasadniczy tej nowelizacji zmierzał do wzmocnienia pozycji i roli statystyki w systemie statystycznym kraju. Chodziło mianowicie o:

- dostosowanie przepisów do aktualnego porządku prawnego oraz nowych standardów interpretacji obowiązującego prawa,
- wprowadzenie rozwiązań wynikających z wejścia Polski do Unii Europejskiej i uczestnictwa statystyki publicznej w Europejskim Systemie Statystycznym,
- rozszerzenie gwarancji nieodpłatnego i terminowego dostępu służb statystyki publicznej do wszystkich administracyjnych źródeł danych,
- wprowadzenie do ustawy jednoznacznego upoważnienia do pozyskiwania i przetwarzania danych osobowych na podstawie ustawy,
- uszczegółowienie katalogu danych wrażliwych zgodnie z prawodawstwem unijnym,
- określenie wprost systemów informacyjnych i zakresu danych niezbędnych dla statystyki publicznej oraz rozszerzenie katalogu źródeł danych administracyjnych,
- redukcję obciążeń respondentów jako ostateczny efekt zmiany.

Ustawa została znowelizowana w 2015 r. i w nowym kształcie określa warunki korzystania z danych administracyjnych oraz danych osobowych do chwili obecnej.

W latach 2011—2015 nastąpiło wiele wydarzeń bardzo ważnych dla polskiej statystyki publicznej, a także różnokierunkowych zmian podwyższających jakość pracy i poziom funkcjonowania statystyki. Zwiększyła się aktywność naukowa, popularyzatorska i zacieśniła współpraca z użytkownikami danych statystycznych, zwłaszcza na poziomie regionalnym. Szeroka działalność edukacyjna, konferencyjna i promocyjna zbliżyła statystykę publiczną do najważniejszych partnerów systemu statystycznego w Polsce. Współczesne oblicze statystyki, w wymiarze badawczym, jak i organizacyjnym i technologicznym, jest całkowicie odmienne, a jednak jej misja i cele są wciąż te same. Miarą tego, czym

jest i czym chce być polska statystyka publiczna, jest publikacja z listopada 2015 r. o współczesnym obliczu polskiej statystyki.[37]

W publikacji starano się ukazać miejsce statystyki polskiej w międzynarodowym systemie statystycznym, zmieniającą się rolę koordynacyjną statystyki, rolę statystyki w zapewnieniu ważnych informacji, w tym dla polityki spójności, rolę kadry statystycznej, która w sposób systematyczny musi podnosić swoje kwalifikacje w ramach doskonalonego modelu zarządzania zasobami ludzkimi w statystyce, a także nowe rozwiązania technologiczne i poszukiwanie alternatywnych źródeł danych do szerszego wykorzystania w statystyce publicznej.

Charakterystyka rozwoju badań GUS w latach 2004—2015[38]

W omawianym okresie opracowano metodę szacowania zasobów migracyjnych oraz nowe badanie dotyczące charakterystyki rodzin. Zajęto się też problematyką polskiej diaspory i organizacji polonijnych.

W zakresie statystyki rynku pracy podstawowym badaniem jest BAEL, czyli reprezentacyjne Badanie Aktywności Ekonomicznej Ludności prowadzone od maja 1993 r. W kolejnych edycjach wprowadzano moduły tematyczne dotyczące aktualnych zagadnień. Jest to wspaniała baza danych, która w statystyce publicznej nie doczekała się porównawczego badania wieloletniego. Od 1996 r. GUS prowadzi badanie struktury wynagrodzeń według zawodów. Rozszerzone w 2006 r. o problematykę niepełnozatrudnionych wypełniło dotkliwą lukę informacyjną. Prowadzone są także badania popytu na pracę, wynagrodzeń minimalnych oraz samozatrudnienia. Badania rynku pracy wnoszą istotny wkład do rachunków narodowych.

Nowym, ważnym, ciekawym i potrzebnym obszarem badań społecznych, który pojawił się w programach badań GUS po akcesji do UE, jest gospodarka społeczna. Są to badania podmiotów gospodarki społecznej, ich potencjału i uczestnictwa społecznego w ich działalności. Prowadzone są też badania organizacji społecznych nonprofit, a od 2013 r. badane są jednostki nowej gospodar-

[37] *Statystyka polska — współczesne oblicze*, Warszawa 2015.

[38] Pełny i aktualny roczny program badań statystycznych statystyki publicznej zawiera każdorazowo zatwierdzany przez Radę Ministrów PBST dostępny na portalu GUS i portalu KPRM. Program jest dokumentem rządowym. GUS jest jego wykonawcą. Zmiana wymaga decyzji Rady Ministrów.

ki społecznej. Poza tym GUS prowadzi też unikalne badania wolontariatu oraz badania pracy niezarobkowej poza gospodarstwem domowym.

Badanie warunków życia jest badaniem kluczowym dla zrozumienia działania i motywacji społeczeństwa. Najnowocześniejsze są badania EU-SILC (europejskie badanie dochodów i warunków życia), zharmonizowane z europejskimi wskaźnikami. Wadą tych badań jest opóźnienie publikowanych wyników. Najbardziej kłopotliwym problemem badań warunków życia prowadzonych przez GUS jest brak badań typu sondażowego.

Od 2011 r. GUS prowadzi też badania spójności społecznej, a w latach 2004—2014 zrealizował trzy badania stanu zdrowia ludności. Opracowania satelitarnych rachunków zdrowia bardzo wzbogacają wiedzę na ten temat, a badanie popytu gospodarstw domowych na usługi zdrowotne to strzał w dziesiątkę.

Tradycyjne badania turystyki prowadzone są w GUS od kilkudziesięciu lat, głównie w zakresie wykorzystania bazy noclegowej. Dopiero w 2014 r. wprowadzono badania uczestnictwa w turystyce oraz podróży rezydentów i nierezydentów do Polski i z Polski. Unikalną częścią badań z tego zakresu są badania ruchu granicznego na granicy wschodniej i północno-wschodniej prowadzone przez US Rzeszów od 2008 r. Stanowią one ewenement w Europie i na świecie.

W 2012 r. GUS wprowadził nowe badania uczestnictwa w kulturze, sporcie i rekreacji ruchowej. Są to badania cykliczne prowadzone co 4 lata.

Program badań statystycznych w zakresie działalności gospodarczej praktycznie w całości opiera się o dokumentację i źródła danych z jednostek i osób działających w tym obszarze. W zakresie statystyki przedsiębiorstw badana jest sytuacja finansowa, prowadzone są badania koniunktury gospodarczej i kondycji ekonomicznej przedsiębiorstw. Są to badania kluczowe dla prowadzonej polityki rozwoju kraju.

W ostatnich latach poszerzono dotychczasową tematykę statystyki ochrony środowiska o zagadnienia emisji gazów cieplarnianych na poziomie wojewódzkim (dotychczas prowadzono je na poziomie krajowym).

Obok badania stanu zalesienia i jego rozwoju rozwinięto w GUS metodologię wyceny wartości gruntów leśnych i drzewostanów. Dokonano więc faktycznej fiskalizacji lasów i ich zasobów naturalnych.

Poza prowadzeniem tradycyjnych badań transportu według rodzajów środków transportów GUS bada popyt na usługi transportowe, zachowania konsumpcyjne ludności oraz problematykę transportu intermodalnego (lokalizacja, infrastruktura i wyposażenie terminali intermodalnych w Polsce oraz identyfi-

kacja łańcuchów przewozowych w kraju i za granicą). Znacząco poszerzono także program badań w transporcie morskim.

Podstawowym efektem badań i analiz statystyki makroekonomicznej i wielodziedzinowej jest coroczny raport analityczny „Sytuacja makroekonomiczna w Polsce na tle procesów w gospodarce światowej". Wszystkie analizy i opracowania przygotowywane przez GUS opierają się na danych i źródłach Ministerstwa Finansów i jego agend oraz Narodowego Banku Polskiego.

Tradycje badań rachunków narodowych w GUS sięgają początkowych lat dwudziestolecia międzywojennego. Statystyka publiczna zawsze przodowała w tym zakresie w Europie i na świecie. W pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych dzięki pracom prof. Leszka Zienkowskiego, ZBSE i Ośrodka w Katowicach, osiągnięto bardzo wysoki poziom prac i znakomite wyniki. Po wdrożeniu programu ESA 2010 polska statystyka spełnia wszystkie standardy UE. W 2013 r. w GUS wdrożono nowatorski i zaawansowany program szybkich szacunków kwartalnych produktu krajowego brutto. Wartość i użyteczność społeczna, gospodarcza i polityczna tych badań jest bardzo duża.

Do opracowanych już uprzednio w GUS rachunków satelitarnych doszedł rachunek satelitarny środowiska, przepływów materialnych, emisji do powietrza i podatków związanych ze środowiskiem. Od 2017 r. opracowywane są dane z rachunków sektora towarów i usług środowiskowych, wydatków na ochronę środowiska oraz rachunków energii.

Sprawny i bogaty system badań cen towarów i usług konsumpcyjnych, cen produkcyjnych i handlowych zostanie wkrótce wzbogacony o system szybkich szacunków miesięcznych wskaźników cen towarów i usług konsumpcyjnych.

Od 2008 r. badania z zakresu rozwoju badań i społeczeństwa informacyjnego przejął US w Szczecinie. Odnotować należy znaczący postęp w tym zakresie, pojawienie się znakomitych opracowań analitycznych i nawiązanie do europejskiego poziomu prac.

Badania regionalne to podejście terytorialne oraz prezentacja wyników w przekrojach terytorialnych i lokalnych. Kluczem do badań terenowych jest opracowanie efektywnych przekrojów terenowych, rozpoznanie potrzeb struktur terenowych, aktualność informacji i szybkość przygotowania wyników. Statystyka publiczna od kilkudziesięciu lat próbuje rozwiązać ten problem. Od akcesji do UE prace znacznie zintensyfikowano. Zaowocowały one uruchomieniem Banku Danych Lokalnych, Statystycznego Vademecum Samorządowca i ostatnio systemu monitorowania rozwoju STRATEG. Ważną rolę w rozwoju statystyki terytorialnej odgrywają Wojewódzkie Ośrodki Badań Regionalnych. Kierunek

rozwoju prac dotyczących statystyki regionalnej jest obiecujący. Warunkiem koniecznym sukcesu jest pełna integracja kategorii i źródeł danych, standaryzacji dokumentacji oraz ewidencji danych i wreszcie stały, pełny monitoring terenowych potrzeb informacyjnych.

Współczesne oblicze GUS

Jaki jest GUS dzisiaj, co oferuje, jak działa łatwo można znaleźć na portalu informacyjnym Urzędu zmodernizowanym za czasów Prezesa Janusza Witkowskiego (www.stat.gov.pl). Prezentowana oferta jest obszerna, wszechstronna, bardzo bogata, ale nie zawsze intuicyjna w obsłudze dla użytkownika. Jak działa portal — łatwo sprawdzić. Wydaje się, że GUS powinien dalej intensywnie pogłębiać kontakty ze wszystkimi elementami społecznego audytorium statystyki publicznej. Najważniejsze są kontakty z dostawcami danych. Trzeba przyznać, że sprawozdawczość elektroniczna i stosowny portal sprawozdawczy na witrynie GUS znacznie przybliżyły sprawozdawców do GUS. Pozornie odległa od sprawozdawczości problematyka edukacji informacyjnej, kultury informacyjnej, przygotowanie statystyczne administracji, polityków i ludzi mediów ma kluczowe znaczenie dla współpracy między statystyką a jej społecznym audytorium. Promocja i popularyzacja statystyki, konkursy, wykłady, wydawnictwa popularne, a w ostatnim roku Olimpiada Statystyczna przeprowadzona przez GUS poraz pierwszy z wielkim sukcesem — to wszystko posuwa sprawę do przodu, choć środki na to przeznaczane aktualnie są mniejsze niż było to w połowie lat dziewięćdziesiątych.

Jak wspomniano wyżej kluczowe znaczenie dla rozwoju statystyki publicznej ma sprawozdawczość elektroniczna. Od 2007 r., kiedy uruchomiono Portal Sprawozdawczy GUS, do 2015 r. nastąpiła prawdziwa rewolucja informacyjna w sprawozdawczości. W 2015 r. pozyskano drogą elektroniczną ponad 3,0 mln sprawozdań, na Portalu Sprawozdawczym założono 721 tys. kont, a sprawozdawczością elektroniczną zajmuje się 59 ośrodków w sieci instytucji statystycznych.

Rozwój e-statystyki może w istotny sposób przyspieszyć i wzbogacić dywersyfikacja źródeł danych. Jednak oczekiwania GUS idą głównie w kierunku wyszukiwania wszelkich źródeł administracyjnych jako remedium na problemy pozyskiwania danych od respondentów metodą tradycyjną (żmudną, drogą i nie zawsze efektywną). Wysoki poziom informatyzacji w kraju nastąpił

przede wszystkim w bankowości, finansach, handlu i zaopatrzeniu oraz w indywidualnych usługach informacyjnych i komunikacyjnych (Internet, telefony komórkowe, gry komputerowe, media społecznościowe, telewizja cyfrowa itp.), natomiast perspektywa całkowitej cyfryzacji kraju może potrwać jeszcze kilka lat, a więc także i perspektywa uzyskiwania nowych źródeł danych przez statystykę publiczną.

Wdrażanie nowoczesnych narzędzi informatycznych jest natomiast wyraźnie widoczne i owocne w działalności GUS. System Informacyjny Statystyki Publicznej stworzony dzięki dotacjom UE, zaowocował uruchomieniem Portalu Edukacyjnego, Portalu Sprawozdawczego oraz systemu udostępniania danych z REGON-u i TERYT-u. Powstał przyjazny interfejs użytkownika skorelowany z wewnętrznym Systemem Elektronicznego Obiegu Dokumentów (SEOD), mającym także funkcje archiwalne.

Rozwój zaawansowanych usług informacyjnych nie byłby możliwy bez zbudowania wydajnych systemów bazodanowych i Hurtowni Danych Statystycznych. W toku realizacji jest System Metadanych Statystycznych (SMS). Zbudowano również przyjazny dla użytkownika Portal Geostatystyczny.

Z punktu widzenia użytkownika najbardziej interesujące bazy danych GUS dostępne online to: Dziedzinowe Bazy Danych, System Wspomagania Analiz i Decyzji, Bank Danych Lokalnych i wspomniany wcześniej system STRATEG. Na potrzeby użytkowników instytucjonalnych uruchomiono poza tym System Prezentacji Informacji oraz System Informacji Skierowującej, a na potrzeby zaspokojenia nagłych zapytań uruchomiono Infolinię Statystyczną.

W ocenie dokonań GUS w ostatnich latach nie można przeoczyć wielu publikacji, zwłaszcza regionalnych, z szerokimi przekrojami terytorialnymi, które są efektem pracy Urzędów Statystycznych w województwach.

Koncepcja organizacji badań statystycznych w najbliższych latach zaskakująco nawiązuje do wyjściowych założeń programu przyjętych w GUS z 1989 r. Uwypukla badanie potrzeb użytkowników, pełną współpracę i komunikację z użytkownikami zewnętrznymi, rozwój i wzbogacenie naukowe analiz statystycznych oraz pełną integrację baz i banków danych. To dobitnie oznacza, że na początku transformacji badań statystycznych w Polsce przyjęto znakomite założenia i dalekosiężne cele.

Ostatnie lata charakteryzuje przyspieszenie budowy struktur organizacyjnych i programowych statystyki publicznej w kształcie odpowiadającym standardom międzynarodowym i aktualnym potrzebom informacyjnym kraju.

Główny Urząd Statystyczny stara się jak najlepiej zaspokajać potrzeby użytkowników danych, poczynając od szczebla administracji rządowej, poprzez przedstawicieli biznesu i nauki, po uczniów i studentów. Czynimy wszystko, aby statystyka kojarzyła się z profesjonalizmem, rzetelnością, dostępnością, obiektywizmem i wysoką jakością danych.

Nowa wizja statystyki

Dr Dominik Rozkrut, Prezes GUS powołany na to stanowisko przez Premier Beatę Szydło 7 czerwca 2016 r. zmienił priorytety i postawił nowe zadania przed statystyką publiczną. Podczas narady kadry kierowniczej w Centrum Badań i Edukacji w Jachrance w czerwcu 2017 r., wygłosił referat programowy pt. „Wizja rozwoju statystyki publicznej w Polsce w latach 2018—2022."

Prezes GUS przedstawił w nim nową misję statystyki publicznej — „Dostarczanie wiedzy opartej na danych, niezbędnej do podejmowania decyzji kształtujących przyszłość Polski". Poprzednia misja stawiała przed GUS zadanie „Dostarczania wiarygodnych, rzetelnych, niezależnych oraz wysokiej jakości informacji statystycznych na temat stanu i zmian zachodzących w społeczeństwie, gospodarce i środowisku naturalnym, odpowiadających na potrzeby użytkowników krajowych i międzynarodowych".

Potrzeba zmian w statystyce wynika przede wszystkim z szybkiego rozwoju gospodarki cyfrowej i społeczeństwa informacyjnego. Wobec coraz to nowych wyzwań technologicznych niezbędne dla statystyki staje się wyznaczenie ważnych i nowych obszarów badawczych, ponieważ użytkownicy oczekują coraz więcej danych niezbędnych do podejmowania decyzji. W rozwoju gospodarczym Polski i świata kluczową rolę odegrają innowacje, które będą oparte m.in. o dobre dane statystyczne. Muszą być one opracowywane znacznie szybciej, gdyż ilość dostępnych danych rośnie wykładniczo, a ich użytkownicy oczekują na wyniki, informacje i wiedzę dostępną natychmiast, w czasie rzeczywistym. Aby sprostać tym oczekiwaniom, należy wykorzystywać w większym stopniu nowe, pozastatystyczne źródła danych.

Wielkim wyzwaniem dla statystyki jest konkurencja instytucji publicznych, które przyciągają dobrych pracowników, często z GUS, ponieważ dysponują wyższymi budżetami i mają dokładnie sprecyzowane zakresy zadań. W zakresie oferty produktów opartych na danych najgroźniejsza jest konkurencja instytucji niepublicznych. Często małe firmy, bez doświadczenia i dobrej meto-

dologii badań podejmują się zadań opracowania danych statystycznych i robią to szybciej, choć mniej dokładnie i nie tak rzetelnie jak GUS. To stwarza problemy wizerunkowe, ale nie tylko statystyce publicznej, którą charakteryzują liczne ograniczenia finansowe i niska efektywność w porównaniu z instytucjami prywatnymi.

Dlatego potrzebne są szybkie i gruntowne zmiany, które przekonają interesariuszy o znaczeniu statystyki publicznej. W tym celu należy zwiększyć oddziaływanie statystyki w Polsce i trzeba chronić jej reputację. Dane muszą być traktowane jak dobro publiczne — dostępne dla wszystkich i przetwarzane we współpracy z instytucjami i podmiotami, które ich dostarczają do badań GUS. Aby tego dokonać trzeba zwiększyć poziom kompetencji kadr poprzez szkolenia i nabory odpowiednich osób do pracy.

Statystyka publiczna potrzebuje zmiany paradygmatu naszego systemu. Podczas gdy dziś koncentrujemy się na tworzeniu danych statystycznych, jutro powinniśmy te dane przekształcać w wysoko jakościowe informacje, które zbudują wiedzę naszych interesariuszy i pomogą im podejmować prawidłowe decyzje.

Nowa wizja jest budowana po to, aby wyzwolić potencjał danych i by zmieniać Polskę. Lepsza statystyka powinna pomóc w podejmowaniu lepszych decyzji, a to przełoży się na lepszą przyszłość naszego kraju. Docelowo statystyka publiczna stanie się instytucją, którą będzie można nazwać Narodowym Centrum Kompetencji Danych Publicznych.

Na drodze do tego celu trzeba określić podstawowe priorytety. Są nimi: budowa kultury innowacji w organizacji, rozwój współpracy międzynarodowej, wykorzystanie nowych źródeł danych, określenie nowych obszarów badawczych, nowych statystyk i nowych produktów oraz zwiększenie skuteczności i efektywności badań statystycznych.

Celem zmian wprowadzanych w GUS jest przede wszystkim wzrost wartości oferowanych danych, informacji i wiedzy przy maksymalnej koncentracji prac badawczych na potrzebach interesariuszy. Niezbędna jest zmiana sposobu komunikowania i udostępniania danych statystycznych, tak aby na końcu procesu zmiany zbudować dobrze poinformowane społeczeństwo, świadome znaczenia danych.

Musimy pracować nad wzmocnieniem roli Głównego Urzędu Statystycznego i jego oddziaływania jako centrum kompetencji w zakresie danych publicznych. Efektem naszych działań będzie wzrost skuteczności i efektywności systemu statystyki publicznej w Polsce.

Dlatego potrzebujemy wzmocnienia kadr — „na 100-lecie GUS — 100 doktorów". A przy tym wszystkich pracowników służb statystyki publicznej powinna cechować: innowacyjność, elastyczność, zaangażowanie, odkrywczość i rzetelność.

Statystyka publiczna musi dążyć do uzyskania wizerunku instytucji niezależnej, wiarygodnej i rzetelnej. Marka GUS powinna kojarzyć się z takimi wartościami, jak innowacyjność, responsywność i wysoka jakość. Modelową zmianę wizerunku należy oprzeć na budowaniu zaufania do statystyki publicznej i uzyskiwania jak największej satysfakcji jej interesariuszy.

Statystyka publiczna powinna odgrywać rolę partnera w rozwiązywaniu ważnych problemów społeczno-ekonomicznych, być rzetelnym i wiarygodnym dostawcą danych, informacji i wiedzy oraz pełnić funkcję innowatora w wykorzystaniu potencjału danych i ich udostępnianiu społeczeństwu. Główny Urząd Statystyczny ma szansę stać się swoistym katalizatorem wykorzystania potencjału danych publicznych.

Oferta statystyki publicznej nie może ograniczać się do prowadzenia badań statystycznych i przetwarzania danych. Musimy położyć większy nacisk na analizowanie, wnioskowanie i wykorzystanie danych oraz na rozwoju usług wsparcia i konsultingu. Główny Urząd Statystyczny, jako wzorcowy DATAHUB, powinien zaspokajać szersze i bardziej wyrafinowane potrzeby naszych użytkowników.

Do końca 2017 r. powstanie w GUS zespół, który opracuje wizję i strategię rozwoju statystyki w Polsce. Powinna ona być zwięzła w treści, użyteczna wewnątrz organizacji, jak i w komunikacji zewnętrznej z użytkownikami, po to by stać się środkiem budowy pozycji statystyki publicznej w najbliższych latach.

Nowa wizja na 100-lecie Głównego Urzędu Statystycznego może dotyczyć zarówno następnych 100 lat, jak i 10 lub 5 lat. Ważne jest, aby planując prace na 10 lat móc je wykonać w 5 lat.

Zofia Kozłowska

Powstawanie i organizacja urzędów statystycznych na poziomie regionalnym

Od statystyki administracyjnej do publicznej

Początki. Zalążki miejskich instytucji statystycznych w poszczególnych zaborach

Po upadku I Rzeczypospolitej we wszystkich zaborach kształtowały się zalążki instytucji statystycznych podporządkowanych analogicznym instytucjom państw zaborczych.

W lutym 1864 r. w wyniku działań prezydenta Warszawy Kaliksta Witkowskiego, popartych przez Radę Administracyjną Królestwa Polskiego, w Wydziale Administracyjnym Magistratu utworzono posadę ławnika do czynności statystycznych. Posadę tę objął Józef Trzebiecki, a do pomocy otrzymał sekretarza do czynności statystycznych. W ten sposób powstała Sekcja Statystyczna jako jednostka organizacyjna Magistratu. Do 1876 r. jej głównym zadaniem było przygotowywanie materiałów o ludności Warszawy zatrudnionej w handlu, przemyśle i rzemiośle (ta ludność była bowiem obciążona podatkami i tylko ta była wówczas rejestrowana) do corocznie wydawanej publikacji *Obzor goroda Warszawy*. W tym roku, zgodnie z decyzją prezydenta Warszawy Sokratesa Starynkiewicza, kierownikiem Sekcji Statystycznej został prof. Witold Załęski, a sama Sekcja, po zwiększeniu zakresu obowiązków, zaczęła pełnić funkcję biura statystycznego miasta Warszawy. W 1887 r. car Aleksander III zatwierdził uchwałę o utworzeniu Warszawskiego Komitetu Statystycznego podporządkowanego rosyjskiemu Centralnemu Komitetowi Statystycznemu. Do 1915 r. — momentu wycofania się Rosjan z Królestwa Polskiego — Komitet ten był centralną instytucją statystyczną w Królestwie.[1]

[1] J. Berger, *Podwaliny polskiej statystyki w perspektywie historycznej*, [w:] *Główny Urząd Statystyczny. Historia, stan obecny i aktualne wyzwania wobec statystyki publicznej*, Warszawa 2013, s. 9—15.

W zaborze austriackim w 1872 r. utworzone zostało Miejskie Biuro Statystyczne we Lwowie, którego założycielem i pierwszym naczelnikiem był Tadeusz Romanowicz.[2] Biuro lwowskie wydawało w latach 1874—1939 *Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie.* W tomie z 1894 r. po raz pierwszy w syntetyczny i porównawczy sposób zostały opracowane m.in. wyniki spisów ludności w Galicji w latach 1857, 1869, 1880 i 1890. Przedstawione w nich zostały również dane dotyczące ruchu ludności w 1892 r.[3]

W 1882 r. w Krakowie utworzono Miejskie Biuro Statystyczne. Dnia 9 lutego 1882 r. Rada Miejska stołecznego królewskiego miasta Krakowa, po wysłuchaniu referatu wiceprezydenta miasta Stefana Muczkowskiego, podjęła uchwałę ustanawiającą komisję statystyczną miasta i dotyczącą urządzenia tymczasowego biura statystycznego. W ciągu dwóch lat uchwała ta doczekała się realizacji. Na posiedzeniu w dniu 3 stycznia 1884 r. Rada Miasta mianowała dyrektora Biura Statystycznego Miejskiego — prof. Józefa Kleczyńskiego, a miesiąc później biuro to ukonstytuowało się i jego dyrektor objął czynności.[4]

W zaborze pruskim miejskie biura statystyczne utworzono m.in. we Wrocławiu w 1873 r. oraz w Poznaniu w 1905 r. Wyniki ich działalności były publikowane w periodykach statystycznych. Najbardziej szczegółowe dane zawierał kwartalnik wrocławskiego Miejskiego Biura Statystycznego pt. „Breslauer Statistik" założony w 1874 r.[5]

Jak wspomniano, w 1905 r. w ramach administracji miejskiej Poznania powołano biuro statystyczne jako odrębną instytucję, która stała się zalążkiem statystyki miejskiej w Wielkopolsce. Pierwszym dyrektorem tej jednostki został dr Otto Most. Zakres tematyczny badań prowadzonych przez nowo powstały urząd był szerszy niż program prac realizowanych przez Pruskie Biuro Statystyczne. Od początku swego istnienia biuro wydawało miesięczne sprawozdania („Statistische Monatsberichte") obejmujące statystykę ludności oraz zestawienia dotyczące prac wydziałów miejskich, publikowało roczne sprawozdania zarządu miasta, a także przeprowadzało potrzebne spisy, np. przedsiębiorstw ogrodniczych, szkół czy bydła.[6]

---

[2] H. Madurowicz-Urbańska, *Geneza i powstanie miejskiego biura statystycznego we Lwowie (1872—1939)*, [w:] *Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich*, Warszawa 1994, s. 72—75.

[3] K. Wnęk, *Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie — wydawnictwo Miejskiego Biura Statystycznego we Lwowie (1874—1939)*, [w:] *Rozwój myśli...*, s. 76—81.

[4] A. Binda, *Historia statystyki ziemi krakowskiej*, Kraków 2007, s. 7—26.

[5] J. Berger, *Rys historyczny powstania Głównego Urzędu Statystycznego*, „Wiadomości Statystyczne" 2008, nr 1, s. 2—17.

[6] K. Kruszka (red.), *Statystyczna karta historii Poznania*, Urząd Statystyczny w Poznaniu, Poznań 2008, s. 244.

Rok 1918

Wydany 3 stycznia 1918 r. dekret Rady Regencyjnej o tymczasowej organizacji władz naczelnych w Królestwie Polskim (Dziennik Praw Królestwa Polskiego Nr 1 z 1 lutego 1918 r.) w art. 24 postanawiał, że „do Ministra Spraw Wewnętrznych należą przygotowanie, a następnie objęcie i prowadzenie wszelkich spraw… statystyki ogólnej…". Na tej podstawie, jeszcze w styczniu, utworzono Wydział Statystyczny wchodzący w skład sekcji ogólnej MSW.[7]

Jednym z głównych działań nowo powstałego Wydziału było przygotowanie projektu centralnego urzędu statystycznego. Na podstawie tego projektu 13 lipca 1918 r. Rada Regencyjna Królestwa Polskiego wydała reskrypt o utworzeniu i organizacji Głównego Urzędu Statystycznego.

Ustawa z 21 października 1919 r., podobnie jak reskrypt, podkreślała centralną rolę GUS, a wszystkie władze, urzędy i zakłady publiczne oraz związki komunalne zobowiązywała do współdziałania w granicach i w sposób zakreślony przez Radę Ministrów. Niestety żaden z dokumentów nie rozgraniczał kompetencji GUS i innych urzędów co do tematu badań.

W dwudziestoleciu międzywojennym GUS nie posiadał własnych struktur terenowych i nie widział potrzeby ich tworzenia. Stanowisko Urzędu w tej kwestii podkreślało wyłączność GUS na opracowywanie pierwotnego materiału statystycznego, zaś niższym szczeblom administracji (starostwom i województwom) powierzało przeprowadzanie samej obserwacji statystycznej i zbieranie surowego materiału.[8] Ponadto budżet przeznaczony na utrzymanie urzędników w terenie (dla których nie widziano możliwości pełnego zatrudnienia) lepiej wykorzystać przeprowadzając różne badania statystyczne (np. spis ludności, bydła i trzody, przedsiębiorstw rolniczych, wielkiej własności ziemskiej, mieszkań i budynków), a opracowane przez GUS materiały przekazać władzom administracyjnym.[9]

Zupełnie inne było zdanie GUS w sprawie statystyki miejskiej. Tutaj podkreślano kompetencje urzędników miejskich w badaniach prowadzonych na potrzeby samorządu. Główną rolę miały odgrywać miejskie biura statystyczne,

[7] K. Rusinek, *Statystyka w okresie międzywojennym 1918—1939*, [w:] *200 lat Statystyki Polskiej. Główny Urząd Statystyczny 1918—1993*, Warszawa 1993, s. 33.

[8] B. Łazowska, *Główny Urząd Statystyczny w latach 1918—1939*, [w:] „Wiadomości Statystyczne" 2013, s. 9—21.

[9] K. Rusinek, dz. cyt., s. 42.

czego wyrazem było rozporządzenie Rady Ministrów z 2 października 1922 r. nakładające na władze i organa państwowe obowiązek dostarczania materiałów do celów statystycznych. Rozporządzenie to znacznie ułatwiło prace miejskim biurom statystycznym istniejącym wówczas w: Białymstoku, Bydgoszczy, Krakowie, Lublinie, Lwowie, Łodzi, Piotrkowie, Poznaniu, Sosnowcu, Warszawie i Włocławku.[10]

W 1925 r. GUS powołał komisję do spraw organizacji statystyki powiatowej, na czele której stał dr Jan Piekałkiewicz.[11] GUS współorganizował też zjazdy statystyków miejskich:

— I Zjazd odbył się w Warszawie w dniach 23 i 24 maja 1921 r. Byli na nim obecni przedstawiciele miejskich biur m.in. ze Lwowa, Krakowa, Warszawy i Łodzi;[12]
— II Zjazd miał miejsce również w Warszawie w dniach 29 i 30 maja 1923 r. Głównym omawianym zagadnieniem było wydanie rocznika statystyki miejskiej;[13]
— III Zjazd, który odbył się w kwietniu 1929 r. w Warszawie, zgromadził przedstawicieli 16 największych miast, posiadających oddzielne biura względnie wydziały statystyczne. Poza statystykami miejskimi w zjeździe wzięli udział przedstawiciele Głównego Urzędu Statystycznego oraz Związku Miast;[14]
— uczestników IV Zjazdu w dniach 15 i 16 marca 1930 r. gościła Łódź. Podczas spotkania stwierdzono, że pilną koniecznością jest przeprowadzenie powszechnego spisu ludności;[15]
— niespełna pół roku przed wybuchem wojny, w dniach 18 i 19 marca 1939 r., obradował w Poznaniu V Zjazd poświęcony sprawom spisu powszechnego w miastach, którego współorganizatorami i uczestnikami byli członkowie Poznańskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Statystycznego.[16]

---

[10] B. Łazowska, *Główny Urząd Statystyczny w latach 1918—1939*, „Wiadomości Statystyczne" 2013, nr 7, s. 19.

[11] J.w.

[12] *Zjazd Statystyków Miejskich Rzeczypospolitej Polskiej w Warszawie*, [w:] Dziennik Zarządu M. Łodzi 1921, Nr 23 (86).

[13] *Zjazd Statystyków Miejskich w Poznaniu*, [w:] *Kronika Warszawy*, kwartalnik poświęcony działalności samorządu oraz poszczególnym dziedzinom życia miasta i jego historii, 1939, z. 1, s. 69.

[14] *Samorząd Terytorialny*, kwartalnik poświęcony teorii i życiu samorządu terytorialnego, 1929, z. 3, s. 172.

[15] *Zjazd Statystyków Miejskich w Łodzi*, „Dziennik Zarządu M. Łodzi" 1930, Nr 14 (546).

[16] K. Kruszka, *Polskie Towarzystwo Statystyczne w Wielkopolsce*, „Wiadomości Statystyczne" 2011, nr 12, s. 1—13.

Organizacja GUS po II wojnie światowej

12 marca 1945 r. Rada Ministrów uchwaliła zorganizowanie przy Prezydium Rady Ministrów Głównego Urzędu Statystycznego.[17] Akt prawny charakteryzujący zadania i organizację reaktywowanego Urzędu został wydany w formie Dekretu Prezydenta Krajowej Rady Narodowej z 31 lipca 1946 r. o organizacji statystyki państwowej i o Głównym Urzędzie Statystycznym (Dz. U. z 1946 r. Nr 41, poz. 239). Najważniejszy był zapis, że Główny Urząd Statystyczny jest organem naczelnym statystyki państwowej i podlega Prezesowi Rady Ministrów. Nowością był zapis o prowadzeniu badań statystycznych według programu dla potrzeb planów gospodarczych zatwierdzonego przez Radę Ministrów w porozumieniu z Centralnym Urzędem Planowania.[18]

Po przerwie wojennej miejskie biura statystyczne stosunkowo szybko wznowiły swoją działalność. Przystąpiły do prac statystycznych i wydawania różnych publikacji, w tym roczników statystycznych poszczególnych miast. Koniecznością było zebranie informacji z obszaru całego kraju, dlatego już w okresie październik—grudzień 1945 r. GUS przystąpił do tworzenia swoich delegatur na Ziemiach Odzyskanych w: Olsztynie, Gdańsku, Szczecinie, Wrocławiu i Zabrzu. Utworzono 5 delegatur Głównego Urzędu Statystycznego dla: Okręgu Mazurskiego w Olsztynie, województwa gdańskiego w Gdańsku, Okręgu Pomorsko-Zachodniego w Szczecinie, Okręgu Dolno-Śląskiego we Wrocławiu i Śląska Opolskiego w Zabrzu.[19] Działalność delegatur była terytorialnie ograniczona i nie obejmowała całego kraju. To spowodowało, że GUS wystąpił do Ministerstwa Administracji Publicznej o powołanie komórek statystycznych w urzędach wojewódzkich i miastach wydzielonych. Okólnikiem Ministra Administracji Publicznej Nr 7 z 5 lutego 1948 r. w sprawie lokalnych organów statystycznych (Dz. Urz. MAP Nr 3, poz. 20) zostały powołane inspektoraty statystyczne w urzędach wojewódzkich i miastach wydzielonych.

Lata 1946—1962. Statystyka w służbie organów planowania

Dekret z 1946 r. wskazywał na powiązania GUS z CUP, natomiast krok dalej szedł Dekret z dnia 27 marca 1947 r. o zmianach organizacji i zakresie dzia-

[17] T. Walczak, *Zmienne warunki funkcjonowania statystyki oficjalnej w okresie po II wojnie światowej*, [w:] *GUS. Historia...*, s. 47.

[18] R. Mozołowski, *Zadania i organizacja terenowych organów statystycznych*, [w:] *200 lat statystyki polskiej,* Warszawa 1993, s. 75.

[19] S. Szulc, *Dokument — Sprawozdanie z działalności Głównego Urzędu Statystycznego za rok 1945*, „Wiadomości Statystyczne" 1998, Nr 7, s. 130.

łania naczelnych władz administracyjnych, który w art. 9 podporządkował statystykę państwową i GUS Centralnemu Urzędowi Planowania. Sam ten fakt nie naruszał zasadniczo zasad funkcjonowania Urzędu, zobowiązywał go natomiast do ściślejszej współpracy z CUP w zakresie dostarczania informacji statystycznych niezbędnych Centralnemu Urzędowi Planowania do tworzenia i kontroli planów gospodarczych (Dz. Urz. RP 1947 Nr 13, poz. 130).

Obowiązek ten spowodował rozbudowę sprawozdawczości poszczególnych resortów, która z częstotliwością dobową, dekadową, dwutygodniową i miesięczną spływała do GUS. Wydawanie znacznych środków finansowych przeznaczonych na obsługę CUP powodowało ich zmniejszenie na prowadzenie innych badań (ograniczeniu uległy m.in. tematy badań dotyczących handlu zagranicznego, rachunków narodowych czy wskaźników cen).

Kolejne ograniczenie w autonomii GUS miało miejsce w 1949 r. i wynikało z Ustawy z dnia 10 lutego o zmianie organizacji naczelnych władz gospodarki narodowej. W art. 24 ustalono, że GUS, podległy dotychczas Prezesowi Rady Ministrów, ma podlegać Przewodniczącemu Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów (Dz. Urz. RP 1949 Nr 7, poz. 43). Natomiast dekret z dnia 21 września 1950 r. zmieniający ustawę o zmianie organizacji naczelnych władz gospodarki narodowej w art. 1 podporządkował GUS Przewodniczącemu Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego, utworzonej na miejsce Centralnego Urzędu Planowania (Dz. Urz. RP 1950 Nr 44, poz. 400).

Utworzone w 1949 r. Wojewódzkie Komisje Planowania Gospodarczego przejęły rok później komórki statystyczne w urzędach wojewódzkich i w miastach wydzielonych.[20]

Sytuacja ograniczonej samodzielności zakończyła się w 1952 r., kiedy ustawą z 28 marca o zmianie zakresu działania władz naczelnych w dziedzinie statystyki państwowej GUS podporządkowany został Prezesowi Rady Ministrów (Dz. U. z 1952 r. Nr 18, poz. 109). Dzięki temu zapisowi statystyka odzyskała pewną niezależność. W ciągu niespełna roku nastąpiła zmiana podległości na poziomie lokalnym wprowadzona Zarządzeniem Nr 26 Prezesa Rady Ministrów z dnia 27 lutego 1953 r. w sprawie przekazania uprawnień władzy naczelnej w stosunku do wydziałów statystyki i statystyków powiatowych (MP Nr 24, poz. 286). W 1953 r. terenowe Komisje Planowania Gospodarczego — na skutek starań ówczesnego Prezesa GUS Zygmunta Padowicza — zaczęto przekształcać w wydziały statystyki przy prezydiach rad narodowych na szczeblu województw

[20] T. Walczak, *Zmienne warunki...*, s. 54 i 55.

i miast wydzielonych. W powiatach tworzono stanowiska statystyka powiatowego (miejskiego). Był to pierwszy krok do uniezależnienia się od organów planowania. Zarówno wydziały statystyki, jak i statystycy powiatowi podlegali z jednej strony władzom administracji terenowej, a z drugiej — Głównemu Urzędowi Statystycznemu, dostarczając informacji dla potrzeb władzy terenowej, jak i uczestnicząc w badaniach GUS. Na mocy instrukcji Prezesa GUS z 3 czerwca 1953 r. w sprawie zakresu działania i podziału funkcji w wydziałach statystyki i zakresu działania statystyków powiatowych w prezydiach rad narodowych (MP Nr 59, poz. 741) została ujednolicona struktura organizacyjna wydziałów statystyki. W prezydiach wojewódzkich rad narodowych (Rad Narodowych m.st. Warszawy i m. Łodzi) oraz w prezydiach rad narodowych miast liczących ponad 100 000 mieszkańców wydział statystyki dzielił się na: oddział organizacji i inspekcji, oddział statystyki gospodarczej, oddział statystyki społecznej oraz samodzielny referat ogólny.

Proces wyłączania wydziałów statystyki z organów planowania trwał jednak wiele lat i nie był prosty. Jeszcze na początku 1959 r. 56 komórek statystycznych w powiatach podlegało organom planowania (na ogólną liczbę 297 powiatów), 219 komórek miało uprawnienia wydziałów prezydiów rad narodowych, w 13 przypadkach były to referaty, a w 9 — samodzielne stanowiska pracy ds. statystyki.[21]

W latach 1950—1955 wyniki badań statystycznych prowadzonych przez GUS nie były publikowane.[22] Zmieniło to dopiero Zarządzanie Nr 372 Prezesa Rady Ministrów z dnia 10 grudnia 1956 r. w sprawie udostępniania danych liczbowych, informacji statystycznych i innych materiałów służbowych (MP Nr 102, poz. 1182). Na podstawie tego przepisu możliwe było udostępnianie informacji pracownikom nauki i studentom, jak również publicystom, dziennikarzom, pracownikom instytucji politycznych i społecznych. Prawo do udzielania tych informacji miały wydziały statystyki przy Wojewódzkiej Radzie Narodowej.

W miarę rozwoju badań i opracowań, poszerzania zakresu tematyki i związanego z tym wzrostu zatrudnienia, struktura organizacyjna ulegała ewolucji w kierunku specjalizacji, czyli tworzenia oddziałów zajmujących się konkretnymi działami gospodarki narodowej, np. przemysłem, rolnictwem oraz komórkami usługowymi (administracja, księgowość, kadry).

---

[21] Z. Padowicz, *Nowa organizacja statystyki państwowej i jej nowe zadania*, „Wiadomości Statystyczne" 1962, nr 2, s. 3—8.

[22] Wł. W. Łagodziński (red.), *85 lat Głównego Urzędu Statystycznego (1918—2003). Przeszłość dla przyszłości*, Warszawa 2003, s. 23.

Ważnym momentem dla rozwoju terenowych urzędów statystycznych było utworzenie specjalnego czasopisma poświęconego ich pracy. Był to „Biuletyn GUS dla pracowników terenowych organów statystyki" ukazujący się od 1959 r., początkowo co 2 miesiące, a od 1965 r. pod nazwą „Statystyk Terenowy" o zwiększonej objętości i częstotliwości (miesięcznik) aż do lipca 1975 r.[23]

Rok 1962 — powstanie terenowych organów statystyki publicznej

Na mocy ustawy o statystyce państwowej z dnia 15 lutego 1962 r. wszystkie komórki statystyczne przekształcono w terenowe organy statystyki publicznej (tosp), czyli wojewódzkie urzędy statystyczne, miejskie urzędy statystyczne w miastach wyłączonych z województw oraz powiatowe (miejskie i dzielnicowe) inspektoraty statystyczne, podporządkowując ich pracę Głównemu Urzędowi Statystycznemu — centralnemu organowi administracji państwowej w dziedzinie statystyki (Dz. U. RP 1962 Nr 10, poz. 47). Do zakresu działania tosp należały zadania zapisane w programie badań statystycznych, planach opracowań statystycznychi w innych przepisach i instrukcjach wydawanych przez Prezesa GUS. W kolejnych latach zakres zadań zmieniał się w zależności od metod zarządzania gospodarką narodową (m.in. w związku z reformą gospodarczą z lat 80.) czy w związku z reformą administracyjną kraju z 1975 r. Do dnia dzisiejszego urzędy statystyczne realizują wiele z zadań określonych na samym początku ich funkcjonowania.

Pierwszym zarządzeniem wykonawczym do ustawy była uchwała nr 132/62 Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów z dnia 6 kwietnia 1962 r. w sprawie stworzenia warunków właściwego działania tosp. Dotyczyła ona m.in. zwiększenia budżetu GUS w związku z tworzeniem nowych etatów.

Zarządzenie Nr 80 Prezesa GUS z dnia 25 czerwca 1962 r. w sprawie nadania regulaminu organizacyjnego tosp określało badania, które miały prowadzić te jednostki. Po ich utworzeniu w znaczący sposób rozszerzono badania regionalne w układzie wojewódzkim i powiatowym we wszystkich działach gospodarki narodowej. W szczególności tosp zajmowały się:

— prowadzeniem badań statystycznych dotyczących życia gospodarczego, społecznego i kulturalnego z uwzględnieniem wykonania planów gospodarczych, opracowania wyników badań statystycznych i ich analizy,

[23] R. Mozołowski, *Zadania i organizacja terenowych organów statystycznych*, [w:] *GUS...*, s. 90.

— przekazywaniem radom narodowym wojewódzkim i powiatowym danych statystycznych ujętych w planie opracowań i programie badań, co miało ułatwiać terenowej administracji państwa bieżące zarządzanie,
— przekazywaniem do GUS wojewódzkich i powiatowych zestawień statystycznych,
— udzielaniem informacji urzędom, instytucjom państwowym, partiom i organizacjom politycznym i społecznym oraz osobom prywatnym do celów naukowych i dydaktycznych,
— opracowywaniem wydawnictw regionalnych,
— przeprowadzaniem spisów powszechnych w terenie,
— koordynacją, kontrolą i instruktażem prac sprawozdawczo-statystycznych, np. dla korespondentów GUS czy komisarzy spisowych.

W skład każdego Wojewódzkiego Urzędu Statystycznego (WUS) wchodziły: Oddział Opracowań Zbiorczych, Oddział Statystyki Gospodarczej, Oddział Statystyki Społecznej, Inspektorat Badań Budżetów Rodzinnych i Referat Budżetowo-Gospodarczy.

W skład Miejskiego Urzędu Statystycznego (MUS) wchodziły: Referat Opracowań Zbiorczych, Referat Statystyki Gospodarczej i Referat Statystyki Społecznej.

Po powstaniu w 1962 r. wojewódzkich urzędów statystycznych szybko zorganizowano także miejskie urzędy statystyczne, w tym największy w Warszawie. Systematycznie zwiększała się liczba zadań tosp. Związane to było z wprowadzaniem nowych badań GUS, jak również z obsługą informacyjną władz i administracji terenowej. Wszystkie WUS opracowywały znaczną liczbę informacji o wykonaniu planu i sytuacji gospodarczej oraz społecznej województwa. Powiatowe inspektoraty statystyczne sporządzały kwartalne i roczne informacje o wykonaniu planu w powiecie.

Działalność publikacyjna tosp miała szeroki zakres tematyczny. Pierwszoplanowymi publikacjami były roczniki statystyczne województw oraz powiatów. Ważnym etapem w rozwoju tych jednostek była działalność inwestycyjno-budowlana oraz inwestycje związane z mechanizacją prac statystycznych. W latach 1962—1975 zbudowano nowe budynki dla wojewódzkich urzędów statystycznych w Kielcach, Koszalinie, Lublinie, Poznaniu, Białymstoku, Zielonej Górze, a w wielu innych miejscach przeprowadzono przebudowę lub adaptację (np. Wrocław).[24]

[24] Jw., s. 91.

47

USTAWA

z dnia 15 lutego 1962 r.

o organizacji statystyki państwowej.

Art. 1. 1. Organami administracji państwowej w zakresie statystyki, zwanymi dalej „organami statystyki państwowej", są:

1) Główny Urząd Statystyczny,
2) wojewódzkie urzędy statystyczne, miejskie urzędy statystyczne w miastach wyłączonych z województw,
3) powiatowe (miejskie i dzielnicowe) inspektoraty statystyczne.

Art. 6. 1. Dyrektorów wojewódzkich urzędów statystycznych oraz miejskich urzędów statystycznych w miastach wyłączonych z województw powołuje i odwołuje Prezes Głównego Urzędu Statystycznego w porozumieniu z prezydium właściwej wojewódzkiej rady narodowej (rady narodowej miasta wyłączonego z województwa).

2. Kierowników miejskich urzędów statystycznych w miastach liczących powyżej 100.000 mieszkańców oraz inspektoratów statystycznych powołuje i odwołuje dyrektor wojewódzkiego urzędu statystycznego w porozumieniu z prezydium właściwej powiatowej (miejskiej, dzielnicowej) rady narodowej i za zgodą Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego.

3. Pozostałych pracowników wojewódzkiego (miejskiego) urzędu statystycznego i inspektoratów statystycznych powołuje i odwołuje dyrektor wojewódzkiego (miejskiego w mieście wyłączonym z województwa) urzędu statystycznego.

Art. 23. 1. Znosi się wydziały statystyki prezydiów wojewódzkich rad narodowych (rad narodowych miast wyłączonych z województw) oraz powiatowych i miejskich (w miastach stanowiących powiaty) rad narodowych.

2. Terenowe organy statystyki państwowej (art. 1 ust. 3) przejmują zakres działania dotychczasowych organów statystyki prezydiów rad narodowych.

3. Pracownicy dotychczasowych organów statystyki prezydiów rad narodowych przechodzą do pracy w urzędach i inspektoratach statystycznych z zachowaniem ciągłości pracy.

Rozwój technologiczny

W 1955 r. utworzony został Zakład Techniki Statystycznej. W kolejnych latach rozpoczęto budowę i organizację wojewódzkiej sieci stacji maszyn liczących, zapewniających świadczenie usług informatycznych dla wojewódzkich urzędów statystycznych. Początkowo stacje te powstawały jako oddziały terenowe ZTS, następnie, aby bardziej związać je z terenowymi organami statystycznymi, bezpośredni nadzór nad nimi przejmowali dyrektorzy WUS. Pierwszą wojewódzką stację techniki statystycznej utworzono w 1961 r. w Katowicach. Do 1968 r. powstały już we wszystkich województwach. Do ich podstawowych zadań należało opracowanie materiałów badań prowadzonych przez wojewódzkie i powiatowe jednostki statystyczne na potrzeby władz oraz tych wynikających z programu badań GUS i badań jednorazowych.

Na przełomie lat 1965/66 między GUS a wojewódzkimi urzędami zaczęła powstawać łączność dalekopisowa. Siecią teleksową przesyłano operatywne informacje statystyczne, co pozwoliło na szybsze ich opracowywanie zarówno dla całego kraju, jak i poszczególnych województw. Po reformie administracyjnej 1975 r. znaczenie tego systemu łączności bardzo wzrosło.[25]

W 1967 r. Komitet Ekonomiczny Rady Ministrów podjął decyzję o utworzeniu Zarządu Mechanizacji i Automatyzacji Opracowań Statystycznych. Była to odrębna jednostka organizacyjna GUS, której zadaniem było zarządzanie informatyką w statystyce.[26]

W 1967 r. utworzono w GUS Ośrodek Elektroniczny i podpisano kontrakt na dostawę komputera ICL 1905, mającego w tej klasie maszyn opinię najszybszego i najnowocześniejszego w Europie. Kilka lat później polski przemysł komputerowy zastosował system oprogramowania maszyn roboczych ICL 1900 w polskich komputerach Odra 1300. Dzięki temu można było stosować oba typy komputerów równolegle. Pierwszy raz nowoczesna elektroniczna technika obliczeniowa miała szerokie zastosowanie przy opracowywaniu wyników Narodowego Spisu Powszechnego 1970.[27]

Na przełomie lat 1975/76 powołano w większych województwach dziesięć ośrodków elektronicznych GUS w: Krakowie, Katowicach, Poznaniu, Radomiu, we Wrocławiu, Zielonej Górze, Lublinie, Łodzi, Koszalinie oraz w 1983 r. w Olsz-

[25] T. Walczak, *Zmienne warunki...*, s. 92—98.
[26] Wł. W. Łagodziński (red.), *85 lat GUS...*, s. 25.
[27] St. Paradysz, *Baza techniczna statystyki,* [w:] *200 lat...*, s. 173—179.

tynie. W latach 1976—1984 utworzono 30 ośrodków informatycznych (OI) przy wojewódzkich urzędach statystycznych.

W latach 80. ub. wieku wraz ze wzrostem liczby komputerów w urzędach statystycznych przetwarzaniem danych zaczęli zajmować się pracownicy branżowi bez specjalistycznego przygotowania informatycznego. Sami informatycy mogli od tego czasu zająć się dogłębniej zagadnieniami pisania oprogramowania, administrowaniem zasobami danych, systemów, sprzętu, sieci oraz konserwacją sprzętu. Nowe rozwiązania technologiczne spowodowały likwidację ośrodków elektronicznych.[28]

W 1988 r. połączono Zakład Mechanizacji i Automatyzacji Opracowań Statystycznych z Ośrodkiem Elektronicznym GUS i Zakładem Techniki Statystycznej tworząc Centrum Informatyki Statystycznej, któremu podporządkowane zostały ośrodki elektroniczne urzędów statystycznych w województwach. Zamysł ten polegał na wzmocnieniu organizacyjnym prac informatycznych prowadzonych przez służby statystyki państwowej. W następnym roku CIS przekształcone zostało w Centralny Ośrodek Informatyki Statystycznej (COIS).

Rok 1975 — reforma administracyjna — powstanie 49 wojewódzkich urzędów statystycznych

W 1975 r. weszła w życie Ustawa z dnia 28 maja o dwustopniowym podziale administracyjnym Państwa oraz o zmianie ustawy o radach narodowych (Dz. U. z 1975 r. Nr 16, poz. 91). Wyodrębniono jednostki stopnia podstawowego i wojewódzkiego, likwidując stopień pośredni — powiaty. Liczbę województw zwiększono do 49. Spowodowało to konieczność dostosowania prac GUS do tego podziału. Od podstaw stworzono 32 urzędy statystyczne w województwach, zlikwidowano powiatowe inspektoraty statystyczne oraz cztery urzędy statystyczne miejskie, a także przekształcono 2 urzędy.

Nowym urzędom statystycznym w województwach przydzielono następujące zadania:

— prowadzenie badań statystycznych życia społeczno-gospodarczego w województwach z uwzględnieniem zadań planu społeczno-gospodarczego i programu badań GUS,
— opracowywanie analitycznych wyników badań oraz przygotowywanie sprawozdań i informacji dla terenowej administracji państwowej,

[28] A. Żurakowski, *30 lat informatyki w urzędach statystycznych*, „Wiadomości Statystyczne" 2006, nr 7/8, s. 126—131.

— udział w spisach i badaniach masowych GUS,
— udzielanie informacji statystycznych i utrzymywanie kontaktów ze środowiskiem naukowym, uczelniami i szkołami,
— organizowanie i nadzór nad siecią korespondentów statystycznych,
— popularyzacja wiedzy o statystyce.

Zgodnie z zarządzeniem Prezesa GUS w skład WUS wchodziły: Oddział Koordynacji i Opracowań Zbiorczych, Oddział Przemysłu, Środków Produkcji i Finansów, Oddział Inwestycji, Budownictwa i Transportu, Oddział Rolnictwa i Leśnictwa, Oddział Handlu i Gospodarki Terenowej, Oddział Badań Demograficznych i Społecznych, Oddział Statystyki Miejskiej, Inspektorat Badań Budżetów Rodzinnych, Oddział Budżetowo-Gospodarczy, Samodzielne Stanowisko ds. Pracowniczych, Oddziały terenowe.

Pracownicy oddziałów terenowych wykonywali bezpośrednie zadania w terenie. „Głównymi czynnikami wpływającymi na zasięg i zakres działalności oddziałów terenowych jest ich rozmieszczenie w terenie, rozległość województwa, liczba jednostek sprawozdawczych oraz warunki komunikacyjne i łącznościowe (telefon, dalekopis), a przede wszystkim żądania władz terenowych dotyczące opracowywania informacji statystycznych o realizacji ważniejszych zadań społeczno-gospodarczych i innych opracowań o charakterze operatywnym na terenie miast będących siedzibą oddziałów terenowych”.[29]

Struktura organizacyjna WUS zmieniała się w związku ze wzrostem liczby badań statystycznych obejmujących wciąż nowe zagadnienia. To wymagało tworzenia nowych oddziałów i komórek statystycznych. W zależności od charakteru i wielkości województwa liczba oddziałów danego urzędu była zróżnicowana i obejmowała jeden, dwa lub więcej działów statystyki.

Początek lat 80. XX wieku był czasem reorganizacji gospodarki narodowej, co powodowało zmianę obiegu sprawozdań. Wojewódzkie urzędy statystyczne stopniowo przejmowały większość sprawozdawczości przekazywanej przez jednostki z terenu działania swojego województwa, czego skutkiem był wzrost zadań własnych. Na nich spoczęła odpowiedzialność za terminowość, kompletność i prawidłowość wypełniania sprawozdań przez jednostki oraz dostarczanie do GUS danych zbiorczych. Urzędy kontynuowały także comiesięczne przekazywanie władzom wojewódzkim informacji o sytuacji społeczno-gospodarczej swojego obszaru oraz prowadziły działalność publikacyjną.[30]

[29] M. Surwiłło, *Oddziały terenowe WUS ważnym ogniwem w organizacji badań statystycznych*, „Wiadomości Statystyczne” 1978, nr 2, s. 16.
[30] R. Mozołowski, *Zadania...*, s. 95 i 96.

W latach 1981—1988 znacząco rozbudowano system kontroli jednostek sprawozdawczych. Wprowadzono szczegółowe procedury w zakresie: opracowywania programów badań statystycznych, organizacji i technologii prac sprawozdawczych i kontroli prawidłowości, terminowości i legalności sprawozdawczości statystycznej.[31]

W 1982 r. przyjęta została przez Sejm Ustawa z dnia 26 lutego 1982 r. o statystyce państwowej (Dz. U. z 1982 r. Nr 7, poz. 58) , która miała dostosować statystykę do celów, metod planowania i zarządzania gospodarką narodową w związku z przyjęciem przez Sejm pakietu ustaw o reformie gospodarczej.[32] Zgodnie z kierunkami reformy gospodarczej GUS miał spełniać funkcje krajowego centrum informacji społeczno-gospodarczej oraz gromadzić i przetwarzać zarówno informacje statystyczne, jak i informacje prognostyczne.

Ustawa dała większe prerogatywy Głównemu Urzędowi Statystycznemu w zakresie koordynacji badań statystycznych prowadzonych w resortach. Określiła też enumeratywnie odbiorców informacji statystycznej oraz sposoby informowania społeczeństwa o wynikach badań (publikacje, komunikaty prasowe, okresowe sprawozdania i analizy, bazy i banki danych). Znacznie rozszerzyła krąg odbiorców informacji włączając do niego przedstawicieli nauki, organizacje społeczne i związkowe oraz inne osoby. Określono w niej ogólny zakres badań statystycznych, co uprzednio było przedmiotem odrębnej uchwały oraz znacznie rozszerzono dziedziny badawcze o: koszty, finanse i kredyt, gospodarkę energetyczną, zasoby naturalne i ich wykorzystanie, ochronę środowiska naturalnego, wymiar sprawiedliwości. Ustawa uszczegółowiła zasady sprawozdawczości statystycznej przedsiębiorstw, zobowiązując jednostki sprawozdawcze i osoby fizyczne do prowadzenia wewnętrznych systemów ewidencyjno-informacyjnych opartych na bazie ustalonej lub zatwierdzonej przez GUS. Mocą ustawy powołano przy GUS Radę do Spraw Systemów Informacji Społeczno-Gospodarczej. Miała ona opracowywać wnioski i opinie w sprawach: programów badań, doskonalenia statystyki państwowej, systemów ewidencji podatkowej, rozwoju systemów informacji społeczno-gospodarczej i zastosowań w nich informatyki.

Wzmocniono rangę Głównego Urzędu Statystycznego stanowiąc, że GUS działa przy Radzie Ministrów, a Prezes GUS jest powoływany i odwoływany przez

[31] Organizacja badań statystycznych. Wytyczne opracowania programów badań, organizacji i technologii prac sprawozdawczo-statystycznych oraz kontroli prawidłowości, terminowości i legalności sprawozdawczości statystycznej. Komentarze, Warszawa 1985 (Zeszyty Metodologiczne, nr 61).

[32] H. Michińska, *Niektóre założenia ustawy o statystyce państwowej z 1982 r. na tle ustawy z 1962 r.*, „Wiadomości Statystyczne" 1982, nr 5, s. 7—8.

Premiera. Ustawa szerzej określiła też zakresy działania wojewódzkich urzędów statystycznych, zobowiązując je przykładowo do informowania przedsiębiorstw i innych jednostek gospodarki uspołecznionej o wynikach swoich badań oraz do współdziałania w dokształcaniu zawodowym pracowników jednostek gospodarki uspołecznionej w zakresie statystyki.[33]

1 czerwca weszła w życie Ustawa z dnia 24 maja 1989 r. o zmianie ustawy o statystyce państwowej (Dz. U. z 1989 r. Nr 32, poz. 171). Nowa ustawa nie wprowadzała zmian w organizacji WUS, natomiast dawała możliwość prowadzenia badań statystycznych przez naczelne i centralne oraz wojewódzkie organy administracji państwowej, a także przez Narodowy Bank Polski i Prokuraturę Generalną w przedmiocie ich działania.

Konwent Dyrektorów

W 1986 r. Decyzją nr 6 Prezesa GUS z dnia 5 września powołany został Konwent Dyrektorów Wojewódzkich Urzędów Statystycznych. Nowo powstały organ miał zapewnić szerszy udział WUS w procesie podejmowania decyzji przez Kierownictwo GUS przez swój głos opiniodawczy w sprawach związanych z opracowaniem i realizacją programu badań statystycznych, publikacyjnych, kontroli prac sprawozdawczo-statystycznych, poprawy dyscypliny sprawozdawczej, spójności systemów informacji społeczno-gospodarczej na terenie województw oraz współdziałania z departamentami GUS i jednostkami podległymi Prezesowi GUS. Konwent powoływany był na 3 lata, a w jego skład wchodziło 10 Dyrektorów WUS.

Zmiana sytuacji politycznej pod koniec lat 80. wpłynęła także na zmianę zakresu działania Konwentu, co zaowocowało rozszerzeniem jego funkcji opiniodawczych w zakresie roli i zadań wojewódzkich urzędów statystycznych. Konwent odgrywał poważną rolę w kształtowaniu statystyki terenowej poprzez zaangażowanie w zagadnienia dotyczące organizacji WUS i badań przez nich prowadzonych, działalność publikacyjną urzędów, sprawy finansowe i budżetu. Pomagał przy przenoszeniu i wykorzystywaniu w GUS doświadczeń urzędów terenowych.[34]

W 1996 r. Zarządzeniem nr 74 Prezesa GUS z dnia 17 grudnia nastąpiła zmiana nazwy na Konwent Dyrektorów Urzędów Statystycznych. Na dwulet-

[33] J. Iszkowski, *O nowej ustawie o statystyce państwowej*, „Wiadomości Statystyczne" 1982, nr 5, s. 4—7.

[34] R. Mozołowski, *Zadania i organizacja GUS*, [w:] *200 lat statystyki*, s. 85—86.

nią kadencję w jego skład weszło 7 Dyrektorów US. Oprócz opiniowania projektu programu badań statystycznych do zadań Konwentu należało zabieranie głosu w sprawach projektu budżetu i planu szkoleń całego resortu oraz propozycji zmian organizacyjnych w urzędach statystycznych.

Wraz z kolejnymi zmianami statutu Głównego Urzędu Statystycznego zmieniła się nazwa i zadania Konwentu, dostosowując je do aktualnych wymagań statystyki publicznej. Na mocy Zarządzenia wewnętrznego nr 7 Prezesa GUS z dnia 30 marca 2001 r. utworzony został Konwent Dyrektorów jako organ opiniodawczo-doradczy Prezesa w sprawach z zakresu: określania kierunków rozwoju badań statystycznych; racjonalizacji obowiązków statystycznych i maksymalizacji wykorzystania administracyjnych źródeł danych; dostosowania badań i systemu prawa w dziedzinie statystyki do wymogów Unii Europejskiej; kierunków współpracy służb statystyki publicznej z administracją rządową i samorządową; określania organizacji i technologii prac statystycznych oraz sposobów udostępniania wynikowych informacji statystycznych; tworzenia optymalnych struktur organizacyjnych oraz szkolenia, promocji i rozwoju kadr dla służb statystyki publicznej oraz ekonomizacji prac i racjonalnego wykorzystania środków finansowych. Skład Konwentu, poza 5. Dyrektorami US, rozszerzony został o dyrektorów biur i departamentów GUS oraz Dyrektora Centralnego Ośrodka Informatyki Statystycznej, a jego kadencja została ustalona na cztery lata. Po jej upływie, w 2005 r. Prezes GUS powołał Konwent na kolejną czteroletnią kadencję, po której nastąpiła przerwa do 2011 r. Od tego roku do roku 2016 organ ten funkcjonował jako Rada Dyrektorów z Dyrektorem Urzędu Statystycznego w Warszawie jako przewodniczącym.

Rok 1995 — Ustawa o statystyce publicznej

Od roku 1989 nastąpił spadek liczby sprawozdań. Dalsze przekształcanie się gospodarki w kierunku gospodarki rynkowej wiązało się z rozpadem wielu jednostek i powstawaniu licznych nowych podmiotów gospodarczych. To z kolei skłoniło Główny Urząd Statystyczny do odchodzenia od sprawozdawczości pełnej i przechodzenia na badania niepełne, reprezentacyjne i ankietowe. Nowe rodzaje częstotliwości badań w sposób znaczny absorbowały pracowników wojewódzkich urzędów przysparzając im dodatkowej pracy.

Proces transformacji gospodarki zmienił także zasady działania rejestru podmiotów gospodarki narodowej REGON. Wobec gwałtownego wzrostu liczby nowo zakładanych i rejestrowanych podmiotów system ten został zdecen-

tralizowany i rejestrację przejęły WUS, co wymagało dużego wysiłku organizacyjnego i odpowiednich zasobów kadrowych.[35] W warunkach gospodarki rynkowej działalność służb statystycznych nabrała w znacznej mierze charakteru usługowego. Produktami ich działalności były: publikacje, wydruki komputerowe, maszynowe nośniki informacji, jak również świadczenie usług, polegające na udostępnianiu informacji w formie odpowiedzi na zapytania ustne i telefoniczne, informacji przekazywanych przez radio i telewizję, bezpośredniego dostępu do komputerowych zbiorów informacji itp. Jednym z dokumentów regulującym zasady rozpowszechniania informacji były wydane przez GUS w listopadzie 1992 r. „Wytyczne udostępniania informacji statystycznych przez jednostki organizacyjne statystyki państwowej", w których m.in. podkreślono rolę statystyki jako dziedziny nauki i wiedzy służącej odbiorcom informacji statystycznej, tj. społeczeństwu, organom władzy, administracji centralnej i terenowej. Udostępnianie informacji statystycznych należało do kompetencji zarówno centrali, jak i wojewódzkich urzędów statystycznych, a jego organizacja była ustalona przez dyrektorów poszczególnych WUS. Dane z systemu Mikroregon udostępniane były przez urzędy tylko w zakresie posiadanej przez siebie bazy.

W latach 1992—1995 nastąpiła ewolucja systemu publikacji i informacji. Wprowadzono podział wydawnictw na grupy wydawnicze, do których należały: Roczniki statystyczne, Analizy statystyczne, Informacje. Opracowania statystyczne, Porównania międzynarodowe, Foldery. Materiały okolicznościowe, Czasopisma oraz Poza seriami.[36]

Przełomowym momentem dla statystyki publicznej były zmiany o charakterze politycznym i społeczno-ekonomicznym, jakie zachodziły w Polsce w okresie transformacji.[37] Ich efektem było przyjęcie przez Sejm RP Ustawy z dnia 29 czerwca 1995 r. o statystyce publicznej (Dz. U. z 1995 Nr 88, poz. 439). Na mocy ustawy wojewódzkie urzędy statystyczne przekształcone zostały w urzędy statystyczne i pozostały w dotychczasowych siedzibach. Szczegółowy zakres zadań oraz statuty poszczególnych urzędów statystycznych ustalił Prezes GUS w drodze zarządzeń. Urzędy statystyczne zostały zobligowane do przekazywania użytkownikom z terenu województwa komunikatów GUS i opracowań sygnal-

[35] R. Mozołowski, *Zadania...*, s. 96.
[36] B. Bulska (red.), *400 lat stołeczności Warszawy w świetle statystyki 1596—1996*, Warszawa 1997, s. 67 i 68.
[37] Wł. W. Łagodziński (red.), *85 lat GUS...*, s. 31.

nych, niezwłocznie po ich otrzymaniu. Prowadziły obsługę informacyjną wojewodów, organów terenowej administracji specjalnej oraz organów samorządu terytorialnego według właściwości miejscowej. Oprócz informacji z zakresu terytorialnego działania urzędu ich zadania dotyczyły badań, publikacji i analiz powierzonych urzędom przez Prezesa GUS w ich statutach w szerszym zakresie niż zasięg działania urzędu. Na przykład Urząd Statystyczny w Warszawie obejmował swoim zasięgiem ówczesne województwa ciechanowskie, ostrołęckie i siedleckie. Ponadto obsługa dotyczyła badań, informacji i analiz statystycznych oraz zbiorów prowadzonych dla statystyki publicznej jako całości, powierzonych urzędom przez Prezesa GUS w ich statutach. Przykładem tego może być Urząd Statystyczny w Szczecinie, który w zakresie badań prowadził prace metodologiczne, organizował badania, dokonywał oceny i opisu zjawisk oraz ich szacunków w skali makroekonomicznej dot. statystyki morskiej. Natomiast Urząd Statystyczny we Wrocławiu w zakresie zbiorów ogólnopolskich zajmował się metodologią tworzenia i utrzymywania Banku Danych Lokalnych.

Rok 1999 — wprowadzenie trójstopniowego podziału administracyjnego kraju. Reorganizacja urzędów statystycznych

W celu dostosowania zakresu i zasięgu działania służb statystyki publicznej do nowego podziału terytorialnego kraju na mocy Ustawy z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa (Dz.U. z 1998 r. Nr 96, poz. 603) oraz stosownie do postanowień Zarządzenia Nr 4 Prezesa GUS z dnia 15 października 1998 r. w sprawie zmian w szczegółowych zakresach zadań i organizacji urzędów statystycznych (Dz. Urz. GUS z 1998 r. Nr 14, poz. 94) z dniem 1 stycznia 1999 r. urzędy statystyczne uległy reorganizacji. Zlikwidowano 49 istniejących urzędów (część z nich została przekształcona w oddziały terenowe urzędów statystycznych) i powołano 16 nowych urzędów.

Ważnym zadaniem terenowych jednostek statystycznych stało się przeliczenie danych statystycznych według nowego podziału administracyjnego kraju, aby zapewnić wszystkim poziomom zarządzania dane wyjściowe do oceny procesów społecznych i gospodarczych. Ponieważ utworzenie nowych województw i powiatów spowodowało wzrost zainteresowania danymi statystycznymi w układach przestrzennych, GUS opracował i wydał w listopadzie 1998 r. publikację pod tytułem *Polska w nowym podziale terytorialnym*. Zawarte w niej

dane zostały przeliczone na nowy podział terytorialny na podstawie dostępnych informacji w przekroju gmin za 1997 r. i w zakresie wyników Powszechnego Spisu Rolnego 1996.

Decyzją Komitetu Redakcyjnego GUS przyjęto jako stałe formy publikowania danych statystycznych w przekrojach terytorialnych (oprócz publikacji GUS) następujące publikacje urzędów statystycznych: dla województwa — Rocznik Statystyczny Województwa, Biuletyn Statystyczny Województwa; dla powiatów oraz gmin i miast — Rocznik Statystyczny Województwa (z wybranymi informacjami o powiatach, miastach i gminach), Ważniejsze dane o powiatach województwa oraz inne opracowania w zależności od zapotrzebowania odbiorców.[38]

Początek XXI wieku to przygotowanie do wejścia i członkostwa Polski w Unii Europejskiej. „Statystyka regionalna od początku procesu transformacji stanowiła jeden z priorytetowych obszarów objętych procesami przebudowy. Wynikało to zarówno z rosnących potrzeb demokratyzującego się Państwa i umacniających się struktur samorządowych na poziomie regionalnym i lokalnym, jak i związane było z procesem modernizacji całej statystyki. Statystyka regionalna była beneficjentem tego procesu, ale w wielu aspektach musiała sprostać nowym wyzwaniom".[39] Niezbędne stało się dostosowanie rozwiązań organizacyjnych i technicznych jednostek terenowych podległych Prezesowi GUS. Podjęto szereg działań na rzecz regionalnych urzędów statystycznych w nowo powstałych 16 województwach. Przede wszystkim przeprowadzono szeroki zakres szkoleń dla statystyków i informatyków, w tym także w ramach współpracy międzynarodowej. W tym okresie realizowane były zadania znacznie modernizujące i rozwijające system informacyjny od strony inwestycyjnej.

Zarządzeniem nr 2 Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego z dnia 19 stycznia 2000 r. w sprawie utworzenia w urzędach statystycznych wydziałów badań ankietowych (Dz. Urz. GUS z 2000 r. Nr 1, poz. 2) utworzone zostały komórki do organizowania i prowadzenia badań z zakresu cen detalicznych towarów i usług, budżetów gospodarstw domowych, aktywności ekonomicznej ludności i innych badań ankietowych.

Zgodnie z Ustawą z dnia 12 maja 2000 r. o zasadach wspierania rozwoju regionalnego (Dz. U. z 2000 r. Nr 48, poz. 550, z późn. zm.) Główny Urząd

[38] H. Dmochowska, *Informacja statystyczna a nowy podział terytorialny kraju*, „Wiadomości Statystyczne" 1999, nr 1, s. 104.

[39] H. Dmochowska, *Statystyka regionalna w warunkach członkostwa Polski w Unii Europejskiej*, [w:] *GUS...*, s. 177.

Statystyczny został zobligowany do opracowywania, w układzie terytorialnym z 1999 r., danych niezbędnych dla celów polityki regionalnej. Układ ten stanowił również podstawę do wykonywania zadań w zakresie wspierania rozwoju regionalnego.

W sierpniu 2000 r. weszło w życie Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 13 lipca 2000 r. w sprawie wprowadzenia Nomenklatury Jednostek Terytorialnych do Celów Statystycznych (NTS) (Dz. U. z 2000 r. Nr 58, poz. 685),[40] co było wymogiem korzystania z funduszy przedakcesyjnych PHARE. Klasyfikacja miała na celu m.in. zapewnienie możliwości dokonywania porównań danych na obszarze UE dla określonych statystyk regionalnych państw członkowskich. W związku z wdrożeniem nowych przepisów i klasyfikacji w 2001 r. dokonano przeliczeń danych statystycznych według nowego podziału administracyjnego kraju w przekroju 16 województw i wybranych informacji dla podregionów za lata 1995—1999 (szacunki produktu krajowego brutto według województw i podregionów; przeliczenia pozostałych ważniejszych kategorii według województw i podregionów).

W dalszych latach działalność informacyjna na poziomach lokalnych podlegała stałej modernizacji i rozwojowi. Od 2005 r. w urzędach statystycznych do ważniejszych publikacji prezentujących informacje w przekrojach regionalnych należą: Rocznik Statystyczny Województwa; Województwo. Podregiony, powiaty, gminy oraz Biuletyn Statystyczny Województwa. Ponadto urzędy poszerzają tematykę regionalną w publikacjach branżowych m.in. z zakresu demografii, edukacji, rynku pracy, ochrony środowiska, rolnictwa, zmian strukturalnych grup podmiotów gospodarki narodowej, jak również w opracowaniach analitycznych, charakteryzujących jakość życia mieszkańców danego województwa, powiatu lub gminy.

Specjalizacja urzędów statystycznych

Wprowadzony na mocy Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 27 listopada 2008 r. w sprawie programu badań statystycznych statystyki publicznej na rok 2009 (Dz. U. z 2008 r. Nr 221, poz. 1436) obowiązek przekazywania da-

[40] Aktualnie obowiązuje rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 14 listopada 2007 r. w sprawie wprowadzenia Nomenklatury Jednostek Terytorialnych do Celów Statystycznych (NTS) (Dz. U. z 2007 Nr 214, poz. 1573).

nych statystycznych w formie elektronicznej, spowodował również zmianę sposobu organizacji badań prowadzonych przez jednostki służb statystyki publicznej. Od 1 stycznia 2009 r. do każdego z 16 urzędów statystycznych należy realizacja specjalistycznych zadań ogólnokrajowych, wykonywanych w ramach prac prowadzonych na rzecz statystyki publicznej jako całości. Zadania urzędów dookreślone w ich statutach zawierają, poza realizacją badań prowadzonych przy wykorzystaniu sieci ankieterskiej i prac rejestracyjnych i aktualizacyjnych dotyczących rejestru REGON i TERYT na terenie własnego województwa, zadania o charakterze unikalnym. Są one dwojakiego rodzaju — zadania mające charakter prowadzenia konkretnych badań statystycznych oraz zadania tzw. okołostatystyczne, o charakterze rozwojowym dotyczące np. utrzymania i rozwoju rejestrów statystycznych czy rozpoznawania i przekształcania zbiorów administracyjnych w zbiory danych statystycznych.

Specjalizacja urzędów statystycznych:

— Urząd Statystyczny w Białymstoku — Ośrodek Statystyki Leśnictwa i Ochrony Przyrody,
— Urząd Statystyczny w Bydgoszczy — Ośrodek Badań i Analiz Rynku Pracy,
— Urząd Statystyczny w Gdańsku — Ośrodek Statystyki Edukacji i Kapitału Ludzkiego. Ośrodek Statystyki Warunków Pracy. Ośrodek Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności,
— Urząd Statystyczny w Katowicach — Ośrodek Statystyki Ochrony Środowiska. Ośrodek Statystyki Rynku Finansowego. Ośrodek Projektowania i Baz Danych. Ośrodek Rachunków Regionalnych,
— Urząd Statystyczny w Kielcach — Ośrodek Statystyki Handlu i Usług. Ośrodek Badań Gospodarki Nieobserwowalnej,
— Urząd Statystyczny w Krakowie — Ośrodek Statystyki Kultury. Ośrodek Statystyki Zdrowia i Ochrony Zdrowia. Ośrodek Statystyki Pomocy Społecznej. Ośrodek Badania Gospodarki Społecznej,
— Urząd Statystyczny w Lublinie — Ośrodek Statystyki Gospodarki Mieszkaniowej i Komunalnej. Ośrodek Statystyki Budownictwa,
— Urząd Statystyczny w Łodzi — Ośrodek Małych i Średnich Przedsiębiorstw. Ośrodek Warunków Życia i Badań Ankietowych. Ośrodek Statystyki Matematycznej. Ośrodek Klasyfikacji i Nomenklatur,
— Urząd Statystyczny w Olsztynie — Ośrodek Badań Rolnictwa. Ośrodek Badań Obszarów Wiejskich. Ośrodek Badań Demograficznych,
— Urząd Statystyczny w Opolu — Ośrodek Statystyki Cen,

— Urząd Statystyczny w Poznaniu — Ośrodek Statystyki Krótkookresowej. Ośrodek Statystyki Miast. Ośrodek Statystyki Małych Obszarów. Ośrodek Banku Danych Makroekonomicznych. Ośrodek Inżynierii Danych,
— Urząd Statystyczny w Rzeszowie — Ośrodek Statystyki Sportu i Turystyki. Ośrodek Statystyki Energii i Rynku Materiałowego. Ośrodek Badań Obszarów Transgranicznych i Statystyki Euroregionalnej,
— Urząd Statystyczny w Szczecinie — Ośrodek Statystyki Morskiej. Ośrodek Statystyki Nauki, Techniki, Innowacji i Społeczeństwa Innowacyjnego. Ośrodek Statystyki Transportu i Łączności,
— Urząd Statystyczny w Warszawie — Ośrodek Statystyki Przedsiębiorstw Niefinansowych. Ośrodek Rozwoju Systemów Analiz i Udostępniania Informacji. Ośrodek Administracyjnych Źródeł Danych,
— Urząd Statystyczny we Wrocławiu — Ośrodek Statystyki Samorządów Terytorialnych. Ośrodek Statystyki Produktów Przemysłowych. Ośrodek Banku Danych Lokalnych,
— Urząd Statystyczny w Zielonej Górze — Ośrodek Badań Koniunktury.

Urząd statystyczny dzisiaj

Po wielu zmianach strukturalno-organizacyjnych urzędy statystyczne stały się wyspecjalizowanymi jednostkami, które przy realizacji zadań statutowych starają się dostosowywać swoje działania do zmieniających się potrzeb użytkowników danych statystycznych.

Ważnym momentem dostosowania się do potrzeb rozwijającej się statystyki regionalnej było powołanie w 2010 r. Zarządzeniem nr 19 Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego z dnia 10 grudnia 2009 r. Wojewódzkich Ośrodków Badań Regionalnych (WOBR) w urzędach statystycznych. Celem ich działania jest: upowszechnianie wiedzy statystycznej o regionie, wspomaganie procesów decyzyjnych władz regionalnych i lokalnych, dostosowywanie oferty statystycznej do potrzeb administracji samorządowej oraz rządowej szczebla terenowego, doskonalenie rozwiązań w zakresie prowadzenia badań i analiz regionalnych.

Z myślą o potrzebach użytkowników danych, w urzędach statystycznych w ramach działalności WOBR istnieje sieć informatoriów statystycznych umożliwiających bezpośredni kontakt. Ich obecność pozwala na korzystanie z zasobów statystycznych na miejscu — w siedzibie urzędu bądź uzyskanie informacji telefonicznie lub mailowo.

Zarówno Główny Urząd Statystyczny, jak i urzędy statystyczne inicjują wprowadzanie nowych rozwiązań wspierających pracę z danymi, które są wdrażane przez urzędy statystyczne. W celu optymalizacji pracy i oszczędności czasu respondentów w sprawozdawczości wprowadzone zostały elektroniczne formularze. Ankieterzy podczas wywiadów bezpośrednich korzystają z urządzeń przenośnych zaopatrzonych w specjalistyczne oprogramowanie. Przy przetwarzaniu wykorzystywane są nowe technologie pozwalające na pracę z dużymi zbiorami danych oraz na szybsze uzyskiwanie informacji wynikowych. W ostatnich latach coraz większe znaczenie dla statystyki publicznej ma wykorzystywanie dostępnych danych pochodzących z innych źródeł, głównie administracyjnych oraz udział w projektach i grantach Eurostatu wzmacniających podstawy metodologiczne prowadzonych badań.

Zgodnie z misją informacyjną statystyki publicznej wszystkie urzędy statystyczne inicjują i realizują systematyczne działania popularyzatorskie i promujące produkty statystyki publicznej, oferując bogaty wachlarz szkoleń i warsztatów, kierowanych do różnych grup odbiorców, w zależności od ich potrzeb. Studenci mają możliwość odbycia praktyk zawodowych, natomiast do dzieci i młodzieży szkolnej kierowana jest szeroka oferta zajęć edukacyjnych i lekcji poświęconych statystyce. Dodatkowo cyklicznie organizowane są konkursy o tematyce statystycznej. W ramach działań promocyjnych pracownicy urzędów statystycznych aktywnie uczestniczą w konferencjach i targach odbywających się na terenie całego kraju, podczas których prezentują wyniki najnowszych badań, publikacje czy ogólnodostępne bazy danych.

Zmieniające się na przestrzeni lat struktury i zadania terenowych jednostek statystyki publicznej ewoluowały w kierunku rosnącego ich znaczenia. Urzędy statystyczne zaczęły pełnić wiodącą rolę w regionach nie tylko jako ośrodki specjalizacyjne w określonych dziedzinach, ale również jako statystyczne centra wiedzy.

Powstanie i rozwój Głównego Urzędu Statystycznego i organów terenowych

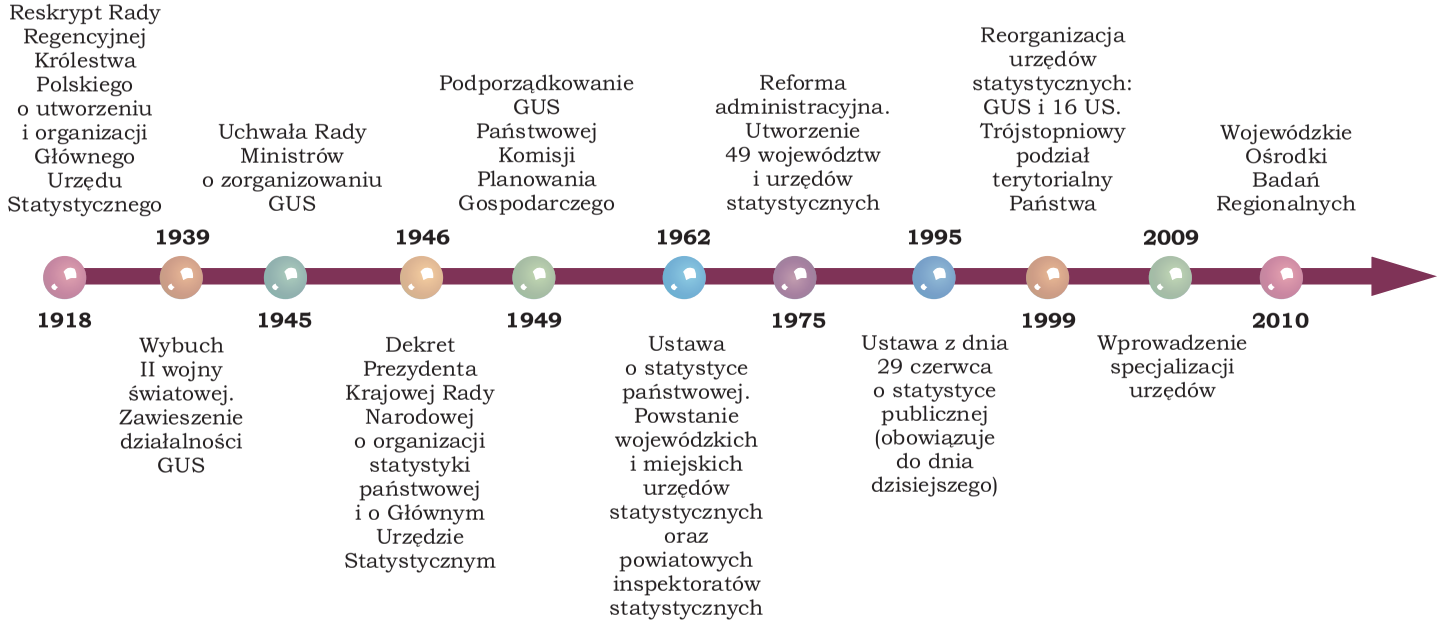

Antoni Żurawicz

Organy opiniodawczo-doradcze GUS

Z działalnością Głównego Urzędu Statystycznego związane jest funkcjonowanie w różnych okresach szeregu organów opiniodawczych, takich jak: Główna Rada Statystyczna, Rada do Spraw Systemów Informacji Społeczno-Gospodarczej, Rada Statystyki oraz Naukowa Rada Statystyczna.

Główna Rada Statystyczna

Pierwszym organem doradczym do spraw statystyki w Polsce była Główna Rada Statystyczna (GRS), której powstania można doszukiwać się jeszcze przed uzyskaniem przez Polskę niepodległości. Jej zadania koncentrowały się na założeniach i organizacji badań statystycznych, a podobnie jak powojenne organy w tym zakresie różniła się od dzisiejszej Rady Statystyki istotnym elementem, jakim było usytuowanie przy urzędzie statystycznym, rzutujące w konsekwencji na możliwość pełnego, niezależnego działania, choć w jej szeregach znalazło się wiele znakomitych nazwisk polskich naukowców, polityków i działaczy.

Główna Rada Statystyczna powstała na wzór podobnych organów doradczych w sprawach statystyki, jakie istniały na początku XX wieku m.in. przy pruskim, austriackim i francuskim urzędzie statystycznym. Ich prace dotyczyły organizacji i zakresu badań statystycznych prowadzonych przez urząd statystyczny i inne resorty.

Przepisy powołujące Główną Radę Statystyczną zamieszczone zostały w Reskrypcie Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego z dnia 13 lipca 1918 r. o utworzeniu i organizacji Głównego Urzędu Statystycznego.[1] Rada Regencyjna jako władza zwierzchnia wydawała dekrety oraz reskrypty, które stanowiły zarządzenia Rady niemające charakteru norm ogólnych. Ustęp 10 wymienionego Reskryptu mówił o powołaniu Głównej Rady Statystycznej jako organu doradczego przy Głównym Urzędzie Statystycznym, złożonego z: dyrektora GUS będącego jednocześnie przewodniczącym Rady i przedstawicieli wszystkich ministerstw

[1] „Monitor Polski" (MP) Nr 100 z 19 lipca 1918 r.

(delegowanych przez odnośnych ministrów), przedstawicieli biur statystycznych urzędów autonomicznych (upoważnionych przez Prezydenta Ministrów do wysyłania przedstawicieli do GRS), przedstawicieli najważniejszych stowarzyszeń naukowych, społecznych i gospodarczych (upoważnionych przez Prezydenta Ministrów do wysyłania swych przedstawicieli do Rady), profesorów ekonomii i statystyki wyższych państwowych zakładów naukowych (powoływanych przez Prezydenta Ministrów) oraz kierowników wydziałów GUS z głosem doradczym. Zastępcę przewodniczącego mianować miał Prezydent Ministrów spośród członków Rady. Kolejny ustęp Reskryptu ustanawiał, iż posiedzenia Głównej Rady Statystycznej odbywają się, jak to określono: „na zaproszenie Dyrektora GUS w miarę potrzeby oraz obowiązkowo raz na rok".

Przepisy powyższe powtórzone zostały w ustawie z dnia 21 października 1919 r. o organizacji statystyki administracyjnej,[2] którą podpisał Marszałek Wojciech Trąmpczyński i Prezydent Ministrów Ignacy Jan Paderewski. Na mocy tej ustawy Prezydent Leopold Skulski podpisał rozporządzenie w sprawie statutu Głównej Rady Statystycznej.[3]

Zgodnie ze statutem do zadań Głównej Rady Statystycznej należało wydawanie opinii o programie i organizacji badań (określano je wówczas jako „dochodzenia") statystycznych opracowywanych przez GUS, inne jednostki i urzędy państwowe. GUS zobowiązany był do zaciągania opinii Rady w przypadku, gdy nie mógł osiągnąć porozumienia z określonym ministerstwem, przy czym decyzję na podstawie opinii Rady podejmowała Rada Ministrów. Członkowie Głównej Rady Statystycznej mieli prawo występować z samodzielnymi wnioskami pod warunkiem zgłoszenia ich na piśmie w terminie co najmniej trzydniowym przed posiedzeniem Rady, przy czym wnioski przedstawicieli ministerstwa winny być akceptowane przez ministra.

Przepisy statutu umożliwiały Radzie ustanawianie w razie potrzeby komisji, które w nagłych wypadkach podejmowałyby za nią decyzje lub wstępnie rozważały przedkładane projekty dokumentów. Statut nakładał obowiązek zgłoszenia przez ministerstwa stałych delegatów do pracy w Radzie. W wypadku gdy stały delegat nie mógł brać udziału w posiedzeniu Rady lub jej komisji, zastępować go miał mianowany zastępca. Ponadto statut dopuszczał możliwość wysyłania przez każde ministerstwo referentów zarówno na posiedzenia Rady, jak i jej komisji. Głosować nad uchwałami Rady mieli prawo jedynie stali delegaci ministerstwa lub ich zastępcy.

[2] Dz. U. Nr 85, poz. 464.
[3] MP Nr 19 z 24 stycznia 1920 r.

Posiedzenia Rady i jej komisji zwoływać miał Dyrektor GUS, a uchwały Rady i komisji zapadać miały większością głosów. Pełnienie obowiązków członka Rady było bezpłatne. Do zwrotu kosztów podróży i diet mieli prawo członkowie zamieszkali poza Warszawą. Statut zawierał delegację do uchwalenia regulaminu przez Radę.

Zwięzły i stosunkowo krótki statut określał członkostwo w Radzie przedstawicieli ministerstw, nic nie mówiąc o przedstawicielach innych jednostek wymienionych w ustawie o organizacji statystyki administracyjnej. Sprawy te uregulowane zostały zarządzeniem Prezydenta Ministrów w sprawie nominacji członków Głównej Rady Statystycznej.[4]

Zarządzenie to upoważniło na trzy lata magistraty Warszawy, Krakowa, Lwowa, Poznania, Wilna i Łodzi do wysyłania do Głównej Rady Statystycznej po jednym przedstawicielu magistratu lub jego zastępcy. Określiło również na rok 1920 liczbę delegatów i ich zastępców upoważnionych do uczestniczenia w posiedzeniach Rady, reprezentujących poszczególne stowarzyszenia: 6 — rolniczych, 4 — przemysłowe i 4 — robotnicze. Ponadto na trzy lata powołało na członków Rady ośmiu profesorów. Byli to: z Uniwersytetu Poznańskiego Marcin Nadobnik — statystyk, w latach 1909—1919 pracownik naukowy Biura Statystycznego we Lwowie, później w czasie okupacji niemieckiej kierownik Biura Statystycznego Ubezpieczalni Społecznej oraz wykładowca statystyki na tajnym uniwersytecie i Jan Rutkowski — historyk, statystyk, badacz dziejów gospodarczych Polski, wprowadzający nowatorskie metody statystyczne do opisu historii gospodarczej; z Uniwersytetu Krakowskiego Adam Alojzy Krzyżanowski — jeden z twórców polskiej myśli ekonomicznej i Kazimierz Kumaniecki — specjalista w dziedzinie prawa administracyjnego, przyszły (od 1922 r.) minister wyznań religijnych i oświecenia publicznego; z Uniwersytetu Warszawskiego Antoni Kostanecki — filozof, ekonomista, socjolog i statystyk, były rektor UW; z Uniwersytetu Lwowskiego Stanisław Głąbiński — działacz polityczny, ekonomista i prawnik, były minister spraw zagranicznych w rządzie Józefa Świerzyńskiego, późniejszy minister wyznań religijnych i oświecenia publicznego, a następnie wicepremier w rządzie Wincentego Witosa; z Uniwersytetu Wileńskiego Władysław Zawadzki — ekonomista, późniejszy (1932—35) minister skarbu, współzałożyciel (1930) The Econometric Society oraz z Politechniki Lwowskiej Zbigniew Pazdro — prawnik, specjalista prawa administracyjnego.

Ogłoszenie powyższego zarządzenia spowodowało szereg apelacji różnych instytucji domagających się uwzględnienia w składzie Rady swoich przedstawicie-

[4] MP Nr 90 z 20 kwietnia 1920 r.

li. Do Prezydenta Ministrów, wspomnianego już Leopolda Skulskiego, oraz Dyrektora GUS pisali w tej sprawie m.in.: Magistrat miasta Lublina, zrzeszenia towarzystw spółdzielczych, Rada Naczelna Organizacji Ziemiańskich, Izba Handlowa w Poznaniu, Rada Zjazdu Przemysłowców Górniczych w Królestwie Polskim.

Pierwsze posiedzenie Głównej Rady Statystycznej, w dniach 10 i 11 czerwca 1920 r. miało miejsce w Głównym Urzędzie Statystycznym, który mieścił się w Al. Jerozolimskich 80/80a.[5] W chwili otwarcia pierwszej sesji obecnych było 45 członków Rady. Wśród nich byli m.in. delegat Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego st. referent Marian Falski, późniejszy organizator i kierownik ośrodka badań statystycznych w tym ministerstwie, a po wojnie organizator i kierownik Biura Badań i Statystyki przy Ministerstwie Oświaty, autor najpopularniejszego w XX wieku polskiego elementarza oraz delegat Ministerstwa Aprowizacji, naczelnik wydziału statystyki Edward Szturm de Sztrem, późniejszy dyrektor GUS (1929—1939).

Obrady otworzył dr Józef Buzek — przewodniczący Rady, dyrektor GUS, który po przypomnieniu kompetencji Głównej Rady Statystyki przedstawił sprawy wymagające najszybszego podjęcia. Jako najważniejsze wymienił przeprowadzenie powszechnego spisu ludności, który da podstawy do stworzenia całej statystyki administracyjnej oraz uregulowanie ewidencji ruchu naturalnego ludności. Następnie wymienił potrzebę zorganizowania statystyki w takich dziedzinach, jak: ceny, handel zagraniczny, przemysł, praca, produkcja, kolej, pożary. Przy zaproszeniach na posiedzenie członkowie Rady otrzymali projekty rozporządzeń regulujących zarówno przeprowadzenie spisu ludności, jak i dotyczących poszczególnych dziedzin statystyki. Jedynie problemy statystyki rolnictwa odłożone zostały na kolejne posiedzenie Rady.

Radzie przedstawiono następujące referaty: *Znaczenie i zadania pierwszego powszechnego spisu ludności w Polsce* (Henryk Grosman), *Projekt organizacji ruchu maturalnego ludności* (Benedykt Bornstein), *Projekt organizacji statystyki cen* (Ludwik Krzywicki), *Statystyka strajków* (Edward Lipiński), *Projekt organizacji statystyki* pożarów (Jan Piekałkiewicz).

Dyrektor GUS poinformował o mianowaniu swojego zastępcy na stanowisko Przewodniczącego Głównej Rady Statystycznej, którym został podsekretarz stanu w Ministerstwie Skarbu dr Ignacy Weinfeld oraz zaproponował powołanie komisji do spraw poszczególnych dziedzin statystyki. Powołano Komisję regulaminową, Komisję spisów ludności oraz komisje statystyk: większej własno-

[5] Dr Józef Buzek, *Historia ogólna GUS od roku 1918 do roku 1928*, Kwartalnik Statystyczny, t. 7.

ści ziemskiej, ruchu naturalnego ludności, przemysłowej, spraw handlu zagranicznego, pracy, skarbowej i spółdzielczo-kredytowej, kolejowej i dróg wodnych, robotniczej, pożarów. Prace wielu komisji utrudniły wydarzenia związane z wojną polską-bolszewicką i wyjazd z Warszawy wielu ich członków, niemniej jednak kilka z nich ukończyło prace do końca 1920 r. i przedłożyło Radzie Ministrów określone projekty rozporządzeń.

Dyskusję podczas obrad pierwszego posiedzenia GRS zdominowały problemy związane z przeprowadzeniem spisu ludności. Poruszano sprawy organizacyjne, zakres badania (i to dość szczegółowo), metodologie oraz termin przeprowadzenia spisu. Padły propozycje połączenia spisu ludności ze spisem zwierząt gospodarskich, przedsiębiorstw handlowych, fabrycznych, górniczych, rękodzielniczych i przemysłu domowego. Dużo czasu poświęcono potrzebie zamieszczenia w formularzu spisowym pytań o narodowość i język ojczysty. Inne postulaty dotyczyły rozszerzenia zakresu spisu o niektóre aspekty zdrowotne, wynagrodzenia komisarzy spisowych, włączenie do prac nad spisem uczącej się młodzieży. Zwracano uwagę na terytorialnie zróżnicowane trudności, jakie mogą wystąpić podczas spisu, związane m.in.: z brakiem pełnej ewidencji domów, analfabetyzmem, zrujnowaniem, szczególnie terenów wschodnich, ewidencją stale przemieszczającego się wojska itp.

Rada omówiła ponadto sprawy związane z organizacją statystyki: ruchu naturalnego ludności, handlu zagranicznego, cen, pracy oraz pożarów. Podjęto szereg uchwał dotyczących omawianych dziedzin statystyki, a sprawy szczegółowe przesłano do dalszych prac w odpowiednich komisjach.

Komisja Regulaminowa rozpatrzyła i po niewielkich poprawkach przyjęła opracowany przez GUS regulamin Rady. Zakładał on, że miejsce i czas posiedzeń Rady i jej komisji wyznacza dyrektor GUS. Ponadto określał m.in., iż dyrektor GUS wyznacza osoby do referowania spraw określonych w porządku dziennym posiedzeń, przy czym referentami spraw zgłoszonych przez ministerstwa mieli być delegaci tych ministerstw lub wskazane przez nich osoby z tych urzędów. Dyrektor GUS powoływał też sekretarza Rady i jej komisji z grona urzędników GUS.

Zarządzeniem z dnia 20 grudnia 1922 r.[6] Prezes Rady Ministrów Władysław Sikorski upoważnił 6 stowarzyszeń przemysłowych oraz po 4 stowarzyszenia rolnicze i robotnicze do wysyłania w 1923 r. delegatów i ich zastępców do Głównej Rady Statystycznej. Jednocześnie powołał do Rady, na okres trzech lat, pro-

[6] MP Nr 291, poz. 212.

fesora honorowego Uniwersytetu Lwowskiego Tadeusza Pilata, prawnika, ekonomistę, statystyka i działacza politycznego, członka Centralnej Komisji Statystycznej w Wiedniu i Międzynarodowego Instytutu Statystycznego.

W dniu 20 marca 1923 r. Prezes Rady Ministrów zarządzeniem w sprawie nominacji członków Głównej Rady Statystycznej,[7] w związku z wygaśnięciem trzyletnich mandatów, upoważnił magistraty Warszawy, Krakowa, Lwowa, Poznania, Wilna i Łodzi do wysłania do Rady na kolejne trzy lata po jednym przedstawicielu. Jednocześnie przedłużył na kolejne trzy lata członkostwo w Radzie nominowanym do niej profesorom wyższych uczelni (z tym że Zbigniew Pazdro był teraz naukowcem z Uniwersytetu Lwowskiego) oraz dodatkowo mianował na ten okres Ludwika Krzywickiego, profesora Uniwersytetu Warszawskiego, socjologa, wybitnego przedstawiciela nauk społecznych i współzałożyciela GUS.

Drugie posiedzenie (i zarazem ostatnie) GRS odbyło się 28 i 29 maja 1923 r. Podczas obrad Rada zapoznała się m.in. z: projektem rozporządzenia Rady Ministrów w sprawie statystyki przemysłowej, projektem rozporządzenia Rady Ministrów w sprawie statystyki upraw gospodarstw o powierzchni ponad 50 ha, statystyką prywatnego ruchu budowlanego w miastach, ankietą w sprawie budżetów rodzinnych w miastach, programem spisu ludności i programem statystyki ruchu naturalnego ludności.

Rada do Spraw Systemów Informacji Społeczno-Gospodarczej

Ustawa o statystyce państwowej z 26 lutego 1982 r. powołała Radę do Spraw Systemów Informacji Społeczno-Gospodarczej, stanowiącą organ opiniodawczy i wnioskodawczy w sprawach: programów badań statystycznych, doskonalenia statystyki państwowej i tworzenia w jej ramach systemów informatycznych, określania funkcji i kierunków rozwoju systemów informacji społeczno-gospodarczej w dziedzinie statystyki i planowania, ujednolicania dokumentów i systemów ewidencji podstawowej jednostki gospodarki uspołecznionej oraz zapewnienia ich spójności za statystyką państwową, a także stosowania urządzeń informatycznych w systemach informacji społeczno-gospodarczej. W skład Rady wchodził Prezes GUS — jako jej przewodniczący, przedstawiciele naczelnych, centralnych i terenowych organów administracji państwowej stopnia wojewódzkiego, przedstawiciele organizacji spółdzielczych, społecznych i związkowych oraz eksperci.

[7] MP Nr 68, poz. 73.

Prezes GUS zarządzeniem nr 45 w sprawie składu i trybu działania Rady do Spraw Systemów Informacji Społeczno-Gospodarczej ustalił, że w skład Rady wchodzi 9 przedstawicieli administracji państwowej, 12 przedstawicieli organizacji związkowych i społecznych oraz 5 przedstawicieli towarzystw i organizacji naukowych wyznaczonych przez te jednostki. Skład Rady może być uzupełniany o przedstawicieli nowo powstałych organizacji związkowych i społecznych. W posiedzeniu Rady uczestniczą przedstawiciele Ministerstwa Zdrowia i Opieki Społecznej, Zakładu Ubezpieczeń Społecznych oraz Narodowego Banku Polskiego. Przewodniczącym Rady jest Prezes GUS. Zadaniem Rady było opiniowanie projektów programów badań statystycznych i wnioskowanie pożądanych zmian, określanie funkcji i kierunków rozwoju systemów informacji społeczno-gospodarczej w dziedzinie statystyki, sprawdzanie prawidłowości stosowanej metodologii i wyników badań statystycznych, zwłaszcza w dziedzinie cen detalicznych, kosztów utrzymania i ochrony środowiska oraz określanie badań statystycznych, których wyniki powinny być publikowane. Posiedzenia Rady są zwoływane przez Przewodniczącego co najmniej 4 razy w roku. Rada może powołać stałe lub doraźne zespoły robocze z udziałem ekspertów niebędących członkami Rady.

W 1990 r. ograniczono udział w Radzie przedstawicieli administracji państwowej do 9 osób, a do 21 osób zwiększono udział przedstawicieli organizacji społecznych, w tym towarzystw naukowych: demograficznego, ekonomicznego, socjologicznego, statystycznego, informatycznego i innych.

Ustawa o statystyce publicznej z 1995 r. zakończyła działalność Rady do Spraw Systemów Informacji Społeczno-Gospodarczej, powołując jednocześnie Radę Statystyki.

Rada Statystyki

Rada Statystyki powstała na mocy ustawy z dnia 29 czerwca 1995 r. o statystyce publicznej,[8] jako działający przy Prezesie Rady Ministrów organ opiniodawczo-doradczy w sprawach statystyki. Zgodnie z ustawą do zadań Rady należy: ustalanie na podstawie propozycji przygotowanej przez Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego, corocznie na każdy następny rok, projektu programu badań statystycznych statystyki publicznej i przedstawianie go Radzie Ministrów, rekomendowanie przeprowadzenia badań nowych i badań cyklicznych o szerokim zasięgu obserwacji statystycznej oraz związanych z nimi prac me-

[8] Dz. U. Nr 88, poz. 439.

todologicznych, przygotowawczych i projektowych na okres najbliższych dziesięciu lat, ocena realizacji programu badań statystycznych statystyki publicznej oraz formułowanie opinii w innych sprawach mających istotne znaczenie dla rozwoju statystyki publicznej a także opiniowanie projektu wydatków budżetowych na badania statystyczne. Do 2005 r. do zadań Rady należało również opiniowanie wniosków w sprawie powołania i odwołania Prezesa GUS.

Prezydium posiedzenia plenarnego Rady Statystyki w październiku 2015 r.
Od lewej Prezes GUS prof. dr hab. Janusz Witkowski, Przewodniczący Rady Statystyki prof. dr Franciszek Kubiczek, Wiceprzewodniczący Rady Statystyki Jan Guz

Ustawa o statystyce publicznej ustaliła kadencje Rady na pięć lat, przy czym ustawa z dnia 6 lipca 2001 r. o Trójstronnej Komisji do Spraw Społeczno-Gospodarczych i wojewódzkich komisjach dialogu społecznego[9] skróciła drugą kadencję do półtora roku. Kadencje Rady trwały: I — od 27 grudnia 1995 r. do 26 grudnia 2000 r., II — od 27 grudnia 2000 r. do 30 czerwca 2002 r., III — od 1 lipca 2002 r. do 30 czerwca 2007 r., IV — od 1 lipca 2007 r. do 30 czerwca 2012 r., a V — od 1 lipca 2012 r. do 30 czerwca 2017 r. Od 1 lipca 2017 r. rozpoczęła pracę Rada Statystyki VI kadencji.

Do zakończenia II kadencji Rada Statystyki pracowała w składzie siedemnastoosobowym, do lutego 2003 r. — osiemnastoosobowym, a od marca 2003 r. — dziewiętnastoosobowym. Jej członkowie reprezentowali: organy administra-

[9] Dz. U. Nr 100, poz. 1080, art. 32.

cji rządowej i samorządowej (6 członków), Narodowy Bank Polski (1), organizacje pracodawców, organizacje społeczne, samorząd zawodowy i gospodarczy (6, a od marca 2003 r. — 7), ogólnokrajowe organizacje związkowe (2, a od III kadencji — 3) oraz dwóch ekspertów (po jednym z zakresu nauk społecznych i ekonomicznych). Imienny skład Rady I kadencji określało zarządzenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 27 grudnia 1995 r. Powołania na kolejne kadencje oraz zmiany w trakcie ich trwania odbywały się poprzez imienne pisma Prezesa Rady Ministrów.

Wybory przewodniczących Rady Statystyki przebiegały w tajnym głosowaniu. Zostali nimi: prof. dr Franciszek Kubiczek (w I, III i V kadencji), prof. dr hab. Józef Oleński (w II kadencji), prof. dr hab. Henryk Domański (w IV kadencji do połowy 2008 r. i w VI kadencji), Jan Guz (w IV kadencji od połowy 2008 r.). Po nowelizacji regulaminu Rady w 2009 r. Rada dokonywała również wyboru wiceprzewodniczących. Pierwszym został Marek Niechciał, w V kadencji — Jan Guz, a w VI — Maria Osowska.

Obsługę administracyjną prac Rady Statystyki zapewnia GUS.

Szczegółowy tryb pracy Rady Statystyki określony został w regulaminie Rady Statystyki stanowiącym załącznik do zarządzenia Prezesa Rady Ministrów z dnia 5 marca 1996 r. W posiedzeniach Rady uczestniczył Prezes GUS bądź jego zastępcy oraz dyrektorzy departamentów GUS, a także specjaliści zarówno z GUS, jak i spoza, zajmujący się danym obszarem badawczym.

Zgodnie z Regulaminem Rady Statystyki zawiadomienia o kolejnych posiedzeniach, wraz z materiałami i protokółem z poprzedniego posiedzenia, przekazywane są każdorazowo do Kancelarii Prezesa Rady Ministrów.

Zakres i zasady bezpośredniej współpracy Rady Statystyki z Głównym Urzędem Statystycznym przyjęte zostały w I kadencji w porozumieniu podpisanym 19 czerwca 1996 r. pomiędzy Przewodniczącym Rady Statystyki a Prezesem GUS. Dokument ten określił charakter wzajemnych zobowiązań tworzących warunki współdziałania Rady z Prezesem, członkami kierownictwa i komórkami organizacyjnymi GUS w ramach określonych w ustawie o statystyce publicznej i w regulaminie Rady Statystyki.

Członkowie Rady Statystyki spotykali się na 11—12 posiedzeniach plenarnych rocznie, zgodnie z planem posiedzeń plenarnych przyjmowanym w styczniu każdego roku. Podczas każdego posiedzenia plenarnego, trwającego od 3 do 5 godzin, omawiano przeciętnie 2—4 tematy.

W okresie swojej działalności, realizując statutowy obowiązek, Rada Statystyki przedkładała Radzie Ministrów projekty rozporządzeń Rady Ministrów dotyczące programów badań statystycznych statystyki publicznej na kolejne lata.

Podczas posiedzeń plenarnych Rady i spotkań zespołów problemowych rozpatrywano przede wszystkim ogólne założenia programu, a następnie szczegółową tematykę badawczą — kierując się zarówno potrzebami informacyjnymi, wynikającymi z aktualnej i przewidywanej sytuacji społeczno-gospodarczej kraju, jak i społeczną użytecznością poszczególnych badań. W pracy tej Rada brała pod uwagą również obowiązki informacyjne Polski wobec ONZ, Unii Europejskiej i OECD. Jednocześnie Rada starała się dostosować zakres tematów badawczych do społecznych oczekiwań i potrzeb władz oraz innych użytkowników danych. Brała również pod uwagę ograniczone możliwości finansowe statystyki, stąd też znaczny wysiłek skoncentrowany był na optymalnym wyborze potrzeb odbiorców danych, tak by mogły być one zaspokojone przez statystykę publiczną bez zakłócenia terminów i jakości wykonywanych prac.

Członkowie Rady uczestniczyli w kolejnych etapach prac nad programami badań statystycznych, biorąc udział w posiedzeniach Komisji Programowo-Metodologicznej GUS, a po jej przekształceniu w Komisji Programowej, oraz w spotkaniach uzgodnieniowych organizowanych z autorami badań w ostatniej fazie prac nad projektem programu.

Projekt programu badań statystycznych statystyki publicznej na kolejne lata stanowi załącznik do uchwał Rady Statystyki przyjmowany na posiedzeniach plenarnych — zgodnie z regulaminem prac Rady — w terminie do 15 czerwca każdego roku. Następnie projekt ten — zgodnie z terminem określonym w ustawie o statystyce publicznej — 30 czerwca każdego roku przekazywany jest Radzie Ministrów.

Rekomendowane przez Radę Statystyki projekty programów badań statystycznych na kolejne lata i ich zmiany były pozytywnie opiniowane początkowo przez Sekretarza Komitetu Integracji Europejskiej, a następnie Ministra Spraw Zagranicznych pod kątem spójności z prawem Unii Europejskiej.

W czasie swojej działalności Rada Statystyki, na podstawie wniosków zgłoszonych przez GUS i autorów badań spoza tego Urzędu, rekomendowała co roku Radzie Ministrów od 2 do 4 zmian rozporządzeń Rady Ministrów dotyczących kolejnych programów badań.

W posiedzeniach Stałego Komitetu Rady Ministrów i w posiedzeniach Rady Ministrów poświęconych programom badań uczestniczył Przewodniczący Rady Statystyki.

Rada Statystyki na bieżąco monitorowała realizację programów badań statystycznych w GUS i w jednostkach spoza tego Urzędu. Jednocześnie na podstawie informacji przedstawionych przez GUS i uzyskanych bezpośrednio od autorów badań spoza tego Urzędu, w maju lub w czerwcu Rada Statystyki oceniała

realizację badań statystycznych statystyki publicznej zawartych w poszczególnych programach.

Podstawowym warunkiem prawidłowej realizacji prac nad projektami programów badań statystycznych było dokonywanie przez Radę Statystyki przeglądów kolejnych działów statystyki publicznej. Oceniając stan aktualny badań w danym obszarze, wskazywano na niedostatki oraz na możliwości podwyższenia zarówno jakości, jak i zakresu badawczego.

Najczęściej pojawiające się tematy, do których Rada przywiązywała szczególne znaczenie dotyczyły: wykorzystania w statystyce administracyjnych źródeł danych, statystyki innowacyjności, rachunków narodowych, społeczeństwa informacyjnego, statystyki mikroprzedsiębiorstw i kosztów badań statystycznych.

Ostatnie posiedzenie plenarne Rady Statystyki V kadencji.
Prezes GUS dr Dominik Rozkrut złożył podziękowanie za współpracę członkom Rady na ręce Przewodniczącego prof. dra Franciszka Kubiczka

Rada monitorowała na bieżąco przygotowania do kolejnych spisów powszechnych, ich realizację oraz opracowywanie wyników. Stałemu przeglądowi podlegały badania resortowe prowadzone przez poszczególne ministerstwa i NBP. Rada zainicjowała szereg obszarów badawczych nieujmowanych całkowi-

cie lub nie w pełni w statystyce publicznej takich jak m.in.: statystyka działalności firm windykacyjnych, komorników i likwidatorów, statystyka działalności detektywistycznej i ochroniarskiej, statystyka usług biznesowych.

Wiele tematów dotyczyło istotnych planów w zakresie rozwoju statystyki, funkcji systemu statystyki publicznej w infrastrukturze informacyjnej państwa, współpracy międzynarodowej, krajowych i unijnych zmian legislacyjnych mających wpływ na badania statystyki publicznej, działalności instytucji związanych z GUS, oceny publikacji statystycznych, problemów kadrowych i finansowych w resorcie statystyki, monitorowania prac legislacyjnych dotyczących nowelizacji ustawy o statystyce publicznej, podziału Polski na jednostki statystyczne NUTS, statystyki szarej strefy.

W trakcie swojej działalności Rada rozpatrywała (często wielokrotnie) problemy związane z obszarami badań statystycznych dotyczących: oświaty, kultury, zdrowia i opieki społecznej, turystyki, pracy, nauki, ochrony środowiska, rolnictwa, małych i dużych przedsiębiorstw, demografii, warunków życia, finansów, usług, budownictwa, transportu.

Przyjęto, iż na dany temat członkowie Rady otrzymują z wyprzedzeniem materiał pisemny opracowany przez GUS, resort lub członka Rady. Tematy referowane były podczas posiedzenia przez osoby delegowane przez GUS bądź inną instytucję autoryzującą przygotowane opracowanie. Do większości wybranych zagadnień członkowie Rady przygotowywali koreferaty. Po dyskusji, Przewodniczący Rady lub koreferent przedstawiał propozycję podsumowania zawierającą główne tezy wypowiedzi, ocenę oraz wskazania i zalecenia odnośnie danego tematu, które następnie były dyskutowane i po ewentualnych modyfikacjach przyjmowane jako stanowisko Rady. Przebieg dyskusji i podsumowanie zawarte były następnie w szczegółowych protokołach z posiedzeń, które przekazywane były wszystkim członkom Rady, Prezesowi GUS, Kancelarii Prezesa Rady Ministrów i innym zainteresowanym osobom. Zawarte w protokołach uwagi, wnioski i propozycje, w wielu przypadkach formułowane jako uchwały Rady, wykorzystywane były w bieżącej pracy GUS i innych jednostek prowadzących badania statystyczne.

Naukowa Rada Statystyczna

Dekret Rady Ministrów z 31 lipca 1946 r. o organizacji statystyki państwowej i o Głównym Urzędzie Statystycznym[10] przewidywał powołanie Państwowej

[10] Dz. U. Nr 41 z 1946 r., poz. 239.

Rady Statystycznej jako organu doradczego i opiniodawczego Prezesa GUS. Organ taki, nazwany Naukową Radą Statystyczną (NRS), został powołany dopiero w 1966 r. na mocy ustawy o organizacji statystyki państwowej z 1962 r.[11] Ustawa ta precyzowała, że przy Prezesie GUS działa organ doradczy i opiniodawczy w sprawach teorii statystyki oraz organizacji i techniki prac statystycznych. Organizację, skład i sposób powoływania członków Rady oraz jej zakres działania określił statut nadany przez Prezesa Rady Ministrów w 1962 r. W myśl statutu w skład NRS wchodziło 15—25 osób przedstawianych przez Prezesa GUS i akceptowanych przez Prezesa Rady Ministrów. Do zakresu działania NRS należała ocena kierunków i przedstawionych założeń programowych badań statystycznych, metodologii i organizacji badań, zagadnienia mechanizacji i automatyzacji prac statystycznych, inicjowanie i opiniowanie wniosków odnośnie stosowania metod matematycznych oraz ocena publikacji GUS.

Pierwsze posiedzenie NRS odbyło się 11 lutego 1966 r. pod przewodnictwem Prezesa GUS prof. Wincentego Kawalca. Rada ta liczyła 35 członków reprezentujących świat nauki oraz praktyków życia gospodarczego. Na kolejnych posiedzeniach omawiano m.in. takie tematy jak: aktualne kierunki prac GUS, politykę wydawniczą, problemy elektronicznego ośrodka obliczeniowego, wdrażanie metod matematycznych do badań statystycznych za pomocą elektronicznej maszyny cyfrowej, Narodowy Spis Powszechny 1970 i 1978, wieloletni program rozwoju statystyki 1970—1975 i następnie 1978—1980, program badań statystycznych na rok 1971, problemy kształtowania i doskonalenia kadr statystycznych, problemy związane z tworzeniem Centralnego Banku Informacji Statystycznej i Banku Danych Budownictwa, zmianę ustawy o statystyce i problemy dotyczące doskonalenia statystyki. Pracami Rady w tym okresie kierowali kolejno Prezesi GUS: prof. Wincenty Kawalec, prof. Stanisław Kuziński, prof. Wiesław Sadowski.

Oparte na ustawie z dnia 26 lutego 1982 r. o statystyce państwowej[12] zarządzenie Prezesa Rady Ministrów nr 13 z 29 kwietnia 1982 r.[13] określiło NRS jako działający przy GUS organ doradczy w sprawach teorii statystyki, programów, organizacji i metodologii badań oraz technologii prac statystycznych. Rada (w liczbie 30—40 osób) miała składać się z przewodniczącego, jego zastępców, sekretarza oraz członków powoływanych przez Prezesa Rady Ministrów na wniosek Prezesa GUS, wskazanych spośród przedstawicieli nauki i praktyki z dzie-

[11] Dz. U. Nr 10 z 1962 r., poz. 47.
[12] Dz. U. Nr 7, poz. 58.
[13] MP Nr 13, poz. 97.

dziny statystyki i dziedzin pokrewnych. Założono 3 letnie okresy kadencji Rady. Przewodniczącym został prof. Igor Timofiejuk. Posiedzenia NRS poświęcone były m.in. problemom związanym z działalnością GUS w zakresie zbierania, opracowywania i rozpowszechniania danych z obszaru statystyki społecznej (1984 r.), systemowi informacji na lata 1986—1990 oraz założeniom zintegrowanego systemu badań gospodarstw domowych (1985 r.).

Zarządzenie Nr 48 Prezesa GUS z dnia 10 lipca 1989 r. w sprawie składu, zakresu i trybu działania NRS[14] określiło, że Rada składa się z przewodniczącego, członków oraz sekretarza powoływanych przez Prezesa GUS spośród przedstawicieli nauki z dziedziny statystyki i dziedzin pokrewnych, w części desygnowanych do udziału w Radzie przez szkoły wyższe i placówki naukowo-badawcze. Do zakresu działania Rady należało m.in.: rekomendowanie kierunków rozwoju statystyki, podejmowanie prac metodologicznych zapewniających doskonalenie systemu informacji statystycznej, ocena stosowanych i projektowanych klasyfikacji i nomenklatur, opiniowanie przedkładanych przez GUS projektów programów badań statystycznych i projektowanych metod i organizacji tych badań oraz ocena działalności publikacyjno-informacyjnej. Posiedzenia Rady winny być zwoływane przez Przewodniczącego co najmniej dwa razy w roku kalendarzowym.

Zarządzenie Nr 10 Prezesa GUS z dnia 5 maja 2005 r. w sprawie składu i trybu prac NRS[15] określiło, że NRS działa przy Prezesie GUS jako organ opiniodawczo-doradczy w sprawach metodologii badań statystycznych, do zadań którego w szczególności należy opiniowanie i rekomendowanie prac metodologicznych zapewniających doskonalenie systemu badań statystycznych.

Od 2009 r. wydłużono czas trwania kadencji NRS do pięciu lat (licząc od pierwszego posiedzenie w danej kadencji). W latach 1989—2004 przewodniczącym Rady był prof. Wiesław Sadowski. W kolejnych kadencjach (2005—2008, 2009—2013 i 2014—2018) Radzie przewodniczył prof. Aleksander Welfe. Rada podejmowała m.in. takie tematy jak: kierunki prac badawczych i organizacja zaplecza naukowo-badawczego statystyki publicznej w Polsce (2007), statystyka rozkładu dochodów w Polsce (2008), współpraca między NBP a GUS na tle rozwiązań wypracowanych w UE (2011), dylematy przy opracowaniu założeń do prognozy ludności rezydującej (2014), operat do badań społecznych (2016). W 2017 r. Rada liczyła 26 członków.

[14] Dz. Urz. GUS Nr 16, poz. 42.
[15] Dz. Urz. GUS Nr 5, poz. 35.

dr Bożena Łazowska

Współpraca międzynarodowa GUS w latach 1918—1989

Lata 1918—1939

Współpraca międzynarodowa GUS w latach dwudziestych XX wieku

W pierwszym okresie istnienia GUS, tj. w latach 1918—1928, międzynarodowa współpraca statystyczna koncentrowała się wokół Międzynarodowego Instytutu Statystycznego, który koordynował współpracę z Międzynarodową Organizacją Pracy w Genewie, Międzynarodową Izbą Handlową w Brukseli i Międzynarodowym Instytutem Rolnictwa w Rzymie.[1]

W 1920 r. powołana została Komisja Ligi Narodów do Spraw Organizacji Statystyki Międzynarodowej.[2] W pracach komisji brał udział Edward Szturm de Sztrem, delegowany przez Główny Urząd Statystyczny ówczesny naczelnik wydziału, późniejszy dyrektor Urzędu. Pertraktacje i rozmowy dotyczące przejęcia przez Ligę Narodów roli koordynatora międzynarodowej współpracy statystycznej od Międzynarodowego Instytutu Statystycznego trwały osiem lat.

W dniach 26 listopada—15 grudnia 1928 r. odbyła się I Międzynarodowa Konferencja Statystyki Ligi Narodów z udziałem delegacji z 41 krajów, w tym Polski, które podpisały Konwencję w sprawie statystyk gospodarczych. Delegatami GUS na tę konferencję byli Jan Piekałkiewicz, Brunon Balukiewicz i Edward Lipiński. W dalszych pracach Komitetu Statystycznego Ligi Narodów uczestniczyli dyrektorzy GUS — Józef Buzek i Edward Szturm de Sztrem oraz ich doradcy i eksperci. Podczas pierwszej sesji Komitetu Ekspertów Statystycznych przy Lidze Narodów w marcu 1931 r., zgodnie z postanowieniami Konwencji w sprawie statystyk gospodarczych zawartej w 1928 r., do szacownego grona ekspertów

[1] T. Kania, *70 lat współpracy międzynarodowej GUS*, „Wiadomości Statystyczne" 1988, nr 7, s. 20—22.

[2] W pracach komisji brał udział ówczesny naczelnik wydziału i późniejszy dyrektor GUS — Edward Szturm de Sztrem.

wybrano Edwarda Szturm de Sztrema.[3] Komitet Ekspertów Statystycznych przy Lidze Narodów zajmował się przede wszystkim ujednoliceniem statystyki handlu zagranicznego, statystyki przemysłu i statystyki cen oraz transportu.

Jan Piekałkiewicz, naczelnik Wydziału Statystyki Finansów i Samorządu GUS, w 1922 r. został członkiem rzeczywistym Międzynarodowego Instytutu Statystycznego, w 1923 r. członkiem komisji statystycznej Ligi Narodów ds. zunifikowania statystyki transportu, a od 1933 r. był referentem statystyki finansowej Międzynarodowego Instytutu Statystycznego.[4]

Główny Urząd Statystyczny współpracował też z Biurem Statystycznym Międzynarodowej Organizacji Pracy. Przedstawiciele Urzędu brali udział w Międzynarodowych Konferencjach Statystyków Pracy organizowanych od 1923 r. przez MOP. Delegatem GUS, który najczęściej uczestniczył w pracach komisji MOP do spraw statystyki kosztów utrzymania był Ludwik Landau. O zainteresowaniu GUS tą współpracą świadczą podejmowane w Urzędzie prace badawcze z zakresu porównań międzynarodowych płac realnych, które prowadzili m.in. Jan Derengowski, Edward Lipiński i Ludwik Landau.[5]

Eksperci GUS uczestniczyli w latach 1920—1939 w licznych konferencjach międzynarodowych i pracach organizacji międzynarodowych, takich jak: Międzynarodowy Instytut Statystyczny, Liga Narodów, Międzynarodowy Instytut Rolnictwa w Rzymie, Międzynarodowe Biuro Pracy czy Międzynarodowe Towarzystwo Ekonometryczne.

Bardzo aktywnie w pracach Międzynarodowego Instytutu Rolnictwa w Rzymie reprezentował działalność naukową GUS Edward Szturm de Sztrem, który od 1922 r. był stałym delegatem na wszystkie walne zgromadzenia Instytutu, a z chwilą zorganizowania Międzynarodowej Rady Rolniczej stał się członkiem jej Stałego Komitetu. Podczas pierwszego Zjazdu Rady (w dniach 7—12 listopada 1927 r. w Rzymie) Edward Szturm de Sztrem wygłosił cztery referaty dotyczące: zagadnienia ujednolicenia klasyfikacji zawodowej w rolnictwie, statystyki produkcji sadów, metody obliczania zapasów zbóż pozostałych u producentów oraz metody obliczania płac i zarobków robotników rolnych.[6]

---

[3] E. Szturm de Sztrem, *Druga sesja Komitetu Ekspertów Statystycznych przy Lidze Narodów*, „Kwartalnik Statystyczny" 1934, t. XI, s. 185 i 186.

[4] B. Łazowska, *Jan Piekałkiewicz (1892—1943)*, [w:] *Statystycy polscy*, Warszawa 2012, s. 280—282.

[5] Zob. „Statystyka Pracy" 1923 nr 7, s. 133—136; „Statystyka Pracy" 1927, nr 1, s. 60—69; „Statystyka Pracy" 1930, nr 3, s. 272—278 i „Statystyka Pracy" 1931, nr 1, s. 2.

[6] J. Żeglicki, *Działalność Edwarda Szturm de Sztrema — drugiego dyrektora GUS*, „Wiadomości Statystyczne" 1968, nr 5, s. 37.

Główny Urząd Statystyczny uczestniczył w inicjatywach badawczych Międzynarodowego Instytutu Statystycznego, Międzynarodowej Unii do Naukowego Badania Zagadnień Ludnościowych, Międzynarodowego Instytutu Rolniczego i Ligi Narodów.[7]

Zgodnie z postanowieniami konferencji zwołanej w sierpniu 1919 r. pod egidą Ligi Narodów — w sprawie międzynarodowej współpracy w dziedzinie statystyki — statystyka demograficzna, łącznie ze spisami ludności, znalazła się w zakresie działania Stałego Biura Międzynarodowego Instytutu Statystycznego. W okresie międzywojennym, zgodnie z zaleceniami Międzynarodowego Instytutu Statystycznego, przeprowadzane były dwa spisy ludności o zasięgu światowym — około 1920 i około 1930 r.[8] Zebranie Generalne Międzynarodowego Instytutu Rolnictwa zalecało przeprowadzenie w 1930 r. międzynarodowego spisu rolnego.[9] GUS oba te zalecenia zrealizował przeprowadzając spisy powszechne ludności Polski w 1921 i 1931 r., połączone ze spisami rolniczymi, choć w różnym zakresie badawczym.

Członkami Międzynarodowej Unii do Naukowego Badania Zagadnień Ludnościowych byli: Stefan Szulc, Marcin Kasprzak, Edward Rosset i Egon Vielrose. Wzorując się na badaniach Unii Główny Urząd Statystyczny powołał do życia Polski Instytut Badania Zagadnień Ludnościowych. Od 1924 r. GUS prowadził też w imieniu Polski, jako państwa członkowskiego Ligi Narodów, statystykę bilansu płatniczego Polski.

Organizacja XVIII Sesji Międzynarodowego Instytutu Statystycznego w Warszawie

Jednym z największych osiągnięć Głównego Urzędu Statystycznego w zakresie współpracy międzynarodowej było zorganizowanie w 1929 r. XVIII Sesji Międzynarodowego Instytutu Statystycznego w Warszawie.[10] Decyzję o przeprowadzeniu XVIII Sesji Międzynarodowego Instytutu Statystycznego w Warszawie podjęto na XVII Sesji MIS w Kairze, odpowiadając na oficjalne zaproszenie przekazane władzom Instytutu przez rząd polski. Na czele Komitetu Organiza-

[7] K. Romaniuk, *Wypowiedź w sprawie powiązań statystyki polskiej z nauką światową*, „Wiadomości Statystyczne" 1968, nr 5, s. 6—9.

[8] K. Romaniuk, *Badania masowe w statystyce światowej*, „Wiadomości Statystyczne" 1968, nr 8, s. 1 i 2.

[9] Tamże, s. 3.

[10] CA GUS, GUS 1918—1939, sygn I/81—93.

cyjnego XVIII Sesji Międzynarodowego Instytutu Statystycznego stanął prof. Józef Buzek, dyrektor GUS, a sekretarzem generalnym został prof. Jan Piekałkiewicz, naczelnik Wydziału Statystyki Finansów i Samorządu w Urzędzie.[11] Członkami Komitetu Organizacyjnego zostało kilku pracowników GUS, profesorowie szkół wyższych, m.in. prof. Władysław Grabski i prof. Jerzy Spława-Neyman oraz przedstawiciele ministerstw i instytucji centralnych. Patronat nad XVIII Sesją MIS objął Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej prof. Ignacy Mościcki.

21 sierpnia 1929 r. XVIII Sesję MIS w Warszawie otworzył prezes Międzynarodowego Instytutu Statystycznego Albert Delatour z Francji. Obrady XVIII Sesji MIS w dniach 21—24 sierpnia 1929 r. prowadzono w trzech sekcjach tematycznych: metodologii i demografii, statystyki gospodarczej i statystyki socjalnej (społecznej). Podczas XVIII Sesji Międzynarodowego Instytutu Statystycznego w Warszawie zwrócono szczególną uwagę na rozwój badań demograficznych (ujednolicenie metodologii: rewizji nomenklatury przyczyn zgonów, rejestracji urodzeń w ostatnim okresie roku, statystyki ludności wielkich miast i statystyki migracji), rozwój statystyki gospodarczej (rozwój badań: koniunktury gospodarczej, statystyki handlu wewnętrznego, statystyki samorządowej i statystyki transportu) oraz statystyki społecznej (badanie zatrudnienia kobiet, statystyki mieszkaniowej, statystyki wypadków przy pracy i statystyki kryminalnej).[12]

Polscy statystycy byli bardzo aktywni podczas XVIII Sesji MIS i wygłosili pięć ważnych merytorycznie referatów i komunikatów. Edward Szturm de Sztrem przedstawił analizę „Metody statystycznej przy badaniach wskaźników rozwoju gospodarczego", Edward Lipiński — referat „Uwagi o metodach pracy Polskiego Instytutu Badania Koniunktur Gospodarczych i Cen", Stefan Rzepkiewicz — „Spostrzeżenia o możliwości porównań statystyk kryminalnych w różnych państwach", Jerzy Spława-Neyman — „Przyczynek do teorii wiarygodności hipotez statystycznych", Jan Piekałkiewicz — „Wydatki i dochody związków prawnopublicznych".[13] Jan Piekałkiewicz był też autorem sprawozdania z XVIII Sesji MIS opublikowanego na łamach „Kwartalnika Statystycznego" GUS.[14]

[11] Międzynarodowy Instytut Statystyczny założono w Londynie 24 czerwca 1885 r. Jego zadaniem było rozwijanie naukowych podstaw statystyki oraz ujednolicanie metod badań i analiz statystycznych na świecie, zapewniających porównywalność opracowywanych danych statystycznych.

[12] J. Piekałkiewicz, *XVIII Sesja Międzynarodowego Instytutu Statystycznego w Warszawie (w sierpniu 1929 r.),* „Kwartalnik Statystyczny" 1929, s. 1706.

[13] Zob. szerzej: *Institut International de Statistique. XVIII-eme Session,* Varsovie 1929; *Bulletin Quotidien, no 1, Jeudi 20 Août.* Wszystkie polskie referaty opublikowano w całości w *Bulletin de l'Institute International de Statistique*, t. XXIV, z. 2 oraz jako osobne odbitki.

[14] J. Piekałkiewicz, *XVIII Sesja...*, s. 1704—1713 tab.

W XVIII Sesji Międzynarodowego Instytutu Statystycznego w Warszawie wzięło łącznie udział 170 uczestników, w tym 55 członków MIS. Z Polski uczestniczyło 54 delegatów.[15] Należy to uznać za wielki sukces organizacyjny Głównego Urzędu Statystycznego, bowiem w Sesji MIS w Warszawie wzięło udział więcej delegatów niż w analogicznych sesjach odbytych w Brukseli (w XV Sesji MIS wzięło udział 119 delegatów) czy w Kairze (w XVII Sesji MIS wzięło udział 162 delegatów).[16] Poza tym w XVIII Sesji MIS w Warszawie wzięli udział delegaci z Ligi Narodów, Międzynarodowego Instytutu Rolniczego, Międzynarodowego Biura Pracy i Międzynarodowego Instytutu Współpracy Intelektualnej, a także z Międzynarodowej Izby Handlowej.[17]

Współpraca międzynarodowa GUS w latach 30. XX wieku

Następca dyrektora Józefa Buzka, Edward Szturm de Sztrem rozwijał równie intensywnie, jak jego poprzednik, współpracę międzynarodową GUS. Sam był od 1922 r. delegatem na wszystkie sesje Międzynarodowego Instytutu Statystycznego i walne zgromadzenia Międzynarodowego Instytutu Rolnictwa w Rzymie, a po powołaniu Międzynarodowej Naukowej Rady Rolniczej — wszedł w poczet członków jej Stałego Komitetu. Edward Szturm de Sztrem wchodził też w latach 30. XX wieku w skład Komitetu Ekspertów Statystycznych w Międzynarodowym Biurze Pracy i Komitetu Ekspertów Statystycznych przy Lidze Narodów.[18] W 1933 r. został mianowany członkiem Towarzystwa Statystyków i Geografów Meksykańskich, a w 1934 r. — Królewskiego Towarzystwa Ekonomicznego w Londynie i Towarzystwa Ekonomicznego w USA. W pracach na forach międzynarodowych pomagała dyrektorowi GUS E. Szturm de Sztremowi biegła znajomość języków obcych: angielskiego, francuskiego, rosyjskiego, niemieckiego, włoskiego i hiszpańskiego.[19]

---

[15] Osoby towarzyszące (małżonki delegatów) zostały przyjęte przez 18-osobowy Komitet Pań pod przewodnictwem żony premiera RP Janiny Świtalskiej.

[16] Międzynarodowy Komitet Statystyczny liczył w 1929 r. 190 członków. Zob. szerzej: J. Piekałkiewicz, *XVIII Sesja Międzynarodowego Instytutu Statystycznego*..., s. 1705.

[17] K. Romaniuk, *Wypowiedź w sprawie powiązań statystyki polskiej z nauką światową*, „Wiadomości Statystyczne" 1968, nr 5, s. 7.

[18] E. Szturm de Sztrem, *Druga Sesja Komitetu Ekspertów Statystycznych przy Lidze Narodów*, „Kwartalnik Statystyczny" 1934, z. 1, s. 185 i 186; tenże, *XIX Sesja Międzynarodowego Instytutu Statystycznego w Meksyku*, „Kwartalnik Statystyczny" 1934, z. 1, s. 182—185; tenże, *Pierwsza Sesja Komitetu Ekspertów Statystycznych przy Międzynarodowym Biurze Pracy,* „Kwartalnik Statystyczny" 1934, z. 1, s. 186.

[19] J. Żeglicki.,*Działalność Szturm de Sztrema — drugiego dyrektora GUS*, „Wiadomości Statystyczne" 1968, nr 5, s. 37; B. Łazowska, *Jan Piekałkiewicz,* [w:] *Statystycy polscy*, s. 280—282.

Gdy w grudniu 1933 r. powołany został czteroosobowy Komitet Ekspertów Statystycznych przy Międzynarodowym Biurze Pracy, w jego skład wszedł ówczesny dyrektor GUS Edward Szturm de Sztrem oraz reprezentanci Francji (Huber), Włoch (Molinari) i Anglii (Ramsbottom).[20] Komitet ten opracował program wprowadzania międzynarodowej standaryzacji płac, statystyki zarobków i czasu pracy przyjęty na V Międzynarodowej Konferencji Statystyków Pracy w Genewie we wrześniu 1937 r.[21]

Trzeba podkreślić, że GUS nie tylko uczestniczył w tego typu ważnych pracach metodologicznych dotyczących nowych wskaźników i ich standaryzacji, wdrażanych następnie w statystyce światowej, ale i sam jako jeden z pierwszych wdrażał je w życie.

W latach 30. XX wieku obok dyrektora GUS Edwarda Szturm de Sztrema i Jana Piekałkiewicza, naczelnika Wydziału Statystyki Finansów i Samorządu GUS, ważną rolę na arenie międzynarodowej odegrał Stefan Szulc, ówczesny redaktor główny GUS. Uczestniczył on jako delegat GUS we wszystkich sesjach Międzynarodowego Instytutu Statystycznego od 1929 r. do 1939 r. Stefan Szulc wziął też udział w Międzynarodowym Kongresie Ludnościowym w Paryżu (29 VII—1 VIII 1937 r.), gdzie wygłosił jeden z ważniejszych referatów Kongresu — „Wpływ wieku kobiet w chwili zawarcia małżeństwa na płodność małżeńską i rodność". Stefan Szulc rozważając w swym wystąpieniu na kongresie w Paryżu zagadnienie płodności kobiet, doszedł jako pierwszy do wniosku, że przy rozpatrywaniu współczynnika płodności należy brać pod uwagę wiek kobiet. Zalecił także, aby badanie płodności kobiet było wprowadzone jako obligatoryjne do badań statystyki ludności i do spisów ludności.

Jan Piekałkiewicz, autor referatu podczas XVIII Sesji MIS w 1929 r. w Warszawie, jej sekretarz generalny, uczestniczył też aktywnie w następnych sesjach Międzynarodowego Instytutu Statystycznego jako delegat GUS, tj. w XIX Sesji MIS w Tokio (1931), w XX Sesji MIS w Madrycie (1931) i XXI Sesji MIS w Meksyku (1933). Z Tokio Jan Piekałkiewicz przywiózł krótkie sprawozdanie, drukowane jako broszura i opublikowane jako artykuł w „Kwartalniku Statystycznym". W następnych sesjach MIS-u wygłaszał w imieniu GUS referaty, znaczące dla rozwoju badań statystycznych. Podczas XX Sesji Międzynarodowego Instytutu

[20] E. Szturm de Sztrem, *Pierwsza sesja Komitetu Ekspertów Statystycznych przy Międzynarodowym Biurze Pracy*, „Kwartalnik Statystyczny" 1934, t. XI, s. 186.

[21] Zob. szerzej: T. Czajkowski, *Na drodze do międzynarodowej standaryzacji płac, statystyki zarobków i czasu pracy,* „Statystyka Pracy" 1938, s. 4—6.

Statystycznego w Madrycie w 1931 r. Jan Piekałkiewicz przedstawił referat „La service statistique des Banques de Credit Agricole Hypothécaire",[22] a podczas XXI Sesji Międzynarodowego Instytutu Statystycznego w Meksyku wygłosił referat „Statistique du credit hypothécaire".[23] W obu tych wystąpieniach Jan Piekałkiewicz przedstawił pogląd „polskiej szkoły" na rozwój statystyki finansów, której był twórcą. W Polsce był uznanym ekspertem do spraw statystyki bankowej. Pełnił funkcję doradcy w biurze ekonomicznym Banku Polskiego, biurze ekonomiczno-statystycznym Państwowego Banku Rolnego oraz Banku Gospodarstwa Krajowego.[24] Jan Piekałkiewicz cieszył się opinią świetnego eksperta międzynarodowego w zakresie statystyki finansowej.

Międzynarodowa wymiana naukowych wydawnictw statystycznych

Główny Urząd Statystyczny od początku swej działalności nawiązywał naukowe kontakty międzynarodowe celem zwiększenia efektywności i jakości swojej pracy. Początkowo pierwszy dyrektor GUS Józef Buzek rozpoczął współpracę polegającą na wymianie wydawnictw statystycznych z czołowymi ośrodkami statystycznymi na świecie, w tym przede wszystkim z Ligą Narodów i Bureau of the Census w Waszyngtonie.[25]

W 1923 r. GUS rozpoczął wymianę wydawnictw ze Statistisches Reichsamt w Berlinie, a w 1925 r. nawiązano taką współpracę z Institut du Commerce w Brukseli.[26] W 1926 r. Główny Urząd Statystyczny prowadził wymianę swych wydawnictw z 36 krajami i 209 instytucjami, a w 1929 r. liczby te ustabilizowały się na poziomie 39 państw i 216 organizacji zagranicznych.

Wymiana wydawnictw statystycznych GUS rozwinęła się najbardziej z Niemcami — współpracowano z 30 instytucjami, Stanami Zjednoczonymi — 18, Anglią — 17, Szwajcarią — 15 oraz Rosją sowiecką i Francją — z 14 instytucjami (w każdym z tych krajów).

---

[22] J. Piekałkiewicz, *La service statistique des Banques de Credit Agricole Hypothécaire, XX Session de l'Institut International de Statisitique,* Madrid 1931.

[23] J. Piekałkiewicz, S*tatistique du credit hypothécaire, XXI Session de l'Institut International de Statistique,* Meksyk 1933.

[24] B. Łazowska, *Piekałkiewicz Jan,* [w:] *Statystycy polscy,* Warszawa 2012, s. 280.

[25] CA GUS, GUS 1918—1939, sygn. I/79—93.

[26] CA GUS, GUS 1918—1939, sygn. I /98, I/100.

W latach 30. XX wieku GUS rozwinął też znacząco wymianę międzynarodową swych wydawnictw. Obejmowała ona praktycznie wszystkie liczące się wówczas w świecie urzędy statystyczne w Europie, Ameryce Północnej i Południowej, Azji, Afryce i Australii. Biblioteka Głównego Urzędu Statystycznego prenumerowała do celów prac badawczych Urzędu szereg zagranicznych fachowych czasopism: 13 tytułów anglojęzycznych, 9 tytułów czasopism francuskich, 30 tytułów fachowych czasopism niemieckojęzycznych z Niemiec, Austrii i Szwajcarii i 12 tytułów czasopism naukowych z Włoch, Czechosłowacji, Szwecji, Rumunii i Norwegii.[27]

Statystyka międzynarodowa w wydawnictwach GUS

Główny Urząd Statystyczny od początku swego istnienia prowadził prace badawcze dotyczące porównań międzynarodowych. Ich wyniki były publikowane początkowo w artykułach przeglądowych na łamach „Miesięcznika Statystycznego" i „Miesięcznika Pracy". Przedstawiano w nich artykuły omawiające organizację badań międzynarodowych na podstawie programów pracy przyjętych przez Ligę Narodów, Międzynarodowe Biuro Pracy, Międzynarodowy Instytut Statystyczny, ale także wyniki prac badawczych GUS w odniesieniu do porównań międzynarodowych.[28]

Pierwszy skromny przegląd międzynarodowy pojawił się w drugim wydaniu *Rocznika Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej* z 1923 r. W tymże *Roczniku* po raz pierwszy opublikowano dwie tablice zawierające porównania międzynarodowe (powierzchnia i ludność głównych państw oraz zasiewy i zbiory głównych ziemiopłodów w ważniejszych państwach świata). W edycji *Rocznika Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1924* wydanego w 1925 r. było zamieszczonych 11 tablic statystycznych dotyczących porównań międzynarodowych.

W wydaniu *Rocznika Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1930* z 1931 r. GUS zamieścił już 42 tablice statystyczne przedstawiające zjawiska życia spo-

[27] Biblioteka, „Miesięcznik Statystyczny" 1921, t. III, s. 33—35.

[28] *Memorandum ekonomiczne Rady Najwyższej Mocarstw Sprzymierzonych*, „Miesięcznik Statystyczny" 1920, cz. 1, s. 200—208; J. Neyman, *Sprawa organizacji statystyki międzynarodowej w Lidze Narodów*, „Miesięcznik Statystyczny" 1921, s. 95—98; J. Piekałkiewicz, *Prace i zadania Międzynarodowego Instytutu Statystycznego w dziedzinie statystyki skarbowej*, „Miesięcznik Statystyczny" 1923, cz. 1, s. 77—100; tenże, *Uwagi ogólne o problemach wysuwanych w dziedzinie statystyki międzynarodowej*, „Miesięcznik Statystyczny" 1923, cz. 1, s. 177—182; *Międzynarodowe Biuro Pracy*, „Miesięcznik Pracy" 1921 s. 42 i 43; *Robotnicy sezonowi w Niemczech (1910—1920),* „Miesięcznik Statystyczny" 1922, s. 107 i 108;

łeczno-gospodarczego II Rzeczypospolitej na tle międzynarodowym. Zestawienia dotyczyły porównań powierzchni i ludności 80 państw świata, ruchu ludności, rolnictwa, zrzeszeń gospodarczych, górnictwa, hutnictwa, przemysłu, komunikacji, handlu międzynarodowego, kredytu, cen i długów państwowych.

Mały Rocznik Statystyczny GUS, ukazujący się w latach 1931—1939, nie wyodrębniał przeglądów międzynarodowych, ale publikował informacje statystyczne dotyczące innych krajów w porównaniu z Polską w poszczególnych działach tematycznych. Wydanie z 1930 r. zawierało 70 tablic przeglądowych międzynarodowych w 16 działach tematycznych, a wydanie z 1939 r. zawierało 89 tablic porównań międzynarodowych w 14 działach *Małego Rocznika Statystycznego,* w tym przekrojowe tablice przedstawiające wskaźniki życia gospodarczego świata (1928—1937) i wskaźniki życia gospodarczego niektórych krajów (1926—1938).

Wydawane w latach 1923—1939 „Wiadomości Statystyczne", początkowo jako dwutygodnik, a następnie miesięcznik, publikowały bieżące wyniki prac statystycznych GUS dotyczące porównań międzynarodowych. Po raz pierwszy artykuł o cenach hurtowych w kilku krajach europejskich opublikowano w numerze 2 „Wiadomości Statystycznych" z 1924 r. Publikowane w 1927 r. na łamach „Wiadomości" dane międzynarodowe dotyczyły już 26 tematów (m.in. wskaźniki koniunktury, ceny, indeksy cen, import, eksport, przewozy koleją, produkcja ważniejszych wyrobów przemysłowych i półproduktów, finanse, bezrobocie). W związku z oszczędnościami wprowadzonymi w latach 30. XX wieku liczba porównań międzynarodowych ukazująca się na łamach „Wiadomości Statystycznych", zmalała początkowo do 10, a następnie do 8 obszarów tematycznych.[29]

Dane międzynarodowe publikował też GUS w wydawanym od 1932 r. kwartalniku „Statystyka Pracy". Początkowo były to sporadycznie zamieszczane wyniki badań porównawczych, takich jak zarobki robotników w górnictwie węglowym w Polsce i 6 wybranych krajach w 1927 r., ruch płac w Polsce na tle 5 krajów w latach 1926—1928, poziom cen w Polsce i za granicą w latach 1921—1922 itp.[30] W latach 1933—1939 w stałej rubryce „Statystyki Pracy" pojawiły się in-

[29] Porównania te dotyczyły jedynie Anglii, Francji, Niemiec, Stanów Zjednoczonych w zakresie ogólnego stanu gospodarczego (głównie produkcji), cen hurtowych, stanu zatrudnienia, bezrobotnych, handlu zagranicznego, ruchu okrętów, stopy dyskontowej banków emisyjnych i obrotów izb rachunkowych.

[30] Zob. E. Wojnarowski, *Produkcyjna walka z bezrobociem w Niemczech i w Polsce*, „Statystyka Pracy" 1927, s. 212—218; T. Bartnicki, *Statystyka wypadków przy pracy z punktu widzenia porównań międzynarodowych*, „Statystyka Pracy" 1929, s. 92—96; J. Derengowski, *Przegląd międzynarodowy bezrobocia w latach 1921—1931*, „Statystyka Pracy" 1932, s. 366—368; T. Czajkowski, *Na drodze do międzynarodowej standaryzacji statystyki płac, zarobków i czasu pracy*, „Statystyka Pracy" 1938, s. 4—6.

formacje pt. *Stosunki społeczne z zagranicą w liczbach*. Publikowano w tym rozdziale dane z zakresu kosztów utrzymania, rynku pracy, płac oraz strajków i innych form protestów w pracy w 20 krajach.[31]

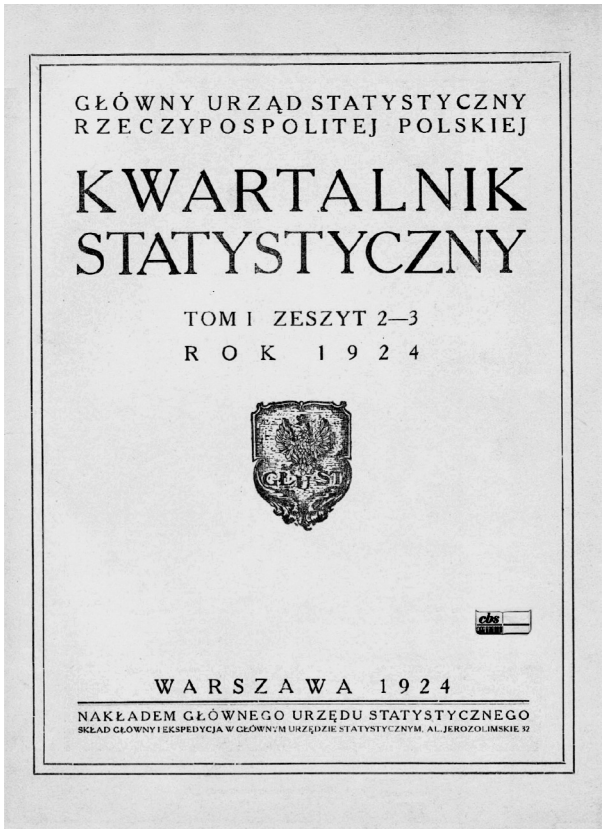
GŁÓWNY URZĄD STATYSTYCZNY
RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

KWARTALNIK STATYSTYCZNY

TOM I ZESZYT 2—3
R O K 1 9 2 4

WARSZAWA 1924
NAKŁADEM GŁÓWNEGO URZĘDU STATYSTYCZNEGO
SKŁAD GŁÓWNY I EKSPEDYCJA W GŁÓWNYM URZĘDZIE STATYSTYCZNYM, AL. JEROZOLIMSKIE 32

Pierwszy zeszyt wydawanego przez GUS od 1924 r. „Kwartalnika Statystycznego"

Ukazujący się w latach 1924—1934 „Kwartalnik Statystyczny" publikował niektóre ważniejsze wyniki badań GUS dotyczące statystycznych porównań międzynarodowych, takie jak: *Kursy polskich pożyczek na giełdach zagranicznych w latach 1927—1930*, *Międzynarodowa statystyka ruchu spółdzielczego za lata 1923—1925* itp.[32] W „Kwartalniku" ukazywały się też sprawozdania z międzynarodowych konferencji statystycznych oraz poważne opracowania dotyczące standaryzacji klasyfikacyjnych w statystyce.[33]

W serii „Statystyka Polski" ukazywały się cyklicznie roczniki statystyczne branżowe, zawierające przeglądowe tablice porównawcze. Do tych publikacji należały: *Statystyka Rolnicza* (1932,1933), *Statystyka pocztowa, telegraficzna i telefoniczna* (1933—1939) i *Statystyka życia umysłowego i kulturalnego* (1934).

[31] „Statystyka Pracy", vol. II—VIII; Warszawa 1933—1939.

[32] B. Polkowski, *Kursy polskich pożyczek na giełdach zagranicznych w latach 1927—1930*, „Kwartalnik Statystyczny" 1931, s. 139—168; K. Sokołowski, *Międzynarodowa statystyka ruchu spółdzielczego za lata 1923—1925*, „Kwartalnik Statystyczny" 1927, s. 534—543.

[33] B. Balukiewicz, *Międzynarodowa Konferencja Statystyków Pracy*, „Kwartalnik Statystyczny" 1927, s. 544—546; J. Piekałkiewicz, *XVII Sesja Międzynarodowego Instytutu Statystycznego*, „Kwartalnik Statystyczny" 1928, s. 890—900; E. Szturm de Sztrem, *Międzynarodowa konferencja w sprawie statystyk gospodarczych*, „Kwartalnik Statystyczny" 1929, s. 375—380; L. Landau, *Międzynarodowa Konferencja Statystyków Pracy*, „Kwartalnik Statystyczny" 1931, s. 274—280; S. Szulc, *O tzw. standaryzacji czyli poprawianiu współczynników*, „Kwartalnik Statystyczny" 1929, s. 1403—1440 itp.

Międzynarodowa współpraca GUS w zakresie udostępniania informacji i standardów badań

Polska była wśród 33 państw świata przekazujących swe dane statystyczne do Ligi Narodów i wśród 25 krajów Europy opracowujących te dane na rzecz tej instytucji międzynarodowej.[34] GUS współpracował też w okresie II Rzeczypospolitej w zakresie przygotowywania danych zbiorczych do roczników statystycznych z takimi instytucjami międzynarodowymi, jak: Bureau International du Travail, które opracowywało *Annuaire International du Travail* (w latach 1922—1926) i *Annuaire des Statistiques du Travail* (w latach 1935—1939), Międzynarodowy Instytut Statystyczny, który wydawał *Annuaire Internationale de Statistique* (w latach 1918—1921) i Międzynarodowy Instytut Rolniczy w Rzymie, który wydawał *Annuaire Intrenational de Législation Ágricole* (w latach 1918—1938). Dzięki temu porównawcze dane statystyczne dotyczące Polski w rocznikach międzynarodowych były zawsze aktualne i porównywalne z państwami Europy i świata. Nie było to normą. Wiele państw europejskich zaczęło wydawać swoje roczniki statystyczne po I wojnie światowej z dużym opóźnieniem i nie co rok. Rocznik Statystyczny Czechosłowacji *(Statisticka Rocenka*), zaczął ukazywać się w 1934 r., Rocznik Statystyczny Rumunii (*Anuarul Statistic al Romaniei)* nie ukazał się w latach 1920—1922 i w 1938 r., *Rocznik statystyczny Królestwa Jugosławii* (*Statisticki Godiszniak*) ukazał się po raz pierwszy dopiero w 1932 r., a *Rocznik Statystyczny Grecji* (*Annuaire Statistique de la Gréce*) zaczął ukazywać się w 1931 r.[35]

GUS wdrażał wszelkie zalecenia metodologiczne zalecane przez Międzynarodowy Instytut Statystyczny i Ligę Narodów. Przykładowo, Główny Urząd Statystyczny opracował jako pierwszy w Europie, zalecany przez Ligę Narodów, *Bilans płatniczy państwa za rok 1924*.[36] Zgodnie z zaleceniami Ligi Narodów GUS wykonał też dwa spisy powszechne ludności w 1921 i 1931 r. i wprowadził porównywalne standardy statystyczne w badaniach dotyczących działalności banków, finansów publicznych państwa, handlu zagranicznego.[37]

[34] Były to następujące kraje europejskie: Albania, Niemcy, Austria, Belgia, Wielka Brytania, Bułgaria, Dania, Hiszpania, Estonia, Finlandia, Francja, Grecja, Węgry, Włochy, Luksemburg, Norwegia, Holandia, Polska, Rumunia, Królestwo Serbii, Chorwacji i Słowenii, Szwecja, Szwajcaria, Czechosłowacja, ZSRR.

[35] Katalogi i zbiory Centralnej Biblioteki Statystycznej im. Stefana Szulca (http://cbs.stat.gov.pl).

[36] J. Piekałkiewicz, *Bilans płatniczy Polski za rok 1924*, „ Kwartalnik Statystyczny" 1924, s. 337—375.

[37] Badania wprowadzono w oparciu o standardy Ligi Narodów opublikowane w*: Memorandum on currency 1913, 1918—1924*; *Memorandum on currency and central banks 1913—1925*, *Memorandum on public finance 1921—1926*, *Memorandum on balance of payments and foreign trade balances* (1911—1925), *Memorandum on production and trade* (1926).

Pracujący w GUS badacze byli nierzadko prekursorami tych standardów. Publikowane za granicą prace Jana Piekałkiewicza (*Les travaux preliminaires sur le statistiques des finance publique* (La Haye 1930), *Le service statistique des banques de credit agricole hypothecaire* (Madrid 1931) i Jerzego Spławy-Neymana (w czasopismach naukowych „Biometrika", „Philosophical Transactions of the Royal Society", „Journal of the Royal Statistical Society", „Annals of Mathematical Statistics", „Skandinavisk Aktuarietidskrift") są najlepszym tego przykładem.[38]

Międzynarodowa współpraca GUS w latach 1945—1989

Nowe powojenne kontakty międzynarodowe GUS

Pierwsze międzynarodowe kontakty po II wojnie światowej Główny Urząd Statystyczny nawiązał z urzędami statystycznymi Czechosłowacji i Węgier (w latach 1946—1948), a następnie w 1950 r. — z Centralnym Urzędem Statystycznym ZSRR i urzędem bułgarskim. Dwustronna współpraca GUS z tymi urzędami polegała głównie na wymianie doświadczeń dotyczących organizacji i metodologii badań statystycznych w warunkach wdrażanej wówczas gospodarki planowej. W pierwszych latach powojennych współpraca międzynarodowa między europejskimi krajami socjalistycznymi nie miała charakteru zorganizowanego, wielostronnego.

Planowa i zorganizowana współpraca zaczęła się dopiero po powstaniu w styczniu 1949 r. Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG).[39] GUS rozpoczął wówczas współpracę wielostronną z jej ówczesnymi członkami: Bułgarią, Czechosłowacją, Rumunią, Węgrami i ZSRR. Grono państw należących do RWPG stopniowo się poszerzało i rozszerzała się też współpraca w zakresie statystyki z nimi. W lutym 1949 r. członkiem RWPG została Albania, we wrześniu 1949 r. — Niemiecka Republika Demokratyczna, w 1962 r. — Mongolia, w 1972 r.— Kuba, a w 1978 r. — Demokratyczna Republika Wietnamu. Celem RWPG była integracja gospodarcza, w tym także integracja w zakresie metodologii badań statystycznych i ich organizacji. W czerwcu 1962 r. powołano w tym

[38] B. Łazowska, *Piekałkiewicz Jan* [w:], *Statystycy polscy*, Warszawa 2012, s. 280—282; tejże, *Bibliografia prac prof. Jerzego Spławy Neymana (1894—1981)*, Warszawa 1995.

[39] B. Askanas, *Współpraca w dziedzinie statystyki w RWPG*, „Wiadomości Statystyczne" 1964, nr 5, s. 1—4.

celu Stałą Komisję Statystyczną z siedzibą w Moskwie. Główny Urząd Statystyczny brał udział w podejmowaniu decyzji o jej utworzeniu, a przedstawiciele Urzędu w dniach 3 i 4 sierpnia 1962 r. uczestniczyli w pierwszym posiedzeniu inauguracyjnym w Moskwie.

Pierwszy dokument z zakresu statystyki został uzgodniony przez kraje RWPG w 1952 r. i dotyczył statystyki handlu zagranicznego.[40]

Ważnym elementem współpracy statystyków w ramach RWPG była współpraca w dziedzinie informatyki. Już na drugim posiedzeniu Stałej Komisji Statystyki RWPG w styczniu 1962 r. ustalono jako jedno z zadań opracowywanie zaleceń dotyczących mechanizacji prac ewidencyjnych i statystycznych w krajach RWPG. W 1964 r. rozpoczęto prace nad stworzeniem wyspecjalizowanego języka programowania dla statystyków STALGOL (*Statistical Algorithmic Language*).[41]

Równolegle GUS próbował też nawiązywać kontakty z krajami członkowskimi ONZ, a następnie z Konferencją Statystyków Europejskich (KSE) Europejskiej Komisji Gospodarczej (EKG). W dniach 8—12 czerwca 1947 r. w Waszyngtonie prezes GUS Stefan Szulc wziął udział w Światowym Kongresie Statystyków zorganizowanym przez nowo utworzoną Organizację Narodów Zjednoczonych. Podczas konferencji powołano do życia Wydział Statystyki ONZ jako komisję funkcjonalną Rady Ekonomiczno-Społecznej ONZ. Ta istniejąca od 1947 r. międzynarodowa organizacja statystyczna zajmuje się wytyczaniem kierunków badań, a zwłaszcza ujednolicaniem metodologii, klasyfikacji i standardów statystycznych, podnoszeniem poziomu badań we wszystkich krajach członkowskich. Polska od początku brała aktywny udział w jej pracach.

Pierwsze kontakty z powstałą w 1953 r. Konferencją Statystyków Europejskich EKG Główny Urząd Statystyczny nawiązał w 1956 r., kiedy to delegacja Urzędu (Marek Giera i Zbigniew Augustyniak) wzięła udział w sesji plenarnej tej Konferencji. W następnych latach delegacje z GUS brały udział sukcesywnie w organizowanych przez Konferencje Statystyków Europejskich sesjach plenarnych w Genewie.[42]

W 1957 r. ożywiły się też dwustronne kontakty i współpraca GUS z urzędami statystycznymi krajów socjalistycznych. Zawarto wówczas porozumienia

[40] Ibidem.

[41] T. Walczak, *Współpraca statystyków RWPG w dziedzinie informatyki*, „Wiadomości Statystyczne" 1985, nr 6, s. 5—8.

[42] Z. Czapla, *Piąta Sesja Plenarna Konferencji Statystyków Europejskich*, „Wiadomości Statystyczne"1957, nr 5/6, s. 51; B. Askanas, *VI Plenarna Sesja Konferencji Statystyków Europejskich w Genewie (2—7 czerwca 1958 r.),* „Wiadomości Statystyczne" 1958, nr 4, s. 30.

dwustronne z urzędami Bułgarii, Czechosłowacji, Węgier i NRD.[43] W tymże roku przedstawiciel GUS uczestniczył też w XXX Kongresie Międzynarodowego Instytutu Statystycznego w Sztokholmie (7—14 VIII 1957 r.).[44]

Międzynarodowe seminaria organizowane przez GUS

Pod koniec lat 50. XX wieku GUS zaczął organizować międzynarodowe seminaria naukowe we współpracy z EKG i RWPG. Stały się one ważną płaszczyzną wymiany doświadczeń i zawierania kontaktów, które pozwalały na rozwój badań statystycznych w Polsce.

W dniach 15—30 czerwca 1959 r. GUS zorganizował we współpracy z EKG i FAO pierwsze międzynarodowe seminarium statystyczne w Polsce pt. „Spisy rolne i statystyka rolnicza". Seminarium to zostało przygotowane pod kierunkiem wiceprezesa Urzędu — Leona Rzendowskiego i dyrektora Departamentu Rolnictwa i Leśnictwa — Konstantego Czerniewskiego. Wzięły w nim udział delegacje statystyków z: Albanii, Bułgarii, Czechosłowacji, Francji, Grecji, Izraela, Jugosławii, RFN, Rumunii, Turcji i ZSRR.

W dniach 22—24 listopada 1966 r. GUS zorganizował międzynarodowe seminarium naukowe pt. „Problemy statystyki w Polsce". Wzięło w nim udział kilka delegacji z zagranicznych urzędów statystycznych (Czechosłowacji, NRD, Jugosławii, Rumunii, Węgier, ZSRR) oraz Iwan Ryżow — kierownik Wydziału Statystyki w Sekretariacie RWPG i Barrie N. Davies — dyrektor Departamentu Statystyki w Sekretariacie Europejskiej Konferencji Gospodarczej przy ONZ w Genewie. Seminarium to przyczyniło się do popularyzacji polskiej statystyki oraz statystyki krajów RWPG.[45]

W czerwcu 1967 r. GUS zorganizował dwudniowe seminarium naukowe poświęcone problematyce statystyki regionalnej, w którym wzięła udział duża grupa przedstawicieli statystyków z Czechosłowacji.[46]

---

[43] T. Kania, *Porozumienie o współpracy między urzędami statystycznymi PRL i NRD i PRL i WRL*, „Wiadomości Statystyczne" 1968, nr 6, s. 1—3; E. Dobosz, *Porozumienie o współpracy między urzędami statystycznymi CSRS i PRL*, „Wiadomości Statystyczne" 1968, nr 7, s. 1 i 2.

[44] Z. Czapla, *XXX Kongres Międzynarodowego Instytutu Statystycznego (w Sztokholmie 7—14 VIII 1957)*, „Wiadomości Statystyczne" 1957, nr 5/6, s. 50.

[45] *Wybrane problemy statystyki w Polsce. Sympozjum 22—24 XI 1966*, Warszawa 1966, („Biblioteka Wiadomości Statystycznych", t. I).

[46] *Statystyka regionalna. Aktualny stan i problemy rozwoju. Materiały z konferencji 26 i 27 VI 1967*, Warszawa 1967, (BWS, t. 3).

W dniach 5—7 października 1967 r. GUS zorganizował w Warszawie międzynarodowe sympozjum pt. „Problemy demograficzne Polski Ludowej". Wzięło w nim udział 19 statystyków i demografów z zagranicy, w tym m.in.: prof. Roland Pressat z Narodowego Instytutu Badań Ludnościowych we Francji z referatem *O niektórych czynnikach kształtujących poziom umieralności*, prof. Feliks Burkhardt z Uniwersytetu w Lipsku (NRD) z referatem *Metody matematyczne w badaniach długości trwania życia*, dr Milica Sentic z Instytutu Badań Społecznych Jugosławii z referatem *O płodności kobiet*, dr Vladimir Vynnyczuk z Państwowej Komisji Ludnościowej w Czechosłowacji z referatem *Aktualne problemy młodego pokolenia kobiet w Czechosłowacji* i dr Josif Ferenbac z Centralnego Urzędu Statystycznego Rumunii z referatem *Problemy reprodukcji ludności w Rumunii.*[47]

Ważne seminarium międzynarodowe zorganizował GUS w dniach 20—23 lutego 1968 r. Było ono w całości poświęcone problematyce bilansów gospodarki narodowej. Wzięło w nim udział 21 przedstawicieli z 11 krajów europejskich i Kanady, w tym prof. Richard Stone z Uniwersytetu Cambridge w Anglii, późniejszy laureat nagrody Nobla (1984 r.) za wkład w rozwój rachunku dochodu narodowego.[48]

W dniach 30 września—8 października 1969 r. wspólnie z Europejską Komisją Gospodarczą ONZ Główny Urząd Statystyczny zorganizował seminarium naukowe poświęcone statystyce regionalnej w krajach europejskich. Spotkanie to cieszyło się ogromnym zainteresowaniem. Uczestniczyło w nim 58 przedstawicieli z 22 krajów świata oraz z EWG, FAO, ONZ i RWPG.[49]

W kwietniu 1970 r. Zakład Badań Statystyczno-Ekonomicznych GUS, z inicjatywy prof. Jana Kordosa, zorganizował we współpracy z Wydziałem Statystyki RWPG seminarium naukowe „Zastosowanie metody reprezentacyjnej w urzędach statystycznych krajów RWPG". Wzięli w nim udział statystycy z Bułgarii, Czechosłowacji, NRD, Mongolii, Polski, Jugosławii, Rumunii, Węgier i ZSRR.[50]

W dniach 20—23 października 1970 r. GUS wraz z Komisją Statystyczną RWPG zorganizował międzynarodowe seminarium naukowe „Rola i zadania sta-

[47] *Problemy demograficzne Polski Ludowej. Sympozjum 5—7 X 1967*, Warszawa 1967 (BWS, t. 4).

[48] B. Tarnowska (red.), *Nagrody Nobla*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2001; M. Hashem Pesaran, G. C. Harcourt. *Life and work of John Richard Nicholas Stone 1913—1991*. „The Economic Journal" 2000 No 110 (461).

[49] *Aktualne problemy statystyki regionalnej w krajach europejskich*, Warszawa 1970, BWS, t. 12.

[50] *Badania statystyczne metodą reprezentacyjną w krajach socjalistycznych*, Warszawa 1971 (BWS, t. 14).

tystyki państwowej w planowaniu i zarządzaniu gospodarką narodową w krajach RWPG". Uczestniczyły w nim delegacje statystyczne z Bułgarii, Czechosłowacji, Jugosławii, Mongolii, NRD, Polski, Rumunii, Węgier i ZSRR.[51] W latach 1973, 1980 i 1987 Główny Urząd Statystyczny wspólnie z Konferencją Statystyków Europejskich zorganizował też trzy cykliczne międzynarodowe seminaria naukowe w całości poświęcone statystyce ochrony środowiska.

Komisje Statystyczne RWPG i sesja MIS

Główny Urząd Statystyczny był gospodarzem dwóch posiedzeń plenarnych Komisji Statystycznej RWPG w 1973 i 1980 r. Posiedzenia te miały charakter głównego forum dyskusyjnego i były znaczącymi wydarzeniami, gdyż uczestniczyły w nich wszystkie kraje członkowskie, a na czele delegacji stali prezesi poszczególnych urzędów statystycznych. Podczas plenarnych Komisji Statystycznych RWPG kraj gospodarz prezentował uczestnikom osiągnięcia i problemy swojej statystyki. Poza dwoma posiedzeniami plenarnymi tej Komisji GUS zorganizował również ok. 30 spotkań roboczych grup ekspertów, podczas których omawiano różne aspekty prac statystycznych z wybranych dziedzin.

W dniach 1—9 września 1975 r. miała miejsce w Warszawie po raz drugi — od 1929 r. — 40. Sesja Plenarna Międzynarodowego Instytutu Statystycznego (MIS).[52] W zorganizowanej przez GUS kilkudniowej Sesji wzięło udział 1047 przedstawicieli nauki i praktyki statystycznej z 64 krajów. Komitetowi Organizacyjnemu obrad Międzynarodowego Instytutu Statystycznego w Warszawie przewodniczył Prezes GUS Stanisław Kuziński, a na czele Komitetu Programowego stał ówczesny rektor Szkoły Głównej Planowania i Statystyki — prof. Wiesław Sadowski. Organizatorami i współorganizatorami posiedzeń problemowych ze strony Polski byli: prof. Wiesław Sadowski, prof. Władysław Welfe i Kazimierz Urbanik.

Podczas Sesji MIS w Warszawie wygłoszono 106 referatów, wśród których znalazły się również referaty polskich statystyków i matematyków, w tym m.in.: Kazimierza Antonika — *Nowe badania przepływów międzygałęziowych*, Lecha

[51] *Rola i zadania statystyki państwowej w planowaniu i zarządzaniu gospodarką narodową w krajach RWPG*, Warszawa 1971, BWS, t. 16.

[52] T. Kania, *Warszawa miejscem kolejnej sesji Międzynarodowego Instytutu Statystycznego w 1975 r.*, „Wiadomości Statystyczne" 1975, nr 1, s. 32—36.

Bolesławskiego — *Modele stochastyczne w naukach społecznych*, Roberta Bartoszyńskiego — *Matematyczne modelowanie epidemii,*[53] Jana Iszkowskiego — *Problemy systemu informacji statystycznej*, Eugenii Krzeczkowskiej — *Zintegrowany system statystycznych porównań międzynarodowych*, Izabeli Kudryckiej — *Możliwości wykorzystania przepływów międzygałęziowych w ekonometrycznym modelu gospodarki narodowej* oraz *Statystyka a modele ekonometryczne*, Teresy Mantorskiej — *Aktualne problemy Światowego Badania Płodności*, Wojciecha Maciejewskiego i Władysława Welfe — *Modele prognostyczne dla planowania gospodarki i ich miejsce w systemie informacji*, Feliksa Sawickiego i Michała Krzyżanowskiego — *Perspektywy współpracy statystyków i epidemiologów*, Tadeusza Walczaka — *Rola nowoczesnego systemu informacji w planowaniu i zarządzaniu*, Krzysztofa Zagórskiego — *Statystyka społeczno-demograficzna w systemie centralnego planowania społeczno-gospodarczego* oraz Lidii Zaleskiej i Andrzeja Romejko — *Metody badań statystycznych...*[54]

Udział GUS w organizacjach międzynarodowych

Główny Urząd Statystyczny brał aktywny udział w pracach organizacji międzynarodowych, a pracownicy i współpracownicy Urzędu zajmowali w nich szereg prestiżowych stanowisk. Przykładowo w latach 1971—1972 Prezes GUS Wincenty Kawalec był wiceprzewodniczącym Konferencji Statystyków Europejskich, a w latach 1969—1972 pełnił mandat członka Komisji Statystycznej ONZ. Jednym z trzech wiceprzewodniczących Prezydium KSE w kadencji 1987—1989 był Prezes Urzędu Wiesław Sadowski, a wiceprezes Tadeusz Walczak był wiceprzewodniczącym Prezydium Sekcji Międzynarodowego Instytutu Statystycznego do Spraw Statystyki Komputerowej, a ponadto pełnił funkcję przewodniczącego Komitetu Członkowskiego tej organizacji. Dyrektor Departamentu Statystyki Społecznej Jan Kordos był w latach 1986—1988 członkiem Komisji Nominacyjnej Międzynarodowego Instytutu Statystycznego.

W 1987 r. pięciu pracowników GUS weszło w skład zespołu ekspertów wolontariuszy do spraw organizacji statystyki powołanego przez ONZ w ramach pomocy dla krajów rozwijających się.

[53] J. Koronacki, *Robert Bartoszyński (1933—1998)*, „Roczniki Polskiego Towarzystwa Matematycznego" 1999, t. XXXV, s. 167 i 178.

[54] *40 Sesja Międzynarodowego Instytutu Statystycznego, Warszawa 1—9 wrzesień 1975 r.*, „Wiadomości Statystyczne" 1976, nr 1, s. 1—43.

Główny Urząd Statystyczny aktywnie współpracował z wyspecjalizowanymi agendami ONZ (FAO, UNESCO, UNCTAD, UNDP, WHO) przede wszystkim w zakresie przekazywania danych służących do opracowywania branżowych roczników statystycznych ONZ.[55] Ogółem GUS przekazywał co roku dane o Polsce do 25 wydawnictw statystycznych ONZ i jej organizacji wyspecjalizowanych (od 1987 r. również do Międzynarodowego Funduszu Walutowego i Banku Światowego) a także do 14 wydawnictw i opracowań RWPG oraz 80 różnych zestawów danych do innych instytucji i osób za granicą. Dzięki temu bieżące i retrospektywne dane społeczno-gospodarcze dotyczące Polski były dostępne we wszystkich międzynarodowych rocznikach ONZ.[56]

W 1986 r. GUS rozpoczął współpracę z Międzynarodowym Funduszem Walutowym i Bankiem Światowym. Była ona poprzedzona wizytą misji MFW na czele której stał dyrektor Biura Statystycznego MFW Walter Deteman.

Prowadzona z coraz większą intensywnością przez Centralną Bibliotekę Statystyczną wymiana wydawnictw z zagranicą objęła w 1987 r. 354 kontrahentów, a do Biblioteki wpłynęło dzięki niej 2 127 woluminów książek i 821 tytułów czasopism zagranicznych.

Rok 1989 zapoczątkował nowy etap współpracy międzynarodowej GUS, co było związane ze zmianą systemu społeczno-gospodarczego państwa, a co za tym idzie — zmianą zakresu i celów współpracy międzynarodowej Urzędu. W połowie tego roku Główny Urząd Statystyczny nawiązał bezpośrednie kontakty z Urzędem Statystycznym Wspólnoty Europejskiej (EUROSTAT). Został wówczas opracowany Program Dostosowawczy do Stowarzyszenia z Krajami Wspólnoty Europejskiej, który zawierał wytyczne co do sposobu i terminu wprowadzenia do prac GUS metodologii i standardów statystycznych właściwych dla gospodarki rynkowej. Na początku transformacji ustrojowej GUS nawiązał również kontakty z Bureau of Labour Statistics w USA i z INSEE we Francji.

Statystyczne badania porównawcze

Pierwsze obszerne statystyczne badania porównawcze po II wojnie światowej przeprowadzili w 1954 r. M. Gilbert i I. B. Kavis na zlecenie OECD. Do-

[55] A. Łabęda, *Wykaz bibliograficzny roczników i czasopism Organizacji Narodów Zjednoczonych oraz innych organizacji międzynarodowych w zbiorach Centralnej Biblioteki Statystycznej im. Stefana Szulca*, Warszawa 1991.

[56] T. Kania, *70 lat współpracy międzynarodowej GUS*, „Wiadomości Statystyczne" 1988, nr 7, s. 20—22.

tyczyło ono porównania dochodu narodowego i siły nabywczej walut Francji, RFN, Włoch, Wielkiej Brytanii i USA. Badania tego typu podjęły następnie: ONZ, EWG, Bank Światowy, RWPG i Komisja Ekonomiczna Ameryki Łacińskiej.

W dniach 19—23 maja 1959 r. przedstawiciel GUS — Leszek Zienkowski wziął po raz pierwszy udział w Konferencji w sprawie porównywalności danych bilansu gospodarki narodowej krajów socjalistycznych i kapitalistycznych w Genewie.[57] W tymże roku GUS przeprowadził pierwsze statystyczne badania porównawcze, które dotyczyły spożycia dochodu narodowego w Polsce i Czechosłowacji. Następne porównania prowadzone przez Urząd od 1960 r. dotyczyły poziomu i struktury spożycia, ruchliwości społeczno-zawodowej oraz wydatków socjalnych w Polsce, Bułgarii, Rumunii, NRD i na Węgrzech. Wynikiem tych badań były m.in. publikacje GUS: *Porównanie poziomu i struktury spożycia Polska-Węgry 1971—1973*, *Ruchliwość społeczno-zawodowa na Węgrzech i w Polsce — analiza porównawcza za lata 1972—1973*, *Porównanie wydatków socjalnych Czechosłowacja—Polska* (1989).

W latach: 1964, 1975 i 1978 Główny Urząd Statystyczny przeprowadził dwustronne porównanie cen i dochodu narodowego w Polsce i Austrii, a w latach 1972—1978 porównanie cen i spożycia w Polsce i Francji. Pokłosiem tych badań były m.in. publikacje: *Porównanie cen i dochodu narodowego podzielonego brutto między Polską i Austrią — 1975 i 1978*, *Porównanie cen konsumpcyjnych między Polską a Francją w latach 1972—1974* oraz *Porównanie cen i poziomu spożycia między Polską a Francją w 1977 r.*

GUS zbadał również produkcję rolniczą i usługi w Polsce i na Węgrzech, porównał wydajność pracy w rolnictwie w Polsce z wydajnością pracy w Czechosłowacji, NRD, ZSRR i Mongolii. Przeprowadzono także porównawcze badania przepływów międzygałęziowych w Polsce i Czechosłowacji oraz wydatków na cele socjalne w Polsce i na Węgrzech, w Czechosłowacji, ZSRR i Austrii. W 1989 r. Główny Urząd Statystyczny wydał publikację *Porównanie struktur gospodarki Polski i Holandii*.

Te badania dwustronne przekształciły się następnie w wielostronne międzynarodowe porównania statystyczne prowadzone pod auspicjami Komisji Statystycznej RWPG i Biura Statystycznego ONZ. Główny Urząd Statystyczny wydał w tej serii tematycznej m.in. prace: *Międzynarodowe porównanie statystyki spożycia* (1974), *Analiza wyników europejskich porównań dochodu narodowe-*

[57] L. Zienkowski, *Konferencja w sprawie porównywalności danych bilansu gospodarki narodowej krajów socjalistycznych i kapitalistycznych*, „Wiadomości Statystyczne" 1959, nr 3, s. 30 i 31.

go (ICP) 1980, *Kraje RWPG 1982* (1982), *Kraje RWPG 1985* (1985), *Kraje RWPG 1988* (1988), *Rolnictwo Polski na tle wybranych krajów europejskich* (1989), *Porównanie społecznej wydajności w Polsce na tle innych krajów europejskich* (1982), *Europejskie porównanie produktu krajowego brutto w roku 1985*.

W ramach stałego programu badawczego realizowanego przez Komisję Statystyczną RWPG porównaniami były objęte następujące kategorie: fundusz spożycia i akumulacji oraz dochód narodowy podzielony, nakłady inwestycyjne, skorygowana produkcja globalna przemysłu, produkcja globalna i końcowa rolnictwa. Poczynając od 1983 r. do stałego programu badawczego włączona została również kategoria ogólnego spożycia przez ludność dóbr materialnych i usług niematerialnych. Równolegle do realizacji stałego programu badawczego w poszczególnych badaniach prowadzone były tzw. porównania eksperymentalne, celem których była weryfikacja założeń metodologicznych dotyczących porównania kategorii nowych.[58] Studia porównawcze międzynarodowe inicjował Zakład Badań Statystyczno-Ekonomicznych GUS, a animatorami tych badań byli zwłaszcza: dr Eugenia Krzeczkowska, prof. Leszek Zienkowski, dr Zenon Rajewski i dr Stanisław Paradysz.

Statystyka międzynarodowa w publikacjach GUS

Pierwsze wydane przez GUS po II wojnie światowej *Roczniki Statystyczne* (w 1947 i 1948 r.) nie zawierały żadnych danych międzynarodowych. Dopiero w *Roczniku Statystycznym 1949* opublikowano kilkanaście tablic tematycznych zawierających informacje statystyczne o Bułgarii, Czechosłowacji, Rumunii, Węgrzech, ZSRR, Anglii, Francji, USA, Szwecji i Włoszech.

W *Roczniku Statystycznym 1956* ukazał się przegląd międzynarodowy liczący 23 tablice, a *Roczniku Statystycznym 1957* liczba tablic tego przeglądu wzrosła do 97. W *Roczniku Statystycznym 1969* liczba tablic przeglądu międzynarodowego była najwyższa i wynosiła 160; w następnych latach przegląd międzynarodowy zawierał ok. 150 tablic statystycznych.

W latach 1958—1989 dane międzynarodowe publikował również GUS w *Małym Roczniku Statystycznym*. W latach 1958—1965 w *Biuletynie Staty-*

[58] Z. Rajewski, *Międzynarodowe porównania wielostronne realizowane w ramach RWPG*, „Wiadomości Statystyczne" 1985, nr 6, s. 9—12.

stycznym ukazywał się co trzy miesiące załącznik *Kwartalny Przegląd Międzynarodowy*.

W drugiej połowie lat sześćdziesiątych zwrócono większą uwagę na rozwój opracowań dotyczących statystyki międzynarodowej. W 1966 r. powołano do życia w GUS Departament Statystyki Międzynarodowej i Współpracy z Zagranicą, a w systemie wydawniczym zainicjowano serię „Statystyka Międzynarodowa". Pokłosiem tych działań było m.in. opublikowanie w 1967 r. pierwszego *Rocznika Statystyki Międzynarodowej*, który był wznawiany w cyklu trzyletnim. W 1984 r. wydano *Rocznik Statystyki Międzynarodowej*, który zawierał dane retrospektywne sięgające do 1900 r. Co trzy lata GUS publikował również w latach 1972—1989 *Mały Rocznik Statystyki Międzynarodowej*.

Poza wydawnictwami ciągłymi z zakresu statystyki międzynarodowej ukazywały się również zbiorcze opracowania analityczne, w tym m.in.: *Polska w świecie i Europie* (1969), *Rozwój gospodarczy krajów RWPG 1950—1968* (1969), *Warszawa na tle dużych miast świata* (1969), *Przemysł w Polsce i wybranych krajach* (1970), *Gospodarka Polski na tle wybranych krajów Europy* (1970), *Ruch naturalny ludności Polski na tle wybranych krajów* (1971), *Polska w świecie* (1971), *Niektóre dane o handlu zagranicznym i sytuacji finansowej Stanów Zjednoczonych Ameryki w okresie 1960—1970* (1971) oraz *Rozrodczość w Polsce na tle wybranych krajów* (1972).

Przeglądy międzynarodowe GUS publikował również w rocznikach i wydawnictwach branżowych, w tym w: *Statystyce Pocztowej i Telegraficznej* (1948—1950), *Statystyce Przemysłu 1959*, *Statystyce Inwestycji i Budownictwa 1958*, a w latach 1966—1968 zaczęto wydawać roczniki statystyczne: dochodu narodowego, transportu, łączności, handlu zagranicznego, szkolnictwa i ludności z działem zawierającym dane międzynarodowe. Poza tym przeglądy międzynarodowe ukazywały się w okolicznościowych publikacjach Głównego Urzędu Statystycznego, takich jak: *Polska w liczbach*, *Polska 1984, Polska 1918—1988*, *Mówią liczby* itp.

Od 1967 r. GUS opracowywał roczne i półroczne operatywne informacje dotyczące sytuacji gospodarczej wybranych krajów. Opierały się one na danych RWPG, EWG i OECD.

W 1966 r. ukazała się jednorazowo publikacja GUS z klauzulą do użytku służbowego, która zawierała wykaz posiadanych przez Urząd dokumentów Konferencji Statystyków Europejskich i grup roboczych za lata 1963—1965 i I kwartał 1966 r. oraz syntetyczny opis działalności statystycznej za granicą,

omówienie ważniejszych zagranicznych publikacji statystycznych i wnioski wynikające z konsultacji zagranicznych pracowników GUS.[59]

Ciekawym przedsięwzięciem wydawniczym Urzędu były wydawane w latach 1959—1977 monografie statystyczne poszczególnych państw i regionów. Ogółem opublikowano wówczas kilkadziesiąt tego typu broszur. Do ważniejszych należały m.in. prace: *Afryka. Ważniejsze dane o rozwoju politycznym i gospodarczym krajów Afryki 1952—1959* (1959), *Ameryka Łacińska. Ważniejsze dane o rozwoju gospodarczym krajów Ameryki Łacińskiej 1946—1960* (1962), *Etiopia* (1965), *Chińska Republika Ludowa. Ważniejsze dane statystyczne 1946—1966* (1966), *Kanada* (1967), *Szwecja. Ważniejsze dane statystyczne* (1968), *Węgry. Dane porównawcze z Polską* (1968), *Szwajcaria. Ważniejsze dane statystyczne* (1969), *Bułgaria. Dane porównawcze z Polską* (1970), *Japonia. Ważniejsze dane statystyczne* (1970), *Kraje skandynawskie. Ważniejsze dane statystyczne* (1970), *Włochy. Ważniejsze dane statystyczne* (1970), *Stany Zjednoczone Ameryki Północnej* (1972), *Turcja* (1973), *ZSRR. Rozwój społeczno-gospodarczy* (1977).

Oczywiście poczynając od 1956 r., kiedy to wznowiono w GUS w nowej analitycznej formule wydawanie „Wiadomości Statystycznych", ukazywały się różnorakie, wielostronne i monograficzne studia dotyczące współpracy międzynarodowej GUS na łamach tego czasopisma. Ich autorami byli Janina Aleksińska, Benedykt Askanas, Zygmunt Czapla, Lech Gradowski, Tadeusz Kania, Wincenty Kawalec, Zenon Rajewski, Tadeusz Walczak, Leszek Zienkowski i wielu innych).[60]

[59] *Kronika statystyki międzynarodowej*, Warszawa 1966.

[60] B. Łazowska, *Bibliografia ważniejszych prac o historii i działalności Głównego Urzędu Statystycznego w latach 1918—2008*, Warszawa 2009.

Olga Świerkot-Strużewska

Kluczowe etapy współpracy międzynarodowej GUS od lat 90. XX wieku do chwili obecnej

Od uczestnika do współtwórcy — współpraca międzynarodowa w latach 90. XX wieku

Lata 90. XX wieku i dwutysięczne wyznaczają okres otwarcia się na Zachód wiążący się z intensywną działalnością edukacyjną i dostosowawczą, jeśli chodzi o metodologię badań statystycznych. Jest to także okres zmian w statystyce europejskiej zmierzającej — podobnie jak Europa — do coraz większej integracji, co miało zakończyć się myśleniem o statystyce jako o systemie, zakładającym jeszcze intensywniejszą współpracę międzynarodową. Cezurą naturalnie jest 1 maja 2004 r. — data wstąpienia Polski do Unii Europejskiej, jednakże na polu polskiej statystyki oficjalnej cezur jest więcej. Znaczą one wydarzenia prowadzące do wspomnianej integracji, zbliżające polską statystykę publiczną do standardów międzynarodowych, których współtwórcą i prekursorem często była ona sama, na długo przed wstąpieniem przez Polskę do UE.

Zanim zdecydowano o pełnej integracji, Polska weszła na ścieżkę intensywnego dostosowywania metod badawczych i organizacji statystyki do sprawdzonych wzorców. Flagowymi przykładami współpracy międzynarodowej w różnych wymiarach na tym polu są: akcesja Polski do OECD, początki współpracy z Eurostatem, wypracowanie Podstawowych Zasad Statystyki Oficjalnej ONZ oraz modelowy wzorzec długotrwałej współpracy dwustronnej, czyli kontakty z francuskim odpowiednikiem GUS — INSEE.

Wydarzeniem mającym duże znaczenie dla współpracy międzynarodowej okresu przedakcesyjnego były początki współpracy z Eurostatem, które sięgają roku 1990, kiedy podpisano „Wspólną Deklarację o Współpracy Statystycznej". Dokument ten stanowił podstawę dla kontaktów statystyków polskich z ekspertami Eurostatu. Umożliwił również nawiązanie współpracy ze służbami statystycznymi krajów Europy Zachodniej. Działania statystyki polskiej zmierzające do integracji z UE przebiegały równolegle do działań Rządu i oscylowały wo-

kół standaryzacji zbieranych i upowszechnianych informacji. W 1994 r. Prezesi siedmiu krajów Europy Środkowej i Eurostatu podpisali wspólną deklarację, w której zawarto zapisy odnośnie do potrzeby dostarczania przez te kraje do Komisji danych statystycznych oraz przekazywania informacji niezbędnych w negocjacjach przedakcesyjnych. Konsekwencją był kilkuletni okres dostosowawczy, kiedy dążono do harmonizacji prawa z legislacją unijną. Na wniosek Prezesa GUS Eurostat przygotował zestawienie aktów prawnych, których wprowadzenie było niezbędną składową strategii przedczłonkowskiej UE w stosunku do państw Europy Środkowo-Wschodniej. Analizy stopnia dostosowania statystyki polskiej dokonywano w latach 1996 i 1997. Ta ostatnia wykazała harmonizację polskiego prawa statystycznego z prawem unijnym sięgającą 70%. W lipcu 1998 r. dokonano przeglądu aktów prawnych Unii dla obszaru „Statystyka". Na tzw. „liście screeningowej" znalazło się 177 aktów regulujących zagadnienia statystyczne w państwach członkowskich. Stopień przygotowania statystyki polskiej do współpracy w ramach Wspólnoty bardzo dobrze oceniono podczas dwudniowych negocjacji w 1999 r. w Brukseli. Po kompleksowej ocenie dokonanej w 2000 r. przez niezależnych ekspertów wskazano na konieczność doskonalenia m.in. w obszarach: statystyki regionalnej, rolnictwa, rachunków i bilansów rolniczych oraz rachunków narodowych. Tym samym jednakże podkreślono bardzo wysoki stopień dostosowania statystyki polskiej do wymogów unijnych. W czerwcu 2001 r. w Luksemburgu dokonano oficjalnej prezentacji raportu podsumowującego działania dostosowawcze.

Kolejnym kluczowym dla współpracy międzynarodowej wydarzeniem lat 90. było przyjęcie Polski do Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju — OECD w 1996 r. Już od początku lat dziewięćdziesiątych Główny Urząd Statystyczny aktywnie uczestniczył w pracach komitetów i grup roboczych OECD zajmujących się statystyką, które swym zasięgiem tematycznym obejmują całość problematyki ekonomiczno-społecznej. GUS dostarczał też, zgodnie ze swoją właściwością, odpowiednich danych statystycznych w systemie miesięcznym, kwartalnym i rocznym w zależności od rodzaju danych i wymagań OECD. Jednocześnie od momentu powstania ciał doradczo-koordynujących w sprawach statystyki Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju polscy eksperci działają na rzecz strategii rozwoju systemu statystycznego OECD, której kierunki ustalane są na corocznych posiedzeniach Komitetu ds. Statystyki i Polityki Statystycznej (ang. *Committee on Statistics and Statistical Policy* — CSSP) z udzia-

łem Prezesa GUS. Przed 1 maja 2004 r., datą przystąpienia naszego kraju do Unii Europejskiej, współpraca Urzędu z OECD stanowiła merytoryczne wsparcie w procesie przekształceń systemu statystycznego Polski dostosowujących nasz system badań do standardów Unii Europejskiej.[1]

Innym ważnym krokiem milowym na polu światowej współpracy w latach 90. XX wieku było wypracowanie Podstawowych Zasad Statystyki Oficjalnej (*Fundamental Principles of the Official Statistics)* — flagowego dokumentu ONZ w dziedzinie statystyki. Zaaprobowane pierwotnie na 39. Sesji Konferencji Statystyków Europejskich w czerwcu 1991 r. i przyjęte na 47. Sesji Europejskiej Komisji Gospodarczej w Genewie (15 kwietnia 1992 r.), a następnie przyjęte przez Radę Ekonomiczno-Społeczną i Komisję Statystyczną ONZ na specjalnej sesji w dniach 11—15 kwietnia 1994 r. zasady te określają kierunek kształtowania roli i funkcji statystyki we współczesnym społeczeństwie. W Polsce szereg sformułowań przytoczonych w „Podstawowych Zasadach..." wykorzystano m.in. przy opracowaniu ustawy o statystyce publicznej z dnia 29 czerwca 1995 r.

Dokument ten stanowił mocne wsparcie dążeń oficjalnej statystyki do przywrócenia lub umocnienia jej funkcji publicznej jako niezaangażowanej i obiektywnej w skomplikowanym układzie sił politycznych istniejącym w krajach przechodzących transformację ustrojową. Ponadto, poprzez mocno sformułowane zapisy dotyczące poufności informacji, „Zasady" stworzyły przesłanki do przywrócenia i pogłębienia zaufania do oficjalnych statystyk. Kolejną nowatorską wytyczną „Zasad" było określenie metod osiągania zgodności metodologicznej statystyk krajowych ze standardami międzynarodowymi, przez co stworzono warunki do efektywnej wymiany informacji w skali międzynarodowej. Niepodważalną wartością dokumentu było również określenie kierunków i form współpracy pomiędzy statystyką a organami administracji i społeczeń-

[1] Obecnie Główny Urząd Statystyczny uczestniczy systematycznie m.in. w pracach następujących grup roboczych: grupa robocza w zakresie strukturalnej statystyki przedsiębiorstw, grupa robocza statystyki Komitetu Przemysłu OECD na temat globalizacji w zakresie statystyki podmiotów z udziałem kapitału zagranicznego, grupa ekspertów OECD ds. krótkookresowych statystyk gospodarczych (STESEG), grupa robocza ds. wskaźników terytorialnych, grupa robocza ds. wskaźników społeczeństwa informacyjnego (WPIIS), grupa robocza narodowych korespondentów ochrony zdrowia OECD, grupa robocza Komitetu Turystyki OECD, grupa techniczna w ramach INES (Systemu Wskaźników Edukacji), Grupa Narodowych Ekspertów ds. Wskaźników Naukowo-Technicznych (NESTI), która jest ciałem doradczym Komitetu OECD ds. Polityki Naukowej i Technicznej, grupa robocza OECD ds. rachunków narodowych oraz grupa robocza ds. statystyk finansowych.

stwem, jak również pomiędzy statystyką i innymi systemami informacyjnymi w kraju.

W czasie prowadzonych w Genewie konsultacji[2] na temat nowych funkcji statystyki i metod współpracy statystyków pomiędzy krajami o różnych systemach polityczno-gospodarczych Prezes GUS prof. Franciszek Kubiczek zgłosił propozycję opracowania i przyjęcia konwencji statystycznej krajów członkowskich Konferencji Statystyków Europejskich. Dokument taki miał zawrzeć zarówno intencje realizacji najważniejszych zadań stojących przed służbami oficjalnej statystyki w nowych warunkach społeczno-politycznych, jak również ustalać wspólne wartości i zasady, którymi powinny się kierować służby statystyczne w realizacji swoich zadań wobec własnych rządów i społeczeństw. Następnie Prezes GUS prof. Józef Oleński przedstawił pierwszy projekt tekstu Zasad na 38. Plenarnej Sesji KSE w Genewie (11—15 czerwca 1990 r.), a Polska stanęła na czele grupy roboczej powołanej celem wypracowania treści dokumentu — mającego charakter rezolucji.

Poparcie dla rezolucji wyraziła 27. Sesja Plenarna Komisji Statystycznej ONZ (Nowy Jork 22 lutego—3 marca 1993 r.), która podjęła równocześnie decyzję w sprawie przekazania dokumentu komisjom regionalnym dla przeprowadzenia konsultacji w poszczególnych regionach: w Azji, Australii, Ameryce Łacińskiej i w Afryce celem opracowania analogicznych zasad oficjalnej statystyki. Rezolucja ta została przedstawiona Komisji Statystycznej w lutym 1994 r., następnie rekomendowana jako Rezolucja Rady Społecznej i Gospodarczej i przyjęta jako oficjalny dokument ONZ w roku 1995, tj. w roku jubileuszu 50-lecia ONZ.

10 Podstawowych Zasad Statystyki Oficjalnej stanowiło swoisty posttransformacyjny dekalog statystyczny. W Polsce odbyło się pierwsze spotkanie międzynarodowe służące realizacji postanowień rezolucji. W dniach 27—29 września 1993 r. w Jachrance koło Warszawy odbyła się Konferencja Okrągłego Stołu zorganizowana wspólnie przez Komisję Statystyczną ONZ, Europejską Komisję Gospodarczą, Konferencję Statystyków Europejskich, Eurostat, Między-

[2] 23 lutego 1990 r. — spotkanie zorganizowane przez ówczesnego Przewodniczące Konferencji Statystyków Europejskich (KSE) Carlo Malaguerrę oraz Prezesa Szwajcarskiego Federalnego Urzędu Statystycznego w porozumieniu z Dyrektorem Biura Statystycznego Europejskiej Komisji Gospodarczej. W spotkaniu uczestniczyli również Dyrektor Biura Statystycznego ONZ w Nowym Jorku (W. Seltzer) oraz przedstawiciele Urzędu Statystycznego EWG i OECD, a także Szefowie centralnych służb statystycznych regionu europejskiego.

narodowy Instytut Statystyczny, Polskie Towarzystwo Statystyczne oraz Główny Urząd Statystyczny. Siła i aktualność „Zasad" nie wygasły do dnia dzisiejszego. W 2014 r. — w 20-lecie swojego istnienia — zostały one zrewidowane, zaktualizowane i oficjalnie przyjęte przez Zgromadzenie Ogólne ONZ. Na polu europejskim zaś stanowią podwaliny Europejskiego Kodeksu Praktyk Statystycznych (*European Statistical Code of Practice*) — flagowego dokumentu dotyczącego jakości tworzonych, opracowywanych i udostępnianych statystyk, o którym będzie mowa w dalszej części tekstu.

Innym przykładem modelowej współpracy międzynarodowej w wymiarze dwustronnym jest trwająca od lat 90. XX wieku współpraca z francuskim Instytutem Statystyki i Badań Ekonomicznych INSEE (*Institut des statistiques et des études économiques*). Rozpoczęła się ona podpisaniem w Warszawie w marcu 1990 r. dwustronnej umowy międzyresortowej i trwała nieprzerwanie aż do przystąpienia Polski do Unii Europejskiej w 2004 r. i dłużej (zakończenie ostatniego projektu z INSEE miało miejsce w 2014 r.). W oparciu o wspomnianą umowę francuscy eksperci intensywnie wspierali polski system statystyczny w dostosowaniu do wymogów UE w ramach 8 projektów w dziedzinach: rachunków narodowych, rejestrów, statystyki społecznej, baz danych dla przedsiębiorstw, badania koniunktury, statystyki regionalnej i szkoleń. Zdecydowana większość współpracy polsko-francuskiej włączona była do programu koordynowanego przez Eurostat. Najbardziej intensywny okres współpracy polsko-francuskiej przypadł na rok 1997 — przełomowy ze względu na zakończenie wielu projektów. Stworzono z Francją system badań strukturalnych przedsiębiorstw oraz system rachunków narodowych oparty o standardy europejskie i światowe. Klasyfikacje działalności gospodarczej oraz wyrobów i usług zostały zharmonizowane z europejskimi normami. Powstał rejestr podmiotów gospodarki narodowej (REGON). Wcześniej intensywnie współpracowano z Francją przy opracowywaniu nowych narzędzi statystycznych w ramach projektów uznanych za flagowe w procesie transformacji polskiej statystyki publicznej; realizowano działania w obszarze: rachunków narodowych, nowego systemu rachunków przedsiębiorstw, krajowego rejestru przedsiębiorstw oraz badań koniunktury. Dla podkreślenia roli Francji w procesie przekształceń polskiej statystyki koordynatorzy projektów otrzymali z rąk Prezesa GUS Złote Odznaki Honorowe za zasługi dla polskiej statystyki, a jeden z nich, Louis Bodin, został uhonorowany Krzyżem Oficerskim Orderu Zasługi Rzeczypospolitej Polskiej. W następnych latach

współpraca z Francją został dotyczyła głównie rozwijania metodologii poprawiania jakości badań statystycznych.[3]

Od obserwatora do aktywnego uczestnika — lata dwutysięczne obecnie

Obecnie, w warunkach długoletniego członkostwa w Unii Europejskiej, GUS realizuje swoje zadania wynikające ze współpracy międzynarodowej z uwzględnieniem głównych założeń Europejskiego Systemu Statystycznego (ESS), będącego partnerstwem krajowych urzędów i instytutów statystycznych oraz Eurostatu — organu statystycznego Komisji Europejskiej. Współpraca polskiej statystyki publicznej z zagranicą wykracza jednakże poza poziom europejski i opiera się również na wdrażaniu zaleceń i przyjmowaniu głównych kierunków rozwoju różnych dziedzin statystyki w obrębie organizacji międzynarodowych.[4] Cel tych działań jest trojaki: przede wszystkim mają one prowadzić do dostarczania wysokiej jakości danych statystycznych — gospodarczych i społecznych, dostępnych na różnych poziomach agregacji. Dane te mają wspierać rozwój, monitoring i ocenę polityk a także zaspokajać potrzeby informacyjne różnorodnych grup użytkowników (decydentów politycznych, naukowców, studentów, dziennikarzy, analityków rynku i wielu innych). Wpisywanie działań statystyki polskiej

[3] W ramach współpracy polsko francuskiej powstało szereg projektów takich jak m.in.: wspólny projekt GUS/INSEE porównania wskaźników ubóstwa pomiędzy Francją i Polską rozpoczęty w 1998 r. Rezultatem jest nowatorskie polskie badanie spójności społecznej; projekt w zakresie zagadnień makroekonomicznych związanych z analizami i prognozami krótko- i średniookresowymi oraz budowa modeli ekonometrycznych, w których uczestniczyli obok przedstawicieli GUS i INSEE również polskie i francuskie Ministerstwo Finansów, a także banki: NBP oraz Banque de France. GUS był stroną która dostarczała odpowiednie dane statystyczne); współpraca partnerska pomiędzy polskim i francuskim urzędem regionalnym (Urząd Statystyczny w Bydgoszczy oraz jej odpowiednik Dyrekcja Regionalna Nord-Pas-de-Calais) dotycząca wymiany doświadczeń z zakresu statystyki rynku pracy oraz obsługi statystycznej administracji lokalnej jako głównych specjalizacji obu urzędów. W historii współpracy pomiędzy GUS i INSEE należy również wymienić Porozumienie bliźniacze pomiędzy Polską i Francją w zakresie statystyki regionalnej z 2000 r. (prace trwały w latach 2001—2003). Głównym celem tej operacji było wdrożenie europejskich uregulowań i porozumień dotyczących statystyki regionalnej i lokalnej, aby przygotować Polskę do zastosowania instrumentów przedakcesyjnych i Funduszy Strukturalnych UE.

[4] Aktywność Głównego Urzędu Statystycznego na arenie międzynarodowej przejawia się również w uczestnictwie przedstawicieli Urzędu w realizacji strategii wszystkich najważniejszych organizacji międzynarodowych takich jak Komisja Statystyczna Narodów Zjednoczonych w Nowym Jorku, Europejska Komisja Gospodarcza Narodów Zjednoczonych czy Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD). GUS współpracuje też z Bankiem Światowym oraz Międzynarodowym Funduszem Walutowym, a także wieloma agendami Organizacji Narodów Zjednoczonych.

w kontekst międzynarodowy przekłada się również na wdrażanie nowych metod produkcji (tworzenia, opracowywania i udostępniania) danych prowadzących do zwiększenia wydajności i poprawy jakości statystyki. Współczesna współpraca międzynarodowa statystyki ma również na celu wzmocnienie Europejskiego Systemu Statystycznego dla dalszego rozwoju jego produktywności i wiodącej roli w światowej statystyce publicznej.

W negocjacjach przedakcesyjnych do Unii Europejskiej statystyka była obok nauki najszybciej zamkniętym rozdziałem negocjacyjnym. Dwa lata po akcesji do UE, we wrześniu 2006 r. w Krakowie odbyła się 92. Konferencja Prezesów Urzędów Statystycznych krajów UE — DGINS 2006. Organizatorem konferencji odbywającej się pod hasłem „*Making the System Work*" był GUS we współpracy z Eurostatem. Polska została gospodarzem tego priorytetowego dla statystyki europejskiej spotkania jako pierwszy kraj spośród przyjętych do UE w 2004 r., co należy traktować jako wyraz uznania dla osiągnięć polskiej statystyki. Wynikiem dyskusji był materiał określany jako „Krakowski Plan Działania" (*Cracow Action Plan*), którego konsekwencją są współczesne podstawy prawne i organizacja Europejskiego Systemu Statystycznego.

92. Konferencja Szefów Urzędów Statystycznych krajów UE (DGINS) — Kraków 2006

Powstałe w wyniku decyzji podjętych w Krakowie międzynarodowe grupy zadaniowe wypracowały m.in. takie rozwiązania jak: projekt nowego rozporządzenia PE i Rady w sprawie statystyki europejskiej[5] (z zapisami prawnego uznania ESS, wzmocnienia roli urzędów statystycznych na poziomie krajowym i Eurostatu na poziomie wspólnotowym, powstania Komitetu ds. Europejskiego Systemu Statystycznego, który zastąpił Statystyczny Komitet Programowy SPC i przejął zadania Komitetu ds. tajemnicy statystycznej), opracowania Europejskiego Kodeksu Praktyk Statystycznych — sztandarowego dokumentu ESS dot. jakości — oraz nowych międzynarodowych form współpracy np. w ramach projektów ESSnet. W obszarze reformy procesów planowania i programowania, zidentyfikowane zostały takie zalecenia jak: podjęcie systematycznych przeglądów działań statystycznych i analiz nowych potrzeb, racjonalizacja cyklów programowania wieloletniego i rocznego, przegląd cyklu prac przygotowawczych dla propozycji nowych aktów prawnych oraz wzmocnienie zaangażowania Komitetu ESS, Grup Dyrektorów i innych partnerów. Następstwem Krakowskiego Planu Działania był również początek dyskusji nad nową strukturą organizacyjną ESS, którą zamierzano zmodernizować i dostosować do współczesnych warunków współpracy międzynarodowej, m.in. poprzez powołanie nowych ciał jak Europejska Rada Konsultacyjna ds. Zarządzania Statystyką (*European Statistical Governance Advisory Board* ESGAB)[6] i Europejski Komitet Doradczy ds. Statystyki (*European Statistical Advisory Committee* ESAC).[7] Działania modernizacyjne nastąpiły także w obszarze standaryzacji procesów i metod w ramach ESS, w pracach nad zagadnieniem finansowania działań o znaczeniu europejskim dla wszystkich partnerów ESS oraz w obszarze projektów ESSnet jako sieci kilku organizacji pracujących dla wspólnego celu dostarczenia konkretnych wyni-

[5] W maju 2015 r. zakończony został długotrwały proces legislacyjny nowelizacji ramowego rozporządzenia dotyczącego statystyki europejskiej. Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2015/759 z dnia 29 kwietnia 2015 r. zmieniające rozporządzenie (WE) nr 223/2009 w sprawie statystyki europejskiej, opublikowano w dniu 19 maja 2015 r. w Dzienniku Urzędowym Unii Europejskiej.

[6] ESGAB — powołana decyzją Parlamentu Europejskiego i Rady nr 235/2008/WE z dn. 11 marca 2008 r. Jej celem jest dokonywanie niezależnego przeglądu Europejskiego Systemu Statystycznego w odniesieniu do wprowadzania w życie Europejskiego Kodeksu Praktyk Statystycznych, a także doradzanie Komisji w innych kwestiach związanych z EKPS.

[7] ESAC — powołany decyzją Parlamentu Europejskiego i Rady nr 234/2008/WE z dnia 11 marca 2008 r. Jego funkcją jest wspieranie instytucji UE w kwestiach koordynowania strategicznych celów i priorytetów unijnej polityki dot. statystyki, biorąc pod uwagę wymagania użytkowników danych, racjonalizację kosztów. Przedstawia on opinie w kluczowych sprawach dotyczących statystyki, w tym przede wszystkim ws. rocznych i wieloletnich programów statystycznych.

ków, których beneficjentem będzie cały ESS. Konsekwencją modernizacji było ponadto wzmocnienie partnerstwa i współpracy poprzez dzielenie się pracą i doświadczeniami ekspertów, unikanie dublowania prac, wzrost jakości i harmonizacji oraz optymalizacja zasobów w ramach ESS.

Statystyczny aspekt pierwszej polskiej prezydencji w Radzie UE

W drugiej połowie 2011 r. Główny Urząd Statystyczny realizował ambitne zadanie sprawowania pierwszej polskiej prezydencji w Radzie Unii Europejskiej w dziedzinie statystyki. GUS aktywnie współpracował z urzędami statystycznymi państw Trio — Danii i Cypru — przed objęciem prezydencji i w trakcie jej trwania. Wspólnym priorytetem 18-miesięcznego przewodnictwa Trio w obszarze statystyki była integracja i optymalizacja Europejskiego Systemu Statystycznego poprzez poprawę jego jakości, wiarygodności i efektywności oraz redukcję obciążeń respondentów. Podczas polskiej prezydencji cele te były realizowane na forum Rady Unii Europejskiej poprzez dyskusje i stosowne modyfikacje projektów aktów ustawodawczych oraz negocjowanie kompromisowych rozwiązań ze wszystkimi uczestnikami procesu legislacyjnego. Głównym forum wymiany stanowisk państw członkowskich była obsługiwana przez GUS Grupa Robocza ds. Statystyki (*Council Working party on Statistics* — CWPS) działająca jako jedno z ciał przygotowawczych Rady ds. Ogólnych (*General Affairs Council* — GAC) — podczas polskiej prezydencji odbyło się 6 spotkań grupy. GUS skoncentrował się na negocjacjach czterech rozporządzeń Parlamentu Europejskiego i Rady dotyczących europejskiej statystyki upraw trwałych, sprawozdań statystycznych w odniesieniu do transportu drogowego rzeczy, europejskiego systemu rachunków narodowych i regionalnych w UE (ESA 2010) oraz europejskiej statystyki zagrożenia przestępczością. Polska prezydencja w wyniku negocjacji z Parlamentem Europejskim wypracowała propozycje kompromisowe w dwóch pierwszych sprawach, na podstawie których zakończono procedurę legislacyjną i wymienione akty ustawodawcze zostały zatwierdzone przez PE i Radę w pierwszym czytaniu, tworząc podstawę dla zbierania porównywalnych i rzetelnych statystyk w tych dziedzinach. Jednocześnie osiągnięto znaczący postęp w uzgadnianiu ważnego dla podejmowania kluczowych decyzji w UE projektu ESA 2010. Doświadczenia zebrane podczas sześciu miesięcy prezydencji są wciąż wykorzystywane podczas prac i przy okazji regularnego pre-

zentowania stanowiska Polski na forum CWPS. GUS kontynuuje dobrą współpracę z przedstawicielami państw biorącymi udział w spotkaniach Grupy Roboczej Rady ds. Statystyki w Brukseli. Polskie przewodnictwo w dziedzinie statystyki oraz towarzyszące mu wydarzenia przyczyniły się do wzmocnienia pozytywnego wizerunku statystyki polskiej jako marki solidnej, nowoczesnej i opartej na jakości.

Międzynarodowa Konferencja „Rozwój Europejskiego Systemu Statystycznego w świetle Partnerstwa Wschodniego", centralne wydarzenie polskiej prezydencji w Radzie, październik 2011

Polska częścią UE — statystyka częścią europejskiego systemu statystycznego

Od wejścia Polski do Unii Europejskiej Główny Urząd Statystyczny uczestniczy we flagowych przedsięwzięciach zainicjowanych przez Eurostat, realizowanych obecnie w ramach procesu modernizacji ESS. Proces ten wynika z rosnącego znaczenia informacji statystycznych dla monitorowania efektów polityk społecznych i ekonomicznych w kontekście m. in. Strategii Europa 2020, a także ze zmian technologicznych na polu zbierania, przetwarzania i udostępniania danych. Do głównych inicjatyw podejmowanych w ostatnich latach na szczeblu ESS możemy zaliczyć: zmiany w funkcjonowaniu ESS związane z rewizją Rozpo-

rządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady nr 223/2009 w sprawie statystyki europejskiej, wdrożenie zapisów Europejskiego Programu Statystycznego na lata 2013—2017, skupienie uprawnień komitologicznych w rękach Komitetu Europejskiego Systemu Statystycznego (ESSC) oraz likwidację wszystkich innych komitetów komitologicznych. Tym samym, w ramach nowej organizacji i modernizacji struktury ESS, wzmocniono rolę Grup Dyrektorów, poprzez przekazanie im zadań dotychczasowych komitetów. Przedstawiciele GUS aktywnie uczestniczą w procesie decyzyjnym UE na wszystkich jego szczeblach, w ramach przekrojowych inicjatyw programowych Eurostatu, prezentując spójne, uzgodnione z partnerami, stanowisko.

Polska statystyka z biorcy pomocy i roli ucznia coraz częściej występuje jako sponsor przekazujący wiedzę partnerom międzynarodowym, którzy obecnie przechodzą procesy transformacyjno-modernizacyjne swoich systemów statystycznych. W ostatnich latach znacznie wzrosła aktywność GUS na polu międzynarodowej współpracy transgranicznej. W ten sposób GUS realizuje ogólny priorytet polityki zagranicznej RP polegający na otwartości na różne wymiary polityki regionalnej. W rezultacie proces współpracy transgranicznej sprzyja szerzeniu idei europejskich, tym samym wzmacniając stabilność Europy. Współpraca transgraniczna i regionalna GUS i Urzędów Statystycznych przekłada się na szereg projektów, takich jak: prowadzenie wspólnych badań i wspólna działalność wydawnicza prezentująca porównania statystyczne regionów; tworzenie transgranicznych baz i banków danych obejmujących swoim zakresem kilka państw funkcjonujących w oparciu o dane ze statystyk poszczególnych krajów; prowadzenie wspólnych działań w ramach Euroregionów oraz pomoc dla innych krajów w budowaniu lub modernizacji ich systemów statystycznych (Ukraina, Gruzja).

Ważnym aspektem działań prowadzonych przez GUS na arenie międzynarodowej jest udział w tworzeniu platformy do debaty nad budową spójnego systemu statystycznego niezależnie od granic, podziałów politycznych, położenia krajów, systemów społeczno-gospodarczych i innych odrębności. Jedną z takich inicjatyw jest Partnerstwo Wschodnie. Wspierając ideę polskiej polityki zagranicznej dotyczącą popierania aspiracji akcesyjnych krajów Partnerstwa Wschodniego (Ukrainy, Mołdawii, Azerbejdżanu, Armenii, Gruzji i Białorusi), GUS służy im pomocą w procesie harmonizowania statystyk z międzynarodowymi standardami, wskazując kierunki działań pozwalających na zbliżenie uregulowań prawnych i systemowych w zakresie statystyki do uregulowań obowiązujących w Europejskim Systemie Statystycznym.

Na uwagę zasługują przykłady działań prowadzonych przez polską statystykę publiczną w 2014 r. na rzecz poprawy funkcjonowania systemów statystycznych Gruzji i Mołdawii. Zrealizowane zostały dwa ważne projekty: „Wsparcie rozwoju systemu statystyki publicznej Gruzji w obszarze statystyki regionalnej. Transfer wiedzy potrzebnej do prowadzenia analiz rozwoju regionalnego oraz zestawienia rachunków regionalnych" oraz „Bilanse produktów rolniczych jako wsad niezbędny do opracowania bilansów żywności". W trakcie wdrażania projektów przeprowadzono m.in. szkolenia w Gruzji i Mołdawii, a także wizyty studialne w Polsce oraz opracowano na potrzeby krajów partnerskich specjalistyczną dokumentację przewidzianą jako rezultaty działań we wnioskach projektowych.

Współpraca w oparciu o strategie

Cechą współpracy międzynarodowej statystyki końca lat dwutysięcznych w Unii Europejskiej jest jej głębokie osadzenie w dokumentach strategicznych. Przykładem takiego dokumentu w skali makro jest Wizja 2020, zaś przykładem strategii w skali mikro opracowanej z uwzględnieniem międzynarodowych i krajowych wytycznych w przełożeniu na rzeczywistość organizacji są „Kierunki rozwoju polskiej statystyki publicznej do 2017 r." i „Kierunki współpracy międzynarodowej w świetle rozwoju polskiej statystyki publicznej do 2017 r." Opierając się na strategiach, współpraca międzynarodowa przyjmuje charakter planowany i ciągły.

W dobie rewolucji technologicznej, postępu technicznego i zmieniających się przyzwyczajeń człowieka, europejska statystyka publicza znalazła się w punkcie, w którym musiała się zmierzyć z konkurencją innych dostarczycieli danych i z wynikającymi z niej konsekwencjami. W warunkach, gdzie zarówno Eurostat, jak i krajowe urzędy statystyczne państw członkowskich UE muszą zmagać się ze znacznymi ograniczeniami finansowymi, należy dążyć do równowagi pomiędzy redukcją posiadanych zasobów potrzebnych do produkcji statystyk, a rosnącym zapotrzebowaniem różnych grup użytkowników na dobrą jakościowo informację. Sytuacja ta znalazła przełożenie w pracach zmierzających do wypracowania strategii na najbliższe pięciolecie, tzw. Wizji 2020 — wspólnego dokumentu strategicznego ESS, który wyznacza drogę opartą na pięciu filarach stanowiących o wyjątkowości i niemożności zastąpienia statystyki publicznej przez inne źródła. Strategia ta zakłada, iż nowy zreformowany Europej-

ski System Statystyczny będzie dostarczał statystyk najwyższej jakości, opierał się na zasadach współpracy, odznaczał się proaktywnością w stosunku do potrzeb użytkowników, a także będzie upowszechniał informacje w przyjazny i nowoczesny sposób. Aby to osiągnąć uruchomiono szereg międzynarodowych projektów, przyjmując zasadę biznesowej oceny ich rentowności. Polska była aktywnym uczestnikiem prac dotyczących Wizji 2020 na wszystkich etapach konsultacji. Obecnie Polska w osobie Prezesa GUS dr. Dominika Rozkruta wchodzi w skład rotacyjnego ciała zarządzającego wdrażaniem projektów wynikających z Wizji, tzw. Grupy Wdrożeniowej (*Vision Implementation Group*).

W 2013 r. rozszerzono część dotyczącą współpracy międzynarodowej w strategii rozwoju statystyki pt. „Kierunki rozwoju polskiej statystyki publicznej do 2107 r." Jako priorytety współpracy międzynarodowej określono w niej cztery cele strategiczne: usprawnienie koordynacyjnej roli GUS w ramach systemu informacyjnego na poziomie krajowym w związku z obowiązkami wynikającymi z członkostwa w UE, wzmocnienie pozycji i pozytywnego wizerunku polskiej statystyki publicznej na arenie międzynarodowej, zacieśnianie współpracy z zagranicznymi krajowymi urzędami statystycznymi oraz zwiększanie kompetencji pracowników zaangażowanych we współpracę międzynarodową i efektywne ich wykorzystanie. W 2015 r. przeprowadzono monitoring wdrażania strategii, w wyniku którego wykazano rozwój współpracy międzynarodowej GUS poprzez realizację szeregu działań rozwojowych, takich jak: zwiększenie efektywności udziału służb statystyki publicznej w pracach międzynarodowych grup i zespołów; zintensyfikowanie współpracy transgranicznej, wzmocnienie współpracy w ramach „Partnerstwa Wschodniego"; zacieśnienie współpracy z państwami wchodzącymi w skład Grupy Wyszehradzkiej; organizowanie staży i seminariów dla pracowników urzędów statystycznych krajów spoza UE. Zaobserwowano również większą aktywność w obszarze procesu decyzyjnego Unii Europejskiej, gdzie GUS tworzy prawo UE poprzez aktywne uczestnictwo w Grupie Roboczej Rady ds. Statystyki, a także ciałach ESS (Komitet ESS, Grupa Partnerska, grupy robocze Eurostatu). Ponadto wzmocniono współpracę międzyinstytucjonalną na poziomie krajowym w obszarach dotyczących współpracy międzynarodowej poprzez zacieśnienie kontaktów z NBP (współuczestnikiem Europejskiego Forum Statystycznego zrzeszającego ESS i Europejski System Banków Centralnych), a także poprawiono monitoring prac na poziomie ESSC i Grup Dyrektorów oraz w wybranych grupach roboczych i zadaniowych.

Przegląd Partnerski polskiego systemu statystycznego w 2015 r.

Dla współpracy międzynarodowej GUS ważne były ustalenia drugiej rundy Przeglądu Partnerskiego (tzw. *Peer Review*), który odbył się w lutym 2015 r. Przegląd ten miał na celu weryfikację zgodności polskiej statystyki publicznej z Europejskim Kodeksem Praktyk Statystycznych (EKPS). Stopień wdrożenia zasad EKPS jest jednym z głównych wyznaczników jakości europejskich statystyk. Ocenie podlegała również funkcja koordynacyjna krajowych urzędów statystycznych w krajowych systemach statystycznych oraz stopień integracji i współpracy krajowej statystyki w Europejskim Systemie Statystycznym.

Po Przeglądzie Partnerskim, w 2016 r. opublikowano Sprawozdanie Komisji dla Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie wdrażania Europejskiego Kodeksu Praktyk Statystycznych i koordynacji w ramach Europejskiego Systemu Statystycznego. Z 17 rekomendacji, które GUS otrzymał w wyniku przeglądu należy wymienić konieczność nowelizacji ustawy o statystyce publicznej, konieczność przyspieszenia prac nad biznesowym modelem produkcji statystycznej opartym o procesy, stworzenie planu finansowego celem zapobieżenia nadmiernemu odpływowi młodej kadry statystyków, konieczność opracowania i udostępnienia kompleksowej polityki upowszechniania danych statystycznych oraz opracowania i udostępnienia zasad dostępu do mikrodanych wraz z zapewnieniem możliwości zdalnej pracy z danymi dla naukowców w specjalnie do tego celu przygotowanym otoczeniu. Na półmetku okresu wdrożeniowego rekomendacji, tj. w grudniu 2016 r., Polska przekazała do Eurostatu raport z postępu wdrażania działań usprawniających. Wysoką ocenę audytorów uzyskała współpraca międzynarodowa GUS — stopień uczestnictwa przedstawicieli GUS w międzynarodowych spotkaniach, skala ich reprezentacji w istotnych gremiach oraz wzmożona obecność w obieralnych ciałach międzynarodowych świadczą o bardzo wysokim poziomie integracji.

Miejsce i zadania zespołu współpracy międzynarodowej w nowoczesnej, zmieniającej się organizacji

Już Podstawowe Zasady Statystyki Oficjalnej w latach 90. ub. wieku zakładały operacjonalizację współpracy międzynarodowej poprzez powoływanie w organizacjach specjalnych zespołów odpowiedzialnych za prowadzenie dzia-

łalności zagranicznej. Działanie to wiązało się z postępującą integracją statystyki oraz zwiększeniem jej porównywalności w oparciu o zharmonizowane zasady, których wypracowywanie było wynikiem wspólnych działań państw. W Głównym Urzędzie Statystycznym dało się zaobserwować analogiczną tendencję — w miarę postępowania procesu integracji przybywało zadań z dziedziny współpracy międzynarodowej, jak również zmieniał się ich charakter. Od zespołu zajmującego się współpracą międzynarodową zaczęto oczekiwać więcej niż tylko umiejętności językowych i organizacyjnych. Dążono do stworzenia komórki, która łączyłaby liczne aspekty współpracy, tj. sferę projektów międzynarodowych różnego typu, dział analityczny, dział monitorowania prawa oraz poziom koordynacji i organizacji wydarzeń i protokołu dyplomatycznego. Akcesja do UE, a przede wszystkim pierwsza polska prezydencja w Radzie przyśpieszyły rozrost i konsolidację komórki zajmującej się współpracą międzynarodową w GUS, której składowe były wcześniej rozproszone w organizacji.[8] Wraz ze wzrostem znaczenia stanowiska polskiej statystyki publicznej w Europie, poczyniono starania, aby było ono spójne, odpowiednio przygotowane i uzgodnione na poziomie krajowym oraz koherentnie prezentowane i negocjowane na różnych forach międzynarodowych. W rezultacie do ważnych zadań ostatnich lat zrealizowanych przez zespół współpracy międzynarodowej GUS należą: merytoryczna koordynacja polskiego przewodnictwa w Radzie i współkoordynacja przeglądu partnerskiego, wsparcie Kierownictwa GUS w przygotowaniu stanowisk na spotkania różnego szczebla, kształtowanie wizerunku na arenie międzynarodowej, realizacja projektów zagranicznych, poprawa zarządzania i koordynacji oraz monitorowanie efektów współpracy. Nie sposób również nie wymienić licznych prestiżowych wydarzeń: konferencji, warsztatów i spotkań, które zorganizował zespół współpracy międzynarodowej GUS.[9]

W 2016 r. działająca przy Eurostacie Grupa Zarządzająca ds. współpracy statystycznej opracowała „Podręcznik dobrych praktyk dla jednostki współpracy międzynarodowej w instytucji". GUS miał wkład w jego redakcję, dzieląc się

[8] Zespoły zajmujące się szeroko rozumianą działalnością międzynarodową w GUS usytuowane były w 2005 r. w Departamencie Współpracy Międzynarodowej, Finansów i Kadr, w 2007 r. w Gabinecie Prezesa i w Departamencie Programowania i Koordynacji Badań (część współpracy dotycząca międzynarodowych projektów dotacyjnych), W 2009 r. powołany został Departament Europejskiego Systemu Statystycznego i Współpracy Międzynarodowej, który w 2011 r. został przekształcony w Departament Współpracy Międzynarodowej złożony z czterech wydziałów: Organizacji Współpracy Międzynarodowej, Europejskiego Systemu Statystycznego, ds. Unii Europejskiej i Analiz Międzynarodowych. Por. Regulamin Wewnętrzny Departamentu Współpracy Międzynarodowej zatwierdzony w dniu 12 maja 2016 r.

[9] Por. sprawozdanie ze współpracy międzynarodowej.

z państwami członkowskimi UE takimi sprawdzonymi rozwiązaniami, jak działalność edukacyjna współpracy międzynarodowej (prowadzone od kilku lat cykliczne szkolenia „Efektywny udział w spotkaniach międzynarodowych" oraz szkolenie z zakresu projektów dotacyjnych Eurostatu zwiększają świadomość o bieżących zagadnieniach dyskutowanych w gremiach europejskich i światowych oraz uczą procedur i zasad postępowania) czy też obsługę baz informatycznych mających ułatwić śledzenie procesu negocjacyjnego na różnych szczeblach, a także w postaci organizowanych przez zespół współpracy międzynarodowej spotkań przy okazji zagadnień horyzontalnych wynikających z prac na szczeblu europejskim. Przykładem mogą być spotkania zmierzające do wypracowania stanowiska polskiej statystyki publicznej względem rozporządzeń ramowych dotyczących statystyki gospodarczej i społecznej. Walor edukacyjny wewnątrz organizacji mają również cykliczne spotkania przed Komitetem ESS, których głównym celem jest przedyskutowanie i dopracowanie stanowiska GUS prezentowanego przez Prezesa GUS na najwyższym szczeblu w UE.

Niewątpliwym sukcesem współpracy międzynarodowej jest również fakt, iż GUS jest postrzegany jako atrakcyjne miejsce odbywania staży dla pracowników urzędów statystycznych spoza UE. Świadczy o tym zainteresowanie stażami wśród statystyków z różnych krajów, między innymi z Turcji, Albanii czy Kosowa.

Podsumowując, opisane przykłady ewolucji specyfiki współpracy międzynarodowej w Głównym Urzędzie Statystycznym są dowodem wielkiej transformacji, jaką przeszła polska statystyka publiczna. Coraz mocniejsza pozycja Urzędu przejawia się w liczbie organizowanych wydarzeń, prowadzonych projektów, częstym prezentowaniu dorobku polskiej statystyki na arenie międzynarodowej, a także w większej liczbie przedstawicieli Polski w obieralnych decyzyjnych ciałach wypracowujących rozwiązania na szczeblu europejskim i światowym. Konsolidacja zespołu współpracy międzynarodowej przyczyniła się do wzrostu profesjonalizmu organizacyjno-protokolarnej obsługi różnorodnych spotkań w kraju i zagranicą oraz poprawiła spójność i integralność polskiego stanowiska prezentowanego na zewnątrz. GUS, jeszcze dwadzieścia lat temu mający status organizacji uczącej się, w procesie transformacji, obecnie jest atrakcyjnym partnerem urzędów i konsorcjów realizujących duże projekty międzynarodowe, a także pożądanym miejscem staży i wizyt studialnych, w trakcie których to polscy eksperci przekazują wiedzę i doświadczenie zagranicznym partnerom. Nie będzie zatem przesadzonym stwierdzenie, iż polska statystyka publiczna może być postrzegana jako flagowy przykład efektywnej i udanej integracji w Europie i na świecie.

Stanisław Sielużycki

Historia informatyki w statystyce

Geneza informatyki w statystyce

Zgodnie z Wikipedią[1] informatyka to dyscyplina nauki zaliczana do nauk ścisłych oraz dyscyplina techniki zajmująca się przetwarzaniem informacji, w tym również technologiami przetwarzania informacji oraz technologiami wytwarzania systemów przetwarzających informacje.

Przetwarzanie danych realizowane było przez Główny Urząd Statystyczny (GUS) od jego powstania w roku 1918 r.[2] W dniu 30 września 1921 r. GUS przeprowadził pierwszy spis ludności w niepodległej Polsce. Zakupione zostały wówczas w USA maszyny licząco-analityczne konstrukcji Jamesa Powersa.[3] Były to maszyny do dziurkowania kart w ilości 57, sortery do porządkowania i grupowania (29 sztuk) oraz trzy tabulatory, które odczytywały dane z kart i sporządzały zestawienia. Pomimo zaangażowania tak skromnych środków opracowano i sprawdzono 41,4 mln kart (przy ludności w Polsce rzędu 27 mln).

Na początku 1930 r. sprowadzono do GUS maszyny licząco-analityczne konstrukcji Hermana Holleritha,[4] dzięki czemu można było odczytywać dane z kart dziurkowanych. Maszyny tego typu zostały z dużym powodzeniem zastosowane już w spisie powszechnym w Stanach Zjednoczonych w 1890 r. Późniejsze prace doprowadziły do opatentowania systemu maszyn licząco-analitycznych w 1894 r. przez wspomnianego Hermana Holleritha. Karty dziurkowane były odczytywane pneumatycznie, nie zaś z zastosowaniem elektryczności.

[1] https://pl.wikipedia.org/wiki/Informatyka.

[2] J.Miller, *Historia, rozwój i stan obecny maszynowego opracowania dat statystycznych w Głównym Urzędzie Statystycznym*, „Kwartalnik Statystyczny" t. VII, 1930 r., s. 755—784.

[3] J.Miller, *O dokładności opracowania dat statystycznych przy pomocy maszyn systemu Powers'a*, „Kwartalnik Statystyczny" t. V, 1928 r., s. 185—206.

[4] http://www.officemuseum.com/data_processing_machines.htm.

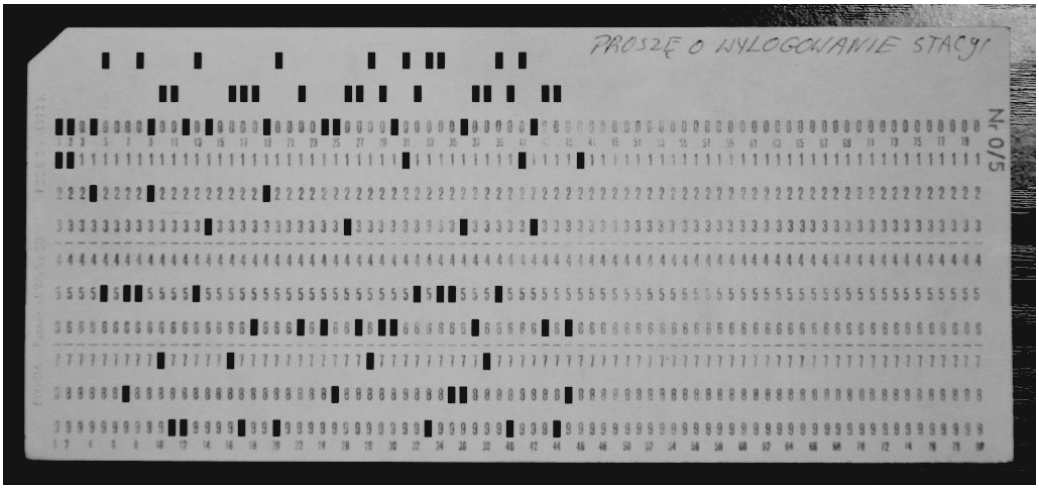

Rys. 1. Karta dziurkowana

W kolejnych latach pojawiły się w GUS maszyny rachunkowe, tzw. maszyny małej mechanizacji, czyli maszyny mechaniczne, ręczne, dwudziałaniowe wykonujące operacje dodawania i odejmowania, a następnie maszyny czterodziałaniowe wykonujące mnożenie i dzielenie (arytmometr i sumator). W 1939 r. GUS dysponował ok. 200 dziurkarkami, sprawdzarkami, sorterami, tabulatorami, maszyną do produkcji kart dziurkowanych, nowoczesnym wyposażeniem zakładu naprawczego i ok. 120 maszynami rachunkowymi.

Druga wojna światowa doprowadziła do zniszczenia wspomnianego sprzętu GUS.[5] Obróbka danych uzyskanych w wyniku spisu ludności z lutego 1946 r. została wykonana metodą ręczną. Zgodnie z informacją od Wiesława Łagodzińskiego — rzecznika prasowego GUS i Dyrektora Departamentu Informacji (Biura Informacji) w latach 1993—2004 — technologia IBM w postaci kart perforowanych Hermana Holleritha, która została wykorzystana przez Niemcy podczas II wojny światowej, pozostała na ziemiach polskich m.in. w Wojewódzkich Urzędach Statystycznych w Szczecinie i we Wrocławiu.

W latach 1949 i 1950 GUS zakupił na potrzeby spisu powszechnego 15 zestawów maszyn licząco-analitycznych francuskiej firmy Bull. Maszyny miały sortery wyposażone w indywidualne liczniki pozwalające na porządkowanie kart według badanych cech i na liczenie oraz drukowanie wyników, co pozwoliło

[5] J. Miller, *Historia, rozwój i stan obecny maszynowego opracowania dat statystycznych w Głównym Urzędzie Statystycznym*, „Kwartalnik Statystyczny" t. VII, 1930 r., s. 755—784.

unowocześnić i rozszerzyć opracowania danych. Pojawiły się maszyny rachunkowe oraz wielolicznikowe maszyny księgujące, które pozwalały na zmniejszenie pracochłonności prowadzonych badań statystycznych.

Pierwszą jednostką organizacyjną, której zadaniem było opracowywanie badań był powstały w 1955 r. Zakład Techniki Statystycznej. W latach 1961——1968 zorganizowano wojewódzkie stacje techniki obliczeniowej w 17 województwach, a w 1966 r. wszystkie Wojewódzkie Urzędy Statystyczne zostały włączone do sieci teleksowej.[6]

Pierwsze komputery

Do komputeryzacji pozyskiwania i przetwarzania danych powołano w 1967 r. Ośrodek Elektroniczny (OE) w Warszawie. Powstały w tym samym roku Zarząd Mechanizacji i Automatyzacji Opracowań Statystycznych (ZMIAOS) był jednostką nadrzędną, której podlegały Zakład Techniki Statystycznej, Ośrodek Elektroniczny oraz wojewódzkie stacje techniki statystycznej. Dyrektorem OE został Stefan Semczuk, a dyrektorem ZMIAOS — Zygmunt Wojcieszak. Zakład Techniki Statystycznej, Ośrodek Elektroniczny i inne jednostki dysponowały w roku 1967: radzieckimi maszynami licząco-analitycznymi (MLA), siecią teleksową, wielolicznikowymi maszynami księgującymi ASCOTA 170, maszynami licząco-analitycznymi produkcji ZSRR i NRD (SAM i SOEMTRON), a także zakupionym komputerem ICL 1905[7] firmy ICL z Wielkiej Brytanii. Powyższy zakup był możliwy dzięki staraniom Wincentego Kawalca, który był Prezesem GUS w latach 1965—1972.[8]

Wprowadzenie komputerów dawało znacznie większe możliwości przetwarzania informacji niż dotychczas stosowane maszyny licząco-analityczne. Zakodowanie dowolnego algorytmu w postaci programu umożliwiało wielokrotne, automatyczne wykonywanie tych samych procesów obliczeniowych. Jednym z pierwszych komputerów zainstalowanych w Polsce, a pochodzących z krajów kapitalistycznych był wspomniany wyżej komputer ICL 1905 firmy ICL. W 1973 r. Zakłady Elektroniczne ELWRO we Wrocławiu, bazując na licencji ICL,

[6] B. Łazowska, *Zmiany technologiczne w pracy Głównego Urzędu Statystycznego w latach 1918——2013*, „Wiadomości Statystyczne" 2013, nr 8, s. 6—18.

[7] T. Walczak, *Informatyka jako czynnik rozwoju statystyki w okresie 90 lat działalności GUS*, „Wiadomości Statystyczne" 2008, nr 11, s. 1—25.

[8] Statystycy Polscy, GUS, PTS, Warszawa 2012, s.144—150.

rozpoczęły seryjną produkcję komputerów ODRA.[9] Do Ośrodka Elektronicznego, a także do Wojewódzkich Urzędów Statystycznych zakupiono komputery serii Odra 1304, a później Odra 1305. Zgodnie z wykazem maszyn cyfrowych pochodzących z krajów kapitalistycznych[10] w II kwartale 1974 r. GUS był w posiadaniu: ICL 1903 (był to komputer ICL 1903A zakupiony w 1970 r.), ICL 1905 i NOVA 840 (komputer korporacji Data General, ale praktycznie niewykorzystywany w GUS w szerszym zakresie).

Rys. 2. Komputer Odra 1304 w GUS

W 1975 r. możliwa stała się transmisja danych pomiędzy Olsztynem a Warszawą dzięki komputerowi teletransmisyjnemu ICL 7503.

Wspomnieć też trzeba o komputerach serii RIAD 1032.[11] Na podstawie umów w ramach Układu Warszawskiego były one produkowane od 1975 r. we

[9] T. Walczak, *Informatyka jako czynnik rozwoju statystyki w okresie 90 lat działalności GUS*, „Wiadomości Statystyczne" 2008, nr 11, s. 1—25.

[10] https://historiainformatyki.pl/historia/common/files_download.php?fid=92.

[11] https://pl.wikipedia.org/wiki/R-32.

wspomnianych Zakładach Elektronicznych Elwro we Wrocławiu, wykorzystując architekturę i system operacyjny IBM 360. Dwa komputery RIAD 1032 dotarły do Ośrodka Elektronicznego w 1977 r. Ze względu na architekturę różną od tej zastosowanej w komputerach ICL i ODRA, a także różne systemy operacyjne i języki programowania niezbędne było równoległe utrzymywanie w Ośrodku Elektronicznym różnych zespołów administratorów i programistów. Większym problemem była jednak duża awaryjność tych komputerów. Komputery RIAD były zainstalowane w budynku należącym do ZUS przy ul. Czerniakowskiej. W 1982 r. zostały przekazane do ZUS.[12]

Od roku 1974 dostępne były rejestratory danych Mera 9150 (32 stanowiska operatorskie) z oprogramowaniem systemowym opartym na licencji brytyjskiej firmy Redifon. Wprowadzono w nich klawiatury do rejestracji danych i zapis na taśmach magnetycznych w miejsce kart perforowanych. Informatycy opracowali system TELZIS (TELegraficzne Zbieranie Informacji Sprawozdawczych), który sprzęgał sieci teleksowe z mikrokomputerem Mera 9150. Działania te wyraźnie przyspieszyły proces rejestracji i przenoszenia danych, a także zredukowały liczbę błędów.

W latach siedemdziesiątych pojawiły się pierwsze drukarki, a także systemy pozwalające na optyczne rozpoznawanie znaków (OCR — ang. Optical Character Recognition). W 1976 r. możliwy był już odczyt danych z kwestionariuszy papierowych dzięki optycznemu czytnikowi Scan-Data 2250. W efekcie Powszechny Spis Ludności i Mieszkań w 1978 r. opracowano na podstawie danych zarejestrowanych wyłącznie na taśmach magnetycznych.[13]

Wykorzystanie komputerów z ich całą złożonością, nieporównywalną z maszynami licząco-analitycznymi czy rejestratorami, wymagało rozpoznania systemów komputerowych i zatrudnienia oraz wykształcenia w Ośrodku Elektronicznym wysoko wykwalifikowanej kadry. Przetwarzanie danych, realizowanych przez zespoły technologiczne, możliwe było dzięki pracy obsługi technicznej sprzętu, obsługi tworzonych połączeń sieciowych, pracy administratorów systemów operacyjnych, projektantów i programistów oprogramowania standardowego i statystycznego.

Wprowadzenie komputerów dało wielokrotne przyspieszenie przetwarzania danych. Był to wynik wielu składowych, poczynając od samej architektury sys-

[12] A. Łukasiak, *Analiza ilościowego i jakościowego rozwoju techniki obliczeniowej w czasie 60-letniej działalności Głównego Urzędu Statystycznego*, Warszawa 1979.

[13] R. Rawski, *Automatyzacja procesu pozyskiwania informacji dla sprawozdawczości operatywnej GUS,* „Wiadomości Statystyczne" 1981, nr 4, s. 10.

temu pozwalającej na wprowadzenie modułowości systemów i oprogramowania, zwiększenie wydajności poszczególnych elementów. Coraz szybsze procesory, powiększająca się pamięć operacyjna, wykorzystanie coraz pojemniejszych i szybszych dysków magnetycznych do przechowywania danych, dobrze wyodrębnione systemy wejścia-wyjścia to były w tamtych latach zasadnicze składowe umożliwiające realizację wydajnego przetwarzania danych. Karty perforowane i tasiemki papierowe służyły wówczas jedynie do wprowadzania danych i oprogramowania, aczkolwiek był to już schyłkowy okres ich wykorzystywania. Stosowane były także taśmy magnetyczne, głównie do celów systemowych, w zakresie systemów operacyjnych, jak i oprogramowania standardowego.[14]

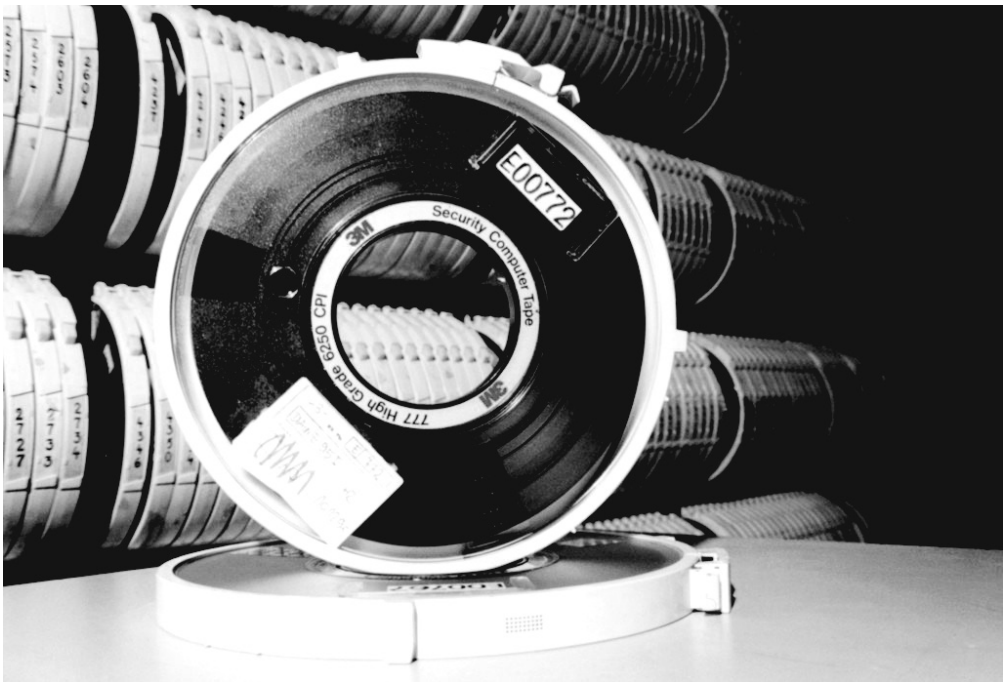

Rys. 3. Biblioteka taśm magnetycznych

Komputery zarządzane są przez system operacyjny. W obu przypadkach, tj. dla ICL 1905 i Odra 1305, był stosowany bardzo sprawny system „George 3”[15] — oceniany zresztą lepiej niż równolegle oferowany przez IBM system OS 360/370

[14] T. Walczak, *Wprowadzenie masowych danych do komputerów*, Warszawa 1985.
[15] https://pl.wikipedia.org/wiki/GEORGE.

(ten wykorzystywany był w komputerach RIAD). System pozwalał na wielozadaniowość, czyli możliwość równoległego przetwarzania wielu zadań, umożliwiał pracę z poziomu wielu terminali, a nie jedynie z poziomu konsoli operatorskiej, realizował przetwarzanie zarówno w trybie on-line (tj. wykonywał bezpośrednio komendy wydawane z terminali), jak i w trybie off-line (czyli określał dowolny, przyszły czas realizacji zadania), pozwalał na tworzenie oprogramowania w wielu językach programowania — w zależności od dostępu odpowiedniego kompilatora.

Równolegle do postępu w zakresie sprzętowym rozwijane były w Ośrodku Elektronicznym systemy dla realizacji prowadzonych przez GUS badań statystycznych. Algorytmy obliczeń realizujących procesy statystyczne przygotowywane były na ogół przez pracowników statystyki. Wspomniane procesy obejmowały wiele poziomów przetwarzania — poczynając od pozyskiwania danych, poprzez ich przetwarzanie, przechowywanie, na analizie i udostępnianiu danych kończąc. Algorytmy były zakodowane w różnych językach programowania. Stosowane były języki: Cobol, Plan, Fortran, a także Algol. W przypadku komputerów RIAD stosowano języki PL/I i Assembler. W zakresie języków programowania postęp na świecie nie był już tak szybki jak w przypadku sprzętu, niemniej od pracowników Ośrodka wymagane było zdobycie pożądanych kompetencji.

Pozyskiwanie danych odbywało się głównie poprzez ich ręczne wprowadzanie z wykorzystaniem, jak wspomniano powyżej, rejestratorów Mera 9150. Do przechowywania danych wykorzystywane były systemy bazodanowe. Spośród wielu systemów tego typu, które powstały w tamtym okresie warto wymienić systemy **hierarchiczne** opracowane przez pracowników Ośrodka Elektronicznego, takie jak: Bada-Bud, Bada-Przem, Bada-Fin. Wykorzystanie wspomnianych banków danych ułatwiało pracownikom GUS opracowywanie publikacji statystycznych.

W końcu lat 80. ub. wieku zakupiono licencje systemu SCO Unix[16] działające na komputerach z procesorami firmy Intel. Dla pracowników Ośrodka Elektronicznego było to wejście w świat systemów UNIX, niezależnie od dotychczas szeroko stosowanego systemu „George 3".

W 1984 r. zakupiono komputery ME 29 serii 45 i 54, które ze względu na systemową zgodność z dotychczas wykorzystywanymi komputerami Odra stopniowo zastępowały te ostatnie.[17]

[16] https://pl.wikipedia.org/wiki/SCO_UNIX.

[17] S. Małkus, *Ośrodki obliczeniowe GUS w organizacji badań statystycznych*, „Wiadomości Statystyczne" 1986, nr 7, s. 37 i 38.

W latach 1980—1984 w GUS w ramach Konferencji Statystyków Europejskich powołana została grupa Metis (ang. Meta Information System), która zajmowała się m.in. opracowaniem standardowego programu tworzenia tablic statystycznych, automatyczną kontrolą i korektą danych. Aktywnie w tych pracach uczestniczyli dr Józef Oleński i Krystyna Pruska. Pracami zespołu kierował Komitet Sterujący, na którego czele stał prof. Tadeusz Walczak.[18]

Trzeba też wspomnieć o udziale Stanisława Sielużyckiego w budowie systemu naliczania tablic INTERTAB. Ten międzynarodowy projekt działający pod egidą ONZ (UNDP — ang. United Nations Development Programme) rozpoczął się w 1983 r., a uczestniczyły w nim kraje: Dania, Polska, NRD, Finlandia oraz w początkowym okresie Słowacja i częściowo Rumunia. Powstało oprogramowanie będące generatorem tablic statystycznych o dowolnej strukturze i działające w środowisku systemów IBM, a napisane w językach: Pascal, PL/I i Assembler. Ze względu na wymagania wykorzystania tego generatora także w innych środowiskach rozpoczęto prace nad przepisaniem oprogramowania do bardziej uniwersalnego języka C. Prace te wskutek braku decyzji o kontynuowaniu prac (po zjednoczeniu Niemiec w 1990 r.) zostały wstrzymane.

Dotychczasowe działania informatyki w statystyce opierały się o komputery, które były różnie nazywane (mainframe, minicomputers — niezależnie od sensu używania tego nazewnictwa w odniesieniu do wykorzystywanych komputerów), ale generalnie działały w architekturze terminali podpiętych do centralnego komputera z możliwością wspomnianej powyżej wielozadaniowości i współdzielenia. Nadchodziła jednak era mikrokomputerów PC (ang. Personal Computer).

Ogromne zasługi dla rozwoju informatyki w statystyce publicznej położył prof. Tadeusz Walczak, wiceprezes GUS w latach 1972—1990, autor kilkudziesięciu opracowań z zakresu tej problematyki.[19]

Początki ery komputerów PC

Pod koniec lat 80. XX wieku pojawiła się w GUS nowa klasa sprzętu — komputery PC (mikrokomputery). Ich angielska nazwa, Personal Computer, do-

[18] T. Walczak, *Rozwój informatyki w służbach statystyki publicznej jako ważnego narzędzia postępu w badaniach i opracowaniach statystycznych,* [w:] *Główny Urząd Statystyczny. Historia, stan obecny i aktualne wyzwania wobec statystyki publicznej*, Warszawa 2013, s. 117.

[19] B. Łazowska, *Bibliografia prac prof. dr hab. Tadeusza Walczaka*, „Wiadomości Statystyczne" 2015, nr 5, s. 70—81.

brze oddaje pierwotny zamysł. Był to komputer przewidziany zasadniczo dla jednej osoby. Komputer PC, podobnie jak komputer Odra, wyposażony był w procesor, pamięć operacyjną, dysk, urządzenia peryferyjne, ale na tym zasadnicze podobieństwa się kończyły. Inna była architektura, różne systemy operacyjne, różna jakość działania.

O ile w zakresie komputerów mainframe pojawiły się kierunki rozwoju, takie jak przetwarzanie symetryczne (SMP — ang. Symmetric Multi Processing) pozwalające na wykorzystanie wielu procesorów, czy masowe przetwarzanie równoległe (MPP — ang. Massively Parallel Processing), to komputery PC ze swoimi znacznie mniejszymi możliwościami przetwarzania, bardzo prostym systemem operacyjnym DOS (ang. Disk Operating System)[20] firmy Microsoft i słabą jakością wymuszającą przeładowania systemu, w sposób wyraźny nie mogły konkurować ani zastąpić komputerów klasy mainframe. W rezultacie komputery PC były wykorzystywane do prac pomocniczych i mniejszych systemów, które mogły być realizowane lokalnie na jednym stanowisku. Dopiero z czasem wydajność komputerów PC zaczęła rosnąć, a w miejsce systemu DOS z interfejsem znakowym wprowadzony został interfejs graficzny z systemem Windows.[21]

Architektura systemów opartych na komputerach PC była początkowo bardzo prosta. Do komputera można było podłączyć urządzenia zewnętrzne, takie jak: drukarka, skaner, sterownik dyskietek, później dołączono kartę sieciową.

W ramach oprogramowania PC niezależnie od systemu operacyjnego wdrażane były systemy zarządzania bazami danych. Początkowo był to system DBase, potem kolejno Clipper, FoxBase, FoxPro, Visual FoxPro. Systemy te pozwalały na jednolite przechowywanie zebranych danych i zarządzanie nimi. Wprowadzenie oprogramowania Office umożliwiło wykorzystanie jego składowych (tj. pakietów Excel czy Access) do przeprowadzania różnych analiz. Dodatkowo oprogramowanie Office mogło być wykorzystane bezpośrednio przez statystyków bez potrzeby pośrednictwa informatyków. W praktyce oznaczało to potrzebę wyprowadzania danych z baz danych do formatu Excel czy Access. Ten proces konwersji dotyczył także danych przechowywanych na komputerach mainframe — jako format pośredni wykorzystywany był tekstowy zapis CSV (ang. Comma Separated Values). Obie grupy środowisk (komputery Odra, ME oraz PC) były wykorzystywane równolegle do różnych celów.

[20] https://pl.wikipedia.org/wiki/DOS.

[21] A. Żurakowski, *30 lat informatyki w urzędach statystycznych*, „Wiadomości Statystyczne" 2006, nr 7/8, s. 126—131.

W 1988 r. w miejsce Ośrodka Elektronicznego powołane zostało Centrum Informatyki Statystycznej, a w 1990 r. Centralny Ośrodek Informatyki Statystycznej. Rozpoczął się okres wykorzystywania środków europejskich.[22]

W kierunku dojrzałości technologicznej

Jakościowy skok w zakresie przetwarzania nastąpił w początkach lat 90. ub. wieku. Głównymi czynnikami umożliwiającymi przejście w stan przyspieszonego rozwoju były: cofnięcie ograniczeń COCOM[23] oraz, w okresie późniejszym, wykorzystanie programu pomocowego PHARE.

Pewne rozluźnienie ograniczeń pozwoliło na zakup w 1988 r. (czyli przed formalnym zniesieniem ograniczeń COCOMu) komputera IBM w trybie „second hand" (bo zakup nowego komputera IBM był niemożliwy). Zakupiony sprzęt, innej klasy niż dotychczasowe Odry czy ME, bazował na procesorach RISC (ang. Reduced Instruction Set Computing). Była to architektura procesorów o zredukowanej liczbie rozkazów, co zwiększało wydajność procesorów. Nowe były też systemy operacyjne (OS 360/370 oraz VM/CMS), co powodowało konieczność organizowania na najwyższym poziomie szkoleń dla pracowników Centrum Informatyki Statystycznej (CIS).

Zakup IBM był także pierwszym wejściem projektantów CIS w problematykę **relacyjnych** baz danych.[24] Zastosowanym w IBM systemem był SQL/DS. System ten, sprzedawany przez IBM od 1981 r., był pierwszym systemem zarządzania relacyjnymi bazami danych firmy IBM. Był on znacznie mniej rozpowszechniony niż sztandarowy produkt IBM w tym obszarze — DB2, niemniej w pełni obsługiwał systemy relacyjnych baz danych.

Od tamtej pory zdecydowana większość systemów bazodanowych była realizowana w tej technologii. Model relacyjny oparty jest na matematycznym pojęciu relacji jako podzbioru iloczynu kartezjańskiego zbiorów. Zastosowanie re-

[22] T. Walczak, *Polska statystyka publiczna w Europejskim Systemie Statystycznym (ESS),* [w:] *Główny Urząd Statystyczny. Historia, stan obecny i aktualne wyzwania wobec statystyki publicznej*, Warszawa 2013, s. 137—157.

[23] COCOM (ang. Coordinating Committee for Multilateral Export Controls) był komitetem skupiającym 17 państw zachodnich i miał za zadanie nie dopuścić do uzyskania przez którykolwiek z krajów tzw. bloku wschodniego i przez Związek Radziecki najnowocześniejszych towarów i technologii. Zmiany, jakie dokonały się w Polsce i innych krajach bloku wschodniego w 1989 r., umożliwiły stopniowe wycofywanie się ze wspomnianych ograniczeń. COCOM został formalnie rozwiązany w 1995 r.

[24] https://pl.wikipedia.org/wiki/Model_relacyjny.

lacyjnych baz danych wymuszało standaryzację struktur (stosowana była zwykle trzecia postać normalna — 3NF) i uporządkowanie projektowania systemów. Niezależnie od zastosowanego systemu zarządzania relacyjnymi bazami danych, dostępny był jeden, wspólny język SQL umożliwiający prowadzenie działań na bazach. Potencjalnie język SQL umożliwiał wyszukiwanie danych z baz pracownikom statystyki, niemniej w praktyce realizacja tych zadań była kierowana do pracowników CIS.

Istotnym czynnikiem rozwoju informatyki w GUS było wykorzystanie środków programu PHARE[25] (ang. Poland and Hungary: Assistance for Restructuring their Economies).[26] Pierwszym programem PHARE, którego środki w wysokości 1,5 mln euro zostały wykorzystane przez GUS był PL9002 (marzec 1991—czerwiec 1993 r.). Celem programu była budowa Systemu Informacyjnego Statystyki w Polsce. Zorganizowany w 1992 r. przetarg wygrała firma Hewlett Packard, która zrealizowała dwupoziomową strukturę — jeden duży komputer w CIS i dziesięć mniejszych w największych WUS-ach. Na wszystkich komputerach zainstalowano system zarządzania bazami danych INGRES.[27] System INGRES powstał na Uniwersytecie w Berkeley w Kalifornii. Integrował poszczególne moduły w jeden spójny system zarządzania bazami danych i bazował na języku czwartej generacji INGRES 4GL. INGRES zastąpił wykorzystywany wcześniej system zarządzania bazami danych IBM SQL/DS.

W 1994 r. zostało podpisane Memorandum Finansowe pomiędzy Rządem Rzeczypospolitej Polskiej i Komisją Wspólnot Europejskich dla Programu PHARE 1993 — Rozwój Systemu Informacji Statystycznej — POLSTAT, a w GUS zarządzeniem Prezesa został powołany Komitet Sterujący programem POLSTAT. Te działania były niewątpliwie wynikiem zarówno sprawnego zarządzania programem, jak i dobrego spożytkowania poprzednio przyznanych środków w ramach PL9002. Komórką POLSTAT kierował dr Tomasz Pawlak, a nadzorowała Teresa Możdzyńska — wiceprezes GUS w latach 1992—1996, zajmującą się pracami informatycznymi w resorcie. Po niej odpowiedzialny za rozwój informatyki w statystyce publicznej był wiceprezes GUS dr Józef Piskorz (w latach 1996—2002).

[25] J.Piskorz, *Program rozwoju informatyki w statystyce publicznej*, „Wiadomości Statystyczne" 2001, nr 9 i 10.

[26] Sama nazwa sugeruje pomoc dla Polski i Węgier, ale program powstał w 1989 r. w celu udzielania materialnej pomocy państwom kandydującym do Wspólnoty Europejskiej i objął także Bułgarię, Czechosłowację, a następnie Albanię, Rumunię, Litwę, Łotwę i Estonię.

[27] https://pl.wikipedia.org/wiki/Ingres_(baza_danych).

Projektami PHARE zrealizowanymi przez komórkę POLSTAT były kolejno: PL9302 (marzec 1993—grudzień 1996 r.) oraz PL9415 (luty 1995—grudzień 1997 r.). Pierwszy z tych projektów miał na celu modyfikację Systemu Informacyjnego Statystyki. Zapewniono niezbędną pomoc merytoryczną i administracyjną (świadczoną przez wybraną w drodze przetargu firmę), pomoc ekspercką, szkolenia, wyjazdy studyjne oraz zakupy sprzętu i oprogramowania. W ramach przyznanej na PL9302 kwoty12 mln Euro realizowane były m.in. założenia projektowe: Krajowego Rejestru Urzędowego Podmiotów Gospodarki Narodowej REGON, Banku Danych Lokalnych (BDL), Krajowego Rejestru Urzędowego TERYT oraz zastosowania technik OCR w systemach przetwarzania danych statystycznych. Te koncepcyjne prace zostały wykorzystane w kolejnych latach do budowy bądź modyfikacji odpowiednich systemów.[28]

Jeden z największych przetargów tego programu ponownie wygrała firma Hewlett Packard. Zostały dostarczone do Centralnego Ośrodka Informatyki Statystycznej (COIS) serwery z procesorami PA RISC, a do Urzędów Statystycznych serwery z systemem SCO UNIX. Na serwerach zainstalowano system Ingres. Wszystkie WUSy zostały powiązane w jedną rozległą sieć WAN (ang. Wide Area Network), co umożliwiło wymianę danych pomiędzy serwerami w sieci. Potrzeba zabezpieczenia wyjścia poza sieć WAN spowodowała rozwój systemów bezpieczeństwa. Zakupiono w PL9302 pierwszą zaporę sieciową tzw. ścianę ogniową — firewall.

Nowością był zakup oprogramowania firmy SAS Institute.[29] Pochodząca ze Stanów Zjednoczonych firma SAS znana już była z wysoko ocenianego oprogramowania analitycznego, a zakup licencji przez GUS zbiegł się w czasie z utworzeniem oddziału SAS w Polsce. Wykorzystywanie narzędzi SAS umożliwiło statystykom realizację bardziej zaawansowanych analiz i przeprowadzenie ich w znacznie krótszym czasie. Istotna była możliwość prowadzenia analiz bezpośrednio przez pracowników GUS bez konieczności tworzenia oprogramowania przez pracowników CIS.

W tym okresie firma Microsoft oferowała już oprogramowanie znacznie dojrzalsze niż w latach 80. Niezależnie od wspomnianej powyżej linii serwerów działających pod systemami operacyjnymi klasy UNIX zakupiono serwery z systemem Windows NT, a także szereg stacji roboczych z systemem Windows. Ofer-

[28] J. Piskorz, *Program rozwoju informatyki w statystyce publicznej*, „Wiadomości Statystyczne" 2001, nr 9 i nr 10.

[29] https://pl.wikipedia.org/wiki/SAS_(program).

ta Microsoftu obejmowała też coraz lepsze wersje systemu zarządzania bazami danych. W 1996 r. Microsoft rozpoczął sprzedaż systemu SQL Server[30] w dojrzałej już wersji 6.5, dwa lata później pojawiła się wersja 7.0. System ten, choć był w GUS wykorzystywany jedynie do mniejszych baz danych, to spowodował ważne zmiany w architekturze systemów. O ile dotychczas stosowane bazy Visual FoxPro były zasadniczo jednostanowiskowe (architektura jednowarstwowa), to wprowadzenie SQL Servera umożliwiło wprowadzenie dwuwarstwowej architektury klient-serwer. Dane zapisane w bazach danych mogły być dostępne równolegle dla wielu osób (klientów bazy). Taka architektura znana już była od roku 1988, gdy razem z zakupionym komputerem IBM pojawił się system SQL/DS, a potem z komputerami HP i SCO — Ingres, niemniej tamte środowiska były przeznaczone dla systemów operujących na większej liczbie danych. Teraz Microsoft z SQL Serverem umożliwiał zastosowanie relacyjnych baz danych do baz mniejszych, a tych było znacznie więcej. Praktycznie każdy system badań miał własną bazę danych.

Kolejny program PL9415 był dedykowany Rejestrowi Rolnemu. Na jego budowę przeznaczono 2,5 mln Euro, a realizowany był równolegle z kończącym się programem PL9302.

Wejście w XXI wiek

Poczynając od roku 1996 trwały prace nad przygotowaniem i później realizacją kolejnych programów PHARE. W ramach PHARE 1998 w 2000 r. powstało Studium Wykonalności dla Specjalnego Programu Przygotowawczego do Funduszy Strukturalnych UE w zakresie statystyki i obejmowało aplikacje systemu informacji geograficznej GIS (ang. Geographic Information System) pozwalające na geograficzne zobrazowanie prezentowanych informacji statystycznych (zastosowane w statystyce regionalnej). W dalszym ciągu działała jednostka POLSTAT posiłkując się wybraną w drodze przetargu firmą, która zabezpieczała realizację prac merytorycznych i administracyjnych przy wsparciu zapewnionym przez pracowników GUS i COIS.

Możliwość skorzystania ze przyznanych środków PHARE w kolejnych latach (2001—2006) pozwoliła na realizację programów: PHARE 2000, PHARE 2001 i PHARE 2003. Celem programu PHARE 2000 było wzmocnienie regionalnych

[30] https://pl.wikipedia.org/wiki/Microsoft_SQL_Server.

struktur statystyki mając na uwadze nadchodzący spis ludności 2002. Na projekt (PL0003.14) przeznaczono 3 mln Euro. Realizowano przetargi w dwóch częściach. W ramach części pierwszej zakupiono mobilne urządzenia hand-heldy dla ankieterów, serwery, stacje robocze i oprogramowanie, system bezpieczeństwa, w tym firewall, rozbudowano sieć lokalną LAN (ang. Local Area Network) w GUS, przeprowadzono niezbędne szkolenia. W ramach drugiej części zapewniono wsparcie dla modernizacji istniejącego rejestru terytorialnego TERYT, dla Banku Danych Regionalnych (BDR) oraz budowy geograficznego systemu informacji statystycznej GISTAT.[31]

Niezależnie od wykorzystania środków z PHARE realizowane były przetargi finansowane ze środków budżetowych. Zrealizowany został nowy system REGON pod nazwą Krajowy Rejestr Urzędowy Podmiotów Gospodarki Narodowej zastępując dotychczasowy, który istniał już od dwudziestu lat i wymagał znacznych modyfikacji. Powstał system zdecentralizowany z bazami danych we wszystkich Urzędach Statystycznych, co wiązało się ze zmianą identyfikatora (dwa pierwsze znaki oznaczały wówczas województwo). Wprowadzono także jednostki lokalne (co skutkowało poszerzeniem identyfikatora REGON z 9 do 14 znaków). System informatyczny obsługujący rejestr wykorzystywał rozproszony interfejs programistyczny DCOM (ang. Distributed Component Object Model). Była to wówczas najnowsza technologia oferowana przez Microsoft. W tej postaci REGON działał aż do roku 2013, kiedy to został zastąpiony nowym, scentralizowanym systemem.

W ramach prac dotyczących dostosowania rejestru REGON do wymogów Rozporządzenia Rady (WE) nr 2186/93 zaprojektowano i wdrożono Bazę Jednostek Statystycznych (BJS), której zadaniem jest łączenie danych pozyskanych z rejestru urzędowego REGON z innymi źródłami, w tym z administracyjnymi systemami informacyjnymi i wynikami badań statystycznych.

Bank Danych Lokalnych (BDL) opracowany w ramach wspomnianych projektów PHARE pozwolił na zgromadzenie bardzo dużej liczby danych zagregowanych (z zachowaniem tajemnicy statystycznej). Był to (i jest nadal) największy zestaw danych, jaki udostępnia statystyka publiczna. Bank ten ulegał w latach późniejszych kolejnym modyfikacjom, ale dane z tamtego okresu tj. od roku 1995 są cały czas dostępne.

[31] J. Dygaszewicz, *System informacji geograficznej w statystyce publicznej,* „Wiadomości Statystyczne" 2011, nr 9, s. 19—31.

W 2002 r. zrealizowano Narodowy Spis Powszechny i Powszechny Spis Rolny. Technologicznie spisy te oparte były o system optycznego rozpoznawania znaków OCR. Przetwarzanie danych, po wypełnieniu formularzy przez rachmistrzów spisowych, rozpoczynało się od skanowania dokumentów, rejestracji i redagowania danych wykorzystując zakupiony w wyniku przetargu system OCR. System ten pozwalał m.in. na kontrolę i korektę wprowadzonych danych z zapisem danych w bazach MS SQL Servera. Do analizy danych i raportowania zakupiono system australijskiej firmy Space-Time Research, który w wydajny sposób umożliwiał przeprowadzanie agregacji na danych jednostkowych oraz tworzenie różnorodnych tablic wynikowych i publikacyjnych — zgodnie z wymaganiami statystyków. Licencja na ten system była czteroletnia, stąd po tym okresie wszystkie dane jednostkowe zostały przeniesione do hurtowni danych statystycznych.[32]

Hurtownia była nowym jakościowo systemem opartym o system relacyjnych baz danych. Architektura bazy hurtowni jest zorientowana na optymalizację szybkości wyszukiwania i jak najefektywniejszą analizę zawartości. Hurtownia została zrealizowana w środowisku nowego systemu zarządzania bazami danych — Oracle (po wygraniu przetargu przez firmę oferującą ten system). Hurtownia stanowiła logicznie jedną całość, niemniej składała się z trzech części o zupełnie różnych typach struktur i różnym jakościowo trybie projektowania hurtowni. W zakresie statystyki gospodarczej hurtownia objęła systemy formularzowe: F-01 i DG-1. Druga część hurtowni poświęcona była spisowi rolnemu, a trzecia spisowi powszechnemu ludności. Ta ostatnia była szczególnie trudna do zaprojektowania ze względu na wielość list kodowych, które potencjalnie mogły stanowić wymiary tworzonych wielowymiarowych struktur.

Kolejny program, PHARE 2001, miał na celu modernizację statystycznego systemu informacyjnego. Program (PL0101.01), na który przeznaczono 3,5 mln Euro, składał się z dwóch części i obejmował rozbudowę infrastruktury technicznej oraz modernizację i rozwój systemu informacyjnego statystyki. Pierwsza część obejmowała modernizację systemu bibliotecznego Centralnej Biblioteki Statystycznej, zakup komputerów podręcznych z oprogramowaniem dla ankieterów, serwerów klasy Intel z oprogramowaniem dla BJS i innych baz danych statystycznych, zakup serwerów UNIX'owych z oprogramowaniem dla systemów udostępniania danych, zakup systemu firewall i innych komponentów bezpieczeństwa, a także zakup stacji roboczych, komponentów sieciowych, sprzętu do

[32] J. Dygaszewicz, *Narodowe spisy powszechne w Polsce 2010—2011*, Warszawa 2012.

wizualizacji oraz wyposażenia dla produkcji drukarskiej. W ramach części drugiej znacznie rozbudowano warstwę sprzętową: macierze dyskowe powiązano w sieć pamięci masowych (SAN — ang. Storage Area Network), zakupiono serwery UNIX'owe dla hurtowni danych, stacje robocze dla developerów, administratorów i użytkowników. Rozbudowa hurtowni danych statystycznych oparta była na dotychczasowych rozwiązaniach Oracle i obejmowała budowę systemu metainformacji oraz baz publicznych.

Powyższe zakupy oznaczały równoległą kontynuację dwóch linii: Windows i UNIX. Z jednej strony MS SQL Server był wykorzystywany do coraz to większych systemów bazodanowych, a z drugiej rozbudowywane były hurtownie danych i systemy wymagające większej dostępności — wykorzystujące Oracle.

Następna edycja programu PHARE 2003 (PL2003/004-379.01.05) obejmowała trzy części: modyfikację systemu udostępniania danych, system zbierania danych oraz rozbudowę regionalnej infrastruktury. Na program przeznaczono 3,5 mln Euro. Część pierwsza poświęcona była budowie portalu www dla użytkowników wewnętrznych i zewnętrznych. Zrealizowano także angielską wersję bazy metadanych, utworzono klaster serwerów publicznej bazy danych oraz utworzono centralny system informacji geograficznej.[33] W ramach części drugiej, w celu zapewnienia możliwości pozyskania dużej liczby danych ze źródeł administracyjnych, rozbudowano SAN, zakupiono serwery i licencje bazodanowe, zaprojektowano także system metainformacji SMA. Rozbudowa ośrodków regionalnych stanowiła cel części trzeciej. Zakupiono serwery, stacje robocze, laptopy dla administratorów, sieci LAN/WAN, komputery hand-held dla ankieterów z oprogramowaniem, wyposażenie ośrodków szkoleniowych.

Realizacja zwiększonych zadań wymagała wprowadzenia zmian strukturalnych w COIS. Z dniem 1 stycznia 2000 r. powstał Zakład w Radomiu, a z dniem 1 stycznia 2001 r. — Zakład w Łodzi.

Program SISP — System Informacyjny Statystyki Publicznej

W roku 2007 w ramach 7 osi Programu Operacyjnego Innowacyjna Gospodarka (POIG) rozpoczął się nowy program sektorowy zamieszczony w ramach Planu Informatyzacji Państwa na lata 2007—2010 (rozporządzenie RM z 28.03.2007 r.) — SISP. Celem programu było upowszechnianie wiedzy o zja-

[33] J. Dygaszewicz, *System informacji geograficznej w statystyce publicznej,* „Wiadomości Statystyczne" 2011, nr 9, s. 19—31.

wiskach i procesach objętych badaniami statystycznymi, niezbędnej dla właściwego ukierunkowania działań jednostek administracji, przedsiębiorstw i obywateli, a także udostępnianie standardów informacyjnych dla systemów informacji społecznej i gospodarczej (mierniki zjawisk i procesów społecznych i ekonomicznych, klasyfikacje, nomenklatury, typologie, statystyczne definicje pojęć oraz odpowiadające im wskaźniki statystyczne). Patrząc od strony informatyki zasadniczym zamierzeniem SISP była realizacja systemu, który pozwoliłby na holistyczne spojrzenie na statystykę, na integrację różnorodnych komponentów informacyjnych w jeden spójny system. Przewodniczącym Komitetu Sterującego zostali wiceprezesi GUS — początkowo Tadeusz Ołdakowski (do 2011 r.), a po nim Krzysztof Kurkowski. Kierownikiem projektu został (w latach 2007—2010) dyrektor CIS Władysław Ignaczak, a następnie Stanisław Sielużycki — kierownik wydziału, a od 2012 r. dyrektor CIS.

W pierwszej fazie program SISP objął 5, a w drugiej (od roku 2008) 13 projektów, które były ich rozszerzeniem. Projekty te miały na celu zaprojektowanie i zbudowanie nowych bądź znaczną modyfikację systemów już istniejących. Wykorzystując przyznane 105 mln zł, po przeprowadzeniu wielu postępowań przetargowych, wdrożono:

1. System metadanych statystycznych (SMS) — system umożliwiający modelowanie metadanych, zarządzanie różnego typu metadanymi zapisanymi we wspólnym repozytorium, a także zarządzanie serwerem klasyfikacji;
2. Zintegrowany system gromadzenia i udostępniania danych i metadanych statystycznych dla wykonywania zadań statystyki publicznej (HDS) — hurtownia danych obejmująca cztery dziedziny statystyczne;
3. System publicznych baz danych i metadanych w zakresie statystyki ekonomicznej, społecznej, rolnictwa i środowiska (PHD), a także Bank Danych Lokalnych (BDL) — publiczna hurtownia udostępniająca dane umieszczone w HDS po realizacji procesu nakładania tajemnicy statystycznej;
4. System udostępniania informacji dla jednostek administracji, przedsiębiorstw i obywateli poprzez zmodernizowany dwujęzyczny Portal Informacyjny GUS (SPI), posiadający możliwość bezpośredniej komunikacji z portalami Eurostatu, ONZ, EKG, BŚ[34] — system zastąpił dotychczasowy portal stat.gov.pl;
5. Informatyczny system wspomagania analiz i decyzji dla organów państwa i innych jednostek sektora publicznego (SWAiD) — system umożliwiający uzyskanie raportów i realizację prostej analizy danych;

[34] U. Paleczna, *Portal Głównego Urzędu Statystycznego — nowe rozwiązania, nowe możliwości*, „Wiadomości Statystyczne" 2007, nr 6.

6. System informacyjny o charakterze edukacyjnym, popularyzujący badania, produkty i narzędzia statystyczne (SE) — portal edukacyjny GUS;
7. System zbierania danych statystycznych od jednostek sprawozdawczych poprzez Internet (PS) — Portal Sprawozdawczy został zaimplementowany od stycznia 2009 r. stanowiąc zasadniczą zmianę w pozyskiwaniu danych. Początkowo niewielka liczba sprawozdawców z całej Polski cały czas rośnie i obecnie tj. w 2016 r. przekracza 770 tys., a liczba sprawozdań sięga 3 mln rocznie. Niezbędna infrastruktura obejmuje kilkanaście serwerów i bezpieczne środowisko przetwarzania;
8. System projektowania i prowadzenia badań statystycznych oraz dostosowanie systemu informatycznego polskiej statystyki publicznej do nowych wymagań UE na lata 2008—2012 (SPBS) — system oparty o modele wytworzone w SMS;
9. System informacyjny Intranet i zarządzanie realizacją zadań statystyki publicznej, Część 1. Korporacyjny Portal Intranetowy Statystyki Publicznej (PK) — wewnętrzny system informacyjny GUS;
10. System informacyjny Intranet i zarządzanie realizacją zadań statystyki publicznej, Część 2. System Elektronicznego Obiegu Dokumentów (SEOD).

Pozostałe systemy zostały zrealizowane przez pracowników COIS (od 2010 r. ponownie pod nazwą CIS) i US Olsztyn:

1. Modernizacja krajowego rejestru urzędowego podmiotów gospodarki narodowej REGON,
2. Modernizacja krajowego rejestru urzędowego podziału terytorialnego kraju TERYT i systemu udostępniania i przekazywania danych rejestru TERYT użytkownikom,
3. System pozyskiwania, przetwarzania i integracji danych statystycznych (SPDS).

Systemy bazodanowe zostały zrealizowane w oparciu o środowisko MS SQL Server, co stanowiło w przypadku hurtowni danych odejście od dotychczasowej platformy Oracle.

Budowany od nowa system REGON został zaprojektowany jako system scentralizowany z usługami wystawionymi do Internetu tj. umożliwiający nie tylko wyszukiwanie przez dowolną osobę podmiotów gospodarki narodowej poprzez przeglądarkę REGON, ale także zautomatyzowanie tych procesów poprzez wystawiony interfejs API (ang. Application Programming Interface). Ponadto realizując postulat „jednego okienka" system REGON został powiązany z systemem CEiDG Ministerstwa Gospodarki oraz z systemem SIO Ministerstwa Edukacji Narodowej.

Wielość realizowanych systemów SISP wymagała znacznej rozbudowy infrastruktury. Zakupiono serwery, oprogramowanie bazodanowe, zintegrowano istniejące SANy, wprowadzono system wirtualizacji umożliwiający tworzenie logicznych serwerów praktycznie na żądanie. Sprowadzono też sprzęt przeznaczony dla użytkowników: stacje robocze, drukarki itp.

W wyniku realizacji projektu, który zakończył się w 2013 r. system informacyjny statystyki publicznej osiągnął znacznie wyższy poziom dojrzałości, a jednocześnie postawił znacznie większe wymagania całej kadrze statystyki w kontekście wykorzystania powstałych produktów.

Równolegle realizowane były kolejne spisy: Powszechny Spis Rolny 2010 i Narodowy Spis Powszechny 2011. Powołanym do tych projektów, we wrześniu 2009 r., Centralnym Biurem Spisowym zarządzał Janusz Dygaszewicz — dyrektor Departamentu Programowania i Koordynacji Badań GUS. Spisy te były realizowane w nowym trybie i w nowej technologii. Po raz pierwszy w historii GUS wyeliminowano pozyskiwanie danych poprzez formularze papierowe. Dane pozyskiwane były w następującej kolejności: pobranie danych z systemów informacyjnych (tj. ze źródeł administracyjnych); samospis internetowy polegający na zaakceptowaniu lub korekcie w określonym terminie danych pozyskanych z systemów informacyjnych (CAII); wywiad telefoniczny wspomagany programem komputerowym, prowadzony przez teleankietera statystycznego (CATI) oraz wywiad rejestrowany na przenośnym urządzeniu elektronicznym prowadzony przez rachmistrza spisowego (CAPI).[35]

W zakresie systemów informatycznych utworzono m.in.:

- Operacyjną Bazę Mikrodanych (OBM), która, ze względu na objęcie danych osobowych, została sieciowo wyodrębniona zachowując bezpieczeństwo w stopniu, jaki był wymagany przez Generalnego Inspektora Ochrony Danych Osobowych (GIODO),
- Analityczną Bazę Makrodanych (ABM) obejmującą dane jednostkowe nieidentyfikowalne i zagregowane — zapisane w strukturach wielowymiarowych pozwalających na przeprowadzanie analiz i raportowania,
- Podsystem Metainformacji (PM) zawierający pożądane metadane, w tym opisy wszystkich systemów źródłowych, wykorzystane pojęcia, klasyfikacje czy listy kodowe.

Do kontroli i korekty pozyskanych danych zastosowano narzędzie SAS Data Quality, które wykorzystano do znacznego zautomatyzowania tych procesów.

[35] J. Dygaszewicz, *Narodowe spisy powszechne w Polsce 2010—2011*, Warszawa 2012.

Procesy ETL (eXtract, Transform, Load), które były wykorzystane do obsługi przejścia pomiędzy poszczególnymi strukturami zostały w pełni zautomatyzowane.

W 2013 r. złożono wniosek na realizację Programu SISP-2 będącego rozszerzeniem Programu SISP. System SISP-2 w większym stopniu integrował systemy statystyki z systemami innych resortów. Na realizację programu SISP-2 przyznano 80 mln zł. Przewodniczącym Komitetu Sterującego został Krzysztof Kurkowski — wiceprezes GUS do 2015 r. a kierownikiem projektu została Katarzyna Mirosz — zastępca dyrektora CIS.

Program obejmował:

1. Dostosowanie i integrację działań rejestrów urzędowych REGON i TERYT prowadzonych przez GUS. W szczególności do dotychczasowych powiązań REGON z systemami z resortów wprowadzono interfejsy z KRS Ministerstwa Sprawiedliwości oraz KEP Ministerstwa Finansów. Podobnie jak w przypadku SISP oba rejestry były rozbudowane przez pracowników CIS;
2. Budowę repozytorium standardów informacyjnych (RSI) dla jednostek administracji publicznej. System ten działa na bazie SMS, który został opracowany w ramach SISP;
3. Budowę dwujęzycznego (z komunikacją w języku polskim i angielskim) systemu informacji skierowującej (SISK) do systemów informacyjnych statystyki i systemów resortowych. System jest naturalnym rozszerzeniem Portalu Informacyjnego GUS;
4. Zaprojektowanie i wdrożenie systemu zautomatyzowanej, cyklicznej produkcji okresowych tematycznych zbiorów danych statystycznych z opisami zmiennych i wskaźników w języku angielskim. Projekt ten obejmował zaprojektowanie systemu, który bazując na międzynarodowym standardzie wymiany danych i metadanych SDMX, umożliwia resortom automatyzację wymiany danych ze statystyką. Projekt był realizowany przez pracowników CIS ze względu na specyfikę standardu SDMX;
5. Zaprojektowanie, zbudowanie i wdrożenie dziedzinowych baz danych statystycznych. W ramach projektu powstały 24 dziedzinowe bazy wiedzy (DBW — w trakcie trwania projektu zmieniona została nazwa);
6. Budowę infolinii statystycznej realizującej zintegrowany system dostępu telefonicznego do usług i zasobów statystyki publicznej dla sprawozdawców i użytkowników informacji statystycznych;
7. Zwiększenie dostępności zasobów Centralnej Biblioteki Statystycznej poprzez włączenie ich do systemu Federacji Bibliotek Cyfrowych w Polsce i EUROPE-

ANY oraz przyspieszenie digitalizacji najcenniejszych zasobów historycznych i współczesnych regionaliów statystycznych;[36]

8. Rozbudowę Centralnego Informatorium Statystycznego GUS.

Podobnie jak w przypadku projektu SISP także dla SISP-2 niezbędna była rozbudowa infrastruktury. Zakupiono serwery kasetowe, macierze SAN, urządzenia sieciowe, stacje robocze i drobny sprzęt komputerowy. Zmodernizowano sieć LAN, sieć zasilania, instalację sygnalizacji przeciwpożarowej i system powiadamiania DSO (dźwiękowy system ostrzegawczy).

Rys. 4. Sala serwerów CIS

W 2014 r. GUS uzyskał zgodę na wykorzystanie zaoszczędzonych środków (w kwocie 7 mln zł) i rozszerzenie projektu SISP-2. Uzyskane środki zostały przeznaczone na rozwój Dziedzinowych Baz Danych: zapewnienie wsparcia, modernizację środowiska pozwalającego na utworzenie kopii bezpieczeństwa (backup),

[36] B. Łazowska, *Modernizacja Centralnej Biblioteki Statystycznej*, „Wiadomości Statystyczne" 2015, nr 7, s. 94—100.

zwiększenie bezpieczeństwa środowiska systemowo-programowego (zakup aktualizacji sygnatur oraz wdrożenie bezpiecznego jednolitego środowiska zdalnego dostępu do zasobów), zakup licencji terminalowych, urządzeń balansujących ruch internetowy, a także na wykonanie projektu i instalację osprzętu multimedialnego w salach konferencyjnych GUS. Wszystkie prace realizowane w ramach SISP-2 zostały zakończone w 2014 r.

Obecnie, tj. w roku 2017, w ramach współpracy GUS z Eurostatem w zakresie systemów informatycznych, pracownicy CIS biorą udział w pracach nad następującymi systemami:

- EDAMIS — system wymiany danych z Eurostatem. System był stosowany od 2003 r. jako STADIUM/STATEL, obecnie dostępna jest wersja internetowa (EWA);
- ESDEN — system bezpiecznej wymiany mikrodanych. Realizacja pilotażu SIMSTAT (2012—2016) wymusiła wprowadzenie systemu bezpieczeństwa w zakresie wymiany mikrodanych (dotychczasowa transmisja danych poprzez EDAMIS obejmuje dane zagregowane). Projekt ESDEN rozpoczął się w roku 2013;
- IT security — system mający zapewnić bezpieczne przetwarzanie danych w krajach członkowskich UE. Działania rozpoczęte przez Eurostat w 2013 mają zapewnić bezpieczeństwo na poziomie norm ISO 27000. CIS uczestniczy w tych pracach od 2016 r.;
- Validation — projekt mający na celu opracowanie jednolitego systemu walidacji danych w oparciu o język VTL (ang. Validation and Transformation Language);
- CoE DWH — centrum doskonałości w zakresie hurtowni danych statystycznych. Jest to kontynuacja prac koncepcyjnych nad systemem hurtowni — CIS uczestniczy w pracach Centrum Doskonałości od 2016 r.

Niezależnie od wspomnianego powyżej zaangażowania w realizacji systemów CIS uczestniczy w pracach szeregu grup związanych z realizacją przez Eurostat nowej koncepcji rozwoju — Vision 2020. Jest to udział w pracach ITDG (grupy dyrektorów IT) i grup ds. architektury (CSPA, SISAI), a wcześniej grupy SDMX-RI (obejmującej środowisko systemów wykorzystujących standard SDMX).

Wojciech Adamczewski

Zakład Wydawnictw Statystycznych

Jednym z zadań utworzonego w lipcu 1918 r. Głównego Urzędu Statystycznego było wydawanie publikacji statystycznych oraz druk formularzy, kwestionariuszy i wszelkich druków statystycznych.

Pierwszy statut Urzędu z dnia 18 marca 1921 r. („Monitor Polski" z dnia 18 marca 1921 r., (Nr 74, poz. 115), obok wydziałów zajmujących się statystyką społeczną, gospodarczą, spisami, wymienia Wydział Wydawnictw i Pomocy Naukowych zajmujący się działalnością publikacyjną i drukarską oraz biblioteką. Wydział ten realizował dwa główne zadania związane z pracami wydawniczo-drukarskimi:

— druk formularzy, ankiet, blankietów, druków pomocniczych itp., które po wypełnieniu przez urzędy, instytucje i osoby prywatne stanowiły materiał statystyczny do opracowania w Urzędzie,
— druk publikacji z opracowanymi danymi statystycznymi na potrzeby społeczeństwa, organów państwa, administracji rządowej i samorządowej oraz dostawców danych statystycznych.

Publikacje Urzędu były dwojakiego rodzaju — publikacje periodyczne, oraz obejmujące większe badania o specjalnym charakterze.

W pierwszych latach istnienia Głównego Urzędu Statystycznego wydawane publikacje były niewielkie objętościowo. Do najważniejszych wydawnictw należały: *Rocznik Statystyczny, Mały Rocznik Statystyczny, Kwartalnik Statystyczny, Miesięcznik Statystyczny, Wiadomości Statystyczne, Miesięczniki Pracy i Handlu Zagranicznego* itp. Wydano także wyniki Powszechnego Spisu Ludności z 1921 r. zawarte w kilku tomach *Statystyki Polski* oraz bardzo ciekawą publikację *Skorowidz Miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*.

Zarówno publikacje statystyczne, formularze i druki statystyczne drukowane były w prywatnych zakładach drukarskich, z którymi Urząd współpracował.

System pracy, w którym poszczególne wydziały Urzędu samodzielnie przygotowywały publikacje i druki statystyczne był niedoskonały, gdyż poszczególne publikacje i druki statystyczne różniły się wyglądem, co sprawiało spore trudno-

ści użytkownikom. Chcąc polepszyć wizerunek produktów statystycznych kierownictwo Urzędu postanowiło scentralizować prace techniczne przy tworzeniu publikacji i druków statystycznych.

Centralizacji dokonano 16 stycznia 1926 r. tworząc wewnątrz Wydziału Prezydialnego Urzędu Oddział Drukarski, któremu nadano specjalny regulamin. Regulamin w art. 1. określał, że „W celu ścisłego ujednolicenia techniki prac drukarskich oraz scentralizowania prac wchodzących w zakres drukarstwa tworzy się Oddział Drukarski".

Zakres pracy Oddziału Drukarskiego obejmował wszystkie periodyczne i nieperiodyczne publikacje Urzędu, druki, formularze, sprawozdania oraz wszystko to, co wymagało prac drukarskich. Regulamin określał skład osobowy Oddziału oraz szczegółowe zadania i kompetencje wszystkich zatrudnionych w nim pracowników.

Centralizacja prac związanych z odpowiednim przygotowaniem rękopisów, uwzględnianiem poprawek korektorskich i podpisywaniem do druku wszystkich produktów przez Oddział Drukarski ujednoliciło wszystkie wydawane produkty statystyczne i nadało jednolity charakter wydawnictwom Urzędu.

Posiadanie własnego Oddziału Drukarskiego spowodowało, że produkty statystyczne Urzędu mogły się ukazywać znacznie szybciej, w estetycznej i przystępnej dla użytkowników danych statystycznych formie. Przygotowane fachowo publikacje, formularze i druki statystyczne Urząd zlecał do druku w prywatnych zakładach, w Piotrkowie czy Toruniu często ze względu na terminy wydania i niższe koszty. Miejscowe warunki lokalowe w Urzędzie i trudności prawne nie pozwalały na druk produktów statystycznych we własnym zakresie.

W połowie lat dwudziestych ub. wieku trudności te zostały częściowo usunięte przez utworzenie wewnątrz Oddziału Drukarskiego — Zakładu Drukarskiego wyposażonego w niezbędne maszyny do wykonywania zamówień Urzędu, takich jak formularze, druki statystyczne, sprawozdania, blankiety itp. Publikacje statystyczne (miesięczne i kwartalne) i Roczniki nadal były drukowane w prywatnych drukarniach.

W okresie międzywojennym Główny Urząd Statystyczny wydał wiele cennych publikacji statystycznych, w tym wysoko cenionych przez ówczesne władze i społeczeństwo 10 edycji *Małego Rocznika Statystycznego* (ostatni wydany w czerwcu 1939 r.). Imponujące były nakłady publikacji Urzędu zwłaszcza roczników statystycznych. Przykładowo *Mały Rocznik Statystyczny* wydawany w ostatnich przedwojennych latach drukowany był w rewelacyjnie dużym na-

kładzie wynoszącym 100 tys egzemplarzy. Nakłady roczników rozchodziły się w całości.

Z chwilą wybuchu II wojny światowej działalność wydawniczo-poligraficzna Urzędu została zawieszona. Ewenementem było wydanie w Londynie w grudniu 1941 r. *Małego Rocznika Statystycznego Polski wrzesień 1939—czerwiec 1941.* Rocznik ten zawierał dane statystyczne dotyczące Polski w momencie wybuchu II wojny światowej. Przedstawiono w nim obraz Polski w podziale na dwie strefy okupacyjne — niemiecką i sowiecką w okresie wrzesień 1939 r. — czerwiec 1941 r.

W dniu 12 marca 1945 r. Rada Ministrów powołuje Główny Urząd Statystyczny. Powojenną działalność Urząd rozpoczął przy ulicy Marszałkowskiej 95, w warunkach tragicznie zniszczonego miasta, w budynku częściowo doprowadzonym do użytku. W tych bardzo trudnych warunkach przystąpiono do organizacji nowego Głównego Urzędu Statystycznego. Urząd zachowując przedwojenne tradycje statystyczne podjął nowe zadania, których wymagała powojenna rzeczywistość Polski Ludowej.

W miarę upływu miesięcy i lat Urząd prowadził swoją działalność kontynuując badania statystyczne. Wznowił również prace publikacyjno-drukarskie. Oczywistym było dalsze zlecanie prac drukarskich, tj. formularzy, druków statystycznych i publikacji do obcych drukarni.

Pierwszy powojenny *Rocznik Statystyczny* wydano w 1947 r. W latach pięćdziesiątych ub. wieku wydawano również roczniki branżowe i wiele publikacji z ustalonych przez Urząd serii wydawniczych. Nie do przecenienia były terminy ukazywania się *Rocznika Statystycznego* (1 października) oraz *Małego Rocznika Statystycznego* (15 marca).

19 marca 1957 r. utworzono Zarząd Drukarni Zakładowej w składzie Wydziału Administracyjnego Zarządu Administracyjno-Gospodarczego Głównego Urzędu Statystycznego, którego działalność była częścią działalności statutowej Urzędu.

29 lipca 1957 r. wydzielono Drukarnię Zakładową jako odrębną jednostkę. Wchodziła ona w skład Urzędu jako XXIII Departament i była finansowana z budżetu Głównego Urzędu Statystycznego.

W tych latach drukarnia dysponowała, jako jedna z pierwszych w kraju, urządzeniami kserograficznymi do procesów przygotowawczych małej poligrafii. Ponadto dysponowała zecernią ręczną, składem monotypowym i linotypowym oraz zespołem maszyn drukujących. Linotyp była to maszyna do składania tekstu w wiersze przeznaczone do druku w technice typograficznej. Linotyp znacz-

nie przyspieszył proces składania tekstu. Dzięki linotypowi można było odlewać całe wiersze tekstu. Za pomocą klawiatury wybierało się pojedyncze znaki, maszyna układała je w słowa, a te tworzyły wiersze gotowego tekstu. Linotyp automatycznie odlewał cały gotowy wiersz. Zaletą linotypu była szybkość (wcześniej odlane pojedyncze czcionki układano ręcznie w matrycach tworząc skład) i ułatwienie łamania tekstu. Problemem była korekta, gdy wystąpił błąd. Wymagało to ponownego odlewania całego wiersza.

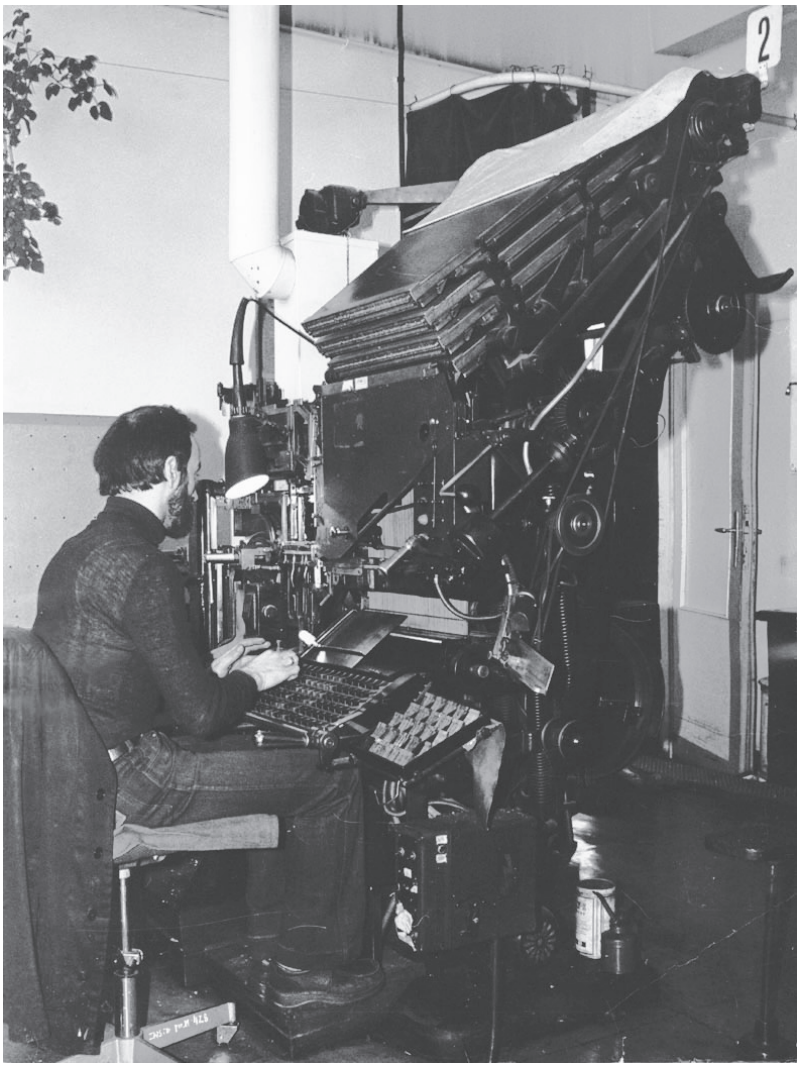

Linotyp — maszyna do odlewania wierszy

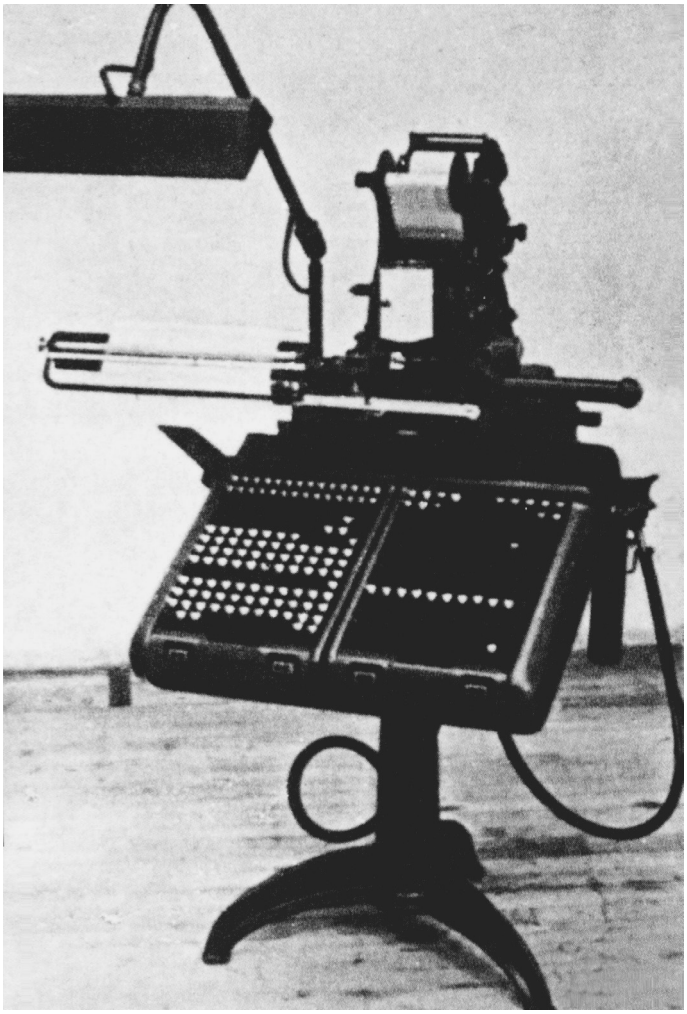

Taster monotypowy — maszyna do składania czcionek

Kolejną maszyną do składania tekstu drukarskiego był monotyp. Pomysł tego wynalazku nasunęły perforowane karty, zastosowane do sporządzania tablic statystycznych podczas spisu ludności w Stanach Zjednoczonych w 1890 r. Dziurki w papierowej taśmie reprezentowały poszczególne czcionki i mogły określić miejsce, w które każda z nich powinna trafić w składanym wierszu. Ponieważ w monotypie tekst był składany z pojedynczych czcionek, maszyna umożliwiała mechaniczne składanie trudnych tekstów tabelarycznych i naukowych. Skład monotypowy był wygodniejszy, gdyż łatwiej było wykonać w nim korektę — w wypadku dostrzeżenia błędu wymieniało się w nim tylko pojedyncze czcionki, a nie całe wiersze, co było konieczne w składzie linotypowym.

Strategicznym działem drukarni, w którym odbywało się składanie tekstu była zecernia. Od czasów Jana Gutenberga do końca XIX wieku zecerstwo polegało na układaniu pojedynczych czcionek wraz ze wszelkimi elementami graficznymi. Dział ten zajmował się ogółem czynności prowadzących do uzyskania obrazu kolumn publikacji gotowych do druku. Technologia ta dzieliła się na dwie fazy — skład i łamanie (łącznie z wprowadzeniem korekty). Skład był samym tworzeniem tekstu, a łamanie było tworzeniem kolumn wraz z materiałem ilustracyjnym. Ze składu zecerskiego wykonywane były odbitki kontrolne, tzw. szczotki. Następnie nanoszono na nie korektę i gdy tekst był gotowy formowa-

no go w kolumny, dzieląc szpaltę na łamy. Dziś zecerstwo to termin historyczny, wyparty przez elektroniczny skład i elektroniczne łamanie publikacji.

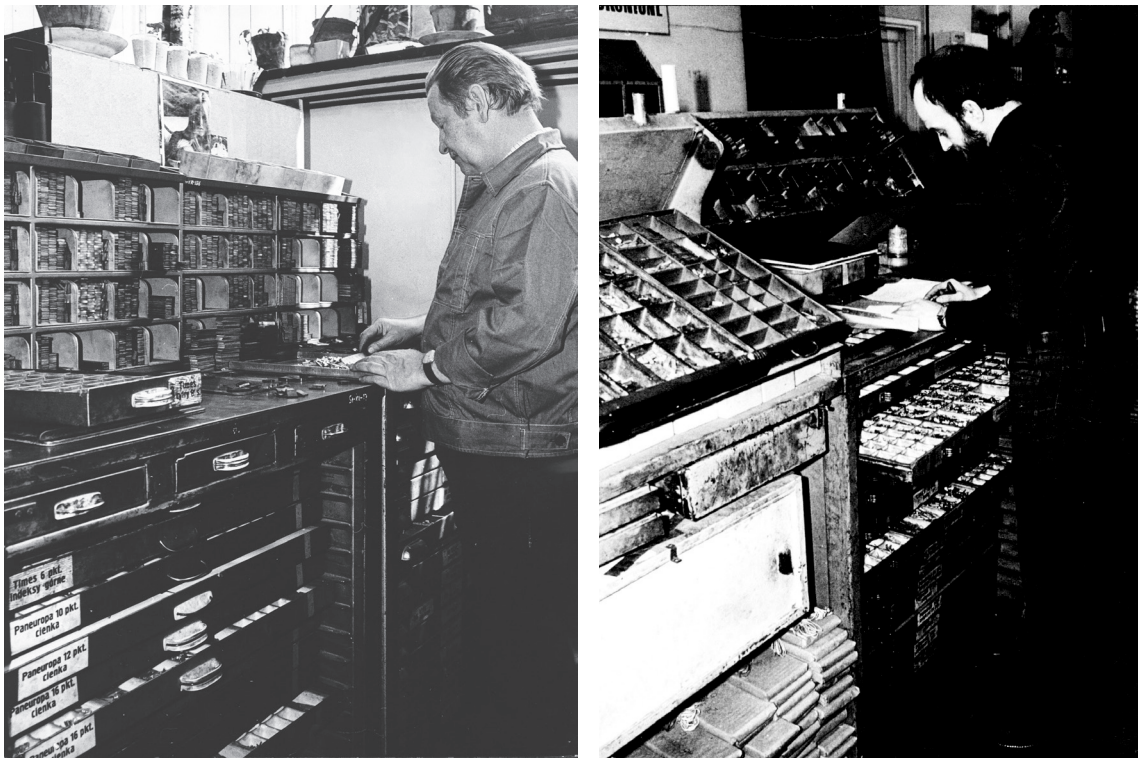

Zecernia ręczna — skład ręczny poszczególnych czcionek i formatowanie z nich kolumn

Przygotowane przez zecernię składy publikacji i druków statystycznych drukowane były na maszynach typograficznych firmy Heidelberg. Drobne druki odbijano na powielaczach spirytusowych typu Orming, następnie na powielaczach białkowych i termicznych.

Ostatnim etapem wydawania publikacji, formularzy i instrukcji były prace introligatorskie. Wyposażenie introligatorni stanowił zestaw urządzeń pozwalających na wydawanie publikacji, instrukcji itp. Podstawowy zestaw maszyn introligatorskich zapewniał potrzeby w zakresie wydawanych produktów wydawniczych Urzędu.

Zakład systematycznie się rozwijał i był doposażany w coraz nowsze maszyny i urządzenia.

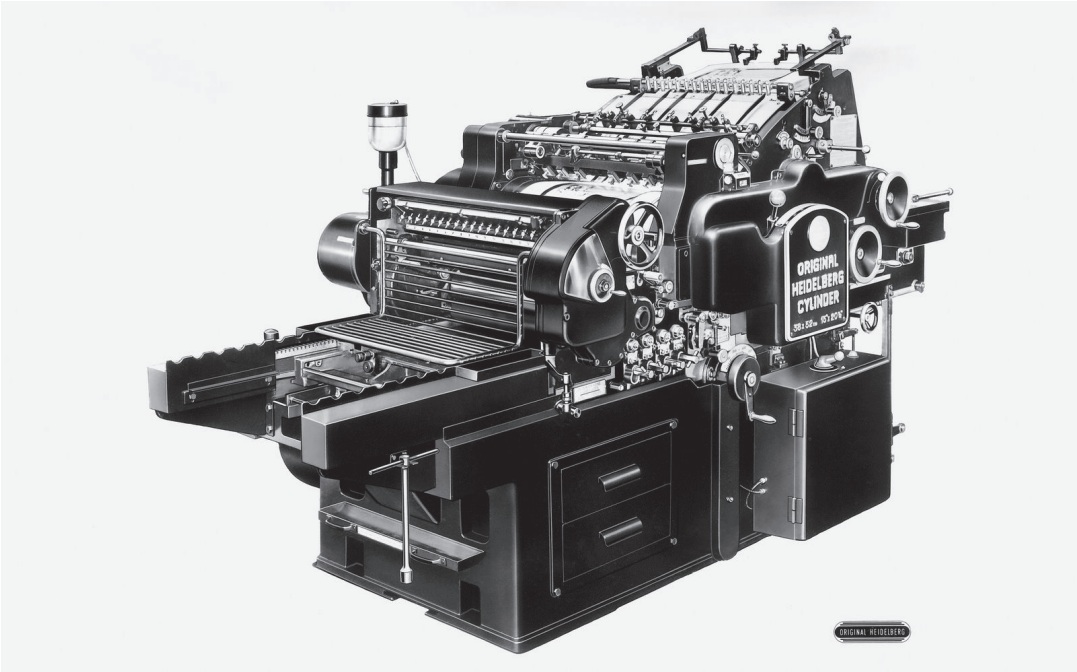

Maszyna typograficzna „Heidelberg”

W 1974 r. przekształcono Drukarnię Zakładową w samodzielną jednostkę podległą Prezesowi Głównego Urzędu Statystycznego. Utworzono Zarząd Wydawnictw Statystycznych i Drukarni.

Zadaniem tej jednostki było wykonywanie wszystkich prac poligraficznych dla Głównego Urzędu Statystycznego oraz wojewódzkich urzędów statystycznych.

W skład Zarządu wchodziły drukarnia w Warszawie oraz oddziały poligraficzne w 10 miastach wojewódzkich (Białystok, Olsztyn, Koszalin, Poznań, Bydgoszcz, Łódź, Wrocław, Kielce, Rzeszów i Radom).

Podstawowe maszyny i urządzenia poligraficzne znajdowały się w drukarni w Warszawie i tu realizowana była produkcja na rzecz Głównego Urzędu Statystycznego.

Oddziały poligraficzne przy wojewódzkich urzędach statystycznych dysponowały urządzeniami tzw. małej poligrafii (kserografy A4 i A3), maszynami drukującymi typu Romayor oraz podstawowymi urządzeniami introligatorskimi (krajarka, zszywarka, oklejarka itp.). Poszczególne oddziały poligraficzne obsługiwały w zakresie potrzeb drukarskich własny Urząd Statystyczny oraz przydzielone przez Zarząd urzędy ościenne. W okresach druku wielotysięcznych nakładów instrukcji i formularzy statystycznych oddziały wspomagały drukarnię

w Warszawie, drukując (w miarę wolnych mocy produkcyjnych) instrukcje i formularze na użytek własnego i ościennych urzędów statystycznych.

W latach 80. oddziały poligraficzne weszły w struktury wojewódzkich urzędów statystycznych. Od roku 2010 oddziały poligraficzne przy urzędach statystycznych stopniowo likwidowano, a od roku 2016 całą produkcję, którą wykonywały przejęły zakłady poligraficzne w Warszawie i Radomiu.

Rosnące potrzeby Urzędu oraz zapotrzebowanie społeczeństwa i administracji państwowej na produkty statystyczne spowodowały, że Kierownictwo Urzędu zdecydowało o likwidacji starych technologii, zastępując je nowymi maszynami i urządzeniami. Zlikwidowano zecernię ręczną, składy monotypowy i linotypowy oraz maszyny typograficzne.

System składu MONOFOTO 600
Photoletering — do składu tytułów, podpisów pod ilustracjami itp.

Zakupiono nowoczesny system składu MONOFOTO 600. Umożliwiał on przetwarzanie składanego tekstu na taśmy perforowane, które — w wyniku zastosowania dodatkowych procesów dawały — gotowy skład na kliszach fotograficznych. System ten posiadały jedynie dwie drukarnie w Polsce, tj. Drukarnia Naukowa we Wrocławiu i Zarząd Wydawnictw Statystycznych i Drukarni. Pamiętam wycieczki uczniów Technikum Poligraficznego oraz studentów Wydziału Poligrafii Politechniki Warszawskiej, którzy z wielkim zaciekawieniem oglądali ten nowoczesny na owe czasy system składu. W 1985 r. wprowadzono system laserowo-komputerowy „Lasercomp 3000", którego zastosowanie systematycznie poszerzano.

System składu MONOFOTO 600
Główny komputer do kodowania taśmy

Lata osiemdziesiąte przyniosły stopniowe wycofywanie tradycyjnych technologii. Maszyny typograficzne wymieniono na pełno- i półformatowe maszyny offsetowe (Solna, Dominant, Miller, Heidelberg). Uruchomiono system składu Hyphen, oparty na systemie komputerowym PDP 11/23 Plus. Rozpoczął się proces komputeryzacji. Początkowo nieliczne komputery PC/XT i PC/AT wykorzystywane były jedynie przez zakładowych informatyków.

Pod koniec lat 80. wraz z wprowadzeniem programów firmy CYFRONEX (Poltype), komputery PC wkroczyły na fotoskład. W następnych latach używano komputerów kolejnych generacji — PC 386 i 486. Komputery te zaczęto wykorzystywać również w innych działach: pracowni graficznej, w całym pionie wydawniczym, w przygotowalni offsetowej, dziale sprzedaży oraz w administracji. Wszystkie stanowiska produkcyjne zostały wyposażone w komputery PC, Macintosh oraz inne urządzenia DTP. Zainstalowano naświetlarkę bębnową Quasar, skaner Topaz II oraz kolorową kopiarkę Xerox Majestic. Dzięki zainstalowaniu sieci komputerowej unowocześnieniu uległ zarówno proces przygotowywania publikacji, jak i obiegu materiałów.

Od 1981 r. *Mały Rocznik Statystyczny* i *Rocznik Statystyczny* były całkowicie opracowywane i drukowane w naszej drukarni. Skróceniu uległ czas przygotowania poszczególnych publikacji. Niektóre z nich (np. *Biuletyn Statystyczny*) były przetwarzane i drukowane w ciągu 2—3 dni, inne zaś (np. *Informacja o sytuacji gospodarczej kraju*) z dnia na dzień. Zainstalowano również urządzenie umożliwiające wydruk formularzy personalizowanych oraz wykonywanie niewielkich dodruków publikacji. Była to drukarka laserowa Siemens Nixdorf 2075, która drukowała w formatach A4 i A3.

W dniu 2 maja 1988 r. decyzją Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego został powołany Zakład Wydawnictw Statystycznych z siedzibą w Warszawie.

Zakład prowadził gospodarkę finansową w formie jednostki budżetowej. Nadzór nad Zakładem sprawował Prezes Głównego Urzędu Statystycznego.

Zadaniem Zakładu było prowadzenie prac wydawniczych i poligraficznych dla potrzeb służb statystyki publicznej, rozpowszechnianie publikacji Głównego Urzędu Statystycznego oraz zaopatrywanie w druki ankiet, kwestionariuszy statystycznych i formularzy sprawozdawczych. W szczególności do zadań Zakładu należało:

— opracowywanie graficzne oraz redakcyjno-techniczne publikacji i informacji Głównego Urzędu Statystycznego i jednostek statystyki podporządkowanych Prezesowi Głównego Urzędu Statystycznego;
— wykonywanie druku publikacji i informacji, ankiet i kwestionariuszy statystycznych oraz formularzy sprawozdawczych i innych materiałów służbowych Głównego Urzędu Statystycznego;
— przekazywanie i ekspedycja nakładów publikacji i informacji, formularzy sprawozdawczych, ankiet i kwestionariuszy oraz innych materiałów służbowych;
— sprzedaż detaliczna i wysyłkowa wydawnictw Głównego Urzędu Statystycznego.

Zadania realizowane przez Zakład w poszczególnych okresach jego istnienia wynikały z aktualnych potrzeb resortu statystyki i zmieniały się w miarę upływu lat.

Na początku lat 90. Zakład Wydawnictw Statystycznych zatrudniał 160 osób, a wraz z Zakładem Poligraficznym Nr 2 w Radomiu — ponad 200 osób. W tym czasie Zakład Wydawnictw Statystycznych drukował rocznie ponad 150 tytułów należących do różnych serii wydawniczych, takich jak: „Roczniki Statystyczne" (zwłaszcza *Rocznik Statystyczny*, *Mały Rocznik Statystyczny*, roczniki branżowe), „Studia i Analizy Statystyczne", „Studia i prace", „Z prac ZBSE", „In-

formacje i opracowania statystyczne", „Badania koniunktury", „Zeszyty metodyczne i klasyfikacje", „Narodowy Spis Powszechny", „Materiały źródłowe", „Biblioteka Wiadomości Statystycznych" oraz „Statystyka w praktyce".

Wydawano również publikacje poza seriami, opracowania sygnalne oraz formularze statystyczne. Samych formularzy drukowano ponad 300 wzorów. Łącznie na publikacje, opracowania sygnalne i formularze zadrukowywano rocznie przeszło 120 milionów stronic formatu A4. Dzięki współpracy poszczególnych departamentów z wydziałem opracowań graficznych oraz wydziałem redakcji technicznej wydawane publikacje charakteryzowały się jednolitą i staranną szatą edytorską.

Obecnie Zakład Wydawnictw Statystycznych działa na podstawie Zarządzenia nr 18 Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego z dnia 19 sierpnia 2010 r. (wraz z późniejszymi zmianami) w sprawie szczegółowego zakresu zadań i organizacji Zakładu Wydawnictw Statystycznych. Załącznik do tego zarządzenia stanowi Statut Zakładu Wydawnictw Statystycznych.

Nadzór nad Zakładem sprawuje Prezes Głównego Urzędu Statystycznego.

Zakład prowadzi gospodarkę finansową w formie jednostki budżetowej. Działalność zakładu jest finansowana z budżetu państwa odpowiednio z działów „Przetwórstwo przemysłowe" (drukarnie) i „Administracja publiczna" (spis powszechny i inne).

Zadaniem Zakładu jest prowadzenie prac wydawniczych i poligraficznych dla potrzeb służb statystyki publicznej, rozpowszechnianie publikacji Głównego Urzędu Statystycznego oraz zaopatrywanie w druki ankiet i kwestionariuszy statystycznych oraz formularzy sprawozdawczych, a w szczególności:

— opracowywanie graficzne oraz redakcyjno-techniczne publikacji i informacji Głównego Urzędu Statystycznego i jednostek statystyki podporządkowanych Prezesowi GUS;
— wykonywanie druku publikacji, informacji, ankiet i kwestionariuszy statystycznych oraz formularzy sprawozdawczych i innych materiałów służbowych Głównego Urzędu Statystycznego, jednostek podporządkowanych GUS i urzędów statystycznych;
— wykonywanie publikacji GUS w wersjach elektronicznych (CD);
— logistyka dystrybucji publikacji i informacji, formularzy sprawozdawczych, ankiet i kwestionariuszy oraz innych materiałów służbowych GUS;
— sprzedaż detaliczna, wysyłkowa oraz internetowa wydawnictw GUS.

W Zakładzie zatrudnionych jest obecnie 110 pracowników (87 w Warszawie, 23 w Radomiu), w tym pracowników produkcyjnych 88 oraz pracowników administracyjnych i obsługi 22.

Wszystkie potrzeby informatyczne Zakładu zapewnia wydział informatyki, który we współpracy z departamentami GUS opracowuje elektroniczne wersje publikacji i wydaje je na płytach CD.

Elektroniczne wersje publikacji przygotowywane są przy współpracy pracowni graficznej, która zapewnia ich szatę graficzną. Publikacja powstaje z plików Worda i Excela przekazywanych z departamentów autorskich. W zależności od rodzaju i stopnia przygotowania przesłanych materiałów oraz od objętości publikacji czas przygotowania wersji elektronicznej trwa od kilku godzin do kilkunastu dni.

Pliki z Worda i Excela opracowywane są redakcyjnie (wykonywana jest redakcja techniczna i korekta), poprawiane pod kątem jednolitego wyglądu i kompletności materiału, a następnie eksportowane do formatu Adobe PDF. Poszczególne pliki PDF łączone są w publikację. Jednocześnie wykonywane są „zakładki" ułatwiające nawigację.

Gotowe płyty, a w przypadku publikacji tylko w wersji internetowej same pliki w formacie PDF, przesyłane są do departamentu autorskiego. Tam następuje ich sprawdzenie, korekta i zatwierdzenie materiału. Po naniesieniu ewentualnych poprawek pliki PDF i tablice w Excelu przekazywane są do Departamentu Informacji w celu umieszczenia ich na Portalu Informacyjnym. Te same pliki umieszczane są na nagrywanych płytach CD.

W związku z dynamicznie rozwijającą się branżą informatyczną uczestniczymy w różnych szkoleniach, aby móc sprostać nowym trendom prezentowania danych statystycznych i wymaganiom technologicznym współczesnej poligrafii.

Opracowanie redakcyjno-techniczne, korekta tekstów oraz nadzór redakcyjny nad prowadzonymi publikacjami do momentu podpisania do druku należy do redakcji technicznej.

Opracowania graficzne (wykonanie wykresów, map, założeń edytorskich publikacji, plakatów itp.) to zadanie pracowni graficznej Zakładu.

Obecnie skład publikacji wykonywany w Zakładzie dostosowujemy do wymagań technologicznych stosowanych w procesach poligraficznych. Dział składu współpracuje ze wszystkimi departamentami Urzędu przetwarzając dostarczone pliki źródłowe. Komunikacja odbywa się za pomocą sieci LAN, która łączy dział składu z departamentami i komórkami organizacyjnymi drukarni. Korzystamy z pakietów programów: Microsoft Office, Adobe i ABBY FineReader. Pliki publikacji podlegają archiwizacji i są wykorzystywane w kolejnych edycjach, co znacznie przyspiesza procesy technologiczne w następnych latach. Przygotowujemy też pliki do umieszczenia w Internecie oraz do nagrywania płyt CD.

Przygotowanie publikacji, formularzy, folderów i innych druków spersonalizowanych oraz naświetlanie płyt CtP do druku na maszyny offsetowe to zadanie przygotowalni CtP. Materiały dostarczone do działu CtP są w formie elektronicznej. Sprawdzone i odpowiednio poprawione pliki montowane są w programie montażowym XMF, a następnie przesłane na naświetlarkę CtP. Naświetlone i wywoływane płyty są przekazywane do druku na maszyny offsetowe.

Przygotowalnia CtP

Realizując plany wydawnicze Głównego Urzędu Statystycznego oraz urzędów statystycznych drukujemy publikacje oraz formularze w dwóch technikach drukarskich — druku offsetowego oraz druku cyfrowego.

Zakład wyposażony jest w 8 maszyn offsetowych ćwierćformatowych (B3) typu Romayor, Adast i Heidelberg GTO 52 oraz 3 maszyny offsetowe półformatowe (B2) typu Dominant 725 i Miller TP 74. Najważniejszą maszyną w Zakładzie jest czterokolorowa w pełni automatyczna półformatowa (B2+) — KBA Rapida 75. Jest to maszyna offsetowa, na której drukowane są najbardziej wymagające i prestiżowe wydawnictwa resortu statystyki. Dzięki tej maszynie oraz profesjonalnej, fachowej obsłudze osiągamy najwyższą jakość druku offsetowego.

Czterokolorowa maszyna offsetowa KBA Rapida 75

KBA Rapida 75 — pulpit sterowania i zarządzania drukiem

Zakład dysponuje również techniką druku cyfrowego. Posiadamy wysokonakładowe maszyny drukujące w formacie SRA3. Pierwsza to maszyna cyfrowa varioPRINT 135 — monochromatyczna, drukująca z prędkością do 135 kopii A4 na minutę, druga to cyfrowy Canon imagePRESS C800, szybka i precyzyjna maszyna do druku w kolorze, z możliwością drukowania wysokich gramatur papieru oraz druku personalizowanego. Maszyny te umożliwiają drukowanie mniejszych nakładów lub dodruków publikacji w krótkim czasie. Drukarka wielkoformatowa EPSON SC-T5000, przeznaczona jest do druku plakatów i roll-upów na różnego rodzaju konferencje i imprezy okolicznościowe.

System druku cyfrowego

Krajarka papieru do druku

Finalnym działem produkcyjnym jest introligatornia, która na przestrzeni lat zmieniała się wprowadzając nowe technologie i innowacyjne rozwiązania. Z introligatorni wychodzi gotowa publikacja. Proces produkcyjny zaczyna się od pokrojenia papieru na krajarce — Wohlenberg lub Polar. Pokrojony odpowiednio papier trafia do działu maszyn drukujących, gdzie zostaje zadrukowany i ponownie wraca na introligatornię. Tu arkusze są łamane (składane) na falcerkach Stahl max do 6 złamów lub bigowane. Kolejnym procesem jest oprawa. Oprawa może być klejona kartonowa — polegająca na zebraniu sfalcowanych składek w blok książkowy i sklejeniu na oklejarce Heidelberg sterowanej komputerowo lub szyta do tak zwanej twardej oprawy. Polega to na uszyciu nićmi kolejno zebranych składek na niciarce, sklejeniu wkładów, obcięciu na trójnożu i wklejeniu w przygotowane okładki. Oprawy broszurowe szyte drutem wykonywane są na taśmowcu Harris, gdzie maksymalnie 6 składek i okładka zbierane są, szyte i obcinane na jednej maszynie. Okładki są foliowane na foliarce Aspira w zależności od potrzeb folią matową, błyszczącą lub strukturalną. Introligatornia wyposażona jest w zszywarki do szycia ręcznego, bindownice elektryczne do oprawy w spirale plastikowe lub metalowe.

Maszyna do klejonej oprawy introligatorskiej

Obecne wyposażenie w maszyny i urządzenia introligatorskie pozwala na wykonywanie wszelkich prac introligatorskich na potrzeby resortu statystyki.

Jednym z ważnych zadań Zakładu jest dystrybucja produktów do urzędów statystycznych, bibliotek, instytucji i odbiorców indywidualnych na terenie całej Polski. Prowadzimy sprzedaż detaliczną publikacji w kiosku znajdującym się w holu głównym GUS, sprzedaż wysyłkową oraz sprzedaż poprzez sklep internetowy.

W ostatnich latach Zakład został całkowicie skomputeryzowany. Wszystkie stanowiska pracy wyposażono w nowoczesne komputery. Dzięki temu, unowocześnieniu uległ zarówno proces przygotowania publikacji, jak i obieg materiałów.

Obecnie Zakład całkowicie zaspokaja potrzeby Głównego Urzędu Statystycznego i urzędów statystycznych. Realizujemy w całości *Plany Wydawnicze* Głównego Urzędu Statystycznego i urzędów statystycznych oraz wykonujemy wszystkie potrzebne druki statystyczne. Drukujemy materiały związane z Po-

wszechnym Spisem Rolnym i Narodowym Spisem Powszechnym oraz wykonujemy wszelkie prace wydawniczo-poligraficzne na rzecz jednostek statystyki publicznej. Przygotowujemy je szybko, starannie i terminowo. Po publikacje Głównego Urzędu Statystycznego wydawane przez Zakład Wydawnictw Statystycznych sięgają przedstawiciele rządu, pracownicy administracji państwowej i samorządowej, inwestorzy, pracownicy banków, placówki dyplomatyczne, studenci i uczniowie oraz wszyscy, dla których znajomość zagadnień statystycznych jest niezbędna do prawidłowego wykonywania zawodu.

Corocznie prezentowane *Plany Wydawnicze* GUS i US zawierają pełną ofertę aktualnych publikacji wydawanych przez Zakład Wydawnictw Statystycznych.

W 2018 r. przypada 100-lecie istnienia Głównego Urzędu Statystycznego. Rok ten jest również naszym jubileuszem, ponieważ działalność wydawniczo-poligraficzna była od początku istnienia Urzędu, jest i będzie nadal nierozerwalnie związana z działalnością Głównego Urzędu Statystycznego.

dr Bożena Łazowska

Centralna Biblioteka Statystyczna 1918—2017

Biblioteka Głównego Urzędu Statystycznego w latach 1918—1968

Biblioteka powstała równocześnie z organizującym się Głównym Urzędem Statystycznym w listopadzie 1918 r. jako niezbędne zaplecze naukowe działalności Urzędu. Gdy w sierpniu 1915 r. rosyjskie władze zaborcze opuszczały Warszawę, ewakuując biuro Warszawskiego Komitetu Statystycznego do Petersburga, pozostawiły na szczęście zbiory materiałów bibliotecznych i archiwum w stanie nienaruszonym. Stały się one zalążkiem przyszłej Biblioteki GUS. Z ramienia Komitetu Obywatelskiego miasta stołecznego Warszawy księgozbiorem tym zaopiekował się wybitny polski uczony, ekonomista i statystyk — prof. Ludwik Krzywicki, późniejszy współorganizator Głównego Urzędu Statystycznego i Instytutu Gospodarstwa Społecznego. Zbiór ocalony przez Ludwika Krzywickiego przed rozproszeniem i grabieżą liczył wówczas około 3 000 woluminów.[1]

W 1919 r. pierwszy dyrektor GUS prof. Józef Buzek, znany ekonomista, statystyk i polityk galicyjski, doceniając wagę stworzenia właściwego zaplecza naukowego dla działań Urzędu, sprowadził ze Lwowa spuściznę po Lwowskim Wydziale Krajowym, prowadzącym badania naukowe w ramach Cesarstwa Austro-Węgier dla obszaru Galicji. Były wśród nich wielotomowe austriackie serie statystyczne „Österreichische Statistik", *Roczniki statystyki Galicji* (od 1873 r.), statystyki prowadzone przez miejskie biura statystyczne w Krakowie i Lwowie (m.in. „Wiadomości Statystyczne miasta Lwowa"), wielotomowe serie statystyk pruskich: „Statistik des Deutschen Reichs" (wraz z opublikowanymi wynikami spisów ludności w Niemczech z lat: 1871, 1880, 1890, 1900...), „Preussische

[1] B. Łazowska, *90 lat Bibliotek GUS w służbie statystyki polskiej — misja, ludzie, zadania,* Warszawa 2009.

Statistik", *Statistisches Jahrbuch für den Preussischen Staat* oraz komplety czasopism statystycznych „Monatshefte", „Vierteljahreshefte").

Zbiory biblioteczne zostały bardzo szybko skatalogowane i udostępnione czytelnikom — najpierw pracownikom Urzędu, a na początku 1920 r. również pozostałym użytkownikom. Józef Buzek w piśmie z 18 lutego 1920 r. powiadomił rząd II Rzeczypospolitej, iż 1 marca 1920 r. zostanie otwarta czytelnia naukowa przy bibliotece Urzędu, czynna codziennie w godzinach 9.00—21.00, a w niedziele i święta w godzinach 11.00—13.00. Buzek w tymże piśmie scharakteryzował zakres tematyczny zbiorów Biblioteki GUS, pisząc, iż gromadzi ona „dzieła z zakresu statystyki, prawa, zwłaszcza prawa administracyjnego i skarbowego, z ekonomii i dziedzin pokrewnych". Pierwszy dyrektor GUS pomógł Bibliotece nawiązać kontakty z licznymi instytucjami krajowymi i zagranicznymi, które pozwoliły na prowadzenie wymiany publikacji m.in. z londyńskim British Museum, Library of Congress i Bureau of the Census w Waszyngtonie. Dzięki temu zbiory biblioteczne szybko powiększały się w dwudziestoleciu międzywojennym i w 1939 r. liczyły już 60 000 woluminów.

Prof. Józef Buzek powierzył w 1919 r. kierowanie Biblioteką prężnemu, młodemu statystykowi — Stefanowi Szulcowi, który po kilku latach pracy w Bibliotece awansował na naczelnika Wydziału Wydawnictw GUS, a następnie został redaktorem głównym GUS. Szulc szybko rozwinął liczne kontakty z instytucjami krajowymi i zagranicznymi. Dzięki temu księgozbiór — zwłaszcza międzynarodowe publikacje statystyczne — szybko się powiększał, a Główny Urząd Statystyczny mógł prowadzić badania w zakresie statystyki międzynarodowej, m.in. opracowywać porównania międzynarodowe do *Rocznika statystyki Rzeczypospolitej Polskiej* (1921—1930), *Małego Rocznika Statystycznego* (1930—1939), a także ułatwiło to wydawanie od 1924 r. przeglądu miesięcznego, a następnie kwartalnego — „Handel zagraniczny", a od 1927 r. *Rocznika Handlu Zagranicznego Rzeczypospolitej Polskiej*.[2]

W 1939 r. zbiory biblioteczne liczyły już 60 000 woluminów, przy rocznych nabytkach sięgających 3 000 woluminów.

Biblioteka zaczęła w dwudziestoleciu międzywojennym prowadzić działalność wydawniczą, publikując od 1937 r. wykaz nabytków w układzie rzeczowym, znacznie ułatwiającym wyszukiwanie informacji statystycznych. Te pra-

[2] B. Łazowska, *Szulc Stefan Aleksander (1881—1956)*, [w:] *Statystycy polscy*, Warszawa 2012, s. 336—339.

ce naukowe zapoczątkowała i prowadziła nad nimi nadzór, kierująca od 1928 r. pracami Biblioteki GUS pod nadzorem Stefana Szulca, Irena Morsztynkiewicz, wówczas młoda i niezwykle ambitna działaczka Związku Bibliotekarzy Polskich. Poza kierowaniem (przez 30 lat) Biblioteką Irena Morsztynkiewicz pracowała społecznie w organizacjach bibliotekarskich w kraju i w Międzynarodowej Federacji Stowarzyszeń Bibliotekarskich (IFLA). Do Związku Bibliotekarzy Polskich wstąpiła już w 1925 r. w Wilnie. Od 1946 r. działała w reaktywowanym Stowarzyszeniu Bibliotekarzy Polskich, będąc kolejno: przewodniczącą Koła Warszawskiego SBP, członkiem Prezydium Zarządu Głównego, jego wiceprzewodniczącą; w latach 1953—1956 pełniła funkcję sekretarza generalnego ZG SBP. W czasie II wojny światowej misją pracowników Biblioteki GUS było uchronienie zbiorów przed zniszczeniem i grabieżą. To zadanie zostało wykonane. W październiku 1939 r. po wkroczeniu do Warszawy, niemieckie władze okupacyjne przewiozły cały księgozbiór Biblioteki GUS do Krakowa, gdzie ulokowano go w Collegium Novum Uniwersytetu Jagiellońskiego, zajmowanego przez niemiecki urząd statystyczny. Gdy w sierpniu 1944 r. niemiecki urząd statystyczny Generalnego Gubernatorstwa został ewakuowany z Krakowa, księgozbiór Biblioteki GUS pozostał na miejscu w Collegium Novum, którego gmach obsadziły wojska Wehrmachtu. Pracownice Biblioteki podjęły pracę w kuchni Wehrmachtu. Stefania Zdrodowska, formalnie nie pracując w Bibliotece, sprawowała pieczę nad księgozbiorem, mając klucze do gmachu Collegium Novum. Za ochronę przed grabieżą i rozproszeniem zbiorów Biblioteki GUS w 1948 r. odznaczono Stefanię Zdrodowską Złotym Krzyżem Zasługi.

Pod koniec lutego 1945 r. zbiorami Biblioteki i czuwającym nad nim personelem zaopiekował się czasowo krakowski Urząd Wojewódzki, a po reaktywacji Głównego Urzędu Statystycznego w marcu 1945 r. rozpoczęto reewakuację księgozbioru. Na czele GUS stał wówczas prof. Stefan Szulc, który osobiście czuwał nad kilkumiesięczną operacją przewiezienia m.in. księgozbioru Biblioteki do stolicy. Dlatego też, w uznaniu wybitnych zasług profesora dla Biblioteki, w 1989 r. decyzją ówczesnego Prezesa GUS — Franciszka Kubiczka — nadano naszej instytucji imię Stefana Szulca.

Po dokonaniu bilansu wojennego w 1945 r. okazało się, że wśród zbiorów bibliotecznych straty były niewielkie. Pierwsza powojenna inwentaryzacja zbiorów (skontrum) wykazała stratę ok. 5 000 woluminów.

Gdy w 1953 r. oddano do użytku nową siedzibę Biblioteki przy gmachu GUS, zaprojektowaną przez pracownię prof. Romualda Gutta, specjalnie dla jej

potrzeb wznowione zostały prace naukowe, zaczęto uczestniczyć w pracach nad katalogami centralnymi nabytków zagranicznych Biblioteki Narodowej i Szkoły Głównej Planowania i Statystyki (obecnie Szkoły Głównej Handlowej). Wprowadzono tzw. informację ekspresową o artykułach z ważniejszych czasopism krajowych i zagranicznych, ulepszono formę informacji bibliograficznych o nabytkach (kwartalnik „Biuletyn Nabytków") i uruchomiono wypożyczanie międzybiblioteczne.[3]

Odbudowę Biblioteki po wojnie oraz nadanie jej statusu centralnej biblioteki naukowej w kraju w zakresie statystyki i demografii CBS zawdzięcza przede wszystkim wieloletniej dyrektorce — dr Irenie Morsztynkiewiczowej, znanej działaczce Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich i IFLA (International Federation of Library Associations and Institutions), autorce kilkudziesięciu prac naukowych i popularnonaukowych z dziedziny bibliografii i bibliotekoznawstwa.

Centralna Biblioteka Statystyczna w latach 1968—1996

10 grudnia 1968 r. — zarządzeniem nr 75 Prezesa GUS prof. Wincentego Kawalca — nadano Bibliotece nowy statut. Przekształcono dotychczasową bibliotekę Urzędu w Centralną Bibliotekę Statystyczną, spełniającą funkcje głównej Biblioteki w kraju w zakresie: teorii i praktyki statystycznej, demografii, statystyki matematycznej, techniki statystycznej i dyscyplin pokrewnych. Podniesiona została jej ranga. Biblioteka weszła jednocześnie w skład ogólnokrajowej sieci bibliotecznej i w związku z przepisami uchwały nr 269 Rady Ministrów z dnia 20 sierpnia 1968 r. w sprawie ustalenia wykazu bibliotek naukowych zostały jej powierzone zadania naukowo-badawcze służące rozwojowi oraz potrzebom nauki.[4]

Kierujący w tym okresie Biblioteką (przez ponad 25) lat dyrektor Andrzej Jopkiewicz utworzył dział bibliografii i dział informacji statystycznej, które podjęły prace m.in. nad wydawaniem wielotomowej serii *Bibliografii Wydawnictw GUS*, *Bibliografii piśmiennictwa demograficznego* oraz *Bibliografii Piśmiennictwa Statystycznego (bez wydawnictw GUS)*.[5]

[3] I. Morsztynkiewicz, *Biblioteka GUS*, „Wiadomości Statystyczne" 1964 nr 3, s. 25 i 26.
[4] Monitor Polski" Nr 36 z 1968 r., poz. 253.
[5] A. Jopkiewicz, *Centralna Biblioteka Statystyczna. Dzieje. Zbiory. Zadania*, „Wiadomości Statystyczne" 1976 nr 2, s. 44—46.

W Bibliotece cyklicznie publikowano „Biuletyn Nabytków CBS", zeszyty z serii „Zestawienia Bibliograficzne" (wśród nich wydano m.in.: *Bibliografię prac prof. dr Stefana Szulca, Ludwika Krzywickiego — bibliografię prac z zakresu statystyki i ekonomii, Spisy powszechne w Polsce, Wykaz bibliograficzny roczników i czasopism Organizacji Narodów Zjednoczonych oraz innych organizacji międzynarodowych w zbiorach Centralnej Biblioteki Statystycznej im. S. Szulca, Bibliografię prac Ireny Morsztynkiewicz, Bibliografię dydaktyki statystyki, Bibliografię prac prof. dr Jerzego Neymana, Bibliografię prac prof. dr Kazimierza Romaniuka* i wiele innych opracowań autorstwa: Joanny Górskiej, Marii Korczyńskiej, Anny Łabędy i Bożeny Łazowskiej).

W Bibliotece cyklicznie opracowywano i wydawano informatory *Roczniki statystyczne świata w zbiorach CBS*. Poza tym opublikowano kilkadziesiąt artykułów w czasopismach naukowych dotyczących zbiorów, kolekcji i pracy Centralnej Biblioteki Statystycznej im. S. Szulca.[6]

W latach 70. i 80. ubiegłego wieku bardzo popularny stał się organizowany przez Bibliotekę — celem promocji statystyki w szkołach średnich — ogólnopolski konkurs statystyczny. Przez lata jego animatorami byli: autor pytań i ankiety konkursowej Zygmunt Peuker — wielce zasłużony dla statystyki wieloletni pracownik GUS, dyrektor departamentu, autor kilkuset publikacji z zakresu dydaktyki statystyki, działacz Polskiego Towarzystwa Statystycznego oraz Andrzej Jopkiewicz — dyrektor CBS, działacz Polskiego Towarzystwa Statystycznego i Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich, przewodniczący konkursowego jury. Pierwsza edycja konkursu pod patronatem Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego prof. Wincentego Kawalca odbyła się w 1968 r. Celem Konkursu było i nadal jest rozwijanie umiejętności i wiedzy młodzieży w zakresie statystyki zdobywanej w szkole na lekcjach statystyki, matematyki, geografii etc. ... w oparciu o *Mały Rocznik Statystyczny Polski*.

W latach 1968—1972 i 1977—2004 uczniowie odpowiadali na pytania ankiety konkursowej dotyczącej danych publikowanych w *Małym Roczniku Statystycznym Polski*. W 2004 r. Prezydium GUS podjęło decyzję o zmianie formuły konkursu — tak by była ona bardziej atrakcyjna dla uczniów i promowała nie

[6] Przykładowo: A. Łabęda, Katalogi Centralnej Biblioteki Statystycznej, „Wiadomości Statystyczne" 1980 nr 1, s. 45 i 46; tejże, *Opracowanie serii wydawniczych GUS w katalogach Centralnej Biblioteki Statystycznej*, „Wiadomości Statystyczne" 1982 nr 12, s. 43 i 44; Z. Peuker, *Zasoby specjalistyczne w zbiorach Centralnej Biblioteki Statystycznej*, „Wiadomości Statystyczne" 1983 nr 2, s. 39—42; St. Turkowiak, *Zbiory kartograficzne w Centralnej Bibliotece Statystycznej*, [w:] *Problemy map społeczno-gospodarczych,* Lublin 1978.

tylko wiedzę, ale i umiejętności, takie jak: kreatywność, zdolność samodzielnego myślenia. Zadanie Konkursowe polega obecnie na opracowaniu jednego z trzech podanych do wyboru tematów w oparciu o wiedzę uzyskaną z *Małego Rocznika Statystycznego Polski*. Przy ocenie prac konkursowych brane są pod uwagę takie kryteria, jak: oryginalność interpretacji tematu, układ treści, umiejętność analizy i syntezy wiedzy źródłowej, stopień wykorzystania *Małego Rocznika Statystycznego Polski*. Biorąc pod uwagę wieloletni, masowy udział młodzieży szkół średnich w konkursie uważamy, że Ogólnopolski Konkurs Statystyczny jest świetną formą promocji statystyki, organizowaną przez Bibliotekę od ponad 35 lat.[7] Konkurs nastawiony głównie na edukację statystyczną społeczeństwa ma ogromne walory poznawcze, dydaktyczne i wychowawcze. Należy do największych przedsięwzięć organizowanych przez Centralną Bibliotekę Statystyczną w zakresie promocji statystyki — obok organizowanych wystaw, wykładów, prelekcji, prezentacji systemu bibliotecznego dla młodzieży, studentów, delegacji zagranicznych itp.

W latach 90. ubiegłego wieku Centralna Biblioteka Statystyczna podjęła też żmudne dzieło uporządkowania, skatalogowania i naukowego opracowania ogromnego księgozbioru niedostępnego do 1989 r. dla ogółu czytelników ze względu na klauzule tajności.

Było to możliwe dzięki decyzjom podjętym w 1989 r. przez ówczesnego Prezesa GUS dra Franciszka Kubiczka, który odtajnił ogromny, liczący ponad 20 000 woluminów zbiór wydawnictw opublikowanych przez GUS w latach 1950—1988 z klauzulami: „poufne", „do użytku służbowego", „do użytku wewnętrznego".[8] Miało to ogromne znaczenie dla udostępnienia tego zupełnie nieznanego dotychczas dla zwykłego użytkownika czytelni zbioru ważnego dla badań ekonomicznych i statystycznych, zwłaszcza porównawczych, w dłuższych szeregach czasowych. W 1997 r. podjęto w Bibliotece prace nad pełnym uporządkowaniem tego unikalnego w skali kraju zbioru i wydania brakującego ogniwa bibliografii, przedstawiającego nieznane — dla szerokiego kręgu odbiorców — publikacje Urzędu. Prace te zakończono wydaniem dwutomowej *Bibliografii wydawnictw poufnych i służbowych GUS 1950—1988*.[9] Tym samym

[7] A. Jopkiewicz, Z. Peuker, *30 konkursów ze znajomości Małego Rocznika Statystycznego*, Warszawa 2002.

[8] „Zarządzenie nr 26 z dnia 10 kwietnia 1989 r. w sprawie zniesienia niektórych klauzul ograniczających dostęp do informacji statystycznych" oraz „Zarządzenie nr 40 z dnia 31 maja 1989 r. w sprawie ograniczenia rodzajów wiadomości statystycznych stanowiących tajemnicę służbową i państwową".

[9] B. Łazowska, *Bibliografia wydawnictw poufnych i służbowych GUS 1950—1988*, t. I—II — Warszawa, GUS i CBS, 1998—2000.

udostępniono całość głównych zbiorów Biblioteki i informacje o nich wszystkim czytelnikom.

Dorobek CBS w zakresie gromadzenia, opracowania i udostępniania zbiorów doczekał się krajowego uznania. W 1998 r. decyzją ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego CBS weszła do elitarnego kręgu bibliotek tworzących Narodowy Zasób Biblioteczny.

Automatyzacja CBS w latach 1997—2004

Podjęte przez GUS w październiku 1996 r. decyzje o modernizacji Centralnej Biblioteki Statystycznej im. Stefana Szulca oraz wyasygnowanie funduszy z PHARE przez Unię Europejską dały możliwość skomputeryzowania działalności Biblioteki.

Celem modernizacji było włączenie CBS w krajowy i międzynarodowy system wymiany informacji za pośrednictwem Internetu, usprawnienie pracy bibliotekarzy i wzrost efektywności obsługi użytkowników. Udało się to osiągnąć. Ramowy program modernizacji został opracowany przy pomocy eksperta — p. Guido Badalamenti, który jest dyrektorem Biblioteki Uniwersytetu w Sienie oraz pełnił kilka lat funkcję przewodniczącego Międzynarodowego Stowarzyszenia Użytkowników Systemu ALEPH (ICAU — International Consortium of ALEPH Users).[10]

W dokumencie opracowanym w maju 1997 r. Guido Badalamenti przedstawił nową misję Biblioteki, warunki dobrej, zorganizowanej inaczej pracy w związku z automatyzacją CBS i postawił, jako główne zadanie Biblioteki, otwarcie się na potrzeby użytkowników. Ekspert PHARE zdefiniował hasłowo misję CBS — „Biblioteka musi otworzyć wszystkie drzwi i wpuścić użytkowników do swego wnętrza. Nie powinna być Urzędem ani magazynem, lecz otwartą na potrzeby użytkowników nowoczesną placówką z pełnym serwisem informacyjnym o swoich zbiorach i zbiorach innych bibliotek." Biorąc pod uwagę rady eksperta Biblioteka zreorganizowała swą strukturę i model pracy. Połączone zostały działy informacji i bibliografii, utworzono specjalistyczne stanowisko dla bibliotekarza systemowego i dwa stanowiska dla administratorów systemu bibliotecznego ALEPH.

[10] G. Badalamenti, *Library automation implementation in the Central Statistical Library*, CSO, Warsaw 1997.

Pierwsze działania techniczno-modernizacyjne w Bibliotece podjęto w latach 1996 i 1997 od zakupu serwera dużej mocy, 23 stacji komputerowych, 12 drukarek, serwera CD-ROM, czytników kodów kreskowych i sprzętu prezentacyjnego oraz mebli umożliwiających instalację zakupionego sprzętu.[11] W 1997 r. w CBS uruchomiono oprogramowanie, zainstalowano system operacyjny, przeprowadzono kompleksowe szkolenie pracowników. W maju 1997 r. zakończono szkolenie pracowników merytorycznych w zakresie zintegrowanego, automatycznego systemu bibliotecznego ALEPH (Automated Library Expandable Program). W październiku 1997 r. rozpoczęto wdrażanie procedur i wykorzystywanie poszczególnych modułów systemu do prac bieżących, a 1 stycznia 1998 r. rozpoczęto automatyczne katalogowanie zbiorów bieżących. Bazę katalogu komputerowego w systemie ALEPH udostępniono użytkownikom 12 stycznia 1998 r., umożliwiając przeglądanie jej nie tylko w obrębie sieci CBS, ale także z dowolnego komputera pracującego w sieci Internet.

Pracami modernizacyjnymi Biblioteki kierowała jej ówczesna dyrektorka Janina Pawlik — statystyk, redaktor, której pomagał Andrzej Styczyński — koordynator ds. wdrażania automatyzacji, oddelegowany na kilka lat do pracy w Bibliotece z ramienia Centralnego Ośrodka Informatyki Statystycznej w zakresie wdrażania i eksploatacji systemu ALEPH oraz szkoleń pracowniczych. W pierwszym etapie modernizacji prac Biblioteki bardzo pomocny był kilkuosobowy zespół kierowany przez prof. Eugeniusza Ścibora z Instytutu Informacji Naukowo-Technicznej, który m.in. opracował zasady tworzenia języka informacyjno-wyszukiwawczego w Centralnej Bibliotece Statystycznej. W zespole prof. Ścibora pracowały m.in. Katarzyna Ślaska — obecnie wicedyrektor Biblioteki Narodowej oraz Anna Sadoch — dziś kierownik Działu Opracowania Zbiorów w Bibliotece Sejmowej. Ze strony Centralnej Biblioteki Statystycznej za wdrażanie systemu ALEPH w Bibliotece, w tym zwłaszcza za proces retrokonwersji zbiorów i utworzenie bazy katalogowej w Internecie odpowiadało dwóch kustoszy i zarazem kierowników działów — Bożena Łazowska i Barbara Święcicka.

Po wprowadzeniu CBS do Internetu, Biblioteka i jej użytkownicy mogą korzystać z baz danych informacyjnych dostępnych online w bibliotekach pol-

[11] PHARE Programme PL 9302 Upgrading of the Statistics Information System POLSTAT. Data Processing, Publishing, Training and Library computerization equipment and related software/Central Statistical Office, CSO, Warsaw 1997.

skich i zagranicznych, a także z baz statystycznych, takich jak: ONZ, OECD, EUROSTAT etc. Komputeryzacja prac umożliwia sprawne, szybkie i łatwe opracowywanie zestawień bibliograficznych oraz informatorów. Przyczynia się także do rozwinięcia współpracy z bibliotekami i ośrodkami dokumentacyjno-informacyjnymi w kraju i za granicą.

Dzięki ówczesnej modernizacji CBS zaczęła aktywnie uczestniczyć w pracach ICAU (International Conference of Aleph Users), a następnie w International Group of Ex Libris Users (IGeLU) z siedzibą w Sienie.

Budowa statystycznej biblioteki cyfrowej w latach 2004—2016

Misją Centralnej Biblioteki Statystycznej im. Stefana Szulca, przyjętą w 2004 r. przez dyrektor Bożenę Łazowską, jest digitalizacja katalogów, zbiorów i zorganizowanie biblioteki cyfrowej dobrze służącej budowie społeczeństwa informacyjnego opartego na wiedzy. Opracowana wówczas strategia rozwoju Biblioteki jest realizowana do dziś.

W latach 2004 i 2005 Centralna Biblioteka Statystyczna zdigitalizowała tradycyjny, alfabetyczny katalog kartkowy obejmujący zbiory z lat 1918——1997 oraz bazę wydawnictw wewnętrznych GUS z lat 1950—1988. Dzięki tej operacji Biblioteka udostępniła cały katalog tradycyjny i OPAC on-line (http://statlibr.stat.gov.pl), co znacznie ułatwiło pracę naszym użytkownikom.

W 2005 r. Biblioteka została członkiem International Group of Ex Libris Users (IGeLU), co pomogło rozwinąć i udoskonalić jej system organizacyjny, jak i techniczny. Przedstawiciele CBS co roku uczestniczą odtąd w konferencjach międzynarodowych IGeLU, zdobywając szeroką wiedzę i umiejętności potrzebne do pracy w zmieniającym się otoczeniu informatycznym i technologicznym.[12]

Od 2004 r. przedstawiciele CBS zaczęli też systematycznie uczestniczyć w krajowych konferencjach naukowych organizowanych przez Instytuty Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej Uniwersytetu Jagiellońskiego i Uniwersytetu Warszawskiego. Pokłosiem tej aktywności były popularnonaukowe artykuły i studia, opublikowane głównie na łamach „Wiadomości Statystycznych" i w serii wydawnictw pokonferencyjnych, dotyczące bieżącej działalności Biblio-

[12] Z każdej konferencji opracowywane jest sprawozdanie zawierające wnioski dotyczące usprawnienia pracy CBS.

teki, jej historii, planów rozwojowych oraz współpracy międzynarodowej.[13] Nadal wydawano także kolejne tomy *Bibliografii Wydawnictw Głównego Urzędu Statystycznego* i bibliografie tematyczne.[14]

W 2004 r. Centralna Biblioteka Statystyczna unowocześniła formułę organizowanego od 1968 r. Konkursu ze znajomości *Małego Rocznika Statystycznego*. Nosi on odtąd nazwę Ogólnopolskiego Konkursu Statystycznego, a jego zadaniem jest rozwijanie wiedzy i umiejętności młodzieży ponadgimnazjalnej w zakresie statystyki zdobywanej na lekcjach matematyki, podstaw przedsiębiorczości, geografii i informatyki. W nowej formule Konkursu większą uwagę przywiązujemy do indywidualnych osiągnięć uczniów, nagradzamy ich samodzielność myślenia i kreatywność. W 2004 r. wprowadzono też atrakcyjniejsze nagrody (komputery, laptopy, notebooki, DVD oraz albumy i leksykony, a nie tylko wy-

[13] B. Łazowska, *Modernizacja Centralnej Biblioteki Statystycznej*, „Wiadomości Statystyczne" 2005 nr 7, s. 88—93, tejże, *Działania Centralnej Biblioteki Statystycznej im. Stefana Szulca w zakresie budowy społeczeństwa informacyjnego*, „Wiadomości Statystyczne" 2007 nr 8, s. 94—100, tejże, *Historia Centralnej Biblioteki Statystycznej im. Stefana Szulca w Warszawie*, „Wiadomości Statystyczne" 2007 nr 10, s. 75—80, tejże, *Wirtualna biblioteka statystyczna*, „Wiadomości Statystyczne" 2007 nr 9, s. 81—86, tejże, *Współpraca Centralnej Biblioteki Statystycznej z Eurostatem*, „Wiadomości Statystyczne" 2007 nr 7, s. 70—77, tejże, *Współpraca międzynarodowa Centralnej Biblioteki Statystycznej*, „Wiadomości Statystyczne" 2007 nr 11, s. 80—84, tejże, *Zbiory Centralnej Biblioteki Statystycznej im. Stefana Szulca*, „Wiadomości Statystyczne" 2007 nr 5, s. 89—97, tejże, *Zintegrowany konwersacyjny system biblioteczny ALEPH*, „Wiadomości Statystyczne" 2007 nr 6, s. 75—80, tejże, *Działalność Biblioteki Głównego Urzędu Statystycznego w latach 1918—2007*, „Wiadomości Statystyczne" 2008 nr 1, s. 18—26, tejże, *Biblioteka statystyczna jako zaplecze statystyczne jednostek samorządu terytorialnego*, [w:] *Statystyka publiczna jedną z podstaw samorządności w państwie demokratycznym.* Warszawa 2008, s. 113—124, tejże, *Centralna Biblioteka Statystyczna wczoraj, dziś i jutro*, [w:] *Statystyka wczoraj, dziś i jutro* Warszawa 2008, s. 31—40, tejże, *Kierunki i trendy w publikowaniu cyfrowym GUS i CBS*, [w:] *Działalność wydawnicza bibliotek w czasach konwergencji mediów.* Lublin 2009, CD-ROM, tejże, *Wykorzystanie biblioteki cyfrowej i systemu „Biblioteka" do udostępniania zbiorów Centralnej Biblioteki Statystycznej*, „Wiadomości Statystyczne" 2009 nr 10, s. 69—77, tejże, *Bibliografie, bazy danych i portal elektroniczny Centralnej Biblioteki Statystycznej i ich znaczenie dla użytkownika*, [w:] *Publikacje Instytutu Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa Uniwersytetu Jagiellońskiego*, pod red. Marii Kocójowej, Kraków 2010, tejże, *Kierunki i trendy w publikowaniu cyfrowym w GUS i CBS*, [w:] *Działalność wydawnicza bibliotek w czasach konwergencji mediów,* Lublin 2011, s. 105—111, tejże, *Biblioteka Cyfrowa w Centralnej Bibliotece Statystycznej: wczoraj, dziś i jutro,* [w:] *Ochrona Narodowego Zasobu Bibliotecznego: Digitalizacja i …co dalej?*, Warszawa 2011, s. 45—55, tejże, *Stefan Szulc,* [w:] *Statystycy polscy*, Warszawa 2012, s. 340—343, tejże, *Zadania Centralnej Biblioteki Statystycznej im. Stefana Szulca w zakresie budowy społeczeństwa informacyjnego,* [w:] *Biblioteka. Książka. Informacja. Internet 2012*, Lublin 2013, s. 187—196, tejże, *Modernizacja Centralnej Biblioteki Statystycznej*, „Wiadomości Statystyczne" 2016 nr 7, s. 94—100.

[14] B. Łazowska, *Bibliografia wydawnictw Głównego Urzędu Statystycznego 1996—2005*, Warszawa 2006, tejże, *Bibliografia ważniejszych prac o historii i działalności Głównego Urzędu Statystycznego 1918—2008*, Warszawa 2009, tejże, *Bibliografia Głównego Urzędu Statystycznego 2006—2010*, Warszawa 2011, *Bibliografia prac prof. dr hab. Tadeusza Walczaka*, „Wiadomości Statystyczne" 2015 nr 5, s. 70—81.

dawnictwa książkowe), zachęcając co roku do udziału w Ogólnopolskim Konkursie Statystycznym kilkuset uczniów z całego kraju.[15]

12 marca 2007 r. Centralna Biblioteka Statystyczna została odznaczona przez Zarząd Główny Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich medalem „Bibliotheca Magna-Perenisque" za całokształt działalności na rzecz rozwoju polskiego bibliotekarstwa i upowszechniania czytelnictwa, w tym za wzorowe wypełnianie obowiązków głównej biblioteki statystyki publicznej, jak i publicznej biblioteki naukowej.[16]

W 2009 r. CBS uruchomiła statystyczną bibliotekę cyfrową, która liczy już kilka tysięcy pozycji. W bibliotece cyfrowej udostępniane są (zdigitalizowane w latach 2004—2015) wszystkie roczniki i publikacje statystyczne GUS, wydane w latach 1919—1939 w tym z wynikami I Powszechnego Spisu Ludności RP (1921 r.) i II Powszechnego Spisu Ludności RP (1931 r.), a także najcenniejsze XIX i XX- wieczne cimelia statystyczno-ekonomiczne ze zbiorów CBS oraz część zbiorów kartograficznych z przełomu XIX i XX wieku.

Od 2010 r. Biblioteka archiwizuje i udostępnia elektroniczne publikacje GUS dostępne jedynie na stronach internetowych Urzędu i 16 urzędów statystycznych w województwach.

W ramach popularyzacji statystyki Centralna Biblioteka Statystyczna organizuje też tradycyjne wystawy swoich zbiorów i to zarówno w gmachu GUS (dwie wystawy rocznie), jak i poza Urzędem.[17] Wystawy te towarzyszą konferen-

[15] B. Łazowska, *XXXV Ogólnopolski Konkurs Statystyczny*, „Wiadomości Statystyczne" 2007 nr 4, s. 90—92, tejże, *XXXVII Ogólnopolski Konkurs Statystyczny*, „Wiadomości Statystyczne" 2009 nr 1, s. 81—83, tejże, *XXXVIII Ogólnopolski Konkurs Statystyczny*, „Wiadomości Statystyczne" 2010 nr 1, s. 96—99, tejże, *XXXIX Ogólnopolski Konkurs Statystyczny*, „Wiadomości Statystyczne" 2010 nr 9, s. 79—83, tejże, *XL Ogólnopolski Konkurs Statystyczny*, „Wiadomości Statystyczne" 2011 nr 11, s. 86—89, tejże, *XLI Ogólnopolski Konkurs Statystyczny*, „Wiadomości Statystyczne" 2012 nr 10, s. 89—91, tejże, *XLII Ogólnopolski Konkurs Statystyczny*, „Wiadomości Statystyczne" 2013 nr 12, s. 86—90, tejże, *XLIII Ogólnopolski Konkurs Statystyczny*, „Wiadomości Statystyczne" 2014 nr 10, s. 79—83, tejże, *XLIV Ogólnopolski Konkurs Statystyczny*, „Wiadomości Statystyczne" 2015 nr 11, s. 100—103, tejże, *Ogólnopolski Konkurs Statystyczny. Dobre praktyki*, „Kwartalnik Statystyczny" 2016 nr 1.

[16] Medal „Bibliotheca Magna-Perenisque" został wręczony dyr. Bożenie Łazowskiej przez przewodniczącą Zarządu Głównego SBP Elżbietę Stefańczyk podczas uroczystości zorganizowanej w czytelni CBS 10 sierpnia 2007 r. z udziałem Kierownictwa GUS i władz Stowarzyszenia.

[17] B. Łazowska, *Wystawa „Statystyka narodowościowa w Polsce w zbiorach Centralnej Biblioteki Statystycznej"*, „Wiadomości Statystyczne" 2011 nr 1, s. 78—83, tejże, *Wystawa „Statystyka w służbie administracji publicznej"*, „Wiadomości Statystyczne" 2011 nr 5, s. 98—105. Do znaczących wystaw należałym. m.in. zorganizowana w 2015 r. w gmachu GUS wystawa poświęcona prof. Tadeuszowi Walczakowi, a w 2016 r. — poświęcona pamięci prof. Juliusza Łukasiewicza.

cjom naukowym organizowanym w GUS i US-ach, a poświęcone są pamięci wybitnych zmarłych polskich statystyków lub wydarzeniom rocznicowym.

W 2011 r. Biblioteka rozpoczęła prenumeratę elektronicznych baz danych bibliotecznych (najpierw bazy World Public Library i IBUK, a od 2014 r. bazy OECD iLibrary). Zwiększyło to znacząco zakres korzystania przez użytkowników z publikacji elektronicznych dostępnych zdalnie.

W 2015 r. w Centralnej Bibliotece Statystycznej wykonano prace modernizacyjne prowadzone w związku z realizacją projektu „System Informacyjny Statystyki Publicznej — 2".[18] Celem dokonanych zmian było zwiększenie dostępności zasobów i usług informacyjnych świadczonych użytkownikom. W ramach przeprowadzonych działań zakupiono sprzęt potrzebny do budowy statystycznej biblioteki cyfrowej i przechowywania zdigitalizowanych zasobów bibliotecznych. Pozyskano nowy serwer biblioteczny, macierz dyskową oraz nowe komputery. Centralna Biblioteka Statystyczna zyskała nową witrynę internetową. W celu rozbudowy istniejącej od 2009 r. biblioteki cyfrowej, przeprowadzono digitalizację zbiorów będących częścią Narodowego Zasobu Bibliotecznego. Zdigitalizowane zbiory Centralnej Biblioteki Statystycznej udostępnione zostały w serwisie Federacji Bibliotek Cyfrowych. Serwis ułatwia wymianę informacji i dostęp do zbiorów e-bibliotek tworzonych przez instytucje naukowe i publiczne z całego kraju. Dane przekazywane są ponadto do podobnych serwisów międzynarodowych, między innymi do cyfrowej biblioteki Europeana, dzięki czemu łatwiejszy dostęp do zasobów (przez Internet) zyskali również czytelnicy zagraniczni.

W ramach projektu SISP-2 dokonano także modernizacji i wymiany wyposażenia pomieszczeń CBS, zwiększając komfort i poszerzając możliwości korzystania w ramach wolnego dostępu, z publikacji w wersji drukowanej oraz cyfrowej. Przeprowadzony został remont generalny czytelni i przyległych pomieszczeń. W magazynie książek zamontowane zostały nowe regały statyczne i przesuwne, służące do przechowywania i udostępniania księgozbioru, w tym specjalistyczne regały dla zbiorów elektronicznych i stanowiska pracy ze zbiorami na zasadach wolnego dostępu. Na nowo zaprojektowano i zmieniono wystrój czytelni zapewniając większą ergonomię. Wydzielone zostały funkcjonalne przestrzenie do pracy z różnymi rodzajami dokumentów: strefa czasopism dostępnych bezpośrednio w czytelni, stoły do pracy z wydawnictwami wielko-

[18] B. Łazowska, *Modernizacja Centralnej Biblioteki Statystycznej w 2015 r.*, „Wiadomości Statystyczne" 2016 nr 7, s. 94—100.

formatowymi, miejsce dostępu do spisów powszechnych, a także — umieszczone w centralnej części sali — stoliki do pracy z publikacjami czytelnianymi lub zamawianymi z magazynu. Powstała również przestrzeń do pracy z dokumentami cyfrowymi. W sali zainstalowano 12 stanowisk komputerowych dla użytkowników, umożliwiających dostęp do zasobów sieciowych i usług statystyki publicznej oraz zbiorów Biblioteki, w tym umieszczonych na stronie internetowej biblioteki cyfrowej i bazy danych OECD iLibrary. Zakupiony został także ekran i projektor umożliwiające przeprowadzanie prezentacji komputerowych.

Czytelnia Centralnej Biblioteki Statystycznej

Plany rozwoju CBS na najbliższe lata

Podczas posiedzenia Rady Statystyki w dniu 22 lutego 2016 r., pod przewodnictwem prof. Franciszka Kubiczka, omówione zostały plany rozwoju Biblioteki na najbliższe lata obejmujące:

— zdigitalizowanie całego Narodowego Zasobu Bibliotecznego z naszych zbiorów, liczącego ok. 12 000 woluminów,

— zeskanowanie wszystkich roczników statystycznych GUS i US niedostępnych dotychczas w wersji elektronicznej (tj. głównie za lata 1974—2002),
— udostępnienie wszystkich bibliografii wydawnictw GUS i bibliografii tematycznych w formie baz internetowych,
— skatalogowanie w systemie ALEPH i udostępnienie w Internecie wszystkich zbiorów dostępnych obecnie w katalogach tradycyjnych (sprzed 1996 r.),
— zamieszczanie w bibliotece cyfrowej internetowych wersji wystaw czasowych i stałych opracowywanych w Bibliotece.

Biblioteka będzie usprawniać prace biblioteczne przy współpracy z Narodowym Uniwersalnym Katalogiem Centralnym (NUKAT) i z International Group of Ex Libris Users (IGeLU), którego CBS jest członkiem. Budowa biblioteki wirtualnej w świecie generacji internetowej wymaga, aby cyfrowe zapisy produkowane w CBS były dostępne w wielu naukowych przeszukiwarkach, jak np. Digital Book Index.

Centralna Biblioteka Statystyczna planuje wprowadzenie szerszego zakresu udostępniania zbiorów elektronicznych i baz on-line w oparciu o technologię modułów opracowanych przez Ex Libris (np. PRIMO), które umożliwiają równoległe wyszukiwanie w wielu katalogach bibliotecznych pracujących w różnych systemach, elektronicznych bazach danych (prenumerowanych i dostępnych bezpłatnie) oraz czasopismach elektronicznych dostępnych dla danej instytucji, dostarczając użytkownikom wspólne listy rezultatów i dalsze usługi z dostępem do pełnych tekstów włącznie.

Celem i najważniejszym wyzwaniem określającym przyszłość pracy Centralnej Biblioteki Statystycznej jest budowa społeczeństwa informacyjnego opartego na wiedzy.

Kierownictwo Głównego Urzędu Statystycznego

Prezesi GUS[1]

Ludwik Krzywicki (p.o.)	22 VII 1918—8 XI 1918
Józef Buzek	8 XI 1918—24 X 1929
Edward Szturm de Sztrem	24 X 1929—4 IX 1939
Stefan Szulc	2 III 1945—22 VIII 1949
Zygmunt Padowicz	22 VIII 1949—31 III 1965
Wincenty Kawalec	1 IV 1965—29 III 1972
Stanisław Kuziński	18 IV 1972—24 VIII 1980
Wiesław Sadowski	24 VIII 1980—4 I 1989
Franciszek Kubiczek	5 I 1989—15 I 1991
Bohdan Wyżnikiewicz	15 I 1991—7 II 1992
Józef Oleński	8 II 1992—31 X 1995
Roman Sawiński (p.o.)	31 X 1995—4 I 1996
Tadeusz Toczyński	5 I 1996—27 IV 2006
Janusz Witkowski (p.o.)	4 V 2006—26 X 2006
Józef Oleński	26 X 2006—14 II 2011
Janusz Witkowski (p.o.)	15 II 2011—9 VIII 2011
Janusz Witkowski	10 VIII 2011—31 III 2016
Halina Dmochowska (p.o.)	1 IV 2016—7 VI 2016
Dominik Rozkrut	7 VI 2016—

[1] Przed II wojną światową Głównym Urzędem Statystycznym kierowali dyrektorzy w randze sekretarza stanu.

Wiceprezesi GUS

Ludwik Krzywicki	9 XI 1918—30 X 1921
Jan Strzelecki	1934—1939
Wacław Dlouhy	1936—1939
Kazimierz Romaniuk	13 III 1945—30 X 1951
Juliusz Miller	19 X 1946—21 X 1951
Kazimierz Rudnicki	14 IX 1949—30 VIII 1950
Zygmunt Padowicz	14 IV 1949—21 VIII 1949
Czesław Chmielewski	15 III 1955—22 III 1965
Leon Rzendowski	27 III 1957—31 XII 1973
Stanisław Róg	1 I 1958—31 III 1974
Adam Machnowski	13 II 1971—30 IV 1982
Tadeusz Walczak	14 IX 1972—9 II 1990
Kazimierz Rusinek	1 IV 1974—16 II 1989
Stanisław Paradysz	6 III 1982—31 VII 1989
Krzysztof Lutostański	10 II 1989—14 III 1992
Tadeusz Toczyński	9 II 1990—14 III 1992
Józef Zajchowski	1 VIII 1989—2 VII 1991
Krzysztof Marczewski	3 VII 1991—14 III 1992
Jan Kordos	14 III 1992—8 I 1996
Teresa Możdżyńska	14 III 1992—8 I 1996
Roman Sawiński	1 V 1992—26 V 1997
Józef Piskorz	9 I 1996—3 I 2002
Barbara Kondrat	27 V 1997—23 I 2002
Tadeusz Janusiewicz	1 II 1996—26 X 2006
Janusz Witkowski	9 I 1996—3 V 2006
Halina Dmochowska	23 I 2002—28 VI 2016
Wojciech Borowik	1 II 2002—6 II 2004
Janusz Witkowski	27 X 2006—9 VIII 2011
Krzysztof Kurkowski	3 I 2012—22 XI 2013
Grażyna Marciniak	13 III 2012—
Konrad Cuch	26 V 2014—15 XI 2016

Dyrektorzy Generalni Urzędu

Henryk Białczyński	7 IX 1966—18 V 1972
Tadeusz Janusiewicz	20 IV 1989—17 II 1992
Lesław Zalewski	20 II 1992—8 I 1996
Jerzy Jaszczak	24 II 1997—31 XII 1998
Jakub Skiba	29 I 1999—10 VI 2002
Celina Zagórska	10 VI 2002—14 XI 2006
Sławomir Brodziński	16 XI 2006—5 IV 2009
Tomasz Białas	1 XII 2009—12 XI 2012
Anna Borowska	11 III 2012—

Ludwik Krzywicki (1859—1941) — statystyk, matematyk, socjolog; od sierpnia 1915 r. kurator Warszawskiego Komitetu Statystycznego, przekształconego w 1916 r. w Sekcję III Wydziału Statystycznego Zarządu Miasta Warszawy, a następnie w styczniu 1918 r. — w Wydział Statystyczny Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Współorganizator GUS, pierwszy kierownik Urzędu (13 VII—8 XI 1918 r.), a następnie do 30 X 1921 r. zastępca dyrektora GUS i naczelnik Wydziału. Od 1921 r. profesor statystyki i ustrojów społecznych na Uniwersytecie Warszawskim i w Szkole Głównej Handlowej oraz Wolnej Wszechnicy Polskiej. W latach 1921—1939 kierował Instytutem Gospodarstwa Społecznego, ściśle współpracując z GUS. Był członkiem korespondentem Polskiej Akademii Umiejętności, członkiem Towarzystwa Ekonomistów i Statystyków Polskich oraz członkiem Rady Statystycznej GUS. Napisał ponad 2 500 prac, które w 8 tomach wydało PWN w latach 1957—1974. Do najważniejszych z nich należą: *Kwestia rolna* (1903), *Serwituty w roku 1912* (1918), *Organizacja statystyki i wydawnictwa statystyczne poświęcone sprawom gospodarstwa wiejskiego* (1918), *Statystyka* (1922), *Rozbiór krytyczny wyników spisu* (1924), *Przyczynek do statystyki ludności prawosławnej w b. Królestwie Polskim* (1924), *Przyczynki do wyświetlenia stosunków ludnościowych w Polsce za pierwszych Piastów* (1938). Do najważniejszych prac statystycznych opracowanych przez Krzywickiego w GUS należą: *Projekt organizacji statystyki cen* (1920), *Rozbiór krytyczny wyników spisu ludności i zwierząt gospodarskich z dn. 30 IX 1921 r.* (1922) i wydane pod jego redakcją: *Statystyka wyborów do Sejmu Ustawodawczego*

(1919), *Materiały do bibliografii ekonomicznej w języku polskim* (1923), *Materiały do bibliografii Gdańska* (1924), *Rosja sowiecka pod względem społecznym i gospodarczym* (1922). W 1936 r. Ludwik Krzywicki przeszedł na emeryturę. W latach 1939—1941 zorganizował nielegalne badania statystyczne w Warszawie prowadzone przez Instytut Gospodarstwa Społecznego pod szyldem Rady Głównej Opiekuńczej. Odznaczony m.in.: nagrodą im. Natansona, nagrodą Kasy im. Mianowskiego, nagrodą Zarządu m.st. Warszawy za całokształt pracy naukowej; w 1940 r. Uniwersytet w Kownie przyznał mu doktorat honoris causa.

Józef Buzek (1873—1936) — statystyk, ekonomista i polityk; w 1899 r. uzyskał tytuł doktora prawa na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie i rozpoczął pracę w Centralnej Komisji Statystycznej w Wiedniu. W 1902 r. habilitował się na Uniwersytecie Lwowskim, uzyskał tytuł docenta prywatnego statystyki i rozpoczął, jako zastępca profesora, wykłady nauki administracji i prawa administracyjnego. W 1904 r. Buzek został mianowany nadzwyczajnym profesorem tych przedmiotów, objął także kierownictwo Biura Statystycznego przy Wydziale Krajowym we Lwowie (1904–1910). W 1906 r. Buzek został członkiem Centralnej Komisji Statystycznej w Wiedniu i członkiem Rady Statystycznej Urzędu Statystycznego austriackiego Ministerstwa Przemysłu i Handlu. W 1910 r. został profesorem zwyczajnym Uniwersytetu Lwowskiego. Główne prace statystyczne Józefa Buzka z okresu do 1918 r. to: *Stosunki zawodowe i socjalne w Galicji według wyznania i języka* (1905), *Własność tabularna w Galicji według stanu z końcem r. 1902* (1905), *Materiały statystyczne do reformy sejmowej prawa wyborczego* (1906), *O rozsiedleniu ludności Galicji wedle wyznania i języka* (1909), *Rozwój stanu szkół średnich w ciągu ostatnich lat 50. 1859—1909* (1909), *Uwagi na zbliżający się spis ludności* (1910). 8 listopada 1918 r. Buzek został mianowany dyrektorem Głównego Urzędu Statystycznego. Pozostał na tym stanowisku do 1929 r. W tym czasie zajmował się organizacją Urzędu od podstaw, centralizacją prac statystycznych i rozwojem systemu publikacyjno-informacyjnego GUS. Największym osiągnięciem J. Buzka w dziedzinie współpracy międzynarodowej było zorganizowanie w Warszawie w sierpniu 1929 r. XVIII Sesji Międzynarodowego Instytutu Statystycznego, którego był członkiem. Główne prace Buzka, ściśle związane z jego pracą w GUS, to: *Problemat równowagi budżetu państwowego w świetle statystyki finansowej* (1930), *Zakres działania i budżety państwowe urzędów statystycznych przed wojną i obecnie* (1925), *Historia ogólna Głównego Urzędu Statystycznego od roku 1918 do roku 1928* (1930), *Die Or-*

ganisation der amtlichen Statistik in Polen (1927). Józef Buzek był również członkiem Rady Statystycznej m.st. Warszawy i przewodniczącym Rady Instytutu Badania Koniunktur Gospodarczych i Cen (od 1928 r.) oraz profesorem prawa administracyjnego na Uniwersytecie Warszawskim i w Wyższej Szkole Handlowej w Warszawie. W latach 1922—1927 J. Buzek pełnił funkcję senatora Rzeczypospolitej Polskiej, wybranego z ramienia Polskiego Stronnictwa Ludowego Piast. Podczas wykładu 23 kwietnia 1928 r. doznał ataku paraliżu i przeszedł na emeryturę. Józef Buzek był odznaczony Krzyżem Komandorskim z Gwiazdą Orderu Odrodzenia Polski, węgierskim Krzyżem Zasługi II klasy i Orderem Egipskim Nilu III stopnia.

Edward Szturm de Sztrem (1885—1962) — statystyk, ekonomista, prawnik; po studiach ekonomicznych i prawniczych na Uniwersytecie w Petersburgu i Nancy pracował od 1912 r. jako statystyk w Samorządzie Ziemskim Guberni Połtawskiej na Ukrainie. W 1918 r. Edward Szturm de Sztrem rozpoczął pracę w Biurze Pracy Społecznej w Warszawie, a następnie został kierownikiem Wydziału Statystycznego w Ministerstwie Aprowizacji. W 1920 r. Szturm de Sztrem objął stanowisko naczelnika Wydziału Statystyki Rolniczej i Aprowizacji w GUS. W 1927 r. został członkiem Komitetu Redakcyjnego GUS, a od 1929 r. — jego przewodniczącym. Jako dyrektor GUS (od 1929 r.) zorganizował i nadzorował II Powszechny Spis Ludności w Polsce w 1931 r. Doceniając znaczenie statystyki rolnej nieustannie dążył do wzrostu liczby korespondentów rolnych, ulepszał metody badań rolniczych. E. Szturm de Sztrem był autorem kilkudziesięciu opracowań o charakterze statystyczno-analitycznym głównie z zakresu statystyki rolnej, statystyki cen i kosztów utrzymania ludności. W latach 1927—1939 równolegle do pracy w GUS, E. Szturm de Sztrem wykładał jako docent w Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie i w Łodzi. Był m.in. członkiem Towarzystwa Ekonomistów i Statystyków Polskich, Polskiego Towarzystwa Statystycznego, Międzynarodowego Instytutu Statystycznego, Komitetu Ekspertów Statystycznych przy Międzynarodowym Biurze Pracy, Królewskiego Towarzystwa Ekonomicznego w Londynie i Towarzystwa Ekonomicznego w USA. W latach 1939—1941, na emigracji we Francji, pracował dla Polskiego Czerwonego Krzyża, a następnie w Londynie opracował dla Rządu Londyńskiego m.in. *Atlas Statystyczny Polski* oraz prowadził wykłady statystyki na Uniwersytecie w Oxfordzie (1943—1946). W latach 1947—1951 piastował godność Wiceprezydenta Międzynarodowego Instytutu Statystycznego. W 1946 r. Edward Szturm de Sztrem

wrócił do kraju i rozpoczął pracę w Komisji Ankietowej CUP w Warszawie oraz objął stanowisko rektora Akademii Nauk Politycznych. W 1951 r. został profesorem zwyczajnym w Szkole Głównej Planowania i Statystyki. Najważniejsze powojenne prace Szturm de Sztrema to: *Elementarny kurs statystyki* (1951), *Elementy demografii* (1956), *Znaczenie zagadnienia badań ludnościowych* (1951). Odznaczony został m.in. Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski i Złotym Krzyżem Zasługi.

Stefan Szulc (1881—1956) — statystyk, demograf 1 I 1919 r. rozpoczął pracę w GUS początkowo jako referent, następnie: kierownik Biblioteki GUS, naczelnik Wydziału Wydawnictw i Pomocy Naukowych, naczelnik Wydziału Statystyki Ludności i redaktor główny GUS. Od 1920 r. prowadził działalność dydaktyczną w Wolnej Wszechnicy Polskiej początkowo jako docent, a od 1936 r. jako profesor nadzwyczajny statystyki i demografii tej uczelni. Od 1923 r. zaczął też wykładać statystykę i demografię na Wydziale Prawa Uniwersytetu Warszawskiego w formie prac zleconych. Jako redaktor główny GUS zapoczątkował m.in. wydawanie monumentalnej serii *Statystyka Polski*. Podczas II wojny światowej pracował we Lwowie w Instytucie Handlu Radzieckiego, a od 1941 r. — w Wydziale Statystycznym Zarządu Miejskiego m.st. Warszawy. Nauczał statystyki i demografii na tajnych kursach Uniwersytetu Warszawskiego, Wolnej Wszechnicy Polskiej i Szkoły Głównej Handlowej. W marcu 1945 r. został mianowany Prezesem GUS i piastował to stanowisko do 1949 r. Od 1945 r. Szulc prowadził także wykłady ze statystyki i demografii w Szkole Głównej Planowania i Statystyki i na Uniwersytecie Warszawskim. W 1947 r. został profesorem zwyczajnym Uniwersytetu Warszawskiego, a od 1956 r. był członkiem korespondentem Polskiej Akademii Nauk. Stefan Szulc był członkiem Towarzystwa Ekonomistów i Statystyków Polskich, członkiem założycielem Polskiego Instytutu Zagadnień Ludnościowych, Prezesem Polskiego Towarzystwa Statystycznego, członkiem Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego, Towarzystwa Naukowego Warszawskiego oraz członkiem Zarządu Międzynarodowej Unii Badania Naukowego Zagadnień Ludnościowych. Reprezentował wielokrotnie naukę polską na konferencjach naukowych, m.in. na Kongresach Międzynarodowego Instytutu Statystycznego. Był jednym z głównych twórców systemu statystyki w Polsce. Opublikował 74 prace autorskie, w tym: *Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Kongresowego* (1920), *Majątek społeczny b. Królestwa Polskiego* (1922), *Małżeństwa, urodzenia i zgony w województwach*

południowych. Dane ogólne za lata 1919—1925 (1928), *Ocena krytyczna wyników spisu gospodarstw wiejskich z dnia 30 IX 1921 roku* (1928), *Tablice wymieralności województw poznańskiego i pomorskiego 1922 roku* (1928), *Polskie tablice wymieralności 1927 roku* (1931), *Ruch naturalny ludności w Polsce w latach 1895—1935* (1936) oraz *Metody statystyczne* (1952). Stefan Szulc był odznaczony Złotym Krzyżem Zasługi i Orderem Odrodzenia Polski IV klasy.

Zygmunt Padowicz (1901—1970) — statystyk związany przez całe życie zawodowe z GUS. Rozpoczął pracę w Urzędzie w 1922 r., a zakończył w 1965 r. Początkowo był rachmistrzem w referacie rolnym, następnie w referacie ludności, gdzie specjalizował się w analizie struktury zawodowej ludności. W 1930 r. Zygmunt Padowicz został kierownikiem sekcji symbolizacji w Biurze Spisów Powszechnych. Po II wojnie światowej już 13 marca 1945 r. rozpoczął pracę w GUS na stanowisku kierownika Wydziału Opracowań Masowych, od kwietnia 1947 r. wchodził w skład Komitetu Redakcyjnego GUS. Był Generalnym Komisarzem Spisowym Pierwszego Sumarycznego Spisu Ludności z 14 lutego 1946 r. W kwietniu 1949 r. Zygmunt Padowicz został powołany na stanowisko Wiceprezesa GUS, a następnie w sierpniu tegoż roku — Prezesa Urzędu. Pełnił tę funkcję do 31 marca 1965 r. Pod jego kierunkiem opracowano pierwszy po wojnie program badań statystycznych na rok 1949, określający ważniejsze kierunki badań w poszczególnych dziedzinach statystyki gospodarczej, społecznej i ludności. Zygmunt Padowicz sprawował funkcję Generalnego Komisarza Spisowego podczas spisu powszechnego ludności z 3 grudnia 1950 r. i z 6 grudnia 1960 r. Jego pasją było dążenie do unowocześnienia techniki opracowań statystycznych. W zastosowaniu nowoczesnych środków przetwarzania danych upatrywał jeden z podstawowych czynników rozwoju statystyki. Do głównych prac Zygmunta Padowicza należą: *Reforma programu statystyki* („Gospodarka Planowa" 1949, nr 8), *Narodowy Spis Powszechny* („Studia i Prace Statystyczne" 1950, nr 1) oraz *Dwadzieścia lat Głównego Urzędu Statystycznego* („Wiadomości Statystyczne" 1965, nr 2).

Wincenty Kawalec (1914—1993) — ekonomista, polityk związany z PPS i PZPR. Wincenty Kawalec pracował początkowo w spółdzielczości „Społem" na Kielecczyźnie; w 1951 r. został zastępcą przewodniczącego Wojewódzkiej Rady Narodowej w Kielcach, w latach 1953—1963 był dyrektorem departamentu,

a następnie Zespołu Gospodarki Terenowej Komisji Planowania przy Radzie Ministrów. W 1958 r. ukończył studia wyższe na Wydziale Handlu Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Poznaniu, a w 1962 r. na podstawie pracy *Uprzemysłowienie jako czynnik regionalizacji Polski Ludowej* uzyskał doktorat w SGPiS. W 1960 r. Kawalec założył miesięcznik „Gospodarka i Administracja Terenowa" i został jego redaktorem naczelnym. W latach 1963—1965 był wykładowcą w Szkole Głównej Planowania i Statystyki. W 1965 r. Wincenty Kawalec powołany został na stanowisko Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego i piastował je do 1972 r. W 1966 r. uzyskał habilitację na podstawie rozprawy *Procesy rozwojowe okręgów przemysłowych w Polsce Ludowej*, a w 1970 r. został profesorem ekonomii w Szkole Głównej Planowania i Statystyki. W 1969 r. Kawalec zorganizował wspólne seminarium GUS i wydziału statystyki Europejskiej Komisji Gospodarczej na temat statystyki regionalnej. Po siedmiu latach pracy w GUS Prezes Rady Ministrów powołał go w marcu 1972 r. na stanowisko Ministra Pracy i Polityki Socjalnej. W 1974 r. prof. Kawalec odszedł na emeryturę. Jako Prezes GUS Wincenty Kawalec dał się poznać jako świetny organizator i popularyzator statystyki. Zwiększono wówczas w znaczący sposób liczbę badań i publikacji Urzędu, a rola GUS wzrosła. Wincenty Kawalec rozszerzył system udostępniania informacji, stworzył system statystyki regionalnej, poprawił system kształcenia kadr statystyki i pogłębił podstawy naukowe badań statystycznych. Rozwinął również i unowocześnił bazę techniczną statystyki. Dzięki jego staraniom oddano do użytku nowe budynki biurowe służące wojewódzkim urzędom statystycznym w: Olsztynie, Bydgoszczy, Opolu, Wrocławiu, Kielcach, Białymstoku, Katowicach, Poznaniu, Koszalinie i Lublinie, a także wybudowano Ośrodek Szkolenia Kadr w Jachrance k. Warszawy. Z inicjatywy Wincentego Kawalca uruchomiono w Szkole Głównej Planowania i Statystyki studia podyplomowe dla pracowników służb statystyki. Autor kilkudziesięciu prac naukowych, w tym m.in.: *Wybrane problemy struktury przestrzennej przemysłu* (1970) oraz *Statystyka regionalna na tle systemu statystyki państwowej* (1970).

Stanisław Kuziński (1923—2012) — ekonomista, polityk związany z PZPR, działacz państwowy. Podczas II wojny światowej należał do Armii Ludowej, uczestniczył w powstaniu warszawskim. Po wojnie działacz PZPR, w październiku 1956 r. należał do grona reformatorów partyjnych, którzy wsparli Władysława Gomułkę i jego linię odnowy politycznej. W latach 1956—1976 był posłem na Sejm i kierownikiem Wydziału Ekonomicznego KC PZPR odwołanym z tegoż

stanowiska za „rewizjonizm". Stanisław Kuziński został powołany na stanowisko Prezesa GUS 18 kwietnia 1972 r. i pełnił tę funkcję do 24 sierpnia 1980 r. Jako szef Urzędu przyczynił się do powstania koncepcji Systemu Państwowej Informacji Statystycznej (SPIS), a także wprowadzenia obowiązującego do dziś, systemu REGON. Implementował do GUS, na podstawie metodologii zalecanej przez ONZ, system rachunków narodowych i międzynarodowe standardy w statystyce ochrony środowiska. W 1975 r. Stanisław Kuziński dokonał reorganizacji systemu statystyki w Polsce, w związku z wprowadzeniem dwustopniowego podziału administracyjnego kraju. W tymże roku zorganizował 40. Sesję Międzynarodowego Instytutu Statystycznego w Warszawie. Był Generalnym Komisarzem Spisowym w Narodowym Spisie Powszechnym 1978 r. Stanisław Kuziński wprowadził w życie analityczne publikacje statystyczne o wysokiej jakości i dużą wagę przywiązywał do ich merytorycznej analizy. Był profesorem ekonomii i autorem kilkudziesięciu prac naukowych z tego zakresu, w tym m.in.: *Plan 6-letni w rolnictwie polskim* (1953), *O proporcjach między przemysłem a rolnictwem w Polsce Ludowej* (1955), *Główne proporcje rozwoju gospodarczego Polski Ludowej: problemy tempa wzrostu gospodarki narodowej, inwestycji, zatrudnienia, wydajności pracy, handlu zagranicznego* (1960), *Inwestycje i handel zagraniczny Polski 1960—1970* (1967), *Polityka gospodarcza: realia, dylematy, propozycje* (1987), *Finanse publiczne w Polsce: praktyka, elementy teorii* (2000). Za swą pracę na polu gospodarczym, w tym zwłaszcza statystycznym, został odznaczony m.in. Krzyżem Grunwaldzkim, Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski oraz Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski.

Wiesław Sadowski (1921—2010) — ekonomista, statystyk, polityk, członek polskich i międzynarodowych towarzystw naukowych. Był absolwentem Szkoły Głównej Handlowej; ukończył też studia matematyczne na Uniwersytecie Warszawskim. W latach 1955—1958 przebywał na stypendium fundacji Cowlesa na Uniwersytecie w Yale; w 1960 r. został profesorem Szkoły Głównej Planowania i Statystyki. W latach 1955—1981 Wiesław Sadowski był dyrektorem Instytutu Ekonometrii SGPiS, w latach 1955—1959 oraz 1963—1965 prorektorem SGPiS ds. naukowych, a w latach 1965—1978 Rektorem tej uczelni. Pracował też jako bezpartyjny poseł na Sejm PRL V, VI i VII kadencji (1969—1980). W 1969 r. został członkiem–korespondentem Polskiej Akademii Nauk, a następnie w latach 1972—1992 sprawował funkcję Przewodniczącego Komitetu Statystyki i Ekonometrii PAN. Wiesław Sadowski został powołany na stanowisko pre-

zesa GUS w 1980 r. i piastował je do 1989 r. W 1997 r. otrzymał doktorat honoris causa Uniwersytetu Łódzkiego. Wiesław Sadowski był jednym z dwóch Polaków — członków elitarnego Econometric Society, a także członkiem Polskiego Towarzystwa Statystycznego, Polskiego Towarzystwa Matematycznego oraz Międzynarodowego Instytutu Statystycznego. W latach osiemdziesiątych XX w. zasiadał w składzie Stołecznej Rady Narodowej, gdzie m.in. pełnił obowiązki jej wiceprzewodniczącego (1980 i 1981). Wiesław Sadowski napisał ponad 100 prac naukowych, w tym: *Statystyka matematyczna* (1965), *Wnioskowanie statystyczne* (1968), *Teoria podejmowania decyzji*: *wstęp do badań operacyjnych* (1976), *Decyzje i prognozy* (1977), *Statystyka na co dzień* (1987), *Statystyka dla ekonomistów* (1995) oraz *Ekonometria* (1997). Jego podręczniki były wznawiane i tłumaczone na wiele języków. Wiesław Sadowski wypromował blisko 40 doktorów. Położył ogromne zasługi w rozwoju badań ekonometrycznych i statystycznych w powojennej Polsce. Kierując Głównym Urzędem Statystycznym w trudnych latach osiemdziesiątych XX wieku Wiesław Sadowski wprowadził wiele nowatorskich badań społecznych. W latach 1983—1992 zrealizowano 45 badań reprezentacyjnych w ramach wieloletniego programu pn. Zintegrowany System Badań Gospodarstw Domowych. Wiesławowi Sadowskiemu udało się w 1985 r. przekształcić Zakład Badań Statystyczno-Ekonomicznych GUS w Zakład Badań Statystyczno-Ekonomicznych GUS i PAN, co rozszerzyło znacząco zakres badań i podniosło ich rangę naukową. Wiesław Sadowski odznaczony został m.in. Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski oraz Krzyżem Komandorskim Orderu Lwa Finlandii.

Franciszek Kubiczek (ur. 1940) — profesor nadzwyczajny ALMAMER Szkoły Wyższej, dziekan Wydziału Ekonomicznego, doktor nauk ekonomicznych, absolwent Wydziału Ekonomicznego Uniwersytetu Warszawskiego. Franciszek Kubiczek był w latach 1989—1991 prezesem Głównego Urzędu Statystycznego. W latach 1983—1988 sprawował funkcję Pierwszego Zastępcy Przewodniczącego Komisji Planowania przy Radzie Ministrów, będąc jednocześnie członkiem Rady Banków. Jako prezes GUS zainicjował stałą współpracę z Urzędem Statystycznym UE — Eurostatem (podpisał z nim pierwszą umowę o współpracy, uzyskując też pierwsze środki pomocowe dla GUS) i wprowadzał europejskie standardy i metodologię do polskiej statystyki publicznej, w tym rachunki narodowe według SNA oraz klasyfikacje europejskie. Nawiązał także współpracę z Biurem Statystyki Pracy (BLS) Stanów Zjednoczonych oraz Instytutem Na-

rodowym Statystyki i Studiów Ekonomicznych (INSEE) Francji. Przejął statystykę Kościoła katolickiego z Urzędu do Spraw Wyznań i nawiązał ścisłą współpracę z Instytutem Statystyki Kościoła Katolickiego (wówczas Zakład Socjologii Religii) Stowarzyszenia Apostolstwa Katolickiego SAC (Pallotyni), podpisując umowę o współpracy. Był pierwszym prezesem GUS po transformacji ustrojowej, który zorganizował i wdrażał w Urzędzie od podstaw zasady i metodykę badań statystycznych właściwe dla społecznej gospodarki rynkowej. Franciszek Kubiczek zapoczątkował otwartą politykę informacyjną GUS; m.in. odtajnił liczący ok. 20 000 woluminów zbiór publikacji GUS wydanych w latach 1950—1988 z klauzulami: „poufne", „do użytku służbowego". Wspólnie z Redakcją „Rzeczypospolitej" wprowadził redagowany przez GUS miesięczny dodatek *Statystyka Polski*. Przywiązywał ogromne znaczenie do pracy Wojewódzkich Urzędów Statystycznych a także włączył w te struktury Wojewódzkie Ośrodki Informatyki Statystycznej. W latach 1996—2007 i 2012—2017 Franciszek Kubiczek był przez trzy kadencje przewodniczącym Rady Statystyki przy Prezesie Rady Ministrów. Od 2010 r. wchodzi w skład Naukowej Rady Statystycznej przy Prezesie GUS. Franciszek Kubiczek zorganizował pionierskie, wielostronne, kilkudziesięcioletnie badania historyczno-statystyczne z udziałem wybitnych historyków (prof. Andrzej Jezierski, prof. Andrzej Wyczański, prof. Julian Łukasiewicz, prof. Cezary Kuklo, prof. Cecylia Leszczyńska). Od 1989 r. przewodniczy Komitetowi Redakcyjnemu kilkunastotomowej serii wydawniczej GUS *Historia Polski w liczbach*. Jest autorem licznych publikacji statystyczno-analitycznych. Wielokrotnie pełnił funkcję członka zarządów bądź rad nadzorczych instytucji bankowo-finansowych i rad wielu fundacji. Został odznaczony Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski i Orderem Sztandaru Pracy II klasy, a także Złotą Odznaką za zasługi dla Statystyki.

Bohdan Wyżnikiewicz (ur. 1947) — ekonomista, statystyk, w latach 1991—1992 Prezes Głównego Urzędu Statystycznego, następnie Wiceprezes zarządu Instytutu Badań nad Gospodarką Rynkową. W 1970 r. ukończył studia z zakresu ekonometrii w Szkole Głównej Planowania i Statystyki w Warszawie. W połowie lat 70. w ramach stypendium Fundacji Fulbrighta przebywał w Stanach Zjednoczonych. W 1984 r. uzyskał stopień doktora nauk ekonomicznych na Uniwersytecie Warszawskim. W latach 70. podjął pracę w Głównym Urzędzie Statystycznym, później zatrudniony był w Europejskiej Komisji Gospodarczej ONZ, Instytucie Polityki Naukowej, Instytucie Koniunktur i Cen Handlu Zagra-

nicznego oraz Instytucie Nauk Ekonomicznych PAN. W latach 1991 i 1992 był drugim po przemianach ustrojowych prezesem GUS. W 1991 r. założył CESTAT — organizację współpracy urzędów statystycznych Polski, Węgier i Czechosłowacji. W 2012 r. objął funkcję doradcy prezesa Urzędu. Od 1992 r. jest związany z Instytutem Badań nad Gospodarką Rynkową, gdzie został wiceprezesem zarządu i dyrektorem oddziału warszawskiego. Wykładał m.in. na Uniwersytecie Warszawskim, Uniwersytecie Gdańskim, Warszawskiej Wyższej Szkole Ekonomicznej im. Edwarda Wiszniewskiego i w Wyższej Szkole Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie. Wchodzi w skład Komitetu Prognoz „Polska 2000 Plus" przy prezydium Polskiej Akademii Nauk, był m.in. ekspertem Banku Światowego i członkiem rady nadzorczej Nafty Polskiej. Jest zastępcą redaktora naczelnego miesięcznika *Ekonomika i Organizacja Przedsiębiorstwa* oraz autorem i współautorem wielu publikacji statystycznych, m.in.: *Relacje czynników produkcji w handlu zagranicznym* (1982), *Odporność polskiej gospodarki na globalny kryzys finansowy* (2008), *Przeskakiwanie etapów rozwoju szansa dla Polski: rozwój e-kompetencji* (2009) i *Kapitalizm: fakty i iluzje* (2016). Prowadzi szeroką działalność publicystyczną w krajowej prasie gospodarczej i mediach elektronicznych.

Józef Oleński (ur. 1941) — profesor zwyczajny nauk ekonomicznych, prezes Głównego Urzędu Statystycznego w latach 1992—1995 i 2006—2011. Studia ukończył w 1963 r. na Uniwersytecie Warszawskim, w 1969 r. obronił pracę doktorską, w 1997 r. uzyskał habilitację, a w 2004 r. otrzymał tytuł profesora. Początkowo pracował m.in. w dziedzinie informacji i informatyki w administracji rządowej, w tym w Centrum Informacji Naukowej, Technicznej i Ekonomicznej (CINTE). W latach 1974—1991 był wicedyrektorem i dyrektorem Ośrodka Badawczo-Rozwojowego Statystyki GUS. Pełnił także funkcję doradcy prezesa Narodowego Banku Polskiego, przewodniczącego Komisji Statystycznej ONZ i wiceprzewodniczącego Konferencji Statystyków Europejskich. Od 2000 r. pracuje na Wydziale Nauk Ekonomicznych Uniwersytetu Warszawskiego. Jest ekspertem IV i V programów ramowych „Information Society Technologies" UE i członkiem Międzynarodowego Instytutu Statystycznego (MIS). Józef Oleński opublikował wiele prac naukowych z zakresu informacji naukowej i standardów informacyjnych, m.in.: *Standardy informacyjne w gospodarce* (1997), *Ekonomika informacji* (t. I—II, 2001—2003), *Infrastruktura informacyjna państwa w globalnej gospodarce* (2006). Jest członkiem redakcji czasopisma *International Journal of Public Information Systems*, członkiem Rady Naukowej *Wiadomości*

Statystycznych oraz przewodniczącym Rady Naukowej czasopisma wydawanego przez Uniwersytet Rzeszowski i Urząd Statystyczny w Rzeszowie — *Transborder Economics: International Journal of Transborder Economics, Politics and Statistics.* Jako prezes GUS Józef Oleński był w latach 1992—1995 twórcą nowatorskiego systemu informacji statystycznej. W 1993 r. powołał do życia Departament Informacji i Centralne Informatorium Statystyczne. W latach 2006—2011 wdrożył system statystycznej sprawozdawczości elektronicznej, rozszerzył znacząco system informacyjny GUS oparty o bazy statystyczne w Internecie i zorganizował 16 wyspecjalizowanych ośrodków badań statystycznych w wojewódzkich urzędach statystycznych, podnosząc jakość badań i rangę tych ośrodków.

Roman Sawiński (1948—2011) — statystyk, ekonomista, wieloletni pracownik GUS kierujący pracami analityczno-informacyjnymi Urzędu na stanowisku Wicedyrektora i Dyrektora Departamentu Analiz i Opracowań Zbiorczych, Wiceprezes Urzędu w latach 1992—1997 oraz pełniący obowiązki Prezesa GUS przez niespełna trzy miesiące na przełomie 1992 i 1993 r. W latach 1992 i 1993 Roman Sawiński był Redaktorem Głównym Komitetu Redakcyjnego GUS. Autor kilkunastu opracowań statystyczno-ekonomicznych, w tym — *Organizacja i systemy prognozowania rozwoju społeczno-gospodarczego w krajach socjalistycznych* (1975). Po 1997 r. był doradcą Prezesa Narodowego Banku Polskiego w Departamencie Analiz i Badań.

Tadeusz Toczyński (1949—2016) — statystyk, ekonomista, prezes Głównego Urzędu Statystycznego od 5 stycznia 1996 do 27 kwietnia 2006 r. Absolwent Szkoły Głównej Planowania i Statystyki w Warszawie, od 1974 r. związany z GUS. Początkowo pracował jako starszy radca w Departamencie Przemysłu, następnie od 1982 r. jego naczelnik, a w latach 1984—1988 wicedyrektor Departamentu Przemysłu. W latach 1988 i 1989 sprawował funkcję wicedyrektora Departamentu Przemysłu i Postępu Naukowo-Technicznego, a następnie dyrektora Departamentu Cen (1989 i 1990). Następnie w latach 1990—1992 pełnił funkcję wiceprezesa GUS. Tadeusz Toczyński pracował także w latach 1980—1982 w Sekretariacie Europejskiej Komisji Gospodarczej Organizacji Narodów Zjednoczonych w Genewie i był członkiem Międzynarodowego Instytutu Statystycznego. W 2002 r. Tadeusz Toczyński przeprowadził Narodowy Spis Ludności i Mieszkań połączony z Powszechnym Spisem Rolnym. Był autorem kilku-

dziesięciu opracowań dotyczących głównie statystyki przemysłu, handlu zagranicznego, cen i organizacji statystyki. Jako Prezes GUS zasłużył się utworzeniem nowatorskich rozwiązań metodycznych i organizacyjnych w zakresie statystyki gospodarczej i cen, realizacją autorskiego programu reorganizacji i modernizacji technicznej statystyki publicznej, unowocześnieniem systemu zarządzania oraz umacniania relacji z respondentami i użytkownikami informacji statystycznych. Koordynował działania integracyjne i dostosowawcze statystyki publicznej do wymogów Unii Europejskiej, inicjował współpracę bilateralną GUS z instytucjami statystycznymi innych krajów. Tadeusz Toczyński był odznaczony m.in. Srebrnym Krzyżem Zasługi i srebrną odznaką „Za zasługi dla statystyki".

Janusz Witkowski (ur. 1945) — profesor nauk ekonomicznych, specjalista z zakresu demografii i polityki społecznej. Zatrudniony w GUS od 1990 r. początkowo jako radca, a następnie Dyrektor Departamentu Pracy i Dochodów Ludności; w latach 1996—2011 Wiceprezes GUS oraz w latach 2011—2016 Prezes Głównego Urzędu Statystycznego. W pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych był odpowiedzialny za dostosowanie polskiej statystyki pracy do nowych warunków systemowych; współautor koncepcji badania aktywności ekonomicznej ludności oraz inicjator i współorganizator szeregu badań rynku pracy w Polsce. W 1991 r. uzyskał tytuł profesora nauk ekonomicznych. Jest emerytowanym profesorem zwyczajnym Szkoły Głównej Handlowej w Instytucie Statystyki i Demografii oraz profesorem zwyczajnym w Wyższej Szkole Ekonomii, Prawa i Nauk Medycznych im. prof. Edwarda Lipińskiego w Kielcach na wydziale ekonomii. Janusz Witkowski jest wiceprzewodniczącym Rządowej Rady Ludnościowej, wchodzi też w skład Prezydium Komitetu Prognoz „Polska 2000 Plus", jest członkiem Rady Naukowej Instytutu Studiów Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego; przewodniczącym Rady Naukowej Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych. Ponadto jest członkiem Komitetu Nauk o Pracy i Polityce Społecznej oraz Komitetu Statystyki i Ekonometrii PAN. Pełnił także funkcję Sekretarza Naukowego Instytutu Gospodarstwa Społecznego SGPiS, Przewodniczącego Sekcji Demografii Społeczno-Ekonomicznej Komitetu Nauk Demograficznych PAN, Sekretarza Naukowego Komitetu Nauk Demograficznych PAN oraz Wiceprzewodniczącego tego Komitetu. Wieloletni członek Polskiego Towarzystwa Demograficznego, przez trzy kadencje Wiceprezes Zarządu Głównego tego Towarzystwa. Profesor Janusz Witkowski jest wybitnym specjalistą w zakresie demografii, rynku pra-

cy i statystyki społecznej. Był ekspertem Komisji Europejskiej i OECD w zakresie analizy rynku pracy oraz Rady Europy w zakresie demograficznych uwarunkowań rynku pracy (1991—1998) oraz konsultantem Biura Statystyki Międzynarodowej Organizacji Pracy (1998). Jest członkiem Międzynarodowego Instytutu Statystycznego. Janusz Witkowski był Generalnym Komisarzem Spisowym w latach 2011—2015. Jako Prezes GUS zintensyfikował pozyskiwanie danych do badań statystycznych ze źródeł administracyjnych i poza administracyjnych. Kontynuował modernizację Systemu Informacyjnego Statystyki Publicznej, w tym znacząco rozwinął system informacyjno-publikacyjny statystyki publicznej w Internecie (Portal geostatystyczny, system STRATEG) oraz system edukacji statystycznej. Jest autorem około 350 opracowań, w tym ponad 250 publikacji m.in. *Migracje a ruchliwość społeczna ludności w Polsce* (1985), *Ruchliwość pracowników z wyższym wykształceniem* (1986), *Demograficzne następstwa degradacji środowiska* (1990), *Podstawowe cechy bezrobocia w okresie transformacji* (1994), *Rynek pracy w Polsce: nowe tendencje, stare zagrożenia* (1995), *Potencjał Plus. Badanie ukrytego potencjału lokalnego rynku pracy* (2006), *Badanie aktywności zawodowej absolwentów w kontekście realizacji programu „Pierwsza Praca"* (2008), *Jakość życia w Polsce: aktualny stan i wyzwania w świetle badań: seminarium* (2013), *Statystyka publiczna — współczesne oblicze* (2015). Janusz Witkowski został odznaczony: Brązowym Krzyżem Zasługi (1977), Złotym Krzyżem Zasługi (1985), Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski (1994) oraz Medalem im. W. Szuberta (2009).

Halina Dmochowska (1951—2017) — statystyk, doktor nauk ekonomicznych, w latach 1973—1980 pracownik Spółdzielczego Instytutu Badawczego w Warszawie, a następnie — Centralnego Związku Spółdzielni Mleczarskich. Od 1990 r. zatrudniona w GUS jako konsultant, od 1992 r. — Dyrektor Departamentu Analiz i Opracowań Zbiorczych, od 1994 r. — członek Komitetu Redakcyjnego GUS. W latach 1996—2016 Halina Dmochowska była Redaktorem Głównym Komitetu Redakcyjnego GUS, a w latach 2002—2016 pełniła funkcję Wiceprezesa Urzędu. Od 1 kwietnia do 7 czerwca 2016 r. pełniła obowiązki Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego. Była autorką kilkudziesięciu publikacji statystyczno-ekonomicznych i ekspertem w zakresie statystyki gospodarczej, w tym zwłaszcza rachunków narodowych. Od 1996 r. Halina Dmochowska przewodniczyła Radzie Naukowej czasopisma GUS i PTS „Wiadomości Statystyczne" a od 2002 r. była członkiem zespołu *Historii Polski w liczbach.* Jako Re-

daktor Główny GUS całkowicie przebudowała i zmodernizowała system publikacyjno-informacyjny GUS, w tym zwłaszcza zapoczątkowała proces cyfryzacji wydawnictw i zbudowała od podstaw portal informacyjny Urzędu. Wprowadziła międzynarodowe standardy wydawnicze do publikacji GUS. Kierowała wieloma przedsięwzięciami związanymi z dostosowaniem statystyki publicznej do wymogów Unii Europejskiej zwłaszcza w zakresie wdrażania nowych standardów, przeliczeń, zapewnienia spójności i ciągłości szeregów czasowych. Była członkiem m.in. Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN i Rady Naukowej ZBSE GUS i PAN. Halina Dmochowska została odznaczona m.in.: Brązowym Krzyżem Zasługi (1978), Srebrnym Krzyżem Zasługi (1985) i złotą odznaką honorową „Za Zasługi dla Statystyki RP" (1998).

Dominik Rozkrut (ur. 1973) — ekonomista, specjalista w zakresie ekonometrii i statystyki, nauczyciel akademicki Uniwersytetu Szczecińskiego, od 7 czerwca 2016 r. Prezes Głównego Urzędu Statystycznego. Od 1997 r. pracownik naukowy w Katedrze Ekonometrii i Statystyki Uniwersytetu Szczecińskiego. Jednocześnie w latach 1997—2000 był pracownikiem Pomorskiego Banku Kredytowego S.A. W 2003 r. Dominik Rozkrut na Wydziale Nauk Ekonomicznych i Zarządzania Uniwersytetu Szczecińskiego uzyskał stopień naukowy doktora nauk ekonomicznych w zakresie ekonomii na podstawie rozprawy doktorskiej *Statystyczna analiza prawidłowości w zakresie okresowości zjawisk ekonomicznych* i został adiunktem na tym Wydziale. W latach 2007—2016 kierował Urzędem Statystycznym w Szczecinie. Jako szef urzędu kierował Centrum Statystyki Morskiej, badaniami z zakresu nauki, techniki, innowacji i społeczeństwa informacyjnego oraz transportu i łączności. Dominik Rozkrut uczestniczył w spotkaniach międzynarodowych organizowanych przez Eurostat i OECD. Był członkiem Biura Working Party (Grupy roboczej) ds. Pomiaru i Analizy Gospodarki Cyfrowej (WPMADE), nadającej kierunek pracom OECD dotyczącym statystyki IT. Autor i współautor szeregu opracowań i publikacji z zakresu gospodarki i innowacyjności, wydanych w języku polskim i angielskim. Jego zainteresowania naukowe to: ekonomia, ekonometria, analiza szeregów czasowych, rynki kapitałowe, badania koniunktury gospodarczej, innowacyjna gospodarka oraz gospodarka morska. Dominik Rozkrut jest członkiem Polskiego Towarzystwa Statystycznego.

Wskazówki bibliograficzne

130 lat statystyki Warszawy 1864—1994: międzynarodowe seminarium naukowe: Warszawa, 12—14 grudnia 1994 r./GUS. Warszawa 1995. (Biblioteka Wiadomości Statystycznych, t. 49)

Bartosińska Dorota, *Badania reprezentacyjne w statystyce rolnictwa*, „Wiadomości Statystyczne" 2008 nr 12, s. 11—26

Bieńko Zygmunt, *Standardy informacyjne w statystyce publicznej*, „Wiadomości Statystyczne" 1993 nr 9, s. 41—42

Bieńko Zygmunt, *System Informacyjny Państwa a System Informacyjny Statystyki Publicznej*, „Wiadomości Statystyczne" 1994 nr 2, s. 38—41

Bulak Marian, *System badań statystycznych w rolnictwie*, „Wiadomości Statystyczne" 1990 nr 3, s. 6—9

Bulska Bogusława (red.), *400 lat stołeczności Warszawy w świetle statystyki 1596—1996*. Warszawa: PTS, 1997

Dmochowska Halina, *Kierunki rozwoju statystyki gospodarczej*, „Wiadomości Statystyczne" nr 7/8, s. 35—42

Dmochowska Halina, *Problemy funkcjonowania i rozwoju statystyki regionalnej*, „Wiadomości Statystyczne" 1996 nr 9, s. 28—34

Dmochowska Halina, Jeznach Maria, Leszczyńska-Luberek Olga, *Rachunki narodowe a statystyka finansów publicznych,* „Wiadomości Statystyczne" 2008 nr 5, s. 23—38

Dmochowska Halina, Koźmin Grzegorz, *Statystyka regionalna wobec wymagań Unii Europejskiej oraz nowych potrzeb użytkowników krajowych,* „Wiadomości Statystyczne" 2003 nr 12, s. 56—63

Domaszewicz Barbara, *Dostosowanie polskiej statystyki do standardów europejskich,* „Wiadomości Statystyczne" 2004 nr 6, s. 1—8

Domaszewicz Barbara, *Współpraca międzynarodowa GUS w kontekście integracji z Unią Europejsk*ą, „Wiadomości Statystyczne" 2002 nr 6, s. 71—77

Dygaszewicz Janusz, *System informacji geograficznej w statystyce publicznej*, „Wiadomości Statystyczne" 2011 nr 9, s. 19—30

Eksperymentalny rachunek satelitarny turystyki: adaptacja metodologii TSA zalecanej przez OECD i wyniki polskiego eksperymentalnego rachunku satelitarnego turystyki na podstawie danych z lat 1995 i 1996/[wprow. A. Baran; aut. E. Dziedzic i in.]; Główny Urząd Statystyczny. Departament Warunków Życia, Warszawa: GUS, 1998, (Studia i Analizy Statystyczne)

Flakiewicz Wiesław, *System statystyki państwowej w okresie przejścia z gospodarki centralnie sterowanej do gospodarki rynkowej*, „Wiadomości Statystyczne" 1992 nr 9, s. 4—8

Franchet Ives, *Zalecenia dla systemów statystyki państwowej w demokratycznych społeczeństwach rynkowych*, „Wiadomości Statystyczne" 1991 nr 2, s. 39—41

Główny Urząd Statystyczny 1918—1993. Warszawa: GUS, 1993

Gołata Elżbieta, *Badania sondażowe w zintegrowanym systemie statystyki regionalnej*, „Wiadomości Statystyczne" 1996 nr 12, s. 116—119

Góralczyk Małgorzata, Sieroń Bolesław, *Organizacja statystyki w terenie*, „Wiadomości Statystyczne" 1996, nr 3, s. 72—78

Gradowski Lech, *75 lat działalności wydawniczej GUS,* „Wiadomości Statystyczne" 1993 nr 7, s. 24—31

Historia statystyki Ziemi Krakowskiej. Kraków: Urząd Statystyczny w Krakowie, 2007

Holzer Jerzy Z., *Kilka uwag o przygotowaniach do NSP 2000,* „Wiadomości Statystyczne" 1997 nr 5, s. 6—7

Janecka Janina, *Reprezentacyjne badania w statystyce rolnej*, „Wiadomości Statystyczne" 1994 nr 4, s. 41—43

Jeznach Maria, Leszczyńska-Luberek Olga, *Rachunki narodowe — kierunki rozwoju w świetle rewizji standardów międzynarodowych (ESA 2010),* „Wiadomości Statystyczne" 2013 nr 5, s. 1—21

Jubileusz 90-lecia Głównego Urzędu Statystycznego1918—2008: uroczyste obchody pod honorowym patronatem Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Lecha Kaczyńskiego na Zamku Królewskim w Warszawie, 11 lipca 2008 r.: Seminarium naukowo-historyczne „Kluczowe problemy polskiej statystyki" w Bibliotece Narodowej w Warszawie, 11 lipca 2008 r./[oprac. merytoryczne i red. Władysław Wiesław Łagodziński]; Główny Urząd Statystyczny, Warszawa: ZWS, 2008. (Biblioteka Wiadomości Statystycznych; t. 59)

Kierunki rozwoju polskiej statystyki publicznej do 2017 roku/Główny Urząd Statystyczny. Warszawa: GUS, 2012

Kodeniec Bożena, *Usprawnianie prac statystycznych*, „Wiadomości Statystyczne" 1994 nr 10, s. 13—14

Kongres Statystyki Polskiej z okazji jubileuszu 100-lecia Polskiego Towarzystwa Statystycznego/Główny Urząd Statystyczny [et al.]. Warszawa: GUS, 2012

Konferencja okrągłego stołu nt. Podstawowe zasady statystyk oficjalnych oraz ich prawnych i etycznych aspektów w krajach w okresie przejściowym: Jachranka — 27, 28 i 29 września 1993 r./GUS. PTS, Warszawa: GUS, 1995. (Biblioteka Wiadomości Statystycznych; t. 47)

Kordos Jan, Kursa Liliana, *Metoda reprezentacyjna w rolniczych badaniach statystycznych w Polsce,* „Wiadomości Statystyczne" 1997 nr 9, s. 12—33

Kordos Jan, *Ogólne zasady projektowania kwestionariuszy w badaniach społecznych i demograficznych*, „Wiadomości Statystyczne" 1990 nr 8, s. 1—5

Kordos Jan, *Problemy jakości danych w okresie transformacji polskiej statystyki*, „Wiadomości Statystyczne" 1995 nr 8, s. 6—14

Kordos Jan, *Rozwój badań warunków życia ludności,* „Wiadomości Statystyczne" 2008 nr 2, s. 10—19

Kordos Jan, *System informacji statystycznej a podejmowanie decyzji*, „Wiadomości Statystyczne" 1990 nr 11, s. 1—5

Kordos Jan, *Transformacja statystyki polskiej — wyzwania i ograniczenia*, „Wiadomości Statystyczne" 1995 nr 6, s. 1—5

Kruszka Kazimierz, *Polskie Towarzystwo Statystyczne w Wielkopolsce*, „Wiadomości Statystyczne" 2011 nr 12 (607)

Kuciarska-Ciesielska Marlena, Nowak Lucyna, *Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań,* „Wiadomości Statystyczne" 1997 nr 2, s. 1—11

Kuziński Stanisław, *Główny Urząd Statystyczny w latach 1971—1980,* „Wiadomości Statystyczne" 2006 nr 1, s. 74—79

Kwiatkowski Stanisław, *Powstanie i rozwój statystyki publicznej na ziemi łódzkiej 1918——1993,* Łódź: Wojewódzki Urząd Statystyczny w Łodzi, 1993

Lange Romana, Paradowska Anna, *Wskaźniki społeczno-ekonomiczne w systemie metainformacji statystycznej,* „Wiadomości Statystyczne" 1994 nr 7, s. 41—43

Latuch Kazimierz, *Badania ankietowe sytuacji kobiet w Polsce*, „Wiadomości Statystyczne" 1996 nr 4, s. 84—89

Łagodziński Władysław Wiesław (red.), *85 lat Głównego Urzędu Statystycznego (1918——2003). Przeszłość dla przyszłości.* Warszawa: GUS, 2003

Łagodziński Wiesław, *Aktywna polityka informacyjna*, „Wiadomości Statystyczne" 1995 nr 12, s. 1—6

Łagodziński Wiesław, *Dostęp do informacji a istota tajemnicy statystycznej*, „Wiadomości Statystyczne" 1995 nr 11, s. 20—24 — Numer specjalny z okazji wejścia w życie ustawy o statystyce publicznej

Łazowska Bożena, *90 lat Biblioteki GUS w służbie statystyki polskiej — misja, ludzie, zadania*. Warszawa: CBS, 2009

Łazowska Bożena, *Bibliografia ważniejszych prac o historii i działalności Głównego Urzędu Statystycznego w latach 1918—2008*, Warszawa 2009

Łazowska Bożena, *Bibliografia wydawnictw Głównego Urzędu Statystycznego 1990——1995*, Warszawa 1996

Łazowska Bożena, *Bibliografia wydawnictw Głównego Urzędu Statystycznego 1996——2005*, Warszawa: GUS, 2006

Łazowska Bożena (red.), *Bibliografia wydawnictw Głównego Urzędu Statystycznego 2006—2010*. Warszawa: GUS, 2011

Łazowska Bożena, *Działalność badawcza GUS w okresie II Rzeczypospolitej*. Warszawa: Centralna Biblioteka Statystyczna im Stefana Szulca, 2015

Łazowska Bożena, *Kierunki i trendy w publikowaniu cyfrowym w GUS i CBS*. W: *Działalność wydawnicza bibliotek w czasach konwergencji mediów* (Prace Biblioteki Głównej UMCS). Lublin: UMCS, 2011, s. 105—111

Łazowska Bożena, *Statystyka w służbie administracji publicznej — rys historyczny,* [w:] *Statystyka publiczna w służbie samorządu terytorialnego: konferencja naukowa, Wrocław, 7—8 marca, 2011.* Warszawa 2011, s. 53—58 („Biblioteka Wiadomości Statystycznych", t. 65)

Łazowska Bożena, *Zmiany technologiczne w pracy Głównego Urzędu Statystycznego w latach 1918—2013*, „Wiadomości Statystyczne" 2013 nr 8, s. 6—18

Łączyński Artur, Domaszewicz Barbara, *Powszechny Spis Rolny 2010*, „Wiadomości Statystyczne" 2011 nr 10, s. 10—22

Marciniak Grażyna, Kotowska Irena Elżbieta, *Rozwój badań demograficzno-społecznych w GUS,* „Wiadomości Statystyczne" 2008 nr 10, s. 1—14

Marciniak Grażyna, *Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011 — podstawowe wyniki,* „Wiadomości Statystyczne" 2013 nr 3, s. 25—36

Mateńko Krzysztof, Wanke Henryka, Witkowski Janusz, *Wykorzystanie statystyki rolnictwa w negocjacjach z Unią Europejską,* „Wiadomości Statystyczne" 2003 nr 4, s. 13—20

Metodologia i organizacja NSP 1988: Narodowy Spis Powszechny/Główny Urząd Statystyczny. Dep. Organizacji Badań ; [aut.] Jadwiga Izdebska — Sędzimir [i in.]. Warszawa: GUS, 1994

Mozołowski Rafał, *Statystyka terenowa w latach 1953—2003*, „Wiadomości Statystyczne" 2003 nr 7/8, s. 15—25

Możdżyńska Teresa, *Program POLSTAT,* „Wiadomości Statystyczne" 1994 nr 6, s. 44——45.

Możdżyńska Teresa, *Statystyka państwowa w krajowym systemie informacji*, „Wiadomości Statystyczne" 1993 nr 9, s. 38—40

Narodowe spisy powszechne w Polsce 2010—2011/GUS. Centralne Biuro Spisowe. Warszawa: GUS, 2012.

Obchody jubileuszowe 200-lecia statystyki polskiej i 75-lecia Głównego Urzędu Statystycznego: sesja naukowo-historyczna: Zamek Królewski w Warszawie 12 lipca 1993 r./GUS. PTS. Warszawa 1995. (Biblioteka Wiadomości Statystycznych; t. 46)

Obrębalski Marek, *Bank Danych Regionalnych jako element krajowego i europejskiego systemu informacji statystycznej*, „Wiadomości Statystyczne" 2006 nr 10, s. 45—55

Oleński Józef, *Misja polskiej statystyki publicznej w latach 2006—2011*. [Warszawa] 2006

Organizacja, metodologia: powszechny spis rolny 1996/[red. Halina Dmochowska]; Główny Urząd Statystyczny. Departament Rolnictwa i Ochrony Środowiska. Warszawa: GUS, 1998

Paleczna Urszula, *Portal Głównego Urzędu Statystycznego — nowe rozwiązania, nowe możliwości,* „Wiadomości Statystyczne" 2007 nr 6, s. 68—72

Paradysz Stanisław, *Przeobrażenia statystyki przemysłu od 1990 r.*, „Wiadomości Statystyczne" 2008 nr 7, s. 11—20

Paradysz Stanisław, *Rozwój badań statystycznych przemysłu (1956—1989),* „Wiadomości Statystyczne" 2008 nr 6, s. 1—16

Pawlak Tomasz, *Porozumienie bliźniacze GUS*, „Wiadomości Statystyczne" 2006 nr 7/8, s. 137—145

Pawlak Tomasz, *Projekt Phare 2003 „Statystyka" oraz współpraca GUS i Urzędu Szwecji*, „Wiadomości Statystyczne" 2005 nr 9, s. 76—80

Pawlak Tomasz, *Przegląd systemu informacyjnego statystyki państwowej w aspekcie przetwarzania danych*, „Wiadomości Statystyczne" 1994 nr 1, s. 40—45

Persz Tadeusz, *Szczecin — wdrażanie ustawy,* „Wiadomości Statystyczne" 1996 nr 4, s. 72—75

Piskorz Józef, *Program rozwoju informatyki w statystyce publicznej*, „Wiadomości Statystyczne" 2001 nr 9 i nr 10

Podgórski Kazimierz, *Szkolenie zawodowe w GUS*, „Wiadomości Statystyczne" 1993 nr 7, s. 34—38

Podstawowe zasady statystyk oficjalnych oraz ich prawnych aspektów w krajach w okresie przejściowym, Warszawa 1995 („Biblioteka Wiadomości Statystycznych", t. 47)

Posiedzenie Sejmu RP — 28 czerwca 1995 r.,Wiadomości Statystyczne" 1995 nr 11, s. 66—68 — Numer specjalny z okazji wejścia w życie ustawy o statystyce publicznej.

Powszechny Spis Rolny 2010. PSR 2010: wyniki spisów z lat 1996 i 2010 — prezentacje multimedialne: spisy rolne w Polsce w zbiorach Centralnej Biblioteki Statystycznej im. Stefana Szulca — bibliografia/oprac. GUS. Centralne Biuro Spisowe; pod kier. Władysława Wiesława Łagodzińskiego; Bożena Łazowska — dyrektor Centralnej Biblioteki Statystycznej, Warszawa: GUS, 2010.

Problemy badań statystycznych metodą reprezentacyjną: konferencja naukowa Zwartowo, 26—28 września 1988 r./oprac. merytoryczne Ryszard Zasępa. Warszawa 1989. (Biblioteka Wiadomości Statystycznych; t. 36)

Przepisy prawne w statystyce/Kom. red. GUS. Warszawa GUS, 1995, (Biblioteka Wiadomości Statystycznych, t. 48)

Przybylska Lucyna, *Rachunki regionalne — oczekiwania, zamierzenia, problemy*, „Wiadomości Statystyczne" 1997 nr 5, s. 1—9

Rada Statystyki: podstawa powołania, skład osobowy, regulamin, zasady współpracy z GUS/Rada Statystyki. Warszawa: GUS, 1996

Ratajczak Bronisława, *Spis mieszkań w Mikrospisie 1995* r., „Wiadomości Statystyczne" 1996 nr 3, s. 28—36

Reiter Bogdan, *Codzienna praca statystyków,* „Wiadomości Statystyczne" 1993 nr 9, s. 26—27

Rozwój demografii polskiej 1918—1993: materiały z konferencji naukowej, Warszawa, 22 listopada 1993/[oprac. red. Celina Groblewska]. Warszawa: GUS: Polskie Towarzystwo Demograficzne, 1994

Rozwój metodologii badań statystycznych w Polsce: ogólnopolska konferencja naukowa z okazji 75-lecia Głównego Urzędu Statystycznego i 200-lecia statystyki polskiej: Poznań 22 i 23 września 1993 r./GUS. PTS. Warszawa: GUS, 1994. (Biblioteka Wiadomości Statystycznych; t. 44)

Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich. Warszawa 1994 („Biblioteka Wiadomości Statystycznych", t. 42)

Rozwój systemu statystycznej informacji o rynku pracy (TOR # 5) w ramach projektu „Promocje zatrudnienia i rozwój służb zatrudnienia": dokumentacja ze współpracy z Biurem Statystyki Pracy w Waszyngtonie w 1994 r./Główny Urząd Statystyczny. Departament Pracy i Dochodów Ludności. [Warszawa] 1995

Rumianek Krzysztof, *Specjalny standard upowszechniania informacji statystycznej SDDS*, „Wiadomości Statystyczne" 1997 nr 8, s. 60—79

Samuelson Per, *Doświadczenia twinningu polsko-szwedzkiego*, „Wiadomości Statystyczne" 2006 nr 7/8, s. 145—152

Schulze Wolfgang, *Porozumienie bliźniacze GUS—StBA — doświadczenia kraju członkowskiego Unii Europejskiej*, „Wiadomości Statystyczne" 2005 nr 4, s. 3—9

SPIS'91. Standaryzacja w systemach informacji społeczno-gospodarczej: materiały seminarium/pod red. Józefa Oleńskiego i Zygmunta Peukera. Warszawa: OBRS. GUS, 1991. (Systemy Informatyczne; 1/91)

SPIS '93: transformacje systemowe w statystyce: materiały seminarium/pod red. Bogdana Stefanowicza i Zygmunta Peukera. Warszawa: OBRS. GUS, 1993. (Systemy Informatyczne; 1/93)

Stan dostosowania polskiej statystyki publicznej do standardów Unii Europejskiej: harmonogram prac dostosowawczych/Zakład Badań Statystyczno-Ekonomicznych Głównego Urzędu Statystycznego; Polska Akademia Nauk. Warszawa: GUS, 1997

Statystycy polscy/[zespół red.: Wojciech Adamczewski et al.]; Główny Urząd Statystyczny. Polskie Towarzystwo Statystyczne. Warszawa: GUS. PTS, 2012

Statystyczna karta historii Poznania/red. Kazimierz Kruszka. Poznań: Urząd Statystyczny w Poznaniu, 2008

Statystyka handlu zagranicznego w świetle „statystyki lustrzanej"/Główny Urząd Statystyczny. Departament Handlu, Transportu i Usług. Warszawa GUS, 1995. (Studia i Analizy Statystyczne)

Statystyka publiczna jedną z podstaw samorządności w państwie demokratycznym: Konferencja naukowa w Toruniu (16—18.04.2008 r.) z okazji 90-lecia istnienia GUS/ oprac. red. Anatol Kula; Główny Urząd Statystyczny. Warszawa: GUS, 2008. (Biblioteka Wiadomości Statystycznych; t. 58)

Statystyka publiczna w procesie integracji europejskiej, ze szczególnym uwzględnieniem problematyki obszarów transgranicznych: Międzynarodowa Konferencja Naukowa z okazji jubileuszu 90-lecia Głównego Urzędu Statystycznego/red. nauk. Andrzej Miszczuk; Główny Urząd Statystyczny, Urząd Statystyczny w Lublinie. Warszawa: GUS, 2008. (Biblioteka Wiadomości Statystycznych; t. 60)

Statystyka publiczna w służbie samorządu terytorialnego: konferencja naukowa, Wrocław, 7—8 marca 2011 r./oprac. Anatol Kula; Główny Urząd Statystyczny, Urząd Statystyczny we Wrocławiu. Warszawa: GUS, 2011. (Biblioteka Wiadomości Statystycznych; t. 65)

Statystyka publiczna — współczesne oblicze. Warszawa: GUS, 2015

Statystyka regionalna: ogólnopolska konferencja naukowa z okazji 75-lecia Głównego Urzędu Statystycznego i 200-lecia statystyki polskiej: Gdańsk 25—26 października 1993 r./[oprac. red. Stanisław Jońca]; Główny Urząd Statystyczny; Polskie Towarzystwo Statystyczne. Warszawa 1995. (Biblioteka Wiadomości Statystycznych; t. 45)

Statystyka społeczna — dokonania, szanse, perspektywy/Główny Urząd Statystyczny. Warszawa: GUS, 2008. (Biblioteka Wiadomości Statystycznych; t. 57)

Statystyka w służbie publicznej. Wyzwania XXI w.: materiały pokonferencyjne: 8—10 marca 2010 r., Kraków: Konferencja naukowa z okazji obchodów Dnia Statystyki Polskiej Głównego Urzędu Statystycznego. Kraków: US, 2011

Statystyka wczoraj, dziś i jutro: I Ogólnopolski Zjazd Statystyków z okazji 95-lecia Polskiego Towarzystwa Statystycznego i 90-lecia Głównego Urzędu Statystycznego/ /[oprac. red. Anatol Kula]; Główny Urząd Statystyczny, Polskie Towarzystwo Statystyczne. Warszawa: ZWS, 2008. (Biblioteka Wiadomości Statystycznych; t. 56)

Stefanowicz Bogdan, *Metainformacje baz danych statystycznych*, „Wiadomości Statystyczne" 1990 nr 6, s. 27—31

Syrda Elżbieta J, *Rola statystyki w zintegrowanym systemie informacji o społeczeństwie informacyjnym*, „Wiadomości Statystyczne" 2003 nr 9, s. 1—9

System rachunków narodowych (SRN)/Główny Urząd Statystyczny. t. 1. Warszawa: GUS, 1996. (Zeszyty Metodyczne i Klasyfikacje. Główny Urząd Statystyczny)

Szarek Jan, *Reforma służb statystyki publicznej,* „Wiadomości Statystyczne" 1996 nr 7, s. 87—93

Szulc Adam, *Naukowa Rada Statystyczna o badaniach GUS*, „Wiadomości Statystyczne" 1994 nr 7, s. 46—47

Szwałek Stanisława, *Organizacja spisu ludności i mieszkań metodą reprezentacyjną*, „Wiadomości Statystyczne" 1996 nr 3, s. 1—11

Tradycje i przyszłość statystyki w Polsce (Rozmowa redaktora naczelnego „Wiadomości Statystycznych" Tadeusza Walczaka z prezesem GUS Tadeuszem Toczyńskim i przewodniczącym Rady Statystyki Franciszkiem Kubiczkiem). „Wiadomości Statystyczne" 1998 nr 7, s. 1—8

Tradycje i obecne zadania statystyki w Polsce. Red. Aleksander Zeliaś. Kraków: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, 2004

Turyna Jan, Włodarska Dobiesława, *Podsystemy PESEL — możliwości ich wykorzystania w statystyce państwowej*, „Wiadomości Statystyczne" 1991 nr 3, s. 26—29

Umowa między GUS — Głównym Urzędem Statystycznym Rzeczypospolitej Polskiej a INSEE — Narodowym Instytutem Statystyki i Badań Ekonomicznych Republiki Francuskiej w sprawie wzajemnej współpracy w dziedzinie statystyki, „Wiadomości Statystyczne" 1991 nr 3, s. 45—47

Ustawa z 29 czerwca 1995 r. o statystyce publicznej „Wiadomości Statystyczne" 1995 nr 11, s. 27—37 — Numer specjalny z okazji wejścia w życie ustawy o statystyce publicznej.

Ustawa zdnia 25 lipca 1998 r. o zmianie ustawy o statystyce publicznej, „Dziennik Ustaw" 1998 Nr 99, poz. 632

Walczak Tadeusz (red.), *Główny Urząd Statystyczny. Historia, stan obecny i aktualne wyzwania wobec statystyki publicznej,* Warszawa: GUS, 2013

Walczak Tadeusz, *Informatyka jako czynnik rozwoju statystyki w okresie 90 lat działalności GUS*, „Wiadomości Statystyczne" 2008 nr 11, s. 1—25

Walczak Tadeusz, *Kształtowanie modelu informatyki w polskiej statystyce*, „Wiadomości Statystyczne" 1990 nr 3, s. 1—6

Walczak Tadeusz, *Przebudowa polskiej statystyki w latach dziewięćdziesiątych i jej dostosowanie do wymagań Unii Europejskie,* „Wiadomości Statystyczne" 1998 nr 7, s. 19—28

Walczak Tadeusz, *Siedemdziesiąt pięć lat oficjalnej statystyki polskiej, „*Wiadomości Statystyczne" 1993 nr 7, s. 1—10

Wanke Henryka, *Powszechne spisy rolne jako źródło informacji statystycznych*, „Wiadomości Statystyczne" 1997 nr 8, s. 20—30

Wanke Henryka, Mateńko Krzysztof, *Powszechny Spis Rolny 1996*, „Wiadomości Statystyczne" 1996 nr 4, s. 19—25

Wierzbołowski Józef, *Statystyka publiczna wobec integracji Polski z Europą Zachodnią*, „Wiadomości Statystyczne" 1996 nr 11, s. 1—9

Wiśniewski Ryszard, *Funkcje urzędów statystycznych*, „Wiadomości Statystyczne" 1995 nr 11, s. 24—26 — Numer specjalny z okazji wejścia w życie ustawy o statystyce publicznej

Witkowski Janusz, Walczak Tadeusz, Berger Jan: *Statystyka publiczna — rozwój historyczny i aktualne wyznania.* Warszawa: GUS, 2012

Witkowski Janusz, Łazowska Bożena, Adamczewski Wojciech: *95 lat Głównego Urzędu Statystycznego.* Warszawa: GUS, 2013

Witkowski Janusz, *Nowe perspektywy dla statystyki społecznej*, „Wiadomości Statystyczne" 2001 nr 1, s. 1—5

Witkowski Janusz, *Poprawa jakości polskiej statystyki publicznej*, „Wiadomości Statystyczne" 2006 nr 10, s. 1—9

Witkowski Janusz, *Przebudowa statystyki rynku pracy w okresie transformacji*, „Wiadomości Statystyczne" 2008 nr 9, s. 1—21

Witkowski Janusz, *Rola statystyki publicznej we współczesnym świecie*, „Wiadomości Statystyczne" 2010 nr 2, s. 1—18

Witkowski Janusz, *Rozwój statystyki społecznej w Polsce — ważne wyzwanie*, „Wiadomości Statystyczne" 2003 nr 7/8, s. 25—35

Wojciechowska Wanda, *EUROSTAT — początek współpracy* „Wiadomości Statystyczne" 1990 nr 1, s. 4—5

Wskaźniki społeczne: ogólnopolska konferencja naukowa pt. Wskaźniki społeczne: Warszawa 8—9 października 1990 r.: social indicators / Główny Urząd Statystyczny. Polskie Towarzystwo Statystyczne. Warszawa: GUS, 1991

Wspólna Deklaracja o współpracy statystycznej między GUS — Głównym Urzędem Statystycznym Rzeczypospolitej Polskiej a EUROSTAT-em — Urzędem Statystycznym Wspólnoty Europejskiej „Wiadomości Statystyczne" 1990 nr 11, s. 46—48

Wyzwania polskiej statystyki : ogólnopolska konferencja naukowa z okazji 75-lecia Głównego Urzędu Statystycznego i 200-lecia statystyki polskiej : Warszawa, 29 czerwca 1993 r./GUS. PTS. Warszawa: GUS, 1994. (Biblioteka Wiadomości Statystycznych; t. 43)

Zagoździńska Izabella, *Transformacja statystyki przedsiębiorstw*, „Wiadomości Statystyczne" 1996 nr 11, s. 10—20

Zalewski Lesław, *Statystyka rolnicza w Polsce*, „Wiadomości Statystyczne" 1997 nr 7, s. 42—52

Zaremba Halina, *Metodologia spisu ludności*, „Wiadomości Statystyczne" 1996 nr 4, s. 26—34

Zegar Józef Stanisław, *Statystyka rolnicza wobec nowych wyzwań i uwarunkowań*, „Wiadomości Statystyczne" 2006 nr 7/8, s. 68—75

Żurakowski Andrzej, *30 lat informatyki w urzędach statystycznych,* „Wiadomości Statystyczne" 2006 nr 7/8, s. 126—131

Żurawicz Antoni, *Powołanie Rady Statystyki,* „Wiadomości Statystyczne" 1996 nr 3, s. 88—91

Źródła fotografii

W publikacji *Statystyka Polski. Dawniej i dzisiaj* wykorzystano fotografie pochodzące ze zbiorów: Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie (s. 44), Archiwum Głównego Akt Dawnych (s. 82), Archiwum Narodowego w Krakowie (s. 58, 59), Centralnej Biblioteki Statystycznej (s. 55, 68, 96, 102, 106, 111, 116, 118, 124, 127, 131, 141, 147, 150, 180, 202, 228, 243, 254, 290, 298, 326, 400, 438, 468, 519), Centralnego Archiwum GUS (s. 190, 271, 312, 422, 470, 472), Centrum Informatyki Statystycznej (s. 487), Departamentu Informacji (s. 457, 460), *Internetowego Polskiego Słownika Biograficznego* (s. 84), Wikipedii (s. 156, 256), Zakładu Wydawnictw Statystycznych (s. 492—497, 501—506), ze zbioru Antoniego Żurawicza (s. 425). Na stronie 414 zamieszczono wykres autorstwa Zofii Kozłowskiej.

Statistics of Poland — Now and Then

The roots of Polish statistics as state science date back to the beginning of the sixteenth century. In 1517, the rector of the Jagiellonian University, Maciej Karpiga from Miechów, published *Tractatus de duobus Sarmatiis Asiana et Europiana et de contentis in eis* (*Treaty on Two Sarmatias)*, which was the first geographical and ethnographical work in European literature that described the area from the Vistula to the Caspian Sea, and was reprinted eighteen times in several languages in the sixteenth century.

During the following three centuries, statistics were treated as state science in Poland. In 1554, Marcin Bielski published *Kronika wszystkiego świata*, in 1632 Szymon Starowolski published *Polonia sive status regni Poloniae descriptio* in Cologne. At the beginning of the nineteenth century, statistics was discussed by Stanisław Staszic, who in 1807 published *O statystyce Polski,* and Joachim Lelewel, who authored a script entitled *Statystyka*. Statistics as state science was further pursued by Felicjan Kozłowski, author of *Rys statystyki ogólnej i porównawczej państw Europy* published in 1838, Józef Łukaszewicz and Ludwik Plater.

In the middle of the 18th century the word "statistics" was gaining the meaning of a collection of figures and descriptions presented exclusively in the form of tables. The first institution to be interested in numerical data was the Catholic Church. In 1742—1785 almost all bishops conducted a census in their dioceses throughout the Crown of the Kingdom of Poland and Lithuania.

The pioneer of this new understanding of statistics was Feliks Łoyko, who in 1773—1779 collected all the available numerical data about the public, economic and social life of the First Republic of Poland. Unfortunately, his 69 volumes of manuscripts were never published.

In 1775—1777 the first housing survey, known as *lustracja dymów*, was conducted both in the Crown of the Kingdom of Poland and in Lithuania, and the first general census of the Republic of Poland was conducted under a Polish Parliament Universal of 27 June 1789. None of the data obtained in the course of those surveys was considered reliable.

In Poland, the era of statistics in the contemporary meaning of the word began with the publication of a two-volume work of Tadeusz Czacki in 1800—1801 — *O litewskich i polskich prawach*, in which the author used actuarial tables, statistical estimates, and calculated arithmetical means and indicators.

During the period of the Duchy of Warsaw, two censuses were conducted (in 1808 and 1810). In 1810, the first Polish statistical institution, i.e. the National Statistical Office, was established, which was subject to the Ministry of the Interior. In 1811, the Department of Statistics was opened in the School of Law and Administration, which as of 1816 functioned under the name of the Royal University of Warsaw. The head of the department was Wawrzyniec Surowiecki, author of a treatise entitled *O upadku miast i przemysłu w Polsce* (1810).

In 1817, Jan Śniadecki published *O rachunku losów*, and became the forerunner of mathematical statistics and statistical inference in Poland.

In 1816—1817 the ephemeral Statistical Bureau was established in the Kingdom of Poland. It was reactivated in 1824 and then suspended following the November Uprising in 1831. In 1827, the Bureau published *Tabella miast, wsi i osad Królestwa Polskiego*. In 1839—1863, the Kingdom of Poland had a statistical division in Warsaw city hall which was in 1876—1906 transformed into the municipal statistical office by the department's head, Witold Załęski. Witold Załęski published (among others) *Kilka słów o teorii statystyki* in 1868, and *Teoria statystyki w zarysie. Zasady ogólne i część historyczna* in 1884, which was considered to be the first handbook for mathematical statistics.

Following the January Uprising, Galicia became the Polish centre of statistical research. It was in Galicia in 1873 when the Domestic Statistical Bureau was established. There were also municipal statistical offices in Lviv (established in 1872) and Cracow (established in 1884). The Galician statistical offices published *Rocznik Statystyki Galicji* (as of 1887), *Rocznik Statystyki Przemysłu i Handlu Krajowego* (as of 1885), etc.

The activity of the aforementioned statistical offices managed by such professionals as Tadeusz Pilat, Józef Buzek, Tadeusz Rutowski, Tadeusz Romanowicz and others contributed to the development of statistical research and Polish statistical thought. Statistical thought was also developed by systematic censuses conducted in Galicia in 1859, 1869, 1880, 1900 and 1910, and lectures in statistics given at the Jagiellonian University by Tadeusz Pilat and Józef Buzek as well as at the University of Lviv by Józef Kleczyński and Włodzimierz Czerkawski.

In 1912, the Polish Statistical Association was established in Cracow. In 1915, the Association published *Statystyka Polski* prepared by Adam Krzyżanowski and Kazimierz Kumaniecki, which contained collations of figures for the Polish territories in 1815—1913.

During the First World War, Polish statisticians prepared a series of analytical works and statistical yearbooks that proved to be significant for the organisation of the Central Statistical Office. In 1914 *Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego 1913,* edited by Władysław Grabski, was published. In the following years, there were two more editions of the same Yearbook (with data for 1914 and 1915). In 1915 Józef Buzek published a treatise entitled *Pogląd na wzrost ludności ziem polskich w XIX wieku* in Cracow, in 1917 Edmund Grabowski published *Podręcznik statystyki* in Warsaw, and Włodzimierz Wakar published three volumes entitled *Rozwój terytorialny narodowości polskiej* in 1917—1918.

On 13 July 1918, the Regency Council of the Kingdom of Poland issued a rescript on the establishment and organisation of the Central Statistical Office. The Office was functioning on the basis of pro-Russian materials of the Warsaw Statistical Committee. Its activities were geographically limited to the area of the Kingdom of Poland, i.e. the General Governorates of Warsaw and Lublin.

As of the end of 1918, the Central Statistical Office commenced the process of taking over statistical materials concerning Poland that were left behind by the countries that took part in the partitions of Poland, i.e. Russia, Prussia and Austria-Hungary. The process of collection was completed in 1920 when the Statistical Division of the Civil Management of the Eastern Territories in Vilnius delivered materials from the former Volhynian, Grodno, Kovno and Minsk Governorates to the CSO.

The Central Statistical Office, as the central statistical institution of Poland, conducted research in accordance with the programme approved by the Council of Ministers. Other public offices, including ministries, were allowed to conduct statistical research only within their structures after obtaining the consent of the CSO. The rescripts of the Regency Council did not, however, specifically list the CSO's competences within this scope. The competences were regulated in separate agreements concluded by the CSO and the Ministry of Agriculture and State Property on 31 January 1919, the CSO and the Ministry of Religion and Public Education on 14 February 1919, the CSO and the Ministry of Industry and Trade on 16 July 1919, and the CSO and the Ministry of Labour and Welfare on 24 December 1919.

The establishment of the CSO was completed on 21 October 1919 when the Polish Parliament adopted the Act on the organisation of administrative statistics.

On 13 February 1922, the Council of Ministers adopted a resolution on incorporating the CSO into the Ministry of the Interior, which was confirmed by the Act of 1 June 1923 on amending the Act of 21 October 1919 on the organisation of administrative statistics adopted by the Sejm.

In 1919—1924, the Council of Ministers of the Republic of Poland issued decisions implementing standards that regulated virtually all areas of statistical surveys and research. The legal status of the CSO indicates that the entire research of the Office was conducted to the benefit of the state administration.

During the interwar period, the Central Statistical Office did not organise any field structures. However, it wanted to support the development of local government statistics by attempting to bring the experiences of Western European States to Poland. For example, the CSO co-organised three conventions for municipal statisticians (in 1921, 1923 and 1929). It also published two editions of *Statystyka miast Polski* in 1928 and 1930.

As of 1921/22, the CSO began issuing administrative maps of the Republic of Poland (in 1925, a special Cartography Department of the CSO was established).

In mid-1921, the first volume of the first *Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej* was published. The second volume was published in 1923. In 1927 the works on *Atlas Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej* commenced, and the volume was published in 1930. Nevertheless, the most important work that the CSO executed for the state administration of Poland in the process of the state being reborn was the first general census of 1921 and the second general census of 1931. The census results concerning the subjects of demographics, the labour market, health, education, nationality, language and faith constituted a rich source of knowledge from the point of view of state management.

During the interwar period, the CSO implemented two research programmes of great significance to the state administration, including the only state balance of payments in Europe of 1924, and the research programme concerning the household budgets and the related survey of poverty, homelessness, unemployment and living conditions from 1927—1928.

In 1926, the CSO opened an Information and Press Office, which was responsible for responding to all requests received from various government and local government administration levels, and from journalists. At the same

time, the cooperation with agricultural correspondents was commended. The data provided by agricultural correspondents to the CSO were a valuable source of information about agriculture. Considering the above, in order to improve the work of the aforementioned correspondents, the CSO started publishing *Wiadomości Korespondenta Rolnego.*

Every year as of 1930, on the basis of a decision of the Council of Ministers, the CSO conducted comprehensive economic and social surveys. In 1930, the CSO dealt with construction statistics, in 1933 — statistics concerning Poles abroad; in 1934—1936 — statistics of quarterly balances of communal banks; in 1936 — statistics of prices and income in cities; in 1937 — work productivity statistics; in 1938 — statistics of pawn shop finances.

In 1939, the Central Statistical Office operated until the breakout of war. Statistical reports sent to the Office dated 17 August 1939 survived until this day. At that time, especially as of June 1939, the Office's works were concentrated on filling tables for the *Concise Statistical Yearbook for 1939*, which was to be completed in October that year. Due to the outbreak of war, the works were halted, but not discontinued. In 1941, the Ministry of Information and Documentation of the Polish Government-In-Exile, published the *Concise Statistical Yearbook of Poland, September 1939—June 1941 (Mały Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej wrzesień 1939-czerwiec 1941)*, which, aside from the data collected by the CSO in 1939, contained fragmentary data from the first years of occupation.

In 1940, Germans brought the entire archive and library collection of the CSO that survived the September Campaign of 1939 to the Statistical Office at the General Governor's Office in Cracow, which saved it from destruction.

The Second World War spared numerous statisticians (Rajmund Buławski, PhD; Maria Czarnowska, PhD; Professor Kazimierz Romaniuk; Stanisław Róg, PhD; Professor Edward Szturm de Sztrema; Professor Stefan Szulc; Józef Wojtyniak, PhD; Professor Ryszard Zasępa), which made it possible to reactivate the Office at the beginning of 1945.

The list of outstanding Polish statisticians murdered by the occupants during the Second World War includes: Stanisław Marian Kołodziejczyk; Ludwik Landau, PhD; Professor Antoni Łomnicki; Professor Jan Piekałkiewicz; and docent Jan Wiśniewski. The period of 1939—1945 brought the deaths of Professor Ludwik Krzywicki, Professor Kazimierz Władysław Kumaniecki, and Professor Zygmunt Limanowski.

The first statistical survey after the Second World War was conducted in 1945 and it included an agricultural census covering only so-called old territories. As of 1946, the census was conducted on an annual basis.

On 14 February 1946, the CSO conducted a General Aggregate Census, which was a collation of civil migration movements and an account of war losses. This census was an invaluable source of knowledge for the Polish administration being formed after the Second World War. Pursuant to the Decree of the Council of Ministers of 31 July 1946 on the organisation of state statistics and the Central Statistical Office, the Office became the central statistical institution of Poland. At the end of 1950 the CSO conducted a National Census which was a vast source of knowledge about the life of Polish society at that time.

In 1950—1955, statistics was virtually absent from the public forum, with the results of the CSO's surveys not being published due to the implementation of the Act of 28 March 1952 on changing the scope of central authorities' activity in the field of state statistics. The state and political administration was receiving information (monitoring, and decennial, monthly, quarterly and annual information) from the CSO that was labelled as "confidential", "for internal use", "for official use" or "secret". Unfortunately, due to the confidential nature of such information, some materials did not survive in the Central Statistical Library›s collection.

The period until 1955 was a period of stagnation or even regression in statistical research, especially in the scope of foreign trade, national accounts, household budgets and price indexes. The research had to be subordinated to economic plans. The *Concise Statistical Yearbook of Poland* was reissued in 1958 and the *Statistical Yearbook 1955* contained data for 1953 and 1954.

In the second half of the 1950s and in the 1960s, the CSO's attention was drawn to the need of developing territorial statistics that would be of assistance for the field state administrative structures.

The Act of 15 February 1962 on the organisation of state statistics specified the state administration authorities in the field of statistics, voivodeship, municipal and poviat (city and district) statistical offices as well as statistical inspectorates that were subject to the Central Statistical Office.

At the same time, the CSO conducted a staff census (which was repeated annually until 1984), general stock-taking and valuation of fixed assets, prepared lists of industrial facilities and residential housing, while in 1960, the Office conducted the second post-war General Census.

In 1969, the Department of Statistical Information and Analysis of the CSO was established. The department's task was to prepare cumulative data on the implementation of significant economic tasks to be used at meetings of the Council of Ministers.

In 1970, the Central Statistical Office conducted the third post-war National Census. The scope of the survey and studies was similar to those of 1921 and 1931.

At the beginning of the 1970s, two important works were published in *Statystyka Regionalna:* "Przestrzenne zróżnicowanie kraju" (1971) and "Statystyka układów regionalnych" (1972).

In 1975, as a result of administrative changes, 49 voivodeship statistical offices were established and the network of poviat and municipal statistical offices was reorganised. This period of change was completed at the end of 1978, when the accelerated Census was conducted.

In 1982, the Polish Parliament adopted the Act of 26 February 1982 on state statistics, which set forth tasks related to statistical surveys and obligations to provide information on the level and status of social and economic development of Poland. The act specified in detail the fields of statistical research and maintained the requirement of having to agree department surveys with the CSO. Under this act, in 1982, the Council for Social and Economic Information Systems was established to serve as a consultative and application body in the matters of statistical research programme.

In 1988, the CSO conducted the National Census which accounted for the urgent need of state authorities to obtain information about the situation of the population and the housing conditions during the socio-economic crisis that Poland was going through at the time.

In the 1980s, the rotational system of household surveys was introduced to the state statistics. Forty-five representative questionnaire-based surveys concerning all aspects of the population›s life were conducted (over 100 works about poverty, living conditions, the situation of the youth and young married couples, broken families and families with many children, disabled people, and elderly people were published).

Before the transformation of Poland commenced and prices of food were deregulated, in 1988 the CSO started conducting price surveys, which are typical of market economy. This significantly facilitated the financial and monetary decisions made in mid-1990s by the state administration. In of 1989, the CSO

started conducting monthly price surveys, decennial food price surveys (as of the end of 1990, the survey was conducted every two weeks), and registered unemployment surveys. Since 1992, the Central Statistical Office also surveys the economic activity of the population in accordance with the global standards (Labour Force Survey). The above-mentioned surveys, especially in the first years of political and economic transformation, were of great significance to the central state administration in terms of managing the economic and social policy.

With the assistance of the statistical office of the European Community (Eurostat), with which a cooperation agreement was signed in October 1990, the CSO built (virtually from scratch) a system of objective and reliable statistical information on the transformation processes that was taking place in Poland.

The implementation of international classification and nomenclatures commenced. The first international classification introduced by the CSO was the Combined Foreign Trade Commodity Nomenclature (CN-SNTHZ), although the preparation and introduction of the European Classification of Economic Activities (NACE) proved to bear more significance. The CSO introduced the first issue of this classification, also known as the European Classification of Activity (ECA), in June 1990. The Polish version of the classification of products (CPA) that is related to the European Classification of Economic Activities (NACE) was prepared in 1993—1944. It is known as the Polish Classification of Products and Services (PKWiU) and it was introduced in research and surveys in April 1995.

As of 1992, a series of new statistical surveys was implemented in the field of, in particular, economy to reflect the new phenomenon and processes that were taking place in the country. For example, surveys in the field of national accounts using the SNA/ESA methodology were developed, a system of sample surveys concerning small enterprises and privatisation processes and economic situation surveys were introduced, while price and foreign trade surveys were visibly broadened. New information systems were constructed to assess the material and social situation of particular population groups (BAEL, a subsystem of living conditions based on surveys of household budgets and so-called monitoring surveys).

In mid-1995, a Micro Census, i.e. a population and housing census, was conducted using the sampling method. The Micro Census provided the basic population data that were required to manage Poland in the transformation period.

The Act of 29 June 1995 on official statistics provided that the Central Statistical Office was an independent official statistics body obliged to provide information about the social, economic and demographic situation, and the natural environment of Poland, in accordance with the principle of equal, equivalent and simultaneous access.

Following the establishment of the Special Data Dissemination Standard (SDDS) by the International Monetary Fund in 1996, the CSO started acting as the national coordinator for Poland.

In 2002, the CSO simultaneously conducted a General Population and Housing Census and a General Agricultural Census, which provided the state administration with socio-economic information about Poland.

Having accessed the European Union in May 2004, Polish statistics became an equal element of European statistics. The CSO became a part of the European Statistical System (ESS) that functions as a partnership of Eurostat and national statistical offices and other state authorities in the EU Member States that are responsible for the preparation, creation, and dissemination of European statistics. Within the framework of the ESS, the Central Statistical Office serves as an entity responsible for the coordination of activities undertaken on a national level in relation to statistics, and as a contact point for the European Commission (Eurostat).

The representatives of Polish statistics closely cooperate with Eurostat and other national offices or institutions in the scope of creating the European statistical law, preparing and implementing surveys, and executing other statistical works. These actions are intended to ensure the cohesion and comparability of European statistics. Polish statisticians participate in the works of various statistical bodies in Europe, including working groups and task groups, groups of directors of social and economic statistics, the European Statistical System Committee and the European Council Working Party on Statistics.

Polish classification standards and nomenclatures are fully compliant with the relevant EU classifications, including the Polish Classification of Economic Activity (PKD), Polish Classification of Products and Services (PKWiU), Combined Nomenclature (CN), Polish Classification of Constructions (PKOB), Classification of Fixed Assets (KŚT), Polish Statistical Classification concerning Activities and Equipment related to Environmental Potection, Polish Classification of Education (PKE), and Nomenclature of Territorial Units for Statistics (NTS).

Official statistics is faced with a significant task of using new technologies and consistently decreasing the burden of the respondents with statistical reporting. One of the steps that was made to this end was the activation of the Reporting Website in 2007, which allowed the filing of electronic reports.

Another important step was making the Local Data Bank (LDB) available online. The LDB is the largest, free-of charge, ordered collection of statistical information about townships, municipalities, poviats, cities, voivodeships and regions, which is continuously developed. The LDB is a collection of annual data as of 1995 and short-term (monthly or quarterly) data as of 2005.

The General Agricultural Census of 2010 as well as the National Population and Housing Census of 2011 were conducted electronically using the online self-interview method without any paper questionnaires.

The CSO's Information Website (http://stat.gov.pl), which went online in 1993, is continuously modernised to meet the needs of its users by publishing the newest data and indexes, free-of-charge publications and field-specific databases such as databases on demographics, international trade or the Statistical Vademecum for Members of Local Governments.

In 2013, the CSO used its information website to publish the STRATEG programme, which was developed for the purposes of programming and monitoring the state development policy, as well as the Geostatistical Portal, a modern tool for cartographic presentation of data obtained from the General Agricultural Census (2010), the National Population and Housing Census (2011), and the Local Data Bank.

The construction of organisational and programme structures of public statistics in a form that would meet the international standards and current information needs of Poland is in progress.

For example, in 2010, Voivodeship Regional Survey Centres were established in 16 statistical offices to popularise statistical knowledge in the region, support the regional and local authorities in making decisions, adjust the statistical offer to the local and state government administration at the field level, and improve the solutions for regional surveys and analyses.

As of 2013, the CSO's Educational Website has been in the process of being built to present statistical knowledge to its users in an easy and accessible form.

The president of the CSO, Dominik Rozkrut, said in 2017, that the mission of the Central Statistical Office is to "provide data-based knowledge that is necessary to make decisions that will shape the future of Poland".

Facing new technological challenges, it has become necessary for statistics to determine new important survey areas, as users expect more and more data which they need to make decisions. The key role in the national and global economic development of Poland will be played by innovations based, among others, on good statistical data. The preparation of data must be sped up, as the amount of available data increases exponentially, and users expect results, information and knowledge to be available immediately, in real time. In order to meet those expectations, new non-statistical data sources must be put to greater use.

Official statistics requires a change of the system's paradigm. While today we concentrate on the making of statistical data, tomorrow, we should transform the data into high-quality information that will build the knowledge of the interested parties and help them make the right decisions.

Polish statistics must pursue the image of an independent, reliable and solid institution. The CSO's brand should be associated with such values as innovativeness, responsiveness and high quality. The model change of image should be based on building trust for public statistics and satisfying the stakeholders' needs to the greatest extent.

Official statistics should be a partner in solving important socio-economic problems, a reliable and solid provider of data, information and knowledge, and serve as an innovator in using the potential of data and making it available to the society. The Central Statistical Office has a chance to become a catalyst for the use of the public data's potential.

What official statistics offer may not be limited to statistical survey and data processing, we need to put more emphasis on conducting analyses, drawing conclusions, using the data and developing support and consulting services. The Central Statistical Office, as a model DATAHUB, should satisfy the more refined needs of its users, even as their volume increases.

Dotychczas z cyklu *Historia Polski w liczbach* ukazały się prezentowane publikacje

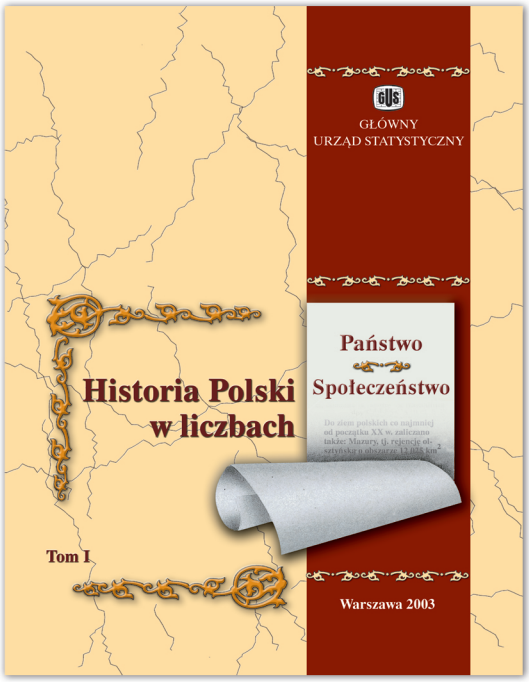

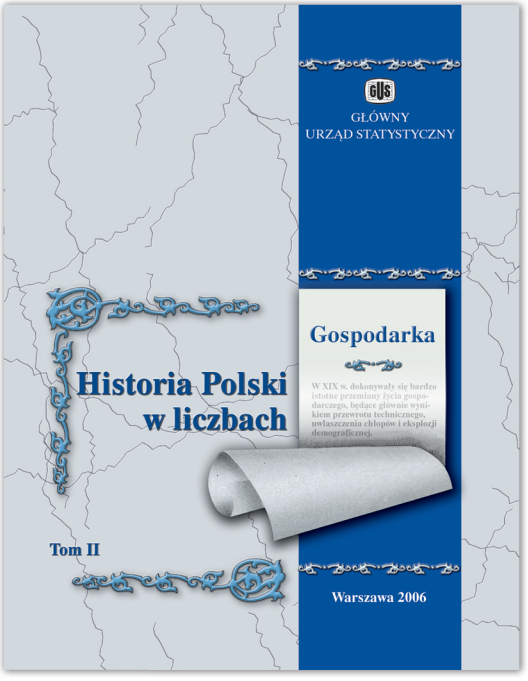

GŁÓWNY
URZĄD STATYSTYCZNY
Zarys
historii Polski
w liczbach
Społeczeństwo
Gospodarka
Warszawa 2012

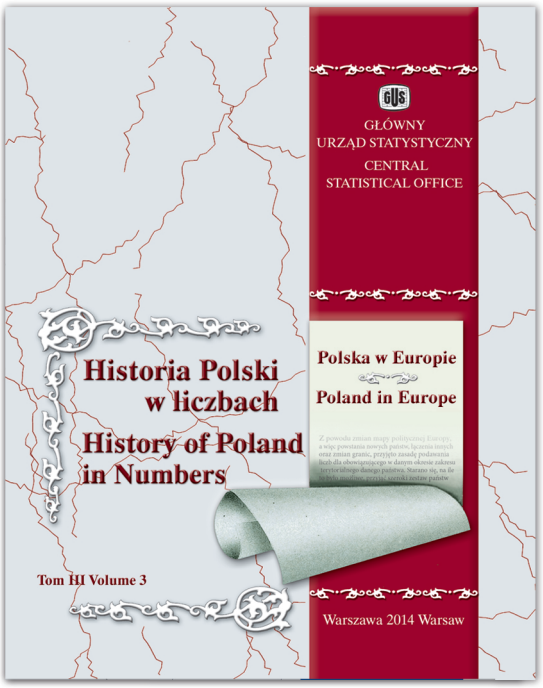
GŁÓWNY
URZĄD STATYSTYCZNY
CENTRAL
STATISTICAL OFFICE
Historia Polski
w liczbach
History of Poland
in Numbers
Polska w Europie
Poland in Europe
Tom III Volume 3
Warszawa 2014 Warsaw